

**Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України**
Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Польська академія наук і мистецтв
Polska Akademia Umiejętności
Польське наукове товариство у Житомирі
Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Випуск третій
Numer trzeci

За редакцією Володимира Горбатенка та Ірени Ставови-Кавки
Pod redakcją Wołodymyra Horbatenki i Ireny Stawowy-Kawki

Житомир–Київ–Краків
Żytomierz–Kijów–Kraków
2013

ББК 66.0(4Укр)+66.0(4 Пол)
УДК 32(477)+32(438)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України
протокол № 8 від 24 вересня 2013 р.*

Рецензенти:

Володимир Мокрий, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Ягеллонського університету

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету

Рената Круль-Мазур, кандидат політичних наук, ад'юнкт Інституту політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету

Володимир Смолянчук, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Recenzenci:

prof. dr hab. Włodzimierz Mokry, Katedra Ukrainoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

prof. dr hab. Walery Kornijenko, Kierownik Katedry Nauk Społeczno-Politycznych Uniwersytetu Technicznego w Winnicy

dr Renata Król-Mazur, Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

prof. dr hab. Włodzimierz Smolaniuk, Kierownik Katedry Politologii i Socjologii Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Ekonomiki im. Wadyma Hetmana

У-45 **Studia Politologica Ucraino-Polona**. Випуск 3. – Житомир-Київ-Краків :
ФОП Євенок О. О., 2013. – 372 с.

ISBN 978-83-7676-147-3

ББК 66.0(4Укр)+66.0(4 Пол)
УДК 32(477)+32(438)

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

©Польське наукове товариство у Житомирі, 2013
©Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України, 2013
©Польська академія наук і мистецтв, 2013

Редакційна колегія

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) — голова від української сторони

Ірена Ставови-Кавка, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків) — голова від польської сторони

Агнешка Кастори, доктор історичних наук, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків) — заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від польської сторони

Сергій Рудницький, кандидат філологічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка — заступник голови редакційної колегії від української сторони

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) — відповідальний секретар від української сторони

Наукова рада

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ)

Роман Бекер, доктор політичних наук, професор, Університет імені Миколи Коперника у Торуні, Польська академія наук (Варшава)

Володимир Бонусяк, доктор історичних наук, професор, Інститут історії Жешівського університету

Войцех Кауте, доктор політичних наук, професор, Силезький університет (Катовіце)

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Ян Махнік, доктор історичних наук, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Анджей Новак, доктор історичних наук, професор, Інститут історії Ягеллонського університету (Краків)

Ян Прокон, доктор філологічних наук, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Петро Саух, доктор філософських наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка
Володимир Цвих, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Богдан Шляхта, доктор юридичних наук, професор, Ягеллонський університет (Краків)

Редакційна рада

Ірина Баладинська, кандидат педагогічних наук, доцент, Польське наукове товариство в Житомирі

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Анджей А. Земба, доктор історичних наук, Східноєвропейська комісія Польської академії наук і мистецтв, Інститут етнології і антропології Ягеллонського університету (Краків)

Анатолій Коваленко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ)

Ірена Котович-Борови, кандидат історичних наук, Вища школа сільського господарства (Варшава)

Анатолій Круглашов, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Гжегож Мазур, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків)

Войцех Єжи Матерський, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Микола Примуш, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет

Володимир Осадчий, доктор історичних наук, професор, Інститут родини і соціальної роботи Люблінського католицького університету

Збігнєв Пгасевич, кандидат політичних наук, Гуманістична академія імені А. Гейштора (Пултуськ)

Томаш Стриск, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Kolegium redakcyjne

prof. dr hab. Wołodmyr Horbatenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie — przewodniczący ze strony ukraińskiej

prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego — przewodniczący ze strony polskiej

dr hab. Agnieszka Kastory, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego — zastępca przewodniczącego i sekretarz odpowiedzialny ze strony polskiej

doc. dr Sergiusz Rudnicki, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu — zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego ze strony ukraińskiej

dr Oksana Kukuruz, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie — sekretarz odpowiedzialny ze strony ukraińskiej

Rada Naukowa

prof. dr hab. Olha Babkina, Instytut Politologii i Prawa Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Mychajły Drahomanowa w Kijowie

prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego

prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska Akademia Nauk w Warszawie

prof. dr hab. Wołodmyr Cwych, Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki

prof. dr hab. Wojciech Kaute, Uniwersytet Śląski w Katowicach

prof. dr hab. Iryna Kresina, Narodowa Akademia Nauk Prawnych Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Jan Machnik, Polska Akademia Umiejętności

prof. dr hab. Andrzej Nowak, Uniwersytet Jagielloński

prof. dr hab. Jan Prokop, Polska Akademia Umiejętności

prof. dr hab. Petro Sauch, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

prof. dr hab. Jurij Szemszuczenko, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Bogdan Szlachta, Uniwersytetu Jagielloński

Rada Redakcyjna

doc. dr Irena Baładynańska, Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

prof. dr hab. Walerij Bortnikow, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

dr Irena Kotowicz-Borowy, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

prof. dr hab. Anatolij Krugłaszow, Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza w Czerniowcach

prof. dr hab. Anatol Kowalenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Wojciech Jerzy Materski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

prof. dr hab. Grzegorz Mazur, Uniwersytet Jagielloński

prof. dr hab. Włodzimierz Osadczy, Instytut Rodziny i Pracy Socjalnej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

prof. dr hab. Mykoła Prymusz, Katedra Politologii Donieckiego Uniwersytetu Narodowego

dr Zbigniew Ptasiewicz, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku

doc. dr hab. Tomasz Stryjek, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

dr hab. Andrzej A. Zięba, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego

Зміст

Spis treści

I. Historia idei i doktryn politycznych

I. Історія політичних ідей і доктрин

Szlachta Bogdan. Zarys dziejów polskiego ruchu konserwatywnego (do 1939 r.).....	8
Шляхта Богдан. Історія польського консерватизму (до 1939 р.).....	8
Stryjek Tomasz. Między historiografią a polityką. Intelektualiści ukraińscy wobec formuły „między Wschodem a Zachodem” w XX wieku i współcześnie.....	22
Стрик Томаш. Між історіографією і політикою. Українські інтелектуали стосовно формули «між Сходом і Заходом» у XX ст. і тепер.....	22
Kaute Wojciech. The Ideas of Modern Democracy and the Polish National Identity.....	40
Kaute Wojciech. Idee współczesnej demokracji i polska tożsamość narodowa.....	40
Ковтун Юрій. Традиціоналістська концепція осмислення соціокультурного розвитку України у працях Юрія Липи.....	52
Kowtun Jerzy. Tradycjonalistyczna koncepcja rozwoju społeczno-kulturalnego Ukrainy w pracach Jerzego Lipy.....	52
Муляр Володимир. Природне право: концептуалізація західноєвропейської моделі від софістів до Гуго Гроція.....	59
Mular Włodzimierz. Prawo naturalne: konceptualizacja modelu zachodnioeuropejskiego od sofistów do Hugo Grocjusza.....	59

II.Sprawy narodowościowe

II. Національні питання

Głowacka-Grajper Małgorzata. Diaspora pamięci i emocji. Pamięć przemieszanych z dawnych Kresów II Rzeczypospolitej w współczesnej Polsce.....	66
Гловацька-Грайпер Маргарита. Діаспора пам'яті і емоцій. Пам'ять переселень з давніх кресів II Речі Посполитої в сучасній Польщі.....	66
Gierko Vadim. Badania losów absolwentów polskich wyższych uczelni z krajów byłego ZSRR.....	75
Герко Вадім. Дослідження долі випускників польських ВНЗ з країн колишнього СРСР.....	75
Rudnicki Sergiusz. Warunki prawno-polityczne realizacji interesów mniejszości polskiej na współczesnej Ukrainie.....	82
Рудницький Сергій. Політико-правові умови реалізації інтересів польської меншини в сучасній Україні.....	82
Косьмій Олена, Кравченко Юлія. Нормативно-правове забезпечення діяльності етнічнонаціональних меншин в Україні та Польщі.....	94
Helena Kosmij, Julia Krawczenko. Normatywno-prawne zabezpieczenie działalności mniejszości etnicznych i narodowych na Ukrainie i w Polsce.....	94
Wiłonożko Eugeniusz. Obcość języka ojczystego (lingwistyczna identyfikacja Polaków na Ukrainie)....	100
Білоножко Євген. Чужинність рідної мови (мовна ідентичність поляків в Україні).....	100
Sokół Jakub. Posłowie na Sejm RP w obronie Łużyczan po roku 2000.....	106
Сокіл Яків. Депутати Сейму РП — захисники лужичан після 2000 року.....	106
Явір Віра. Ксенофобія як виклик етнополітичній безпеці України.....	119
Jawir Wira. Ksenofobia jako wyzwanie dla bezpieczeństwa etnopolitycznego Ukrainy.....	119
Маруховська-Картунова Ольга. Сутність та призначення моделі «етнічної демократії»: критичний етноконфліктологічний аналіз.....	125
Maruchowska-Kartunowa Olga. Istota i znaczenie modelu „demokracji etnicznej”: krytyczna analiza etnokontfliktologiczna.....	125
Ковтун Наталія. Воля як основа соціальної активності пасіонарія у контексті концепції етногенезу Льва Гумільова.....	132
Kowtun Natalia. Wola jako podstawa aktywności społecznej „pasjonarij’a” w kontekście koncepcji etnogenezy Lwa Gumilowa.....	132

Кресіна Ірина. Проблеми етнонаціональної консолідації українського суспільства.....	139
Kresina Irena. Problem etniczno-narodowej konsolidacji społeczeństwa ukraińskiego.....	139
Кукуруз Оксана. Державна політика забезпечення міжетнічного консенсусу в суспільстві.....	145
Kukuruz Oksana. Polityka państwowa zapewnienia konsensusu pomiędzy etnosami w społeczeństwie.....	145
Лойко Лариса. Забезпечення прав національних меншин у контексті євроінтеграційних перспектив України.....	151
Łojko Larysa. Zabezpieczenie praw mniejszości narodowych wobec perspektywy akcesji Ukrainy do Unii Europejskiej.....	151
Пашкова Оксана. Вплив внутрішньополітичних та зовнішньополітичних чинників на процес національної консолідації України.....	158
Paszkowa Oksana. Wpływ czynników zewnętrznych i wewnętrznych na proces konsolidacji narodowej Ukrainy.....	158
Пеллагеша Наталя. Нація чи держава: парадигмальна трансформація осмислення соціально-політичних процесів у країнах пострадянського простору.....	166
Pelagesza Natalia. Naród czy państwo: transformacja paradygmatu rozważań nad procesami społeczno-politycznymi w państwach przestrzeni poradzieckiej.....	166
Розумний Максим. Політична нація як проект.....	176
Rozumny Maksym. Naród polityczny jako projekt.....	176

III. Stosunki polsko-ukraińskie III. Польсько-українські відносини

Górski Artur. Powikłane polityczne relacje polsko-ruskie w Galicji Wschodniej w okresie autonomii.....	182
Гурський Артур. Складні політичні польсько-українські відносини у Східній Галичині в період автономії.....	182
Świder Konrad. Polskie ugrupowania parlamentarne wobec Ukrainy w latach 1989–1999.....	195
Свідер Конрад. Польські парламентські угруповання стосовно України в 1989–1999 рр.....	195
Баладинська Ірина. Культурна політика Польщі в стосунку до сучасної України.....	209
Baładyńska Irena. Polityka kulturalna Polski w stosunku do współczesnej Ukrainy.....	209

IV. Instytucje i procesy polityczne IV. Політичні інститути і процеси

Jasiewicz-Betkiewicz Agnieszka, Betkiewicz Witold. Udział i rola partii politycznych w polskiej polityce wielkomięskiej.....	218
Ясевич-Беткевич Агнешка, Беткевич Вітольд. Участь і роль політичних партій в польській політиці великих міст.....	218
Michalewicz Aleś. Odrodzenie Komunistycznej Partii Ukrainy po delegalizacji 30 sierpnia 1991 roku.....	230
Міхалевич Алесь. Відродження Комуністичної партії України після її делегалізації 30 серпня 1991 р.....	230
Zacharuk Kamila. Niedokończona rewolucja. Co (nie) wydarzyło się na Ukrainie w latach 2004–2012?.....	240
Захарук Каміла. Незавершена революція. Що (не) трапилося в Україні в 2004–2012 рр.?.....	240
Galaiko Yuriy. A new look at the problem of Russian influences in Ukraine.....	248
Наїяко Jerzy. Nowe spojrzenie na problem rosyjskich wpływów na Ukrainie.....	248
Байрак Сергій. Місцеве самоврядування Республіки Польща: особливості становлення та засади функціонування.....	255
Bajrak Sergiusz. Samorząd terytorialny Polski: właściwości kształtowania się i zasady funkcjonowania.....	255
Бортніков Валерій, Майко Тетяна. Выбори до місцевих органів влади 2010 р. на Волині.....	263
Bortnikow Walery, Majko Tetiana. Wybory do organów samorządu terytorialnego w 2010 roku na Wołyniu.....	263
Горбатенко Володимир. Національна держава та її суверенність в умовах глобалізації.....	268
Gorbatenko Włodzimierz. Państwo narodowe i jego suwerenność w warunkach globalizacji.....	268
Мельник Ірина. Ідеологічна сегментація українського електорату на виборах Верховної Ради України впродовж електоральних циклів періоду незалежності.....	274
Melnik Irena. Ideologiczne podziały ukraińskiego elektoratu w wyborach do Rady Najwyższej Ukrainy okresu niepodległości.....	274

Зеленько Галина. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність.....	280
Zeleńko Halina. Solidarność społeczna na Ukrainie w kontekście działania instytucji politycznych: stan formalny i praktyka.....	280

V. Kościoły i kwestie wyznaniowe **V. Церква і релігійні питання**

Władyczenko Larysa. Współczesna działalność Kościoła katolickiego na Ukrainie w dziedzinie oświaty.....	289
Владиченко Лариса. Сучасна діяльність Католицької Церкви в Україні у сфері освіти.....	289
ks. Truszczyński Marek. Wykorzystanie przepisów administracyjnych w walce z Kościołem katolickim w Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej.....	295
кс. Трущинський Марк. Використання адміністративних норм у боротьбі з Католицькою Церквою в Польській Народній Республіці.....	295

VI. Transformacja polityczna **VI. Політичні трансформації**

Minenkowa Natalia. Lustracja na Ukrainie jako czynnik transformacji systemowej.....	306
Міненкова Наталія. Люстрація в Україні як чинник системної трансформації.....	306
Бусленко Василь. Політична опозиція в перехідних демократіях: категоріальний аналіз феномену.....	311
Buślenko Wasyl. Opozycja polityczna w demokracjach przejściowych: kategoriałna analiza fenomenu.....	311
Брусилівська Ольга, Сіндецька Наталія. Друга Естонська республіка: взаємовплив складових системної трансформації.....	318
Brusiłowska Olga, Sindecka Natalia. Druga Republika Estońska: wzajemne wpływy składników transformacji systemowej.....	318

VII. Kultura polityczna i dyskurs polityczny **VII. Політична культура і політичний дискурс**

Фадєєв Володимир. Переобрамлена амбівалентність: соціальне і національне в українській політичній культурі.....	326
Fadiejew Włodzimierz. Nowa forma społecznej i narodowej ambiwalencji w ukraińskiej kulturze politycznej.....	326
Поліщук Ігор. Історична політична ментальність ураїнства: проекція у сучасність.....	333
Poliszczuk Igor. Historyczna mentalność polityczna Ukraińców i jej wpływ na współczesność.....	333
Borowiec Piotr. Temporalność metafor politycznych wykorzystywanych w dyskursie politycznym po 1989 roku w Polsce.....	339
Боровець Петро. Темпоральність політичних метафор, які використовувалися в політичному дискурсі у Польщі після 1989 року.....	339

VIII. Ośrodki politologiczne w Polsce i na Ukrainie **VIII. Політологічні осередки в Україні і Польщі**

Kastory Agnieszka. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego.....	360
Кастори Агнешка. Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету.....	360
Янішевський Сергій. Національний інститут стратегічних досліджень.....	364
Janiszewski Sergiusz. Narodowy Instytut Badań Strategicznych.....	364
Шемшученко Юрій. Політологічний осередок в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.....	366
Szemszuczenko Jerzy. Ośrodek politologiczny w Instytucie Państwa i Prawa imienia Włodzimierza Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.....	366
Відомості про авторів.....	369

I. Historia idei i doktryn politycznych

I. Історія політичних ідей і доктрин

Bogdan Szlachta

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ZARYS DZIEJÓW POLSKIEGO RUCHU KONSERWATYWNEGO (DO 1939 R.)¹

Autor prezentuje najważniejsze środowiska konserwatywne kształtujące się na ziemiach polskich od lat 30. XIX w. aż po wybuch II wojny światowej. Przedstawia również główne problemy dyskutowane przez ich uczestników oraz odmienność odpowiedzi udzielanych przez nich niekiedy w debacie toczony ze zwolennikami innych stanowisk formułowanych w tym okresie w myśli politycznej.

Słowa kluczowe: konserwatyzm, myśl polityczna, ład, wolność, polityka.

Богдан Шляхта. Історія польського консерватизму (до 1939 р.).

Представлено найважливіші консервативні середовища, які виникали у Польщі з 30-х рр. XIX ст. до початку Другої світової війни. Показано також головні проблеми, що обговорювалися членами консервативних осередків, і відмінність відповідей, які давалися ними у процесі диспуту з прихильникам інших точок зору, що формувалися у той час в політичній думці.

Ключові слова: консерватизм, політична думка, устрій, свобода, політика.

Богдан Шляхта. История польского консерватизма (до 1939 г.).

Представлены важнейшие средоточия консерватизма, которые возникали в Польше с 30-х гг. XIX в. до начала Второй мировой войны. Показаны также основные проблемы, которые обсуждались участниками консервативных группировок и разница в ответах, которые формулировались ими в процессе диспута со сторонниками иных точек зрения, возникающих в политической мысли того времени.

Ключевые слова: консерватизм, политическая мысль, строй, свобода, политика.

Bogdan Shlyahtha. The History of the Polish Conservatism (to 1939 year).

The most significant conservative environments, which had appeared in Poland in 30 years of XIX century till the Second World war began, are demonstrated. The main problems, which were discussed by the conservative environments members, and the contrast of opinions, which were expressed by them during the disputes with other point of view owners, which were formed in political thought of that time, has been presented.

Key words: conservatism, political thought, system, liberty, politics.

Powszechnie przyjmuje się, że polski konserwatyzm narodził się po upadku powstania listopadowego. Doświadczenie klęski miało wpłynąć na kierunek refleksji podejmowanej także przez tych, którzy brali udział w życiu publicznym Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, unoszących na emigrację stanowiska wówczas ukształtowane i rozchodzących się ze zwolennikami myśli zachowawczej pozostałymi na ziemiach polskich. Doświadczenie to łączyło się jednak z wcześniejszymi, dostarczającymi krytycznych racji przeciw republikańskiemu w istocie, choć nie w formie, ustrojowi I Rzeczypospolitej, który poddawał „czynnik rządu” „czynnikowi reprezentacji”. Połączenie obu doświadczeń: tego, które wskazywało klęskę czynu podejmowanego za przyzwoleniem konstytucyjnych organów przedstawicielskich przeciw konstytucyjnemu władcy, i tego, które uczyło, że słabość „czynnika rządu” w zestawieniu z analogicznymi ciałami może prowadzić do upadku państwa, wprowadzało istotny kontekst dla przemyśleń pierwszych polskich konserwatystów, przemyśleń w pewnej mierze paradoksalnych. Wskazując wady ustroju

¹ Tekst artykułu jest zmienioną nieco wersją pierwszego rozdziału monografii pt. Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku (Kraków 2000). Szersze opracowania dotyczące dziejów polskiej myśli zachowawczej, zob. w szczególności: J. Bartyzel, Konserwatyzm bez kompromisu. Stronnictwo Zachowawcze i Klub Zachowawczo-Monarchistyczny w latach 1922-1928, Warszawa 1990; B. Szlachta, Z dziejów polskiego konserwatyzmu, Kraków 2000.

I Rzeczypospolitej i „narodu-szlachty” oraz okoliczności klęski listopadowej polscy zachowawcy problematyzowali istotną dla konserwatystów zachodnich tezę o ciągłości ewolucyjnego rozwoju wspólnoty politycznej. Analizując warunki utraty niepodległego bytu, eksponując immanentne słabości wpisane w ów rozwój, wymagali zerwania z wadami, wyrzeczenia się własnych tradycji, które „ciągle zaprzeczały myśli państwowej”² lub deprecjonowały „konstytucję naturalnej” wspólnoty, po to by ustalić przesłanki trwania narodu o ugruntowanej tożsamości i nawet w obcym państwie nie stracić nadziei na odzyskanie wymiaru politycznego.

Krytyce przedrozbiorowego *liberum veto* i porozbiorowego *liberum conspiro*, dziewiętnastowiecznego radykalizmu i międzywojennego „partyjnictwa” stale towarzyszyło poszukiwanie warunków równowagi między wolnością a władzą, a nie swawolą jednostek i grup oraz nieograniczoną mocą jakiegokolwiek organu władzy głównie we własnym doświadczeniu politycznym. Zasad mających takie źródło niepodobna odnaleźć u Józefa Kalasantego Szaniawskiego, którego stanowisko nie uwzględniało doświadczeń wspólnotowych, będąc raczej czysto teoretycznym projektem; ich ślady pojawiają się natomiast w pismach Józefa Gołuchowskiego z okresu powstania listopadowego. Nie ma ich w liberalnych propozycjach księcia Adama Jerzego Czartoryskiego z pierwszej ćwierci XIX w., nawiązujących do idei francuskich „doktrynerów”, wyraźniej występują natomiast u Stanisława i Leona Rzewuskich oraz Pawła Popiela, korzystających z prac tradycjonalistów, krytycznych wobec oświeceniowego racjonalizmu i optymistycznych wizji człowieka, które uzasadniały projekty konstytucyjne odwołujące się do zasad „suwerenności ludu” lub — przeciwstawianej tamtej — „suwerenności króla”. Obie zasady uchodziły w oczach polskich zachowawców za przejaw „politycznego dogmatyzmu”, budząc w nich jednaki sprzeciw, obecny także w wypowiedziach ultramontanów, opatrywanych często mianem „konserwatystów katolickich”, eksponujących znaczenie Stolicy Apostolskiej i walory uniwersalnej wspólnoty wiernych skupionej wokół niej, a mającej nadnaturalną proveniencję. Rzewuscy i Popiel, ultramontanie: Hieronim Kajsiewicz, Piotr Semenenko, Walery Wielogłowski i Jan Koźmian, podejmując namysł nad relacją ufundowanej na religii katolickiej etyki względem prawa, krytykowali kierunek ewolucji ustrojów państw współczesnych, a snując rozważania ustrojowe, uwzględniali doświadczenia Sejmu Wielkiego, konstytucji oktrojowanych przez Napoleona I i Aleksandra I dla Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego i zestawiali je z krytycznym oglądem I Rzeczypospolitej. Ich ekspozycja roli spełnianej przez obcy przecież rząd budziła sprzeciw tych wszystkich, którzy mimo listopadowej klęski, często sięgając po romantyczny mesjanizm lub epatując wizją wybitnej jednostki, pozostawali wierni nastawieniu określanemu przez konserwatystów mianem „polityki uczucia”, nie dostrzegając wagi „czynnika rządu” dla porządkowania zachowań utwierdzających trwanie każdej wspólnoty, także pozbawionej własnego bytu politycznego, i nie byli w stanie podjąć refleksji o miarach określających granice uprawnionych zachowań nie tylko władców, ale i poddanych.

Spór toczący się przez kilka dziesięcioleci po upadku listopadowej irredenty między konserwatystami krajowymi i przedstawicielami środowiska skupionego na emigracji wokół Czartoryskiego (Hôtel Lambert) dotyczył tego zagadnienia. Stanowisko właściwe krajowym zachowawcom ustalali w latach trzydziestych i czterdziestych członkowie „grona krakowskiego” (głównie Popiel, Aleksander Wielopolski i Antoni Zygmunt Helcel) oraz działający w Wielkopolsce Edward Raczyński, Maciej Mielżyński, Franciszek Morawski i Dezydery Chłapowski, a w końcu tego okresu redaktor ultramontańskiego „Przeglądu Poznańskiego” J. Koźmian. „Klemensowczyzy”, skupieni wokół Andrzeja Zamoyskiego, formułowali w Królestwie opinie w wielkiej mierze zbliżone do dominujących na emigracji, daleko mniej skłonni uwzględniać znaczenie „czynnika obcego rządu”, częściej odwołujący się — jak Czartoryski — do koncepcji liberalnych, eksponujący wagę doświadczeń konstytucyjnych lat 1807-1831 w nadziei uzyskania wpływu reprezentacji polskiej na kierunek polityki carskiej³. Podstawowy postulat ustrojowy konserwatystów krajowych: równowaga „rządu” i „reprezentacji”, uzasadniający sprzeciw wobec scentralizowanych i biurokratycznych

² S. Koźmian, *Podróże i polityka*, t. 1, Kraków 1906, s. 124.

³ Na wielość pierwiastków liberalnych przyjmowanych przez przedstawicieli tego środowiska zwraca uwagę R.R. Ludwikowski w pracy *Konserwatyzm Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym (Z rozważań nad ideologią i polityką)*, Warszawa 1976, s. 90-96.

ustrojów państw rozbiorowych, skupiających pełnię władzy w rękach jedynowładcy posiłkującego się w Prusach i Austrii koncepcjami oświeceniowymi, wiązał się w przypadku pierwszej grupy z żądaniem korzystania z przyzwolenia jedynowładców na istnienie zgromadzeń stanowych, w których Polacy winni byli występować solidarnie, nie łącząc się z reprezentantami innych narodowości. Teza o konieczności występowania w obronie „przyrodzonych praw narodowości polskiej, wynikających z prawa przedmiotowego” nie skłaniała ich do „absolutyzowania” idei narodowości, ale do respektowania prawa państw rozbiorowych jako warunku wstępnego zabiegów o uzgodnienie jego wymagań z zasadami wyprzedzającego go „prawa przedpolitycznego”, wskazywanego przez „prawo Boże” i „prawo społeczne”, zakorzenione w obyczajach i wzorcach zachowań właściwych narodom składającym się na państwa rządzone przez jedynowładców. W kierunku odmiennym zmierzała w pewnej mierze grupa działająca w Królestwie i Hôtel Lambert, mniej licząca na przyzwolenie jedynowładców i ich skłonność do uwzględniania wymagań „norm przedpolitycznych”, więcej na wymuszenie na nich ustępstw w imię realizacji uprawnienia narodu do samodzielnego istnienia, epatujące ideą jednolitości ziem polskich i oczekujące na wyzwolicielski „czyn nadzwyczajny”⁴.

Obie grupy krajowych konserwatystów nie podejmowały głębszej refleksji nad właściwym kształtem ustroju politycznego nieistniejącego państwa polskiego; obie pragnęły w pierwszej kolejności zachować tożsamość narodu podzielonego i zniewolonego, ostrzegały przed sprzyjaniem „europejskiej rewolucji” i dążeniem do buntu w każdych okolicznościach — buntu, którego nie wykluczano, choć różnie go uzasadniano, używając argumentów czerpanych z myśli św. Tomasza lub klasycznych liberałów. Uznając, że warunkiem przetrwania narodu jest odrzucenie „potajemnych knowań”, rojeń o czynie niosącym niepodległość mimo okoliczności, zachowawcy krajowi wzywali do podejmowania legalnej pracy około podniesienia członków niższych warstw „do moralnej godności ludzi”, by w ten sposób wzmocnić „siły organiczne”; eksponowali potrzebę porzucenia krytycznej postawy wobec szlacheckiej przeszłości i przywrócenia pozycji Kościoła jako autorytetu świadczącego o tożsamości narodu, bo sięgającego momentu narodzin jego państwa. Uznając zasadę, że obok dogmatów religijnych istnieje sfera, w której zachowania dyktuje „użyteczność polityczna” raczej niż „polityczny dogmat”, krytykowali uzasadniający „bezrozumną anarchię” indywidualizm liberałów i demokratów, kwestionujących tradycyjną hierarchię wspólnoty przez uznanie jej za zbiór jednostek, oraz „niegodziwą tyranie” absolutystów godzących w prawa narodu. Wskazywali za Krasieńskim, że zwolennicy obu kierunków „pracują nad zniszczeniem szlachty, jedynej warstwy, w której narodowa świadomość polska mogła się wyrobić do całej pełni”⁵, w jednakim stopniu uniemożliwiając ustalenie równowagi między czynnikami „rządu” i „reprezentacji”; osłabiają pozycję członków warstwy zdolnej reprezentować cały zniewolony naród, zmierzając ku ustaleniu bezwzględnego prymatu jednego z czynników: jedynowładcy albo parlamentu reprezentującego już nie wspólnoty w rodzaju narodów lub warstw społecznych, ale jednostki traktowane jako równie zdolne do udziału w ustalaniu treści prawa i rządzeniu państwem.

Z aktywnością zwolenników obu kierunków kojarzyli konserwatyści tragiczne wydarzenia 1846 r. w Wielkopolsce i Galicji, ukazujące następstwa łączenia celów absolutystów ze środkami radykałów, oraz przebieg Wiosny Ludów, znaczony zwarciem jedynowładztwa nieuwzględniającego reprezentacji i ciał przedstawicielskich nieuwzględniających niezależnej pozycji „czynnika rządu”. Zauważano, że oba kierunki eksponowały pierwiastki istotne dla powinnego ustroju politycznego, których nie należało absolutyzować i przeciwstawiać, ale które należało uzgadniać. Dlatego z uznaniem witano akty jedynowładców przyzwalających na udział Polaków w zgromadzeniach stanowych, a zwłaszcza próby zrywania przez nich z typową dla „monarchii oświeconych” tendencją do „ujednostajniania całości państwa i zacierania różnic prowincjonalnych”; przekonywano ich, że Polacy nie podzielają

⁴ Praca organiczna i inercja polityczna, to — zdaniem Ludwikowskiego — honorowy program polskiej arystokracji, reprezentowanej przez „klemensowczyków” skupionych wokół A. Zamoyskiego, nie liczących na przyzwolenie cara, przeciwstawiany przez wspomnianego badacza programowi reprezentującego orientację właściwą „gronu krakowskiemu” Wielopolskiego, streszczanemu w hasłach: „praca organiczna i ugoda z rządem” jako zasadami wyznaczającymi „drogę do autonomii politycznej” (R.R. Ludwikowski, *Konserwatyzm Królestwa Polskiego*, s. 98-117).

⁵ Z. Krasieński, *Memoriał do Guizota*, w: *Memoriały polityczne*, Siedlce 1987, s. 5.

„antysocjalnych dążeń” europejskich radykałów, nie kwestionują „wszelkiego porządku”, lecz w ramach ładu ustalonego przez władców znających swe powinności pragną bronić tego, co świadczy o ich narodowości: religii, języka i wychowania publicznego, a w dalszej kolejności uczestniczyć w pracach niestanowczych ciał przedstawicielskich⁶. Zgoda ta nie wiązała się z bezkrytycznym uznaniem rozbiorów: nie z pobudek utylitarnych, ale „z obowiązku sumienia” należało przełamać zgubne przyzwyczajenie i uznać, że „czynnik rządu” musi być honorowany, jeśli ma trwać ład, wyznaczający także podstawę postulatów narodu posiadającego własne dziedzictwo kulturalne i polityczne i dlatego dopominającego się o autonomię w obu sferach. Dlatego podporządkowanie obcym rządóm było warunkowe: wiązało się z żądaniem honorowania przez nie tradycyjnych więzi, obyczajów i wzorców postępowania decydujących o tożsamości członków hierarchicznej wspólnoty organicznej. Deprecjacja owego warunku przez rządy państw rozbiorowych, ich „polityczny konstruktywizm” w dziele centralizacji skłaniały do sprzeciwu widocznego w liście Wielopolskiego do Metternicha, zawierającego kontrowersyjną zapowiedź oddania się Polaków w ręce carów jako zdolnych respektować ich „konstytucję naturalną” i powstrzymać się od środków właściwych radykałóm. Choć list zawierał charakterystyczne dla zachowawców krajowych odwołanie do „ładu sprawiedliwości chrześcijańskiej” i wynikającego z niego uprawnionego istnienia narodów z ukształtowaną tożsamością, nie tylko konserwatyści emigracyjni uznali go za akt politycznego samobójstwa związany z apoteozą moskiewskiego jedynowładztwa. Krytycy, a Krasieński związany ze środowiskiem emigracyjnym może być przykładem, nie dostrzegali, że Wielopolski koncentrował namysł nie na instytucjach i relacjach między nimi, lecz na warunkującym cele ich istnienia i działania normatywnym kontekście; że odrzucając „dogmaty polityczne”, był też krytyczny wobec prób uwalniania od wspomnianego kontekstu „idei władzy”; że nie apoteozował żadnego ustroju, szczególnie samodzierżawia, lecz przypominał o konieczności oparcia „zasad instytucji wszelkich i działań prawodawczych na obyczajach narodu”, które prawo winno „warować, porządkować i rozwijać”, o ile ma się stać normatywnym wyrazem „narodowej obyczajności”⁷. Nie dostrzegając tych przesłanek, bliskich wszystkim członkom „krakowskiego grona”, krytycy sytuowali Wielopolskiego po stronie „apostatów narodowych”, rezygnujących z samoistności narodowej, redukujących aspiracje Polaków do „prywatnej pamięci” o minionych wiekach, przystających na samodzierżawie jako warunek zachowania już nie polskości, ale słowiańskości. W ich oczach był Wielopolski apologetą „zasady rządu” podobnym do tych, którzy uznawali za uprawniony każdy rząd hamujący rozkładowe tendencje cywilizacji europejskiej.

Zarzut odnoszony w końcu lat czterdziestych do autora Listu do księcia Metternicha stawiany był od początku dekady członkom „koterii” lub „pentarchii petersburskiej”, działającym zrazu na ziemiach zabranych, następnie na terenie Królestwa (głównie Henryk Rzewuski, Michał Grabowski i Ignacy Hołowiński). Najczęściej nie dostrzegano, że stanowisko Wielopolskiego, z którym zgadzali się co do zasady konserwatyści galicyjscy i wielkopolscy, także krytyczni wobec apologetów „idei władzy”, było opozycyjne wobec opcji „pentarchów”, którzy sięgali za de Maistre’em po inspiracje augustyńskie albo nawet po predarwinistyczne idee Hallera, czynili siłę główną racją upoważnienia do władania, kojarzyli „zatrąę żywiołów narodowych” z zatrąę aspiracji politycznych narodu, skłonni uznać „czynnik rządu” nie tyle za dopełniający życie społeczne, ile za kształtujący wspólnotę polityczną, choćby w formie samodzierżawia. Wielopolski inaczej: eksponując wagę „czynnika rządu” jako narzędzia porządkowania życia każdej wspólnoty, uznawał niezależność jego legitymacji od jej przyzwolenia, ale też stawiał mu wyraźne granice, które nie on stanowił, gdyż tkwiły one w „konstytucji naturalnej” zróżnicowanej wspólnoty, kształtującej się niezależnie od jego woli.

Już w latach czterdziestych XIX w. dostrzec tedy możemy rozległe spektrum stanowisk konserwatywnych w odniesieniu do fundamentalnych kwestii ustroju politycznego: choć brak szczegółowych projektów ładu instytucjonalnego, jedni eksponują znaczenie reprezentacji

⁶ Dla zachowawcy spoglądającego z tej perspektywy udział w pracach ciał działających w państwie rozbiorowym nie negował polskości posłów, był raczej okazją jej potwierdzenia, umożliwiał bowiem zapoznanie się z „instytucjami cywilizacji powszechnej”, kształcenie „ludzi stanu” oraz „nawyknień i skłonności młodych” (zob. H. Lisicki, Antoni Zygmunt Helcel, t. 1, Lwów 1882, s. 176 i 178-180).

⁷ A. Wielopolski, Myśli i uwagi, „Kwartalnik Naukowy”, t. 1, 1835, s. 37 i 39.

opinii jako źródła legitymacji „czynnika rządu” (grupa emigracyjna, „klemensowczycy”), inni wzywają do ustalenia warunków równowagi „czynnika reprezentacji” i niezależnego „czynnika rządu” („grono krakowskie”), jeszcze inni podnoszą znaczenie „czynnika rządu” niejako mimo reprezentacji („pentarchowie”). Stanowisko pośrednie, zyskujące z czasem coraz większe znaczenie, zajmowali konserwatyści przygotowujący na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych koncepcję federacyjną, która miała wyprzeć unitarny model preferowany przez oświeconych monarchów Prus i Austrii, uwzględniającą istnienie parlamentów oddających rzeczywiste relacje między poszczególnymi składowymi monarchii. Żądając uznania autonomii politycznej krajów zamieszkiwanych przez narody o ukształtowanym dziedzictwie, zachowawcy Wielkopolski i Galicji oceniali krytycznie „kierunek absolutyzmu i terroryzmu monarchicznego bądź oligarchicznego”⁸, wzywając władców do respektowania granic uprawnionego władztwa wyznaczanych przez rozumne i sprawiedliwe prawo określające ład stworzenia, dające im legitymację do stanowienia norm nieopartą na woli poddanych, choć uzupełnianą ich przyzwoleniem, dlatego uzasadniające istnienie ciał „rzetelnie reprezentujących” najważniejsze składowe wspólnoty politycznej, ciała politycznego lub państwa.

Był to kierunek bliski grupie zachowawców galicyjskich skupionych wokół Adama Potockiego, znajdujących „rękojmię wolności w pakcie federalnym u góry, w reformie ustroju gminnego u dołu”⁹, wskazujących kierunek, który w końcu lat sześćdziesiątych mieli podjąć najbardziej znani w XIX w. „stańczycy” (głównie Stanisław Tarnowski, Józef Szujski, Stanisław Koźmian, Ludwik Wodzicki). Z czasem prezentowana przez zachowawców wizja ustroju, kłócąca się z „radikalizmem niemieckim na ostatecznej lewej” i z koncepcjami „dynastyków austriackich na ostatecznej prawej,” coraz luźniej wiązała się z nadzieją solidarności „słowiańskiego ruchu”¹⁰, wyraźniej zaś ogniskowała wokół problemu ładu społecznego, ujmowanego dynamicznie i warunkującego zabiegi Polaków około umacniania ich stanowiska politycznego jako jednej wspólnoty złożonej z kilku warstw świadomych swych aspiracji. Dostrzeżenie „wyłączonego stanowiska narodowego”, objawiającego się w pracy organicznej na rzecz tak pojmowanej wspólnoty hierarchicznej, było warunkiem prowadzenia właściwej polityki wyznaczonej przez „pośrednią drogę roztropności i umiarkowania, drogę prawdziwej siły”¹¹. Wedle późniejszej opinii Szujskiego środowisko Potockiego, realizujące program nakreślony przez członków „krakowskiego grona”, przejęty przez „stańczyków”, przyjmując takie wytyczne, wkroczyło na drogę zarzuconą na ziemiach polskich po 1815 r., podjętą na krótko po 1861 r. w Królestwie za sprawą Wielopolskiego, odepchniętą jednak wkrótce przez tamtejszy radykalny ruch polityczny¹²; drogę równoważącą oba czynniki: rządu i reprezentacji, oraz interesy państwa jako całości i krajów partykularnych.

Program dyskutowany przez konserwatystów przed wybuchem i po upadku kolejnego powstania, zyskujący z biegiem czasu uznanie w środowiskach emigracyjnym i wielkopolskim, u „podolaków” i działających w Królestwie „realistów”, stawiał na pierwszym planie „obowiązki stanu”, wyznaczone przez „porządek społeczny”, atakowany „jednakimi środkami” przez „nieprzyjaciela i powstańczy rząd narodowy”, pozbawiający kraj ostatnich elementów „składu organicznego i politycznego”¹³. Obowiązki te miały być spełniane w organach autonomii krajowej i samorządu gminnego, będącego miejscem współpracy przedstawicieli różnych warstw i narzędnym służącym „uobywatelnianiu mas”, o co — po początkowej fascynacji angielskim liberalizmem utylitarystycznym — szczególnie zabiegali „stańczycy”, kształtujący dominującą wśród zachowawców opcję, korzystający z ustaleń znakomitych prawników (zwłaszcza Franciszka Kasparcka i Józefa B. Oczapowskiego), działający w państwie respektującym autonomię narodowości, stającym w obronie „cywilizacji i wolności” wbrew właściwym Europie dążeniom „państw wielkich do pochłonięcia mniejszych” oraz wbrew Rosji i Niemcom, prowadzącym „zabójcze dzieło asymilacji, absorpcji, unifikacji, śmierci i rozkładu”¹⁴.

⁸ Zob. H. Lisicki, Antoni Zygmunt Helcel, t. 1, s. 215-218, 278 i n.

⁹ L. Dębicki, Portrety i sylwetki z dziewiętnastego stulecia, seria 1, t. 1, Kraków 1905, s. 318-333.

¹⁰ Jeszcze kilka słów o wyborach, „Przegląd Poznański”, t. 8, 1849, s. 133.

¹¹ Adres galicyjski do cesarza, „Przegląd Poznański”, t. 8, 1849, s. 294. Zob. nadto S. Estreicher, Geneza partii konserwatywnej w Polsce, „Czas”, 25 grudnia 1926 r.

¹² J. Szujski, Przed podjęciem uchwały sejmowej, „Przegląd Polski”, t. 7, 1869, s. 108.

¹³ List do X. Jerzego Lubomirskiego, w: Pisma Pawła Popiela, t. 1, Kraków 1892, s. 16 i n.

¹⁴ S. Tarnowski, O adresie sejmu galicyjskiego, „Przegląd Polski”, t. 3, 1867, s. 118.

„Dzieło śmierci”, doświadczane przez zachowawców pozostających w monarchiach niemieckiej i rosyjskiej, marzących — jak Hipolit Korwin-Milewski i Aleksander Rembowski — o wprowadzeniu przez nie rozwiązań analogicznych do galicyjskich, nie było podejmowane w Austrii Franciszka Józefa I. W tym jedynie kraju konserwatyści mogli realizować swe cele, nie wdając się w zażarte polemiki z przedstawicielami nowych partii masowych, które zjawiły się w końcu XIX w., eksponując „interesy narodowe” lub „klasowe” mimo „interesu państwa” i zwiastując nowy etap politycznych zmagania pozbawiających zachowawców znaczącego wpływu na bieg wydarzeń. Podejmowana przez nich krytyka programów tych partii, „konstytucjonalizmu i parlamentaryzmu opieranego na błędnej zasadzie liczby”, znamionowała sprzeciw wobec ewolucji ustrojów politycznych i niemożność pełnej do niej akomodacji. Idee formułowane w poł. XIX w. nie były już słyszalne w batalii politycznej o głosy coraz szerszego elektoratu, wedle konserwatystów często nieprzygotowanego do podejmowania świadomych i odpowiedzialnych decyzji. Obawy przed „dominacją liczby” i próbami przeprowadzenia przez większość liberalną lub socjalistyczną norm równających poddanych-obywateli, a przez to znoszących niezależność naturalnych i tradycyjnych wspólnot, z których składało się ciało polityczne, decydowały o ewolucji konserwatystów ku eksponowaniu roli „czynnika rządu”¹⁵ nawet kosztem „warstwy przodkującej narodu”. Orientacja ta, ustalana przez Michała Bobrzyńskiego i związanych z nim „neokonserwatystów” (głównie Piotr i Antoni Górscy, Władysław Leopold Jaworski, Stanisław Estreicher), dostrzegalna w programie założonego w 1906 r. Stronnictwa Pracy Narodowej, przekształconego w następnym roku w Stronnictwo Prawicy Narodowej (SPN), była trudna do zaakceptowania dla przywódców „demagogicznych” ugrupowań masowych, „absolutyzujących” idee polityczne dla zyskania poklasku zdezorientowanych wyborców i eksponujących znaczenie parlamentu tworzonego w wyborach opartych jedynie na liczbie. Zwolennicy tej orientacji przygotowywali refleksję nad poprawnym ustrojem państwa niepodległego, wprowadzając w pewnym zakresie elementy nieznanne zachowawcom poprzednich pokoleń. Korzystając częściej z ustaleń myślicieli niemieckich niż francuskich lub angielskich, przyjmując coraz wyraźniej nastawienie pozytywistyczne, skłaniali się oni ku wizjom ustroju abstrahującym od wymiaru metafizycznego i orientowali namysł na ład instytucjonalny, a nie jego normatywne fundamenty. Blok namiestnikowski, popierający Bobrzyńskiego jako namiestnika Galicji, z którym byli związani, podejmował batalię z koalicją kierowaną przez masową partię endecką, wspieraną przez „podolaków” oraz członków tzw. Centrum (m.in. Tadeusz Cieński, Witold Czartoryski i związany zrazu z SPN Józef Milewski)¹⁶. W trakcie I wojny wyznawcy nowej orientacji, współdziałając z przedstawicielami innych środowisk konserwatywnych, wypracowali projekt konstytucji przyznający głowie państwa legitymację niezależną od woli „zwierzchniego narodu” lub jego ciała przedstawicielskiego i wyposażający ją w prawo sankcji, zachowując krytyczną postawę wobec projektów partii masowych, przewidujących zwierzchnictwo różnie ujmowanego parlamentu względem pozostałych organów państwa. Architekci Projektu Konstytucji Państwa Polskiego, opracowanego przez Komisję Sejmowo-Konstytucyjną Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego, przewidujący ustanowienie monarchii na czele z Karolem Stefanem Habsburgiem¹⁷: Władysław Leopold Jaworski, Stanisław Starzyński, Wojciech i Michał Rostworowscy, Władysław Studnicki i Zdzisław Lubomirski, nie byli w stanie przeforsować swych propozycji po odzyskaniu niepodległości, gdy o treści prawa decydowały ugrupowania utwierdzające rozwiązania odrzucane przez konserwatystów jako „dogmatyczne”, oparte na „absolutyzowanych” ideach politycznych, przeszczerpane z rzeczywistości różnej od polskiej.

W opracowaniu wspomnianego projektu brał również udział Ludwik Górski, optujący — jak „stańczycy” — za ustanowieniem monarchii konstytucyjnej, honorującej słuszną z punktu widzenia prawa Bożego autonomię narodową i nienicującą organiczną wspólnotę hierarchiczną, wzywający do spełniania obowiązków stanu i krytykujący podejmowane przez pozytywistów próby

¹⁵ Przytoczmy charakterystyczną wypowiedź P. Popiela z 1867 r.: „Pojmuję politykę i chwałę opieranie się na rządzie, ale kiedy jest silny; dziś jest to opierać się na słabości. Opierać się zatem należy na tym, co ma przyszłość, na rodzinie panującej, na jedności monarchii utrzymanej w swej żywotności przez miłość i interes ludów, na solidarności usiłowań [...]. Większość parlamentarna zgoła ministerium nie pomoże, bo parlamentaryzm jako był, tak pozostanie fikcją” (Austria monarchia federalna, w: Pisma, t. 1, Kraków 1893, s. 119).

¹⁶ Spory między konserwatystami i endekami omawia najbardziej dogłębnie M. Jaskólski w pracy Konserwatyzm-nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r., Kraków 1989.

¹⁷ Zob. Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1920, s. 116-138.

rozbitcia tradycyjnych więzi społecznych¹⁸. Nadawał on ton pismom kontynuującym styl myślenia „klemensowczyków”: warszawskim „Niwie” i „Słowo” (głównie Antoni Donimirski, Mściśław Godlewski, Roman Buczyński i Józef Kasznica), w których uderza fascynacja brytyjskim toryzmem czasów Benjamina Disraeliego, polemika z popularną identyfikacją wolnomyślnego liberała i demokracji oraz chęć uznania zachowawców za rzeczywistych obrońców powszechności praw wyborczych warstw upośledzonych dotąd politycznie i społecznie. Publicyści obu pism, świadomi nieodwracalnego upadku podziałów stanowych i zrównania praw „pod względem politycznym wszystkich klas” uzasadniali konieczność upowszechnienia praw wyborczych nawet w państwie carów¹⁹. Krytykując indywidualistyczne lub atomistyczne ujęcie społeczeństwa jako zbioru jednostek, oddalali liberalne „doktrynerstwo polityczne” w stosunku do zagadnień konstytucjonalizmu i parlamentaryzmu²⁰, oparte na ideach „wolności i równości absolutnej” jednostek, których woli nie uznawali jednak za źródło legitymacji organów państwa. Polemika z liberałami, którzy przestawali być „przyjaciółmi ludu”, broniąc „interesów sfer mieszczańskich”, odsłaniała nie tylko groźbę przeistoczenia jednostek uwalnianych z zakorzenienia w tradycyjnych wspólnotach w członków grup identyfikowanych tylko przez stosunek do środków produkcji, ale także niebezpieczeństwo istotniejsze z punktu widzenia naszego tematu: wprowadzenia ustroju przyznającego zwierzchnictwo ciału reprezentującemu jednostki albo klasy ekonomiczne, roszcującym pretensje do bycia suwerenem lub pełnomocnikiem suwerena. Dla konserwatysty eksponującego ideę równowagi czynników „rządu” i „reprezentacji”, broniącego fundamentów kultury chrześcijańskiej, wyznaczającej negatywne granice prawodawcy i określającej zasady ustroju, „zmiany w konstrukcji istniejącego gmachu społecznego” były wprawdzie konieczne, nie mogły jednak prowadzić w kierunku jego zniesienia na rzecz wizji atomistycznej lub klasowej, gubiących niezależną pozycję tradycyjnych lub naturalnych ciał pośredniczących, w rodzaju rodziny, Kościoła, cechu, szkoły wyznaniowej, rozmaitych izb zawodowych itd. Jakkolwiek także dla warszawskich zachowawców kwestia polityczna była wtórna wobec społecznej i narodowej, istotniejsza była i dla nich polemika z liberalnym indywidualizmem i socjalistycznym kolektywizmem, przecież w większym stopniu niż zachowawcy galicyjscy podkreślali oni niebezpieczeństwo przeniesienia sposobów myślenia właściwych „politycznym reprezentacjom interesu ekonomicznego” do dyskursu politycznego o jednostkach, grupach i państwach w kategoriach nieograniczonej konkurencji też jednakowo wartościowych i sił „zacięcie walczących o byt”. Wskazywano, że takie ujęcie zagraża zarówno jednostkom słabszym ekonomicznie i politycznie, jak i tradycyjnym wspólnotom, ulegającym — jak naród polski — mocniejszym: jednostkom i wspólnotom, którym pozostawał jedynie apel o respektowanie przez władców „etyki chrześcijańskiej”, uzasadniającej niezależność jednostek i narodów obdarzonych istnieniem przez Boga²¹. Konserwatyści Królestwa i Wielkopolski także przewidywali konieczność „demokratyzowania w górę”, wychowywania świadomych uczestników życia politycznego²², akcentując mocniej niż Galicjanie potrzebę rozwijania ustawodawstwa socjalnego. Przypominali oni zasadę równowagi praw i powinności, wolności i „chrześcijańskich cnót”, której zapomnienie przez liberałów i socjalistów sprowadzało „przewroty”²³, w bliższej perspektywie znosząc legitymację władzy niezależną od woli poddanych. Głosili, że konserwatyzm wskazuje drogę między „unicestwiającym jednostki absolutyzmem wszechmocy państwa”, uosobianego przez jedynowładcę, a absolutyzmem parlamentu reprezentującego wyłącznie opinie jednostek lub klas powodujących się racjami ekonomicznymi, nie jedynymi istotnymi z punktu widzenia bytu państwa jako całości i bytu narodu jako wspólnoty kulturowej²⁴; drogę wymagającą

¹⁸ T. Jeske-Choiński, M. Godlewski, Czy nie pora?, „Niwa”, 1884, s. 249-259, oraz Moralne siły społeczne, „Niwa” 1879, s. 705-710. Polemikę z pozytywistami podjął także S. Tarnowski, Próby rozstroju, Kraków 1889. Wymienione czasopisma charakteryzuje A. Jaszczuk, Spór pozytywistów z konserwatystami o przyszłość Polski. 1870-1903, Warszawa 1986.

¹⁹ A. Donimirski, Nasz konserwatyizm, „Niwa”, 1890, nr 1.

²⁰ J. Kasznica, Kilka słów o znaczeniu stronnictw politycznych, „Niwa”, 1883, nr 200, i „Janusz”, Centralizacja w państwie tegoczesnym, „Niwa”, 1881, nr 150.

²¹ A. Donimirski, Nasz konserwatyizm.

²² Zob. choćby: A. Goltz, Listy o konserwatyzmie, Warszawa 1888, s. 6 i n.; L. Górski, Znaczenie większej własności i obowiązki większych właścicieli w Królestwie Polskim, Warszawa 1886, s. 185-191; R. Buczyński, Zdania współczesnej nam prasy o stanowisku arystokracji w społeczeństwie, „Niwa”, 1881, nr 164; I.K. Korwin-Milewski, Walka z kłamstwem, Petersburg 1911, s. 67.

²³ A. Donimirski, Zachowawcy wobec reform społecznych, „Niwa”, 1890, nr 2.

²⁴ W chwili obecnej, „Niwa”, 1878, s. 807-813.

uwzględnienia rządu i reprezentacji, których współdziałanie miało ułatwiać realizację dobra wspólnego nawet wbrew woli jedynowładcy i zapewniać trwanie państwu mimo obstrukcji lub chęci rządzenia, a nie tylko stanowienia prawa przez parlament; drogę umożliwiającą dyskurs o kierunku prawodawstwa i polityki w oparciu o zasady, których nie wolno gwałcić w imię „politycznego oportunisty” rządzącym ani rządzonym²⁵.

Jak w Galicji spór w obozie konserwatywnym toczył się między „grupą krakowską” lub „stańczykami” oraz „podolakami”, z którymi związani byli m.in. Wojciech Dzieduszycki i Stanisław Starzyński²⁶, tak w Królestwie dziedziom „klemensowczyków” sprzeciwiało się środowisko skupione wokół Zygmunta Wielopolskiego, syna Aleksandra. Jego przedstawiciel, Jerzy Moszyński, łączył apel o respektowanie zasad zakorzenionych w ładzie przedmiotowym z tezą, że nawet najgorszy „rząd lepszym jest od braku rządu”, że tedy nie „zachwianiem pojęć i instytucji, bez których żadna ludzka nie ostoi się społeczność”, ale wdrażaniem ładu i posłuszeństwa wobec władzy wzmacnia się naród pragnący odzyskać własne państwo²⁷. Z tego środowiska wyszły ugodowe adresy, czyniące wzorem galicyjskim respekt dla norm sankcjonowanych przez głowę państwa rozbiorowego warunkiem ubiegania się o własne prawa narodu²⁸, żądające decentralizacji państwa i uznania autonomii narodowej, wzywające do zniesienia rewolucyjnego systemu Milutina, podobnego temu, który realizowali „oświeceni władcy” austriacy w pierwszej poł. XIX w., nicującego historyczną wspólnotę i niezależność Kościoła, który oddawał polskich chłopów na łaskę hołdujących idei gminowładztwa biurokratów rosyjskich²⁹. Także w tym środowisku deklaracji niezachwianej wierności „dla Tronu” i „oddania się Monarsze oraz jedności państwowej” towarzyszył z jednej strony argument, że tylko monarcha może zapobiec niebezpieczeństwu niesionym przez parlament zdominowany przez liberalnych nihilistów³⁰, z drugiej zaś, żądanie uznania przez władzę „równouprawnienia krajów poddanych”, nadania samorządu, gwarancji odrębności „językowej, historycznej i kulturalnej” kraju i wprowadzenia tolerancji religijnej³¹. Obok „klemensowczyków” i spadkobierców Wielopolskiego działała w zaborze rosyjskim grupa skupiona wokół petersburskiego „Kraju”, która w 1905 r. powołała do życia Stronnictwo Polityki Realnej (SPR); po rewolucji 1905-1907 r. grupa ta podjęła współpracę z narodową demokracją, wraz z nią zwalczając bliską „stańczykom” antyrosyjską politykę Naczelnego Komitetu Narodowego i Tymczasowej Rady Stanu w trakcie I wojny (głównie Józef Ostrowski, Erazm Piltz, Władysław Glinka).

Na przełomie stuleci na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego rodziły się grupy, w których znajduje się korzenie wileńskich „żubrów”, aktywnych w II Rzeczypospolitej. Poczynając od 1905 r., przewodzący „krajowcom” Edward Woyniłłowicz i H. Korwin-Milewski wzywali, by w imię „interesu narodowego”, działając w granicach prawa, Polacy podjęli walkę nie o autonomię polityczną, jak demagogiczni endecy, epatujący tym hasłem bez względu na okoliczności, ale o autonomię kulturalną. W 1907 r. grupa ta założyła Stronnictwo Krajowe Litwy i Rusi, w którym znaczną rolę odgrywali Konstancja Skirmuntt i Aleksander Meysztowicz³², bliskie powstałemu dziesięć lat później Stronnictwu Pracy Narodowej na Rusi z Franciszkiem Pułaskim i Januszem Radziwiłłem, prowadzącym pospołu polemikę z „realistami”.

O ile po 1905 r. konserwatyści działający w zaborze rosyjskim włączyli się do swobodniejszej debaty na temat konstytucji państwa carów, uzupełniając refleksję zachowawców galicyjskich,

²⁵ L. Dębicki, Oportunizm i zasady, „Przegląd Lwowski”, t. 21, s. 146 i n.; „Janusza”, Tak zwany oportunizm w polityce, „Niwa”, 1881, nr 148.; oraz J. Kasznica, Zasady i polityka, „Niwa”, 1877, nr 61.

²⁶ Zob. szerzej: A. Górski, Podolacy: obóz polityczny i jego liderzy, Warszawa 2013.

²⁷ J. Moszyński, Kilka słów z powodu porozbiorowych aspiracji politycznych narodu polskiego, Kraków 1882, s. 61-66.

²⁸ Zob. List Zygmunta Wielopolskiego z Wiednia (7 lutego 1880), „Warta”, nr 294 (s. 3056).

²⁹ Memoriał Z. Wielopolskiego dla ks. Gorczakowa z 1874 r. omawia Z. Stankiewicz, Zygmunt Wielopolski, „Kwartalnik Historyczny”, LXXXI (1974), s. 267-286.

³⁰ Zob. J. Moszyński, Po czterdziestu latach. Szkic polskiej polityki w chwili obecnej, Kraków 1902, s. 92 i n.; tamże przedruk listu Wielopolskiego do M. Katkowa (s. 96-98).

³¹ Memoriał złożony ministrowi spraw wewnętrznych P. Światopełk-Mirskiemu przez 23 mieszkańców Królestwa Polskiego, Kraków 1905.

³² Zob. szerzej prace Dariusza Szpopera: Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904-1939, Gdańsk 1999; Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej, Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855-1862, Gdańsk 2003, oraz Gente Lithuana, Nazione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851-1934), Gdańsk 2009. Naddo A. Bielecki, D. Szpoper, Aleksander Meysztowicz. Portret polityczny konserwatysty, Gdańsk 2001.

Wielkopolanie doświadczający następstw polityki Bismarcka zachowywali nieodmiennie postawę obronną. Znali krytyczne argumenty formułowane przeciwko centralistyczno-biurokratycznym projektom „państwa prawnego” przez Juliana Klaczkę i Waleriana Kalinkę, działających w końcu wieku w Galicji, a uprzednio redagujących „Wiadomości Polskie” wyrażające orientację Hôtel Lambert. Broniąc przed następstwami „walki o kulturę” niezależności Kościoła, przed germanizacją polskiej kultury i majątków, ogniskowali refleksję na granicach swobody prawodawcy i działań egzekutywy, nie podejmowali szerszej refleksji nad zagadnieniami ustrojowymi. Kazimierz Chłapowski, Józef Mielżyński, Józef Kościelski, księża Jan Chryzostom Janiszewski i Florian Stablewski, wspierani publicystyką Romana Szymańskiego i J. Koźmiana przypominali — jak uprzednio Galicjanie — wagę „naturalnych i Boskich praw szczepowych dążących do pokoju Polaków”³³, bronili projektów ustaw i prywatnych inicjatyw podejmowanych celem poprawy położenia robotników bez gwałtownych przewrotów i naruszania własności, przekonywali o konieczności posłuszeństwa władzy z wewnętrznego nastawienia, a nie z przymusu, przygotowując założenia późniejszych ugrupowań w rodzaju Związku Narodowego, Centrum Obywatelskiego i powstałego w 1916 r. Stronnictwa Pracy Narodowej, bliższego blokowi aktywistycznemu niż endecji³⁴.

Dyskusje zachowawców przełomu wieków dotyczyły bardziej podstaw ustroju politycznego, istoty państwa oraz fundamentu i granic upoważnienia jego organów niż kształtu instytucjonalnego. Odzwierciedlały się w nich trzy wcześniej ustalone stanowiska, eksponujące znaczenie ciał przedstawicielskich, równowagę między nimi a głową państwa oraz dominującą pozycję tej ostatniej, przy czym przeważało stanowisko pośrednie, gwarantujące niezależność głowy państwa, wyposażanej w prawo sankcji ustaw przyjmowanych przez ciała zdominowane przez partie masowe. Podejmowano jednak także zagadnienia bardziej fundamentalne, mające znaczenie dla podziałów utwierdzających się w niepodległej Polsce, dotyczące kwestii granic akomodacji zachowawców do zmian dokonujących się na przeł. XIX/XX w. także w sferze ustroju politycznego. Spór podzielił konserwatystów na tych, którzy optowali za zachowaniem prymatu bezwzględnych zasad etycznych w polityce, i tych, którzy skłonni byli oddzielać sferę polityki od dziedziny życia prywatnego, różnicując zasady nimi rządzące; na tych, którzy — jak Kalinka przeciw Bobrzyńskiemu i Tarnowski przeciw Jaworskiemu — domagali się przywrócenia klasycznej wizji polityki nie jako sfery walki i skuteczności, lecz jako obszaru pracy poddanych i organów państwa około realizacji dobra wspólnego, i tych, którzy skłonni byli opowiedzieć się albo po stronie państwa-rządu jakby przeciw społeczeństwu (jak Antoni Walewski), albo społeczeństwa jakby przeciw państwu-rządowi (jak Antoni Wrotnowski). Jednak to Bobrzyński, Jaworski i Wrotnowski wpisywali się w tendencję, która zyskiwać miała coraz powszechniejsze uznanie wśród konserwatystów, choć z biegiem czasu niektórzy z nich zaczęli coraz wyraźniej eksponować granice akomodacji, przechodząc na stronę Kalinki i Tarnowskiego, gdy idzie o prymat ładu przedmiotowego, wyznaczającego normatywny kontekst swobody politycznego działania organów niepodległego już państwa, albo na stronę Bobrzyńskiego i Walewskiego, gdy idzie o eksponowanie znaczenia „czynnika rządu”³⁵.

Spór o granice akomodacji dotyczył kwestii „politycznego utylitaryzmu”, który spotykał się z odprawą ultramontanów i Wincentego Kosiakiewicza, broniących „niezmiennych zasad” jako decydujących o istocie myśli zachowawczej, bardziej skłonnych petryfikować istniejący stan niż przystosowywać formy do zmiennych okoliczności. Za „polityczny utylitaryzm” mieli oni kierunek przyjęty przez galicyjskich „neokonserwatystów”, zgodę na projekt Bobrzyńskiego, by nawiązać współpracę z ugrupowaniem chłopskim, uznany za równoznaczny z „wstąpieniem na drogę demokracji i radykalizmu”, podjęty „wbrew przekonaniom i interesom konserwatystów”, a odciskający się również w refleksji ustrojowej przez przyjmowanie elementów liberalnych lub

³³ Mowa J. Mielżyńskiego wygłoszona w Izbie Panów po dojściu do władzy Caprivięgo (1890) – zob. R. Komierowski, *Koła polskie w Berlinie*, t. 1, Poznań 1905, s. 193, i L. Trzeciakowski, *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Warszawa 1970, s. 264 i n.

³⁴ Zob. szerzej: L. Trzeciakowski, *Pod pruskim zaborem 1850-1918*, Warszawa 1973, s. 253 i n.

³⁵ Zestawienie, które może budzić kontrowersje zważywszy na natężeniu krytyki np. Walewskiego w pismach zachowawców galicyjskich, jest znaczące. Wskazuje bowiem, że niektórzy zachowawcy zmieniali stanowisko nie tyle z biegiem życia, ile z doświadczeniem politycznym II Rzeczypospolitej. Dotyczy to zwłaszcza Jaworskiego, który od polemiki z Tarnowskim przebył drogę ku ekspozycji „zasad etyki absolutnej” jako granicy swobody prawodawcy.

demokratycznych³⁶. Akomodacja do polityki pojmowanej jako dziedzina walki o popularność warunkującą osiągnięcie władzy nie była ich zdaniem możliwa: demokracja jako „władza ludu” była „chimerą”³⁷, bo zawsze rządziła „arystokracja”, a nie nieodpowiedzialni demagogowie, działający wyłącznie dla własnej lub grupowej korzyści, zabiegający jedynie o głosy wyborców, których przekonywano, że piastują „zwierzchnictwo” i są identyczni z państwem. Nie demokracja, ale „demofilia” stawała się celem konserwatystów: nie „władza partii” pozornie działających na rzecz, a nie tylko w imieniu ludu, ale „Miłość Ludu” miała być fundamentem powinnego ustroju politycznego, spełniającego arystokratyczny ideał hierarchii realizowany w monarchii konstytucyjnej³⁸, nieopartej na „dominacji liczby”, a zapewniającej reprezentację „żywotnych interesów społecznych”³⁹.

Było to stanowisko problematyczne dla tych zachowawców, którzy za „jądro konserwatyzmu” uznawali „umiłowanie gorące postępu i rozwoju, jeno bez odrzucania tego wszystkiego z przeszłości, z czego jeszcze pożytek wynika dziś niezmierny”⁴⁰; postępu, który wymaga podjęcia debaty o ustroju opartym na wyborach powszechnych, problematyzującym akceptowane dotąd legitymacje organów władzy i który na nowo każe uzasadnić sens „idei narodowej”, mającej wielką „wartość zachowawczą”, będącej „konkretnym dobrem ogólnym, bo chroniącej „całokształt tradycji” wspólnoty oraz decydującej o „atmosferze moralnej” i „wychowaniu” jej członków. Postępu, który przyniósł w XIX w. wiele „humanitarnych haseł dezorganizujących życie społeczne”, kwestionujących tę ideę, uwzględniającą organiczny walor narodu, i wymagających uznania innej idei — demokratycznej, traktującej dotychczasową wspólnotę jako zbiorowisko indywiduali. Dostrzegając niesione przez nią zagrożenia zachowawcy odrzucali jej skrajnie egalitarną interpretację, zawierającą tezę o równej zdolności obywateli do podejmowania decyzji politycznych. Nakazywali traktować ją „procesualnie”, jako „powoływanie szerszych warstw do udziału w życiu publicznym”, uwzględniające „stopień kultury i wychowania społecznego”, niedopuszczające do współdecydowania tych, którzy nie są zdolni świadomie podjąć decyzji i uwolnić się od wpływu partyjnych demagogów⁴¹.

Refleksja nad granicami dopuszczalnej akomodacji do wymagań „postępu” w zakresie prawa wyborczego była istotnym fragmentem rozważań zachowawców lat 1918-1926, krytycznych wobec tendencji określającej rozwiązania przyjmowane przez Sejm Ustawodawczy, nie tylko w tej dziedzinie nieuwzględniające rodzimych doświadczeń, niemal bezkrytycznie naśladujące modele obce, najbardziej popularne na Zachodzie lub uznane za wyraz „postępu” w dziedzinie konstytucyjnej. Nie tyle wystąpienia w obronie tradycyjnych nazw dla organów władzy (izba poselska, a nie sejm jako nazwa izby niższej parlamentu; nacelnik państwa, a nie prezydent), ile krytyka recepcji obcych modeli ustrojowych, usprawiedliwiających wszechwładzę ciała przedstawicielskiego, nieuznających konieczności ustalenia względnej równowagi między „czynnikami rządu i reprezentacji”, określała refleksję zachowawców biorących udział w pracach ankiety pozasejmowej w 1919 r. (m.in. M. Bobrzyński, M. Rostworowski, S. Starzyński) i wypowiadających się na temat Konstytucji marcowej. Związani z różnymi środowiskami: W. L. Jaworski i S. Estreicher, J. Radziwiłł i E. Sapięha, W. Glinka i W. Studnicki, Antoni Peretiatkiewicz i Ignacy Czuma, Konstanty Grzybowski i Adam Piasecki, Jan Bobrzyński i Stanisław Mackiewicz, by wymienić najbardziej czynnych, eksponowali niebezpieczeństwa związane z przyznaniem legislatywie nazbyt rozległych funkcji, z przeniesieniem na nią tych kompetencji, które — nawet korzystając z doświadczenia rodzimego — winna była spełniać egzekutywa, i uczynieniem głowy państwa pozornym zwierzchnikiem państwa. Zagrożeń tych usiłowali uniknąć, tworząc szczególnie po zamachu majowym projekty kierowane przeciwko dwóm głównym błędom „systemu marcowego”: „partyjnictwu” jako rezultatowi upowszechnienia prawa wyborczego i „sejmowładztwu” jako następstwu przejścia modelu sfalsyfikowanego

³⁶ W. Kosiakiewicz, *Katolicyzm a konserwatyzm*, Warszawa 1914, s. 50-51 i 54-55.

³⁷ *Demokracja, demagogia i demofilia*, w: A. Chołoniewski, K. Ehrenberg, W. Kosiakiewicz, *Spór o terminy polityczne*, Warszawa 1914, s. 14.

³⁸ Kosiakiewicz pisał: *Wobec pytania, jaki system rządów najlepiej odpowiada naturze zbiorowiska, konserwatyzm nie zna wahań. Monarchia dziedziczna i konstytucyjna jest dla niego jednym z dogmatów konserwatyzmu (Idea konserwatywna, Warszawa 1913, s. 71).*

³⁹ *Demokracja, demagogia...*, s. 20-21.

⁴⁰ W. Baranowski, *Zdrowy konserwatyzm*, „Świat”, 1914, nr 11.

⁴¹ J. Woroniecki, *O przyszłość konserwatyzmu*, „Kuryer Poznański”, 16 października 1916 r.

w okresie I Rzeczypospolitej, ukazującej następstwa absolutyzacji „czynnika reprezentacji”. Zdaniem konserwatystów „postęp” i chęć dostosowania się do standardów zwycięskich mocarstw nie uzasadniały prób budowania państwa na fundamentach indywidualistyczno-kontraktualnych, traktowania wspólnoty odzyskującej byt polityczny tylko jako „sumy jednostek”. W ten bowiem sposób jedyną podstawą upoważnienia do sprawowania władzy stawała się „makiaweliczna siła”; celem jej sprawowania było dążenie do „chwilowej korzyści jednostek lub szczupłych grup” panujących w danej chwili, co uniemożliwiało „kulturalny i materialny postęp” wspólnoty⁴², respektowanie „tradycji” i „reguł etyki postępowania” oraz „utrwalanie pojęcia stosunku i szacunku względem władzy”, niesprawowanej jednak przez partykularne partie polityczne za pośrednictwem zdominowanego przez nie parlamentu⁴³.

Konserwatyści, niechętni idei „suwerenności sprawowanej przez lud”, za pośrednictwem „partyjnickiego sejmu” oddalali też próby narzucenia „cezaryzmu demokratycznego”, uzasadniającego związek przywódcy z ludem mimo partii politycznych i parlamentu. Krytyczni wobec dominacji parlamentu, biurokratyzmu i centralizacji, podporządkowaniu życia publicznego miarom ustalonym przez konsens partii lub wolę nieformalnego dyktatora i negocjowania znaczenia reprezentacji innych istotnych sfer aktywności, jak gospodarcza czy kulturalna, wskazywali oni zbiór niepodważalnych zasad wyprzedzających i wiążących „polityczno-partyjną wolę prawodawców”, określających granice niedostrzegane przez polityków kojarzących demokrację z pełną swobodą w zakresie stanowienia prawa⁴⁴. Wbrew nim albo nadawali walor jurydyczny normom objawionym i naturalnym, albo wzywali do ujęcia w konstytucji pewnych materialnych zasad, gwarantujących istnienie sfery normatywnej niepoddawanej arbitralnej woli prawodawcy. Zazwyczaj sprzeciw wobec „absolutyzmu reprezentacji, sejmowładztwa i rządów gabinetowo-parlamentarnych” łączono w tych projektach z żądaniami ustanowienia „rządów konstytucyjnych z domieszką systemu rządów prezydenckich”, zmiany ordynacji wyborczej „głównie przez usunięcie proporcjonalności”⁴⁵, zrównania uprawnień izb reprezentujących opinie polityczne jednostek oraz naturalne i tradycyjne wspólnoty o innych niż polityczne celach, zatem uwzględnienia rzeczywistych interesów społecznych i preferowania nie tyle liczby, ile jakości wyborców. Mimo wielości i różnorodności środowisk postulaty te odnaleźć można u reprezentantów SPN (S. Estreicher, W.L. Jaworski, Jan Tarnowski, M. Bobrzyński, K. Grzybowski, a w pewnym okresie również S. Starzyński i A. Peretiatkiewicz), bliskich endecji członków Zjednoczenia Narodowego (Edward Dubanowicz, Stanisław Stroński, Cieński), kontynuujących tradycje „realistów” stronników Stronnictwa Realnej Pracy Narodowej (Władysław Wydzga, Tadeusz Brzeski, zrazu Mackiewicz-Cat), kresowych „żubrów” wileńskich i wołyńskich (Meysztowicz, Eustachy Sapieha, Mackiewicz, Radziwiłł) i u Wielkopolan, którzy w okresie sporów między „realistami” i „neostańczykami” utworzyli Stronnictwo Chrześcijańsko-Rolnicze, przemianowane dwa lata później na Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze (Tadeusz Szuldrzyński, Adam Żółtowski), a następnie Stronnictwo Chrześcijańsko-Narodowe (Szuldrzyński, Dubanowicz, Stroński). Były to także postulaty monarchistów, najbardziej konsekwentnie broniących legitymacji głowy państwa niezależnej od woli wyborców i ciał ich reprezentujących. W tym obozie, także zróżnicowanym, znajdujemy zarówno zwolenników monarchii absolutnej (Szymon Dzierzgowski, Juliusz Bończa), jak i stronników ustroju równoważącego pozycję monarchy i ciał przedstawicielskich (Stanisław Paciorkowski, Leszek Gembarzewski i przywódca Stronnictwa Zachowawczego: Konstanty Broël-Plater, Hieronim Tarnowski, Kazimierz Marian Morawski)⁴⁶.

⁴² J. Bobrzyński, *Kierieński*, w: *Na drodze walki. Z dziejów odrodzenia myśli konserwatywnej w Polsce*, Warszawa 1928, s. 49.

⁴³ K. Broël-Plater, *W sprawie konserwatyzmu w Polsce*, Warszawa 1922, s. 4-5.

⁴⁴ Zob. w szczególności krytykę endecji pióra I.K. Korwin-Milewskiego, s. 8 i 53-55, oraz tekst publicysty związanego z SPN: *Fałszywy krok taktyczny*, „Czas”, 29 listopada 1920 r.

⁴⁵ G. Groeger, *Dyktatura ex lege jako możliwa rozwiązanie problemu rewizji konstytucji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, R. IX, 1929, s. 62*-63*.

⁴⁶ Międzywojenne partie konserwatywne przedstawiali S. Rudnicki, *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918-1926*, Wrocław 1981, i W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926-1935*, Wrocław 1977; o monarchistach zaś pisali J.M. Majchrowski (*Ugrupowania monarchistyczne w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1988) i J. Bartyzel, głównie *Kameloci królewscy. Monarchizm w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Tygodnik Powszechny”, 37(1983).

Wspólny konserwatystom międzywojennym sprzeciw wobec ustroju zaprowadzonego przez Sejm Ustawodawczy, dającego izbie niższej pozycję suwerena działającego w imieniu i na rzecz „zwierzchniego narodu-ludu”, oraz zgłaszanych po zamachu majowym projektów wprowadzenia „demokratycznego cezaryzmu”, uzasadniającego władzę jednostki przy plebiscytarnej akceptacji, łączył się z kwestionowaniem modeli obcych, zwłaszcza racjonalistycznych, i prezentacją propozycji odpowiadających wymaganiom „realizmu politycznego”⁴⁷. Wprawdzie nie doprowadził on do wypracowania jednolitej propozycji, wyznaczył atoli kontekst dla ustaleń dokonywanych na poziomie podstawowym, na którym nie znajdowano miejsca ani dla modeli faszystowskich, a nawet autorytarnych, ani dla „atomistycznej demokracji”, znoszącej wszelkie granice „polityczno-partyjnej woli prawodawczej” ciała przedstawicielskich; kontekst nakazujący krytyczne spojrzenie na próby kwestionowania „zasad moralności Chrystusowej” (Jaworski), zasad konstytucyjnych (Estreicher) lub publicznych praw podmiotowych (Starzyński) przez „wodza narodu”, większość w izbie lub „front ludowy”. Kierunek obrany w ich projektach, choć w różnej mierze i różnych aspektach, zyskał uznanie w środowiskach sanacyjnych, również eksponujących znaczenie państwa, zapoznających jednak — zdaniem krytyków ze środowisk konserwatywnych — normatywny kontekst działań organów państwa, przełamujących granice uprawnionej ingerencji w różne obszary aktywności obywateli, w końcu czyniących rząd ośrodkiem ustroju kosztem parlamentu. Krytyka nie tyle rozwiązań przyjętych w Konstytucji kwietniowej, postrzeganych jako bliskie konserwatystom, ile sposobów ich realizacji przez gabinety końca lat trzydziestych, negatywna ocena tendencji etatystycznych, uznawanych za objaw „zwyrodniałej karykatury państwowości, powstałej przez chorobliwy przerost idei silnego rządu, kierującego rozwojem gospodarczym i indywidualnym”⁴⁸, stanowiły główną treść wypowiedzi zachowawców związanych z SPN i pomajowymi Związkiem Zachowawczej Pracy Państwowej oraz Organizacją Zachowawczej Pracy Państwowej, wkrótce połączonymi w Polską Organizację Zachowawczej Pracy Państwowej na czele z Sapiehą, z którą współdziałali m.in. Władysław Zawadzki i Piotr Dunin-Borkowski; podobny kierunek bodaj najbardziej konsekwentnie rozwijali jednak młodzi konserwatyści skupieni wokół „Buntu Młodych” i „Polityki” (m.in. Adolf i Aleksander Bocheńscy, Kazimierz Studentowicz, Jerzy Giedroyc, Mieczysław Pruszyński, Piotr Dunin-Borkowski).

Konstytucja kwietniowa realizowała główne wytyczne wskazywane zgodnie już w drugiej połowie lat dwudziestych przez konserwatystów skupionych w SPN i POZPP, spierających się z bliskimi endecji członkami SChN. Deklaracja Ugrupowań Zachowawczych, opublikowana przez wszystkie trzy stronnictwa konserwatywne domagała się bowiem rozszerzenia sfery działania prezydenta i przyznania mu veto absolutnego, wzmocnienia egzekutywy i ograniczenia jej odpowiedzialności przed parlamentem, równouprawnienia obu izb, zmiany ordynacji wyborczej, reformy samorządów i ustanowienia Trybunału Konstytucyjnego⁴⁹, a także powołania Rady Stanu, dbającej o jakość projektów ustaw, poszerzenia kompetencji Trybunału Stanu i wprowadzenia w całym kraju sądowej kontroli administracji⁵⁰, przy zachowaniu „indywidualizmu, a nie kolektywizmu” jako zasadniczego kierunku zgodnego z chrześcijańską tradycją narodu polskiego. W latach trzydziestych okazało się jednak, że postulowane przez zachowawców „osłabienie, a nie wzmocnienie nacisku państwowego na jednostkę”, zapewnienie jej „swobodniejszego rozwoju”, a nie przeprowadzanie „przymusowego zrównania”, jest równie trudne w państwie zdominowanym przez polityków próbujących narzucić własny projekt przy pomocy rządu, jak w państwie kierowanym przez przedstawicieli partii masowych; że „dyktatura rządu” jest równie sprzeczna z wizjami zachowawców, jak „absolutyzm reprezentacji”; że równowagi organów nie zapewnia ani rząd działający poza kontrolą ciała przedstawicielskich tworzonych wedle jego dyktatu, ani „rząd parlamentarny”⁵¹.

Projekty konserwatystów wskazywały inny kierunek. Choć rozchodziły się w zasadniczych punktach, odzwierciedlając różnice tradycji, po które sięgali ich twórcy związani z różnymi

⁴⁷ A. Piasecki, Reforma konstytucji w Polsce. Odczyt wygłoszony 23 czerwca 1934 r. w paryskiej „Academie des Sciences Morales et Politiques”, „Przegląd Współczesny”, t. 50, 1934, nr 147-148, s. 198.

⁴⁸ Etatyzm, „Czas”, 15 sierpnia 1919 r.

⁴⁹ Zob. szerzej: W. Władyka, Działalność polityczna..., s. 78-79.

⁵⁰ Zob. W.T. Kulesza, Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935, Wrocław 1985, s. 109.

⁵¹ A. Chrząszczewski, Od sejmowładztwa do dyktatury. Studium polityczno-porównawcze, Warszawa 1930, s. 194.

ugrupowaniami, przecież pozostawały bardziej lub mniej krytyczne zarówno względem „absolutyzmu reprezentacji” i „cezaryzmu demokratycznego”, jak i „gabinetowego autorytaryzmu”. Argumenty krytyczne wobec tak różnych konstrukcji znajdujemy i w projektach ujmujących państwo jako porządek prawny, niesprzeczny z „zasadami moralności Chrystusowej”⁵², i w projektach doceniających znaczenie głowy państwa, jednak w szczególny sposób podnoszących wagę ładu moralnego, chronionego przez nią i wszystkich funkcjonariuszy państwa upoważnianych do działania nawet wbrew obowiązującemu prawu stanowionemu („Nasza Przyszłość”⁵³), i w projektach na tyle podnoszących znaczenie głowy państwa jako zwornika wspólnoty politycznej, że przystających na ustroj odrzucany przez zachowawców w dobie rozbiorów (niektórzy monarchiści, np. Dzierzgowski⁵⁴). Znajdujemy je także w projektach pozostających na przeciwległym krańcu, nawiązujących w większej lub mniejszej mierze do modelu amerykańskiego (Estreicher⁵⁵) albo włoskiego (Zakrzewski⁵⁶), a nawet zasadniczo przyznających dominującą pozycję izbowi parlamentu (Starzyński⁵⁷), wzywających jednak do wzmocnienia pozycji głowy państwa i rządu oraz ograniczenia wpływu partii politycznych. Argumenty kierowane przeciwko wszelkim odmianom „absolutyzmu” — reprezentacji, głowy państwa i rządu — znajdujemy jednak nade wszystko w projektach, których autorzy poszukiwali warunków trwania państwa i sprawności jego organów nie tyle odwołując się do zasady „suwerenności prawa moralnego” lub modeli obcych, ile uwzględniając doświadczenia Polski międzywojennej: projekty Sapiehy⁵⁸, Peretiatkowicza⁵⁹ i Grzybowskiego⁶⁰ pojawiały się obok tych, których autorzy eksponowali znaczenie republikańskiej głowy państwa (Piasecki), bronili monarchii ograniczonej (Gembarzewski, Mackiewicz) albo podnosili znaczenie decentralizacji w związku z autonomią ziem (Studnicki) lub też podkreślali walory samorządu, negując możliwość rozbudowywania autonomii i akcentując znaczenie opozycji kontrolującej działania rządu za pośrednictwem parlamentu („Polska idea imperialna” Zespołu „Polityki”).

Te i wiele innych projektów, z którymi zetknemy się w kolejnych rozdziałach, wносиły do dyskursu o ustroju politycznym Państwa Polskiego wiele ważkich racji i spostrzeżeń, naświetlając z różnorodnych punktów widzenia kwestie niedostrzegane przez polityków partii masowych i nie zawsze uwzględniane przez polityków sanacyjnych; polityków, którym konserwatysta działający w połowie lat trzydziestych zarzucał „rusyfikację” życia politycznego, polegającą na szczepieniu tendencji konstruktywistycznych i rządzeniu przy pomocy bata⁶¹. A przecież refleksje konserwatystów bez wątpienia miały niebagatelny wpływ na kształt Konstytucji kwietniowej, kojarzonej często z projektami teoretycznymi Jaworskiego i Sapiehy oraz z pracami W. Rostworowskiego, współdziałającego nie tylko z politykami sanacyjnymi, ale także z Czumą, Mackiewiczem, Radziwiłłem i innymi zachowawcami czynnymi w komisjach parlamentów lat trzydziestych. Refleksje te wskazywały odmienny kierunek niż wyznaczony przez Sejm Ustawodawczy, a zdaniem konserwatystów anarchizujący życie publiczne; odmienny również od przyjętego przez rządzących w drugiej połowie lat trzydziestych, oskarżanych o próbę „koszaryzacji i w ogóle rządy przymusu”, a co za tym idzie niszczenie „poczucia samoczynnego patriotyzmu”⁶², ograniczanie samorządów terytorialnego i zawodowego, kwestionowanie własności prywatnej i indywidualnej inicjatywy gospodarczej decydujących o sile państwa, bo umożliwiających włączenie w jego aktywność niemal wszystkich obywateli. Nie zauważając, że „w walce o byt walczą bezpośrednio nie narody, lecz państwa”, że „im który naród posiada silniejsze państwo, tym wyższe zajmuje stanowisko w hierarchii narodów i tym łatwiej potrafi się obronić”⁶³, sanacyjni „pułkownicy” łączyli się

⁵² W. L. Jaworski, Projekt Konstytucji, Kraków 1928.

⁵³ „Nasza Przyszłość”, t. 24, 1932.

⁵⁴ S. Dzierzgowski, Demokracja a monarchja, Warszawa 1925.

⁵⁵ Odpowiedź na ankietę konstytucyjną prof. dr. Stanisława Estreichera, „Nowe Państwo”, 1931, nr 3.

⁵⁶ Ku naprawie konstytucji, „Dzień Polski”, 16 lipca 1928 r.

⁵⁷ Zwłaszcza w: Projekt reformy Konstytucji Polskiej, Lwów 1928.

⁵⁸ Konstytucja racji stanu, Warszawa 1930.

⁵⁹ Reforma konstytucji polskiej, Warszawa 1929.

⁶⁰ Od dyktatury ku kompromisowi konstytucyjnemu, Kraków 1930.

⁶¹ A. Bocheński, Rusyfikacja Polski współczesnej, „Problemy”, 15 grudnia 1934 r.

⁶² Zespół „Polityki”, Polska idea imperialna, Warszawa 1937, *passim*.

⁶³ A. Bocheński, Imperializm nacjonalistyczny a imperializm państwowy, „Myśl Mocarstwowa”, 1927, nr 1.

z opozycyjnymi politykami partii masowych, kierującymi państwem przed 1926 r., jak oni osłabiając państwo, choć czyniąc obywateli nie tyle źródłem upoważnienia dla działań wszechwładnych izb, ile bezwolnymi poddanymi, pozbawionymi wpływu na kształt ustawodawstwa.

Spory toczony przez konserwatystów w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej, krytyka prób intensyfikowania aktywności inwestycyjnej państwa w związku z planami Kwiatkowskiego, osłabiły ich pozycję po rozwiązaniu BBWR. W 1937 r. utworzyli oni Stronnictwo Zachowawcze na czele z Adolfem Bnińskim, bliskim opozycyjnej endecji prezesem Akcji Katolickiej, oraz Radziwiłłem i krytycznymi wobec niego Adamem Krzyżanowskim i Z. Lubomirskim. Stronnictwo, w którego dokumentach akcent położony został na konieczność obrony zapisów Konstytucji kwietniowej i krytykę ordynacji wyborczej przyjętej po śmierci Piłsudskiego, nie zdecydowało się podnieść idei monarchicznej, coraz bliższej skupionemu wokół J. Bobrzyńskiego środowisku „Naszej Przyszłości”, tworzącemu ze Stronnictwem Narodowych Monarchistów Związek Polskiej Myśli Państwowej⁶⁴ i uznającemu, że tylko realizacja tej idei może uchronić państwo przed upadkiem. Ta kwestia nie budziła już zainteresowania większości zachowawców, poświęcających więcej uwagi krytyce niż tworzeniu projektów, pogodzonych z ustrojem republikańskim, ale zauważających coraz wyraźniej konsekwencje braku równowagi czynników „rządu” i „reprezentacji”.

⁶⁴ „Nasza Przyszłość”, t. 67, 1939.

MIĘDZY HISTORIOGRAFIĄ A POLITYKĄ. INTELEKTUALIŚCI UKRAIŃSCY WOBEC FORMUŁY „MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM” W XX WIEKU I WSPÓŁCZEŚNIE¹

Autor analizuje trzy wielkie dyskusje intelektualistów ukraińskich w XX w. na temat historycznej przynależności Ukrainy do Zachodu i Wschodu. Analizuje poglądy Wjaczesława Łypynskiego, Stepana Tomaszewskiego, Borysa Krupnyckiego, Omeliana Pricaka, Iwana Łysiaka-Rudnyckiego, Natalii Jakowenko, Ołeksieja Tołoczki. Autor dochodzi do wniosku, iż dyskusje na temat „zachodniości” i „wschodniości” historii Ukrainy straciły na znaczeniu w ukraińskim życiu intelektualnym w pierwszej dekadzie XXI w.

Słowa kluczowe: historia intelektualna, debata tożsamościowa, intelektualiści i ich publiczne role, historiografia a polityka, modernizm i postmodernizm w historiografii, syntezy dziejów narodowych, narodowy paradygmat w historiografii.

Томаш Стрик. Між історіографією і політикою. Українські інтелектуали стосовно формули «між Сходом і Заходом» у XX ст. і тепер.

Аналізуються три великі дискусії українських інтелектуалів у XX ст. на тему історичної належності України до Заходу і Сходу. Представлено погляди В'ячеслава Липинського, Стефана Томашівського, Бориса Крупницького, Омеляна Прицака, Івана Лисяка-Рудницького, Наталії Яковенко, Олексія Толочка. Автор доходить висновку, що дискусії на тему «західної» і «східної» історії України втратили значення в українському інтелектуальному житті в першій декаді XXI ст.

Ключові слова: інтелектуальна історія, дебати про тождество, інтелектуали та їх публічна роль, історіографія і політика, модернізм і постмодернізм в історіографії, синтез національної історії, національна парадигма в історіографії.

Томаш Стрик. Между историографией и политикой. Украинские интеллектуалы по отношению к формуле «между Востоком и Западом» в XX в. и в настоящее время.

Анализируются три больших дискуссии украинских интеллектуалов в XX в. на тему исторической принадлежности Украины к Западу и Востоку. Представлены взгляды Вячеслава Липинского, Стефана Томашевского, Бориса Крупницкого, Емельяна Прицака, Ивана Лысяка-Рудницкого, Натальи Яковенко, Алексея Толочко. Автор делает вывод о том, что дискуссии на тему «западной» и «восточной» истории Украины потеряли значение в украинской интеллектуальной жизни в первой декаде XXI в.

Ключевые слова: интеллектуальная история, дебаты об идентичности, интеллектуалы и их публичная роль, историография и политика, модернизм и постмодернизм в историографии, синтез национальной истории, национальная парадигма в историографии.

Tomash Stryjek. Between Historiography and Politics. Ukrainian Intellectuals in Relation to the Formula “Between East and West” in XX Century and Nowadays.

Three prominent discussions of Ukrainian intellectuals of XX century concerning the topic of historical independence of Ukraine to West and East are under analysis. The thoughts (political, philosophy) of Vyacheslav Lypynsky, Stefan Tomashivsky, Borys Krupnytsky, Omelan Prytsak, Ivan Lysyak-Rudnytsky, Natalya Yakovenko, Oleksy Tolochko has been presented. The author has come to conclusion that discussions upon the topic of “western” and “eastern” history of Ukraine lost their significance in Ukrainian intellectual life in the first decade of the XX century.

Key words: the intellectual history, debates about identity, intellectuals and their public role, historiography and politics, modernism and postmodernism in historiography, synthesis of the national history, national paradigm in historiography.

W tekście *Україна між Сходом і Заходом: проєкція однієї ідеї*² Natalia Jakowenko przedstawiła przebieg dyskusji ukraińskich historyków w XX w. nad kwestią cywilizacyjnej przynależności ich ojczyzny. Porządkuje on stanowiska i przybliża sposoby myślenia autorów, wprowadza też

¹ Tytułem tymodwołuję się do zbioru esejów jednego z historyków, któremu m.in. poświęcony jest ten tekst — Iwana Łysiaka-Rudnyckiego, I. Лисяк-Рудницький, *Між історією і політикою*, Мюнхен 1973 (pol. wyd. *Między historią a polityką*, Wrocław 2012).

² Н. Яковенко, *Україна між Сходом і Заходом: проєкція однієї ідеї*, w: eadem, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.*, Київ 2002, s. 333-365; pol. wyd.: N. Jakowenko, *Druga strona lustra: z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI-XVII w.*, przeł. K. Kotyńska, Warszawa 2010 (numery stron podają wg wydania ukr.).

całościowo w środkowo-wschodnioeuropejskie intelektualne i polityczne konteksty, przekonania o „pogranicznym” położeniu Ukrainy. Kijowska historyczka nakreśliła nadto pokoleniową typologię współczesnych historyków ukraińskich pod kątem ich stosunku do koncepcji „zachodniości” lub „wschodniości” kraju oraz pokazała źródła popularności aspektów „zachodnich” i przyczyny słabości zainteresowań „wschodnimi” aspektami dziejów Ukrainy. Uwagi te oparła na wynikach własnych badań późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Ukrainy. Odwołując się do swej wiedzy na temat tych epok, wyraziła sądy nad adekwatnością interpretacji stworzonych przez pokolenia poprzedników. Dokonała krytycznego przeglądu dyskusji nad formułą „między Wschodem a Zachodem”, potrafiła bowiem zweryfikować przekonania na temat tego, które ze zjawisk w historii kraju do końca XVIII w. miały w większym stopniu orientalne, które zaś okcydentalne pochodzenie.

Autor tego tekstu — historyk idei — nie dysponuje taką możliwością, przedmiotem jego badań pozostają bowiem wyłącznie konstrukcje intelektualne odnoszące się do przeszłości, nie zaś sama rzeczywistość historyczna do końca XVIII w. Badacz taki nie ma zatem podstaw, aby wyrazić własny sąd o adekwatności przekonania o historii Ukrainy jako „skrzyżowania” wpływów kulturowych Wschodu i Zachodu. Może on natomiast poszerzyć refleksję, którą kijowska historyczka zapoczątkowała. Idąc tropem jej analizy wspomnianej dyskusji, może wskazać nowe problemy, istotne dla badań historii intelektualnej oraz dla debaty publicznej współczesnej Ukrainy. Pierwszy z tych problemów dotyczy związku między natężeniem dyskusji nad „wschodnią” i/lub „zachodnią” przynależnością Ukrainy w różnych okresach XX w. (czasem była bardziej intensywna, czasem słabsza, czy wręcz w ogóle zamierała) a sytuacją polityczną kraju oraz jego perspektywami na przyszłość, stopniem utożsamiania się społeczeństwa z projektem narodowym i stopniem w nim uczestniczenia.

Drugi problem dotyczy natomiast odgrywania przez historyków ról intelektualistów, czyli publicznych działań uczonych, którzy tworzyli i upowszechniali interpretacje przeszłości oraz projekcje przyszłości narodu. Odpowiedzi na pytania: na czym te role polegały? jak rozumieli je oni sami? jak się one zmieniły od okresu międzywojennego do czasów współczesnych? – można poszukiwać, porównując pozanaukową publiczną aktywność historyków różnych pokoleń. Samoświadomość uczonego-humanisty, a w szczególności jego przekonanie na temat granicy między sferą akademicką a polityczną oraz wpływu nauki na społeczną rzeczywistość, ma zasadnicze znaczenie dla tego, jak pojmuje on swe powołanie. Próba dotarcia do tej samoświadomości u intelektualistów żyjących w epoce modernistycznej, postmodernistycznej i po postmodernizmie, którą tu podejmę, ma na celu nie tylko wydobyć międzypokoleniowych różnic między nimi, ale także uzmysłowienie, jakie były w przeszłości i współcześnie warunki ich funkcjonowania. Panoramę intelektualistów — uczestników dyskusji na temat „wschodniości” i/lub „zachodniości” historii Ukrainy przedstawię na przykładzie reprezentantów trzech pokoleń, których najbardziej intensywne okresy twórcze przypadły na okres międzywojenny, siódmą i ósmą dekadę XX w. oraz czasy współczesne. W eseju niejednokrotnie wypadnie powracać do wspomnianego tekstu Jakowenko, w pewnym sensie jest on po prostu rozbudowaną glosą do niego.

Historiografia dziejów Ukrainy w XIX w. była skoncentrowana na pogłębianiu znajomości własnego kraju, na wykazaniu swego rodzaju samowystarczalności ukraińskiego procesu historycznego. Nie skłaniało to do poszukiwania „zewnętrznych” źródeł wewnętrznych problemów kraju. Pewne elementy interpretacji, powstającej pod wpływem rozwoju zainteresowań geopolityką w Europie na przeł. XIX i XX w., zgodnie z którą położenie kraju wystawiało naród ukraiński w ciągu całych jego dziejów na walkę z naciskiem wschodnim („azjatyckie ordy”) i zachodnim (łacińscy sąsiedzi), występowały już u Mychajły Hruszewskiego³, jednak formuła „Ukrainy między Wschodem a Zachodem” wprost została wyrażona dopiero w następnym pokoleniu historyków. Jej twórcą był Wiaczesław Łypynski (ur. 1882 na Wołyniu) — badacz dziejów Ukrainy XVII w., a także główny ideolog i jeden z politycznych liderów obozu konserwatywnego (hetmańskiego).

Nowatorstwo jego ujęcia wyraziło się nie w samym stwierdzeniu oddziaływania Wschodu i Zachodu w dziejach Ukrainy, lecz przede wszystkim w postulacie twórczego zintegrowania

³М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 1, Київ 1991, s. 8, cyt. za: Н. Яковенко, Україна між Сходом і Заходом..., s. 334.

w jej współczesnej kulturze wpływów pochodzących z tych dwu kręgów cywilizacyjnych w celu zbudowania fundamentu pod wspólną dla wszystkich mieszkańców kraju tożsamość narodową. Tworząc tę koncepcję, Łypynski odniósł się przede wszystkim do kwestii kulturowych. Historyczny układ sił wokół Ukrainy był jego zdaniem bipolarny — Wschód sprowadzał się do ośrodków prawosławia (Bizancjum, Bałkany, Moskwa, Rosja), Zachód zaś do centrów i państw świata łacińskiego (Rzym, Węgry, Polska, Litwa, Austria, Niemcy). Historyk nie postrzegał Wschodu i Zachodu w dziejach Ukrainy jako elementy wzajemnie wykluczające się, lecz jako możliwe do zintegrowania, równorzędnie ważne źródła oryginalnego ukraińskiego typu kulturowego.

Postulat kulturowej „syntezy” Wschodu i Zachodu przez Ukrainę oznaczał przełamanie gorzkiego fatalizmu w jej historiografii i myśli politycznej. Być może nie powstałby, gdyby nie to, że u Łypynskiego — zwłaszcza po klęsce rewolucji ukraińskiej lat 1917-1921, gdy przebywał on na uchodźstwie w Austrii — rola ideologa i polityka względem roli historyka pozostawała na pierwszym planie. W jego późnych dziełach punkt ciężkości między nadawaniem sensu przeszłości a projektowaniem przyszłości został wyraźnie przesunięty w stronę drugiego z nich. W 1925 r. sformułował on dla postulatów kulturowej „syntezy” takie oto uzasadnienie: „[...] musimy, jeśli chcemy być narodem, te dwa kierunki pod hasłem jedności i indywidualności naszej narodowej w sobie cały czas harmonizować. Bez tego harmonizowania ginimy jako naród, popadamy, nie pobici nigdy przez obcą siłę, lecz zawsze przez nasz wewnętrzny rozkład, pod wpływ to wschodniej Moskwy, to zachodniej Polski”⁴. W najważniejszym w swej spuściźnie ideologicznej, o rok późniejszym, dziele zasadnicze wyzwanie dziejowe Ukrainy opisał on następującymi słowami: „Odseparować się od Polski, ale tak, aby nie utonąć w rosyjskim morzu — oto problem, którego ostatecznego rozwiązania nie znaleźli Ukraińcy w ciągu tysiąca lat”⁵.

W szczegółach ukraiński projekt narodowy Łypynskiego opierał się na konserwatywnych wartościach i już po 1917 r. (a tym bardziej po 1991 r.) jawił się jako mało realistyczny, czy wręcz utopijny. W wymiarze politycznym zakładał on konstytucyjną monarchię o cechach korporacjonistycznych, w wymiarze społecznym — solidaryzm klasowy z naciskiem na przewodnią rolę producentów rolnych-właścicieli ziemi (tzw. klasokracja), w wymiarze wyznaniowym — współistnienie w państwie narodowym dwu obrządków — prawosławnego i katolickiego (autor był przeciwny ich instytucjonalnej integracji w jednym kościele unijnym). „Kamieniem węgielnym” tej koncepcji był patriotyzm terytorialny i historyczny, oparty na rozumieniu narodu jako wspólnoty mieszkańców ziemi ojczystej, dziedziców jej tradycji historyczno-ustrojowych (Ruś Kijowska, Hetmańszczyzna), nie zaś na etnicznym kryterium przynależności narodowej. Projekt ten nie przystawał do tendencji rozwoju Europy okresu międzywojennego, jednak w jednym wymiarze okazał się być proroczy — nawoływał do budowy narodu bez redukcji wewnętrznych odmienności kulturowych. W takim państwie ukraińskim mieli się odnaleźć nie tylko etniczni Ukraińcy, ale także przedstawiciele mniejszości narodowych i wyznaniowych. Społeczno-polityczne wizje Łypynskiego jawią się dziś jako zupełnie nieadekwatne, jednocześnie jednak współcześnie, po ukraińskich doświadczeniach całego XX w., warto byłoby uznać pierwszeństwo jego obywatelskiego programu kształtowania tożsamości narodowej Ukraińców przed programami etnicznymi⁶.

Dekada lat dwudziestych była okresem dojrzewania także innych interpretacji dziejów Ukrainy — niektóre z nich powstały w dyskusji z Łypynskim. Najwyrazistszą alternatywą była koncepcja lwowskiego profesora Stepana Tomaszewskiego (ur. 1875 w Galicji), badacza epoki średniowiecznej i wczesnonowożytnej, także związanego z obozem hetmańskim w Berlinie, który jednak w przeciwieństwie do Łypynskiego w 1925 r. powrócił do Polski i podjął wykłady na Uniwersytecie Jagiellońskim.

⁴ В. Липинський, Релігія і церква в історії України, Львів 1925, s. 67.

⁵ Idem, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, Вєнна 1926, s. XXV.

⁶ Więcej o Władzisławie Łypynskim, zob. Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна, ред. Я. Пеленський, Київ-Філадельфія 1994; В. Gancarz, Му, szlachta ukraińska... Zagrys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882-1914, Kraków 2006; І. Лисяк-Рудницький, Вячеслав Липинський, w: idem, Історичні есе, Київ 1994, т. 2, s. 131-148; idem, Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель, w: idem, Історичні есе, s. 149-158; idem, Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу, w: idem, Історичні есе, s. 159-172 oraz seria artykułów w specjalnym numerze „Harvard Ukrainian Studies” (3/4 1985).

W jego przekonaniu „duch historii Ukrainy” wyznaczały trzy czynniki: 1. kontrast pomiędzy dwoma strefami przyrodniczymi — leśną i stepową, 2. konieczność dokonania wyboru między cywilizacją Zachodu (łacińską) i Wschodu (bizantyjską) oraz 3. polityczno-gospodarcza i kulturowa odmienność między ludnością północy i południa dawnej Rusi (czyli Rosją i Ukrainą). W każdej z tych trzech płaszczyzn toczyła się walka, od której wyniku zależał ostateczny los narodu ukraińskiego⁷. Oryginalność koncepcji Tomasiwskiego w porównaniu z innymi historykami okresu międzywojennego nie polegała na analitycznym wyodrębnieniu tych trzech binarnych układów określających losy Ukrainy. Między ówczesnymi historykami nie było zasadniczych różnic co do tego, czy pewne wydarzenia z dziejów Ukrainy, które nabierały dla nich sensu właśnie wskutek umieszczenia w jednej z tych trzech płaszczyzn, zasługują na wyróżnienie jako momenty przełomowe. Nikt nie wątpił w fundamentalne znaczenie takich wydarzeń, jak: chrzest Rusi w obrządku wschodnim w 988 r., rozpad państwa rusko-kijowskiego i powstanie książęcych ośrodków władzy — „zachodniego” w Haliczu i „wschodniego” we Włodzimierzu n. Kłazmą, poddanie ziem Ukrainy władzy Giedyminowiczów w drugiej poł. XIV w., wejście Ukrainy w skład Korony Polskiej aktem Unii Lubelskiej w 1569 r., powstanie cerkwi unickiej na synodzie brzeskim w 1596 r., wojny kozackie przeciw Rzeczypospolitej i autonomiczna państwowość kozacka na Lewobrzeżu w XVII-XVIII w. czy w końcu rozbiory Rzeczypospolitej oraz zawładnięcie przez Rosję i Austrię całością ziem Ukrainy. Wyjątkowość stanowiska Tomasiwskiego polegała na tym, że w każdej z tych trzech płaszczyzn sukces projektu narodowego uzależniał od zwycięstwa tej samej strony. Stopniowe ujarzmienie stepów południa kraju przez kulturę rolniczą, rozwiniętą pierwotnie w północno-zachodniej jego części — proces, który trwał od czasów prehistorycznych aż do XIX w., związanie ukraińskiego prawosławia z Rzymem węzłem unijnym (1596) oraz opór rusyfikacji stawiany przez Ukraińców w imperium od XVIII do XX w., były jego zdaniem efektem działań tych samych sił, których korzenie tkwiły na zachodzie i północy terytorium Ukrainy.

Tomaszewski w tym różnił się od Łypynskiego (a także Hruszewskiego i innych ówczesnych historyków), że za etniczne jądro i historyczną kolebkę narodu ukraińskiego uważał ziemie północno-zachodnie, położone między Karpatami, Sanem, Prypecią i środkowym Dnieprem. Całościowy sens dziejów Ukrainy w jego ujęciu był określony przez przemiany toczące się „od Zachodu ku Wschodowi”, natomiast wszelkie procesy i zjawiska rozwijające się w „przeciwnym kierunku” oceniał jako niesprzyjające lub wręcz groźne dla jej rozwoju. Jednocześnie Tomasiwski jedynie cywilizację łańską traktował jako pożądane źródło wzorów kultury i rozwiązań ustrojowych. Na gruncie takich założeń położone przy granicy z Polską i Węgrami księstwo halicko-wołyńskie (1199-1340), związane z Zachodem aktem królewskiej koronacji księcia Daniela z 1254 r., nie było po prostu jednym z wielu „ogniw łańcucha” historii Ukrainy, lecz pierwszym wcieleniem ogólnoukraińskiej idei państwowej. To ono miało z jednej strony otworzyć kulturze Zachodu drogę na Ukrainę, z drugiej — bronić ducha europejskiego przed wpływem mongolskim. Jego upadek w poł. XIV w. — w ocenie historyka — przyniósł regres w procesie kształtowania indywidualności narodowej Ukrainy⁸.

W odniesieniu do późniejszego okresu duże znaczenie dla utrzymania związku Ukrainy z Zachodem przypisał Tomasiwski z kolei państwu polskiemu. Ocena wpływu Korony nie była jednak jednoznaczna. Uznał on, iż „[...] długowiekowa przynależność Ukrainy do państwa polskiego sprzyjała wprawdzie wyodrębnieniu się i indywidualizacji narodu ukraińskiego w stosunku do innych plemion wschodniosłowiańskich, z drugiej strony jednak walka z katolicko-polską asymilacją rozbudziła i umocniła poczucie jego kulturowej wspólnoty ze Wschodem”⁹. W okresie po unii lubelskiej — argumentował autor — mimo kolonizacyjnej polityki prowadzonej przez Polskę, przed Ukrainą znów (podobnie jak w XIII-XIV w.) stanęła szansa wykryształizowania się odrębnego typu narodowego. Sprzyjało temu zjednoczenie większości kraju pod jedną władzą oraz zawarcie unii brzeskiej — skutek ożywienia religijnego, które w XVI w. przyszło z Zachodu. To właśnie obrządek

⁷ С. Томашівський, Історія України. Старинні і середні віки, Львів 1919, s. 1-9.

⁸ Ibidem, s. 61-63, 78-80, 103.

⁹ Ibidem, s. 11.

unicki, w interpretacji Tomaszewskiego dzieło nie papieża i nie władz Rzeczypospolitej, lecz biskupów prawosławnych, mógł stać się opoką duchowej formacji Ukraińców. Unię interpretował historyk jako „[...] syntezę dwóch form historycznych i dwóch tendencji kulturowych”, zaś naród ukraiński jako wspólnotę powołaną do wypełnienia historycznej misji „[...] organicznej syntezy między europejskim Wschodem i Zachodem”. Nie przypadkiem powstaniu kościoła narodowego towarzyszyły wówczas — sądził — narodziny „idei kozackiej”, której istotą było zjednoczenie ziem Ukrainy. Jej wykonawcom — ocenił autor — dane było zbudować „drugie państwo ukraińskie” (hetmańskie), które jednak pozostawało w znacznie słabszym związku niż „pierwsze” (ks. halicko-wołyńskie) z cywilizacją zachodnią. Ostatecznie, wbrew historycznej szansie — konkludował Tomaszewski — Kozacyzna, motywowana inspirowanym z Moskwy nastawieniem antyunijnym, powstrzymała ekspansję obrządku unickiego w poł. XVII w., tym samym przyczyniając się do ponownego wstrzymania procesu kształtowania narodu ukraińskiego. Historyk nie miał jednocześnie wątpliwości, iż unia, choć nie zdołała zjednoczyć społeczeństwa, w dłuższej perspektywie przyniosła korzyści Ukrainie — zapisała ważną kartę jej historii, chroniąc w XIX i XX w. jej ziemie zachodnie przed wynarodowieniem pod rządami polskimi¹⁰.

Synteza Łypynskiego i synteza Tomaszewskiego wyrażały odmienne koncepcje kulturowe, choć obaj autorzy dążyli do tego samego celu — ukształtowania ukraińskiej tożsamości między Rosją a Polską. Osiągnięcie tego celu zależało już jednak nie od tego, jak interpretowali przeszłość, lecz od wyboru strategii politycznej¹¹. O rozbracie między tymi dwoma historykami zadecydowało nie to, jakie wnioski wyciągali z przeszłości Ukrainy, lecz to jak rozumieli swe role intelektualistów. W okresie międzywojennym ukraińskie nie-komunistyczne życie polityczne i intelektualne mogło swobodnie rozwijać się tylko w tych krajach, które władzały częścią ziem ukraińskich, nie przyznając im autonomii, oraz na uchodźstwie. W żadnym z tych krajów nie powstała przestrzeń publiczna, w której projekt narodowy mogliby realizować zawodowi ukraińscy politycy. W takich realiach istniały szczególne warunki do tego, aby role ideologów i strategów politycznych podejmowali przedstawiciele sfer akademickich, często ludzie silnie przywiązani do własnych idei i mało skłonni do pragmatycznych kompromisów. Do zasadniczej polemiki między dwoma historykami doszło zatem mniej z powodu różnic w ocenie przeszłości, bardziej zaś wskutek odmienności ich propozycji politycznej strategii odbudowy państwa ukraińskiego.

Różnicy zdań między nimi w ocenie historycznych ról hetmanów: Bohdana Chmielnickiego, Iwana Mazepy i Pyłypa Orłyka — w ujęciu Tomaszewskiego pierwszy jednoznacznie symbolizował orientację prorosyjską, dwaj pozostali zaś antyrosyjskie siły na Ukrainie¹² — towarzyszył spór o kierunek polityki ukraińskiej w Polsce. W 1929 r. Tomaszewski opowiedział się za poszukiwaniem całościowego kompromisu politycznego Ukraińców z Polską w zamian za wprowadzenie autonomii dla Galicji Wschodniej (zgodnie z uchwałą Sejmu z 26 września 1922 r.) oraz utworzenie ukraińskiego uniwersytetu we Lwowie¹³. Uważał, iż istnieje tylko jedna droga „wychowania społeczeństwa”, która byłaby jednocześnie zgodna z tradycjami cywilizacji zachodniej oraz realiami politycznymi — walka o narodowe prawa w granicach wytyczonych przez porządek powersalskiej Europy. Ukraińcy — sądził — nie byli jeszcze w pełni nowoczesnym narodem, cierpieli na niedorozwój życia gospodarczego i kulturalnego. Ewentualna walka o zjednoczoną Ukrainę — zakładał Tomaszewski — powinna być poprzedzona okresem wzmożonej pracy nad wzmocnieniem sił narodu w ramach państwa polskiego¹⁴. Zgodnie z tym tokiem myślenia Galicja miała odegrać rolę „Piemontu” Ukrainy, zaś proces historyczny potoczyć raz jeszcze „z Zachodu na Wschód”, tak jak w XIII-XIV w. i XVI-XVII w.

¹⁰ Ibidem, s. 118-134; С. Томашівський, Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками, Львів 1929, s. 62-85.

¹¹ Osyp Nazaruk, redaktor naczelny greckokatolickiego pisma „Нова Зоря”, wydawanego w latach 1926-1939 w Galicji, podzielający poglądy Tomaszewskiego, zaproponował, aby koncepcję Łypynskiego nazwać projektem „symbiozy” katolicyzmu i prawosławia, nie zaś „syntezę” Wschodu i Zachodu. Podobnie jak Tomaszewski, Nazaruk popadł w konflikt ideowy i polityczny z Łypynskim, I. Лисяк-Рудницький, Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту, w: idem, Історичні есе, s. 196-234.

¹² С. Томашівський, Про ідеї..., s. 35-61.

¹³ Idem, Десять літ українського питання в Польщі, Львів 1929, s. 26-28 (tekst odczytu wygłoszonego w Warszawie w jęz. polskim na zaproszenie Instytutu Badań Narodowościowych 12 kwietnia 1929 r.).

¹⁴ Ibidem, s. 104-107.

Łypynski natomiast kategorycznie odrzucał myśl o negocjacjach z Polską. Niechęci do wspólnych ukraińsko-polskich projektów politycznych dał wyraz już w 1920 r., gdy otwarcie skrytykował układ między Petlurą a Piłsudskim. W latach dwudziestych należał do obozu monarchistycznego, który nadzieję na poparcie sprawy ukraińskiej widział w sojusznikach państwa hetmańskiego z 1918 r.— Niemczech i Austrii. Obawiał się, iż negocjacje z władzami polskimi nie przyniosą politycznych korzyści, doprowadzą natomiast do demoralizacji elit ukraińskich w Polsce. Propozycję tę uznał za przejaw koniunkturalizmu, szkodzącego długofalowej polityce budowania narodu i walki o państwo ukraińskie. Jak się wydaje, na jego stosunku do Polski w pewnym stopniu ważyło jego polskie i szlacheckie pochodzenie (Łypynski był ziemianinem wyznania rzymskokatolickiego, posiadającym majątek na Wołyniu) — starał się chronić siebie przed zarzutami o polonofilstwo¹⁵. Łypynski, w przeciwieństwie do Tomaszewskiego, był czynnym politykiem (w latach 1918-1919 dyplomata, później na emigracji liderem partii politycznej), a jednak nie poparł próby rozpoczęcia politycznej gry z Warszawą. Czy w tej sytuacji nie wykazał zmysłu politycznego? Trudno to jednoznacznie ocenić, nawet biorąc pod uwagę późniejsze wydarzenia. Skłonność do trwałego kompromisu u obu stron w międzynarodowym układzie sił w latach trzydziestych nie była duża. Porozumienie Ukraińców z rządem w Polsce, które w końcu w 1935 r. zawarto (już po śmierci obu polemistów), szybko okazało się dla obu stron niemożliwym do utrzymania.

Przywołane ukraińskie spory lat dwudziestych i początku trzydziestych XX w. wpisały się w intelektualny kontekst z jednej strony teorii cywilizacyjnych (m.in. Michaiła Bierdiajewa i Oswalda Spenglera), z drugiej zaś prób konceptualizacji specyfiki historycznej i kulturowej krajów położonych między Niemcami a Rosją, zaliczonych do Europy Środkowo-Wschodniej (czy Nowej Europy). Popularności formuły „między Wschodem a Zachodem”, którą w odniesieniu do Ukrainy czasem interpretowano jako koncepcję „pomostu” między dwoma kręgami kulturowymi, sprzyjała polityczna aura niepewności na Starym Kontynencie, na którym wydarzenia lat 1914-1921 r. otworzyły epokę nowych wyzwań i problemów. Na takim podłożu rozkwitały czasem bardziej biologizujące, czasem bardziej kulturologiczne rozważania na temat cech i pochodzenia ukraińskiego charakteru narodowego¹⁶. Kwestia dokonania przez Ukrainę zasadniczego wyboru między „Zachodem” a „Wschodem” („Europą” a „Azją”) nurtowała osoby tak różne, jak Dmytro Doncow (ur. 1883) — nacjonalistyczny publicysta, otwarcie fascynujący się postaciami Mussoliniego i Hitlera — oraz Mykoła Chwyłowy (ur. 1893), narodowo-komunistyczny poeta, postrzegający „Europę” jako życiodajne źródło inspiracji artystycznej i niekryjący obaw przed dyktatem „Moskwy” w dziedzinie kultury.

Zaangażowanie w spory ówczesnych intelektualistów pozostawało w wyraźnym związku z postępowaniem alfabetyzacji, rozwojem uczestnictwa w kulturze i aktywności społecznej ludności ziem ukraińskich, co w konsekwencji owocowało wzrostem liczby osób wybierających jednoznaczny identyfikację narodową. W nieistotnych z pozoru dyskusjach, jakie toczyli między sobą w Wiedniu, Berlinie, Pradze czy Warszawie zagrożeni materialną i społeczną degradacją uchodźcy z dawnego imperium carów, szło w istocie o rząd dusz w politycznym tego zwrotu znaczeniu. Tocząca się pod obcymi rządami walka o tożsamość Ukraińców dodawała dramatyzmu i powodowała polityzację niemal każdej kwestii dyskutowanej publicznie. Atmosfera niepokoju i oczekiwania na wielki przełom zmieniła się jednak wraz z ukształtowaniem się konturów świata po II wojnie światowej. Zasadna wydaje się teza, iż zbrodniczymi konsekwencjami totalitaryzmu Ukraińcy zostali dotknięci jako pierwszy naród w Europie. Już Hołodomor oznaczał hekatombę dla ukraińskiej wsi, aczkolwiek ze skali tej straty nie zdawano sobie wtedy jeszcze sprawy w Europie. Jednak dopiero doświadczenia panowania nazistowskiego i sowieckiego na ziemiach Ukrainy w latach 1939-1945, a następnie ukształtowanie się równowagi mocarstw i ostateczna klęska narodowego podziemia w zachodniej części kraju, spowodowały, że w życiu intelektualnym środowisk emigracyjnych doszło do „zmiany kierunkowskazów”.

Jednak zanim to nastąpiło, w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej zmiany w Europie Środkowo-Wschodniej sprzyjały radykalizacji dotychczasowych interpretacji.

¹⁵ I. Лисяк-Рудницький, Назарук і Липинський..., s. 227-229.

¹⁶ Н. Яковенко, Україна між Сходом і Заходом..., s. 337-342.

Zjednoczenie ziem ukraińskich w granicach ZSRR i poddanie ich reżimowi stalinowskiemu ukraińscy intelektualiści, przebywający wtedy przeważnie w amerykańskiej strefie okupacyjnej w Niemczech, skłonni byli odczytywać jako najbardziej jaskrawe dowody sowieckiej ekspansji w skali światowej. Odnajdując się w roli elity narodu o „frontowym” położeniu w walce z komunistycznym zagrożeniem, mniej lub bardziej świadomie uczestniczyli w kreowaniu apokaliptycznej atmosfery początków zimnej wojny. Dla interpretacji dziejów Ukrainy w formule „między Wschodem a Zachodem” oznaczało to absolutyzację orientacji okcydentalistycznej i niemal całkowite wyparcie wpływu „Wschodu” w przeszłości kraju. Najsilniej tendencja ta dała o sobie znać w monachijskiej serii wydawniczej prac ukraińskich historyków poświęconej wyjaśnieniu związków między rosyjską ideologią Trzeciego Rzymu a pretensjami ZSRR do panowania uniwersalnego¹⁷. Trzeba się zgodzić z Jakowenko, iż ta tendencja ukraińskich historyków uwarunkowana była dwoma, wzajemnie się wzmacniającymi, czynnikami. Z jednej strony narastającym, zgodnym z logiką zimnej wojny i stalinowskim rozumieniem materializmu historycznego, wyparciem wpływu „Zachodu” z radzieckich ujęć dziejów Ukrainy¹⁸, z drugiej — umacnianiem się na Zachodzie przekonania, iż Ukraina zawsze należała do cywilizacji „barbarzyńskiego Wschodu”.

Z korzyścią dla ukraińskiej historiografii, inny reprezentant tego środowiska, przygotowując pracę o charakterze bardziej akademickim niż publicystycznym, okazał się jednak zdolny do bardziej wyważonych interpretacji wpływu Wschodu i Zachodu na dzieje Ukrainy. W 1955 r. pracę zawierającą komentarz do schematu dziejów Ukrainy wydał Borys Krupnycki (ur. 1984)¹⁹. Było to podsumowanie dyskusji, jakie toczyły się w gronie historyków ukraińskich na emigracji od lat dwudziestych XX w. Uprzywilejowanie orientacji okcydentalistycznej w jego interpretacji dobitnie wyrażało przekonanie, iż historyczną misją Ukrainy było nie tyle dokonanie „syntezy Wschodu i Zachodu”, co „bycie Zachodem na Wschodzie”. Z drugiej strony dostrzegł on jednak, iż formuła Łypynskiego była zbyt upraszczająca — zgodnie z nią „Wschodem” było zarówno średniowieczne cesarstwo bizantyjskie, jak nowożytna Rosja. Największą zasługą Krupnyckiego dla dalszej dyskusji ukraińskich historyków było to, iż zaproponował on uwzględnienie drugiego układu sił wpływających na dzieje Ukrainy — na osi północ-południe. Okazało się to ważne w szczególności dla epoki Rusi Kijowskiej, państwa powstającego w IX-X w. na „skrzyżowaniu” militarnego panowania drużyn wareskich z religijno-kulturowym wpływem Bizancjum²⁰.

Praca tego autora, choć ważna w dziejach ukraińskiej historiografii XX w., nie wywołała jednak żywej reakcji innych badaczy historii Europy Wschodniej. Dopiero przejście obu wielkich antagonistów — USA i ZSRR — na bardziej zachowawcze pozycje oraz zarzucenie w państwie radzieckim pod rządami Breżniewa wielkich projektów transformacji społecznej, nieliczących się z kosztami społecznymi, przyniosło zmianę politycznej atmosfery, sprzyjającą odrodzeniu naukowej dyskusji nad dziejami Ukrainy.

Druga wielka dyskusja ukraińskich historyków, w której rozpatrywano położenie Ukrainy „między Wschodem a Zachodem”, miała inny charakter. Toczyła się w ściśle akademickim środowisku, a jej uczestnicy nie odgrywali ról politycznych. W świecie zachodnim powstały w latach siedemdziesiątych ośrodki zajmujące się dziejami tego kraju w sposób alternatywny dla wpływowego w historiografii zachodniej, rosyjsko-imperialnego schematu interpretacyjnego²¹. Różnica względem dyskusji z okresu międzywojennego wyraziła się przede wszystkim w tym, że polemicy koncentrowali się na historii Ukrainy, nie projektowali natomiast jej przyszłego rozwoju. Spór między nimi miał o tyle aspekt polityczny, że dowodzenie „zachodniości” Ukrainy przez historyków nie było bez znaczenia dla zachodniej opinii publicznej i jej stosunku do ZSRR,

¹⁷ О. Оглоблин, Московська теорія III Риму в XVI-XVII столітті, Мюнхен 1951; Н. Полонська-Василенко, Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч, Мюнхен 1952; В. Гришко, Історико-правове підґрунтя теорії III Риму, Мюнхен 1953; Г. Кох, Теорія III Риму в історії відновленого Московського Патріархату (1917-1952), Мюнхен 1953; І. Мірчук, Історично-ідеологічні основи теорії III Риму, Мюнхен 1954.

¹⁸ Н. Яковенко, Україна між Сходом і Заходом..., s. 345-359.

¹⁹ Б. Крупницький, Основні проблеми історії України, Мюнхен 1955.

²⁰ Пробу такої реорієнтації spojrzenia na dzieje Ukrainy zapoczątkował jeszcze w okresie międzywojennym pisarz i publicysta obozu nacjonalistycznego Jurij Łupa (ur. 1900), Ю. Липа, Призначення України, Львів 1938; Б. Крупницький, Основні проблеми, s. 1-3.

²¹ Harvard Ukrainian Research Studies (HURI) w Cambridge w Stanach Zjednoczonych oraz Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) w Edmonton w Kanadzie.

jednak sami antagoniści, postępując zgodnie ze standardami naukowymi, nie próbowali odgrywać jednocześnie ról ideologów czy strategów politycznych. Z drugiej strony o bardziej akademickim charakterze sporu świadczyło to, że uczestnicy stawiali sobie nie jedno, lecz parę pytań, w konsekwencji czego powstało kilka intelektualnych perspektyw podejścia do problemu. Tym razem szło już nie tylko o to, które z ukraińskich cech kultury i form ustroju miały „wschodnie” lub „zachodnie” pochodzenie, ale także o odpowiedź na dwa zasadnicze pytania stojące przed autorami syntez historycznych: o przedmiot historii Ukrainy oraz o periodyzację jej dziejów.

Najważniejszym wydarzeniem w tej dyskusji była konferencja zorganizowana w 1978 r. przez CIUS, na której spotkali się dwaj historycy z Ukrainy od dwu dekad funkcjonujący w życiu naukowym Ameryki — Omelian Pricak (ur. 1919) i Iwan Łysiak-Rudnycki (ur. 1919). Już w 1963 r. Iwan Łysiak-Rudnycki opublikował artykuł, w którym wyraził dwa przekonania: 1. na historię Ukrainy oddziaływały dwa „Wschody” — bizantyjski i eurazjatycki (stepowy), przy czym tylko pierwszy miał skutki kulturotwórcze, drugi natomiast niósł ze sobą wyłącznie zagrożenie, 2. Ukraina już od czasów Rusi Kijowskiej była klasycznym krajem „tradycji unijnej” (w postaci współlistnienia w życiu społecznym elementów kultur prawosławnej i łacińskiej, nie zaś w postaci ich zjednoczenia w cerkwi unickiej). Zagrożenie ze strony „świata eurazjatyckich koczowników” miało — w ujęciu tego historyka — podwójne znaczenie dla charakteru narodowego: w obliczu stałych najazdów hamowało rozwój kraju oraz powodowało powstanie silnej reakcji obronnej. Skutkiem tego — zauważył badacz — eurazjatycki żywioł zawsze oddziaływał na Ukraińców „z zewnątrz” i nigdy nie został „internalizowany”, innymi słowy nie stał się „częścią składową ukraińskiego typu narodowego”.

Rozwijając koncepcję „tradycji unijnej”, autor argumentował, iż na Rusi w X-XIII w. wpływ łacińskiego Zachodu i bizantyjskiego Wschodu uzupełniały się wzajemnie, gdyż dotyczyły innych sfer życia. Pierwszy przeważał w dziedzinie ustrojowej — relacji między kościołem a państwem i monarchą a poddanymi, drugi w obszarze kultury — artystycznej i duchowej. Opierając się na takich założeniach, Łysiak-Rudnycki wysunął hipotezę, iż „synteza” ta była perspektywiczna rozwojowo — gdyby nie najazd mongolski (reprezentujący niszczycielską siłę drugiego ze „Wschodów”), w dalszym rozwoju „[...] Ruś Kijowska byłaby zdolną [...] dotrzymać kroku postępowi ogólnoeuropejskiemu”.

Choć Ruś upadła, przekonywał, w dalszym toku dziejów Ukrainy „[...] miłujący wolność, europejski w swej istocie, duch pozostał właściwy ukraińskim organizacjom państwowym późniejszych epok”: księstwu halicko-wołyńskiemu i innym księstwom południoworuskim podległym władzy Giedyminowiczów i Jagiellonów, następnie Kozaczyźnie, w końcu także myśli politycznej XIX i XX w.²².

Historyków, znany eseista i receptor światowej myśli historycznej w ukraińskiej humanistyce, przedstawił ujęcie dość bliskie Łypynskiemu, aczkolwiek nieosadzone w konserwatywnej aksjologii i wolne od mesjanicznych nadziei związanych z odrodzeniem Ukrainy. Zastanawiając się nad jego motywacjami, zauważamy, iż nie aspirował on do roli politycznej, chciał natomiast pozostać w ścisłym związku ze światem wartości cywilizacji zachodniej i dążył do wpisania weń Ukrainy. Podejście Pricaka stanowiło natomiast alternatywę dla wszystkich ujęć, w których Ukrainę interpretowano jako zwróconą „twarzą ku Zachodowi”. Na konferencji w 1978 r. Pricak przedstawił interpretację dziejów tego kraju od X do XVII w. Punktem wyjścia historyka było twierdzenie, iż na obszarze Ukrainy aż do poł. XVI w. dominowała wschodniochrześcijańska (bizantyjska) tradycja kulturowa, wpływy Zachodu docierały z różnym nasileniem i dopiero po 1569 r. przyczyniły się do powstania głębszych zmian w strukturze społecznej, systemie prawa oraz sposobie myślenia o sferze publicznej. W jego ocenie Ruś Kijowska pod kilkoma względami o zasadniczym znaczeniu była państwem różnym od łacińskiego Zachodu. Pozostawała dynastycznym państwem o patrymonialnym modelu władzy, przyjęła bizantyjski typ relacji między monarchą a cerkwią, nie stworzyła warunków dla wykształcenia się ani stosunków feudalnych, ani stanów, ani w końcu podziału władzy między księcia a poddanych.

²² Autor ów przekonywał też, że ukraińskie państwo powstałe w 1917 r., gdyby utrzymało się, pod względem ustrojowym spełniałoby wymogi „zachodnich form konstytucyjnych”, I. Лисьяк-Рудницький, Україна між Сходом і Заходом, w: idem, Історичні есе, Київ 1994, t. 1, s. 6-9.

Zgodnie z tradycją bizantyjską — argumentował Pricak — pojmowanie władzy na średniowiecznej Rusi miało charakter sakralny. Dominacja sacrum w sferze publicznej znajdowała wyraz między innymi w tym, że niemal w ogóle nie odnotowano występowania świeckiej literatury. Pewne elementy tej kultury utrzymały się na Rusi, według tego historyka, aż do czasów nam stosunkowo bliskich. Pierwszym krokiem w stronę laicyzacji sfery publicznej, przeprowadzonym przez państwo i nieodwracalnym, było jego zdaniem utworzenie uniwersytetów za rządów Aleksandra I na pocz. XIX w., zaś pierwszą formą rządów konstytucyjnych — władanie Habsburgów w Galicji po rewolucji 1848 r. Pricak utrzymywał wbrew Tomaszewskiemu, iż Ruś halicko-wołyńska wprawdzie uległa głębszemu wpływowi zachodniemu, jednak oddziaływanie to nie dotyczyło sposobu rozumienia władzy. Miejscowi bojarzy zażądali od książąt przywilejów podobnych do szlachty polskiej czy węgierskiej, nie byli jednak gotowi do tego, by stać się współodpowiedzialnymi za państwo. Konsekwencje tego „zderzenia” kultury Zachodu i Wschodu były dla dalszych losów kraju raczej niekorzystne. Znak zapytania nad pozytywnymi skutkami wpływu na Ukrainie czynników utożsamianych z cywilizacją zachodnią postawił też Pricak wobec panowania nad nią wielkich książąt litewskich (poł. XIV — poł. XVI w.) oraz królów polskich (XVI-XVIII w.). W pierwszym przypadku w jego ocenie miało dojść do marginalizacji kultury ruskiej i spadku prestiżu prawosławia bez jednoczesnego przedstawienia atrakcyjnej alternatywy kulturowej (kultura litewska sama dopiero wkraczała do świata łańciskiego), w drugim polski nacisk na Ukrainę okazał się nieś z sobą poważne wyzwanie modernizacyjne, nie przyczynił się jednak do „syntezy” dwu tradycji kulturowych, lecz silniejszego niż dotąd zantagonizowania kraju (szlachta vs Kozacy)²³.

Konsekwencją takiego właśnie — niepoprzedzonego jednoznacznie pozytywnym (jak u Łysiaka-Rudnyckiego) wartościowaniem wpływu Zachodu — sposobu interpretowania dziejów Ukrainy była sformułowana przez Pricaka tzw. terytorialna koncepcja historii tego kraju. Badacz dał jej wyraz już we wspomnianej dyskusji, aczkolwiek szersze jej uzasadnienie przedstawił w wykładzie wygłoszonym w 1990 r., w wybijającym się na niepodległość Kijowie. Wyszedł z założenia, że ludność wszystkich etnicznie nieukraińskich organizacji państwowych istniejących w przeszłości na obszarze współczesnego państwa weszła „[...] całkowicie albo w dużej mierze w skład etnosu ukraińskiego”, w konsekwencji ich siedziby stały się w ciągu XVII-XX w. częścią ukraińskiego terytorium etnicznego. Pricak przekonywał, iż historiografia Ukrainy powinna studiować dzieje struktur nieukraińskich obiektywnie, na równi z ukraińskimi, tj. „[...] bez cienia jakiegokolwiek «kulturowego mesjanizmu», teorii «mniejszego zła» albo projektowania w przeszłość «nieuchronności» ukraińskiej kolonizacji czy ukrainizacji ludności etnicznie nie-ukraińskiej”. Zgodnie z tym podejściem badacze średniowiecza powinni w sposób równorzędny traktować państwo ruskie oraz państwa ludów turskich i mongolskich, zaś badacze epoki nowożytnej — państwo kozackie oraz chanat krymski. Przyjęcie w historiografii ukraińskiej podejścia terytorialnego Pricak uzasadnił potrzebą zaspokojenia oczekiwań obywateli współczesnego państwa — mieszkańców nie tylko Kijowa i Lwowa, ale także Krymu, Charkowa, Doniecka i Odessy. W ujęciu tego historyka Ukraina historycznie była krajem wielu cywilizacji, krajem pogranicza, zaś „[...] cywilizacja ukraińska par excellence dopiero w okresie dwu ostatnich stuleci stała się główną i panującą na całości obecnego terytorium ukraińskiego”. Zdaniem Pricaka najlepiej wyrażająca losy Ukrainy metafora — „wschodni bastion Europy” (zauważmy, że nie „wschodni bastion Zachodu”) — wynikała z cechy dwoistości dziejów kraju, cechy charakterystycznej właściwie dla każdej epoki — od wczesnego średniowiecza (Ruś i Pieczyngowie) aż po XX w. (URL i USRR)²⁴.

Koncepcja Pricaka nie miała precedensu w historiografii dziejów Ukrainy. Interpretując ją upraszczająco, można wyciągnąć wniosek, iż także „Zachód”, nie zaś tylko eurazjatycki „Wschód” (jak sądził Łysiak-Rudnycki), nie został w pełni na Ukrainie „zinternalizowany”. Myśl ta wniosła nową interpretację formuły „między Wschodem a Zachodem”, stworzyła alternatywę dla dotychczasowych ujęć w kwestii rozumienia przedmiotu dziejów Ukrainy. W dyskusji z historykiem

²³ O. Pritsak, *Kievan Rus' and Sixteenth-Seventeenth-Century Ukraine*, w: *Rethinking Ukrainian History*, red. I. Łysiak-Rudnytsky, J.P. Himka, Edmonton 1981, s. 1-23.

²⁴ O. Прицак, *Що таке історія України?*, „Слово і час”, 1991, nr 1, s. 53-60.

o kompetencjach wschodoznawcy (Prick był z wykształcenia turkologiem), na forum wspomnianej konferencji Łysiak-Rudnycki starał się zakwestionować nie tyle poszczególne interpretacje, ile cały sposób myślenia antagonisty. Podważył „integracyjny” argument na rzecz podejścia terytorialnego, wskazując na niewystępowanie na Ukrainie wspólnot etnicznych, które wyprowadzały swą tożsamość od nie-Słowian i do których taka narracja mogłaby być adresowana (w 1978 r., po wysiedleniu Tatarów Krymskich w 1944 r., w USRR niemal w ogóle nie było ludności pochodzenia turskiego). Zaproponował też zastosowanie w ukraińskiej historiografii do periodyzacji dziejów Ukrainy schematu dziejów łacińskiej Europy, z trzyczłonowym podziałem na średniowiecze, nowożytność i historię najnowsza²⁵.

W porównaniu z dyskusją z lat dwudziestych dyskusja historyków z 1978 r. miała charakter znacznie mniej zideologizowany. Uczestnicy antycypowali problem dostosowania całościowej interpretacji historii kraju do potrzeb przyszłego niepodległego państwa ukraińskiego, jego terytorium określając w oparciu o kryterium granic USRR z 1954 r. (włączenie Krymu). Z drugiej strony problem „internalizacji” „Wschodu”, rozumianego jeszcze inaczej niż w dwu ujęciach wskazanych u Łysiaka-Rudnyckiego, a mianowicie jako imperium rosyjskie, w dziejach Ukrainy nie został wtedy przez nich szerzej przedyskutowany. W konferencji z 1978 r. wzięli udział historycy reprezentujący sposób myślenia o historiografii reprezentatywny — jakby to ujęli postmoderniści — dla poprzedniej epoki. Choć żywili oni już pewne wątpliwości co do możliwości dotarcia przez historyka do prawdy o przeszłości, nie kwestionowali jednak tego, że ostateczny rezultat tak badań szczegółowych, jak całościowych interpretacji prowadzi do wiernego odtworzenia obrazu dziejów. W istocie nie spierali się o celowość i skuteczność badania przeszłości, a w niewielkim stopniu czynili to odnośnie do społecznej roli historiografii i metodologii. W przeciwieństwie do swych poprzedników z lat dwudziestych nie ulegali natomiast tej strategii intelektualnej, która czyni historię zależną od polityki. Wynikało to nie tylko z poczucia dystansu ludzi nauki wobec ról politycznych, lecz także z tego, że politycznie byli zgodni. Z jednej strony los Ukrainy wydawał się pozostawać niezmiennym raczej w długiej perspektywie — nie było podstaw do wiary w jego szybką zmianę, z drugiej było dla nich oczywiste, że wzór ustroju przyszłego państwa ukraińskiego może pochodzić tylko od państw cywilizacji, w obrębie której mieszkali. W ten sposób względna stabilizacja zimnowojennego świata przyczyniała się do tego, że dyskusja o Ukrainie „między Wschodem a Zachodem” w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych była mniej intensywna niż w okresie międzywojennym. Jednocześnie, przeciwnie niż w tamtym okresie, dyskusja ta nie miała odzewu w kraju, gdzie debata nad projektami narodowymi oraz przemiany tożsamości nią inspirowane były zamrożone.

Po raz trzeci omawiana tu dyskusja rozkwitła wśród ukraińskich historyków na przeł. XX i XXI stulecia, już w niepodległej Ukrainie. Jej centralną postacią była sama Jakowenko, zaś „iskrą zapalną” publikacja w 1997 r. jej syntezy dziejów Ukrainy do końca XVIII w.²⁶. Jedną z intelektualnych inspiracji dla próby stworzenia nowej interpretacji historii ojczyzny wychodziła znów z ukrajinistycznych ośrodków badawczych w Kanadzie i Stanach Zjednoczonych. Nakreśliły ją przede wszystkim prace bizantynisty Ihora Szewczenki (ur. 1922) oraz nowożytnika Franka Sysyna²⁷. Jak przedstawiła to sama autorka, historycy ci „[...] w swoich pracach z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. zawężili niewyraźny «Zachód — w ogóle» do problemu translacji europejskiej tradycji kulturowej na Ukrainę za pośrednictwem Polski — w ideach i modelach kultury politycznej, typie oświaty, priorytetach intelektualnych, a także przekonaniach religijnych”. Zaprezentowali oni — dodała Jakowenko — „[...] ostateczne odejście od zabarwionego «szczerym

²⁵ Zob. fragmenty dyskusji historyków w: *Rethinking Ukrainian History*, s. 233-268.

²⁶ Н. Яковенко, Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття, Київ 1997 (pol. wyd. skrócone: *Historia Ukrainy do końca XVIII w.*, Lublin 2000).

²⁷ I. Shevchenko, *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, Edmonton-Toronto 1996 (ukr. przekład: *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів 2001); Frank E. Sysyn, *Between Poland and Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil 1600-1653*, Cambridge Ma. 1985. Jako inspirację Jakowenko wymieniła także prace innych historyków: Lubomyra Hajdy, Wiktora Ostapczuka, Zenona Kohuta, Oresta Subtelnego i George’a Grabowicza, a także kilku uczonych niewywodzących się z Ukrainy: Davida Fricka, Teresy Chynczewskiej-Hennel, Andrzeja Sulimy Kamińskiego.

patriotyzmem» upraszczającego przekonania o «europejskim» składniku ukraińskiej historii»²⁸. Jak sam Szewczenko rozumiał formułę „między Wschodem a Zachodem”, najlepiej oddają jego słowa wypowiedziane w wykładzie z 1988 r.: „Jeśli spojrzymy na sprawy z punktu widzenia Europy Wschodniej, natrafiamy na paradoks, zgodnie z którym bez Bizancjum, po prostu, nie byłoby ani Ukrainy, ani Białorusi, ale z drugiej strony — bez Polski także nie było ani Ukrainy, ani Białorusi”²⁹.

Zanim przyjrzymy się bliżej, jak Jakowenko wykorzystała w swej pracy inspiracje kanadyjskich i amerykańskich badaczy, spójrzmy, jak ona sama scharakteryzowała przekonania historyków ukraińskich w kwestii „wschodniości” i „zachodniości” historii Ukrainy w latach dziewięćdziesiątych XX w. Jej zdaniem w ukraińskiej humanistyce można było wyróżnić trzy nurty, których reprezentantów łączyło nie tylko podobieństwo poglądów, lecz (najczęściej) także przynależność pokoleniowa. Historycy należący do starszego pokolenia — utrzymywała — wyznając koncepcję narodu pochodzącą od romantyków i nacjonalistów, zorientowaną na wartości „rodzime”, skłonni byli poszukiwać dla Ukrainy własnej, „trzeciej” drogi (ani z Zachodem, ani ze Wschodem). Cechowało ich także poczucie dystansu wobec pochodzących „z zewnątrz” inspiracji naukowych. W średnim pokoleniu — przekonywała Jakowenko — często bezapelacyjnie uznawano autorytet międzywojennej i powojennej myśli emigracyjnej (czyli właśnie postaci w tym eseju charakteryzowanych), jednak barierą dla zapoznania się z ważnymi pracami historyków-ukrainistów nieukraińskiego pochodzenia była nikła znajomość języków obcych. Reprezentanci tej grupy akceptowali formułę Ukrainy „między Wschodem a Zachodem”, lecz w swych publikacjach, metodologicznie raczej powierzchownych, a interpretacyjnie skonwencjonalizowanych, akcentowali jedynie jej „zachodni” składnik, zawsze pozytywnie wartościowany. Trzeci nurt, zdaniem Jakowenko, to reprezentanci przeważnie młodszego pokolenia, rozwijając nieco myśl autorki — historycy przyjmujący podobny do niej samej punkt widzenia. Śledząc drogi recepcji kultury łacińskiej na Ukrainie (dodajmy, iż spora część z nich to uczniowie i współpracownicy autorki), na główny przedmiot swych badań wybrali oni „[...] wieloetniczną i wielowyznaniową Rzeczpospolitą, organiczną częścią której była Ukraina”³⁰.

Charakterystyka ta w ogólnych zarysach adekwatnie oddawała sposoby recepcji emigracyjnej myśli historycznej w ukraińskiej historiografii okresu do końca XVIII w. na przeł. XX i XXI stulecia. Reprezentanci każdego z tych trzech nurtów określali się w pewnym stopniu w stosunku do interpretacji wynikających z formuły „między Wschodem a Zachodem”, sytuacja ta nie prowadziła jednak do zawiązania się między nimi dyskusji o podobnym charakterze jak dyskusje poprzednio tu przedstawione. Na taki stan rzeczy miało istotny wpływ to, że przedstawiciele owych nurtów — z czego oni sami z reguły dobrze zdawali sobie sprawę — dzieliły głębokie różnice teoretyczne i metodologiczne. Ich refleksja nad rolą historiografii i historyków we współczesnym świecie także szła w wyraźnie różnych kierunkach. Dwa pierwsze stanowiska miały charakter przede wszystkim recepcyjny, przy czym w przypadku pierwszego z nich mieliśmy do czynienia z recepcją podejść sprzed lat dwudziestych XX w. Wyrazem tej tendencji było przede wszystkim silne dążenie w historiografii ukraińskiej, by zręby narodowej interpretacji dziejów oprzeć na schematach „klasyków”, przede wszystkim samego Hruszewskiego.

O twórczym wykorzystaniu inspiracji płynącej od badaczy ze wspomnianych ośrodków ukrajinistycznych można mówić w przypadku trzeciego nurtu — w latach dziewięćdziesiątych XX w. i później, aż do chwili obecnej. Historia społeczna, mikrohistoria oraz interpretacje antropologiczne (czemu szlak przetarły publikacje samej Jakowenko) rozwijają się w młodym pokoleniu historyków na Ukrainie doprawdy dynamicznie. Metodologiczne instrumentarium i profesjonalna samoświadomość przedstawicieli tego nurtu, ukształtowane pod wpływem nowszych podejść w światowej historiografii, upraszczająco nazywanych mianem postmodernistycznych, nie sprzyjają opracowywaniu przez nich kolejnych wielkich syntez dziejów Ukrainy. Szlifują

²⁸ Termin „szczyry patriotyzm” w oryginale jest bez cudzysłowu. Jego dodanie wydaje mi się jednak potrzebne, bez tego bowiem ironiczny sens tego popularnego na Ukrainie potocznego określenia, oznaczającego postawę emocjonalnie naiwną i intelektualnie prostacką w odniesieniu do własnego kraju, nie byłby dla czytelników polskich zrozumiały — Н. Яковенко, Україна між Сходом і Заходом, s. 344-345.

²⁹ Tłumaczenie zdania Szewczenki za: ibidem, s. 345.

³⁰ Ibidem, s. 360-362.

oni warsztat badań źródłowych, wierząc często, że opracowania na tematy z pozoru wąskie (w tradycyjnej historiografii raczej ignorowane) mogą w istocie dotyczyć zjawisk czy zachowań ludzi egzemplifikujących uniwersalia kulturowe. Wyjątkiem wśród nich jest sama Jakowenko — autorka wspomnianej historii Ukrainy do końca XVIII w. Jedyne ta praca, poprzez bezpośrednie i całkowite odniesienie się autorki do kwestii nurtujących poprzednie pokolenia ukraińskich historyków, mogła wywołać dyskusję porównywalną z tymi, które miały miejsce w latach dwudziestych i siedemdziesiątych. I dyskusję rzeczywiście wywołała, jednak w niewielkim stopniu przypominała ona swoje poprzedniczki. Jej przedmiotem była bowiem nie „zachodniość” i „wschodniość” Ukrainy, lecz intelektualna prawomocność posługiwania się takiego rodzaju formułami interpretacyjnymi, jak „między Wschodem a Zachodem” przez historyka przeł. XX i XXI w.

Udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy autorce powiodła się próba stworzenia nowego ujęcia dziejów Ukrainy, to wyzwanie wyjątkowo interesujące. Jakowenko opowiedziała się za uznaniem Ukrainy za przestrzeń oddziaływania wpływów pochodzących z kilku kręgów cywilizacyjnych oraz za potrzebą równorzędnego uwzględnienia ich wszystkich we współczesnej narracji. Krytykując tych historyków, którzy w sposób jednostronnie eurocentryczny interpretują formułę „między Wschodem a Zachodem”, dokonała — za lwowskim historykiem-wschodoznawcą Jarosławem Daszkewyczem (ur. 1926)³¹ — rozbioru symbolicznych pojęć, które się na nią składają. W świetle tej weryfikacji pojęcie „Wschodu” okazało się odnosić aż do czterech cywilizacji. Były to: „[...] cywilizacja wschodniochrześcijańska (bizantyjska, a szerzej — śródziemnomorska), tursko-muzułmańska kultura imperium osmańskiego i chanatu krymskiego, «prawdziwy» stepowy Wschód koczowniczych ord i, w końcu, bogata różnorodność kultury rosyjskiej w jej starej (moskiewskiej) postaci”³². Patrząc z perspektywy ukraińskiej — argumentowała Jakowenko — z wyjątkiem kultur ludów stepowych, pozostałe trzy kultury „Wschodu” znajdowały się na południu lub północy, jeśli można więc mówić o tym, że na obszarze Ukrainy doszło w przeszłości do próby ich „syntezy”, to powinna być ona postrzegana jako synteza pięciu (zdaniem autorki także zachodniej — łańskiejskiej), a nie — jak to ujmowano wcześniej — dwóch wpływów kulturowych.

W ten sposób ukraińskie doświadczenie historyczne zostało przez Jakowenko wyrażone za pomocą metafory „pstrokatego wielogłosu”, a także uznane za efekt „[...] kontrastowego nieschodzenia się orbit cywilizacyjnych, które zbliżały się do ukraińskiej przestrzeni etnicznej”. Jednocześnie to, że „orbity” te na obszarze kraju w długim przekroju czasowym wzajemnie się neutralizowały, miało jej zdaniem sprzyjać kształtowaniu się, wzbogaconej różnorodnością opisanych wpływów, ukraińskiej tożsamości narodowej³³.

W świetle przywołanych uwag podejście Jakowenko należy usytuować bliżej Pricakowej propozycji „zinternalizowania” w narracji i w świadomości historycznej współczesnych Ukraińców niesłowiańskich („wschodnich”) wspólnot etnicznych i państwowych niż koncepcji Łysiaka-Rudnyckiego. Dała ona mu wprost wyraz we wstępie swej pracy, klasyfikując jako „eurocentryczną” koncepcję tego ostatniego. Jednocześnie jednak faktycznie poświęciła ona w swej książce dużo miejsca przedstawieniu wpływu Zachodu, szczególnie w części poświęconej historii XVI-XVIII w. Bezsprzecznie przypisała też formatywnemu oddziaływaniu cywilizacji łańskiejskiej na Ukrainę w całej jej historii zdecydowanie większe znaczenie niż Pricak. Zatem w rzeczywistości autorka okazała się raczej podzielać oceny Łysiaka-Rudnyckiego co do skutków wpływu „Zachodu” i „Wschodu” w historii Ukrainy niż z nimi polemizować. Dotyczy to zarówno wpływu Bizancjum na tradycję duchową, jak świata łańskiego na kulturę polityczną kraju. Historyczka różniła się natomiast z badaczem w tym, że dostrzegła (i doceniła) także wpływ ludów stepowych na kulturę XVI-XVII w. — w kozackiej i szlacheckiej sztuce wojennej, w wartościach życia codziennego, w typie gospodarowania, w kanonach piękna kultury ludowej³⁴. Z kolei zaprezentowane w książce

³¹ Я. Дашкевич, Україна на межі між Сходом і Заходом, „Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”, t. 222 (1991), s. 28-44. Warto dodać, iż historyk ten problem interferencji wpływów kulturowych w dziejach Ukrainy przedstawił w perspektywie amerykańskiej frontier theory, odnoszącej się do procesów przesuwania granic między przedstawicielami kultur o odmiennym typie organizacji gospodarczo-społecznej: rolniczej i osiadłej oraz myśliwskiej i koczowniczej.

³² Н. Яковенко, Нарис історії України, s. 12.

³³ Ibidem, s. 12-13.

³⁴ Н. Яковенко, Україна між Сходом і Заходом..., s. 364.

podejście do poszczególnych zjawisk z historii średniowiecznej i nowożytnej Ukrainy rzeczywiście pokazuje zbieżność interpretacji Jakowenko z interpretacjami Ihora Szewczenki i Franka Sysyna.

Omawiana praca Jakowenko ujawnia, przed jakimi trudnościami staje autor, który naprawdę pragnie „zinternalizować” koczowniczo-stepowy oraz islamsko-tatarski „Wschód” w całościowej narracji o dziejach Ukrainy. Pomysł Pricaka zachował ogólny charakter, otwartą pozostała kwestia, jakie miejsce w syntezach dziejowych przeznaczyć dla opowieści o losach wspólnot niesłowiańskich i niechrześcijańskich oraz o ich wzajemnych oddziaływaniach z Rusinami (Ukraińcami). Poszukiwanie odpowiedzi na to pytanie zaprowadziło Jakowenko do wyrażenia swego stanowiska na temat terytorialnej koncepcji przedmiotu dziejów Ukrainy. Jej podejście można przedstawić jako terytorialno-etniczne, alternatywne dla podejścia Pricaka. We wstępie pracy zadeklarowała ona, iż swą uwagę będzie koncentrować na „[...] historycznym obszarze Ukrainy, tak jak był on rozumiany w okresie jej pierwszej samoidentyfikacji narodowej w XVII w.”. Oznacza to nie równe zainteresowanie losami całości terytorium współczesnej Ukrainy, lecz uprzywilejowanie tych jego części, na których „zaszły wydarzenia decydujące dla losu etnosu” (a więc większości ziem dzisiejszego państwa, jednak bez stepów nadczarnomorskich, półwyspu krymskiego, obszarów położonych najdalej na południowym wschodzie i na zachodzie — w Karpatach). W ten sposób Jakowenko wyodrębniła swego rodzaju terytorialne „jądro” dziejów Ukrainy — obszar kształtowania się narodu i jego kultury. Jej rozumienie przedmiotu tych dziejów obejmuje etniczno-kulturowy „trzon” oraz położone koncentrycznie wokół niego „kręgi” historii kultury i państwowości, które w różnych okresach w różnym stopniu oddziaływały na centrum i uczestniczyły w jego rozwoju.

We wstępie książki autorka stwierdziła potrzebę opracowania przeszłości takich, odległych od centrum, historycznych części współczesnej Ukrainy, jak: Bukowina, Zakarpacie, Noworosja i Krym, jednak nie w postaci „[...] pobieżnych akapitów — wstawek (jako że regulowałyby dotychczasowe syntezach dziejów Ukrainy), lecz osobnej fundamentalnej pracy, w której rozpatrzono by przeszłość wspomnianych regionów w kontekście historii tych państw, do jakich one należały — Mołdawii, Siedmiogrodu, imperium austriackiego, Węgier”, a także chanatu krymskiego i jego satelitów — ordnogajskich zajmujących w XV-XVIII w. południowe połacie kraju³⁵. Uwaga ta tym bardziej wskazuje, iż „internalizację” „Wschodu” w narracji historycznej Jakowenko rozumiała inaczej niż Pricak. Miałyby to być nie równoległy i niewartościujący opis losów sąsiadujących ze sobą na terytorium współczesnej Ukrainy wspólnot różnego pochodzenia i kultury³⁶, lecz ukazująca złożoność procesu historycznego analiza dynamicznej interferencji między nimi — prowadząca ostatecznie do powstania narodu ukraińskiego. Przy takim założeniu jej praca miała posłużyć raczej nie stworzeniu, lecz „tylko” wskazaniu kierunku poszukiwań takiej narracji. Podejście Jakowenko wynikało z uznania priorytetowej potrzeby integracji współczesnego społeczeństwa ukraińskiego — adresata jej dzieła. Nie ma pewności, czy tego rodzaju „integracyjną” koncepcję Pricak uznałby za w pełni uprawnioną naukowo (tj. pozostającą w zgodzie z kryteriami wiarygodności w historiografii). W każdym razie to nie on stał się głównym krytykiem pracy autorki z punktu widzenia wymagań stawianych współczesnym historykom.

Krytykę tę podjął natomiast kijowski mediewista Ołeksij Tołoczko. W jej centrum znalazł się zarzut teleologicznego sposobu przedstawiania przeszłości przez Jakowenko — wątek na nowo ujęty, ale w dyskusjach ukraińskich historyków nie całkiem nowy, odnoszący się bowiem do poszukiwań ciągłości w dziejach kraju. Przedstawiciele poprzednich pokoleń rozwiązywali ów problem (nie bez wątpliwości i kontrowersji), przyjmując czasem wspólnotę etniczno-kulturową, czasem kolejno następujące po sobie organizacje państwowe, czasem tradycje polityczne reprezentowane przez elity jako czynniki kontynuacji w historii kraju. Intelktualną strategię tego przedstawiciela ukraińskiej historiografii można ująć jako dekonstrukcjonistyczną. Przywołując postmodernistycznego ducha nowoczesnej historiografii, zaproponował Tołoczko nowe odczytanie „starych” źródeł o fundamentalnym znaczeniu dla interpretacji dziejów Ukrainy.

³⁵ Ibidem, s. 9.

³⁶ Syntezę dziejów Ukrainy opartą na takim założeniu napisał uczeń Pricaka Paul Robert Magocsi, zob. idem, *History of Ukraine*, Toronto 1996 (ukr. przekład *Історія України*, Київ 2007).

Zasadę ciągłości zakwestionował on już w 1993 r., przekonując, iż nowożytna Ukraina faktycznie nie odczuwała „bliskości duchowej” ze średniowieczną Rusią, w istocie narodziła się bowiem wraz z obumarciem ruskiego dziedzictwa kulturowego. Między stuleciami IX-XIV a XVII-XX doszło — twierdził Tołoczko — do „pęknięcia” w dziejach kraju. W jego przekonaniu powstałe w XVII w. w Kijowie i w Moskwie, w celu „wypełnienia” owej pustki, dwa obrazy Rusi autorstwa intelektualistów cerkiewnych nie odpowiadały sobie³⁷. Siedemnastowieczni autorzy ruscy na Ukrainie — argumentował historyk — przedstawili nie Ruś, lecz sarmacki „polsko-litewski barokowy obraz Rusi”. W konsekwencji obraz ów — w przekonaniu Tołoczki — nie tyle „przybliżył”, ile „oddalił” Ukrainę od Rusi. Jego powstanie pomogło ustanowić poczucie „inności” Ukrainy w stosunku do pozostałych części Rzeczypospolitej, to zaś przyczyniło się do powstrzymania polonizacji (później — w XVIII i XIX w. — także rusyfikacji w imperium carskim), wyobrażenia ówczesnych elit nie miały już jednak wiele wspólnego z wyobrażeniami elit dawnego państwa ruskiego. W obrazie tym doszło do zetknięcia się elementów „zachodnich” i „wschodnich”, pozostał on jednak dwoistym, zaś zbudowana na nim tożsamość — jak sugerował autor — okazała się niewystarczająco silna dla ukształtowania w XVII w. osobnego bytu państwowego³⁸. Warto dodać, iż z interpretacji tej wynika także i to, że współcześnie i Ukraina, i Rosja mają równe prawa nawiązywać do ruskiego dziedzictwa kulturowego.

Z kolei w 1998 r. Tołoczko zarzucił Jakowenko popadnięcie w sprzeczność z własnymi przekonaniem. Stwierdził, iż autorka, osoba świadoma ograniczeń poznawczych historyka, pracując nad syntezą dziejów kraju, w obliczu braku na Ukrainie takich „fundamentów” ciągłości historycznej, jak państwo i elity polityczne, nie powinna sięgać po swego rodzaju „rozwiązanie zastępcze” i poszukiwać jakiegoś nowego sposobu nadania sensu całości dziejów kraju. Zdaniem Tołoczki w roli paradygmatu dziejów Ukrainy wystąpiło w pracy Jakowenko terytorium, traktowane — zgodnie z formułą „między Wschodem a Zachodem” — jako obszar wyodrębnionego pogranicza, na którym stale dochodziło do „syntezy” różnorodnych wpływów kulturowych. W pracy tej — kontynuował Tołoczko — stylistyka całkowicie zgadza się z ideologią. Jego zdaniem założenie o takiej pograniczności Ukrainy znajduje w książce potwierdzenie w interpretacji każdej epoki, stanowi o kontekście wyjaśniania praktycznie wszystkich zjawisk i problemów. Warsztat nowoczesnej historiografii — podsumował Tołoczko — został ukształtowany w celu demistyfikacji starych schematów, a nie tworzenia nowych. Taka historiografia nie ma nic wspólnego z linearną historią narodu „od najdawniejszych czasów”. Próba napisania tej ostatniej — co jego zdaniem zrobiła Jakowenko — nieuchronnie prowadzi do sięgnięcia po „zabobony”, nawet wtedy, gdy towarzyszy jej uzasadnienie w postaci tworzenia alternatywy dla paradygmatu narodowego. Poszukiwanie takiej alternatywy, bez rezygnacji z zasady ciągłości w dziejach, jest zadaniem wewnątrznie sprzecznym, z natury rzeczy skazanym na niepowodzenie.

Tołoczko — w tym punkcie jak najbardziej trafnie — zauważył, iż formuła „między Wschodem a Zachodem”, zaktualizowana dzięki publikacji esejów Szewczenki na Ukrainie, zyskała sobie w ukraińskiej humanistyce współczesnej dużą popularność, szczególnie w badaniach kulturologicznych oraz studiach nad mentalnością Ukraińców, odpowiada bowiem „liberalnej” (nieetnocentrycznej) wizji historii kraju. Zdaniem autora wyraża ona przekonanie o unikalności dziejowego doświadczenia Ukrainy i jako taka stanowi swego rodzaju próbę uatrakcyjnienia jej marginalnego położenia w Europie — z jednej strony podtrzymuje niepewność co do europejskiej przynależności kraju, z drugiej ma być sposobem na przezwycięzenie „przeklętego problemu» własnej azjatyckości”.

Zainspirowany pracą Larry’ego Wolffa, amerykańskiego badacza, niegdyś słuchacza wykładów Pricaka na Harvardzie, na temat kształtowania się obrazu krajów imperium habsburskiego i rosyjskiego w wyobraźni ludzi Oświecenia, pokazał Tołoczko, jak w XVIII w. w geografii mentalnej Zachodu Ukraina została „umieszczona” na „Wschodzie” — w przestrzeni między właściwą „Europą” (uosobieniem cywilizacji i dobra) oraz przeciwieństwem tej ostatniej — „Azją”. Dla ukazywania tej przestrzeni — kontynuował autor — ukształtował się wówczas szablon „ziem

³⁷ О. Толочко, „Русь” очима „України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету, „Сучасність”, 1994, nr 1, s. 111-112.

³⁸ О. Толочко, „Русь” очима „України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету, „Сучасність”, 1994, nr 1, s. 113-117.

małocivilizowanych”, zaś podstawową metodą ich opisu stała się metoda kontrastu, a to z tej racji, że spoglądając na Polskę, Rosję czy Ukrainę, intelektualiści francuscy czy angielscy mogli dokonać wartościującego porównania idei „Azji” z ideą „Europy”. Ów sposób ujmowania wschodniej części kontynentu europejskiego został — argumentował Tołoczko — przejęty przez elity krajów Europy Wschodniej (w czasach całkiem niedawnych umocniło go jeszcze półwiecze funkcjonowania „żelaznej kurtyny”). Zdaniem tego autora spojrzenie Jakowenko na dzieje Ukrainy okazało się więc być efektem przyjęcia przez nią pewnej, pochodzącej z Zachodu, konwencji przedstawieniowej. Są powody — argumentował on — aby heurystyczną wartość tej ostatniej podać w wątpliwość nie tylko dlatego, że z Zachodem Ukraina weszła w kontakt dopiero w czasach wczesnonowożytnych (zaś u Jakowenko dotyczy ona całych dziejów kraju), ale także dlatego, że powstała ona na gruncie założenia o nierozzerwalnym związku między położeniem geograficznym danego kraju a jego cechami kulturowymi³⁹.

Nie ma tu miejsca dla przedstawienia całości polemiki między tym dwojgiem historyków. Wystarczy zauważyć, iż toczyła się ona wokół dwu tematów: 1. skonstruowania takiej argumentacji, która pozwoli historykom wrócić do ról publicznych intelektualistów, przełamując postmodernistyczne przekonanie o braku granicy między historiografią a literaturą, 2. metodologicznej prawomocności wykorzystania przez autorów syntez dziejów Ukrainy takich formuł, jak np. „między Wschodem a Zachodem”. W istocie odpowiedź w drugiej kwestii okazała się zależna od rozstrzygnięcia w pierwszej, zaś to ostatnie — co nie zaskoczy zapewne osób znających inne dyskusje o historiografii po postmodernizmie (swoją drogą, trzeba przyznać, że ta była wyjątkowo interesująca) — jakkolwiek przybrałoby postać, zawsze pozostanie podważalne w świetle kryteriów myślenia naukowego. Dla uczestników dyskusji, faktycznie zgodnych w ocenie, iż z jednej strony postmodernistyczna krytyka trafnie rozpoznała fundamentalne dylematy historyków, z drugiej jednak propozycja postmodernistów, by ostatecznie porzucić w historiografii standardy naukowości, jest nie do zaakceptowania, spór szedł o to, czy są jeszcze jakiegokolwiek powody, dla których warto konstruować wielkie syntezy dziejów narodowych, jasne stało się bowiem, że zawartych w nich interpretacji nie można weryfikować zgodnie z kategoriami klasycznego pojęcia prawdy.

W sporze tym Tołoczko zajął stanowisko polegające na zdecydowanej obronie standardów naukowości w historiografii, w tym samego pojęcia prawdy, skutkiem czego profesjonalnym historykom zalecił ostateczną rezygnację z prób skonstruowania syntez dziejów narodowych⁴⁰. Jakowenko, broniąc zasadności tworzenia dzieł tego rodzaju, jako uprawnione oceniła „modelowanie” przeszłości przez historyków zgodnie z różnymi schematami, które należy uznać za równoprawne w ramach przestrzeni pewnej kultury. Odwołała się przy tym do tych ujęć, które interpretują pracę badawczą historyka w kategoriach odczytywania kultury przeszłej przez kulturę współczesną. W opozycji do Tołoczki, który granice dyskusji określił tak, że wprowadzenie argumentu społecznego (przez wskazanie, że adresat — współczesne społeczeństwo ukraińskie — potrzebuje syntez o charakterze „integracyjnym”) mogłoby zostać uznane za odejście od istoty sporu, autorka wprost przywołała potrzebę mitu. Uznała ją za cechę właściwą każdej kulturze, która nie może rozwijać się bez wiary w to, że wartości przeszłości nie giną w teraźniejszości⁴¹. Nie wiemy, czy Jakowenko już wtedy miała w tej kwestii pogląd wyraźnie sprecyzowany, w każdym razie dwa lata później (uczestnicząc w innej debacie), zajęła stanowisko jeszcze bardziej jednoznaczne. Uznała potrzebę równoległego istnienia, jednak całkowicie oddzielnie, dwu typów historiografii: naukowej, której reprezentanci zdają sobie sprawę ze względności wszelkich schematów interpretacyjnych, oraz popularnej, adresowanej do szerokiego ogółu, w której jakiś schemat musi zostać zastosowany⁴².

³⁹ O. Tołoczko, *The Good, the Bad and the Ugly*, „Критика”, 1998, nr 7/8, s. 24-31. Przekonanie o tym, że obraz Europy Wschodniej jako „brzydkiego kaczątka” (nie-„Europy” i nie-„Azji”) powstał w wyobrażeniach ludzi Oświecenia, oparł Tołoczko na tezach książki Larry’ego Wolffa, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

⁴⁰ O. Tołoczko, *Свої своя не познаша*, „Критика”, 1998, nr 11, s. 30-31.

⁴¹ H. Яковенко, *Забобон про забобони*, „Критика”, 1998, nr 9, s. 29.

⁴² Eadem, *Дилема „наука — дороги серцю істини” в українській історіографії*, w: *Ідентичність і місія Українського Католицького Університету. Доповіді, промови і дискусії інавгураційних урочистостей 25-29 червня 2002 року*, Львів 2003, s. 40-43.

Nawiązując do zarzutu interpretowania przeszłości zgodnie z formułą „między Wschodem a Zachodem”, autorka zauważyła, iż historyk nigdy nie „żegluj” po „nieskartografowanych morzach”, jego postępowanie określa „imperium kontekstów” (źródeł i ich interpretacji), w konsekwencji nie może on uciec od tego, co zawiera „[...] uniwersalny kontekst zgromadzonej przed nim wiedzy, zawiniętej w celofanową — mniej lub bardziej przezroczystą — torebkę paradygmatycznego schematu”. Przekonywała też, iż poznanie historyczne nie jest możliwe bez metafor, te zaś powstają i zanikają w toku dyskusji z naszymi poprzednikami. Swą interpretację dziejów Ukrainy „między Wschodem a Zachodem” Jakowenko gotowa była uznać nie tyle za nowy paradygmat, ile za „nowy metaforyczny schemat” historii tego kraju. Prawda w historiografii była dla niej jedynie „prawdą metaforyczną”, zaś tekst tworzony przez badacza — odpowiedzią na wyzwanie kontekstu. Współcześnie — dodała Jakowenko — kontekst jest wyznaczony przez społeczne pragnienie „dobrej przeszłości”, które dochodzi do głosu tym silniej, im bardziej niezrozumiałymi są zarzuty postmodernistów⁴³.

Pod względem metodologicznym Tołoczko i Jakowenko pozostają reprezentantami antropologicznego nurtu współczesnej historiografii, inaczej natomiast postrzegają to, jakie powinności ma historyk wobec swych potencjalnych czytelników. Tołoczko wydaje się być przekonany, iż powołaniem badacza jest przede wszystkim uwalnianie współczesnego człowieka od zmitologizowanych (wytworzonych z reguły przez późniejszą tradycję) wyobrażeń o przeszłości. Aby tego dokonać, przywołuje on obrazy występujące w przekazach jak najbliższych danemu wydarzeniu czy zjawisku, natomiast obrazy pochodzące z późniejszych epok dekonstruuje, z reguły bowiem są one — w obiektywie jego analizy — elementami jakichś „wielkich opowieści” powstałych dla legitymizacji innej rzeczywistości niż ukazana w samym źródle. Jednocześnie autor starannie wystrzega się konstruowania własnej „wielkiej opowieści”, w ramach której owe wydarzenia czy zjawiska znalazłyby swe wyjaśnienie. Tłumaczy je jedynie w kontekście pojęć i wyobrażeń właściwych czasom, do których one same należały. W podobny sposób postępuje w swych publikacjach (poza omawianą syntezą) sama Jakowenko.

Jej synteza dziejów Ukrainy okazała się być w jej dorobku raczej wyjątkową (i zarazem wyjątkowo ważną) wyprawą do świata historiografii powszechnie społecznie adresowanej. Autorka stworzyła w niej własną „wielką opowieść”, która legitymizuje współczesny naród ukraiński nie w oparciu o kryterium etniczne, państwowe czy terytorialne (w sensie ściśle zgodnym z propozycją Pricaka), lecz na podstawie ciągłości dziedziczenia unikalnej, pochodzącej tak od „Wschodu”, jak od „Zachodu”, tradycji kulturowej. Jak się wydaje, Tołoczko zdołał w tej dyskusji pokazać pewne niekonsekwencje w przekonaniach samej Jakowenko, nie znaczy to wszakże, aby słuszna była jego ocena, zgodnie z którą jej synteza nie ma charakteru naukowego. W istocie różnice między dwojgiem polemistów odnośnie do kwestii metodologicznych i narracyjnych wynikają z odmiennych przekonań na temat ról, jakie epoka istnienia nowoczesnych narodów nadal „pisze” dla historyków.

W przeciwieństwie do wcześniejszych dyskusji polemika między Jakowenko i Tołoczka odbyła się w warunkach wolności debaty naukowej na Ukrainie. W latach dziewięćdziesiątych XX w. formuła „między Wschodem a Zachodem” stała się w ukraińskiej humanistyce na tyle popularna, że nie było chyba historycznej konferencji naukowej, na której by jej nie przywołano. Tendencja ta pozostawała w oczywistym związku z kontekstem. Społeczeństwo stało przed wyborem drogi rozwoju: ku integracji europejskiej, ku związaniu swych losów z rosyjskim projektem euroazjatyckim lub ku pozostawaniu w strefie „między”, do czego wszakże potrzebne jest uzasadnienie w postaci koncepcji „syntezy” tych dwu współczesnych modeli organizacji państwa i życia społecznego.

Jak się wydaje, nie tylko ze względu na wyczerpanie się pomysłów i argumentów okres wielkiej popularności formuły „między Wschodem a Zachodem” w ukraińskiej debacie publicznej minął w pierwszej dekadzie XXI w. Tak jak kilkakrotnie już w dziejach analizowanej tu dyskusji bywało, wpływ na to miały dwie okoliczności — jedna natury politycznej, druga intelektualnej. Zainteresowanie tą formułą na Ukrainie wynikało nie tylko z atrakcyjności w nowo utworzonym państwie emigracyjnej myśli historycznej, lecz także z tego, że w okresie do pomarańczowej

⁴³ Еадem, Забобон про забобони, s. 29.

rewolucji były w nim warunki dla nieskrępowanej działalności badawczej historyków, nie było ich natomiast dla wolnej debaty publicznej w ogóle. Polityka prezydenta Leonida Kuczmy, na zewnątrz „wielowektorowa”, wewnątrz zaś tłumiąca niezależne media i powstrzymująca wykrystalizowanie się opozycyjnych projektów tożsamościowych, wyjątkowo — na tle innych krajów niespełniających standardów demokracji liberalnej — nie sprzyjała jednoznaczności stanowisk zajmowanych przez uczestników życia publicznego. Przed pomarańczową rewolucją intelektualiści ukraińscy właśnie dlatego tak intensywnie dyskutowali nad „zachodniością” (częściej afirmatywnie) i „wschodniością” (przeważnie z dystansem) Ukrainy, że realizacja wyraźnych projektów politycznych nie była możliwa. Dla części z nich była to pewnie dyskusja płodna naukowo, czego dowodzi i przywołana synteza Jakowenko, i polemika między nią a Tołoczka. Dla innych mogła mieć ona charakter zastępczy — stanowiła swego rodzaju rekompensatę za poczucie życia w kraju, w którym rządzący rządzą tak, aby od rządzonych jak najmniej zależało.

W latach 2005-2010 natomiast z jednej strony ukraińskie spory o historię, dzięki ekspansji wolnych mediów oraz rozwojowi dostępu do Internetu, wybuchły z niespotykaną dotąd siłą, szeroko wykraczając poza środowiska profesjonalistów, z drugiej jednak w debacie publicznej nie wzrosło (a może nawet spadło) zainteresowanie dziejami Ukrainy epok sprzed początku XX w. Niemal cała energia prezydenta Wiktora Juszczenki, polityka przywiązującego wielką wagę do państwowej polityki wobec pamięci jako środka kształtowania identyfikacji narodowej, poszła w kierunku upamiętnienia Hołodomoru, ukraińskiego wysiłku militarnego w latach 1939-1953 (zwłaszcza Ukraińskiej Powstańczej Armii), w końcu rewolucji lat 1917-1921. W debacie publicznej i powszechnej edukacji historycznej nadal utrwałała się całościowa wykładnia dziejów narodowych do 1914 r., która ma najwięcej wspólnego nie z koncepcją któregośkolwiek z uczestników przywołanych wcześniej dyskusji, lecz ze schematem Hruszewskiego.

Z wyjątkiem sporu o hetmana Mazepę, który w związku z upamiętnieniem 300. rocznicy bitwy połtańskiej w 2009 r. nabrał charakteru międzynarodowego, oraz dalszym ciągiem dyskusji w gronie profesjonalistów (przygotowanie nowej koncepcji nauczania w szkołach całej historii Ukrainy kierownictwo Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej powierzyło właśnie Jakowenko, ostatecznie jednak gotowy projekt odrzucono) w okresie rządów Juszczenki uwaga opinii publicznej odnośnie do publicznego upamiętnienia przeszłości skupiła się na okresie od lat trzydziestych do pięćdziesiątych XX w. Tym samym punkt ciężkości debaty historycznej przesunął się ku walce o pamięć komunikacyjną, tak jak i przed pomarańczowym przełomem nadal postępowała natomiast „kanonizacja” tego, co uznano za należące do pamięci kulturowej. Jednocześnie doszło do wykrystalizowania się konkurencyjnych projektów politycznych i zajęcia jednoznacznych stanowisk przez główne siły polityczne wobec idei uczestnictwa Ukrainy w UE i NATO. Oznaczało to dalszą polaryzację ukraińskiej sceny politycznej. Wielowątkowa przeszłość kraju, który w pewnym sensie rzeczywiście leżał, i nadal leży, na „pograniczu” politycznym i kulturowym, nie ułatwia zadania politykom konstruującym uzasadnienia strategii jednoznacznego wyboru Ukrainy — na rzecz Unii Europejskiej czy projektu euroazjatyckiego.

Kolejny przełom — objęcie władzy przez prezydenta Wiktora Janukowycza w lutym 2010 r. — zaowocował zmianą państwowej polityki wobec pamięci, jednak poważniejszej korekty dokonano znów jedynie odnośnie do czasu od lat trzydziestych do pięćdziesiątych XX w. Po dwu latach rządów nowej ekipy widać też, że polaryzacja przekonań w debacie publicznej — tak na temat ustroju Ukrainy, jak jej strategicznego wyboru na arenie międzynarodowej — nie ustępuje. Swej politycznej atrakcyjności nie tracą projekty trwałej integracji kraju z Zachodem lub Wschodem, utrzymują się też pomysły realizowania polityki, która — o ile to możliwe — wiązałaby Ukrainę z oboma wielkimi sąsiadami. Tym samym polityczny potencjał dyskusji o „wschodniości” i „zachodniości” historii kraju nie został wyczerpany. Aktualności nie straciło zatem pytanie: jakie w tej sytuacji powinny być role historyków? Czy w epoce po postmodernizmie w debatach nad wielkimi projektami tożsamościowymi intelektualiści mają jeszcze coś ważnego do powiedzenia?

Przebieg trzech dyskusji nad położeniem Ukrainy „między Wschodem a Zachodem” daje nam wgląd w historię intelektualną tego kraju w całym XX w. (bez USRR, co w omawianej

kwestii stanowi temat na osobną opowieść). Uczestnicy tych dyskusji oglądani przez pryzmat typologii intelektualistów Zygmunta Baumana długi czas reprezentowali typ „prawodawcy” charakterystyczny dla epoki nowoczesności, a dopiero na przeł. XX i XXI w. niektórzy z nich zaczęli przyjmować rolę „tłumacza”, właściwą czasom ponowoczesnym⁴⁴. Hruszewski, Łypynski i Tomaszewski bezsprzecznie byli intelektualistami pierwszego typu, pełniąc swe role, płynnie przenikali niewyraźną wówczas granicę między nauką a polityką. Pozostając na uchodźstwie, legitymizowali polityczne projekty odbudowy niepodległości i — można mniemać — ról politycznych nie porzuciliby także, gdyby rewolucja 1917-1921 zaowocowała powstaniem niepodległej Ukrainy. Także Łysiak-Rudnycki i Pricak pozostawali jeszcze „prawodawcami”. Utrzymywali dystans wobec sfery politycznej, jednak swe główne zadanie rozumieli jako dyskursywne budowanie wspólnoty narodowej. W dyskusji między Jakowenko i Tołoczka rola „tłumacza” „wysła” natomiast przed rolę „prawodawcy”. Tołoczko jest intelektualistą, który całkowicie rezygnuje z roli legitymizacyjnej i zajmuje się wyłącznie komunikacją między różnymi (w tym przypadku przeszłymi i teraźniejszą) tradycjami kulturowymi. Z kolei Jakowenko jawi się jako intelektualistka, która — choć podziela wiele argumentów postmodernistów — stara się łączyć aktywności charakterystyczne dla obu typów wyróżnionych przez Baumana.

Z jednej strony Jakowenko jest „tłumaczem” w sensie zbliżonym do Tołoczki — z perspektywy antropologicznej ukazuje współczesnym Ukraińcom idee, wzory kulturowe i praktyki ich przodków. „Tłumaczy” także przeszłość Ukrainy jej sąsiadom — Polsce, Białorusi, Litwie, Rosji, samym Ukraińcom zaś ukazuje historyczne powody, dla których mogą dziś czuć się Europejczykami. Z drugiej strony intelektualistka ta nie rezygnuje z roli „prawodawcy” — stara się ugruntować historyczne korzenie współczesnej tożsamości, jednocześnie respektując zasadę daleko idącej otwartości kulturowej projektu narodowego. To, co różni ją z Tołoczka i zarazem zbliża do poprzedników, to poczucie odpowiedzialności nie tylko za standardy nauki, lecz także za świat społeczny. Jak sądzę, dla podejmowania tej roli nadal istnieją przekonujące aksjologiczne uzasadnienia. Współcześni historycy, którzy w takiej funkcji występują, powinni jednak pamiętać o wymogu nieprzekraczania granicy między nauką a polityką.

⁴⁴ Z. Bauman, *Prawodawcy i tłumacze*, Warszawa 1998.

THE IDEAS OF MODERN DEMOCRACY AND THE POLISH NATIONAL IDENTITY

The answer to the question concerning the Polish political identity is represented. This is the problem considering the position of the Polish culture in the context of the idea of democracy of New Times. The ideas of this period are connected with the thought of N. Machiavelli, Descartes, Th. Hobbes, J. Locke, with nominalism and opinions concerning that unit is a measure of value. It has been demonstrated that on the basis of Polish culture are placed the thought of Socrates and the Christian doctrine, realism, which declares that values carry an objective nature. The question concerning the Polish identity is nowadays the question of the character of the free market and the face of democracy in Poland.

Key words: The National Identity, Socrates, Christianity, Sophistry, "the social agreement", N. Machiavelli, Th. Hobbes, J. Locke, J. Lelewel, A. Mickiewicz.

Wojciech Kaute. Idee współczesnej demokracji i polska tożsamość narodowa.

Autor przedstawia kwestię odpowiedzi na pytanie o tożsamość polityczną Polski. Jest to problem usytuowania kultury polskiej w kontekście idei nowożytnej demokracji. Na idee nowożytnej demokracji składa się myśl N. Machiavellego, Kartezjusza, Th. Hobbesa, J. Locke'a. Jest to nominalizm; jednostka jest „miarą” wartości. Autor uważa, że u podstaw kultury polskiej tkwi myśl Sokratesa i doktryna chrześcijaństwa. Jest to realizm; wartości mają charakter obiektywny. Jego zdaniem, pytanie o tożsamość polską jest współcześnie pytaniem o kształt wolnego rynku i oblicze demokracji w Polsce.

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa, Sokrates, chrześcijaństwo, sofistyka, N. Machiavelli, Kartezjusz, Th. Hobbes, J. Locke, „umowa społeczna”, J. Lelewel, A. Mickiewicz.

Войцех Кауте. Ідея сучасної демократії і польська національна ідентичність.

Представлена відповідь на питання про політичну ідентичність Польщі, яке пов'язане з проблемою вміщення польської культури в контекст ідеї демократії Нового Часу. Ідеї цього періоду пов'язані з думками Макиавеллі, Декарта, Гоббса, Лока, з номіналізмом, з поглядами на те, що одиниця є «мірою» цінності. Показано, що в основі польської культури лежать погляди Сократа і християнська доктрина, реалізм, який проголошує, що цінності мають об'єктивний характер. На думку автора, питання про польську ідентичність є нині питанням про форму вільного ринку і характер демократії в Польщі.

Ключові слова: національна ідентичність, Сократ, християнство, софістика, «суспільний договір», Н. Макиавеллі, Т. Гоббс, Дж. Лок, Й. Лелевель, А. Міцкевич.

Войцех Кауте. Идея современной демократии и польская национальная идентичность.

Представлен ответ на вопрос о политической идентичности Польши, который связан с проблемой внедрения польской культуры в контекст идей демократии Нового Времени. Идеи этого периода связаны с идеями Макиавелли, Декарта, Гоббса, Локка, с номинализмом, с взглядом на то, что единица является «мерой» ценности. Показано, что в основе польской культуры лежат взгляды Сократа и христианская доктрина, реализм, провозглашающий объективный характер ценностей. С точки зрения автора, вопрос о польской идентичности является сейчас вопросом о форме свободного рынка и характере демократии в Польше.

Ключевые слова: национальная идентичность, Сократ, христианство, софистика, «общественный договор», Н. Макиавелли, Т. Гоббс, Дж. Локк, И. Лелевель, А. Мицкевич.

Every nation creates its identity over the years. This identity is its' cultures heritage in general. The culture of a nation makes a certain archetype. This archetype consists of the whole of values, norms, patterns that make a particular system, some kind of hierarchy. They state — adopted more or less consciously

- the essence of individuals' beliefs, determine — to some extent
- the attitudes and behaviours of these individuals. In the sphere of culture of each society is expressed its' characteristic understanding of civilization, a place and a role of a man in civilization. Man, however, according to Aristotle, is *zoon politikon* — “an animal living in a state”. The system of values, norms, patterns that make the archetype of culture, is ultimately expressed in the understanding the principles of working of polis characteristic for some society. The problem of the nation's identity is in fact the issue of its' political identity. This is also the case of the Polish culture.

A large amount of writings concerning the Polish national identity has come into being. Many attitudes have been formed. However, independently from their amount and differences among them, there is one basic problem that has joined them. It is the conviction that the Polish culture archetype shows certain dissimilarity by comparison with other European countries. As Jan Adamus, an outstanding Polish historian wrote years ago “perhaps the central issue of Polish history has been the issue of this peculiarity of the way of Poland, that was going contrary to the whole Europe”¹. Towards such a state of affairs there has always existed — and it is so in modern times — the need to understand “this major enigma of Polish history”².

The culture of contemporary Europe is a specific way of understanding and reacting to the world. The imperative of freedom of an individual, the postulate of the right to this freedom belong to the essence of this way of thinking. This is the idea of democracy. If nowadays in Europe the notions as “democracy”, “democratic” are used, so — independently of doing it consciously or not — first of all in the meanings given to these notions mostly in the 17th and 18th century. The Polish national identity is ultimately the problem of answering the question of relation: the democracy rules in modern Europe and “peculiarity” of understanding the rules of polis’ functioning in the Polish culture.

The democracy idea that has been formed in Europe on the verge of modern times, at its foundations places itself in the opposition to the way of understanding the world that was characteristic for a part of the ancient Greece culture, and Christian Middle Ages. The problem of answering the question if in the world surrounding a man are any objective regularities was the basic issue of European thought since its beginning until contemporary times. In relation to the polis sphere this is the problem of answering the question if there is the objective truth criterion in creating the principles of working of the individual in a society, state. In the Greek culture of the 5th and 4th century B.C. this problem was solved in two different — or even opposing — ways. One concept was introduced by sophistry. In this large school of thought it was claimed that there is nothing like the objective truth which can be experienced in a more or less close way. It is just the opposite. It is the man — the creature having specific nature — that gives the reality the status of existence. According to sophistry “The man is the measure of all things; these which exist that exist, which do not exist, that do not exist” — Protagoras of Abdera, the most eminent representative of “the school” claimed in the only preserved fragment of his treatise *The Truth*. The man — and only him — creates the bases of his own life. Within polis true is as to what there is consensus between people that it is true, then it is objectively true, so “good” and desirable. The society creates the foundations of state and law basing on the convictions of the individuals belonging to it. According to Protagoras, as it is presented by Plato in *Teajtet*: “in the matters of state, if it comes to what is beautiful and ugly, just and unjust, devout and impious, as each state settles them by law according to its own convictions, such are these things truly for each system and in these matters one individual is not wiser than the other, one state is not wiser than the other. As deciding on what is profitable for the state and what is not, co [...] the conviction of one state differs from the other [...]. Within this range [...] none of these things out of its nature does not possess some essence, but what commonly seems, [...] and so long, as long it seems”³.

The second concept of solving the problem discussed was presented by Socrates. Socrates in answer to the question whether in the world surrounding the man there are any objective regularities, rules which the man can treat as the foundation in his life, claims what follows: yes, there are. Xenophont conveys that Socrates “always when considering human matters, tried to examine what in fact is piety and what is godlessness, what is beauty and what is ugliness, what is justice and what is injustice, what is common sense and what is madness, what is bravery and what is cowardice, what is the state and what is the statesman, what is power over people and what is the ruler; and he similarly considered other things. Those who gained this kind of knowledge in his opinion have become morally perfect people, those who had no idea about it, deserved the name of slave souls”⁴.

¹ J. Adamus, *Polska teoria rodowa [Polish ancestral theory]*, Łódź 1958, p. 280.

² *Ibidem*.

³ Plato, *Teajtet*, 172 A-B.

⁴ Xenophont, *Wspomnienia o Sokratesie [The Memories of Socrates]*, I 1 16.

Conventionality does not decide of what is true, good and desirable. People, society cannot create the foundations of state and law only basin on their own beliefs.

Which rules should, according to Socrates, be treated as the foundation of human being's functioning in the society, state? Where is the source of knowledge about what is good and what is bad, what is justice and what is its lack? If you want to answer these questions, you must be aware, that this orientation of thinking that Socrates presents cannot be treated as one of many attitudes making the history of European thought. This is a particular attitude. As Leszek Kołakowski observes, "for centuries philosophy consolidated its legal validity presenting and answering the question inherited from socratean and pre-socratean bequest: how to differentiale the real from unreal, truth form falseness, the good from the evil. There is one man with whom identify all the European philosophers, even if they totally reject his ideas. This is Socrates — the philosopher unable to identify with this archetypic character does not belong to this civilization"⁵. In Socrates' reflection meet all the problems of European culture. The point is that the attitude of this thinker, who — as we know — has not written any word, contains a lot of insinuations and diversities of meaning. It has never been, and is not interpreted in explicit and non-controversial way.

In the most common expression, it has been stated and is still stated that Socrates stating that one can speak of something like "the essence" of good or justice, also makes an assumption that there exists a certain subject possessing the ability to get to know this "essence" (as the "essence" of different "other things"). This subject is "the man who knows". It is so, Socrates taught — as we know from the Xenophont's relation — because "on the ship only an experienced sailor gives the orders, the ship's owner and the other voyager obey. Similarly behaves the farmer tilling the soil, in illness — the ill, in wrestling — the wrestler, in all the other branches of life if there is something, that demands good care, then everyone on his own tries to cope with the need, if he knows that he understands it. [...] In spinning factories, he proved, even women rule over men, since they know how to spin the wool and men don't"⁶. In the Socrates' thought there is no acceptance of democracy rules, if democracy is understood as such an organization of community's life, where each individual has an equal vote in the matters of state, and decision is taken by the majority of votes. He presents an attitude, as Xenophont informs, "that it is pure stupidity to elect the chief authority in the state by voting, although nobody in the world would agree to make use of the services of the steer man, the carpenter, the flutist or any other craftsman elected by means of broad bean, although the mistakes made in their work cause much less harm than the mistakes of people ruling the state"⁷. According to Socrates the regulations of co-existence in the society, the rules of governing the state cannot be established in the way of convention. For de facto such a consensus in most part it consists in the convictions of individuals none of whom has knowledge of "the essence" of good or justice.

This orientation of thought, started by Socrates, has formed the bases of Plato's philosophy. In Plato's beliefs only ideas exist objectively. The reality in which people live is the world of disguise, the finished world of things. It is only more or less successful reflection of the being of ideas. This reality, also the polis sphere, becomes so much understandable as much it concerns this being of the idea. Their cognition and interpretation belongs to philosophy. Philosophers are this distinguished group which has the ability of distinguishing ideas, from what is not sure, truth from disguise. Only this group "knows" what is true, what is good or justice. Hence Plato's postulate "to make philosophers kings". In the further evolution of the Greek thought this trail was followed by Aristotle. Aristotle, on the one hand has decisively criticized Plato's belief of the existence of the world of ideas. He claimed that they were fictions and additionally fictions to get to know the reality — totally useless form the answer to the question of the rules of the state's organization. On the other hand, however, Aristotle did not share the belief of Protagoras according to whom — as he relates in *Metaphysics*: that "what appears to everyone, it is surely so"⁸. Aristotle also looked for "the essence of thing", and the "essence" of what he called "the best system". Nevertheless he looked for them not

⁵ L. Kołakowski, *Horror metaphysicus*, Warszawa 1990, p. 7.

⁶ Xenophont, *Wspomnienia o Sokratesie* [The Memories of Socrates], III 9 11.

⁷ *Ibidem*, I 2 9.

⁸ Aristotle, *Metaphysics*, 1062 b.

outside the things but in the things themselves. He was interested in concrete types of societies and really existing forms of governments.

Socrates' idea — including, first of all, the belief that convention cannot be the source of knowledge about the world — was the basis of Christianity. Christianity in its starting point assumes the existence of the dualism of being. There exists the true being, eternal life, transcendental world of truth — good and justice. And there exists the reality in which the man lives, the world of the worldly things, where are different types of state and law, different government system. There is *ius*, law understood as the objective fact, the whole of the norms which are binding due to their essence. And there is *lex*, the legal rule, the whole of the norms which are binding due to the legislator's will. *Lex* must be consistent, or at least not contradictory to *ius*. Cognition of transcendental being, cognition of objective law is given only by Revelation. Only Christ, as the representative of God on earth is the source of knowledge about what is good and justice. This basic idea of Christianity is well reflected in the fable about a Good Shepherd presented in the New Testament. In St. John's Gospel we find the words: "In hereby tell you: Who does not enter the sheep-fold through the gate but enters through a different way, is a thief and a ruffian. But who enters through the gate is the sheep's shepherd. [...] I am a good shepherd; I know mine and they know me; like my Father knows me and know my Father. And I give my life for my sheep. And I have other sheep which are not from this sheep-fold. And I have to bring these and they will listen to my voice and there will be one sheep-fold and one shepherd" (J 10, 1-16). The Church is this authority which discovers and interprets the truths of Revelation. The philosophy of life of Christianity in its essence is the continuation and development of the attitude which in the sphere of cognition of world and the rules of the man's functioning in the society, state, was represented by Socrates. And so is in the contemporary thought of Catholic church.

The socratic-christian conviction of the existence of the dualism of being presented above, after many centuries of domination undergoes abnegation in the European culture. On the foundation of this abnegation a concept of democracy in the present meaning of the world will be crystalized. The first symptoms that the change is taking place are seen in the Renaissance culture. This fact was revealed by the political doctrine of Niccolo Machiavelli. The man is an autonomous creature — this was the main thesis of the creators of Renaissance. If, thus, people create the state and this state has some aims — the author of *The Prince* develops this thesis — there are also autonomous aims. There is no need or necessity to refer them to any transcendental good, justice, something which is "sacred". They are "sacred" themselves. Everything that a man intends are creates is "sacred", and at the same time it is "good" or "just". If this is so, then all the ways leading to the fulfillment of aims which people assing themselves, are also "sacred". These ways are as if *ex definitione* "good" or "just". Good or just is not what is really, truly so, but what is good or just for the state — Machiavelli claims. Thus, in application to authority — which he understands widely — „sacred” — because autonomous, human — aim, „sanctifies” naturally „the means”. The place of *ius* is taken by *lex*, the Prince's will. The essence of the breakthrough which on the verge of modern times has brought Renaissance into the culture of Europe — and this process clearly shows the thought of Machiavelli— consists in the fact that since then in functioning of the man in society, state there is observed, as a French historian of ideas Pierre Manent said, "the change in the status of the good"⁹. Such "doubt in the good", Manent remarks, is also the feature, as he says, of "contemporary mentality"¹⁰.

Renaissance opened the way for building the foundations of the mental culture of modern times. Cartesius is considered "the father" of this culture. The concept of *cogito* is the most important in his philosophy. According to Cartesius the starting point of man's thinking about himself and the reality surrounding him is his own thinking. Man's thought tantamounts to his existence and the existence of the world. He is not, however, some man "in general", but a concrete individual. This individual is an absolute in this sense that — as Kołakowski remarks "can always say, as biblical creator, »I am who I am«"¹¹. Since 1637, which is the date when Treaty about Method was published one

⁹P. Manent, *Intelektualna historia liberalizmu* [The Intellectual History of Liberalism], 1990, p. 17.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ L. Kołakowski, *Horror metaphysicus...*, p. 83.

can assume — taking it conventionally — that cogito has defined the essence of culture in Europe. All the “objective” principles governing morality, society disappear from the Cartesian world. The truth, the good or justice are recognized as predicates of consciousness of the ego.

On the verge of modern times the man in the European culture is recognized as an autonomous being in this sense that he is an autonomous individual. A human being is a sovereign self. It exists beside other sovereign selves. According to the thought of Hugo Grotius contemporary to Cartesius, each ego is “by nature” entitled to the whole of rights, and none can deprive him of them. Since then this rights are called “subjective laws”. However, in the 17th century culture it was noticed that the existence of an ego “beside” some other ego, demand a certain organization, order. Otherwise there is a risk of conflict of particular egos’ egoisms, “the war of everyone with everyone”. The theory of such an ordering was created by Thomas Hobbes, whose main work *Leviathan* is a clear adaptation of *Treaty about Method* by Cartesius, This is his concept of “social agreement”. In the Hobbes’ model each individual and all equally resign from the part of one’s freedom, sovereignty for the common subject, which is the state, *Leviathan*. This resignation is expressed in the norms of law. *Leviathan* is not the emanation of some transcendental good; it does not place itself beyond or over an individual. Its reason for existence is only the part of autonomous rights and sovereign egos. In the concept of modern state, so as it is described by Hobbes — Manent remarks — “law has taken place of the good. This positive accent, exceptionally strong moral approval which the ancient — both pagans and Christians — have given to good, the modern, following Hobbes, have given to law, the law of individual¹². The category of “social agreement” makes the foundations of the modern democracy concept, is its essence. This concept, in its essence, refers to the way of reasoning — distant towards it in time — sophistry. The most known form of modern democracy is liberalism. The “social agreement” concept, characteristic for liberalism, was formed by John Locke. In the starting point of his attitude Locke claims that the basic, most natural need of man is the will to survive. Survival is possible under the condition of satisfaction of hunger, and all other needs, that are connected with survival. An individual satisfies hunger individually. Here each individual is separated from other individuals. The man satisfies hunger through making use of what exists in the surrounding world, what the nature has created. He gains the goods of nature through his effort, work. As a result of work the goods of nature become the subject of property of the one who gained them. The fundamental condition of any consumption, and so the survival, is property. Property, *habere*, is the primary, basic fact in the Lockean concept. The right of possession, belonging to every human being, is earlier than society. So it is earlier from moral rules established by the society. Property is beyond any moral evaluation. It cannot, thus, be referred to any transcendental idea of good or justice. It is just the opposite. The attitude to property makes the foundations of morality. Good or just is not what is so “objectively”, “as a matter of fact”, but what was considered to be “good” or “just” in the free exchange of the objects of the right of possession. Market, money creates the convention which may be described as a “social agreement”. State, government in such a convention’s conditions have one task: the guard of widely understood property.

This understanding of freedom that is characteristic for the European culture since the beginnings of modern times, has not found its’ place in Polish culture. It was so in the past and many circumstances show that it is so nowadays as well. The archetype of Polish culture consists in this great school of thought, started by Socrates. This is the philosophy of realism. The man is not “the measure of all things”. In the paradigm of Polish culture the base of thinking about society, state is socratean-christian conviction of the existence of the transcendental world of truth — good and justice. “Many a time they tell you — Adam Mickiewicz warned — that you are among the civilized nations and you have to learn civilization from them, but remember that the ones that tell you of civilization, do not understand themselves, what they say. The word civilization meant citizenship, from the Latin word *civis*, a citizen. The citizen was called the man who sacrificed himself for his homeland. [...] [However] later in an idolatrous jumbling up languages civilization were called fashionable and smart clothes, tasty cooking, comfortable inns, beautiful theatres and wide roads.

¹² P. Manent, *Intelektualna historia liberalizmu...* [The Intellectual History of Liberalism]..., p. 30.

[...] So don't be surprised at the nations, that are well-off, or are thrifty and well-governed. If a well-off nation, and eating and drinking well can be most respected, so respect among yourselves people who are most fattened and the healthiest. Even animals have these attributes; but it is not enough for a man. [...] For civilization, truly suitable for the man, must be Christian".¹³

In the Polish culture there is no consent for contestation of the conviction of the existence of the dualism of being, which has taken place in the modern Europe's culture, and what was expressed by the Machiavelli's thought. In Poland the maxim that the aim justifies the means has no application, as the aims which a human being states, are not fully autonomous. There is no agreement for "a change in the status of good", for *lex* to take the place of *ius*. In the archetype of Polish culture there is no conviction of the identity of thought and being. The world of thinking and acting of a man is not identical with his self; there is no agreement for *cogito*. The mind of a man is not the only criterion of the legal validity of norms that control the life of society. The Polish culture is not Cartesian. As a result of this state of affairs in the archetype of Polish culture there is no consent for creating the rules of community life's organization in the way of "agreement" among the individuals autonomous towards the transcendental world of values and sovereign towards themselves; there is no agreement for "law taking the place of good". Convention is not the only and ultimate source of making rules, according to which functions the society, state; The lack of acceptance of "the social agreement" idea is in the Polish culture also connected with the fact that here is no approval of the attitude which considers becoming the owner of things, *habere*, the basic fact in human life. There is no acceptance of the situation where the only and ultimate criterion deciding of what can be treated as "good", "just" is market, money and price, The right of possession is not the foundation of everything, and isn't completely beyond the moral judgment. The archetype of Polish culture by comparison with this European culture, that has been formed in modern times, shows a fundamental difference. In the middle of 19th c. Joachim Lelewel, one of the greatest authorities in the Polish historiography, wrote: "Strangers think of us from themselves, and their [...] we could defy the conceptions through the explanation of the truth [...]. We, on the other hand [...] reason in French, oblivious, by us [...] [was] quite different than in France."¹⁴ He is against "an analogy falsely caught"¹⁵ from the West. According to him Poland by comparison with the western Europe countries "shows a different picture in history for consideration."¹⁶

The conviction that liberal democracy has been created on the basis of the fact of the community's disintegration, belongs to the archetype of Polish culture. This fact is negatively valued in Poland. The picture of Polish culture consists in the unanimous opinion that no organization of the community's life can deprive people of their humanity. The political system of the state must take into consideration the good of the society. This is the idea of "solidarity" characteristic for Polish culture. In the tradition of Polish culture there is no full acceptance of the principles that compose the foundations of capitalism. In this tradition prevails the opinion that realisation of such principles leads to serious disproportions in the standard of living (here to pauperization of pretty large part of society). The way of thinking predominant in Poland is expressed in the conviction that the processes taking place in the market, cannot be the usual resultant of the multiplicity of individual enterprises, The undertakings of each individual must stay in agreement with the economic business of all the individuals. Different forms of self-government are supposed to serve this aim. In Poland market has a human face. The state in Poland is not the state of law, if law is understood as *lex*. The state in the interpretation of the Polish culture archetype is the state of justice.

In the paradigm of Polish culture it is assumed that because the man lives in the finished world, in the world of half-truth. Facing the world of transcendental values individual is helpless. And it is helpless exactly to the same extent as all the other individuals. So there is not such a criterion (as

¹³ A. Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* [The Books of Polish Nation and Polish Pilgrims], Wrocław-Kraków 1956, pp. 39-40.

¹⁴ J. Lelewel, *Uprzednia myśl czyli słowo do poszukiwań wstępne*, [w:] *Polska, dzieje i rzeczy jej* [The Introductory Thought so the Word Introductory to the Quest] [in:] [Poland, its History and Objects] v. III, Poznań 1855, p. 8.

¹⁵ Idem, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*, [w:] *Polska...* [The Remarks on the History of Poland and its People] [in:] [Poland...], p. 434.

¹⁶ *Ibidem*, p. 437.

for example property, *habere*), that in the most crucial sense can differentiate the human beings' situation in society. Who then in the expression of the archetype of Polish culture is the subject of authority? In Polish culture there is no place for authority that realizes everything that "results" from "social agreement". The authority does not articulate the aspirations of majority, as well. And there isn't even that — as Benjamin Constant supplemented the liberalism concept — these are the aspirations of majority, considering to the same extent what the minority wants. In the Polish culture paradigm power expresses certain expectations of particular individuals. It is not, however, the resultant of their entitlements to possess things (and everything that is connected with it), understood in the culture of modern Europe as subjective laws. This is their will. The humanity of man, each individual is the best manifested through it. The power, articulating it, expresses the majority's will and minority's at the same time, and also each individual's separately. It is not, however the will of majority beside the will of minority and each concrete individual. And it isn't their sum. It is the will of all the individuals put together in all the possible aspects. At the same time this is the will in all possible aspects of each individual separately. In Poland functioning of authority consists in the fact that none of the citizens distinguishes his being from the being of the other citizens. And the being of the state is not distinguished from the being of each concrete individual. Such is the Republic. And there is one will of the Republic. J. Lelewel characterising the functioning of authority in the First Republic defined the state model's essence as supremacy of people. The rule of people is articulated by the public spirit. This is such functioning of the state where individuals-citizens act for the common good (so — ultimately — in their own business) in this way that any initiative, articulating the will of each individual, comes from this individual and all at the same time. The organization of the state in Poland results as Lelewel states, "from the idea of the crowd."¹⁷ Here decides "the scolding crowd, without curb, but taught the rudiments by experience."¹⁸ The Republic manages "without a guide, acts in crowds through understood principle."¹⁹ "The crowd" is the whole, not a part of the society even if this is the majority. In Poland the will of majority has no importance.

In the culture of modern Europe apart from liberalism the other concept of democracy has been formed. This concept introduced in 18th century Jean Jacques Rousseau. The man is an autonomous creature, claims Rousseau. He is a free human being, sovereign towards other individuals. He is vested in non-transferable subjective rights. The point is that the man in modern times lives in the society whose rules are not in agreement with his nature. Here the man estimates the others only through his business. In the conditions of liberal democracy, the human being is not a citizen participating in the life of the community, state — apart from other people participating in this life — but becomes a townsman reduced to the mechanism of exchanging products. He cannot realize his humanity, his will. The idea of "social agreement", presented by Rousseau, in such a society, state, where appears what he calls a common will. It consists of each individual's will and all the individuals' will at the same time; the will not business. Democracy, according to Rousseau is such an organization of the society's life, where no individual distinguishes its existence from the life of all other people. And the common will is not distinguished from the will of each particular individual. There is one common existence; one will. A number of things show that the understanding of freedom in Polish culture is the same way of reasoning, as the one represented by Rousseau. And not accidentally Rousseau in his *Considerations sur le gouvernement de Pologne* very positively commented on the mechanisms of the nobility's democracy functioning in the old Poland. In his approach the virtue specific to the Republic' citizens is the guarantee that common will will stand above the "private business", so above the "business" of each individual separately. It is assumed here that the power of demos has its limitations. The fact, however that in the Polish culture — as in the doctrine of Rousseau — there is no agreement for the situation, in which the man functioning in the market, created by the modern society, has found himself, does not mean, that freedom in Poland and in the thought of Rousseau is the same freedom. In the model of Polish culture the man, by contrast to it's stating by The Social Agreement's author, never remains separated from the transcendental world of good and justice.

¹⁷ Ibidem, p. 253.

¹⁸ Ibidem, p. 255.

¹⁹ Ibidem, p. 254.

The autonomy of a human being has its limits. The concept of common will is not the same as the idea of public spirit. The latter one not only has not much in common with the right. It also has not much in common with the left.

The understanding of a state in the Polish culture, built on the metaphysics of realism, stays in distinct opposition to this way of its understanding as has been formed in the culture of modern Europe. The foundation of the modern democracy is nominalism (here is included Cartesian rationalism as well as Lockean empiricism). In the European culture has, however, emerged the direction, that has undertaken an effort of creating something in-between the two attitudes presented above. Such a way of reasoning was market out in the second half of 18th century by the thought of Immanuel Kant, On the one hand Kant admits that good or justice cannot be “in its essence” the object of experimentation, proof. The object of general notions belongs to the world of names. On the other hand Kant states, that a human being in its recognition and acting cannot limit itself to phenomenon. Noumen exists. You cannot treat the morality bases only as the consciousness’ predicates. In the matters fundamental for functioning of a society you cannot rely on “social agreement’s” decisions. Kant defends and pronounces himself against realism as well as nominalism. According to him good and justice exist objectively. Their existence and interpretation are the matter of belief, the object of the postulate. This postulate has a formal character and it is expressed by the cathégorial and practical imperative. According to such a way of reasoning “the relationship of people based on the pure laws of virtue, according to the rule of this idea, you can call the ethic society, and if these laws are public, also ethic-civil (in opposition to legal-civil).”²⁰ The thought of Kant (and neo-kantism) has found its expression in the programs of different currents of social-democracy.

In the context of the settlements presented above one should, as we can think, consider that the archetype of Polish culture cannot in any case be associated with the attitude of Kant. If realism may be considered the essence of this culture — so to such a way of thinking of the world that underwent abnegation in modern times in Europe — which means that in Poland there can’t be agreement of this attitude’s synthesis with nominalism. Such a synthesis would, thus, be equal with the agreement — in a smaller or greater extent — for cogito. So it is not accidental that the way of reasoning of the Critics’ author who, as J. Lelewel wrote “told the object to turn round the philosopher”²¹ — has never met a wider response in Poland. In Polish culture there aren’t premises for the doctrine of social democracy, understood in the most serious sense, which means such as exists in Western Europe.

In the most common approach the conviction presented above, that “peculiarity” of Polish culture archetype can resolve itself into the fact that in it there is no place for such an understanding of freedom that has been characteristic since the beginning of modern times for the culture of West European countries, exhausts the essence of the matter. Such a conviction in built on a more or less consciously taken supposition that the concept of autonomy and sovereignty of each human being, expressed in the “social agreement” doctrine — which, thus, is the foundation of democracy — is a simple opposition of socratic-christian understanding of the world. One can think that, such an approach does not exhaust the essence of the matter. What is more, it leads to certain double meanings. For if you take the realism of Socrates (and Christianity) and the democratic way of thinking as two completely different visions of the world and the man, so you can state that the concept of Socrates (and Christianity) on the level of reflection on polis creates the premises for such forms of authority that are opposite to democracy. And this means totalitarianism. And as it was already said, the way of thinking of Socrates has created the starting point for the philosophy of Plato. This was his concept of “the philosophers’ rule”, the ideal of the philosopher-king, the one “who knows” what is the truth, good and justice. The vision of the state introduced by Plato the most frequently has been and is just interpreted as a model of the totalitarian state. The most classic example of such an interpretation of this vision is a well-known work by Karl Popper *The Open*

²⁰ I. Kant, *Religia w obrębie samego rozumu* [Religion in the Sphere of the Mind itself], Kraków 1993, p. 120.

²¹ J. Lelewel, *Pisma metodologiczne* [Methodological writing] [in:] *Dzieła* [Works], Vol. 2 (2), Warszawa 1964, p. 835.

Society and its Enemies. This is not all. If it is claimed that the ideas of modern democracy stand in radical opposition to the Plato's attitude (and so of Socrates), so it must be acknowledged that "open society" at its foundations remains in opposition to the Christian philosophy of life. This means that in democracy there is no place for objective moral principles. Under the conditions of "social agreement" — calling the worlds of Fiodor Dostoyevsky — "everything is allowed".

As it seems, the removal of appearing double meanings depends on deciding what K. Popper called "the problem of Socrates"²² in the work mentioned above. Here finds its confirmation the attitude of L. Kołakowski, that Socrates is "the archetypic character" in the European civilization. The position of Socrates in the European culture is interpreted, generally speaking, in two different ways. The most common interpretation is the one which reduces this position to the conviction presented above that the object of moral values, and at the same "the essence" of life organization's principles in a society, exist objectively. Frederick Nietzsche went this way in the analysis of the thought of Socrates. "What means [...] — Nietzsche put a question — the reaction of Socrates, that advised dialectic as the way to virtue, and ridiculed this, when morality couldn't excuse itself logically?"²³ And answers: "This means the disintegration of Greek instincts, when the ability to lead was put as the main condition of personal courage in virtue. [...] The great notions „good«, »just« are detached from their foundations which they belong to, and as liberated »ideas« become the object of dialectic. Some truth is searched beyond them, they are taken from the beings or the signs of beings: the world which they inhabit, which they come from is composed... In summa: impropriety comes to its height even by Plato... And now was felt the need to invent also the abstractly perfect man; good, just, wise."²⁴ The science of morality, represented by Socrates, remains according to Nietzsche in a clear discord with the humanity of man, with his nature. "The result of the moral values' degeneration, was creation of the degenerated type of man — »only good«, »only happy«, »only wise«"²⁵ — Nietzsche claims. According to him "Socrates is the moment of deepest perversion in the history of values."²⁶ And this way of thinking is characteristic for Christianity. According to Nietzsche Christianity, understood as the learning of the disciples of Jesus and the Church, this is "a poison". This "poison" is according to Nietzsche the belief "in reality of the highest moral values, understood as God: through it all the values have been denied and basically understood as valueless. That is how came to the throne, what is opposite to nature. With relentless logic it came to the absolute demand to neglect the nature."²⁷

However, in the European culture functions also the other interpretation of the way of reasoning of Socrates. And what is characteristic, it functions in the thought of many authors parallel to the one that has been presented; somehow beside it, not as its opposition. And we deal with such a situation in the reflection of Nietzsche at full length. In the conviction of the author of *The Joyful Knowledge* the philosophy of Socrates cannot be limited to the metaphysics of realism. Socrates, accepting the existence of the being's dualism, stated — as Plato relates in *The Defence of Socrates* — that although the object of the notions within the scope of morality exists objectively, a human being — taken statistically — has no ability to learn this object. Neither "politicians" nor "poets" (although they partly possessed such an ability) nor the whole of people, "craftsmen", have it. From the statements of Socrates immediately there seems to result that in his opinion the only subject, the one, "who knows", what "in its essence" is "good" or "justice", is himself, Socrates. However, it is only seemingly so. On the one hand Socrates states, that the knowledge of the groups of people mentioned above (and this is practically the whole society) of the essence of moral notions characterizes ignorance. On the other hand, he emphasizes the fact, that he does not possess such a knowledge, too. What makes him different from other people is — as he speaks of himself — "as I do not know

²² K.R. Popper, *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie* [The Open Society and its Enemies], Warszawa 1993, v. 1, Urok Platona [The Charm of Plato], p. 234, 330 and below.

²³ F. Nietzsche, *Wola mocy* [The Will of Power], § 235.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, § 216.

anything, so it does not even appear.”²⁸ Socrates is the wisest of people in this sense that — by contrast with the others — „knows that does not know anything”. Nietzsche writes in this context: “I admire the competence and wisdom of Socrates in everything that he did, said — and didn’t say. This sneering and enamoured monster [...] was not only the wisest chatterer that has ever existed: so great he was in silence.”²⁹ The Author of *The Antichrist* referring to the description of Socrates’ death, that was presented in Plato’s *Phaedo* attracts attention to the last words of Socrates in which he ascertains that he owes a rooster to Aesculapius, the god of health. “This funny and terrifying »last word« means for the one that has got ears »oh, Crito, life is an illness!« — Nietzsche writes. It’s possible! The man, as him that lived happily and in the eyes of all as a soldier — was a pessimist! He was making the best of a bad bargain of life and living hid his ultimate judgement, the most inner feeling! Socrates, Socrates felt the pain of life!”³⁰ Nietzsche shares the intuition of Socrates that existence, life understood as the whole of relations between people is only “an illness”. As Pierre Hadot remarks “in this case the illness wearing away life would be the socratic clarity of perception, the socratic moral attitude.”³¹ The deepest conviction of Socrates and also Nietzsche can be limited to stating that about “health” understood as the state opposite to “illness”-life, you can only keep silent. The ambiguity of Nietzsche in the interpretation of the position of Socrates leads, as a consequence to the fact that his attitude towards Christianity does not limit to critique. This aspect of this outlook on life that in the thought of Nietzsche is not recognised as “a poison” so the way of thinking of Jesus himself; this what Nietzsche calls “the primary Christianity”. Such a Christianity means for him “the warmth of passion”, “love” (on the basis of hearty sensuality).³² In his opinion to the essence of „what started the Christian movement” belongs “a total indifference to dogmas, cult, priests, church, theology.”³³ According to him practising of Christianity, in the above understanding “is not any peculiarity, as practicing of buddhism isn’t it at all: it is the means to become happy...”³⁴ The philosophy of life of Jesus that is “the philosophical way of living” of Socrates, expressing itself in “joy of life and your own »self«”³⁵, Nietzsche interprets this “way of living” not as the whole of opinions, the area of thought and language, but as an attitude. The attitude of Jesus towards reality — as well as the silent Socrates’ attitude to it — it the attitude of an anti-realist. And in this context Nietzsche sees the analogies of the outlook of Jesus with the behaviour of Buddha.

According to the spirit of the same way of reasoning “the problem of Socrates” is settled by K. Popper. Popper states that the ideals of “open society” are not in conflict with the metaphysics of Socrates. In conflict with the attitude of Socrates remains only Plato’s philosophy (and more precisely: the thought of “later” Plato, presented in *The State*). “What a monument of human littleness is that idea of philosopher-king! — K. Popper writes. — What a contrast between it and simplicity and humanitarianism of Socrates, who warned the statesmen against revelling in their own power, perfection and wisdom and who tried to teach them what is the most important, that we are all fragile human beings.”³⁶ It is Plato, not Socrates who opens the list of human freedom’s “enemies”. And also Christianity, understood in the most essential sense does not create the circumstances for totalitarianism. According to Popper democracy, liberal democracy cannot dispense with the transcendental ideas of good and justice. This is in accordance in its essence with the Christian outlook; not “everything” in it “is allowed”. Popper even claims that the thought of the sophist Protagoras to which refer the ideals of modern democracy is not contradictory to Christianity.³⁷ A similar interpretation of the philosophy of Socrates in the context of the reflection on politics was suggested by Hannah Arendt. Socrates in her formulation represents the most valuable tradition

²⁸ Plato, *Obrona Sokratesa* [The Defence of Socrates], VI D.

²⁹ F. Nietzsche, *Wiedza radosna* [The Joyful Wisdom], § 340.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ P. Hadot, *Filozofia jako ćwiczenie duchowe* [Philosophy as a Spiritual Exercise], Warszawa 1992, p. 106.

³² F. Nietzsche, *Wola mocy* [The Will of power], § 119.

³³ *Ibidem*, § 102.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Idem*, *Wędrowiec i jego cień* [The Wanderer and his Shadow], § 86.

³⁶ K. Popper, *Spółczesność otwarte i jego wrogowie...* [The Open Society and its Enemies...], p. 179.

³⁷ *Ibidem*, pp.259-260.

of democracy. The most precious in the metaphysics of Socrates is in her opinion the fact that lie “was not teaching anything for such a simple reason that he had nothing to teach; was »barren« as the midwives in Greece whose progenitive age is over.”³⁸ “Thinking”, cogito — what makes the core of democracy, in her opinion can be neither called nor taught. At the foundation of modern democracy here first of all at the foundation of liberalism, you cannot speak of erosion of socratic-christian way of thinking about the world and the man. On the contrary. The ideals of democracy are built on the philosophy of Socrates, although this one — however strange it sounds — does not fully give in to conceptualization and verbalization. This is the sphere of silence.

This quality of modern democracy was also emphasised by Nietzsche. In the believe of Nietzsche in the culture of modern Europe the fact of decline of the realism’ s metaphysics has taken place. God has died! According to him the process of death of the transcendental values of truth, good and justice, was started by Renaissance. “Do you want to understand what the Renaissance was?” — he asks a question. And answers: “The alteration of Christian values, by all means [...] of all the genius understood trial of helping to victory of the opposite values, the dignified values...”³⁹ In this process of the God’s death an important role was played by the doctrine of modern democracy. If in a democratic state, writes Nietzsche, “there is not perceived [...] nothing else, but the instrument of people’s will, nobody »at the top« in relation to »at the bottom«, but only the function of the only autocrat, people”⁴⁰, and at the same the state, and the law created by it lose their traditional authority. The sphere of the individual’s sovereignty wins. “Contempt, fall and death of the state — claims Nietzsche — liberation of a private person [...] is the consequence of the idea of democratic state.”⁴¹ Democracy is not such a system of community’s life organization where “everything is allowed”, in the sense that here moral relativism prevails. Just the opposite. Only now, having rejected all the embarrassing forms of culture — here mostly such or other forms of power, as formed polis in Europe so far — the man gains the possibilities of self-realisation. This is the articulation of will; not interest. The modern times are “the epoch of the cyclops’ buildings.”⁴²

In the context of this second interpretation of social philosophy of Socrates is must be stated as follows: the conviction characteristic for the way of thinking of the Pole that convention is not the only source of morality and the right to posses is not the only foundation of humanity, do not have to stay in opposition to such an understanding of freedom that is characteristic for modern Europe. The fact of a difference in understanding the rule of demos in Polish culture by comparison with the ideas of modern democracy loses here its expressiveness. The most important feature of Polish culture is the distance towards all the forms of civilization, and towards all that is connected with the sphere of polis. Thinking and acting of each individual in every situation and time should be related to the transcendence sphere. But in the Polish culture expression there is silence kept about this sphere. The contemporary catholic intellectual Joseph Tischner characterizes the Polish psyche as “a tenderness”. It is in them, he writes, “the factor of detachment from the current reality of the surrounding world and turning the attention of the thinking being [...] towards a colourful Utopia.”⁴³ “In the notion of tenderness — Tischner ascertains — we discover [...] nostalgic content.”⁴⁴ Simultaneously, emphasizes Tischner, one can observe here “some tears coming to the eyes and as a distant echo, undefined qualm of conscience, the source of the whole escape.”⁴⁵ It is not easy to answer the question of how manifests itself realism of whose subject in culture nothing is pronounced with absolute certainty. Probably this “nostalgic content” and “qualm of conscience” composing the Polish psyche are well presented in art; e.g. Chopin’s music, the poetry of Mickiewicz, painting of Jacek Malczewski, films of Andrzej Wajda. The distance to some kind of forms of the moral relativism of the state and law — as it results from the reflections presented above —

³⁸ H. Arendt, *Myślenie* [Thinking], Warszawa 1991, p. 236.

³⁹ Idem, *Antychryst* [The Antichrist], § 61.

⁴⁰ Idem, *Ludzkie, arcyłudzkie* [Human, Arch-human], § 472.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Idem, *Wędrowiec i jego cień* [The Wanderer and his Shadow], § 275.

⁴³ J. Tischner, *Chochoł sarmackiej melancholii* [The Capsheaf of the Sarmatian Melancholy], “Znak” 1970, no. 196, p. 1247.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

is not unknown to the cultures of Western countries; also for the culture of the United States. The foundations of these cultures are marked by nominalism, which does not mean that in their approach a conviction is presented that the objective criterion of truth does not exist. The idea of public spirit does not have to stand totally in opposition to the fundamental principles of democracy (here also the liberal democracy).

The argument that modern democracy in Europe and the understanding of the power of demos, are two different orientations in the comprehension of organization of society's life, and the conviction that they are very close, at the same time and to the same extent agree with the real state of affairs. However, these two interpretations of the archetype of Polish culture exclude each other. In the reflection over the Polish political identity there has always been some insinuation. The Poles, as they were characterized by J. Lelewel, "taking the etiquette of the West have dressed it with the expression of dignity; if they learned something of pageantry or servility of the East, they ennobled it and erased its origin."⁴⁶ The problem of answering the question of how "the dignity" characteristic for the Polish archetype should be understood, is this "major enigma of Polish history" of which wrote J. Adamus quoted above. This, not easy to present, "peculiarity" of political culture in Poland with a particular power stressed Nietzsche in his works. So Nietzsche, as it has been already said positively evaluated the changes in the culture that the thought and practice of modern democracy was leading to. In his opinion the modern culture has reared "a breed of herd animal, something good-natural, morbid, mean, contemporary European."⁴⁷ Democracy, according to the principle: "more and more money and more and more diligence"⁴⁸, gains power in an individual "against its ultimate profit"⁴⁹, against its nature. According to Nietzsche — who liked emphasising the presumed relationship of his "instincts" with the Polish character (among others with the most spectacular in Polish history manifestation of public spirit, that was the institution of liberum veto) — in Europe only Polish culture can stand in opposition to this process. In the letter to "the dignified Poles" he wrote: "I belong to you, I am even more a Pole than God, I want to honour you."⁵⁰

The matter of the Polish political identity has very rarely been stated as the expression of curiosity alone. Most often this problem remains in connection with the concrete problems of the current politics. Nowadays it is connected with the discussions on building free-market and the bases of democracy in Poland. Here is concerned the answer to the question of how in the context of changes in this direction can be placed the understanding of Polish functioning principles that composes the tradition of Polish culture. As it results from the above considerations, the reflection on the essence of democracy, and here its understanding in the archetype of the Polish culture, goes far beyond the considerations within political sciences, understood *s. stricto*.

⁴⁶ J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej...* [The Remarks on the History of Poland and its People...], p. 279.

⁴⁷ F. Nietzsche, *Poza dobrem i złem* [Beyond Good and Evil], § 62.

⁴⁸ Idem, *Wiedza radosna* [The Joyful Wisdom], § 21.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Idem, *Listy* [Letters], Kraków 1994, p. 393.

ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ОСМИСЛЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ЮРІЯ ЛИПИ

Аналізується феномен традиціоналізму як основа осмислення соціокультурного розвитку України в інтерпретації Ю. Липи. Значна увага у дослідженні присвячена визначенню місця України на європейській геополітичній арені міжвоєнного періоду.

Ключові слова: аристократія, індивідуалізм, культурні кола, соціокультурний розвиток, традиціоналізм.

Jerzy Kowtun. Tradycjonalistyczna koncepcja rozwoju społeczno-kulturalnego Ukrainy w pracach Jerzego Lipy.

Autor analizuje fenomen tradycjonalizmu, jako podstawę do ujęcia rozwoju socjalno-kulturalnego Ukrainy w interpretacji Jerzego Lipy. Wiele uwagi autor poświęca miejscu Ukrainy na arenie politycznej Europy w okresie międzywojennym.

Słowa kluczowe: arystokracja, indywidualizm, koła kulturalne, rozwój społeczno-kulturalny, tradycjonalizm.

Юрій Ковтун. Традиціоналістська концепція осмислення соціокультурного розвитку України в роботах Юрія Липи.

Анализируется феномен традиционализма как основа осмысления социокультурного развития Украины в интерпретации Ю. Липы. Особое внимание в исследовании посвящено определению места Украины на европейской геополитической арене междувоенного периода.

Ключевые слова: аристократия, индивидуализм, культурные круги, социокультурное развитие, традиционализм.

Yuriy Kovtun. The Traditionalist Conception of the Comprehension of Social and Cultural Development of Ukraine in Y. Lypa's Works.

The phenomenon of traditionalism as the basis of social and cultural development comprehension of Ukraine in Y. Lypa's interpretation is under analysis. The considerable attention is paid to indentifying the position of Ukraine on the geopolitical arena of interwar period.

Key words: aristocracy, individualism, cultural circles, social and cultural development, traditionalism.

У контексті пошуку національної ідентичності України на початку ХХІ століття значний інтерес становить традиціоналістська концепція Юрія Липи, філософські ідеї якого співзвучні з напрацюваннями західноєвропейських традиціоналістів (Е. Берка, Ж. де Местра, Р. Генона) щодо зникнення, розчинення в ліберальному й неоліберальному просторі Європи її духовної цілісності, заснованої на традиційних засадах.

Живучи в Польщі в 1921–1939 роках та спостерігаючи динамічні процеси польського державотворення, Ю. Липа проаналізував результати Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років і сформулював оригінальну концепцію, в якій визначив місце України на європейській арені.

На думку Ю. Липи, вже у міжвоєнний період можна говорити про зникнення поняття «Європа» як духовної цілісності [1, с. 6]. На підтвердження цього мислитель пропонує встановити духовне осердя Європи. Лондон справді міг розглядатися як центр світу, але тільки англійського. Натомість для італійського фашизму характерне насадження міфу про Рим, про Середземноморську імперію. У свою чергу Берлін, хоча й має претензії на провідну роль серед «арійських» і антикомуністичних сил, «дивиться на інших європейців з висоти своєї “обраності” через призму велетенського військового табору» [1, с. 7]». Немає нічого європейського і в «таборі совітів», котрі відокремлені не тільки духовно, а й територіально від решти Європи. Над Європою міжвоєнного періоду, за твердженням мислителя, височать чотири осередки з власною динамікою, з самовизначальним світоглядом й енергією, однак жоден з них не презентує давньої Європи. Людина в межах кожного з цих осередків,

насамперед авторитарно-тоталітарних (Рим-Берлін-Москва), «... піддається спеціальному шліфуванню, гострій обробці, важній і доцільній для цілого блоку» [1, с. 8]. У цій системі стає неможливою особиста свобода людини, одиниця в ній має втілювати колективну, збірну душу, а не індивідуальну. Ідеї виключності, «власної» колективної моралі не завбачують існування в цих спільнотах жодного справжнього націоналістичного сентименталізму.

У руслі західноєвропейського традиціоналізму Ю. Липа критично ставить до панування раціоцентричних орієнтацій у світогляді європейців. Саме останні десятиліття XIX століття виявили внутрішню слабкість інтелектуалізму. «З'являються у Франції антиінтелектуалістичні постаті, як Гобіно і Сорель, у Німеччині — Ніцше, у Росії — Достоєвський» [2, с. 325]. Кожен з цих мислителів обґрунтовував існування феноменів набагато важливіших за раціональне сприйняття світу. Слушною є думка Ю. Липи щодо того, що занепад європейського інтелектуалізму припадає на 1914–1918-ті роки. Політичні й соціальні катаклізми Першої світової війни поглибили розчарування у можливості встановлення царства розуму на землі.

Мислитель вказує, що на зміну раціоналізму мають прийти інші типи світогляду. В європейських осередках інтелектуалізму ще перед 1939 роком було відчуття, що старі цінності руйнуються. Людство у своїй циклічності залишає в минулому діалектику Фур'є, Сореля й Маркса, натуралізм Руссо й Фенелона. Воно [людство] стає ближчим до філософів, яких можна назвати носіями морального обов'язку, пуританізму життя. Саме воля до моральності є підґрунтям формування нового гуманізму як основи антираціоналістичного світогляду. Замість розумування — стримана і чесна вольовість, замість витончених софізмів — моральний закон.

У контексті традиціоналізму Ю. Липа виходить з обстоювання провідної ролі у житті суспільства релігійних і духовних цінностей, одночасно визнаючи провідну роль аристократії як носія гідності і благородства в житті суспільства. Проте Ю. Липа зазначає занепад духовних цінностей і в середовищі європейської військової аристократії поч. XX ст., адже у міжвоєнний період у практиці ведення війни європейські народи втратили будь-яку повагу до своїх супротивників. Початок XX століття став періодом введення військової тактики «тотального винищення» живої сили супротивника. Взаємоповага між європейськими народами зникла, християнський неофітизм, лицарські звичаї, врешті й гуманізм застосовувались у військових конфліктах XX століття лише щодо власної сторони.

Саме за активної участі Ю. Липи під час навчання в Познанському університеті було створене студентське братство «Чорноморе», яке поряд з культурно-просвітницьким, видавничим напрямками діяльності мало таємний статут, метою якого було виховання нової української еліти — майбутнього Української держави. Діяльність братства схвалював митрополит УГКЦ Андрій Шептицький. Розуміння Ю. Липою ролі державної влади у житті суспільства є співзвучним не лише із західноєвропейським і російським традиціоналізмом, а й з ідеями В. Липинського. На думку Ю. Липи, визначальне місце в житті соціуму посідає королівська влада. «Королівськість — це завершення органічної ієрархічної спільноти, єдиної досі в історії британського “спільного світу”» [1, с. 12]. Наприклад, у «британському» світі королівська влада є живим символом «самооборонних традицій блоку».

Беручи активну участь у діяльності українського емігрантського осередку у Варшаві, де перебував і уряд УНР, Ю. Липа однією з магістральних проблем своєї творчості визначив необхідність обґрунтування самодостатності України в геополітичному полі європейських держав. Призначення України, за Ю. Липою, в ній самій, її доля — в її людях та їх моральних і матеріальних засобах [1, с. 3]. Схожі ідеї у річищі традиціоналізму репрезентують українське суспільне життя як безпосередню взаємодію між народом і Провидінням, що втілюється у відповідальності вождів і кожного громадянина за долю народу.

Ю. Липа зазначав, що у контексті дослідження соціокультурного розвитку України для визначення понять «нація» і «народ» українознавчий аналіз існування в «... суспільній збірності своєрідного почуття солідарності в протиставленні себе “чужим”» [1, с. 13].

Це почуття солідарності не надто пов'язане ні з мовою, ні з кровною належністю до певного етносу. Натомість громадянська солідарність невід'ємно пов'язана з окресленою територією, а ще більше — з розумінням місії народу в історії. «Своїм» можна назвати лише те, що перевірене тисячолітньою історією народу, що упродовж тривалого часу було виразним наказом, свідомим звичаєм [1, с. 14]. Аналізуючи події української національної революції 1917–1921 років мислитель відзначає, що відродження українського національного руху відбулося після «сотні літ ворожої нівеляції». Адже потужна адміністративна асиміляція поглиблює національну ворожнечу аж до формування расової ненависті.

Утім така позиція Ю. Липи є досить вразливою. Українська історія засвідчує, що асиміляційна політика радянської влади в Україні була надзвичайно успішною, адже в умовах двох десятиліть незалежності маємо декілька ідентичностей: поряд з остаточно несформованою українською ідентичністю співіснує не лише пострадянська ідентичність, а й, як зауважує М. Рябчук, існує ще антиукраїнська креольська ідентичність, характерна для російськомовних українців, які «... в політичному відношенні... є цілком “українцями”, тобто вони підтримують незалежність держави, територіальну цілісність, багато історичних міфів та символів вони розділяють з українофілами. У культурному й мовному відношенні вони є швидше “росіяни” з їх неприйняттям українців (західноукраїнської націоналістичної одержимості) і з певним упередженням проти української мови й культури» [3, с. 36]. Українську культуру вони сприймають як нижчу, селянську, вивчення і вживання якої є не обов'язковим.

Проте з Ю. Липою можна погодитись, що еліту, «людей-провідників, котрі здатні об'єднати коло себе групи своєї крові чи служити ширшій організації раси», не знищили остаточно «ані совіти, ані інші чужинці» [1, с. 32]. Але асиміляційні процеси «обнизали» вплив цієї еліти, їй не вистачає політичного виховання й глибокої політичної інтуїції.

У збереженні традиційних засад суспільного розвитку неабияку роль, на думку Ю. Липи, відіграє самоототожнення народу з територією, адже саме «... географія найбезпосередніше може відобразити те, що творить одність населення якогось краю» [1, с. 46]. У контексті цього виведення територіального фактору на провідне місце у становленні консолідованого образу народу в інтерпретації Ю. Липи співвідноситься з концепцією «територіального патріотизму» В. Липинського, за якою провідним критерієм визначення національної приналежності є не етнічне чи релігійне походження людини, а відчуття нею глибокого патріотизму, любові до рідної землі.

Велике значення в консолідації етносів і народностей відіграють ріки як первісні шляхи комунікації. Згідно з Ю. Липою, річкова мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті, мови й релігії. «Ріки формують групу людності на Україні упродовж тисячоліть» [1, с. 47]. Означена консолідація територій навколо великих рік і морів пов'язана з активною торгівельною експансією, внаслідок якої на означених теренах відбувається певна кристалізація й уніфікація традицій і звичаїв. Відтак, як зауважує український дослідник І. Козій, можна провести паралель між історіософськими позиціями Ю. Липи і географічним детермінізмом Ш. Монтеск'є [4, с. 60], який і наголошував на тому, що географічне розташування того чи іншого народу є головним фактором формування його світоглядних позицій і характеру в цілому.

Серед зразків української торгівельної експансії Ю. Липа наводить приклад чумацтва [1, с. 84]. Устрій мандрівного купецтва був освячений упродовж двох тисячоліть. Усе життя чумака мало підкорятись «законові». Під терміном «закон» мались на увазі різні форми буденного історичного досвіду і традицій, одвічні народні звичаї, передавані з роду в рід, з покоління у покоління. У середовищі чумаків усний звичай (традиція) був набагато сильнішим за всі писані закони.

Окрім території й експансії важливу роль у саморозумінні спільноти, за твердженням Ю. Липи, має раса. Мислитель усвідомлює всю складність визначення поняття «раса», адже окреслювати останню нелегко, навіть небезпечно, оскільки це поняття скоріше біологічне, і вже сам процес його визначення може призвести до вихолощення його змісту. Неправомірним

є окреслення сили «раси тільки за її матеріальними здобутками чи розлогістю влади або науки» [1, с. 97]. Удаючись до визначення поняття «раса», варто звернутися, насамперед, до даних історії, протоісторії, антропобіології й психології. Ю. Липа повністю відкидає необхідність чистоти раси, позаяк «... складові, добре згармонізовані первні й домішки світогляду української збірноти — це є багатство України» [1, с. 101]. Саме в них є «велика й всесвітня цінність» української раси.

Відтак він вважає необхідним для визначення раси аналіз базових засад матеріальної і духовної традиції будь-якого народу — його первнів. До них, на думку Ю. Липи, належать геополітичні ознаки української території, рік і морів, історія українських торговельних трактів, зародження осілого людського життя в цих країнах і розповсюдження спочатку головного первня — месопотамського, далі злиття еллінського, в загальному закінчення формування раси готами та устійнення її великодержавністю, релігією і розмахом культури й цивілізації. Урешті до механізмів формування української раси належить й історія ідей її провідної верстви.

Український мислитель розглядав висхідним первнем української раси трипільську культуру, представники якої, за його припущенням, вийшли з Месопотамії. Від трипільців українські селяни успадкували «терпеливість, мовчазну відвагу, передбачливість, скромність, обережність, невідступність від обраної лінії, холодність при невдачах» [1, с. 104]. Трипільське і егейське «підложжя» були дуже споріднені, відтак не дивно, «що еллінські первні легко змішувались з місцевими, бо це відповідало деяким засадам гармонії духовності» [1, с. 105]. Люди, які йшли в найтяжчі колонізаційні терени, «в таємничу Гиперборею — Скитію, були найвідважніші й найенергійніші з еллінів» [1, с. 106]. Вплив еллінської культури на праукраїнську засвідчує й те, що культ Гомера найдовше зберігався в Ольвії, порівняно навіть з материковою Грецією. Багато елементів еллінської культури, зокрема культ Олександра Македонського, простежуються в Україні ще й на початку Нового часу в середовищі козацької старшини.

Готи, котрі в II столітті рушили із заходу на Придніпрянщину через Волинь, а пізніше розселились по всіх українських землях, включаючи й Крим, вплинули, за твердженням Ю. Липи, на формування української «раси» ще більше, ніж елліни [1, с. 107]. Світоглядні орієнтації готів були доповненням до характеру трипільців: вірність і прив'язаність до традиції одних сполучена з уродженою військовою дисципліною і здібністю до розгалуженої організованості інших. Практичність і твердість одних з духом розмаху й абстракції других. Загалом, трипільський, еллінський і готський первні сформували, за Ю. Липою, обличчя раси, дали їй відрубність і житлові традиції. Однак лише від Київської імперії, що зросла на цих традиціях, розпочинається семисотлітній період свідомої експансії. Культурна експансія Київської держави сягала далі, ніж територіальна. Допомогло в цьому раннє прийняття Києвом християнства. Уплив культурної традиції Київської держави, на думку Ю. Липи, чітко простежується в українській еліті й широких верствах населення до скасування Гетьманщини.

Якщо первні раси злилися і функціонують у підсвідомості окремих людей та спільнот, то домішки раси діють поверхово і торкаються переважно не всієї раси, а переважно її окремих груп. Однак їх значення у житті соціуму надзвичайно велике. Власне саме домішками можна пояснити духовну еволюцію еліти, особливості психології окремих регіонів, зміни в духовності українців-осадників на нових теренах. У існуванні раси Ю. Липа розрізняє два види домішків. «Один має значення фізіологічне — таку домішку можна викрити біоантропологічними способами. Це — домішка крові» [1, с. 112]. Цей тип впливів став результатом «просочування» навколишніх сусідніх етносів у тіло української раси. Однак провідну роль у житті раси і діяльності еліт відіграє «домішка імпрегнацією, духовним відбиттям».

У контексті формування раси маємо право говорити й про іншу домішку — імпрегнацію — відторгнення расових первнів цієї домішки. Якщо ідеї французької революції XVIII ст. були без застережень прийняті російською інтелігенцією, то у Великій Британії їх розглядали як

факт зради власної традиції, як кривавий примітивізм інтелектуалів-кабінетників (Е. Берк). Британська еліта, проаналізувавши небезпеку деяких суспільних явищ (карних переслідувань, праці малолітніх тощо), котрі й стали причинами революції, сприяла поступовій їх ліквідації. Отже, відторгнення расових і соціокультурних домішок може відігравати конструктивну роль у суспільному розвитку.

Уплив домішок у житті раси, порівняно з первнями, на думку Ю. Липи, є набагато меншим. Мислитель вважає, що номадські домішки (татари, половці, печеніги й гунни) не дали нічого важливого для формування української раси [1, с. 116]. У контексті цього, як зауважує Я. Дашкевич, Ю. Липа мав попередників — М. Грушевського та О. Терлецького. М. Грушевський вважав, що в монгольський період тюрки, які проживали в межах Русі, повернулися назад у степи, не залишивши помітних слідів в етнічному типі українців [5, с. 963]. З цього приводу варто наголосити на суттєвій відмінності традиціоналізму Ю. Липи й російського традиціоналізму євразійської спрямованості. Нагадаємо, що якраз обґрунтування беззаперечно позитивного впливу Сходу на політичний і культурний розвиток Московії-Росії й стало основою програмних засад євразійства у 20-30-ті роки ХХ століття. Саме на цій підставі Г. Вернадський запропонував вважати Русь не Східною окраїною Європи, а західною окраїною Азії.

Незважаючи на те, що у формуванні української раси кельти прямої участі не брали, за Ю. Липою, «домішка кельтської крові, особливо у південно-західних регіонах України є значна» [1, с. 117]. Відтак, дуже своєрідний характер має соціокультурний устрій Поділля, що дає підстави називати цю частину краю українським Провансом чи Гасконню. Натомість староримські впливи в Україні не були надто сильними. Найповніше вони виявились у впливі римського права на українську державність. Так у русько-візантійському договорі 911 року князя Олега подано майже дослівний переклад з XII римських таблиць.

Поряд з цим на південно-західних землях (Бессарабія, Буковина) легко можна простежити фрако-дакійську кровну домішку. Багато волоських і молдавських аристократів були на службі спочатку Києва і Галича, а пізніше Чигирин, Батурина та Глухова. Значною перешкодою, на думку Ю. Липи, для впливу кавказьких народів на українську расу є мусульманство. Про суттєві впливи московського народу важко говорити, тому що вже на початку ХVIII ст. з'явилося адміністративно-воєнне поняття «Росія», а не національно-індивідуальне — «Московія». У цілому «зросійщення», за Ю. Липою, пов'язане з урядуванням, і не варто його поширювати на всі українські традиційні класи та верстви.

Як зауважує Ю. Липа, у практиці організації української стихії не можна обійтися без урахування можливості вибуху «затисненої клітини». Відтак, нонсенсом є плекання надії антиукраїнськими силами на можливість цілковитої денационалізації українців [1, с. 137]. Він обґрунтовує це неможливістю цілковитої інтеграції однієї нації з іншою. Навіть жорстке насадження чужої мови, зокрема русифікація, не дає цілковитої гарантії денационалізації. Важливішим є у визволенні «стисненої клітини» почуття власної гідності і справедливості, необхідності повноти власного расового вияву. Український мислитель доводить, що іманентна належність до власного народу є набагато глибшою за мовну належність.

Чим старіша раса, чим глибше і різносторонніше виявляє вона свій характер, «тим більшу роль відіграє в ній традиція, повторність, а меншу — одиниця, експеримент, неповторність» [1, с. 143]. В українській расі, за висловом Ю. Липи, так само, як і в англосаксонській, майже немає великих людей-експериментаторів типу Наполеона, Петра I чи Чингісхана. «Українські герої — це висловники туги й праці багатьох поколінь. Вони завершують собою повторність і уявляють традицію» [1, с. 143]. Їх особиста творчість — лише сильна мелодія, котра влітається у спів народу. Прийняття християнства Володимиром відбулося через століття після його становлення над Дніпром і Чорним морем. Не можна собі уявити постатей Ярослава Мудрого і Ярослава Осмомисла без попередньої державницької традиції. Діяльність Богдана Хмельницького стала результатом століть розвитку козацької стратегії.

Поряд з категоріями первнів і домішків в існуванні будь-якої раси Ю. Липа використовує поняття «культурне підложжя» («культурне підгрунття») українського народу. Мислитель визначає його через низку ознак. Першою з них є культурні кола (круги). Серед них виділяють культурне коло пастухів-номадів, котре охоплює велику частину сучасної Північної і Східної Європи. Однак найбільш яскраво номадське життя «постало головно у двох осередках: в Центральній Азії і в Арабії» [1, с. 144]. У межах номадської спільноти в родині існує абсолютне панування найстаршого ловця-батька, а родина розглядається як примітивна комуна, члени якої не мають особистої приватної власності. Для цього кола характерною є велика схильність «... до насильства, до безгрунтового фантазійності, а також і до швидкої тактичної орієнтації» [1, с. 144]. Такі світоглядні орієнтації властиві для Пруссії й Росії, де політичним ідеалом є апофеоз сильної одиниці — царя-самодержця, вождя пролетаріату, вождя-фюрера.

Натомість хліборобство й осілість дали могутніше хліборобське культурне коло. Воно «найчастіше виявляється в Європі, в егейській і трипільській культурі, <...> в підложжі Еллади, України, іберійських, дунайських і балканських держав та великою мірою в імперському Римі» [1, с. 145]. Будівничими цього культурного кола мислитель вважає передньоазійську расу, найдавніший центр якої був у Месопотамії. Це культурне коло дає відвагу, почуття справедливості, гідність, відпорність і пристрасну любов до своєї землі.

Другим важливим чинником українського підложжя філософ вважає українську родину. За Ю. Липою, у центрі духовності цього кола стоїть жінка-мати, котра навколо себе єднає родину. Найдавнішим символом такого типу агрокультурного населення є образ Великої Матері, божество прапрадідів сучасних українців. Образ Жінки-матері пов'язаний з самим «...устроєм осілої хліборобської родини, де потрібні передусім вміння господарювати, витривалість у праці і традиціоналізм у праці» [1, с. 145]. Натомість «мужеські елементи» світогляду хліборобського кола: «жадоба влади й експансії, виразність уяви і зручна наскочність» [1, с. 146], призначені для зовнішньої експансії. За твердженням Ю. Липи, материнськість є унормовуючою, стабілізуючою силою в людському житті. Вона [мати] переносить традиції родини, а тим самим і раси з покоління в покоління. Однак виключного панування жінки в родинному житті й суспільстві в цілому вже не було у трипільській культурі. Відтак, українське підложжя має два рівнозначні первні — жіночий і чоловічий.

Наступною ланкою підложжя є українська культура, найяскравішим втіленням якої є творчість Т. Шевченка. На думку Ю. Липи, саме у творчому доробку Т. Шевченка, поряд з найбільш демонічними, світоборчими мотивами, є мотиви граничної відданості родині як «раю на землі» [1, с. 146]. Орієнтація на родинні цінності є основним показником злиття творчості Т. Шевченка з українською духовністю. Саме цього часто не розуміють інтелектуали, виховані в середовищі російського чи німецького номадизму. Тісний взаємозв'язок українського підложжя з родинними традиціями має організуючий характер у функціонуванні соціуму.

За Ю. Липою, ще однією ланкою українського підложжя є суспільство, провідну роль в якому відіграє родина. Ставлячи високо поняття «родина» й «рід», українець створює підстави до морального контролю над одиницею [1, с. 147]. Тому таким важливим чинником українського підгрунття є контроль особистісної моральності.

Так само родина відіграє визначну роль у ще одній складовій українського підложжя — українській військовості. Загалом найвищим утіленням влади в українській військовій традиції є отаман-батько. Батько — це той, хто дає підвладному певність, що він є членом роду. Утіленням цього є й парадоксальна ситуація на фронтах Першої світової війни, коли в українських частинах навіть молоді прапорщики «батькували» над бородатими «хлопцями»-воєнками. За Ю. Липою, «ідеал роду, родини заважив і на типі українського воєвника» [1, с. 148]. З цього приводу пригадаємо козацькі думи, де непослух батькам вважався найбільшим злочином. Саме прив'язаність до родини, до рідної землі зумовлює сентиментальність українців. Однак ця сентиментальність не зменшує воєвничості і не виключає жорстокості.

У процесі консолідації української раси важливу роль відіграють українські міфи, які є ваговою складовою українського підложжя. Міфи українців, на думку мислителя, існують у середині самого життя, включені в його ритм, у законодавство, звичаї, ритуали [1, с. 149]. Традиція української міфотворчості з покоління в покоління включена у життя конкретної одиниці. Це пов'язано з тим, що українські міфи є прив'язаними до щоденного буттєвого простору людини, а не святково-ритуального.

Наступною складовою українського підложжя є українські культурні тенденції. Ці тенденції, на думку українського мислителя, впливають із будови суспільства. Варто зауважити, що Ю. Липа виходить з думки, що українські культурні тенденції невід'ємно пов'язані зі здатністю українства до самоорганізації через утворення різноманітних груп, зокрема соціальних.

У цілому, традиціоналістська концепція Ю. Липи співвідносяться з ідеями західноєвропейських традиціоналістів (Е. Берка, Ж. де Местра, Р. Генона, М. Еліаде) щодо розчинення у ліберальному й неоліберальному просторі Європи її духовної цілісності, заснованої на традиційних засадах. За Ю. Липою на зміну інтелектуалізму й раціоналізму має прийти «новий гуманізм», в якому витончені софізми замінить глибока пошана до моральних законів, а раціональні розмірковування — вольові акти. Мислитель обґрунтував самодостатність України в геополітичному просторі. Призначення України в ній самій, її доля в її людях та їх моральних і матеріальних цінностях. У контексті традиціоналізму українське суспільне життя мислитель розглядає як безпосередню взаємодію між народом і Провидінням.

Визначальне місце в житті суспільства мислитель відводить королівській спадковій владі та аристократії як провідній суспільній верстві. Провідниками української нації Ю. Липа вважає не лише великих князів, гетьманів, кошових, а й усіх тих, хто збагатив її духовність, пробудив патріотичні почуття незалежно від становища у суспільній ієрархії. За Ю. Липою, незважаючи на століття найсильнішої асиміляції, національна традиція може бути відроджена на базових складових матеріальної і духовної культури. Традиціоналізм Ю. Липи виходить з визнання засадничої ролі в житті українського суспільства родини, котра постає універсальним праобразом української суспільної групи. До механізмів формування української традиції мислитель відносить історію її провідної верстви, українські культурні тенденції, невід'ємно пов'язані зі здатністю українства до суспільної самоорганізації, консерватизм світосприйняття і світорозуміння українського народу, який не виключаючи поступу, вимагає збереження попередньої традиції.

1. *Липа Ю.* Призначення України / Ю. Липа ; [за ред. М. Плав'юка]. – К. : Дніпро, 1997. – 269 с.
2. *Липа Ю.* Новий гуманізм / Юрій Липа // Липа Ю. Бій за українську літературу / [упор., прим. Леоніда Черватенка]. – К. : Дніпро, 2004. – С. 325–330.
3. *Рябчук М.* Міф про міф, або чому українці не є українцями / М. Рябчук // Сучасність. – 2003. – № 5. – С. 34–57.
4. *Козій І. В.* Історіософські погляди Юрія Липи / І. В. Козій // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 60–65.
5. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Ярослав Дашкевич // Визвольний шлях : Суспільно-політичний, Науковий і Літературний місячник. – 1998. – № 8. – С. 961–973.

Володимир Муляр

Житомирський державний технологічний університет

ПРИРОДНЕ ПРАВО: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ВІД СОФІСТІВ ДО ГУГО ГРОЦІЯ

Розкрито феномен природного права як проблему західноєвропейської політичної філософії. Обґрунтована дослідницька лінія наукових розробок проблеми природного права в західноєвропейській традиції, вузловими складовими якої є давньогрецькі софісти, Аристотель, а в часи Відродження — Гуго Гроцій.

Ключові слова: природа людини, природне право, позитивне право, соціальність людини, розум.

Włodzimierz Mular. Prawo naturalne: konceptualizacja modelu zachodnioeuropejskiego od sofistów do Hugo Grocjusza.

Autor przedstawił fenomen prawa naturalnego, jako problem zachodnioeuropejskiej filozofii politycznej. Ukazał dzieje badań nad prawem narodowym począwszy od sofistów, Arystotelesa, a w okresie odrodzenia— Hugo Grocjusza.

Słowa kluczowe: środowisko człowieka, prawo naturalne, prawo pozytywne, socjalność człowieka, mądrość.

Владимир Муляр. Естественное право: концептуализация западноевропейской модели от софистов до Гуго Гроция.

Раскрыто феномен естественного права как проблемы западноевропейской политической философии. Обоснована исследовательская линия научных разработок проблемы естественного права в западноевропейской традиции, узловыми составляющими которой являются древнегреческие софисты, Аристотель, а во времена Возрождения — Гуго Гроций.

Ключевые слова: природа человека, естественное право, позитивное право, социальность человека, разум.

Volodymyr Mulyar. Natural Law: Conceptualization of the West European Model from Sophists to G. Grotius.

The phenomenon of Natural Law as the problem of West European political Philosophy is demonstrated. The research line of scientific investigations of the Natural Law problem in West European tradition is substantiated. The Ancient Greek sophists, Aristotle and, in time of Renaissance, G. Grotius are the main representatives of the mentioned above West European tradition.

Keywords: human nature, natural law, positive law, human sociality, intellect.

Відомий американський політолог минулого століття Роберт Беркі, формулюючи концепцію періодизації політичних вчень від їх виникнення до ХХ століття, назвав нашу епоху останньою в його переліку соціальною епохою, соціальним часом. Він вважав, що основним критерієм вказаної періодизації є так званий «дух часу» — сукупність основних, стрижневих, концептуальних для кожного історичного періоду ідей, навколо яких розгортаються усі політичні вчення цього періоду. В «духові часу» концентрується таким чином те основне, що притаманне кожному історичному часові, кожній історичній епосі політичної думки. Назвавши нашу епоху «соціальним духом часу», американський дослідник використовував головне в ній, — права і свободи людини.

Дійсно, якщо простежити основні політичні тенденції останніх десятиліть, то ми можемо твердо говорити про те, що тенденція практичного ствердження прав і свобод громадян сьогодні стала пріоритетною для достатньо великої частки людства. Очевидно, повною мірою вона була актуалізована прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини 10 грудня 1948 року. Мабуть, не останньою причиною народження цього величнього документа в історії людської цивілізації були дві світові війни, які забрали десятки мільйонів людських життів. Одночасно вони продемонстрували надзвичайну крихкість людського буття в контексті переслідування інтересів політичних еліт, націй, держав тощо.

Разом з тим, не будемо оригінальними, стверджуючи, що вказана вище тенденція зростаючої актуалізації та політико-юридичного конституювання проблеми прав і свобод людини має ґрунтовні корені в історії. Тут можна згадати і Велику хартію вольностей (Англія, 1215 рік), і Декларацію прав людини і громадянина (Франція, 1789 рік), і Білль про права (США, 1791 рік), та інші документи. Усі вони [документи] внесли свою частку в той процес, який перетворився у наш час у світову тенденцію.

З іншого боку, варто зазначити, що вказані вище документи, як і сама Загальна декларація прав людини та інші, що були проголошені пізніше, виникли не на порожньому місці. З давніх давен інтелектуали різних країн та епох розмірковували над феноменом прав людини. Однак при всій глибині цього явища та різноманітності його вимірів і багатств методологічних підходів незмінним залишається одне: все починається з теми природного права. У якому б ракурсі дослідники не розглядали тему людських прав і свобод, вони ніяк не можуть оминати проблему природного права як фундаментального виміру цієї багатогранної теми. Саме цим пояснюється наш дослідницький інтерес.

Тема природного права є однією з найдавніших в історії політичної думки. Це і не дивно: як тільки людина навчилася усвідомлювати себе як істоту, природним станом існування якої є колективність, соціальність, — відтоді логічно і об'єктивно вона ставить питання про права, їх природу, межі та способи втілення. У цьому контексті вельми цікавою виглядає, на наш погляд, методологічна лінія дослідження проблеми природних прав у західноєвропейській інтелектуалістиці від софістів до Гуго Гроція. Перші фактично започаткували теоретичний аналіз природного права, другий — сформулював його бачення на основі раціоналістичної методології і констатував як засадничу основу практичної життєдіяльності людини.

Якщо спробувати вирізнити певні вузлові моменти наукових розвідок проблеми природних прав у давній соціально-філософській науці, то можна впевнено назвати софістів та Аристотеля. Більшість сучасних дослідників навіть не дискутують з приводу такого висновку. Звичайно, різні думки щодо громадянських прав можна зустріти і у тих мислителів, які жили і творили до софістів. Так, у Геракліта з Ефесу зустрічаємо такий вислів: «Мудрість полягає в тому, щоб говорити істину і прислуховуватись до голосу природи, чинити згідно з нею» [1, с. 129]. Можна процитувати й інших авторів стародавнього світу, однак зазначимо, що це були лише окремі думки. Цілісний і певною мірою кумульований підхід до проблеми все ж таки вперше зустрічається у софістів.

Тема природного права виникла у софістичній думці, очевидно, не випадково. Вважається, що цей напрям давньогрецької філософії чи не вперше в історії стародавньої Західної Європи поламав усталену на той час (середина V–I пол. IV ст. до н. е.) традицією розглядати головним об'єктом своїх роздумів навколишній світ — природу, космос, всесвіт. Софісти перші заговорили про людину як стрижневе явище світу, як вирішальний об'єкт уваги мудреців. Такий підхід, як відомо, висвітлювався у знаменитих словах Протагора, які дійшли до наших днів: «Людина є мірою усіх речей: існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують» [2, с. 66]. А відтак, зробивши людину осердям буття, софісти рано чи пізно мали прийти до питання про її сутнісні ознаки як істоти. Тема природного права, як нам видається, — закономірний наслідок того світоглядно-гносеологічного повороту, який здійснили софісти.

Проблема природного права виникла у софістів, на нашу думку, у зв'язку і з ще однією особливістю їх філософствування. Представники цього інтелектуального напрямку виходили з ідеї про відносність всього існуючого. Платон у своїх коментарях щодо Протагора зауважував, що останній вважав речі такими, якими вони являються людині [2, с. 66]. Це означає, що насправді світ є не таким, яким він є, а є таким, яким він уявляється конкретній людині. Ось чому в поглядах на конкретні речі чи на весь світ не може бути єдиної думки. Софісти звели істину до суб'єктивності конкретної людини, посиливши свій висновок про те, що все відносне.

З іншого боку, теза про відносність речей і світу привела представників давньогрецького софізму до думки про відносність людського буття. А оскільки це так, то і права і свободи

людини є відносними. Тоді виникає логічне питання про те, чи є взагалі в людському існуванні щось вічне, стабільне, таке, що не піддається змінам. Саме цей контекст логіки софістів вивів їх на проблему природного права.

Виходячи з вищесказаного, можемо сформулювати два висновки: перший полягає в тому, що права людини є відносними, як і усе в світі, другий — аналізує питання про існування незмінних, вічних людських прав. У цьому контексті відзначимо два вузлових досягнення софістів, перше з яких пов'язане із запровадженням до наукового обігу поняття «природне право», «право природи», а друге — відповідно до цього, полягало у розведенні понять «природне право» і «позитивне право». Щодо останнього, то його софісти розуміли як право, яке отримується людиною в залежності від того суспільного середовища, в якому вона здійснює свою життєдіяльність. У цьому випадку право людини не є стабільним, вічно однаковим, на його зміст впливає низка найрізноманітніших за своїм походженням, силою, способами і формами прояву суспільних чинників. Серед них є як об'єктивні, так і суб'єктивні. Позитивне право таким чином не завжди відповідає людським потребам, оскільки його зміст похідний від багатьох факторів і визначається пріоритетом тих чи інших групових інтересів у конкретних умовах. Це означає, що таке право практично ніколи не може бути ідеальним щодо справжніх людських потреб, бо воно — результат конкуренції багатьох сил, особливо у політико-державному сенсі.

Інакше розглядали софісти феномен природного права. Вони вважали, що таке право впливає з природи людини як істоти, а тому завжди є виправданим, правильним, істинним, бо виражає людську природу. Знову наведемо як приклад слова Протагора: «Люди, — пише він, — в різний час сприймають по-різному, в залежності від відмінності своїх станів. А саме той, хто живе за природою, сприймає те із існуючого в матерії, що може явитися як таке, що живе за природою, те ж, що живе протиприродно — те, що може являтися як таке, що живе протиприродно» [2, с. 66].

Цікавим є також аналіз двох основних течій софістичного трактування природного права. Незважаючи на те, що за основу вказаного феномену представники цього напрямку брали людську природу, висновки вони виводили різні. Тезу про рівне природне право відстоювала егалітаристська течія, найвидатнішими представниками якої можна вважати Гіппія, Алкідаманта, Лікофрона тощо. Ці мислителі стверджували, що всі люди за своїми природними правами рівні, незалежно від місця народження, сімейного чи майнового походження. Основа такої рівності — подібність людей за природою. Звідси — необхідність людської взаємоповаги, солідарності, взаємостраждання, підтримки одне одного, а також заперечення насильства, несправедливості, різного роду соціальної нетерпимості між людьми тощо. Яскравою ілюстрацією такого розуміння природного права є слова Гіппія, які наводить Платон у своєму діалозі «Протагор». Роблячи спробу не доводити гостру розмову між Сократом і Протагором до крайньої форми, філософ бере слово і промовляє: «Мужі, які тут зібралися! Я вважаю, що ви усі тут родичі, свояки і співгромадяни за природою, а не за законом: адже подібне є родинним подібному за природою, закон же — тиран над людьми — змушує до багато чого, що гидко природі» [3, с. 449].

Друга течія софістичного розуміння природного права є антиегалітаристською і представлена такими іменами, як Горгій, Критій, Каллікл та ін. Ці мислителі вважали, що рівне природне право усіх людей, разом з тим, об'єктивно і справедливо породжує нерівність. Адже усі люди неоднакові у своїх біологічних вимірах. Хтось, наприклад холерик, хтось сангвінік. Один має одну фізичну силу, інший — іншу. Такі роздуми привели вказане крило софістів до висновку про виправдану необхідність соціальної нерівності людей. У діалозі «Горгій» Платон як приклад наводить слова Каллікла: «... Закони якраз і встановлюють слабосильні, а їх більшість... Прагнучи залякати більш сильних, тих, хто здатен над ними піднятися, боячись цього піднесення, вони стверджують, що бути вище інших соромно і несправедливо, що в цьому якраз і полягає несправедливість — в прагненні піднятися вище інших... Ось чому звичай оголошує несправедливим і ганебним прагнення

піднятися над натовпом, і це зветься у людей несправедливістю. Але сама природа, я думаю, проголошує, що це справедливо — коли кращий вище гіршого і сильний вище слабкого» [3, с. 449].

Звернемось тепер до Аристотеля. Його філософське вчення справедливо вважають вершиною всієї античної філософії. У контексті даної теми можна стверджувати: концепція природного права найуспішніше розгорнута саме цим давньогрецьким мислителем.

Насамперед зазначимо, що Аристотель так само, як і його попередники, зокрема софісти, вважав природним правом таке право людини, яке зумовлене її природною організацією. Однак у питанні щодо трактування самої людської природи його думки корінним чином відрізнялися від поглядів своїх попередників. Зокрема, мова іде про питання сталості чи змінності цієї природи. Аристотель категорично заперечував існування сталої, незмінної та вічної людської природи. Навпаки, він доводив її змінність. Так само, як увесь світ перебуває в розвитку, людська природа розвивається, наполягав Аристотель. А це значить, що зафіксувати справжню людську природу можна не завжди, а лише в моменти її найвищого, досконалого стану. «Ми називаємо природою кожного об'єкта той його стан, — зауважує мислитель, — який виходить при завершенні його розвитку» [4, с. 578]. Як приклад, Аристотель порівнював сім'ю і державу. У контексті виявлення природності людського буття він називав справжньою і найвищою формою її реалізації державу, тоді як сім'ю вважав недорозвиненою формою. Ось чому в логіку вписується відомий вислів цього давньогрецького філософа про те, що людина за своєю суттю є політичною істотою, тобто такою, справжня природа якої розгортається тільки завдяки державницькій формі її буття.

Отже, на відміну від софістів або, наприклад, Платона, які вважали, що природне право є вічним і незмінним, Аристотель змінив погляд на цей феномен. Його позиція полягала в тому, що в дійсності природне право є і незмінним, і змінним. Незмінним воно є тому, що ніколи не змінює джерело своєї снування — людську природу. У цьому плані Аристотель погоджувався з думкою про те, щоприродне право — це дзеркало людської природи, її адекватний зміст. Крім того, таке право він вважав незмінним у тому розумінні, що воно є найвищою цінністю, яка дається будь-якому представникові людського роду від народження і, значить, не може бути відчуженим ні за яких обставин.

Аристотель корінним чином відрізняв природне право від права позитивного. Якщо останнє свою дієву, зобов'язальну силу черпає із встановленого людьми закону, то природне право позбавлене такого несправедливого тягара. Єдиним мотивуючим чинником, дієвою, зобов'язальною силою для його практичного втілення є людська природа. Таким чином, природне право виражає не зовнішні фактори свого існування, а суто внутрішні. Воно не потребує і не вимагає опори на вартості, які знаходяться поза людською природою. У цьому плані природне право Аристотель характеризує як право досконале, ідеальне, найкраще. Воно [право] розуміється давньогрецьким інтелектуалом як взірець для обґрунтування позитивного права, однак такий взірець, який ніколи не може бути досягнутий реальним правовим життям конкретного соціуму, тому що уявити життя суспільства та його членів як цілковите слідування людській природі є недосяжним ідеалом. Нарешті, природне право Аристотель розумів як вічне, абсолютне і необмежене. Його єдиним обмеженням є людська природа.

Визначна роль Аристотеля у концептуалізації проблеми природних прав полягає також і в тому, що він зробив спробу сформулювати основні природні права людини. На нашу думку, базовим серед них він справедливо називав право на державницьке життя. Вище йшлося про державу як найвищу, досконалу форму прояву людської природи. Тут лише додамо, що саму державу Аристотель розумів як найкращу форму людського спілкування і спільної життєдіяльності людей як істот. Власне кажучи, держава для Аристотеля — це не стільки орган управління, скільки універсальний спосіб розгортання колективістської сутності людської природи, досконала форма людської ієрархії. Того, хто навчився жити державницьким життям, давньогрецький філософ відносив до категорії людей, а того, хто жив поза державою, в розумовому відношенні називав або надлюдиною, або нелюдом.

До основних природних прав людини давньогрецький мислитель відносив право власності. «Природним для всіх людей є прагнення наживати статки з усяких рослин і тварин», — зазначав він [5, с. 17]. На його думку, це природньо для будь-якої людини, яка прагне присвоювати і володіти. Так само природним для людини має бути протилежний процес — відчужування. Звідси — природне право людей на обмін результатами власної діяльності. Називає Аристотель й інші природні права: право на їжу, на відпочинок, на удосконалення своєї душі та тіла.

І все ж, очевидно, найвищим, смисловим, кінцевим природним правом людини Аристотель вважав право на вільну розумову діяльність. Цей висновок він зробив на основі ідеї найвищого досконалого розгортання людської природи, а таким є, безсумнівно, розумова, духовна сутність людини. На думку філософа, «природа нічого не чинить без мети», а «природою ми називаємо кожен об'єкт: візьмемо, наприклад, природу людини, коня, сім'ї — той їхній стан, що утворюється при завершенні їхнього розвитку. Більше того: досягнення кінцевої мети означає найвище завершення, а самодостатнє існування є і завершенням, і найкращим станом» [5, с. 17]. Найкращою ж розумовою діяльністю є не кожна з них, а лише та, яка здійснюється невимушено, без зовнішніх впливів, за покликом душі і самого розуму. Таким природним правом Аристотель називав чисте споглядання, споглядання як блаженство.

Відродження відкриває нову епоху в західноєвропейській філософії в цілому, у політичній філософії, а особливо у філософії природних прав. «Вона не порушила встановлену ще греко-римською античністю і закріплену середньовіччям градацію теоретичних і практично-життєвих вартостей. Як і раніше, в числі найважливіших філософських проблем перебувають Бог, світ, людина, її чесноти тощо. У цілому — буття суспільства і його взаємини з індивідом. Однак специфічність Відродження полягає в тому, що воно відкрило новий контекст вказаних проблем, їх нове, оригінальне обґрунтування і теоретичне вирішення... Насамперед, Відродження по-новому трактує природу людини, її призначення і місце в світобудові...» [6, с. 42]. Людина розглядається як центр світу поряд з Богом, а тому характеризується як боголюдина з усіма атрибутами: розумом, творчістю, здатністю творити за законами добра і краси. З іншого боку, філософія цього часу розглядає людину як індивідуальність – неповторне, унікальне, своєрідне втілення людських сил у кожному індивіді. «Ні про одну культуру аж до самого Нового часу, — зазначав один з найвідоміших дослідників західноєвропейського відродження Л. Баткін, — ну неможливо було б сказати, що вона перебувала в «пошуках індивідуальності», тобто прагнула відстояти і обґрунтувати незалежну гідність особливої індивідуальної думки, смаку, обдарування, способу життя... Ідея індивідуальності, як це не здається дивним, була невідома усім традиціоналістським суспільствам, включаючи греко-римську Античність» [7, с. 71].

У епоху Відродження по-новому зазвучала тема природних прав, а найбільша заслуга в цьому належала видатному філософу, юристу, політичному мислителю Гуго Гроцію. Його працю «Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права» вважають класичним дослідженням теми природного права.

Так, як і вся філософія Відродження не змінила коло головних своїх проблем у порівнянні з попередніми епохами, так і Г. Гроцій суттєво не змінив змісту природного права у порівнянні з софістами чи Аристотелем. Аналогічно виводить природне право з природи людини і нідерландський мислитель. Однак його революційна роль полягала в іншому. Він шукав інших ракурсів обґрунтування природного права, іншими були його докази і в цьому контексті він виразно інший у порівнянні із софістами та Аристотелем. Однак все по порядку.

Перша проблема, яку ставить Г. Гроцій, — це питання про сутність людини. «Людина, — пише він, — безперечно є твариною, але твариною вищого кшталту, куди більш далекою від інших тварин, ніж різні види тварин різняться між собою... Однак серед характерних рис людини — потяг до суспільства, тобто до суспільного життя — не до життя взагалі, а до мирного й організованого, відповідно до міри розуму, співжиття з людьми, подібними

до себе; такий суспільний потяг стоїки назвали «соціабельністю» [8, с. 379]. Тут нам цікаві дві думки: людина — істота мирна і соціабельна, тобто суспільна. Обидві ці її властивості є природним станом, фактично природним правом.

Друга проблема випливає з вищезазначеного, і для Г. Гроція вона є питанням про пошук таких аргументів на користь природного права, які б не піддавалися жодному сумніву ні за яких умов. «Я ставив собі за мету, — підкреслює мислитель, — шукати для положень природного права докази, які засновані на таких достовірних поняттях, щоб ніхто не міг їх заперечити без насильства над самим собою. Основні ж начала природного права, якщо звернути на них увагу належним чином, ясні та очевидні самі по собі так само, як і те, що ми сприймаємо нашими відчуттями, які не вводять в оману, якщо тільки органи відчуттів знаходяться в належному порядку і всі необхідні для них умови є в наявності» [9, с. 46-48, 54, 72]. У цьому контексті нідерландський мислитель шукає інші докази природного права, ніж його попередники. Для нього природа людини — абсолютно ясне і чітке джерело природного права. Тут його думка нічим не відрізняється від софістів, Аристотеля чи усіх інших дослідників. Г. Гроцій іде далі, він називає соціабельність, суспільність головним і безсумнівним джерелом природного права. Соціальність людини, на його думку, є очевидною і не вимагає доказів хоча б тому, що вона — природний стан людини, а значить — її природне право. «Природні права людини, — передають думку Г. Гроція Дж. Себайн та Т. Торсон, — не є результатом добровільного вибору чи продуктом домовленості, а навпаки. Адже сама людська натура, яка, навіть якби нам нічого не бракувало, привела б нас до суспільних взаємин, є матір'ю природного права» [8, с. 379].

Після того, як Г. Гроцій обґрунтував соціальність людини як її найважливішу природу і найглибше джерело природного права, він шукав новий аргумент на доказ своєї ідеї. Цей аргумент він знаходить у розумі. Для того, щоб довести природне право як очевидне продовження людської природи, потрібний доказ, який має бути так само очевидним. І таким доказом, на думку нідерландського вченого, є розум. Він [розум] — друга необхідна умова природного права людини. Розумність людини не тільки виступає підставою природного права людини, але й одночасно є тією спонукальною силою, яка змушує людину до реалізації своїх природних прав, хоча цього сама людина чи не хоче.

Тут ми означимо головну заслугу Г. Гроція у обґрунтуванні природного права, крім того, що показано вище: нідерландський вчений фактично вперше в історії західноєвропейської політичної думки означив проблему методології як стрижневу в справі обґрунтування природного права людини. Він не пішов шляхом софістів чи Аристотеля, які особливим чином не турбувалися про концептуальність аргументів на користь природного права людини. Г. Гроцій поставив за мету сформулювати таку методологію, яку потім охарактеризують як раціоналістичну. До цього додамо, що, як це не дивно звучить, можливо, саме Г. Гроція потрібно вважати засновником раціоналістичного методу в науці, а не Р. Декарта. Адже вказана нами основна робота нідерландського вченого з'явилася раніше за всі методологічні праці француза.

Отже, вищесказане дає підстави зробити кілька висновків. Перший полягає в надзвичайній актуальності природних прав людини, а особливо в наш час, коли права і свободи громадян стали наріжним каменем суспільної практики світової спільноти. Другий висновок стосується думки про глибоку укоріненість вказаної проблеми в історії західноєвропейської інтелектуалістики. Третій висновок доводить, що в західноєвропейській традиції склалася доволі ясна дослідницька лінія наукових розробок проблеми природного права, основоположниками якої є давньогрецькі софісти, Аристотель, а в часи Відродження — Г. Гроцій. Можна говорити про те, що на нідерландському мислителі певним чином завершується етап становлення природного права людини як теоретичної проблеми. Одночасно концепція Г. Гроція про природні права відкриває новий період досліджень проблеми, який розгорнеться в сучасних концепціях природного права, а також у міжнародних документах про права і свободи людини і громадянина, притаманні нашому часу.

1. *Таранов П. С.* Геракліт / П. С. Таранов // Таранов П. С. *Анатомія мудрости: 120 філософів* : в 2 т.– Симферополь :Реноме, 1997. – Т. 1. – 1997. – 625 с.
2. *Антологія* мировой философии: методический сборник философских текстов / [сост.: М. А. Парнюк, В. И. Даниленко]. – К. : УМК ВО, 1991. – Т. 1. – 1991. – 292 с.
3. *Платон.* Антология Сократа, Критон, Ион, Протагор / [общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; авт. вступ. статьи А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо ; пер. с древнегреч.]. – М. : Мысль, 1999. – 864 с.
4. *Аристотель.* Политика/ Аристотель // Аристотель. Сочинения : в 4 т.–М. : Мысль, 1983–1984. – Т. 4. – 1984. – 830 с.
5. *Арістотель.* Політика / Арістотель ;[пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
6. *Муляр В. І.* Проблема становлення особистості в системі «індивід-суспільство»: Філософсько-культурологічний аналіз / Муляр В. І.– Житомир : ЖДТУ, 2005. – 320 с.
7. *Баткин Л. М.* Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Баткин Л. М. – М. : Наука, 1989. – 270 с.
8. *Себайн Джордж Г.* Історія політичної думки / Г. Джордж Себайн, Томас Торсон ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
9. *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги, в которых бьясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций ; [пер. с лат. А. Л. Сакетти ; под ред. С. Б. Крылова]. – М. : Гос. Изд-во юрид. лит-ры, 1957. – 868 с.

II. Sprawy narodowościowe II. Національні питання

Małgorzata Głowacka-Grajper

Institut Socjologii UW

DIASPORA PAMIĘCI I EMOCJI. PAMIĘĆ PRZESIEDLEŃ Z DAWNYCH KRESÓW II RZECZYPOSPOLITEJ WE WSPÓŁCZESNEJ POLSCE¹

Artykuł dotyczy pamięci społecznej dawnych Kresów II Rzeczypospolitej, która utrzymuje się w środowisku osób ewakuowanych z tych terenów po II wojnie światowej oraz tzw. miłośników Kresów, czyli często młodych osób zainteresowanych historią. Społeczności osób przesiedlonych z dawnych Kresów w Polsce nabrały cech swoistej diaspory. Jest to „diaspora pamięci”, która utrzymuje się dzięki rozprzestrzenianiu pamięci emocjonalnej związanej z opuszczonymi ojczyznami lokalnymi. W artykule opisywane są mechanizmy przekazywania tej pamięci i budowania w oparciu o nią wspólnoty diasporycznej.

Słowa kluczowe: diaspora, Kresy, pamięć emocjonalna, pamięć społeczna.

Маргарита Гловацька-Грајпер. Діаспора пам'яті і емоцій. Пам'ять переселень з давніх кресів II Речі Посполитої в сучасній Польщі.

Висвітлено проблему суспільної пам'яті давніх кресів II Речі Посполитої, яка утримується у середовищах осіб, евакуйованих з цих територій після Другої світової війни і так званих любителів кресів — часто молодих людей, що цікавляться історією. Середовище осіб, переселених з кресів у Польщі, набуло рис своєрідної діаспори. Це «діаспора пам'яті», яка утримується завдяки розповсюдженню емоційної пам'яті, пов'язаної з покинутими малими батьківщинами. Представлено механізми переказу пам'яті і побудови на ній діаспорної спільноти.

Ключові слова: діаспора, креси, емоційна пам'ять, суспільна пам'ять.

Маргарита Гловацкая-Грајпер. Диаспора памяти и эмоций. Память переселенных с бывших кресов II Речи Посполитой в современной Польше.

Освещена проблема общественной памяти давних кресов II Речи Посполитой, которая сохраняется в среде эвакуированных с этих территорий после Второй мировой войны и в среде так называемых любителей кресов — часто молодых людей, которые интересуются историей. Среда переселенцев с кресов приобрела черты своеобразной диаспory. Это «диаспора памяти», которая существует благодаря бытованию эмоциональной памяти, связанной с оставленными малыми родинами. Представлены механизмы передачи памяти и конструирования на ее основе диаспорной общности.

Ключевые слова: диаспора, кресы, эмоциональная память, общественная память.

Margarita Głowatska-Gryper. The Diaspora of Memory and Emotions. Remembrance of Displacement from the Former Territories of the II Polish Republic in Contemporary Poland.

The problem of social memory of the former territories of the Second Polish Republic has been elucidated. This memory exists in the environment of people who were evacuated from these territories after the Second World War and among mainly young people, who are called “cresy lovers” and are deeply interested in history. The environment of people who were resettled from the mentioned above territories, has got the features of peculiar diaspora. This is so-called the “diaspora of memory”, which survives thanks to the dissemination of emotional memory, closely connected with the abandoned small homeland. The mechanisms of the memory transferring and the formation of the diaspora on its basis, is presented.

Key words: diaspora, “cresy”, the emotional memory, the social memory.

Wprowadzenie

Wspomnienia przemocy, jakie noszą w sobie jednostki i społeczności Europy Środkowo-Wschodniej, dotyczą nie tylko mordów i obozów pracy, ale także wysiedleń na masową skalę — jednych z największych w historii. W wyniku II wojny światowej miliony ludzi były zmuszone

¹ Tekst ten jest skróconą i częściowo zmienioną wersją artykułu Społeczna i indywidualna kontynuacja pamięci ojczyzn kresowych, w: Pamięć utraconych ojczyzn, red. E. Nowicka, A. Bilewicz, Warszawa 2012.

porzucić swoje małe ojczyzny, by krajobraz etniczno-narodowy tej części Europy stał się bardziej spójny, co miało chronić przed krwawymi konfliktami w przyszłości. Takimi przesiedlonymi grupami byli także „Kresowiaci/Kresowanie” — polska i żydowska ludność, która przyjechała do swej ideologicznej ojczyzny — Polski z terenów Litewskiej, Białoruskiej i Ukrainiejskiej Republiki Radzieckiej. Większość z nich trafiła na „Ziemie Odzyskane”, lecz przesiedleńcy ci zamieszkali także w innych miejscach Polski.

Współcześnie, po ponad 60 latach, pamięć o ewakuacji z Kresów i samych Kresach funkcjonuje już w innym kontekście i sama uległa zmianie. Powojenne przesiedlenia zostały usytuowane w kontekście innych przesiedleń — przede wszystkim ludności niemieckiej. Ponadto zostały powiązane z geopolitycznymi problemami nowych, uzyskujących niepodległość państw za wschodnią granicą Polski. Społeczności osób przesiedlonych z dawnych Kresów w Polsce nabrały cech swoistej diaspory. Jest to „diaspora pamięci”, której narracje o przeszłości, choć uznane społecznie, znajdują się na marginesie pamięci zbiorowej. Socjologiczny opis tego typu pamięci musi zatem opierać się na badaniach mechanizmów włączania w pamięć zbiorową pamięci o tożsamościach terytorialnych, które pochodzą z przeszłości i nie mogą, z różnych przyczyn, funkcjonować współcześnie w oparciu o swe konstytutywne elementy — wspólnoty terytorialne². Jednym z ważnych mechanizmów tego włączania jest budowanie wspólnoty emocji w odniesieniu do wspomnianego terytorium i dawnych czasów.

Polacy na terenach Kresów przez lata tworzyli społeczności, dla których podstawą tożsamości był związek z terytorium. Język polski i religia katolicka były wyznacznikami tożsamości na tych zróżnicowanych etnicznie terenach, ale silne związki z małą lokalną ojczyzną zamieszkałą przez przedstawicieli różnych narodowości i religii nadawały tym społecznościom specyficzną tożsamość odróżniającą je od społeczności polskich z innych terenów. Po II wojnie światowej część polskich mieszkańców pozostała na Kresach, część zesłano w głąb Związku Radzieckiego, a część przesiedlono do Polski. Przez okres komunizmu pamięć o polskich Kresach spychana była skutecznie na margines życia społecznego i politycznego. Po rozpoczęciu przemian demokratycznych w Polsce mieliśmy do czynienia z „wybuchem” pamięci kresowej, który objawił się głównie w dużej liczbie wydawanych wspomnień, opowiadań, reportaży, albumów i w powstawaniu licznych organizacji skupiających osoby przesiedlone z Kresów, ich potomków i tzw. miłośników Kresów — pasjonatów chcących zachować pamięć o Kresach, nawet jeśli nie byli z nimi związani osobiście lub rodzinnie. Jednakże pamięć o Kresach została uznana za przeszkodę w relacjach Polski z nowo powstałymi państwami za jej wschodnią granicą i dlatego bardzo szybko (właściwie jeszcze przed powstaniem tych niepodległych państw) została zmarginalizowana w życiu publicznym i politycznym³.

Pamięć zbiorowa a doświadczenia indywidualne

Przekazywanie doświadczeń związanych z przeszłością zawsze odbywa się w odniesieniu do pamięci zbiorowej⁴. Jej kształt i zawarte w niej interpretacje mają wpływ na to, jak postrzega się własne przeżycia z przeszłości, jak sytuuje się własną historię w historii zbiorowości i wreszcie — jak myśli się o jej przekazywaniu. Znaczenie mają tu następujące aspekty:

1. uznanie powszechności pewnych przeżyć,
2. stopień rozpowszechnienia wiedzy o nich w społeczeństwie,
3. społeczne nadanie im jednoznacznego wymiaru moralnego,
4. uczynienie z nich punktu wyjścia do mówienia o przyszłości i do działania we współczesnych warunkach na poziomie zbiorowym.

Pierwszy aspekt dotyczy określenia, czy czyjeś doświadczenia znajdują się w kanonie „przeżyć narodowych”, czy też się w nim nie mieszczą. W przypadku „repatriantów” z Kresów Wschodnich

² Niniejszy tekst jest próbą dokonania podsumowania i zestawienia trzech rodzajów badań: analizy literatury dotyczącej Kresów, wywiadów z Kresowiakami-przesiedleńcami oraz „miłośnikami Kresów” (czyli działaczami organizacji zmierzających do zachowania pamięci o tych terenach) mieszkającymi obecnie w Warszawie oraz analizy stron internetowych tworzonych przez Kresowiaków i „miłośników Kresów”.

³ T. Synder, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, New Haven—London 2003; J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wrocław 1996.

⁴ M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa 2008; P.T. Kwiatkowski, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008.

II Rzeczypospolitej sytuacja jest dość skomplikowana. W czasach PRL doświadczenia Polaków z terenów wschodnich, które po wojnie nie weszły już w granice nowego państwa polskiego, nie znalazły się — poza anegdotycznym zauważaniem ich obecności — w obrębie „oficjalnej” pamięci zbiorowej. W nowej rzeczywistości III Rzeczypospolitej stały się co prawda przedmiotem zainteresowania naukowców i twórców, a niektórzy zauważają tu wręcz erupcję literatury kresowej i badań kresoznawczych⁵, lecz nie przebiły się do szerszej świadomości społeczeństwa polskiego. „Kresowiaci” znaleźli się w sytuacji dwuznacznej — z jednej strony pojawia się mnóstwo literatury „kresowej”, historycznych badań „wschodnich”, słowa „Kresy” i „kresowy” wchodzi do powszechnego użycia (stając się niekiedy szerokimi, abstrakcyjnymi kategoriami wyrażającymi pewne uniwersalne doświadczenia i idee, niezwiązane z obszarem wschodnich ziem II RP), otwarcie przywołuje się datę 17 września 1939 r., mówi o zbrodniach bolszewickich, ale z drugiej strony — wiedza o historii Kresów i ich współczesności w społeczeństwie jest bardzo uboga, nie została też wyeksponowana w podręcznikach i programach szkolnych. Osoby pochodzące z Kresów trafiają więc często ze swą pamięcią w społeczną pustkę niewiedzy i braku zainteresowania. Są często osobami „wracającymi do domu” po wojennych zawieruchach, takimi, jakich wielu. Sprzyja temu specyficzny wydźwięk terminu „repatriant”, na co zwrócił uwagę Leszek Szaruga:

Jednym z podstawowych zabiegów zmierzających do zniszczenia owej pamięci [o Kresach — przyp. M.G.G.] staje się manipulacja językowa. Owi wypędzeni nazywani są tu w oficjalnej nomenklaturze „repatriantami” — tymi, którzy „wracają do ojczyzny”. Można to nazwać swoistym sadyzmem terminologicznym, naigrywaniem się z losu tych, którym odebrano ich wiekowe siedziby. Poniewierka zyskuje wymiar totalny: jest tematem zabronionym, jest doświadczeniem niewyraźnym [...]⁶.

Mało kto wie, jak wielu Polaków przyjechało z terenów włączonych do ZSRR, dlaczego musieli wyjeżdżać i jak wielu ich zostało. Także dla rodzin „repatriantów” nie jest to interesujący temat. Można wskazać kilka przyczyn takiego stanu rzeczy. Po pierwsze, problematyka dziedzictwa polskiego na Kresach, a nawet sama nazwa, są postrzegane jako przeszkoda w ułożeniu dobrych stosunków z powstałymi po rozpadzie ZSRR państwami: Litwą, Białorusią i Ukrainą. Współczesną pamięć o małych ojczyznach, jaką zachowują Kresowiaci, ocenia się jako polonocentryczną, a przez to szowinistyczną, nienowoczesną i kłopotliwą. W takim ujęciu chęć zachowania pamięci o „utraconej małej ojczyźnie” i towarzysząca jej mityzacja przestrzeni i historii, doceniana w przypadku wielu grup przesiedleńców i migrantów na całym świecie, jawi się w przypadku „Kresowiaków” jako swego rodzaju dziwactwo. Po drugie, Kresy leżą na Wschodzie, czyli w tej części Europy, którą Polacy postrzegają jako niższą cywilizacyjnie, nieatrakcyjną, trudno dostępną, choć między różnymi obszarami terenów określanymi dziś jako kresowe istnieją w tych aspektach spore różnice. Ponadto nie pojawiają się w Polsce na szerszą skalę interpretacje sytuujące ekspatriację z Kresów w szerszych ramach powojennych wypędzeń i przesiedleń⁷.

W tej sytuacji przekaz pamięci odbywa się w specyficznych warunkach. Wsparcie państwa dla tego przekazu jest niejednoznaczne⁸. Z jednej strony popierało ono odkrywanie i odkłamywanie historii Polski, szczególnie w stosunku do czasów II Rzeczypospolitej, które w PRL były oceniane krytycznie, a po 1989 r. stały się swoistym „rezerwuarem ideowym”. Starano się także wspomagać Polaków, którzy do dzisiaj mieszkają na terenach dawnych Kresów i uświadamiać opinii publicznej ich istnienie. Z drugiej jednak strony pamięć o Kresach (a szczególnie o ich najnowszej historii) była spychana na margines, fragmentaryzowana i sprowadzana do zbioru etnograficznych ciekawostek

⁵ L. Szaruga, *Węzeł kresowy*, Częstochowa 2001.

⁶ *Ibidem*, s. 68.

⁷ Być może znaczenie ma tu także niechęć do zaznajamiania się z cudzą traumą, jaką były przeżycia „Kresowiaków” w czasie wojny i po jej zakończeniu, i uciekanie od niej w stronę „orientacji przyszłościowej”. Trudności psychologiczne w radzeniu sobie z czyjąś traumą (tak jak i własną) prowadzą niekiedy wręcz do stwierdzeń, że przejmowanie się czy mówienie o dramatycznych doświadczeniach innych jest „chorobą”, jest „niezdrowym zainteresowaniem”, niepotrzebnym rozdrapywaniem ran z przeszłości. Towarzyszy temu przekonanie, że trauma, szczególnie jeśli będzie przedstawiana jako zbiorowa, przynosi zawsze negatywne konsekwencje w postaci nienawiści, rewanżyzmu i powstawania tożsamości negatywnej.

⁸ A. Szpociński, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, w: A. Szpociński, P.T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006.

lub ogólnej ramy „wielokulturowości”⁹. O tragicznych wydarzeniach w relacjach z Rosją i Niemcami mówi się głośno i dąży na poziomie państwowym do ich wyjaśniania i upamiętniania. Jednakże nie postępuje się tak wobec tragicznych wydarzeń w relacjach ze wschodnimi sąsiadami w obawie przed zniszczeniem relacji z nimi, co jest postrzegane jako bardzo niebezpieczne dla państwa polskiego. A zatem przekaz pamięci o Kresach nie napotyka w instytucji państwa przeciwnika, ale nie uzyskuje też odpowiedniego wsparcia, co sprawia, że znajduje się on na marginesie pamięci zbiorowej. Wyjątek stanowią do pewnego stopnia samorządy lokalne, w których żyje szczególnie dużo osób przesiedlonych z Kresów i ich potomków. Na takich terenach, jak Dolny Śląsk, zaangażowanie struktur władzy w zachowanie pamięci o Kresach jest większe, choć nie na tyle, by można uznać tę pamięć za niezagrożoną.

Kresy jako kategoria terytorialna

Można zatem stwierdzić, że polityka historyczna państwa wobec pamięci o Kresach dąży do zepchnięcia jej do sfery rodzinnej i prywatnej, do pojedynczych inicjatyw społecznych. Pamięć o lokalnych ojczyznach na Kresach zawsze będzie pamięcią terytorialną, a państwo nie zawsze chce wspierać pamięć o terytorium, które nie znajduje się w granicach jego jurysdykcji. Zachowywanie pamięci o Kresach wiąże się w tej sytuacji z dwoma rodzajami emocji. Po pierwsze — z poczuciem niesprawiedliwości, z poczuciem niesprawiedliwego zapomnienia i w związku z tym — z poczuciem obowiązku wobec przeszłości, obowiązku pamięci. Po drugie zaś — z poczuciem przeciwstawienia się państwowemu centrum. Te odczucia są pewną kontynuacją tożsamości terytorialnej pogranicza, Kresów — terenów charakteryzowanych przez fakt oddalenia od centrum organizmu państwowego¹⁰. Tym samym wzmacniają poczucie lokalności i więzi z lokalną kulturą i terytorium, na którym powstała. Warto przy tym zauważyć, że choć istnieje w Polsce wiele organizacji kresowych skupiających ludzi pochodzących z poszczególnych części dawnych Kresów, nie powstała jedna, silna organizacja kresowa. Musiałaby ona spajać różne rodzaje lokalności, co byłoby możliwe jedynie, gdyby państwo zechciało odegrać rolę czynnika jednoczącego i odgórnie zdefiniowało Kresy jako jedną całość opartą na jednej tożsamości i jednym interesie.

Utrata przez społeczeństwo polskie pamięci o Kresach nie jest jednak związana wyłącznie z polityką historyczną państwa. Duże znaczenie ma tu fakt przesiedlenia. Wspólnota oparta na więzi ze środowiskiem lokalnym ma małe szanse na przetrwanie w sytuacji oderwania od własnego terytorium i przeniesienia w zupełnie inny kontekst społeczny. I można uznać, że jest to zjawisko uniwersalne. Jak pisał Jan Assmann, odwołując się do cywilizacji starożytnych: „Zapomnienie warunkowane jest zmianą ram, całkowitą metamorfozą warunków życia i stosunków społecznych”¹¹. Pielęgnowanie pamięci w takiej sytuacji musi zatem odbywać się w innych warunkach społecznych niż panowały w przeszłości, którą pamięć chce zachować. W przypadku Kresów zmiana ta dotyczy terytorium, składu etnicznego i wyznaniowego społeczności lokalnych, miejsca we współczesnej kulturze, stosunku wobec państwa polskiego i państw ościennych. Przede wszystkim zaś jest to zmiana czasowa. „Wspomnienie, które nie żyje już w komunikatywnej pamięci pokolenia i nie jest przez nią uosabiane, popada w sposób konieczny w sprzeczność z bieżącą teraźniejszością”¹² — pisał Assmann i choć zdanie to dotyczy zupełnie innej kultury, jest to też trafna diagnoza sytuacji pamięci o Kresach. Często jest ona przedstawiana jako przestarzała, nieaktualna, nienowoczesna, niemająca związku ze współczesną rzeczywistością.

Dwuznaczność pamięci o dawnych Kresach ma też drugi wymiar, głębszy i subtelniejszy. Otóż mówienie o Kresach łączy w jedną kategorię znacznie różniące się od siebie ziemie i społeczności. Trudno jest oddać i zrozumieć wtedy ich historię, ale jeszcze trudniej ich obecną sytuację. Ma to także swoje konsekwencje dla indywidualnych pamięci i tożsamości: zarówno osoby, które zostały stamtąd „repatriowane” do PRL, jak i Polacy, którzy dalej tam mieszkają, są spychani w tożsamościową

⁹E. Kasperski, *Dyskurs kresowy. Kryteria, własności, funkcje*, w: *Kresy — dekonstrukcja*, red. K. Trybuś, J. Kałużny, R. Okulicz-Kozaryn, Poznań 2007; L. Szaruga, *Węzeł kresowy*.

¹⁰ K. Kwaśniewski, *Spoleczne rozumienie relacji kresów i terytorium narodowego*, w: *Kresy — pojęcie i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa 1997.

¹¹J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008, s. 237.

¹² *Ibidem*, s. 235.

kategorię „Kresowiaków”, mimo że tak naprawdę wcale się nimi nie czują. Czują się osobami pochodzącymi z konkretnego miasta lub regionu (z Wilna, z Grodna, z Wołynia, ze Lwowa itd.) bądź też — obecnie — Polakami z konkretnego kraju (z Litwy, z Białorusi, z Ukrainy, choć tożsamości te są niekiedy dużo bardziej skomplikowane i wyrażają się takimi kategoriami, jak np. białoruski Polak, Białorusin pochodzenia polskiego, Polak i Białorusin, Polak ze Wschodu itd.). Nikt jednak nie określa się jako „Kresowiak”, a i wśród „repatriantów” jest to samookreślenie rzadko spotykane. Tymczasem ten rodzaj dyskursu społecznego, który nie chce zapomnieć o „Polakach na Wschodzie” i wszystkich okolicznościach historycznych, jakie doprowadziły do wykształcenia się tej kategorii, posługuje się stale nazwą „Kresy” i zabarwia ją silnie emocjonalnie i moralnie. Ci, którzy chcą pamiętać zarówno o przeszłości, jak i terażniejszości Polaków z Litwy, Białorusi i Ukrainy, posługują się terminami „Kresy” i „kresowy” i nadają im pozytywne zabarwienie. Ci, którzy się nimi nie posługują (lub uważają je za niewygodne i dwuznaczne z różnych względów), dzielą się z kolei na dwie grupy: tych, którzy odrzucają lub redefiniują przeszłość i jej konsekwencje, i „prawdziwych Kresowiaków”, czyli osoby rzeczywiście pochodzące z terenów określanych tym mianem. Tym drugim nie pozostaje jednak nic innego, tylko zgodzić się na to — jak sami mówią — mało znaczące „słowo-wytrych”, które określa ich często niezgodnie z ich tożsamością, lecz z drugiej strony daje możliwość znalezienia się w kategorii umożliwiającej przetrwanie pamięci na poziomie zbiorowym i życzliwe uznanie ich pamięci indywidualnej.

Pamięć emocjonalna

Oderwanie od własnej ziemi rodzinnej i rozbitcie całej lokalnej społeczności sprawiło, że lokalne kultury straciły żywotność — pozostały po nich wspomnienia, które przeniosły je w sferę sentymentalnych wspomnień i budowanych w oparciu o nie ideologii. W wypowiedziach obydwu grup — „miłośników” i „repatriantów” — Kresy stają się miejscem, które przeszło ewolucję od ojczyzny prywatnej i części przedwojennej Polski w kierunku miejsca mitycznego, będącego ojczyzną często wyidealizowanych wspomnień, a także miejscem, w którym „zatrzymał się czas”, konserwując swoistego rodzaju polskość i specyficzną kulturę. Sprawia to, że mogą stać się ojczyzną dla osób, które stamtąd nie pochodzą, a nawet nie mają tam swych rodzinnych korzeni.

Badając tradycję, sposób jej przekazywania i jej związki ze „zobiektywizowaną” historią grupową (np. historią państwa lub narodu), antropolodzy często stawiają sobie pytanie o charakter relacji między jednostkowymi doświadczeniami a grupową pamięcią i tożsamością. Od czasów Halbwachsa antropolodzy i socjolodzy rozpatrzyli relacje, odwołując się do procesów socjalizacji, instytucjonalizacji przekazu kulturowego w ramach instytucji takich, jak kościół czy państwo, wykorzystywania przeszłości do legitymizowania władzy i marginalizowania niewygodnych fragmentów pamięci. Według niektórych współczesnych badaczy kluczem do zrozumienia tych procesów i powiązania aspektu indywidualnego z grupowym mogą być emocje. Wywoływanie emocji, ich zapamiętywanie, obiektywizowanie i włączanie w grupowe opowieści o przeszłości jest narzędziem budowania grupowej solidarności i tożsamości zogniskowanych na wydarzeniach z przeszłości. Wywoływanie emocji może dotyczyć zarówno silnie zinstytucjonalizowanego, kontrolowanego przez państwo, przekazu, jak i transmisji tradycji w środowisku lokalnym.

Przykładu wywoływania emocji do konsolidacji tradycji na poziomie lokalnym i przekształcania jej w pamięć historyczną może dostarczyć analiza Franceski Cappelletto. Badła ona przekazy lokalne opowiadające o masakrach dokonywanych przez wojska niemieckie w wioskach w Toskanii w czasie II wojny światowej. Tradycja wioskowa odwołująca się do tych wydarzeń jest mieszaniną pamięci grupowej i indywidualnej. Oznacza to, zdaniem autorki, że „wspomnienia innych są zapamiętywane tak, jak gdyby były osobistymi doświadczeniami. Jednocześnie własne wspomnienia danego człowieka stają się zewnętrzne w stosunku do jego jaźni: opowiada się o nich tak, jak gdyby były doświadczeniami kogoś innego”¹³. W ten sposób wytwarza się swoista sieć powiązań narracyjnych, w ramach której poszczególne fragmenty indywidualnych relacji są ze sobą zlepiane i obiektywizowane przez ciągle powtarzanie. Dzięki temu pamięć i tradycja nie są czymś odrębnym — przeżycia

¹³ F. Cappelletto, Long-Term Memory of Extreme Events: From Autobiography to History, „The Journal of the Royal Anthropological Institute”, 2003, Vol. 9, No. 2, s. 247.

i odczucia pojedynczych osób mogą stać się przeżyciami i odczuciami wszystkich członków danej grupy, gdyż odnoszą się do wspólnie podzielanych poglądów i odczuć (np. na to, co jest tragedią, co jest bohaterstwem, co jest dobre, co jest złe). Dzieje się tak dzięki ujęciu indywidualnych przeżyć w dwa typy narracji o przeszłości, ściśle ze sobą powiązane: w emocje i w obrazy. Obrazy dawnego życia i wydarzeń z przeszłości nie służą temu, by je zaszczerpieć w głowach słuchaczy, ale by u wszystkich wywoływać te same emocje, co u osoby opowiadającej o przeszłości. W ten sposób emocje stają się taką formą pamięci, którą łatwo jest przekazać i utrwalić w kolejnych pokoleniach. Obraz przeszłości w oczach tych, którzy nie doświadczyli danego wydarzenia, jest zatem produktem nie tyle bezpośredniego doświadczenia (które jest im niedostępne), ile doświadczenia udziału w przekazie. A zatem, jak podsumowuje to autorka:

Matokonsekwencjedlanaszzychantropologicznychanaliznarracji: odczuwanieemocji powiązanych z doświadczeniami z przeszłości nie wymaga pamiętania tych doświadczeń. Osoby niebędące świadkami przywracają do życia wydarzenie wykrystalizowane w ich odczuciu, które nie jest ani emocją wytworzoną przez coś, co przeżyli, ani prostym wyobrażeniem [...]. Świadcowie i osoby niebędące świadkami zdają się zatem być połączone przez pamięć emocjonalną, która ma jeden wspólny mianownik: emocjonalne znaczenie wydarzenia¹⁴.

Wnioski z badań Cappelletto dotyczą jednak społeczności, które stale zamieszkują tereny, na których rozgrywały się wydarzenia, o których chcą pamiętać. Autorka uważa, że wzmacnia to emocje związane z przekazem pamięci. Emocje te odwołują się bowiem do podzielanej także współcześnie tożsamości społeczności lokalnych i do emocji wiązanych z miejscem zamieszkania zarówno przez starsze, jak i najmłodsze pokolenia. Jednakże przekaz opierający się na wspólnocie emocji zarówno w odniesieniu do historii państwowej, jak i do wspólnoty lokalnej jest możliwy nawet w sytuacji rozbicia środowiska lokalnego i terytorialnego przemieszczenia. Przykładem takiego przekazu mogą być działania mające na celu zachowanie pamięci o dawnych Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej we współczesnym społeczeństwie polskim.

Diaspora pamięci

Osobnym pytaniem jest, czy osoby przesiedlone z dawnych Kresów II Rzeczypospolitej i rozrzucone po współczesnej Polsce można nazywać „kresową diasporą”. Warto odnieść się tu do klasycznej propozycji Robina Cohena¹⁵, który wyróżnił dziewięć elementów definiujących diasporę, zaznaczając, że nie zawsze występują one łącznie w przypadku danej diasporę. Niewątpliwie przesiedleńcy z dawnych Kresów doświadczyli rozproszenia wymuszonego. Posiadają też wspólną pamięć opuszczonego terytorium oraz idealizują miejsce swego pochodzenia. Można też w stosunku do niektórych z nich mówić o podejmowaniu działań na rzecz polepszenia sytuacji na terenach, z których wyjechali i okazywaniu przez nich solidarności z rodakami, którzy tam pozostali. Z łatwością można ponadto wskazać przykłady osób, które wniosły znaczący twórczy wkład w życie lokalnych społeczności przyjmujących, a także całego kraju. Pozostałe cechy definicyjne są już bardziej kontrowersyjne. Ze względu na specyfikę terenów, na które w większości zostały przesiedlone osoby z Kresów (które były w dużym stopniu opuszczone przez zamieszkującą tam poprzednio ludność niemiecką), trudno jest wskazać, by przesiedleńcy stamtąd spotykali się z niechęcią i dyskryminacją ze strony miejscowej ludności. Jednakże już na poziomie państwowym możemy mówić jeśli nie o dyskryminacji, to przynajmniej o marginalizowaniu i dążeniu do zapomnienia. Także migracje powrotne, choćby czasowe, były niemożliwe (i często są takie do dziś); nigdy nie istniała też ideologia powrotu (jeśli takie myśli się pojawiały, to wyłącznie u pojedynczych osób i raczej były przedstawiane z góry jako nierealne marzenia niż plan na życie). Osobną kwestią jest istnienie wspólnoty z poczuciem własnej odrębności i szczególnego losu. Jeżeli mówimy o wszystkich przesiedleńcach łącznie, to o tej wspólnocie możemy mówić tylko na najogólniejszym poziomie. Jednakże już bardziej uzasadnione jest mówienie o wspólnotach osób pochodzących z poszczególnych miast i regionów. O istnieniu takich wspólnot może świadczyć chociażby ich wyraz organizacyjny—powstawanie dużej liczby stowarzyszeń i fundacji związanych z poszczególnymi miejscami.

¹⁴ Ibidem, s. 256.

¹⁵ R. Cohen, *Global Diaspora: An Introduction*, Seattle 1997.

Najważniejszą jednak cechą diasporyczną charakterystyczną dla przesiedleńców z Kresów jest specyficzny rodzaj pamięci społecznej, jaka się wśród nich wytworzyła, polegającej na idealizacji miejsca pochodzenia oraz uczynieniu z niego podstawy tożsamości. Kresowe miejsca to utracona Arkadia, do której powrót nie jest już możliwy. Jak zauważa zresztą Jan Zamojski¹⁶, w wielu różnych diasporach mamy obecnie do czynienia z odchodzeniem od mitu powrotu, który był postrzegany jako charakterystyczny dla społeczeństw diasporycznych. Współcześnie został on zamieniony na mit, który można określić mianem „powrotu do tożsamości”. Widać to zjawisko wyraźnie wśród przesiedleńców z dawnych Kresów i ich potomków. Pielęgnowanie pamięci — wspomnianie i przekazywanie wspomnień — służy nie przygotowaniu obecnych lub przyszłych pokoleń do powrotu na ziemię przodków, ale wykształceniu specyficznej tożsamości, która będzie miała rację bytu we współczesnych warunkach społecznych kraju zamieszkania. Co więcej, kraj zamieszkania jest ojczyzną w sensie ideologicznym — obecnie powrót oznaczałby tak naprawdę wyjazd z ojczyzny do innego kraju. Czyni to miejsca pochodzenia Kresowiaków nieistniejącymi — funkcjonującymi jedynie w pamięci społecznej. Pamięć jest jednak ściśle zpolonazdominującym dyskursem pamięci społecznej odnoszącej się do przeszłości Polski, co utrudnia jej przekazywanie. Obecnie coraz częściej kresowa „diaspora pamięci” staje się diasporą internetową, wirtualną. Jak wskazują Alonso i Oiarzabal¹⁷, społeczności diasporyczne coraz częściej stają się kulturami wirtualnymi. Nie chodzi tu jedynie o wykorzystywanie wygodnego narzędzia do komunikacji z osobami znajdującymi się w różnych miejscach, lecz o tworzenie nowego miejsca deponowania zasobów pamięci, do których każdemu (kto jest zainteresowany) daje się dostęp. Możemy obserwować wiele takich działań odnoszących się do dawnych Kresów w cyberprzestrzeni — budowanie własnych, prywatnych stron i wirtualnych muzeów (zdjęć, dokumentów i relacji), zbieranie zwolenników, szukanie kontaktów, propagowanie pamięci, działanie na rzecz stron rodzinnych, przekazywanie na bieżąco informacji o tym, co się tam dzieje. Bardzo ważne jest tu poczucie uczestnictwa w zwartej wspólnoty i bliskości z podobnymi sobie ludźmi, co jest nie do osiągnięcia w „realu”, gdzie diaspora kresowa jest bardzo rozproszona. Wspólnoty takie rozwijają się w sytuacji, gdy jej członkowie mają poczucie braku wsparcia ze strony instytucji państwa. Muszą zatem tworzyć społeczność alternatywną.

Diaspora emocji

Wraz ze społecznym zapominaniem Kresów pojawiła się indywidualizacja społecznej pamięci o nich. Pojęcie „indywidualizacja pamięci społecznej” nie odnosi się do osobistej pamięci poszczególnych osób przesiedlonych z Kresów, ale do sposobu jej przekazywania. Nie ma ona silnego wsparcia instytucjonalnego państwa, dlatego często uzyskanie dostępu do niej wiąże się albo z kontaktami z członkami rodziny pochodzącymi z Kresów, albo z indywidualnym wysiłkiem dotarcia do tradycji kresowej i osób stamtąd pochodzących. Emocje odgrywają tutaj podstawową rolę. Analizując przekaz kresowy we współczesnej Polsce, warto zwrócić uwagę na osoby, których on dotyczy — na to, kto staje się adresatem tego przekazu, na kogo oddziaływają procesy eksternalizacji przeżyć i odczuć przesiedleńców z Kresów. Taką kategorią społeczną są „miłośnicy Kresów”.

Fascynacje pamięcią o Kresach opierają się albo na emocjach „ideologicznych” (związanych z narodem i jego historią), albo na fascynacji emocjami innych. W fascynacjach kresowych przecinają się liczne wątki refleksji o stosunku ludzi do szeroko rozumianej odrębności kulturowej bez względu na to, czy to będą odrębności wyznaczone przez czas (dawne dzieje, przeszłość grupy, przeszłość rodzinna), czy przez odległość geograficzną, różnicę etniczną lub różnicę sytuacji społecznej mającej wpływ na charakter kultury grupy, w jakiej dany człowiek się obraca. Jest to często fascynacja Innym — jego przeżyciami, emocjami, charakterem, sposobem życia, przeszłością, bagażem doświadczeń, nawet jeśli ten Inny może być w wielu aspektach uznany za „swojego”. Fascynacja tego rodzaju może wpisać się na stałe w tożsamość danego „miłośnika” bez względu na to, jaki jest przedmiot jego fascynacji.

Zainteresowania „miłośników Kresów” często są przez nich postrzegane jako niszowe, co dla niektórych stanowi silne wzmocnienie tego aspektu ich tożsamości, który jest powiązany

¹⁶ J.E. Zamojski, Mit powrotu: diaspory i kraj ojczysty, w: *Diaspory. Migracje i społeczeństwo*, t. 6, red. J.E. Zamojski, Warszawa 2001.

¹⁷ A. Alonso, P.J. Oiarzabal, *Diasporas in the New Media Age: Identity, Politics, and Community*, University of Nevada Press 2010.

z kresowymi fascynacjami. Stają się w swoich oczach z jednej strony osobami nietuzinkowymi, a z drugiej ludźmi, na których spoczywa szczególna misja, misja zapomniana przez innych, niemająca wielkich szans na powszechną realizację, lecz dająca szczególną siłę. Siła ta wynika z poczucia sprawiedliwości, obowiązku i relacji z czymś „większym niż jednostka”, do czego jednak jednostkowe emocje dają dostęp.

Zainteresowanie „sprawami kresowymi” — tak historią, jak i terażniejszością Kresów — wynika z wielu motywów. Są one bardzo zróżnicowane — od głębokich więzi rodzinnych do swoistej fascynacji, której dana osoba albo nie umie, albo nie stara się nawet w żaden sposób uzasadnić. Związki rodzinne to przede wszystkim więź z pokoleniem dziadków; to ich opowieści, przeżycia i zachowania wywarły na wnukach tak duży wpływ, że zaczęli odczuwać silny związek z ziemią pochodzenia swoich babć czy dziadków. Emocjonalne związki z bliskimi przekładają się w tych przypadkach na emocjonalne związki z tym, co dla tych bliskich było ważne. Dla niektórych fascynujące są także same emocje innych — ujrzenie na własne oczy, że można być tak silnie związanym z utraconą „małą ojczyzną”, zostawia swój ślad w psychice osób, które nie odczuwają aż tak silnych związków z własnym miejscem zamieszkania ani nie znają uczucia utraty miejsca, do którego jest się przywiązany.

Tradycja własnej grupy narodowej, a właściwie jej mniej znany i dostrzegany wycinek, stał się dla „miłośników Kresów” ważnym elementem budowania własnego światopoglądu, wytyczania drogi życiowej, myślenia o swej tożsamości. Są jednak ludźmi współczesnymi i swe zainteresowania rozwijają w ramach współczesnego świata, podczas gdy świat kresowy jest światem z przeszłości. Jest to zjawisko dawno już rozpoznane w stosunku do pamięci zbiorowej. Już w 1925 r. Halbwachs zauważał, że pamięć zbiorowa nie przechowuje przeszłości, ale odtwarza ją poprzez to, co ona pozostawiła i poprzez terażniejszość¹⁸.

To, co łączy przeszłość z terażniejszością i to, co łączy przesiedleńców z Kresów z miłośnikami tych terenów, to pamięć emocjonalna. Opiera się ona nie tylko na wspólnych „emocjonalnych znaczeniach wydarzeń”, ale także na wspólnych „emocjonalnych znaczeniach terytorium”. Fascynacja emocjami ujawnianymi przez innych oraz podzielenie wspólnych emocji buduje wspólnotę pamięci zogniskowaną wokół danego terytorium. Przy tym te wspólne emocje niekoniecznie muszą wynikać ze wspólnie podzielanych wartości — sentyment do danego terytorium może być wynikiem zarówno ideologicznego, patriotycznego nastawienia, jak i silnych więzów rodzinnych lub zainteresowań tradycjami i kulturą danego obszaru. Emocje stają się jednak punktem wyjścia do spajania tradycji zapośredniczonej przez indywidualne narracje biograficzne oraz zobiektywizowanej, przekazywanej przez instytucje państwowe historii państwa i narodu. Dlatego też społeczna pamięć utraconych małych ojczyzn na Wschodzie ogniskuje się wokół takich emocji, jak poczucie straty i smutek, poczucie wyjątkowości i dumy, poczucie szczęścia związanego ze wspomnianiem „starych dobrych czasów” i poczucie nieuchronności zmiany, ale także niesprawiedliwości, zapomnienia i moralnego zobowiązania. Wszystkie te emocje można odnaleźć nie tylko w indywidualnych narracjach „kresowych”, ale także w szerokiej polskiej narracji historycznej. Dlatego możliwe jest włączenie w nią nawet tych elementów pamięci społecznej, które są oficjalnie marginalizowane bez poczucia przeciwstawiania się pamięci historycznej lub tradycji. Jednakże indywidualizacja pamięci społecznej w odniesieniu do Kresów sprawia, że staje się ona udziałem nielicznej grupy. Można ją określić jako tradycję terytorialną oderwaną od terytorium. Jest to tradycja umieszczona w sferze emocji, które podlegają procesom transmisji kulturowej. Dzięki temu emocje i przeżycia innych mogą być uznawane za istotny składnik własnej tożsamości — na poziomie indywidualnym dokonuje się wewnętrzne upamiętnienie pamięci innych. W ten sposób tradycja i więzi z terytorium pozostają żywe w kolejnych pokoleniach mimo oderwania od terytorium i całego kontekstu społecznego, który tę tradycję wytworzył.

Podsumowanie

Na przykładzie wzajemnych relacji „repatriantów” i „miłośników Kresów” możemy obserwować zjawisko „rozciągliwej swojskości”, kiedy to poczucie swojskości, jakie człowiek ma w stosunku do miejsca, w którym się urodził i wychował, z jednej strony stopniowo rozszerza się na większe obszary po uświadomieniu sobie, że ludzie tam żyjący mieli podobne doświadczenia i odczucia, a

¹⁸ M. Halbwachs, *Společne ramy pamięci*, s. 323.

z drugiej strony — udziela się innym osobom, które zbliża do terenów kresowych nie tyle pamięć własna, ile fascynacja pamięcią innych.

Kresowiaczy-przesiedleńcy mają czasami poczucie podwójnej straty: nie dość, że utracili swe „małe ojczyzny”, to na dodatek żyją w poczuciu, że nie sprościli zadaniu przekazania pamięci o nich lub że jest ona „ze swej istoty” nieprzekazywalna. Szansą na jej przetrwanie, jak twierdzą niektórzy, może być uczynienie „dyskursu postkresowego” nie tyle dyskursem pamięci, powrotu i roszczeń, ile raczej dyskursem tożsamościowym. Jak ujmuje to Leszek Szaruga: „Nasze «powroty» nie są bowiem żadnymi powrotami, lecz sięganiem do różnych źródeł naszej tożsamości”¹⁹. Brak na szerszą skalę „Kresów” w pamięci zbiorowej zmniejsza ich szanse na przetrwanie jako istotnej części współczesnych tożsamości zbiorowych. Co nie znaczy, że pamięć o nich ostatecznie zaginie. Może zostać „odzyskana po latach”, kiedy już stanie się bezpieczna lub z jakichś powodów atrakcyjna dla współczesnych.

¹⁹L. Szaruga, *Węzeł kresowy*, s. 66.

Vadim Gierko

Institut Socjologii UMCS w Lublinie

BADANIA LOSÓW ABSOLWENTÓW POLSKICH WYŻSZYCH UCZELNI Z KRAJÓW BYŁEGO ZSRR¹

Autor podjął temat losów studentów pochodzących z krajów byłego ZSRR, którzy ukończyli studia w Polsce. Uwzględnił całokształt sytuacji życiowej osób wracających do kraju pochodzenia lub pozostających w Polsce. Przeprowadzone badania mają na celu modyfikację istniejącego systemu stypendialnego, obejmującego studentów ze Wschodu, w celu uzyskania jego największej efektywności.

Słowa kluczowe: absolwent, polityka stypendialna, efektywność programu stypendialnego.

Вадім Герко. Дослідження долі випускників польських ВНЗ з країн колишнього СРСР.

Досліджено долю студентів, які походять з країн колишнього СРСР і закінчили польські ВНЗ. Враховано всю сукупність обставин життєвої ситуації осіб, які залишилися у Польщі чи повернулися додому. Дослідження має на меті модифікацію існуючої системи стипендії студентам зі Сходу для покращення її ефективності.

Ключові слова: випускник, стипендіальна політика, ефективність стипендіальної політики.

Вадим Герко. Исследования судеб выпускников польских ВУЗов из стран бывшего СССР.

Исследованы судьбы студентов из бывшего СССР, закончивших польские ВУЗы. Учтена вся совокупность обстоятельств жизненной ситуации лиц, оставшихся в Польше или вернувшихся домой. Исследование проведено с целью модификации существующей стипендиальной системы студентов с Востока для улучшения ее эффективности.

Ключевые слова: выпускник, стипендиальная политика, эффективность стипендиальной политики.

Vadim Gerko. The Investigation of the Way of Living of the Polish High Schools Graduates from the Post-Soviet Countries.

The status of students, who came from the post-soviet countries and have graduated from polish high schools, has been explored. It has been taken into account the complex of life circumstances of graduates, who stayed in Poland or returned home. The investigation carries a purpose of modification of existing scholarship system concerning the students from the eastern countries to make it more effective.

Key words: the graduate, the scholarship policy, the effectiveness of the scholarship policy.

Wprowadzenie

Kształcenie cudzoziemców polskiego pochodzenia z byłych republik radzieckich w Polsce trwa już od ponad dwudziestu lat. Takie aspekty pobytu i nauki studentów polonijnych, jak motywacja do nauki w Polsce, ocena studiów, plany na przyszłość, procesy adaptacyjne, tożsamość i identyfikacja narodowa i etniczna studentów, a ostatnio także ich sytuacja materialna i zdrowotna², doczekały się analiz w większych ośrodkach akademickich w kraju. Natomiast losy absolwentów pochodzących z krajów byłego ZSRR rzadko kiedy są przedmiotem zainteresowania zarówno badaczy, jak i instytucji zajmujących się kształceniem studentów polonijnych ze Wschodu. Nadal brakuje pełnej informacji na temat tego, co się dzieje z młodzieżą po ukończeniu studiów, mimo że tego rodzaju pytania są zadawane od początków akcji stypendialnej. Już w połowie lat dziewięćdziesiątych wspomniano o tym, że efektywności programu kształcenia nie da się określić tylko na podstawie średniej ocen studentów, zdawalności egzaminów i terminowości obron³. Należy systematycznie monitorować sytuację życiową studentów po ukończeniu nauki.

Sytuacja absolwentów w literaturze przedmiotu

Warto wymienić kilka najbardziej interesujących prac poruszających temat sytuacji studentów i absolwentów ze Wschodu. Na pewno znajduje się wśród nich praca zbiorowa, publikacja

¹ Publikacja powstała w oparciu o referat o tym samym tytule, wygłoszony podczas Interdyscyplinarnej Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Quo Vadis, Młoda Polonio?”, która odbyła się w dniach 17-18 listopada 2012 r. w Pułtusku.

² Temat obronionej w czerwcu 2012 r. pracy magisterskiej autora niniejszego artykułu.

³ J. Mazur, Wstęp, w: Kształcenie rodaków ze Wschodu w Polsce (1989-1995), pod red. J. Mazura, Lublin 1996, s. 5-8.

pokonferencyjna pod redakcją Jana Mazura, pt. *Kształcenie rodaków ze Wschodu w Polsce (1989-1995)*, która jest o tyle ważna, że stanowiła pierwszą próbę podsumowania początków kształcenia młodzieży ze Wschodu w Lublinie, Rzeszowie, Łodzi i innych ośrodkach akademickich. Autorzy poszczególnych artykułów wspominali o zjawisku „szoku kulturowego, językowego i edukacyjnego”. Także podkreślano, że młodzież ze Wschodu jest bardzo zainteresowana kulturą i sztuką, co wyraża się w chętnym i aktywnym uczestnictwie w wernisażach, koncertach, spotkaniach artystycznych itd. H. Krupińska-Lyp podkreśla, że wielu studentów ma podstawowe wykształcenie muzyczne i artystyczne. Uczestnictwo w kulturze i sztuce znacznie przyspiesza procesy adaptacyjne studentów ze Wschodu. Jedną z istotnych kwestii, które rzadko pojawiały się w późniejszych publikacjach, było zwrócenie uwagi na problemy zdrowotne młodzieży i dostęp do opieki medycznej⁴. W publikacji nagłośniono również (domyślny) wspólny cel dla kształcenia cudzoziemców polskiego pochodzenia na wszystkich kierunkach w Polsce — „repolonizacja i polonizacja, internalizacja polskiej kultury, polskiego systemu wartości oraz widzenia spraw świata”. Studenci, którzy zdecydowali się na kształcenie w Polsce, stanęli przed faktem zburzenia swojego dotychczasowego życia i doznali poważnych transformacji swojego światopoglądu. W książce pojawiła się również po raz pierwszy sugestia powołania „rzecznika własnych spraw” i animatora kultury dla cudzoziemców studiujących na polskich uczelniach⁵.

Kolejną publikacją, najprawdopodobniej największą, jest książka pod redakcją Roberta Wszyńskiego *Mniejszość polska na rozdrożu* z 2005 r. W pracy tej zostały opisane chyba wszystkie dotychczas zbadane aspekty pobytu i nauki studentów ze Wschodu w Polsce oraz dane na temat sytuacji absolwentów. Z badań⁶ wynika, że tylko 28% absolwentów, którzy pozostali w Polsce po studiach, mieli w planach (przed rozpoczęciem nauki) pozostanie. Z kolei ponad 40% z nich nie zamierzało emigrować do Polski. Absolwenci, którzy powrócili do krajów pochodzenia, zapytani o to, czy poleciliby młodszym rocznikom studiowanie w Polsce, w większości (83%) odpowiedzieli twierdząco. Natomiast jedynie 69% absolwentów, którzy pozostali w Polsce, odpowiedziało w ten sposób. Mimo że wyniki badań miały charakter jedynie szacunkowy, można pokusić się o stwierdzenie, że deklaracja planów pozostania w Polsce lub powrotu do kraju pochodzenia po studiach nie musi być zgodna z przyszłymi wyborami cudzoziemców. Z drugiej zaś strony, można dostrzec, że stopień zadowolenia z odbytych studiów (kojarzony z gotowością absolwentów do polecenia kształcenia się w Polsce) również nie musi wskazywać na ich przyszłe plany. Także z wypowiedzi absolwentów wynika, że angażują się oni w życie społeczności polskiej w kraju pochodzenia niezależnie od tego, czy wrócili, czy wyemigrowali⁷. Należy jednak uwzględnić fakt, iż badaniami objęci byli absolwenci, którzy kończyli studia w latach dziewięćdziesiątych. Pierwsze roczniki akcji stypendialnej znalazły zatrudnienie w powstających instytucjach polskich za wschodnią granicą, nie miały również, w odróżnieniu od ostatnich roczników absolwentów, komplikacji wynikających z nostryfikacji dyplomów⁸.

Ostatnią książką, o której chciałbym wspomnieć, jest stosunkowo niedawno opublikowana *Polska inteligencja na Wschodzie. Teraźniejszość i perspektywy* pod redakcją Małgorzaty Głowackiej-Grajper i Roberta Wszyńskiego. Książka ta jest ważna przede wszystkim ze względu na swoją aktualność, a także kontynuację wątków z *Mniejszości polskiej na rozdrożu*. W artykule na temat działalności Studenckiej Międzyuczelnianej Organizacji Kresowiaków zaprezentowano postulaty wygłoszone przez przedstawicieli organizacji podczas konferencji (o tym samym tytule co książka) w Warszawie z dnia 27 listopada 2010 r. Postulowano m.in. o ustawowe zdefiniowanie zasad przyznawania stypendiów, monitorowanie sytuacji zawodowej absolwentów, co umożliwiłoby ocenę

⁴ H. Krupińska-Lyp, *Próba oceny procesu kształcenia Polaków ze Wschodu w Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców WSP w Rzeszowie (1990-1995)*, w: *Kształcenie rodaków ze Wschodu*, s. 61-65.

⁵ A. Skalska, *Edukacja i polonizacja. Aktywność kulturalna studentów polonijnych z wyższych lat studiów*, w: *Kształcenie rodaków ze Wschodu*, s. 69-74.

⁶ Badaniami objęto dwie ponad stuosobowe grupy absolwentów, którzy pozostali w Polsce po ukończeniu studiów bądź powrócili do kraju pochodzenia. Przy doborze respondentów zastosowano metodę „kuli śnieżnej”.

⁷ *Mniejszość polska na rozdrożu. Studenci i absolwenci uczelni polskich pochodzący z Litwy, Białorusi i Ukrainy*, pod red. R. Wszyńskiego, Warszawa 2005, s. 264-267.

⁸ R. Wszyński, *Koncepcje kształcenia elity polskiej na Wschodzie: system stypendialny dla studentów polskich z krajów byłego ZSRR*, w: *Polska inteligencja na Wschodzie. Teraźniejszość i perspektywy*, pod red. M. Głowackiej-Grajper i R. Wszyńskiego, Warszawa 2011, s. 134-136.

doboru kierunków i planowanie edukacji przyszłych roczników, powołanie Rzecznika Studentów Polskich ze Wschodu w Ministerstwie Nauki i Szkolnictwa Wyższego⁹. Wracając do kwestii wyboru kierunków, to autorka artykułu *Być Polakiem na Wschodzie? Być Polakiem ze Wschodu?* przytoczyła poglądy niektórych działaczy, którzy krytykowali wybory młodzieży polonijnej niemającej, w ich opinii, wpływu na odrodzenie się środowisk polskich za wschodnią granicą. Sugerowano w tym przypadku przyjmowanie cudzoziemców na kierunki muzyczne i artystyczne¹⁰. R. Wszyński dodał z kolei, że przy nieistniejącej procedurze zamawiania miejsc na poszczególne kierunki, przeznaczone dla młodzieży ze Wschodu, program nadal będzie kształcić bezrobotnych prawników, nauczycieli itd.¹¹. W artykule podjęto również próbę określenia czynników, które mogą skłonić absolwenta do pozostania w Polsce po studiach. Są wśród nich m.in. degradacja polskojęzycznego szkolnictwa na Wschodzie, brak pracy w kraju pochodzenia, możliwości, które daje Karta Polaka jej posiadaczom. Zadano również retoryczne pytanie: „Czy pozostać w Polsce jako «Ruski» lub «gorszy Polak?»¹². W tym przypadku wkracza się w kwestie tożsamości etnicznej i identyfikacji narodowej przybyszów.

Mimo że każda z tych książek została wydana w innej dekadzie, wszystkie one zawierają podobne i niezmiennie od wielu lat wnioski i postulaty. Ukazuje stale popełniane błędy i niewysłuchane sugestie dotyczące poprawy efektywności programu kształcenia. Chciałoby się zapytać, czy wyniki badań zaprezentowane w wymienionych wcześniej pracach miały wpływ na modyfikację programu i akcji stypendialnej? Niestety, tak się nie stało. Wyjątkiem w tym przypadku najprawdopodobniej jest sprecyzowanie i zaostrzenie kryteriów rekrutacji na studia. Pomysł ten został zaczerpnięty ze wspomnianej pracy pod redakcją Jana Mazura. Niemniej jednak publikacje te od lat są impulsem dla nowych inicjatyw — projektów badawczych, konferencji oraz prezentacji w mediach.

W wymienionych pracach zbyt duży nacisk był położony na, jak mi się wydaje, jakościowy aspekt badań. Badania takiego rodzaju dostarczają wiedzy na dany temat, aczkolwiek są mało przekonujące bez uzupełniających je badań ilościowych i danych statystycznych, które — chciałbym zaznaczyć — muszą mieć charakter reprezentatywny, czego zabrakło w i tak nielicznych badaniach ilościowych prezentowanych w niektórych publikacjach. Także w

[...] obliczu trudności, specjaliści zlecają okresowe sporządzanie analiz dotyczących deklarowanych przez obecnych studentów planów na przyszłość. Jest to o wiele łatwiejszy sposób na oszacowanie efektów kształcenia, aczkolwiek nie odzwierciedla stanu rzeczywistego. Plany na przyszłość mogą ulec zmianie w każdym momencie. Niemniej jednak wyniki badań tego rodzaju są jak na razie jedynym źródłem informacji w tym zakresie i służą pomocą w oszacowaniu zakładanych efektów i wskazują na główne tendencje w wyborach i losach absolwentów¹³.

Założenia programu stypendialnego a współczesne realia

Jeśli przyjrzymy się najczęściej zadawanym pytaniom dotyczącym kształcenia młodzieży polonijnej w Polsce, takim jak: „Ilu absolwentów pozostało w Polsce i jak wygląda ich sytuacja życiowa? Ilu powróciło do krajów pochodzenia i jak wygląda ich sytuacja rodzinna, zawodowa? Jaka jest efektywność programu kształcenia? Czy zakładane cele programu zostały zrealizowane?”¹⁴, to nie da się nie zauważyć, że — po pierwsze — odpowiedzi na te pytania zależą od interpretacji celów kształcenia leżących o podstaw programu, po drugie — że tylko dane ilościowe mogą rzucić światło na te zagadnienia. Dane te, choć trudno dostępne, stanowią punkt wyjścia w analizie sytuacji życiowej absolwentów, którzy są niejako produktem programu, więc ich losy świadczą o efektywności całego „programu stypendiów polonijnych”, który jest raczej praktyką niż „zespołem sformalizowanych reguł prawnych”¹⁵, jak to trafnie ujęli autorzy jednej z publikacji.

Należy tu rozwinąć kwestię niejednoznaczności i braku sprecyzowania celów programu kształcenia, które ograniczają możliwość dokładnego zweryfikowania stopnia ich realizacji. Cele

⁹ J. Małyшко, M. Głowacka-Grajper, Studencka Międzyuczelniana Organizacja Kresowiaków, w: *Polska inteligencja na Wschodzie...*, s. 208.

¹⁰ I. Kabzińska, *Być Polakiem na Wschodzie? Być Polakiem ze Wschodu?*, w: *Polska inteligencja na Wschodzie*, s. 26.

¹¹ R. Wszyński, *Koncepcje kształcenia elity polskiej*, s. 134-135.

¹² I. Kabzińska, *Być Polakiem na Wschodzie?...*, s. 27-30.

¹³ V. Gierko, *Odbudowa polskiej inteligencji na Wschodzie — czy, co i jak?*, „*Kurier Galicyjski*”, 2012, nr 8 (156), s. 6.

¹⁴ R. Wszyński, *Postawy studentów i absolwentów*, w: *Mniejszość polska na rozdrożu...*, s. 378.

¹⁵ M. Głowacka-Grajper, R. Wszyński, *Odbudowa polskiej inteligencji na Wschodzie. Wprowadzenie*, w: *Polska inteligencja na Wschodzie*, s. 7-14.

programu stypendialnego dla studentów ze Wschodu o polskim rodowodzie, które były formułowane na początku lat dziewięćdziesiątych, zakładały

[...] powrót zagranicznych absolwentów do swoich krajów, podjęcie przez nich pracy w zawodzie, przyczynienie się do rozwoju polskich środowisk na Wschodzie, a co za tym idzie, proeuropejskiej orientacji społecznej. Zasadność takiego ujęcia odbudowy polskiej inteligencji niejednokrotnie była przedmiotem dyskusji. Czy tylko powrót absolwentów w rodzime strony i przyczynienie się tam do odbudowy polskości jest jedynym sposobem na rozwój polskich społeczności poza granicami kraju? Przecież pozostanie absolwenta w Polsce nie oznacza zerwania kontaktów z Polakami w swoim państwie. Taka osoba może być swojego rodzaju „łącznikiem” dwóch regionów, może udzielić pomocy i cennych rad nie tylko tym, którzy nie wyjechali, ale również tym, którzy zamierzają wybrać się do Polski¹⁶.

Od momentu pojawienia się programu stypendialnego dla młodzieży ze Wschodu minęło ponad dwadzieścia lat, sytuacja społeczna, polityczna, a także ekonomiczna Polski oraz byłych republik radzieckich uległa poważnym transformacjom. Zmieniła się także sytuacja i potrzeby Polaków na Wschodzie, nie zmienił się natomiast sposób myślenia o ich potrzebach, który wykrystalizował się 20 lat temu¹⁷.

Jeśli w Polsce absolwent będzie miał więcej szans na zatrudnienie niż u siebie, to w takim przypadku najprawdopodobniej pozostanie w Polsce po studiach. Jeżeli Polacy mieszkający w miejscowości, z której pochodzi student, są mało aktywni, rozproszeni, bądź są obiektem dyskryminacji i ich potrzeby nie są uwzględniane przez społeczność lokalną, to mimo ewidentnej potrzeby poprawy tej sytuacji, absolwent może nie podjąć się takiego wyzwania¹⁸.

Ważną kwestią mającą wpływ na decyzje absolwentów w tym przypadku może być również samoidentyfikacja etniczna i tożsamość narodowa, która może być poddana redefinicji w trakcie pobytu w Polsce. Studenci

[...] często stają przed faktem konieczności obrony swojej polskości. W myśl przepisów prawnych są oni cudzoziemcami, koledzy ze studiów i członkowie społeczności lokalnych również nie postrzegają cudzoziemców ze Wschodu, nawet tych z polskimi korzeniami, jako rodaków. Przykre doświadczenia często zniechęcają młodych studentów do myślenia w kategoriach odbudowy polskości w swoim kraju¹⁹.

Studenci i absolwenci pochodzący zza wschodniej granicy po długotrwałej nieobecności u siebie w kraju poniekąd mogą czuć się wytrąceni z życia społecznego i politycznego²⁰. Ich powrót wymagałby ponownej adaptacji w kraju pochodzenia²¹. Warto w tym przypadku przyjrzeć się pozostałym dwóm, oprócz odbudowy polskiej inteligencji na Wschodzie, celom kształcenia młodzieży polonijnej, które wymienia J. Mazur. Są to adaptacja społeczna i kulturowa oraz efekty merytoryczne i przygotowanie do zawodu²². Same w sobie cele są zrozumiałe, nie wiadomo natomiast, do jakiej rzeczywistości ma się dostosować student/absolwent. Jeśli bowiem uznamy za właściwą adaptację cudzoziemców do polskich realiów, co najprawdopodobniej jest domniemanym rozumieniem/znaczeniem tego celu, to zaistnieje potrzeba ponownej adaptacji po powrocie, o czym była mowa na początku akapitu. A taki powrót jest zakładany, o czym również wspominałem. Z drugiej zaś strony, jeśli student ma przygotować się do wykonywania zawodu u siebie w kraju, to napotyka na kolejne problemy. Pierwszym z nich jest wspomniany wcześniej brak zapotrzebowania na nauczycieli czy historyków w polskich środowiskach na Wschodzie. Tę niszę wypełnili absolwenci sprzed dziesięciu/piętnastu laty. Drugim problemem są ograniczenia, które wynikają z racji wyuczonych zawodów. Absolwent

¹⁶ V. Gierko, Odbudowa polskiej inteligencji, s. 7-14.

¹⁷ J. Małyško, M. Głowacka-Grajper, Studencka Międzyuczelniana Organizacja Kresowiaków..., s. 206.

¹⁸ V. Gierko, Odbudowa polskiej inteligencji, s. 7-14.

¹⁹ Ibidem, s. 7-14.

²⁰ Z. Kawczyńska-Butrym, Migracja: perspektywa mikrospołeczna — indywidualne i rodzinne zyski, koszty i straty, w: Migracja — wyzwanie XXI wieku, pod red. M.S. Zięby, Lublin 2008, s. 105.

²¹ Z. Kawczyńska-Butrym, M. Ogryzko-Wiewiórowska, M. Butrym, Wyjazdy Polaków — przyjazdy Ukraińców. Lokalne problemy na Lubelszczyźnie, Lublin 2012, s. 88-89.

²² J. Mazur, Efekty kształcenia Polaków ze Wschodu (na przykładzie studentów polonistyki UMCS), w: Kształcenie rodaków ze Wschodu..., s. 21.

prawa czy administracji wykształcony w Polsce orientuje się przede wszystkim w polskim systemie prawnym. Trzecim problemem, z którym stykają się obecni absolwenci, jest problem z nostryfikacją dyplomu, wskutek czego nie tylko brak możliwości wykonywania zawodu u siebie w kraju, ale także niemożność podjęcia studiów doktoranckich i pracy na uczelni²³. Jak widać, sformułowane na początku lat dziewięćdziesiątych cele kształcenia wymagają poważnej redefinicji, by można je było dopasować do obecnej sytuacji w krajach postkomunistycznych, a także do sytuacji społeczności polskich zamieszkujących tamtejsze tereny.

Pomijając interpretację celów, warto rozpatrzyć także perspektywy na polskim rynku pracy, które są wyjątkowo korzystne dla absolwentów ze Wschodu w porównaniu z sytuacją, z którą zetkną się cudzoziemcy po ukończeniu studiów i powrocie do kraju pochodzenia. Przede wszystkim dyplom ukończonych studiów w Polsce umożliwi cudzoziemcom podjęcie pracy zgodnej z wyuczonym zawodem lub podjęcie studiów III stopnia i dalszego rozwoju naukowego. Posiadacze Karty Polaka²⁴ nie tylko mogą dalej kontynuować studia na zasadzie nieodpłatności (bez stypendium rządowego), ale także prowadzić działalność gospodarczą, korzystać z niektórych ulg (np. na przejazd koleją lub zwolnienie z opłat przy wyrabianiu rocznej wizy do kraju²⁵), ale także w przyszłości ubiegać się o polskie obywatelstwo. Istnieje zapotrzebowanie na uczestnictwo cudzoziemców na polskim rynku pracy ze względu na liczne wyjazdy Polaków, a także ze względu na ich znajomość języków obcych²⁶. Według wyników badań, ponad 65% studentów ze Wschodu dostrzega pozytywny wpływ „bycia cudzoziemcem” w Polsce²⁷.

Zarówno trudności, na które mogą natknąć się absolwenci powracający do krajów pochodzenia po studiach, jak i perspektywy pozostania i pracy w Polsce umiejscawiają cudzoziemców w tzw. złotej klatce — aż zanadto wiele czynników skłania cudzoziemców do pozostania w Polsce, co — uwzględniając założenia z lat dziewięćdziesiątych i nie biorąc pod uwagę obecnej rzeczywistości — nie jest pożądanym efektem kształcenia. Natomiast czy jest to zjawisko niekorzystne dla Polski jako kraju przyjmującego?

Perspektywy badań losów absolwentów

Obecnie brakuje odpowiedzi na zasadnicze pytania dotyczące polityki stypendialnej rządu wobec cudzoziemców polskiego pochodzenia ze Wschodu:

Czy studenci i absolwenci pochodzący z byłych republik radzieckich są szansą czy zagrożeniem dla Polski? Czy pomoc finansowa ma przyczynić się do rozwoju polskich elit na Wschodzie, czy elit ukraińskich, białoruskich itd.? Czy pozostanie absolwenta w Polsce traktować jako sukces czy jako porażkę programu?²⁸

Zarówno odpowiedzi, jak i sposób ich weryfikacji zależy od perspektywy rozumienia celów programu kształcenia/stypendialnego. Należy zatem rozpatrzyć na nowo słuszność i kształt sformułowanych w latach dziewięćdziesiątych celów. Od odpowiedzi na tak postawione pytania zależy ukierunkowanie polityki rządowej wobec osób polskiego pochodzenia na Wschodzie²⁹. Odpowiedzi na te pytania można udzielić wyłącznie na podstawie wyników reprezentatywnych badań losów absolwentów, co jeszcze raz przemawia za zasadnością ich realizacji.

Podsumowując, kluczem do rozwiązania wymienionych problemów jest dotarcie do jak najszerszej grupy absolwentów, przeprowadzenie wnikliwych badań na temat ich losów po ukończeniu studiów i utworzenie bazy danych absolwentów, co umożliwiłoby nie tylko oszacowanie efektów kształcenia, zwłaszcza w aspekcie ilościowym, ale pozwoliłoby także utrzymywać dalszy kontakt

²³ A. Moskwa, Studenci z Ukrainy i Białorusi w Lublinie — motywacja, sytuacja, codzienność, w: *Migracje zagraniczne a procesy rynku — przypadek Lubelszczyzny*, pod red. P. Kaczmarczyka, Warszawa–Lublin 2008, s. 116.

²⁴ Wśród studentów w roku akademickim 2010-2011 było 62% posiadaczy Karty Polaka, natomiast 7% z nich było w trakcie jej wyrabiania, w: V. Gierko, *Sytuacja materialna i zdrowotna cudzoziemców polskiego pochodzenia studiujących w Lublinie*, Lublin 2012 (niepublikowana praca magisterska), s. 48.

²⁵ Ustawa o Karcie Polaka z dnia 7 września 2007 r. Dz. U. z dnia 28 września 2007 r. nr 180, poz. 1280, z późn. zm. (Dz. U. 2008 r., nr 17, poz. 106 art. 1, p. 2).

²⁶ Z. Kawczyńska-Butrym, M. Ogryzko-Wiewiórowska, M. Butrym, *Wyjazdy Polaków — przyjazdy Ukraińców...*, s. 63; A. Moskwa, *Studenci z Ukrainy i Białorusi*, s. 128.

²⁷ A. Moskwa, *Studenci z Ukrainy i Białorusi...*, s. 127.

²⁸ M. Głowacka-Grajper, R. Wyszynski, *Odbudowa polskiej inteligencji*, s. 7-14.

²⁹ *Ibidem*.

z absolwentami. Działanie to ułatwiłoby znacznie instytucjom zajmującym się cudzoziemcami, a także pracodawcom, współpracę z osobami polskiego pochodzenia ze Wschodu.

Pojęcie „losy” jest niezwykle szerokie i złożone, dlatego też chciałbym podkreślić, iż badania mają dotyczyć wybranych, aczkolwiek najbardziej istotnych ze względu na głoszone od lat postulaty, aspektów: sytuacji materialnej, warunków mieszkaniowych, sytuacji zdrowotnej, pracy zawodowej, życia rodzinnego, systemu wartości i światopoglądu absolwentów, (re)identyfikacji narodowej i etnicznej oraz kontaktów ze środowiskami polonijnymi na Wschodzie po ukończeniu studiów. Wymienione kwestie należy rozpatrzyć (pomijając zmienne socjo-demograficzne) przez pryzmat wpływu, jaki wywarły na nie odbyte w Polsce studia i kraj zamieszkania po studiach. Wyniki badań nie tylko rzucą światło na niezbadane wcześniej obszary życia osób polskiego pochodzenia ze Wschodu, które kształciły się w Polsce, ale będą także reprezentatywne dla populacji absolwentów oraz dostarczą potrzebnych dla oszacowania skali zjawiska danych ilościowych. W ten sposób możliwe będzie dokonanie właściwej oceny efektywności programu kształcenia studentów ze Wschodu, a także, co wydaje się być najważniejszym, oszacowanie i określenie długofalowego (nigdy wcześniej dokładnie niesprecyzowanego) wpływu odbytych studiów na życie absolwentów. Także absolwenci mogą być proszeni o wyrażenie własnej opinii na temat odbytych studiów i sprawności ich organizacji, co będzie przedmiotem analizy jakościowej.

Najważniejszym wydaje się być sam opis losów absolwentów, a także opis badanej populacji ze względu na zmienne socjo-demograficzne oraz dane na temat odbytych studiów i podjętej pracy zawodowej. Z tego też względu najważniejszą kwestią ma być reprezentatywność próby badawczej respondentów. Rozsądnie jest objąć badaniem obywateli Ukrainy, Białorusi, Rosji i Kazachstanu z polskimi korzeniami, którzy ukończyli w trybie stacjonarnym studia w Polsce. Są to najczęściej reprezentowane grupy wśród cudzoziemców polskiego pochodzenia w Polsce. Uważam, że w badaniach należy pominąć obywateli Litwy, Łotwy i Estonii z kilku istotnych względów. Popierwsze, są to aktualnie obywatele krajów Unii Europejskiej, których sytuacja gospodarczo-polityczna różni się w sposób znaczący od wymienionych wcześniej krajów byłego ZSRR, obywatele ci mają inne (większe) możliwości funkcjonowania w Polsce itd. Po drugie, mniejszość polską na Litwie, która jest najliczniej (porównując do Łotwy i Estonii) reprezentowana wśród studentów polonijnych w Polsce, cechuje wyraźna odmienność (ideowa, behawioralna i dotycząca planów na przyszłość) od Polaków pochodzących z Ukrainy czy Białorusi³⁰.

Badaniami należy objąć zarówno stypendystów, jak i studiujących na zasadzie nieodpłatności i ze świadczeniami na podstawie Karty Polaka. Ze względu na brak jednolitej listy wszystkich cudzoziemców spełniających dane kryteria, dobór losowy próby jest niemożliwy. W związku z czym w badaniach należy posłużyć się kilkoma rodzajami doboru nielosowego. Unikalnym i rzadko wykorzystywanym źródłem informacji jest Internet. Korzystając z niego, możliwe jest odnalezienie wielu osób, które nie widnieją w administracjach urzędowych w Polsce, na uczelniach ani w konsulatach.

Podsumowanie

W problematyce dotyczącej studentów i absolwentów polskich uczelni pochodzących z republik byłego ZSRR pozostaje wiele niezbadanych obszarów, co uniemożliwia dokonanie ewaluacji programu. Od piętnastu lat środowiska naukowo-dydaktyczne oraz przedstawiciele stowarzyszeń zrzeszających Polaków ze Wschodu głoszą postulaty o konieczności przeprowadzenia oceny efektywności programu. Brak monitorowania sytuacji życiowej studentów i absolwentów świadczy o niespójności programu oraz braku konsekwencji w działaniu. Efekty kształcenia należy mierzyć nie tylko w czasie studiów (chodzi tu przede wszystkim o efekty merytoryczne), ale również po ich ukończeniu, o czym się zapomina. Sytuacja zawodowa, ale także i rodzinna, nie mogą zostać zignorowane podczas ewaluacji programu. Obok programu stypendialnego powinien zatem istnieć program aktywizacji zawodowej absolwentów — o czym również wspomiano w ostatnich pracach — który umożliwiałby odbycie stażu po studiach, pomagał w znalezieniu pracy, a także zapewniał pomoc w sprawach prawno-administracyjnych. Pozwoliłoby to na wykorzystanie wartości dodanej

³⁰I. Kabzińska, *Być Polakiem na Wschodzie?...*, s. 18, 21-23; zob. także: *Mniejszość polska na rozdrożu...*, s. 374.

takich absolwentów, czyli znajomości języków oraz realiów społeczno-ekonomicznych oraz kultury i mentalności społeczeństw, z których się wywodzą. Ten potencjał należy wykorzystać nie tylko na polskim i międzynarodowym rynku pracy, ale także w ośrodkach naukowych.

Podsumowując, reprezentatywne ilościowe badania losów absolwentów ze Wschodu uwzględniające najważniejsze aspekty życia są niezbędne dla uzyskania odpowiedzi na aktualne od wielu lat pytania. Dopiero spojrzenie na całokształt sytuacji życiowej absolwentów, którzy zdecydowali się na pozostanie w Polsce lub powrót do kraju pochodzenia, pozwoli ocenić efekty kształcenia i akcji stypendialnej skierowanej do Polaków ze Wschodu, co umożliwi taką modyfikację systemu, która zapewniłaby najlepsze rezultaty. Obecnie w badaniach należy wykorzystać możliwości oferowane przez Internet, które odkrywają nowe perspektywy w eksploracji danego obszaru badawczego, a także aktywnie współpracować ze studentami i absolwentami ze Wschodu w badaniach.

WARUNKI PRAWNO-POLITYCZNE REALIZACJI INTERESÓW MNIEJSZOŚCI POLSKIEJ NA WSPÓŁCZESNEJ UKRAINIE

Artykuł dotyczy prawno-politycznych warunków realizacji interesów mniejszości polskiej na współczesnej Ukrainie. Autor zwraca uwagę na niespójność ustawodawstwa ukraińskiego w tej dziedzinie. Ukazał podstawowe obywatelskie, kulturalne i polityczne prawa mniejszości narodowych, zwrócił uwagę na niedostateczne zabezpieczenie zespołowych praw Polaków na Ukrainie. Ukazał realizację interesów polskiej mniejszości na współczesnej Ukrainie, wypływającą z możliwości ustawodawstwa ukraińskiego.

Słowa kluczowe: interesy mniejszości polskiej, ustawodawstwo ukraińskie w dziedzinie praw mniejszości narodowych, obywatelskie, kulturalne i polityczne prawa Polaków na Ukrainie, zespołowe prawa mniejszości narodowych.

Сергій Рудницький. Політико-правові умови реалізації інтересів польської меншини в сучасній Україні.

Аналізуються політико-правові умови реалізації інтересів польської національної меншини в сучасній Україні, звертається увага на неузгодженість українського законодавства у даній сфері. Представлено основні громадянські, культурні й політичні права національних меншин, зацентровано увагу на недостатній забезпеченості колективних прав поляків в Україні. Показано реалізацію інтересів польської національної меншини в сучасній Україні, яка впливає з можливостей українського законодавства.

Ключові слова: інтереси польської меншини, українське законодавство у галузі прав національних меншин, громадянські, культурні й політичні права поляків в Україні, колективні права національних меншин.

Сергей Рудницкий. Политико-правовые условия реализации интересов польского меньшинства в современной Украине.

Анализируются политико-правовые условия реализации интересов польского национального меньшинства в современной Украине, обращается внимание на несогласованность украинского законодательства в данной сфере. Представлены основные гражданские, культурные и политические права национальных меньшинств, акцентировано внимание на недостаточное обеспечение коллективных прав поляков в Украине. Показано реализацию интересов польского национального меньшинства в современной Украине, вытекающую из возможностей украинского законодательства.

Ключевые слова: интересы польского национального меньшинства, украинское законодательство в сфере прав национальных меньшинств, гражданские, культурные и политические права поляков в Украине, коллективные права национальных меньшинств.

Serhiy Rudnitsky. Political and Legal Conditions of Realization of the Polish Minority Interests in Modern Ukraine.

The political and legal conditions of realization of the interests of the Polish minority in modern Ukraine are under analysis, the attention is drawn to the non compliance in the Ukrainian legislation in this sphere. The fundamental civil, cultural and political rights of national minorities are submitted, the deficiency of the providing of Poles collective rights in Ukraine is emphasized. The realization of the Polish minority interests in modern Ukraine, which derives from the opportunities of Ukrainian legislation is shown.

Key words: the Polish minority interests, the Ukrainian legislation in the field of national minority rights, civil, cultural and political rights of Poles in Ukraine, the collective rights of national minorities.

Dla państwa ukraińskiego pogodzenie interesów mniejszości narodowych, do których należą Polacy, z interesami większości stanowi ważny problem wewnątrzpaństwowy. Dla państwa polskiego kwestia realizacji interesów mniejszości polskiej na Ukrainie jest istotna ze względu na liczebność i sytuację Polonii ukraińskiej jako podmiotu odgrywającego pewną rolę w polityce wschodniej RP¹. Dla samej Polonii ukraińskiej realizacja interesów jest ważna ze względu na zaspokojenie potrzeb, bez czego nie może istnieć żaden organizm, także socjalny.

¹ Wg danych spisu ludności z 2001 r. Ukrainę zamieszkiwało 144 tys. osób narodowości polskiej. Polacy nie zamieszkują zwartych obszarów, w odróżnieniu np. od Węgrów czy Rumunów, najwięcej Polaków mieszka w obwodach żytomierskim (49 tys. osób), chmielnickim (23 tys. osób) oraz lwowskim (18,9 tys. osób). Dane pochodzą z: По кількості та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Повідомлення Державного комітету статистики України, Тolerantність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики, Київ 2003, s. 86-93.

Właśnie dlatego poświęciłem ten artykuł realizacji interesów Polaków na Ukrainie, ze szczególnym uwzględnieniem istniejących na Ukrainie uwarunkowań prawno-politycznych. Jeśli chodzi o opracowania naukowców ukraińskich dotyczące sytuacji Polaków jako jednej z mniejszości narodowych, to można wymienić sporo prac poświęconych interesom i grupom interesów². Są także opracowania poświęcone mechanizmom zabezpieczenia praw i swobód osoby³, a także mechanizmom realizacji praw i swobód obywateli⁴. Można także wymienić prace dotyczące praw mniejszości narodowych⁵ i ich realizacji⁶, poświęcone prawnemu statusowi mniejszości narodowych⁷, udziałowi mniejszości narodowych w procesie politycznym⁸. W literaturze przedmiotu można wymienić opracowania poświęcone Polakom jako mniejszości narodowej⁹, w tym dotyczące prawno-politycznych warunków realizacji interesów Polaków na współczesnej Ukrainie¹⁰. Brak jest jednak prac poświęconych zagadnieniu, w jaki sposób Polonia ukraińska skorzystała z tych możliwości.

Przede wszystkim należałoby zaznaczyć, że można mówić o potrzebach i interesach grupy polskiej, w tym o zaspokojeniu potrzeb i realizacji interesów nie tylko w odniesieniu do niezależnego państwa ukraińskiego. Polacy, jako grupa narodowościowa od dawna zamieszkała na Ukrainie, charakteryzująca się aktywnością społeczno-polityczną, gdy ku temu istniały odpowiednie warunki, miała interesy grupowe także w czasach istnienia URSS, aczkolwiek możliwości ich realizacji były ograniczone.

Potrzeba kontaktu z językiem polskim, jego wykorzystanie w nauce były zaspokajane w niedostatecznym stopniu, ponieważ szkoły z polskim językiem nauczania istniały tylko we Lwowie. Tak samo tylko w pasie przygranicznym można było odbierać programy telewizji polskiej. O wiele lepsza była sytuacja z programami polskiego radia, które były odbierane na całej Ukrainie. W specjalistycznych księgarniach „Družba” można było kupić polskie książki, a jeśli chodzi o prasę polską, to paradoksem jest fakt, że w czasach radzieckich dostęp do niej był o wiele lepszy, niż to jest obecnie. Wtedy na Ukrainę według danych oficjalnych docierało ponad 30 tys. egzemplarzy polskich gazet i czasopism, w tym 20 tys. sprzedawano w sklepach specjalistycznych i kioskach. Można było kupić (przeważnie przed pojawieniem się w Polsce „Solidarności”) takie czasopisma, jak „Polityka”, „Kultura”, „Życie Literackie”, „Tygodnik Powszechny”, „Życie Warszawy”, „Panorama”, „Sztandar Młodych”, „Żołnierz Wolności”¹¹. W pewnym stopniu językowe, ale przede wszystkim

² Można tu wymienić monografie: В.Ф. Сиренко, Інтереси і влада, К.: Оріяни 2006, с. 536 oraz Ю.В. Сабанадзе, Групи інтересів у перехідних суспільствах, 2009, с. 208, a także doktoraty: Л.М. Радченко, Політичні інтереси: об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації, Дис... канд. політ. наук: 23.00.01, Л. М. Радченко; НПП імені М. П. Драгоманова, Київ 2009, с. 192; Т. П. Балута, Групи інтересів у політичному процесі сучасної України, Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02, Т. П. Балута; Одеський державний економічний університет, Одеса 2010, с. 18.

³ К. Г. Волинка, Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики, Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01, К. Г. Волинка; НПП імені М. П. Драгоманова, Київ 2000, с. 177.

⁴ І. Й. Снігур, Механізм реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади, Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01, І. Й. Снігур; НПП імені М. П. Драгоманова, Київ 2007, с. 225.

⁵ П. П. Муцький, Концептуальні підходи та політико-правові засади забезпечення індивідуальних і колективних прав національних меншин, Дис... канд. політ. наук: 23.00.05, П. П. Муцький; Інститут держави і права імені В. М.Корецького НАН України, Київ 2006, с. 218.

⁶ О. І. Липчук, Інституційні засади реалізації прав етнопонаціональних меншин в Україні, Дис... канд. політ. наук: 23.00.02, О. І. Липчук; Чернівецький національний університет, Чернівці 2009, с. 187; І. М. Алмаші, Реалізація прав національних меншин в Україні, Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02, І. М. Алмаші; Ужгородський національний університет, Ужгород 2006, с. 227.

⁷ В. О. Нікітюк, Статус етнопонаціональних меншин (порівняльно-правний аспект), 1996, с.186; О. М. Биков, Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні, 2001, с. 354; Л. І. Рябошапко, Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000), Дис... доктора юрид. наук: 12.00.01, Л. І. Рябошапко; Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, Харків 2002, с. 450.

⁸ Г. І. Луцишин, Національні меншини у політичному житті України, Дис... канд. політ. наук: 23.00.02, Г. І. Луцишин; Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів 2002, с. 190.

⁹ О. Я. Калакура, Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті, 2007, с. 508.

¹⁰ С. В. Рудницький, Забезпечення суспільно-політичних інтересів польської національної меншини в сучасній Україні: політико-правові передумови, Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, редкол.: А. П. Гетьман та ін. — X, Право, 2012, Вип. 2(12), с. 174-184; idem, Створення політико-правових передумов забезпечення суспільно-політичних інтересів польської національної меншини в сучасній Україні, „Політична наука в епоху суспільних перетворень”, Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (XXV Харківські політологічні читання), X; ХАП, НУ „ЮАУ ім. Ярослава Мудрого”, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2012, с. 57-59.

¹¹ О. Бабак, Політичні відносини України та Польщі у 1980—2005 рр., О. Бабак, Поляки на півдні України: Історія та сьогодення, т. 2, Жешов, Київ, Миколаїв, Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008, т. 2, с. 112.

religijne potrzeby zadowalały nieliczne kościoły we Lwowie, Kijowie, Żytomierzu i w kilku innych miejscowościach Ukrainy. Potrzeby w kontaktach z historyczną ojczyzną były zaspokajane poprzez udział w działalności takich organizacji, jak istniejące od 1957 r. Towarzystwo Przyjaźni Radziecko-Polskiej (w PRL Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej istniało od 1944 r.)¹². Po powstaniu w PRL „Solidarności” kontakty z Polską zintensyfikowały się w ramach współpracy pomiędzy PZPR a KPZR¹³. Więc na Ukrainie Radzieckiej istniały ograniczone możliwości zaspokojenia potrzeb polskiej mniejszości.

Sytuacja zmieniła się po referacie Michaiła Gorbaczowa na XIX Konferencji Wszechzwiązkowej KPZR w czerwcu 1988 r., kiedy to po raz pierwszy od kilkadziesiąt lat poruszono w Związku Radzieckim kwestię pielęgnowania mowy i kultury narodów Związku Radzieckiego. Właśnie od tego momentu zaczęły zachodzić zmiany w polityce narodowościowej w ZSRR¹⁴, a mniejszości narodowe zamieszkałe w Związku Radzieckim, w tym i Polacy, uzyskały możliwość zakładania organizacji społecznych — innych niż odgórnie sterowane, aczkolwiek powstających jeszcze za zgodą władz partyjnych centralnych i regionalnych, dla reprezentowania i realizacji swych interesów. W lecie 1988 r. w Kijowie w Towarzystwie Przyjaźni i Związków Kulturalnych z Zagranicą powstała tzw. sekcja polska, która wkrótce przekształciła się w samodzielne Polskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe¹⁵. W okresie od października 1988 r. do marca 1989 r. odbywały się zebrania założycielskie organizacji w centrach obwodowych, a czasami także w centrach powiatowych, ale (na co już zwracano uwagę) za zgodą wydziałów ideologii odpowiednich komitetów obwodowych KPU. Od marca 1989 r. (po rejestracji 13 marca 1989 r. w Ministerstwie Sprawiedliwości Ukrainy statutu PTKO URRS) do maja 1990 r. na podstawie statutu Towarzystwa odbywała się rejestracja ośrodków w terenie. Swoistym uwieńczeniem procesu instytucjonalizacji ruchu polskiego stał się I Kongres Polaków Ukrainy, który odbył się 13 maja 1990 r. w Kijowie.

Postulaty, które artykułowało Towarzystwo, świadczyły o potrzebie stworzenia i rozwijania ustawodawstwa, które pozwalałoby istnieć zorganizowanym formom życia polskiego, zapobiegało możliwym konfliktom na tle narodowościowym, tworzyło atmosferę przyjaźni pomiędzy Ukraińcami a Polakami, umacniało istnienie ukraińskiego niezależnego demokratycznego państwa, w którym mogłaby rozwijać się polska mniejszość. Polacy na Ukrainie mieli także potrzebę kontaktów z Polską, nauki języka polskiego, podtrzymywania i rozwoju polskiej kultury itp.¹⁶.

Proces uniezależnienia się Ukrainy jako państwa, pojawienie się w przestrzeni społeczno-politycznej nie tylko Polaków, lecz także innych mniejszości narodowych Ukrainy, stanowiących na przykład, w porównaniu z Polską, znaczący odsetek (wg spisu ludności z 1989 r. Ukrainę zamieszkiwało 27,3% nie-Ukraińców¹⁷), wymagały regulacji prawnych dotyczących mniejszości narodowych. Nie bez znaczenia był także fakt, że kształtowały się bezpośrednie stosunki międzypaństwowe pomiędzy Ukrainą a innymi państwami byłego Związku Radzieckiego bądź państwami zależnymi od ZSRR. W procesie nawiązywania kontaktów międzypaństwowych i podpisywania odpowiednich umów sąsiadujące z Ukrainą państwa, posiadające na jej terytorium mniejszości narodowe, zadbały o ich interesy. Polska oczywiście nie stanowiła tu wyjątku. Podczas spotkania w dniach od 4 do 5 maja 1990 r. w Jabłonnej koło Warszawy grupy deputowanych do Rady Najwyższej Ukrainy i znanych postaci świata politycznego Polski mówiono nie tylko o potrzebie dobrego sąsiedztwa pomiędzy oboma państwami, ale także o przestrzeganiu praw mniejszości narodowych¹⁸.

¹² Н. Шуніна, Роль громадських зв'язків в українсько-польських міждержавних взаєминах, w: Polska i Ukraina po II Wojnie Światowej, red. Włodzimierz Bonusiak, Rzeszów 1998, s. 28.

¹³ О. Бабак, Політичні відносини України..., s. 110.

¹⁴ Zmiany w polityce narodowościowej KPZR i odpowiednio KPU w okresie przełomu z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych do okresu uchwalenia państwowego suwerenitetu Ukrainy dokładnie przedstawił w swej monografii Walenty Baluk: zob. idem, Konceptje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność, Wrocław 2002..., s. 174-178.

¹⁵ „Jak trudno być Polakiem”, Як важко бути поляком”, Авт. концепції Є. Шалацький, К.: Головна спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України: Спілка поляків України, 1997..., s. 255.

¹⁶ С. В. Рудницький, Чинник українсько-польської співпраці у процесі реалізації інтересів польської національної меншини в сучасній Україні, Політологічний вісник. Зб-к наук. праць., 2011, Вип. 52, с. 371-382.

¹⁷ Стратегії розвитку України: теорія і практика, За ред. О. С. Власюка, 2002, с. 864. Publikacja jest dostępna pod adresem: http://old.niss.gov.ua/book/strateg2/Chast%201_cnv.htm.

¹⁸ Я. Калакура, Поляки в етнополітичних процесах..., s. 394.

Zdaniem Mikołaja Szulgi, który zaproponował periodyzację procesu kształtowania się ustawodawstwa ukraińskiego dotyczącego mniejszości narodowych, do roku 1989 prawo w ogóle nie uwzględniało kwestii stosunków między narodowościami. Drugi etap tego procesu rozpoczął się wraz z uchwaleniem w 1989 r. Ustawy o językach w URSS i trwał do 1 grudnia 1991 r. W tym okresie uchwalano przeważnie nie ustawy, lecz deklaracje, które miały zagwarantować przychyłność dla idei utworzenia niezależnego państwa ukraińskiego ze strony wszystkich mniejszości narodowych. Na trzecim etapie uchwalono Ustawę o mniejszościach narodowych Ukrainy, o oświacie i niektóre inne, a czwarty charakteryzował się uchwaleniem Ustawy Zasadniczej¹⁹.

Zdaniem Walentego Baluka koncepcja reprezentacji interesów mniejszości narodowych, która legła u podstaw ukraińskiego ustawodawstwa, zakłada, że Ukraina jest państwem unitarnym i demokratycznym. Polityka Ukrainy wobec mniejszości narodowych jest uwarunkowana jej prozachodnią orientacją w dokonywaniu zmian systemowych oraz członkostwem w międzynarodowych organizacjach: ONZ, OBWE i Radzie Europy. Swoją politykę w dziedzinie problematyki narodowościowej Ukraina buduje w oparciu o trzy systemy międzynarodowej ochrony praw człowieka: związane z ONZ, z procesem helsińskim oraz z konwencjami Rady Europy²⁰.

Obecnie do aktów prawnych Ukrainy stanowiących o prawach mniejszości narodowych zalicza się Konstytucję Ukrainy, Konstytucję Autonomicznej Republiki Krym, Deklarację praw narodowości Ukrainy, Ustawę o zasadach państwowej polityki językowej, Ustawę o wolności sumienia i organizacjach religijnych, Ustawę o mniejszościach narodowych, Ustawę o samorządach, Ustawę o wyborach deputowanych ludowych Ukrainy, Ustawę o stowarzyszeniach, Ustawę o wyborach Prezydenta Ukrainy, Ustawę o wyborach deputowanych miejscowych rad oraz wiejskich, miasteczkowych i miejskich przewodniczących, Europejską kartę języków regionalnych oraz Ramową konwencję o ochronie mniejszości narodowych²¹. Niektórzy włączają do tej grupy także Ustawę o obywatelstwie, Ustawę o uchodźcach, Ustawę o prawnym statusie cudzoziemców²², Deklarację o suwerenności państwowej Ukrainy i Akt proklamowania niezależności Ukrainy. Wskazują oni także na fakt, że poszczególne zapisy dotyczące mniejszości narodowych mieszczą się w Podstawach ustawodawstwa Ukrainy o kulturze, w Ustawie o drukowanych zasobach informacji (prasie) na Ukrainie, Ustawie o skargach obywateli, Ustawie o oświacie, Ustawie o działalności wydawniczej, Ustawie o państwowym wparciu zasobów informacji masowej i socjalnej ochronie dziennikarzy²³.

Do aktów prawnych dotyczących tylko Polaków należy zaliczyć podpisany 18 maja 1992 r. w Warszawie Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, gwarantujący przestrzeganie praw Polaków na Ukrainie i Ukraińców w Polsce²⁴. Ten dokument zagwarantował Polakom na Ukrainie indywidualne albo grupowe zachowywanie, wyrażanie i krzewienie tożsamości etnicznej, kulturalnej, językowej i religijnej, przewidywał prawo do nauki języka i jego wykorzystywanie, dostęp do informacji i jej upowszechnianie, założenie oświatowych, kulturalnych i religijnych stowarzyszeń, wyznawanie religii, używanie imion i nazwisk w brzmieniu właściwym dla języka ojczystego, nawiązanie i utrzymywanie kontaktów pomiędzy sobą w granicach państwa zamieszkania i poza jego granicami z jednoczesną lojalnością wobec państwa zamieszkania i przestrzeganiem wewnętrznego ustawodawstwa. Warto w tym miejscu podkreślić, że dzięki tej umowie stała się możliwa bezpośrednia współpraca pomiędzy szkołami wyższymi, placówkami naukowymi, organizacjami społecznymi i partiami politycznymi w Polsce i na Ukrainie. O ile wcześniej polsko-ukraińska współpraca była w dużym stopniu współpracą międzypaństwową, o tyle zaczęła się ona przekształcać we współpracę międzynarodową.

Należy podkreślić, że ustawodawstwo ukraińskie dotyczące mniejszości narodowych wymaga już zmian, co rozumieją zarówno urzędnicy państwowi, jak i liderzy organizacji mniejszości

¹⁹ O. I. Липчук, Інституційні засади реалізації прав..., s. 47-48.

²⁰ W. Baluk, Консерваторія політики народowości..., s. 174-178.

²¹ O. I. Липчук, Інституційні засади реалізації прав..., s. 16-17.

²² W. Baluk, Консерваторія політики народowości..., s. 198-199.

²³ В. В. Мицик, Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин, Дис. доктора юрид. наук: 12.00.11, В.В. Мицик; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ 2004, с. 359-340.

²⁴ С. В. Рудницький, Чинник українсько-польської співпраці..., s. 375.

narodowych. Były próby wniesienia pod obrady parlamentu projektów ustaw, opracowanych przez organy administracji państwowej (np. Państwowy Komitet Mniejszości Narodowych i Religii) czy Komitet do spraw praw człowieka, mniejszości narodowych i stosunków między narodowościami Rady Najwyższej, w skład którego w różnych kadencjach wchodził m.in. Rumuni, Tatarzy Krymscy, Żydzi czy Węgrzy, związani z organizacjami społecznymi lub partiami politycznymi reprezentującymi te mniejszości. Próby te spotkały się jednak z brakiem woli politycznej parlamentarzystów ukraińskich. Najwyższy organ ustawodawczy powinien określić koncepcję państwowej polityki narodowościowej, której brak uniemożliwia prawidłową modernizację ustawodawstwa ukraińskiego w tej dziedzinie. W Radzie Najwyższej Ukrainy V kadencji znajdowały się jeszcze dwa projekty ustawy o koncepcji państwowej polityki etnicznej — projekt Ustawy o koncepcji państwowej polityki etnicznej Ukrainy i projekt Ustawy o zasadach państwowej polityki etnicznej autorstwa Wiktora Kotygorienki z Instytutu Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych im. Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Uchwalenie ustawy o koncepcji polityki etnicznej pozwoliłoby na uchwalenie innych ustaw dotyczących mniejszości narodowych lub na wprowadzenie zmian do już istniejących. Chodzi o zmiany do Ustawy o mniejszościach narodowych Ukrainy i o Ustawę o autonomii narodowo-kulturalnej mniejszości narodowych Ukrainy. Zamiast tego, głosami dominującej w Radzie Najwyższej VI kadencji Partii Regionów, w przeddzień wyborów parlamentarnych na Ukrainie, uchwalono w dniu 3 lipca 2012 r. kontrowersyjną ze względu na sposób głosowania i intencje Ustawę o zasadach państwowej polityki językowej, której głównym celem była mobilizacja polityczna elektoratu Partii Regionów przed wyborami do Rady Najwyższej Ukrainy w październiku 2012 r., a nie troska o dobro mniejszości narodowych Ukrainy.

Jeśli chodzi o prawa przysługujące mniejszościom narodowym, w tym Polakom, to — zdaniem Leonida Riaboszapki — ustawodawstwo ukraińskie przyznaje mniejszościom narodowym prawo do języka ojczystego, prawo do wyboru i pielęgnowania narodowości, prawo do narodowego imienia, nazwiska i imienia ojca, prawo do wyznawania swojej religii²⁵ i polityczne prawa (bierne prawo wyborcze, prawo do pełnienia funkcji państwowych i samorządowych, do obejmowania stanowisk w przedsiębiorstwach i w organizacjach; prawo do swobodnego zrzeszania się w partie polityczne i organizacje społeczne)²⁶. Zdaniem tego naukowca kulturalne prawa w połączeniu z pewnymi prawami językowymi stanowią prawo do autonomii narodowo-kulturalnej, której elementy tworzą: nauka w języku ojczystym i nauka języka ojczystego w stowarzyszeniach narodowościowo-kulturalnych, utworzenie narodowościowych instytucji kulturalnych i edukacyjnych, rozwój kulturalnych tradycji narodowościowych, obchody świąt narodowych, wykorzystanie symboliki narodowej, zaspokojenie potrzeb w literaturze, sztuce, środkach masowego przekazu²⁷.

Istnieją także inne podejścia do praw mniejszości narodowych. Inny badacz ukraiński, Wsewołod Mycyk, dzieli prawa mniejszości narodowych na ogólne (podstawowe), wśród których wyodrębnia obywatelskie (prawo do życia, równość wobec prawa i prawo do równej obrony w sądzie, prawo do równouprawnienia, wolność manifestowania poglądów, myśli, sumienia i religii, prawo do obywatelstwa, prawo do pokojowych zebrań i zrzeszenia się), polityczne (prawo do udziału w wyborach, prawo do udziału w kierowaniu państwem i sprawami państwowymi, prawo do równego dostępu do służby państwowej), kulturalne (prawo do własnej kultury, prawo do własnej religii i kultu religijnego, prawo do korzystania z ojczystego języka) i specjalne (szczególne), które też dzieli na obywatelskie (prawo przynależności do mniejszości narodowej, prawo do ochrony przed przymusową asymilacją) i kulturalne (prawo do nauki języka ojczystego i do nauki w tym języku, prawo do tworzenia instytucji, organizacji i zrzeszeń religijnych, prawo do spuścizny kulturalnej, informacyjne prawa, prawo do udziału w działalności organizacji pozarządowych na szczeblu narodowym i międzynarodowym, prawo do nawiązywania i utrzymywania pokojowych kontaktów transgranicznych z osobami, z którymi przedstawiciele mniejszości łączą związki etniczne, kulturalne, językowe czy religijne albo wspólne dziedzictwo kulturowe)²⁸.

²⁵ Л. І. Рябошапко, *Правове становище...*, s. 301-305.

²⁶ *Ibidem*, s. 310-311.

²⁷ *Ibidem*, s. 313-314.

²⁸ В. В. Мицик, *Міжнародно-правові засади...*, s. 408-410.

Warto zauważyć, że większość badaczy zajmujących się prawami mniejszości narodowych zaznacza, iż prawa mniejszości i osób, które do nich należą, mają przeważnie charakter indywidualny, chociaż część z nich (prawo do istnienia, prawo do samostanowienia, do zabezpieczenia udziału przedstawicieli mniejszości narodowych w procesach podejmowania decyzji i w organach wyłanianych w drodze wyborów na szczeblu narodowym i lokalnym, do wprowadzenia pewnych form samorządu terytorialnego i pewnych rodzajów autonomii, do działalności partii politycznych, mniejszości narodowych, do reprezentacji w organach władzy ustawodawczej i wykonawczej) ma także charakter zespołowy²⁹. Obecnie, zdaniem części ukraińskich naukowców, m.in. Ołeksija Kartunowa i Piotra Muckiego³⁰ oraz Iona Popescu³¹, potrzebują uznania i zabezpieczenia właśnie zespołowe prawa wspólnot narodowych i etnicznych, które w ustawodawstwie Ukrainy, zdaniem Aleksandra Bykowa, przedstawiono w niepełnym zakresie³². Warto podkreślić, że ogółem ustawodawstwo poszczególnych państw mało co zrobiło, jeśli chodzi o zabezpieczenie zespołowych praw mniejszości narodowych³³. Może to wiązać się z faktem, że prawa zespołowe — jak twierdzi badaczka ukraińska Antonina Kołodij — są pochodnymi od praw indywidualnych³⁴. Niewykluczone, że wynika to także z faktu, iż ogółem w powojennym prawie międzynarodowym odstąpiono od zasady traktowania mniejszości narodowych jako grup i przyznawania im kolektywnych praw narodowych. Właśnie tego zdania jest polska badaczka Jolanta Żyndul, która wiąże ten fakt z doświadczeniami przedwojennymi i wojennymi mniejszości w Europie, przede wszystkim mniejszości niemieckiej³⁵. Mimo niepełnego uznania i braku gwarancji ustawodawczych praw zespołowych mniejszości narodowych, można przyjąć, że współczesne państwo ukraińskie w ciągu ponad dwudziestu lat swego istnienia stworzyło odpowiednie warunki prawno-polityczne do realizacji praw mniejszości narodowych, w tym mniejszości polskiej.

Nie wchodząc w kwestie szczegółowej klasyfikacji praw mniejszości narodowych i nie omawiając sprzeczności dotyczących przynależności poszczególnych praw do ogólnych lub szczególnych praw obywatelskich, politycznych czy kulturalnych, w tym artykule przyjmuję ogólny podział praw na obywatelskie, polityczne i kulturalne. Jest oczywistym, że prawa te są powiązane między sobą — polityczne prawo do udziału w kierowaniu sprawami państwowymi jest powiązane z realizacją praw kulturalnych — więc mówienie o możliwościach, które daje jedna grupa praw, jest w pewnym sensie umowne.

Jeśli przyjąć, że do praw obywatelskich mniejszości narodowych należą: prawo do życia, do równości przed prawem i prawo do równej obrony w sądzie, prawo do niedyskryminacji, prawo do swobody manifestowania poglądów, myśli, sumienia i religii, prawo do równouprawnienia, prawo do pokojowych zebrań i zrzeszania się, prawo do przynależności do pewnej mniejszości narodowej, prawo do ochrony przed przymusową asymilacją, to ogółem można mówić o realizacji tych praw na Ukrainie, chociaż w tej dziedzinie istnieje wiele problemów. Ustawa o mniejszościach narodowych przewiduje prawo wyboru i pielęgnowania narodowości³⁶, ale inne ustawy nie przewidziały rubryki „narodowość” w paszporcie³⁷. Są także przeszkody o charakterze administracyjnym dotyczące realizacji prawa do zapisu imienia, nazwiska i imienia ojca w brzmieniu narodowym w dokumentach urzędowych³⁸. Mniejszości narodowe natomiast skorzystały z prawa do zrzeszania się i w niezależnym państwie ukraińskim powstały i powstają nadal organizacje mniejszości narodowych, w tym — mniejszości polskiej. Liczbę polskich organizacji trudno oszacować ze względu na brak badań naukowych na ten temat. Badania tego typu przeprowadzono tylko

²⁹ Ibidem, s. 411-412.

³⁰ О. Картунов, Зародження і становлення нової підгалузі права, О. Картунов, П. Муцький, „Право України”, 2000, № 8, с. 107-112.

³¹ І. Попеску, На шляху до цивілізованого полінаціонального суспільства, „Віче”, 2000, № 5, с. 146.

³² О. М. Биков, Конституційно-правовий статус..., с. 261.

³³ П. П. Муцький, Концептуальні підходи..., с. 83.

³⁴ А. Колодій, Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи, „Українські варіанти”, 1997, № 2, с. 55.

³⁵ J. Żyndul, Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku, Warszawa 2000, s. 216.

³⁶ В. В. Мицик, Міжнародно-правові засади..., с. 361.

³⁷ Л. І. Рябошапко, Правове становище..., с. 303-304.

³⁸ І. М. Алмаші, Реалізація прав..., с. 198-200.

w odniesieniu do Żytomierszczyzny — wg podejścia politologicznego, tu wedle stanu na 2007 r., istniało 36 organizacji społecznych mniejszości polskich³⁹. Portal Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” w 2007 r. wymieniał 635 podmiotów na Ukrainie prowadzących działalność polonijną — Domy Polskie, organizacje społeczne (młodzieżowe, kulturalne, twórcze, katolickie, medyczne, sportowe, studenckie, naukowe, oświatowe, weteranów Wojska Polskiego), media, parafie katolickie, zespoły artystyczne itp.⁴⁰. Bardzo często do tej bazy danych były wpisywane zarejestrowane, ale niedziałające organizacje albo też takie, które przestały działać. Zdając sobie sprawę z istnienia tego problemu, „Wspólnota Polska” między lutym a sierpniem 2011 r. zorganizowała badania terenowe, prowadzone przez zespół, w skład którego weszli przedstawiciele samego Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, Uniwersytetu Warszawskiego oraz polskich środowisk na Ukrainie. Badania te miały m.in. doprowadzić do powstania kompletnego spisu organizacji oraz dać podstawowe informacje na ich temat. W listopadzie 2011 r. planowano zorganizować konferencję przedstawiającą ich wyniki oraz prezentację publikacji z badań, ale z komentarzy do informacji zamieszczonej na ten temat na stronie internetowej Stowarzyszenia w listopadzie 2012 r. wynika, że ani do konferencji, ani do publikacji wyników badań nie doszło⁴¹. Mówiąc o stowarzyszeniach mniejszości narodowych, warto nadmienić, że dzisiaj w ustawodawstwie ukraińskim stosowane są różne określenia, takie jak „narodowe stowarzyszenia kulturalne”, „stowarzyszenia społeczne mniejszości narodowych” (Ustawa o mniejszościach narodowych Ukrainy), „zrzeszenia obywateli” (Ustawa o zrzeszeniach obywateli)⁴². Prawa obywatelskie więc nie w pełni gwarantują Polakom na Ukrainie możliwość używania swego imienia i nazwiska w brzmieniu narodowym w dokumentach urzędowych, w takim samym stopniu nie pozwalają na zapisywanie narodowości w tych dokumentach, ale dają możliwości do tworzenia i działalności organizacji społecznych mniejszości polskiej, których działalność służy z kolei zaspokajaniu różnych potrzeb — językowych, religijnych, kulturalnych i innych.

Jeśli chodzi o prawa polityczne, to do nich przeważnie zaliczane są prawa wyborcze, prawo do udziału w kierowaniu państwem i sprawami państwowymi, prawo do równego dostępu do służby państwowej. Przeważnie mówi się o tym, że osoby należące do mniejszości narodowych, w tym Polacy, realizują te prawa, ale dotyczy to praw indywidualnych osób należących do mniejszości narodowych. Jeśli zaś mowa jest o zespołowych prawach Polaków na Ukrainie jako jednej z mniejszości narodowych, to w Ustawie o wyborach deputowanych do Rady Najwyższej Ukrainy i w Ustawie o wyborach deputowanych miejscowych rad oraz wiejskich, miasteczkowych i miejskich przewodniczących, mniejszości narodowe nie są wymieniane, aczkolwiek ostatnia ustawa przewiduje możliwość zgłaszania kandydatów w wyborach lokalnych przez organizacje społeczne. Tak więc na poziomie państwowym w najwyższym organie ustawodawczym polska mniejszość narodowa, tak jak i wiele innych grup narodowościowych, jest pozbawiona reprezentacji politycznej. O tym mówią m.in. Leonid Riaboszapko⁴³, Halina Łucyszyn⁴⁴, Oksana Lipczuk⁴⁵, Irena Almaszi⁴⁶ i wielu innych badaczy.

Zdaniem Haliny Łucyszyn, która badała udział mniejszości narodowych w procesie politycznym, powinny oni dla uzyskania reprezentacji politycznej tworzyć własne partie polityczne⁴⁷. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że 10 września 2011 r. odbył się w Kijowie zjazd założycielski Partii Polaków Ukrainy z udziałem 150 delegatów z 23 obwodów⁴⁸. Na przewodniczącego wybrano

³⁹ Інформаційно-аналітичне видання „Полонія Житомирщини”, за ред. С. В. Рудницького, Житомир 2007, с. 220.

⁴⁰ Przyuszczam, że liczba ta niewiele się różni od podawanej obecnej. Potwierdza to fakt, że ogólna liczba zapisów w Polonijnym banku danych Stowarzyszenia w porównaniu z 2007 r. pozostała bez zmian — 6 tys. Liczbę podmiotów, prowadzących działalność polonijną na Ukrainie wpisanych do polonijnego banku danych teraz trudno policzyć ze względu na zmiany w możliwościach ich wyszukiwania na portalu Stowarzyszenia. Informacja jest dostępna pod adresem: <http://wspolnotapolska.org.pl/polonijny-bank-danych/>.

⁴¹ Przeprowadzenie badań, przygotowanie konferencji oraz publikacji pt. Polska mniejszość na Ukrainie na progu XXI wieku. Informacja jest dostępna pod adresem: <http://wspolnotapolska.org.pl/ogolne/308/>.

⁴² О. І. Липчук, Інституційні засади реалізації прав..., s. 137-138.

⁴³ Л. І. Рябошапко, Правове становище..., s. 313.

⁴⁴ Г. І. Луцишин, Національні меншини..., s. 46-47.

⁴⁵ О. І. Липчук, Інституційні засади реалізації прав..., s. 150-151.

⁴⁶ І. М. Алмасі, Реалізація прав..., s. 198-200.

⁴⁷ Г. І. Луцишин, Національні меншини..., s. 47.

⁴⁸ Tworzymy partię, „Dziennik Kijowski. Pismo społeczne, ekonomiczne i literackie”, 2011, № 17 (480), s. 1-2. Publikacja jest dostępna pod adresem: <http://www.dk.com.ua/cat.php?cat=2>.

Stanisława Kosteckiego, dotychczasowego prezesa ZPU⁴⁹. Z wywiadu udzielonego przez niego rok później dla „Dziennika Kijowskiego” wynika, że partia wciąż jest na etapie zbierania 10 tys. podpisów, niezbędnych dla jej rejestracji w Ministerstwie Sprawiedliwości Ukrainy⁵⁰.

Inna wspomniana przez Halinę Łucyszyn możliwość — utworzenie bloku z partią polityczną — obecnie nie jest możliwa ze względu na zmiany w ordynacji wyborczej do Rady Najwyższej, uchwalone 17 listopada 2011 r., przywracające mieszany system wyborczy i zabraniające tworzenia bloków wyborczych. Możliwe jest jednak wparcie kandydata — przedstawiciela mniejszości narodowej, startującego w wyborach w okręgu większościowym. Ma to sens w okręgu, gdzie zamieszkuje odpowiednia liczba wyborców danej narodowości, co w przypadku Polaków jest raczej niemożliwe.

Nie można jednak mówić o tym, że interesy Polaków, jako jednej z mniejszości narodowych, zupełnie nie są reprezentowane w systemie politycznym Ukrainy. Artykułować i reprezentować interesy pozwalają spotkania z przedstawicielami władzy na szczeblu lokalnym i centralnym. Halina Łucyszyn przeanalizowała udział mniejszości narodowych w życiu politycznym na podstawie wywiadów z 28 prezesami organizacji społecznych najliczniejszych i najbardziej wpływowych mniejszości narodowych w obwodach zachodnich Ukrainy (Iwowskim, iwano-frankowskim, tarnopolskim, czerniowieckim, wołyńskim, zakarpackim, rówieńskim, chmielnickim) na początku 2001 r. Badania wykazały, że 82% respondentów często bywa na spotkaniach z przedstawicielami organów władzy (7% badanych nie ma informacji o takich spotkaniach, a 11% badanych nie otrzymuje na nie zaproszeń)⁵¹.

Reprezentacja polityczna w organach władzy ustawodawczej i wykonawczej w organach samorządu terytorialnego częściowo jest realizowana poprzez komisje społeczne, działające przy organach władzy centralnej, zarówno ustawodawczej, jak i wykonawczej, na szczeblu lokalnym przy organach władzy państwowej i samorządowej. Rady te są ogniwoem pośrednim pomiędzy instytucjami społeczeństwa obywatelskiego a państwem, w wielu państwach Zachodu są one integralną częścią systemu politycznego, pozwalającą na reprezentowanie interesów grup społecznych w tym systemie⁵².

Proces wprowadzania rad na Ukrainie uaktywnił się w 2004 r. Podstawą prawną ich działalności są: Ustawa zasadnicza i jej zapis o prawie obywateli do kierowania państwem oraz Ustawa o samorządzie lokalnym. Poza tym wiele zrobiły dla utworzenia i funkcjonowania wymienianych rad (komisji) rozporządzenia gabinetu ministrów i prezydenta Ukrainy. Na mocy rozporządzenia prezydenta Ukrainy nr 600 z dn. 19 kwietnia 2000 r. utworzono Radę przedstawicieli organizacji społecznych mniejszości narodowych Ukrainy, na mocy innego rozporządzenia z dnia 11 kwietnia 2001 r. utworzono Republikańską Radę Społeczną, a 14 lipca 2004 r. ukazało się rozporządzenie prezydenta nr 854 o zabezpieczeniu umów dla udziału obywateli w kształtowaniu i realizacji polityki państwowej. Potem 15 października 2004 r. gabinet ministrów uchwalił rozporządzenie nr 1378, dotyczące udziału obywateli w kształtowaniu i realizacji polityki państwowej, 22 maja 2006 r. pojawiło się rozporządzenie prezydenta Ukrainy nr 428 o Radzie polityki narodowościowej.

Z powyższego wynika, że reprezentacja interesów polskiej mniejszości narodowej może odbywać się zarówno w radach społecznych, działających przy Prezydencie Ukrainy i przy odpowiednich organach władzy wykonawczej, obwodowej i rejonowej administracji państwowej, jak i w radach

⁴⁹ Stanisław Kostecki urodził się 6 maja 1954 r., jest z wykształcenia inżynierem górniczym. 13 lat za czasów radzieckich pracował w kopalni złota w Uzbekistanie. Po powrocie na Ukrainę rozpoczął działalność społeczną w Gródku Podolskim na Podolu, starając się o założenie polskiej szkoły, i od tego momentu zaangażował się w polskie życie społeczne. Na I Kongresie Związku Polaków Ukrainy 12 maja 1990 r. wszedł do Zarządu organizacji, w grudniu 1992 r., po rezygnacji Stanisława Szałackiego z funkcji prezesa, stanął na czele Związku (wybrano go na prezesa na III Kongresie ZPU 14-15 XII 1996 r.), w 2011 r. w związku z założeniem partii zrezygnował z prezesowania w ZPU (O partii polskiej Ukrainy i zbliżających się wyborach. Wywiad z Przewodniczącym Partii Polaków Ukrainy Stanisławem Kosteckim, „Dziennik Kijowski. Pismo społeczne, ekonomiczne i literackie”, Archiwum 2012. Publikacja jest dostępna pod adresem: <http://www.dk.com.ua/post.php?id=1128>).

⁵⁰ O partii polskiej Ukrainy....

⁵¹ Г. І. Луцишин, Національні меншини..., s. 95-98.

⁵² Radom społecznym na Ukrainie poświęcone są opracowania odeskich naukowców: P. Кобець, Дорадчо-консультативні органи як механізм партисипатори демокраси; С. Панцир, А. Крупник, Взаємодія влади і громадськості через механізм громадських рад: стан і перспективи, За ред. Г. Усатенко, К.: Фонд „Європа XXI”, 2008, s. 6-10, 11-20; oraz А. Крупник, Громадські ради у системі соціального управління України: проблеми і перспективи. Radom mniejszości narodowych poświęcono też oddzielny artykuł: С. В. Рудницький, Громадські ради як інституціоналізація суспільно-політичних інтересів національних меншин в Україні, Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 47; К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2010, s. 657-663.

przedstawiciele mniejszości narodowych, działających przy Prezydencie Ukrainy, ministerstwach i komitetach państwowych czy wydziałach administracji obwodowej i rejonowej (mniejszości narodowych czy polityki wewnętrznej). Istnieje możliwość reprezentowania interesów mniejszości narodowych w organach doradczych, działających przy samorządach lokalnych, jednak Ustawa o mniejszościach narodowych, która taką możliwość przewiduje, ma w tej kwestii mało precyzyjne przepisy: m.in. nie określono, w jaki sposób te organy mają współdziałać z radami lokalnymi, według jakich kryteriów mają kształtować się te ciała doradcze i kogo należy uważać za przedstawiciela danej mniejszości narodowej w procesie kształtowania się takiej rady⁵³.

Pomijając reprezentację interesów mniejszości narodowych w radach ogólnej kompetencji, należy powiedzieć, że rada przy centralnym organie władzy wykonawczej, którym był Komitet do spraw mniejszości narodowych i religii, była mało skuteczna. Komitet przechodził liczne reorganizacje i był kilkakrotnie likwidowany, co w danej sytuacji wymagało reorganizacji odpowiedniej rady społecznej lub jej kształtowania na nowo, a rozporządzeniem Prezydenta Ukrainy 9 grudnia 2010 r. Komitet w ogóle został zlikwidowany, zaś jego kompetencje przekazano Ministerstwu Kultury.

Rada przedstawicieli mniejszości narodowych przy Prezydencie Ukrainy nie może wykazać się aktywnością. Jeśli mówić o radach przedstawicieli mniejszości narodowych, działających na poziomie obwodowym, to proces ich powstawania zaczął się wcześniej niż rad ogólnej kompetencji. I tak, na Lwowszczyźnie w 1999 r. istniała rada przedstawicieli mniejszości narodowych przy administracji obwodowej, proces tworzenia się rad na szczeblu obwodowym jednak nasilił się przy końcu 2005 r., a same rady aktywnie działały w latach 2006-2007 w obwodach ługańskim, winnickim, żytomierskim, zakarpackim, zaporoskim, mikołajowskim, charkowskim i czernihowskim. Jednak, moim zdaniem, rady doradcze zarówno na szczeblu państwowym, jak i na poziomie lokalnym nie odgrywają znaczącej roli w procesie podejmowania decyzji dotyczących mniejszości narodowych⁵⁴.

W jakimś stopniu brak reprezentacji politycznej Polaków jako mniejszości narodowej jest kompensowany przedstawieniem ich interesów na szczeblu państwowym poprzez państwo polskie. Polscy parlamentarzyści bądź polscy konsulowie mogą artykułować interesy Polaków Ukrainy w centralnych organach władzy państwowej. Interesy Polonii kumuluje Polonijna Rada Konsultacyjna przy marszałku Senatu RP, utworzona 21 czerwca 2002 r. (w jej skład wchodzi Pani Emilia Chmielowa, prezes jednej z ogólnopolskich organizacji społecznych). Rada pozwala na reprezentację interesów Polaków w najwyższym organie ustawodawczym Polski, co ma duże znaczenie dla wsparcia interesów Polaków na Ukrainie ze strony Polski zarówno bezpośrednio, jak i w procesie współpracy międzypaństwowej Polski i Ukrainy. Jednak mimo istnienia licznych instytutów współpracy polsko-ukraińskiej brak jest takiego, który zajmowałby się problemami polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie, jak to ma miejsce we współpracy ukraińsko-węgierskiej (Węgiersko-ukraińską międzyrządową wspólną komisję do spraw zabezpieczenia praw mniejszości narodowych utworzono jeszcze w 1992 r.⁵⁵).

Wracając do kwestii reprezentacji mniejszości polskiej na szczeblu lokalnym, gdzie jest możliwe zgłaszanie kandydatów w wyborach lokalnych poprzez organizacje społeczne, należy zaznaczyć, że taka możliwość nie była wykorzystywana w miejscowościach, w których istnieją zwarte skupiska ludności polskiej, nawet przez ogólnokrajowe organizacje polskie. Brak należytej reprezentacji mniejszości narodowych w organach samorządu terytorialnego potwierdza wielu ukraińskich badaczy⁵⁶. Zmienić sytuację mogłaby uchwalona w 2001 r. Ustawa o organach samoorganizacji ludności, ale zdaniem fachowców w wielu przypadkach utrudnia ona utworzenie organów samoorganizacji, czyni ich zależnymi od władz lokalnych. Brak danych o tym, czy Polakom udało się zrealizować swoje interesy w ramach stworzonych przez wspomnianą ustawę. Wreszcie, należy wspomnieć o autonomii narodowo-terytorialnej, o której mówi się w Deklaracji

⁵³ Г. І. Луцишин, Національні меншини..., s. 48-49.

⁵⁴ С. В. Рудницький, Громадські ради як інституціоналізація..., s. 657-663.

⁵⁵ Idem, Інститути українсько-польської співпраці і реалізація інтересів польської національної меншини в сучасній Україні, „Нова парадигма” [журнал наукових праць] голов. ред. В. П. Бех.; Нац. пед. ун-т. імені Н. П. Драгоманова; творче об’єднання „Нова парадигма”, Вип. 100, К.: Вид-во НПУ імені Н. П. Драгоманова, 2011, с. 206-216.

⁵⁶ Л. І. Рябошапко, Правове становище..., s. 311.

o suwerenności państwowej Ukrainy i w Deklaracji praw narodowości Ukrainy. Zapisy o tym nie zostały skonkretyzowane w żadnej z ustaw dotyczących mniejszości narodowych (nie wspominając już o oddzielnej ustawie), więc brak jest bazy prawnej dla jej realizacji⁵⁷.

Do praw kulturalnych mniejszości narodowych zalicza się prawo do korzystania ze swojej kultury, prawo do swojej religii i kultu religijnego, prawo do używania języka ojczystego, prawo do nauki języka i nauki w ojczystym języku, prawo do tworzenia religijnych instytucji i stowarzyszeń, prawo do spuścizny kulturalnej, informacyjne prawa, prawo do udziału w działalności organizacji pozarządowych na szczeblu krajowym i międzynarodowym, prawo do nawiązania i utrzymywania kontaktów transgranicznych z osobami, które łączą z przedstawicielami mniejszości wspólne cechy etniczne, kulturalne, językowe lub wspólna spuścizna kulturalna.

Istnieją podstawy, by twierdzić, że na Ukrainie są zabezpieczone prawa kulturalne mniejszości polskiej. Obecna jest nauka języka polskiego w szkołach państwowych i na uczelniach wyższych, istnieje możliwość podwyższenia kwalifikacji zawodowych nauczycieli języka polskiego w państwowych instytucjach, są także publikacje w języku polskim, drukowane przez wydawnictwa państwowe, programy w języku polskim na antenach obwodowych telewizji państwowych.

Polskie organizacje społeczne przy wsparciu stowarzyszeń i fundacji w Polsce i (w znacznie mniejszym zakresie) organów władzy państwowej Ukrainy na szczeblu centralnym i lokalnym organizują także szkolenia dla dziennikarzy prasy polskiej, kierowników polskich zespołów amatorskich, wyjazdy grup dzieci, młodzieży, członków organizacji do Polski, wydają gazety i czasopisma, prowadzą kursy języka polskiego, organizują imprezy kulturalne, odnawiają zabytki związane z kulturą narodu polskiego.

Należy zaznaczyć, że udział państwa ukraińskiego, organów samorządu terytorialnego Ukrainy, stowarzyszeń i fundacji w Polsce, wpierających Polonię (część z nich jest w dużym stopniu finansowana przez państwo polskie) różni się pod względem zakresu i skali wsparcia. Przytłaczająca większość prasy polskiej wydawanej na Ukrainie była do 2012 r. finansowana poprzez Fundację „Pomoc Polakom na Wschodzie” z Warszawy, lecz jeśli chodzi o naukę języka polskiego w szkołach i państwowych uczelniach wyższych, to państwo ukraińskie ponosi koszty utrzymania szkół z polskim językiem wykładowym i koszty związane z nauką języka polskiego jako przedmiotu w szkołach podstawowych i wyższych. Państwo polskie sfinansowało budowę szkół z polskim językiem wykładowym, ponosi koszty tytułem oddelegowania nauczycieli do pracy w państwowych szkołach ukraińskich (także wyższych) oraz w szkołkach sobotnio-niedzielnych, wyposaża szkoły polskie i szkoły nauczające języka polskiego w pomoce dydaktyczne i sprzęt. W roku szkolnym 2007/2008 w szkołach państwowych i szkołkach sobotnio-niedzielnych Ukrainy pracowało 30 nauczycieli języka polskiego, a na uczelniach wyższych — 12 wykładowców z Polski⁵⁸. Działalność stowarzyszeń polskich na Ukrainie prawie w całości wspierają finansowo fundacje i stowarzyszenia pozarządowe z Polski, chociaż państwo ukraińskie w pewnym okresie także wspierało finansowo działalność organizacji mniejszości narodowych, w tym polskich. W latach 2006 i 2007 gabinet ministrów Ukrainy w ramach programów „Działania dotyczącego odtworzenia kultury mniejszości narodowych i wsparcia finansowego gazet wydawanych w językach mniejszości narodowych” oraz „Działania Europejskiej Karty Języków Regionalnych” przyznał w 2006 r. odpowiednio kwoty w wysokości 2500 tys. hrywien i 900 tys. hrywien, w 2007 r. w ramach pierwszego z tych programów przyznano kwotę w wysokości 1,5 mln hrywien. W latach 2006 i 2007 organizacje polskie, jak i inne organizacje mniejszości narodowych, rzeczywiście uzyskiwały środki na swoje działania, przynajmniej było tak w obwodzie żytomierskim, w którym organizacje mniejszości narodowych otrzymywały środki od miejscowych oddziałów Skarbu Państwa. Później tych finansów dla organizacji mniejszości narodowych zabrakło. Sądzę, że brak ten (podobnie jak w przypadku ich finansowaniem) dotyczył całej Ukrainy, aczkolwiek w budżecie państwa ukraińskiego przewidziano

⁵⁷ I. М. Алмаші, Реалізація прав..., s. 22.

⁵⁸ Інформаційно-довідковий матеріал про стан і перспективи розвитку співпраці в галузі освіти і науки між Україною і Республікою Польща. Informacja jest dostępna pod adresem: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=48DE8DCE41DBCFFA9AD985173CFFD7DD?art_id=45823.

kwoty na rozwój kultury mniejszości narodowych także w latach 2009-2011⁵⁹. Brak środków na działalność organizacji mniejszości narodowych, w tym polskiej, może być związany albo z faktem, że właśnie stowarzyszeniom (w odróżnieniu np. od instytucji państwowych) środków nie przyznano, albo z tym, iż w budżecie w ogóle zabrakło środków na ten cel, mimo uchwalonej ustawy.

W ramach realizacji praw kulturalnych mniejszość polska korzysta także w sposób pośredni ze współpracy pomiędzy uczelniami wyższymi Polski i Ukrainy, która jest dość intensywna (w roku szkolnym 2007/2008 około 100 uczelni wyższych Ukrainy współpracowało z ponad 200 uczelniami w Polsce⁶⁰). Współpraca ta w oczywisty sposób sprzyja prowadzeniu badań czy organizacji imprez o profilu „polskim”, często z udziałem przedstawicieli lokalnej społeczności polskiej.

Pomimo osiągnięć w dziedzinie organizacji życia kulturalnego, zagwarantowanego przez prawa kulturalne, są też niedociągnięcia. Naukowcy ukraińscy mówią o niedoskonałości ustawodawstwa w dziedzinie praw kulturalnych. Wspominany już Leonid Riaboszapko mówi o tym, że prawo do języka ojczystego nie przewiduje możliwości umieszczenia w przestrzeni publicznej ogłoszeń i napisów, a także innej informacji o charakterze prywatnym w języku mniejszości narodowych⁶¹. Istnieje także problem z wykorzystaniem języków mniejszości narodowych przez organy samorządu terytorialnego w miejscach zwartego zamieszkania danej mniejszości⁶². Realizację praw do swej religii utrudnia brak regulacji prawnych dotyczących majątku stowarzyszeń religijnych mniejszości narodowych⁶³, istnieją problemy ze statusem prawnym niedzielnych szkółek mniejszości narodowych⁶⁴. Poza tym w sferze realizacji istniejących praw kulturalnych występują problemy związane z niedostatecznym finansowaniem ze strony organów samorządu terytorialnego organizacji mniejszości narodowych, działających w dziedzinie oświaty i kultury⁶⁵, braki finansowe pojawiają się także w sferze zabezpieczenia nauki w językach mniejszości narodowych w szkołach, mało jest środków masowego przekazu w języku mniejszości narodowych, podobnie jak mały jest nakład wydawnictw w tych językach; są także problemy z zachowaniem zabytków kulturalnych mniejszości narodowych⁶⁶.

W związku z prawami kulturalnymi często omawiana jest kwestia autonomii narodowo-kulturalnej, przy czym poglądy na jej istnienie są podzielone. I tak, Leonid Riaboszapko uważa, że prawa kulturalne w połączeniu z pewną częścią praw językowych stanowią prawo do autonomii narodowo-kulturalnej, i wskazuje szereg jej elementów, chociaż wyznaje, że system jej form organizacyjno-prawnych wymaga udoskonalenia⁶⁷.

Inni naukowcy, m.in. Oksana Lipeczuk, są zdania, że ustawodawstwo Ukrainy nie definiuje pojęcia „autonomia narodowo-kulturalna”, a tylko wskazuje podstawowe prawa, stanowiące autonomię, przy czym organizacje społeczne mniejszości narodowych nie są formą takiej autonomii; nie jest zdefiniowany także mechanizm realizacji prawa mniejszości narodowych do autonomii narodowo-kulturalnej⁶⁸. Podobnego zdania jest Jolanta Żyndul, która uważa, że mimo deklarowania autonomii narodowo-kulturalnej, Ustawa o mniejszościach narodowych Ukrainy de facto nie przyznaje mniejszościom praw autonomicznych, a jedynie standardowe prawa do swobody zrzeszeń, zakładania własnych instytucji oświatowo-kulturalnych, używania i nauki języka ojczystego itp⁶⁹. Niedoskonałość ustawodawstwa ukraińskiego, kiedy to pewne normy prawa przekształcają się

⁵⁹ O przyznaniu kosztów mówi projekt Raportu Ministerstwa Kultury Ukrainy w sprawie wykonania Karty Europejskiej języków regionalnych i języków mniejszości narodowych, zob. Друга періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Проект. Publikacja jest dostępna pod adresem: mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=261020.

⁶⁰ Інформаційно-довідковий матеріал про стан і перспективи розвитку співпраці в галузі освіти і науки між Україною і Республікою Польща. Informacja jest dostępna pod adresem: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=48DE8DCE41DBCFFA9AD985173CFFD7DD?art_id=45823.

⁶¹ Л. І. Рябошапко, Правове становище..., s. 301.

⁶² І. М. Алмаші, Реалізація прав..., s. 198-200.

⁶³ Л. І. Рябошапко, Правове становище, s. 304-305; І. М. Алмаші, Реалізація прав, s. 198-200.

⁶⁴ І. М. Алмаші, Реалізація прав..., s. 198-200.

⁶⁵ Л. І. Рябошапко, Правове становище, s. 320.

⁶⁶ І. М. Алмаші, Реалізація прав..., s. 198-200.

⁶⁷ Л. І. Рябошапко, Правове становище..., s. 313-314, 317.

⁶⁸ О. І. Липчук, Інституційні засади реалізації прав..., s. 137-138.

⁶⁹ J. Żyndul, Państwo w państwie?..., s. 225.

w deklaracje, powoduje fakt, że proces samoorganizacji mniejszości przebiega poza normami prawa⁷⁰, powodując etniczną eksterytorialną autonomizację⁷¹.

Reasumując, należy stwierdzić, że potrzeby polskiej mniejszości w Związku Radzieckim były zaspokajane częściowo i wybiórczo pod kontrolą aparatu partyjno-państwowego. Możliwości artykułowania interesów Polonii ukraińskiej zaczęły się pojawiać w roku 1988, z czego prawie od razu skorzystali Polacy na Ukrainie, tworząc w Kijowie w drugiej połowie tego roku Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe. Ujawnienie się w przestrzeni społeczno-politycznej interesów licznych mniejszości narodowych Ukrainy, proces dochodzenia do niepodległości państwa ukraińskiego i nawiązanie kontaktów Ukrainy z innymi państwami poradzieckimi lub państwami znajdującymi się w przeszłości pod wpływem Związku Radzieckiego doprowadziły do uchwalenia deklaracji, a potem ustaw gwarantujących (wraz z odpowiednimi umowami międzypaństwowymi) prawa obywatelskie, polityczne i kulturalne mniejszościom narodowym Ukrainy.

Obecnie liczne ustawy (mimo faktu, że ustawodawstwo ukraińskie w tej dziedzinie wymaga już zmian) przyznają mniejszościom narodowym, w tym Polakom, prawa obywatelskie (np. prawo do życia, prawo do równości wobec prawa i do równej obrony w sądzie, prawo do równego traktowania, prawo do pokojowych zebrań i zrzeszania się, prawo do przynależności do mniejszości narodowej), polityczne (prawo do udziału w wyborach, prawo do udziału w kierowaniu państwem i sprawami państwowymi) i kulturalne (prawo do własnej kultury, prawo do własnej religii i do wykonywania jej obrzędów, prawo do korzystania z ojczystego języka, prawo do nauki języka ojczystego i do nauki w tym języku, prawo do tworzenia instytucji, organizacji i zrzeszeń religijnych, prawo do spuścizny kulturalnej).

Należy zaznaczyć, że przeważnie mówi się o prawach osób należących do mniejszości narodowych, a nie o prawach zespołowych tych mniejszości, mimo że realizacja wielu z tych praw jest możliwa tylko w grupie. Trzeba także podkreślić sprzeczny charakter ustawodawstwa ukraińskiego — bardzo często deklaracje bądź zapisy ustawowe nie pokrywają się z innymi ustawami bądź zapisami innych ustaw, co ogranicza działanie danych praw lub czyni z nich jedynie deklaracje, nieznajdujące odzwierciedlenia w rzeczywistości. Poza tym Polacy na Ukrainie często nie mają świadomości swoich praw zagwarantowanych właściwym prawodawstwem, a znając je — nie chcą też ich egzekwować.

Polacy mieszkający na Ukrainie najbardziej skorzystali z praw obywatelskich i kulturalnych, a w największym stopniu z prawa zrzeszania się — przede wszystkim jeśli chodzi o organizacje społeczne, które mają ważną funkcję w procesie zaspokajania różnych potrzeb i realizacji rozmaitych interesów polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie. Partia polityczna Polaków na Ukrainie to nieomal jedyny przykład realizacji zespołowych praw politycznych przez polską mniejszość narodową. Z innych praw do reprezentacji politycznej Polacy nie skorzystali z różnych (często niezależnych od nich samych) przyczyn. Najpełniej są realizowane prawa kulturalne mniejszości polskiej, chociaż i w tej dziedzinie jest wiele problemów, związanych zarówno z niedoskonałością ustawodawstwa ukraińskiego, jak i z działaniem wielu innych czynników.

⁷⁰ Г. І. Луцишин, Національні меншини..., s. 51-52.

⁷¹ О. І. Липчук, Інституційні засади реалізації прав..., s. 139.

Олена Косьмій

Інститут кримінально-виконавчої служби

Юлія Кравченко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

Розглядаються основні міжнародні нормативно-правові акти щодо регламентації етнополітичної сфери суспільства, а також здійснюється порівняльний аналіз національного законодавства України та Польщі щодо регулювання діяльності етнічних та національних меншин.

Ключові слова: етнічна меншина, національна меншина, національне законодавство у сфері етнополітики, міжнародні нормативно-правові акти.

Helena Kosmij, Julia Krawczenko. Normatywno-prawne zabezpieczenie działalności mniejszości etnicznych i narodowych na Ukrainie i w Polsce.

Autorki przedstawiają podstawowe międzynarodowe akty prawne dotyczące regulowania etnopolitycznej sfery życia społecznego, a także dokonują analizy porównawczej ustawodawstwa narodowego Ukrainy i Polski w zakresie regulowania działalności mniejszości etnicznych i narodowych.

Słowa kluczowe: mniejszość etniczna, mniejszość narodowa, ustawodawstwo narodowe w dziedzinie polityki etnicznej, międzynarodowe akty normatywno-prawne.

Елена Косьмій, Юлія Кравченко. Нормативно-правовое обеспечение деятельности этнонациональных меньшинств в Украине и Польше.

Рассматриваются основные международные нормативно-правовые акты, которые регламентируют этнополитическую сферу общества, а также осуществляется сравнительный анализ национального законодательства Украины и Польши в области регулирования деятельности этнических и национальных меньшинств.

Ключевые слова: этническое меньшинство, национальное меньшинство, национальное законодательство в сфере этнополитики, международные нормативно-правовые акты.

Olena Kosmii, Yuliya Kravchenko. The Normative and Legal Implementation of the Ethnic and National Minorities Activity in Ukraine and Poland.

The basic international normative and legal acts on the regulation of the ethno-political sphere of the society are studied. The comparative analysis of the national legislation of Ukraine and Poland on regulation of the ethnic and national minorities activities is conducted.

Key words: ethnic minority, minority, national law on ethnic policy, international normative and legal acts.

На тлі підвищення соціальної мобільності у результаті стрімкого розвитку науки та техніки сучасні політичні процеси характеризуються демократичною спрямованістю та утвердженням принципів гуманізму і толерантності. Оскільки навколишній світ стає все більш строкатим, з політичної арени зникають моноетнічні держави і виникають питання облаштування середовища спільного існування представників різних етносів. За своїм змістом цей процес є багатовекторним та неоднозначним. Особливо важливим є вивчення досвіду регулювання етнополітичної сфери життєдіяльності суспільства у державах, які мають спільний кордон. У контексті сучасних політичних трансформацій доцільним є вивчення позитивного досвіду регулювання даної сфери у таких країнах, як Польща та Україна, а також розгляд спільних та відмінних положень національного законодавства у цій сфері.

Дослідженням етнополітичної проблематики, вивченням етнічних та національних спільнот в Україні та за її межами займалися такі науковці, як О. Антонюк, В. Євтух, О. Картунов, Г. Касьянов, В. Котигоренко, О. Майборода, Б. Андерсен, Е. Гелнер, Е. Сміт.

Але недостатньо уваги було приділено міжнародному та національному законодавству в сфері регулювання міжетнічних відносин на території сучасної Польщі та України, питанню визначення понять «національна меншина» та «етнічна меншина», і саме цій проблемі присвячена наша розвідка.

Варто зазначити, що в обох державах переважну більшість населення становлять представники титульного етносу. За даними Всеукраїнського перепису населення, що проводився у 2001 році, 77,6% громадян України вважали себе українцями [1]. У Польщі, згідно з останнім загальнодержавним переписом населення 2011 року, 93,72% громадян є поляками за етнічним походженням [2, с.17].

Також спільним для обох країн є фіксація у Конституціях демократичного політичного режиму, що свідчить про аналогічні погляди на засади політичного устрою держави. Порівняльний аналіз законодавства названих вище країн є цікавим з точки зору включеності Польщі до Європейського Союзу та невходження до неї України. Однак, незважаючи на це, національне законодавство обох держав ґрунтується на міжнародних нормативно-правових актах.

Загальна декларація прав людини, яку було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, стала першим найважливішим загальноновизнаним документом, де зафіксовано критерії дотримання в усьому світі міжнародних норм стосовно прав людини [3]. Значним кроком у захисті прав національних меншин стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1992 року Резолюції 47/135 «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин» [4].

До основних міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність та покликані забезпечити реалізацію основних прав і свобод етнічних або національних меншин також варто віднести Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (серпень 1975 року), Віденський підсумковий документ НБСЄ (січень 1989 року), Документ Копенгагенської наради з людського виміру (червень 1990 року), Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин (листопад 1992 року), Рекомендації Ради Європи 1201 (лютий 1993 року), Віденську декларацію та додатки до неї (жовтень 1993 року), Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин (листопад 1994 року), Резолюцію ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (березень 1995 року), Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (жовтень 1996 року), Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (лютий 1998 року) та інші міжнародні документи.

У Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин 1995 р. зазначено, що захист прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини і як такий є одним з напрямків міжнародного співробітництва, в межах якого має заохочуватись атмосфера терпимості та міжкультурного діалогу [5]. Дана конвенція закріплює основні права національних меншин та окреслює способи і межі їх реалізації.

У п. 1 Гаазьких рекомендацій щодо прав національних меншин на освіту (1996 р.) зазначено: «Право осіб, які належать до національних меншин, на збереження своєї самобутності може бути повністю реалізоване тільки тоді, коли вони добре оволодіють своєю рідною мовою у процесі навчання». Також, відповідно до норм вказаного міжнародного документу:

- держава повинна забезпечити виховання в дошкільних закладах мовою меншини;
- предмети у початковій школі мають викладатися мовою меншини (в ідеалі);
- у середній школі — викладання мовою меншини значної частини навчального матеріалу;
- вивчення самої мови повинно здійснюватися на постійній основі як у початковій, так і у середній школі;
- у професійній і вищій школах викладання мовою меншини — відповідно до запитів представників спільноти та їх достатньої кількості [6].

Важливим міжнародним документом у даній сфері є Лундські рекомендації ОБСЄ щодо ефективної участі національних меншин у суспільно-політичному житті (1999 рік).

Мета зазначених рекомендацій, як і раніше прийнятих Гаазьких (1996 рік) та Ословських (1998 рік), полягає у заохоченні та сприянні застосування державами конкретних заходів для послаблення загострення у відносинах з національними меншинами і, таким чином, у сприянні запобіганню конфліктів. Лундські рекомендації є спробою роз'яснити і уточнити зміст прав меншин та інших норм загального застосування в ситуаціях, віднесених до компетенції Верховного комісара. Зокрема, у них дається пряме тлумачення цих норм, спеціально розраховане на їхнє однакове застосування у демократичних державах [7].

В Україні основні засади державної етнополітики закріплені у таких нормативно-правових актах як: Декларація прав національностей України (листопад 1991 року), Закон «Про національні меншини в Україні» (червень 1992 року), Конституція України (червень 1996 року); Закон «Про громадянство України» (квітень 1997 року), Закон «Про засади державної мовної політики» (липень 2012 року) та в інших правових документах, прийнятих парламентом держави. Зокрема, у статті 12 Конституції України зазначається, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [8].

Аналізуючи національне українське законодавство у етнополітичній царині, варто зазначити, що, незважаючи на законодавче закріплення визначення поняття “національні меншини” у багатьох державах, у тому числі й в Україні (Закон України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 року), проблема адекватного пояснення сутності та характеристик цих спільнот залишається досить актуальною. Так, згідно зі ст. 3 Закону України «Про національні меншини», до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [9]. На відміну від багатьох європейських поліетнічних країн, згідно з ідеєю, що закладена у визначення цього поняття, в Україні до національних меншин можна зараховувати представників практично усіх етносів, які нині проживають на її території. Також недоліком є відсутність розмежування таких понять як корінний народ, етнічна та національна меншини.

Закон України «Про національні меншини» спирається на Декларацію прав національностей України від 01.11.1991. У ст. 6 даного закону держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Важливим є закріплення у даному законі права на національні ім'я та прізвища, а також вільного вибору обсягу реалізації задекларованих прав. Можна констатувати, що у даному нормативно-правовому акті закріплено досить широкий спектр прав етнічних та національних меншин.

Питання використання мов меншин піднімається у ст. 3 Декларації прав національностей України: «Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації <...> в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова на рівні з державною мовою» [10].

Наступним кроком у регулюванні даного питання стало прийняття Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов національних меншин» 15.05.2003 р. [11], у якій дається визначення регіональних мов, а також покладаються обов'язки на держави поглиблювати взаєморозуміння між усіма мовними групами населення країни, сприяти вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин [12, с. 49].

Актуалізація мовного питання на території України завершилась прийняттям Закону України «Про засади державної мовної політики» 3.07.2012 р. У частині 2 статті 7 визначено регіональні мови або мови меншин України, до яких застосовуються заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, а саме: російської, білоруської, болгарської, вірменської, гагаузької, ідишу, кримськотатарської, молдавської, німецької, новогрецької, польської, ромської, румунської, словацької, угорської, русинської, караїмської, кримчацької [13].

Реалізація заходів, що спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, можлива за умови, якщо кількість осіб-носіїв регіональної мови, що проживають на території, де поширена ця мова, становить 10 % і більше чисельності її населення. На сьогодні триває процес прийняття органами місцевого самоврядування рішень про визнання регіональних мов на їх території та вживання відповідних заходів, що пов'язані з реалізацією зазначених рішень.

Нормативно-правова регламентація етнополітичної сфери у Польщі дещо схожа на українську, проте має свої відмінності. Основні її засади закріплюються у Конституції. Зокрема, у Розділі 2, акті 35 зазначається, що громадянам, які належать до національних та етнічних меншин забезпечується право збереження та розвитку власної мови, звичаїв і традицій, а також розвиток власної культури. Національні та етнічні меншини мають право створювати власні освітні, культурні інститути, що слугують охороні релігійної та культурної самобутності [14].

Варто зазначити, що у національному законодавстві даної країни чіткіше визначаються основні засади діяльності меншин. Особливо варто підкреслити, що Закон Республіки Польща «Про національні й етнічні меншини та регіональні мови» від 6 січня 2005 року розмежовує поняття національної меншини та етнічної групи і містить чіткі їх дефініції. Так, стаття 2 визначає, що національною меншиною є група польських громадян, яка відповідає наступним критеріям: 1) є менш чисельною від решти населення Республіки Польща; 2) істотно відрізняється від решти громадян мовою, культурою або традицією; 3) прагне (здатна) зберегти свою мову, культуру або традиції; 4) має усвідомлення своєї історичної національної спільноти та прагне до її виявлення і захисту; 5) її предки проживали на сучасній території республіки Польща щонайменше сто років; 6) ототожнюється з державотворчою (організованою) нацією у своїй державі. Пункт 2 цієї статті національними машинами називає: білоруську, чеську, литовську, німецьку, вірменську, російську, словацьку, українську та єврейську [15].

Цікавим моментом у даному Законі є віднесення українців Польщі до національних меншин, а лемків (які є етнографічною групою українців) до етнічних. Особи, які належать до етнічних та національних меншин мають право на вільне використання власної мови, розповсюдження нею публічної та приватної інформації, а також отримання освіти. Мова меншини може використовуватись як допоміжна поряд із загальнодержавною за умови, якщо її носії становлять не менше 20% від загальної кількості населення гміни і занесені до загального реєстру муніципалітету. Станом на квітень 2012 року допоміжна мова використовується у 31 гміні з 51. Даний нормативно-правовий акт містить і заборони. Так, у статті 5 забороняється створювати організації, що мають на меті асиміляцію осіб, які належать до меншин, а у наступній статті міститься заборона дискримінації, що засновується на етнічному підґрунті.

У законодавстві Республіки Польща досить вдало збалансовано питання забезпечення реалізації прав національних і етнічних меншин та охорони державної мови. Так, у статті 4 Закону «Про польську мову» від 7 жовтня 1999 року окреслено сферу використання державної мови, а у статті 15 вказано, що за порушення положень даного нормативно-правового акту накладається штраф [16]. Варто зазначити, що, на відміну від українського законодавства, яке регулює мовне питання, у вказаному законі Республіки Польща іноземець або особа, яка прагне постійно проживати на її території, має отримати офіційне посвідчення володіння польською мовою після складання відповідного іспиту. За вчинення злочину на етнічному

ґрунті передбачається кримінальна відповідальність відповідно до Кримінального кодексу Республіки Польща від 6 червня 1997 року.

Іншими нормативно-правовими актами є Закон «Про систему освіти» від 7 вересня 1991 року, в якому зазначається, що у загальноосвітніх закладах має надаватись можливість підтримання національної, етнічної, мовної та релігійної самобутності. У Законі «Про радіомовлення та телебачення» від 29 грудня 1992 року міститься вимога врахування потреб національних та етнічних меншин у діяльності громадського телебачення та радіомовлення.

Отже, законодавче регулювання етнополітичної сфери в обох країнах здійснюється на основі міжнародних нормативно-правових актів. У Конституціях України та Польщі зафіксовано демократичні політичні режими, а також основні засади етнополітики держав. Проте базові поняття у національному законодавстві республіки Польща визначено чіткіше, краще окреслено питання статусу регіональних мов. У цілому в обох державах створено сприятливі умови для життєдіяльності етнічних та національних меншин.

1. *Всеукраїнський перепис населення 2001 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
2. *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011* // Opracowanie przygotowane na Kongres Demograficzny w dniach 22–23 marca 2012 r. – Warszawa, 2012. – 30 s.
3. *Бородінов В.* Міжнародний досвід захисту прав національних меншин [Електронний ресурс] / В. Бородінов // Віче. – 2011. – № 18. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2705/>.
4. *Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин* [Електронний ресурс] // Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318.
5. *Рамкова конвенція про захист національних меншин (ЕТ5 № 157)* // Збірка договорів Ради Європи. – К., 2000. – С. 117–124.
6. *Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996 р.)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.osce.org/uk/hcnm/32194?download.
7. *Лундські рекомендації* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/hcnm/32255>.
8. *Конституція України* : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Україна, 1996. – 54 с.
9. *Закон України «Про національні меншини України»* від 25 червня 1992 р. № 2494-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.
10. *Декларація прав національностей України* від 01 листопада 1991 р. № 1771-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>
11. *Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»* від 15 травня 2003 р. № 802-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/802-15>.
12. *Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин (ЕТ5 № 148)* // Збірка договорів Ради Європи. – К., 2000.
13. *Закон України «Про засади державної мовної політики»* від 03 липня 2012 р. № 5029-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.
14. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [rhttp://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483](http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483).

15. *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* Dz.U. z 2005 r. poz. 141, Nr. 62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : isap.sejm.gov.pl.

16. *Ustawa z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim* Dz. U.z 2011 r. Nr. 43, poz. 224, Nr. 84, poz. 455 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : isap.sejm.gov.pl.

OBCOŚĆ JĘZYKA OJCZYSTEGO (LINGWISTYCZNA IDENTYFIKACJA POLAKÓW NA UKRAINIE)¹

Autor rozważa problem tożsamości narodowej Polaków na Ukrainie. Wyjaśnia powody, dla których Polonia ukraińska nie włada językiem ojczystym, naświetla przyczyny regionalizacji tożsamości polskiej na Ukrainie.

Słowa kluczowe: Polonia Ukrainy, mniejszości, naród-język, stereotypy, języki mniejszościowe.

Євген Білоножко. Чужинність рідної мови (мовна ідентичність поляків в Україні).

Розглянуто проблему національної ідентифікації поляків в Україні. Пояснюються причини незнання рідної мови поляками України, виявлено причини регіоналізації польської ідентичності в Україні.

Ключові слова: Полонія України, меншість, нація-мова, стереотипи, мова меншості.

Евгений Билюножко. Чужеродность родного языка (языковая идентичность поляков в Украине).

Рассматривается проблема национальной идентичности поляков в Украине. Объяснены причины незнания родного языка польским меньшинством. Объясняются причины регионализации польской идентичности в Украине.

Ключевые слова: Полония в Украине, меньшинство, нация-язык, стереотипы, язык меньшинства.

Yevgeniy Bilonozhko. The Alienation of the Mother Tongue (the Linguistic Identity of Poles in Ukraine).

The problem of national identity of Poles in Ukraine has been analyzed. The reasons for the native language ignorance by the Polish minority and reasons for the Polish identity regionalization in Ukraine are explained.

Key words: Polonia of Ukraine, minority, nation-language, stereotypes, the language of national minority.

Dyskurs polityczny w Polsce i na Ukrainie prowadzony w gazetach lub telewizji jest bardziej medialnym show aniżeli merytorycznym dialogiem. Często wnioski i pomysły płynące z takich dyskusji są pełne stereotypów i uprzedzeń. Jest to przede wszystkim spowodowane brakiem specjalistów zajmujących się polityką na poziomie naukowych badań. Oczywistym efektem takich uprzedzeń może być przekonanie, że wszyscy Polacy to katolicy i prawicowcy (ten stereotyp panuje na Ukrainie i jest podtrzymywany przez media). Co do Ukrainy, we współczesnej Polsce panuje przekonanie, że jest ona podzielona pod względem językowym na regiony etniczne. Na wschodzie i południu mówią po rosyjsku Rosjanie, na zachodzie i w centrum mówią po ukraińsku Ukraińcy. Za lingwistycznym podziałem współczesnej Ukrainy stoją bardziej spekulacje polityczne i ambicje konkretnych osób niż przeszłość historyczna. Dlatego warto spojrzeć na problematykę tożsamości etnicznej przez pryzmat tożsamości językowej.

Dla współczesnej Ukrainy kwestia językowa jest przede wszystkim kwestią narodową — takie przekonanie głoszą narodowo nastawione środowiska polityczne, ale statystyka wykazuje, że wpływ czynników językowych na tożsamość etniczną dla dużej części środkowej i południowej Ukrainy jest słaby (Rosjan jest mniej od osób mówiących po rosyjsku). Problemem języka i etnicznej tożsamości na Ukrainie zajmowali się tacy naukowcy, jak Roman Korszuk, Wiktor Wilkow, Mykoła Rozumny, Sergiusz Rudnicki, Wiktor Jewtuch, Jevgeniy Rymarenko, Oleksandr Majboroda, Oleksandr Zinczenko i in.

Spekulacje dotyczące kwestii językowo-narodowych na Ukrainie w ciągu ostatnich 10 lat nasilają się i są wykorzystywane w rozgrywkach politycznych. Dotyczy to wyłącznie języka ukraińskiego i rosyjskiego. Wszystkie inne języki mniejszości narodowych na Ukrainie znajdują się poza zasięgiem debaty narodowo-językowej, co stwarza mylne wrażenie nie tylko w świadomości społecznej, ale również na arenie międzynarodowej. Nie da się ukryć, że język na współczesnej Ukrainie jest raczej narzędziem walki politycznej ludzi mających jasno sprecyzowane cele polityczne.

Warto zwrócić uwagę na badania specyfiki językowej polskiej mniejszości narodowej. Mimo iż mniejszość ta nie należy do najliczniejszej na Ukrainie, wg spisu ludności z 2001 r. liczy

¹ Artykuł powstał na podstawie referatu wygłoszonego na Interdyscyplinarnej Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Quo vadis młoda Polonia”, która odbyła się 17-18 listopada 2012 r. w Pułtusku.

zaledwie 145 tys. osób (8 miejsce wśród mniejszości narodowych Ukrainy), jej znaczenie jest ważne pod względem historycznym i kulturowym z uwagi na historyczną i geograficzną bliskość obu narodów oraz wpływy kulturowe Polaków na Ukrainie w przeszłości. Obecna społeczna i publiczna aktywność tej mniejszości jest znacznie mniejsza niż w minionych czasach. Należy podkreślić, że rzeczywista liczba osób, które identyfikują się z narodowością polską, jest dużo większa, a oficjalne wyniki są zaniżone ze względu na brak wystarczających środków na przeprowadzenie spisu w sposób jakościowy i w pełnym wymiarze.

Stanisław Kostecki, prezes Związku Polaków na Ukrainie, mówi o 1 mln. Polaków mieszkających na Ukrainie. Podobne liczby podaje fundacja „Wspólnota Polska”². W rachubach tych wzięto pod uwagę liczbę wiernych wyznania rzymskokatolickiego mieszkających na Ukrainie. Jednak dane pochodzące z tych statystyk są przesadnym uogólnieniem, zwłaszcza że w ciągu ostatnich 10 lat Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie stara się odchodzić od postrzegania siebie jako polskiego Kościoła, co niejednokrotnie podkreślali biskupi³. Na odejście rzymskich katolików od polskości wskazuje i ukraiński religioznawca Wadim Cymbalij:

Liczba polskojęzycznych wiernych z roku na rok maleje we wszystkich parafiach na Ukrainie. W centralnej i wschodniej Ukrainie język polski w Kościele już prawie zanikł (na południu i wschodzie Ukrainy msze odprawiane są większości po rosyjsku). W większości przypadków władze kościelne nieformalnie wymagają odprawiania nabożeństw w języku ukraińskim lub rosyjskim. Od 5 lat na terenie Lwowskiej metropolii język polski jest konsekwentnie wypierany na rzecz ukraińskiego⁴.

Mimo starań, aby pozbawić Kościół katolicki cech Kościoła „polskiego” Konferencji biskupów rzymskokatolickich długo nie udawało się dojść do porozumienia z Konferencją biskupów greckokatolickich w sprawie listu dotyczącego tragedii wołyńskiej. To oznacza, że kościół na Ukrainie pozostaje jednak ostoją polskości.

Czynnik historyczny i geograficzny dla polskiej mniejszości jest nie mniej ważny niż inne czynniki. Geografia osadnictwa wyznacza charakter stosunków etnicznych i wspólnej przeszłości historycznej. Tradycyjnie mniejszość polska zamieszkiwała tereny, które obecnie nazywane są zachodnią Ukrainą, Podolem i Polesiem (współczesny Żytomierz, Równe, Winnica, Kijów i chmielnicyzna). Największa liczba Polaków zamieszkuje w obwodach żytomierskim (3,5% ludności) i chmielnickim (1,6%). W pozostałych regionach liczba Polaków stanowi mniej niż 0,5%. Dane te ilustruje tabela 1.

Tabela 1.

Obwody z największą liczbą Polaków

Ukraina	144 100	0,30%
Obwód żytomierski	49 000	3,5%
Obwód chmielnicki	23 000	1,60%
Obwód lwowski	18 900	0,70%

Źródło: Підсумки всеукраїнського перепису населення 2001 року. Про кількість та склад населення України, Електронний ресурс — режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

Upadek Imperium rosyjskiego i austro-węgierskiego doprowadził do powstania państwa polskiego, które włączyło do swych terytoriów ziemie należące w tym lub innym okresie historycznym do Rzeczypospolitej. Nowo utworzona II Rzeczpospolita była państwem wielonarodowym z dużą liczbą chłopów niepolskiej narodowości na wschodnich terenach.

Odrodzenie narodowej świadomości Ukraińców przypada na początek XX w. Jednak państwo ukraińskie wówczas nie powstało i właśnie niepowodzenie w realizacji dążeń w zbudowaniu

² Polska diaspora na świecie (dane szacunkowe na 2007 r.): http://wspolnotapolska.org.pl/polonia_w_liczbach.html.

³ Интерв'ю з єпископа-ординарія Яном Пурвінським від 11 травня 2011 року — режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/42290/.

Интерв'ю митрополита Львівського Римо-католицької церкви в Україні архієпископ Мечислав Мокшицький від 7 вересня 2012 року — режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2012/09/07/367410>.

⁴ В. В. Цимбалій, Становлення структур Львівської Архідієцезії латинського обряду в незалежній Україні, Гуманітарні студії: Збірник наукових праць — Вип. 8, К.: ВПЦ „Київський університет”, 2010, с. 95.

państwa spotęgowało ruch nacjonalistyczny, który wykorzystywał metody terrorystyczne, zresztą jak i większość tego typu ruchów. II wojna światowa tylko pogorszyła napięcia narodowe na terenach współczesnej Ukrainy Zachodniej. Krwawe wydarzenia na Wołyniu i powojenna operacja „Wisła” radykalnie zmieniły etniczną mapę zachodnich regionów współczesnej Ukrainy. Wydarzenia te stały się także podstawą dla powstających mitów politycznych oraz chęci rewanżu zarówno ze strony polskiej, jak i ukraińskiej.

Wydarzenia na Wołyniu, OUN-UPA, operacja „Wisła” oraz sowiecka okupacja Ukrainy i Polski dla mieszkańców zachodnich obwodów Ukrainy i dla wielu Polaków stanowi część historii, w której uczestniczyli ich dziadkowie lub rodzice. Relacje ojców o tamtych wydarzeniach są bardziej rzeczywiste od historii opisanej w podręcznikach. Wzajemną niechęć i uprzedzenia w obu narodach wzmocnił fakt, iż pojednanie miało charakter bardziej formalny, przyjmując postać oficjalnych deklaracji urzędników, a nie rzeczywistych działań. Sprawił to przede wszystkim fakt, że akty pojednania pomiędzy obydwojema narodami były przeprowadzone przez osoby, które nie należały do moralnych autorytetów obu narodów (wydarzenia te miały miejsce w czasie prezydentury Leonida Kuczmy i Aleksandra Kwaśniewskiego, kiedy została uhonorowana pamięć Polaków pomordowanych na Wołyniu (lipiec 2003 r.), oraz za prezydentury Lecha Kaczyńskiego i Wiktora Juszczenki, kiedy w 2006 r. uczczono pamięć ukraińskich ofiar tragedii wołyńskiej). Choć znaczenie tych aktów pojednania jest niezwykle ważne, ponieważ ukazały one tragedię wołyńską jako zło absolutne, bez wskazywania winnych, to jednak zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie nadal żywe pozostało poczucie krzywdy.

Wydarzenia na Wołyniu stworzyły mit Ukraińca jako brutalnego przestępcy, zaś akcja wysiedleńcza „Wisła” potwierdziła stereotyp, że Polacy są agresorami i najeźdźcami na terytorium Ukrainy. Ta etniczna mitotwórczość jest charakterystyczna dla Wołynia, Lwowa, Iwano-Frankowska i Równego.

Mit o krwiożerczych najeźdźcach z Polski w innych częściach Ukrainy jest nieznanym. Granicę takiego pogładowo-mitycznego podziału stanowi dawna granica na rzece Zbrucz; współczesny Chmielnicki, Żytomierz i Winnica stały się domem dla ogromnej większości Polaków mieszkających na Ukrainie. Na tych obszarach wspólnym wrogiem dla Ukraińców i Polaków byli Sowieci. W konsekwencji, na tych terytoriach negatywna mitotwórczość we wzajemnych stosunkach obu narodów nie jest znana. Należy podkreślić, że im dalej na wschód, tym mniej są spotykane ksenofobiczne postawy wobec Polaków i Ukraińców. Szczegółowo porusza tę problematykę w swoich badaniach polska socjolingwistka Helena Krasowska w monografii pt. *Mniejszość polska na Południowo-Wschodniej Ukrainie*⁵.

Brak polsko-ukraińskich konfliktów na wschód od Zbrucza tłumaczy preferencje językowe mniejszości polskiej. Można to wyjaśnić w ten sposób, że brak napięć przyczynił się do zmniejszenia dążeń do demonstracji swoich więzi z Polską poprzez używanie języka polskiego. Poza terytorium dawnej II Rzeczypospolitej potrzeba demonstrowania polskości przez mniejszość polską była niwelowana brakiem poczucia obcości. We Lwowie język stał się istotnym środkiem pokazania odrębności polskiej, 56% Polaków uważa tam język polski za ojczysty, natomiast w innych regionach tożsamość etniczna nie jest związana z językiem polskim. Ilustruje to tabela 2.

Tabela 2.

Język ojczysty mniejszości polskiej na Ukrainie w procentach

	Język polski	Język ukraiński	Język rosyjski
Obwód żytomierski	1,3	94,5	4,2
Obwód lwowski	56	41	2,8
Obwód chmielnicki	10,9	86,2	2,8

Źródło: Підсумки всеукраїнського перепису населення 2001 року. Про кількість та склад населення України, Електронний ресурс — режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

Jednak najważniejszą cechą polskiej mniejszości na Ukrainie jest nie tylko żywa i wspólna pamięć historyczna, ale również skomplikowany sposób samookreślenia się. Klasyczna definicja narodu

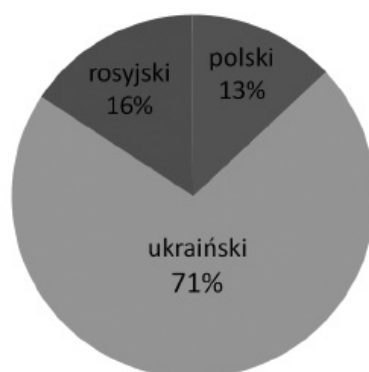
⁵ H. Krasowska, *Mniejszość polska na Południowo-Wschodniej Ukrainie*, Warszawa 2012.

wg Anthony'ego Smitha mówi, że jest to „grupa osób mająca własną nazwę, historyczne terytorium, mity i pamięć historyczną, oraz wspólną obywatelską kulturę, wspólną gospodarkę, wspólne prawa i obowiązki dla wszystkich jej członków”⁶. Jest to oczywiście jedno z wielu ujęć, pojęcie narodu ma również inne definicje. Teoria kulturowa, której przedstawicielami byli austromarksieści Karl Renner, Johann Herder, Karl Kautsky, określa wspólnotę narodową jako wspólnotę posiadającą umiejętność wspólnego myślenia i mówienia. Czynnikiem językowy dla teorii, które stosują podejście psychologiczne do kwestii narodowej, jest bardzo ważny. Zatem kwestia narodowa jest ściśle związana z językiem, ale język nie jest jedynym czynnikiem identyfikacji narodowej. Stanowi on pierwszą manifestację narodowości, ale w przypadku Ukrainy brak jest powiązań pomiędzy czynnikiem etnicznym a językowym⁷.

Na Ukrainie ponad 5 mln ukraińskich obywateli zadeklarowało rosyjski jako język ojczysty, a 322 tys. Rosjan oświadczyło, że ukraiński jest dla nich językiem ojczystym (wg powszechnego spisu ludności z 2001 r. za Rosjan uważa się 8, 33 mln obywateli Ukrainy). W przypadku Polaków na Ukrainie sytuacja jest podobna. Z ponad 145 tys. osób język polski uznaje za ojczysty tylko 18 tys., natomiast dla ponad 100 tys. osób, czyli 71% ukraińskiej Polonii, ojczystym jest język ukraiński. Ilustruje to rysunek 1.

Rysunek 1.

Język ojczysty Polaków na Ukrainie

Źródło: Підсумки всеукраїнського перепису населення 2001 року. Про кількість та склад населення України, Електронний ресурс — режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

Identyczna sytuacja językowa występuje wśród mniejszości niemieckiej i żydowskiej na Ukrainie — spośród 33 tys. Niemców dla 64% językiem ojczystym jest język rosyjski, z kolei spośród 100 tys. ukraińskich Żydów, 83% uznaje rosyjski za język ojczysty⁸. W przypadku Żydów powodem tego jest fakt, iż religia stanowi dla nich podstawę tożsamości narodowej. Natomiast u Niemców wybór języka rosyjskiego jest związany z potrzebą asymilacji i uniknięcia stygmatyzacji. Obydwie mniejszości mieszkają w miastach, ale nie mają swoich zwartych skupisk. W języku ojczystym na Ukrainie mówią Rumuni, Węgrzy, Bułgarzy, Krymscy Tatarzy i Mołdawianie — czyli te mniejszości, które mieszkają na wiejskich terenach, co daje możliwość nawiązania ścisłych relacji osobistych między sobą i w rezultacie zbudowania zwartej społeczności narodowej, która potrafi wywierać naciski na władze lokalne albo centralne.

Podział etniczny i językowy Polaków na Ukrainie możemy uzasadnić faktem, iż zdecydowana większość Polaków mieszkających na Ukrainie identyfikuje się na podstawie wyznania religijnego (Polak, to znaczy katolik). Podobna sytuacja z samoidentyfikacją ma miejsce w Irlandii, gdzie język angielski, jako język komunikacji, nie jest wyznacznikiem etniczności, ważniejszy jest czynnik

⁶ А. Сміт, Національна ідентичність, К.: Основи 1994, s. 23.

⁷ Р. Коршук, Етнополітологія: Навчальний посібник, К.: Альтера, 2011, s. 34.

⁸ Підсумки всеукраїнського перепису населення 2001 року. Розподіл населення за національністю та рідною мовою України, Електронний ресурс — режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popull/select_5/?data=1&box=5.1W&rz=1_1&rz_b=2_1&k_t=00&botton=cens_db.

religijny (stereotyp Irlandczyk to katolik, Anglik — protestant). Innym ważnym czynnikiem jest rozproszenie Polaków na Ukrainie. Zdecydowana większość mieszka na wsi lub w małych miasteczkach centralnej Ukrainy, gdzie na co dzień jest używany język ukraiński. Według oficjalnych statystyk ukraińska Polonia nie zamieszkuje żadnego z obszarów w liczbie przekraczającej 10%. Na Ukrainie Polonia posługuje się na co dzień językiem ukraińskim, ale gazety i czasopisma wydawane się wyłącznie po polsku.

Pomimo iż na edukację Polonii na Ukrainie Wschodniej przeznaczają się znaczne nakłady finansowe, sytuacja z językiem polskim nie zmienia się od lat. Po wejściu w życie ustawy o Karcie Polaka, której jednym z wymogów jest wykazanie się znajomością języka polskiego, można przypuszczać, że znajomość języka polskiego poprawi się⁹. Wydaje się jednak wątpliwe, żeby polski stał się językiem używanym na co dzień wśród ukraińskiej Polonii. Od 20 lat polska tożsamość na Ukrainie ma charakter deklaracyjny, poza tym trwa ciągle proces asymilacji. Mimo że na Ukrainie działa 5 szkół polskojęzycznych, z domowego użytku język polski został wyparty. Czasopisma polonijne nie są konkurencyjne, wszystkie gazety i portale dotowane z budżetu Rządu RP nie znajdują zainteresowania wśród osób, do których są adresowane, tj. wśród polskich mieszkańców Ukrainy. Dopiero od 2012 r. pojawiły się polonijne media w języku ukraińskim (Monitor Wołyński, Polonews).

Zatem polityka wsparcia polskiej prasy na Ukrainie przez polski rząd jest raczej rutyną oraz wyrazem nostalgii. Statystyka mówi, że osoby, do których ma ona docierać, nie potrafią przeczytać tekstów w języku ojczystym. Podobna sytuacja jest z językiem mniejszości niemieckiej w Polsce. Według narodowego spisu ludności z 2002 r., spośród 200 tys. osób, 100 tys. uznaje polski za język domowego użytku, a pozostałe 100 tys. mówi na co dzień w innym języku. Dlatego na portalach mniejszości niemieckiej w Polsce informacje są podawane po polsku, niemiecku, a czasami i po angielsku¹⁰. Ryszard Galla, w latach 1991-2008 prezes Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Niemców Na Śląsku Opolskim (Sozial-Kulturelle Gesellschaft der Deutschen im Opperler Schlesien), obecnie jego wiceprzewodniczący, nie znał niemieckiego nawet na minimalnym poziomie. Od 2008 r. Towarzystwu prezesuje Norbert Rasch, który swobodnie mówi nie tylko w języku niemieckim, ale także po polsku oraz w gwarze śląskiej.

Według danych spisu z 2002 r., spośród 22 tys. Ukraińców mieszkających w Polsce, tylko 2 tys. deklaruje polski jako język domowego użytku, podczas gdy 20 tys. uznaje inny język za język domowy¹¹.

Można więc stwierdzić, że mniejszość polska na Ukrainie, zgodnie z klasyfikacją A. Smitha, należy do marginalnej części populacji, która ma podwójną lub potrójną tożsamość. Sytuacja ta prowadzi do braku samoorganizacji i jasnej, konstruktywnej postawy w walce o swoje prawa. Z powodu nieznamienia języka polskiego Polacy na Ukrainie są odcięci od Macierzy. Ustawa o Karcie Polaka może zwiększyć liczbę osób, które będą uczyły się języka polskiego.

Podsumowując, należy stwierdzić, że czynnik językowy nie odgrywa zbyt ważnej roli w zachowywaniu tożsamości etnicznej. Brak znajomości języka ojczystego jest obserwowany nie tylko wśród polskiej mniejszości na Ukrainie, ale także wśród innych mniejszości zamieszkałych na terytorium Ukrainy albo Polski. Możemy tłumaczyć ten stan stopniem integracji mniejszości w kraju zamieszkania. Z drugiej strony, język jako wyznacznik przynależności narodowej został zastąpiony czynnikiem religijnym.

Głównym powodem tego, że Polacy mieszkający na Ukrainie nie rozmawiają w języku ojczystym, jest charakter osadnictwa (w odróżnieniu od mniejszości niemieckiej w Polsce i polskiej mniejszości na Litwie nie zamieszkuje oni zwartego obszaru). Dlatego nie korzystają także z możliwości płynących z Ustawy o zasadach państwowej polityki językowej (ustawa Kiwałowa-Kolesniczenki)¹².

⁹ Trudno ocenić popularność i zainteresowanie językiem polskim, żadne statystyki nie są w tym zakresie prowadzone. Prasowe deklaracje konsulów wyrażają ich prywatne opinie.

¹⁰ Strona internetowa: <http://www.vdg.pl>, lub <http://www.tskn.vdg.pl>.

¹¹ Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu: http://www.stat.gov.pl/gus/5840_4520_PLK_HTML.htm.

¹² Закон України „Про засади державної мовної політики” від 3 липня 2012 року № 5029-VI: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.

Mimo deklaracji o progresywności ustawy, oprócz wspierania języka rosyjskiego żaden inny nie ma szans stać się językiem regionalnym bądź językiem mniejszości. Artykuł 7 wspomnianej ustawy mówi, że „W niektórych przypadkach, decyzją rady gminy (rejonu), biorąc pod uwagę szczególną sytuację, może być wprowadzony język regionalny albo mniejszościowy na terytorium, gdzie liczba mniejszości jest mniejsza niż 10 procent”.

Rzecz jasna, na terenie żadnej ukraińskiej gminy oficjalnie Polacy nie stanowią 10% ludności i w związku z tym nie będą w stanie wymusić na radnych przyjęcia języka polskiego jako regionalnego (ustawa przewiduje wprowadzenie języka regionalnego przez zebranie podpisów i referendum albo na podstawie spisu powszechnego).

Jak do tej pory oprócz zatwierdzenia języka rosyjskiego tylko na Zakarpaciu w Beregowie udało się wprowadzić język węgierski jako język mniejszości.

Jakub Sokół

Institut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

POSŁOWIE NA SEJM RP W OBRONIE ŁUŻYCZAN PO ROKU 2000

Autor ukazuje obronę interesów narodu serbołużyckiego podejmowaną przez posłów na Sejm Rzeczypospolitej Polskiej po roku 2000 w formie interpelacji i listu otwartego. Omówione zostały interpelacje Janusza Dobrosza z 2002 r. (Polskie Stronnictwo Ludowe), Marka Jurka i Artura Zawiszy z 2003 r. (Prawo i Sprawiedliwość), Artura Górskiego z 2009 r. (PiS) oraz List otwarty do saksońskiego ministra oświaty w obronie serbołużyckiej szkoły średniej w Pančicach-Kukowie z 2006 roku podpisany przez 54 posłów Ligi Polskich Rodzin i Samoobrony RP.

Słowa kluczowe: Łużycanie, posłowie na Sejm RP, interpelacje poselskie, likwidacja szkół średnich w Chrósćicach i Pančicach-Kukowie.

Якіє Сокіл. Депутаты Сейму РП — захисники лужичан після 2000 року.

Висвітлено захист депутатами Сейму Речі Посполитої Польщі після 2000 р. інтересів серболужицького народу за допомогою депутатського запиту і редагування відкритого листа. Розглянуто депутатські запити Януша Доброша 2002 р. (Польська народна партія), Марка Юрка і Артура Завиши 2003 р. (Право і справедливість), Артура Гурського 2009 р. (Право і справедливість), а також відкритий лист до саксонського міністра освіти на захист серболужицької середньої школи в Панцицях-Кукові, підписаний у 2006 р. 54 депутатами Ліги польських родин і Самооборони РП.

Ключові слова: лужичани, депутати Сейму РП, депутатські запити, ліквідація середніх шкіл у Хрустицях і Панцицях-Кукові.

Яков Сокол. Депутаты Сейма РП — защитники лужичан после 2000 года.

Рассматривается защита депутатами Сейма Речи Посполитой Польши после 2000 г. интересов серболужицкого народа при помощи депутатских запросов и редактирования открытого письма. Рассмотрены депутатские запросы Януша Доброша 2002 г. (Польская народная партия), Марка Юрка и Артура Завиши 2003 г. (Право и справедливость), Артура Гурского 2009 г. (Право и справедливость), а также открытое письмо к саксонскому министру образования в защиту серболужицкой средней школы в Панцицах-Кукове, подписанный в 2006 г. 54 депутатами Лиги польских семей и Самообороны РП.

Ключевые слова: лужичане, депутаты Сейма РП, депутатский запрос, ликвидация средних школ в Хрустицах и Панцицах-Кукове.

Sokil Yakiv. The Deputies of the Polish Parliament — Defenders of Sorbs after 2000 year.

The protection of the Lusatian serbs interests by the deputies of the Polish parliament by the means of parliamentary inquiry and open letter editing has been elucidated. The parliamentary inquiries (dated 2002 year) of Yanush Dobrosh (The Polish People's Party), Marek Yurek and Arthur Zavisha ("The Law and Justice Party", dated 2003 year), Arthur Gursky ("The Law and Justice Party", dated 2009 year), and the open letter to Saxon minister of education concerning protection of the Lusatian serbs secondary school situated in Pančicach-Kukowie, has been studied. The letter was signed in 2006 by 54 deputies of the League of Polish Families and the Self-defense of Polish Republic.

Key words: the sorbs, deputies of the Polish Republic parliament, parliamentary inquiry, the liquidation of secondary schools in Chrósćicach and Pančicach-Kukowie.

Serbowie Łużycy, określane również jako Łużycanie lub Serbołużycanie, są najmniejszym narodem słowiańskim. Mieszkają na terenie Niemiec, w krajach związkowych Saksonia i Brandenburgia. Są ludnością autochtoniczną, ostatnim spośród ludów słowiańskich, które zamieszkiwały niegdyś tereny sięgające na zachodzie za rzeki Łabę i Soławę. Terytoria te zostały jeszcze w czasach średniowiecza podbite przez Niemców, a następnie były systematycznie kolonizowane i germanizowane. Serbowie Łużycy zamieszkują obecnie jedynie część historycznej krainy — Łużyc, przy czym zaledwie w kilku gminach w pobliżu Budziszyna stanowią większość lub znaczny odsetek mieszkańców. W ciągu dwóch ostatnich wieków liczebność najmniejszego narodu słowiańskiego znacząco spadła. W latach osiemdziesiątych XIX w. żyło na Łużycach — według obliczeń Arnošta Muki — ok. 166 tysięcy Łużyczan¹. Ludwig Ela oszacował liczbę członków

¹ E. Muka, Statistika Serbow sakskeho kralestwa, „Časopis Maćicy Serbskeje”, 1886, R. XXXIX, s. 57.

najmniejszego narodu słowiańskiego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. na około 48 tysięcy². Obecnie można przyjąć, że język łużycki zna około 20-30 tysięcy osób³. Istnieją też osoby, które nie mówią po łużycku, choć uważają się za Łużyczan.

Prawa Serbów Łużyckich w Saksonii i Brandenburgii są zagwarantowane przez konstytucje tych krajów związkowych RFN, a także przez ustawy i inne akty prawne. Działalność kulturalna Łużyczan jest finansowana przez Fundację na rzecz Narodu Serbołużyckiego, która otrzymuje fundusze od RFN, Saksonii i Brandenburgii. Dalsze istnienie najmniejszego narodu słowiańskiego jest jednak zagrożone, gdyż stale zmniejsza się jego liczebność. Łużyczan dotyczą także niekorzystne decyzje władz niemieckich, takie jak np. zamknięcie dwóch serbołużyckich szkół średnich w roku 2003 i 2007 czy niszczenie wsi łużyckich związane z wydobywaniem węgla brunatnego metodą odkrywkową.

Posłowie na Sejm RP angażowali się w obronę narodu serbołużyckiego, co stawało się szczególnie widoczne w chwilach, gdy zagrożone były żywotne interesy Łużyczan. Po roku 2000 dotkliwym ciosem dla najmniejszego narodu słowiańskiego było zamknięcie szkół średnich w Chrósćicach i Pančicach-Kukowie. Ponadto w tym okresie doszło do likwidacji kolejnych wsi na Łużycach w związku z wydobywaniem na tym terenie węgla brunatnego metodą odkrywkową. Tematy te znalazły odzwierciedlenie w interpelacjach i liście otwartym polskich posłów z różnych ugrupowań politycznych.

W roku 2002 poseł Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) Janusz Dobrosz wystąpił z Interpelacją nr 1441 do prezesa Rady Ministrów w sprawie obrony na forum międzynarodowym praw oświatowych narodu łużyckiego oraz jego małej ojczyzny w RFN⁴. Dobrosz urodził się w 1954 r. w Wieruszowie. Jest magistrem prawa. Był posłem w latach 1989-1991 i 1993-2007. W roku 2001 startował do Sejmu z list PSL w okręgu wrocławskim. Otrzymał wówczas 5131 głosów⁵. W 2003 r. przeszedł do Klubu Parlamentarnego Ligi Polskich Rodzin (LPR)⁶. W czasie trwania IV kadencji Sejmu RP pełnił między innymi funkcję zastępcy przewodniczącego sejmowej Komisji Spraw Zagranicznych⁷. W Interpelacji nr 1441 z 24 maja 2002 r.⁸ Dobrosz odniósł się między innymi do sprawy likwidowania wsi łużyckich „na terenach zajmowanych na inwestycje przemysłowe i komunalne”⁹. Zwrócił uwagę, że Łużycanie osiedlili się na swoich terenach wcześniej niż Niemcy, co również oni sami potwierdzają. Jak zauważył poseł, „NRD stworzyła niektóre formalne i materialne gwarancje rozwoju słowiańskiej kultury łużyckiej, z drugiej strony w ciągu czterech dekad istnienia NRD zniszczono dużą część społeczno-ekonomicznej struktury narodu łużyckiego, jaką stanowiła sieć łużyckiego osadnictwa wiejskiego”¹⁰. Dobrosz stwierdził, że przymusowe przesiedlanie Łużyczan z zajmowanych przez kopalnie odkrywkowe terenów powodowało pozbawianie ludności serbołużyckiej jej narodowego środowiska, utratę możliwości uczenia się w szkole języka ojczystego, „tym bardziej że ustanowiono w NRD urzędowe górne limity uczniów, którzy mieli dostęp do nauki języka łużyckiego”¹¹. Poseł zauważył też, że „problem pozbawienia Łużyczan na Łużycach małej ojczyzny nie mógł być oficjalnie sformułowany w NRD”¹², a „przy pomocy instrumentów polityki przemysłowej i oświatowej wielką część ludności łużyckiej zgermanizowano, wykorzeniając ją z ojczystego języka i wysiedlając ją z małej ojczyzny”¹³. Zdaniem Dobrosza po roku 1990 „doszło do pewnego umiędzynarodowienia kwestii łużyckiej”¹⁴, czego przejawem były protesty

² F. Förster, Ličba a socialna integracija Serbow, „Rozhlad”, 40 (1990), nr 7/8, s. 207.

³ V. Křivánek, Ve stavu nepřetržitého ohrožení, „Tvar”, 09/09, s. 6.

⁴ Interpelacja nr 1441 do prezesa Rady Ministrów w sprawie obrony na forum międzynarodowym praw oświatowych narodu łużyckiego oraz jego małej ojczyzny w RFN, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

⁵ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁶ Janusz Dobrosz wicemarszałkiem Sejmu, „Kronika Sejmowa”, nr 26 (618) z 30 listopada 2006 r., s. 28, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://www.sejm.gov.pl>.

⁷ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁸ Data na dokumencie: 24 maja 2002 r., data wpływu: 29 maja 2002 r., data ogłoszenia: 6 czerwca 2002 r. – posiedzenie nr 23.

⁹ Interpelacja nr 1441 do prezesa Rady Ministrów w sprawie obrony na forum międzynarodowym praw oświatowych narodu łużyckiego oraz jego małej ojczyzny w RFN, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

„przeciwko likwidacji osadnictwa łużyckiego na Łużycach i przeciwko zamykaniu szkół łużyckich w istniejących osadach łużyckich na Łużycach”¹⁵. Jako przykład wsparcia udzielanego Łużyczanom z zagranicy podał poseł przekazywanie przez Czechów pieniędzy na utrzymanie i rozwój szkolnictwa łużyckiego Domowinie oraz występowanie przez czeski parlament w obronie „łużyckich interesów oświatowych”¹⁶. Dobrosz w ramach swojej interpelacji sformułował osiem punktów, zawierających pytania do premiera. W pierwszym z nich zapytał, czy Rada Ministrów zamierza wystąpić do rządu RFN „w celu zwrócenia uwagi federalnych i krajowych (Saksonia i Brandenburgia) władz niemieckich na niedopuszczalność kontynuowania w nowej RFN praktyki politycznej stosowanej w NRD, która polegała na pozbawianiu coraz większej części narodu łużyckiego jego prawa do języka ojczystego i jego prawa do małej ojczyzny na Łużycach”¹⁷. Jako przejawy takiego postępowania władz Republiki Federalnej wymienił Dobrosz kontynuowanie po roku 1990 likwidowania łużyckiej sieci osadniczej oraz zamykanie szkół. Poseł zapytał, czy wspomniane wystąpienie rządu RP do władz RFN będzie uwzględniało „sprzeczną antyłużyckich elementów niemieckiej polityki narodowościowej, ww. tylko przykładowo, z Europejską Konwencją o ochronie mniejszości narodowych”, a także „pierwszeństwo praw człowieka, np. prawa do pielęgnowania języka ojczystego, przed zasadą suwerenności państwa, gdy czynniki zagraniczne interweniują w obronie praw Łużyczan w RFN do kultywowania języka łużyckiego, ograniczanych przez władze niemieckie”¹⁸. Dobrosz zwrócił też uwagę, że dyplomacja niemiecka hołduje priorytetowi praw człowieka przed zasadą suwerenności państwa, „gdy interweniuje u rządów zagranicznych w sprawie humanitarnych interesów różnych niemieckich i nieniemieckich grup etnicznych pozostających pod suwerennością innych państw”¹⁹, oraz załączył reportaż Reginy Dachówny pt. Protest narodu z „Gazety Lubuskiej”, mówiący o ograniczaniu możliwości pielęgnowania języka łużyckiego. W ramach pytania drugiego poseł chciał dowiedzieć się, czy jeżeli interwencja rządowa sformułowana w punkcie pierwszym nie przyniesie pozytywnego rezultatu, Rada Ministrów RP wspólnie z rządem czeskim „podejmie na forum Rady Europy interwencję w obronie gwałconych w RFN praw Łużyczan do kultywowania języka i kultury ojczystej oraz do posiadania małej ojczyzny na Łużycach”²⁰. Punkt trzeci dotyczył zbudowania dla mieszkańców likwidowanej ze względu na wydobycie węgla brunatnego wsi Rogow nowego miejsca zamieszkania, osady mającej być repliką ich dawnej wioski. Poseł zapytał, czy ta inwestycja budowlana „nie powinna zapoczątkować procesu naprawienia wielkich krzywd mieszkańców ok. osiemdziesięciu wsi łużyckich, które zostały zlikwidowane po 1945 r., a ich mieszkańcy wysiedleni bez możliwości kultywowania języka i kultury łużyckiej w środowiskach niemieckich”²¹. W związku z tym punktem poseł załączył do interpelacji artykuł Reginy Dachówny z „Gazety Lubuskiej” pt. Wieś do stracenia. Pytanie czwarte dotyczyło możliwości wznowienia wspólnej z Czechami opieki polskiej służby konsularnej nad łużycką mniejszością narodową. W punkcie piątym Dobrosz zapytał, czy rząd polski nie mógłby wesprzeć Domowiny subwencją na utrzymanie szkolnictwa serbołużyckiego, tak jak czynią to Czechy. Punkt szósty zawierał pytanie o to, czy polskie programy i podręczniki szkolne do historii i geografii zawierają informacje na temat dziejów i współczesności narodu łużyckiego. W ramach pytania siódmego poseł chciał dowiedzieć się, czy [...] losy bratniego narodu łużyckiego, któremu po 1945 r. zniszczono w środku Europy ok. 80 wsi, czyli większość siedzib narodowych na Łużycach, nie powinny bardziej niż dotychczas zainteresować polskich państwowych placówek naukowych zajmujących się badaniem problematyki ochrony praw człowieka i ochrony małych narodów przed eksterminacją ekonomiczną i kulturową będącą efektem industrializacji prowadzonej w sposób gwałcący podstawowe prawa człowieka i prawo narodu do integralności społecznej²².

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

W ostatnim, ósmym punkcie poseł zapytał, czy w Polsce w instytutach filologii słowiańskiej są prowadzone lektoraty języka łużyckiego. Przedstawione tu pytania uznać można za postulowane przez posła Dobrosza kroki, jakie powinien podjąć rząd RP w celu obrony interesów Serbołużyczan. Świadczy o tym ostatnie zdanie interpelacji: „Apeluję o podjęcie przez rząd RP tych działań dyplomatycznych i organizacyjnych na rzecz Łużyczan, o których mowa w powyższych pytaniach”²³.

Odpowiedzi²⁴ na Interpelację nr 1441 z upoważnienia premiera udzielił minister spraw zagranicznych Włodzimierz Cimoszewicz²⁵. Odnosił się on kolejno do ośmiu punktów wyszczególnionych przez posła Dobrosza. Jeśli chodzi o pytanie pierwsze, Cimoszewicz oświadczył, że rząd polski „nie przewiduje w obecnej chwili oficjalnego wystąpienia do rządu Republiki Federalnej Niemiec w sprawie ochrony praw mniejszości serbołużyckiej”²⁶. Minister stwierdził, że przedstawiciele mniejszości łużyckiej mogą dochodzić swoich praw na drodze sądowej, jeśli czują się w jakikolwiek sposób dyskryminowani, ponieważ wynikają one z podpisanej przez RFN Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych, Konstytucji Wolnego Państwa Saksonii, ustawy o prawach Serbołużyczan w Wolnym Państwie Saksonii oraz ustawy szkolnej Wolnego Państwa Saksonii. Odpowiadając na drugie pytanie, Cimoszewicz oświadczył, że Rada Ministrów nie przewiduje również oficjalnego wystąpienia na forum Rady Europy w sprawie ochrony praw Łużyczan. Odnosząc się do punktu trzeciego, minister stwierdził, że

Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej nie może udzielić miarodajnej odpowiedzi na pytanie, czy przygotowania do realizacji inwestycji budowlanej polegającej na wybudowaniu od podstaw na Łużycach, w pobliżu miasta Forst, łużyckiego kompleksu osadniczego powinny zapoczątkować proces naprawiania krzywd mieszkańców wsi łużyckich zlikwidowanych po 1945 r.²⁷.

Jeśli chodzi o postulat zawarty w punkcie czwartym, Cimoszewicz stwierdził, że nie jest możliwe jego spełnienie, ponieważ zgodnie z obecnym stanem prawnym „Polska może otoczyć opieką konsularną jedynie własnych obywateli”²⁸. Minister dodał przy tym, że polskie placówki w Berlinie i Lipsku od lat utrzymują dobre stosunki z Domowiną i wspierają jej współpracę z polskimi towarzystwami kulturalnymi, a pod koniec lat dziewięćdziesiątych przedstawicielstwo Ambasady RP w Berlinie współdziałało ze wspomnianą organizacją w zorganizowaniu „Dni kultury serbołużyckiej w Polsce”, którym patronował minister spraw zagranicznych RP. W odpowiedzi na pytanie piąte minister stwierdził, że Niemcy są zobowiązane do zapewnienia realizacji praw edukacyjnych wszystkim swoim obywatelom, również narodowości serbołużyckiej, w związku z czym nie ma potrzeby finansowania szkół będących częścią niemieckiego systemu oświaty z polskiego budżetu. Cimoszewicz zwrócił jednak uwagę, że minister edukacji narodowej i sportu Krystyna Łybacka w liście do posła Dobrosza z 21 listopada 2001 r. wspomniała o możliwości starania się przez przedstawicieli mniejszości serbołużyckiej o stypendia na polskich uczelniach za pośrednictwem DAAD (Niemieckiej Służby Wymiany Akademickiej) „lub w bezpośrednich kontaktach z uczelniami”²⁹. Według Cimoszewicza „korzystne byłoby także nawiązywanie partnerstw między szkołami serbołużyckimi i polskimi, jednak decyzje w tych sprawach należą do zarządów szkół”³⁰. Odpowiadając na pytanie szóste, minister oświadczył, że „Problematyka z zakresu dziejów narodu serbołużyckiego pojawia się w treściach podręczników polskich przy okazji omawiania historii ludów słowiańskich i ich rozmieszczenia w Europie”³¹. Zupełnie inaczej przedstawiała się jednak sprawa dotycząca nowszej historii najmniejszego narodu słowiańskiego, otóż, według Cimoszewicza: „Pewne elementy dotyczące współczesnych dziejów Serbołużyczan

²³ Ibidem.

²⁴ Data na dokumencie: 26 czerwca 2002 r., data wpływu: 28 czerwca 2002 r., data ogłoszenia: 4 lipca 2002 r. – posiedzenie nr 25.

²⁵ Odpowiedź ministra spraw zagranicznych – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów – na interpelację nr 1441 w sprawie obrony na forum międzynarodowym praw oświatowych narodu łużyckiego oraz jego małej ojczyzny w RFN, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

mogą również zawierać programy edukacyjne dotyczące problemów mniejszości narodowych i etnicznych, jeśli konkretne szkoły podejmą takie zagadnienia w swoich programach dydaktyczno-wychowawczych³². Minister stwierdził, że podlegające mu ministerstwo „zainteresowane jest tym, aby odpowiednie placówki naukowe zajmujące się problematyką ochrony praw człowieka i respektowania praw mniejszości narodowych, zwłaszcza finansowane z budżetu państwa, uwzględniły w swoich badaniach również problematykę narodu serbołużyckiego³³ oraz że uznaje ono także autonomię naukowców w prowadzeniu badań. W odpowiedzi na pytanie ósme Cimoszewicz wskazał jedynie Instytut Filologii Słowiańskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie jako wydział, gdzie odbywa się nauczanie języka łużyckiego³⁴.

Posel Janusz Dobrosz wystąpił³⁵ z ponowną interpelacją do prezesa Rady Ministrów w sprawie obrony na forum międzynarodowym praw oświatowych narodu łużyckiego oraz jego małej ojczyzny w RFN³⁶. Podziękował w niej za odpowiedź udzieloną przez ministra Cimoszewicza, a jednocześnie zawiadomił, iż jest ona niezadowolająca, ponieważ „nie uwzględnia dorobku legislacyjnego Rady Europy w zakresie ochrony małych narodów (a także mniejszości narodowych) przed marginalizacją społeczno-ekonomiczną³⁷. Posel stwierdził, że rządy RFN, Saksonii i Brandenburgii i podległa im administracja „nie respektują praw oświatowych narodu łużyckiego ani jego prawa do integralności kulturalno-terytorialnej, wyrażającej się w lokalnych skupiskach zwartej rolniczego osadnictwa łużyckiego w pobliżu dwóch ośrodków miejskich: Budziszyna (Łużyce Górne) i Chociebuża (Łużyce Dolne)³⁸. Dobrosz ocenił, że polityka narodowościowa zjednoczonych Niemiec wobec Serbołużyczan jest kontynuacją antyłużyckiej polityki NRD. Następnie posel przytoczył fragment książki Tomasz Kowalczyka Kościół katolicki na Łużycach Górnych w latach 1919-1990, mówiący między innymi o podporządkowaniu Domowiny w czasach komunizmu Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SED) i wynikających stąd następstwach, takich jak np. wrogość wspomnianej organizacji łużyckiej wobec katolicyzmu. W zacytowanych zdaniach była też mowa o tym, że w związku z przyjęciem ideologii komunistycznej przez Domowinę, jej szeregi opuścili się za część wierzących. Co więcej, to w gestii SED znajdowały się narodowo-polityczne kwestie Łużyczan, a Domowina wykonywała zadania niższej rangi. Jak stwierdził dalej posel, mówiąc o prowadzonej w dalszym ciągu polityce antyłużyckiej:

Oczywiście kontynuacja dotyczy głównie celów germanizacyjnych, a niekiedy także instrumentów służących do realizacji celów w NRD i w nowej RFN, np. w dziedzinie inwestycji przemysłu węgla brunatnego, których realizacji nie towarzyszył program rekonstrukcji likwidowanych wsi łużyckich na innych terenach wolnych od przemysłu³⁹.

Inną dziedziną, w której nowa władza wzoruje się zdaniem posła na praktykach z czasów komunistycznych, jest szkolnictwo. Chodzi tu mianowicie o ograniczanie dostępu młodzieży z rodzin łużyckich do nauki języka ojczystego w szkole. Skandalem na skalę europejską określił Dobrosz zamykanie placówki oświatowej w Chróścicach. Jak stwierdził:

Przywrócone w 1945 r. pod naciskiem aliantów szkolnictwo łużyckie jest nadal, w nowej RFN, będącej sukcesorką NRD, likwidowane⁴⁰. Według posła Antyłużycka polityka administracji niemieckiej w RFN jest sprzeczna z Europejską Kartą Języków Regionalnych i Mniejszościowych, z Ramową konwencją o ochronie mniejszości narodowych, a także z Europejską Konwencją Praw Człowieka⁴¹.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Data na dokumencie: 13 lipca 2002 r., data wpływu: 17 lipca 2002 r., data ogłoszenia: 25 lipca 2002 r. – posiedzenie nr 27.

³⁶ Interpelacja nr 1441 do prezesa Rady Ministrów w sprawie obrony na forum międzynarodowym praw oświatowych narodu łużyckiego oraz jego małej ojczyzny w RFN – ponowna, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

Dobrosz zwrócił się do marszałka Sejmu z prośbą o umieszczenie swojej interpelacji w porządku dnia plenarnego posiedzenia Sejmu w dniach 24-26 lipca 2002 r. oraz o zgodę na przybycie do Sejmu wycieczki Łużyczan zorganizowanej we współpracy ze stowarzyszeniami łużyckimi oraz Towarzystwem Polsko-Serbołużyckim w dniu, kiedy rozpatrywana będzie niniejsza interpelacja⁴².

Oprócz przytoczonej interpelacji Janusz Dobrosz już jako członek Klubu Parlamentarnego Ligi Polskich Rodzin o złej sytuacji Łużyczan wspominał jeszcze w innym tego rodzaju dokumencie. W Interpelacji nr 7429⁴³ do ministra sprawiedliwości w sprawie antypolskich plakatów rozpowszechnianych 8 maja 2004 r. w miejscach publicznych w Jeleniej Górze, Karpaczu, Szklarskiej Porębie, Cieplicach i Podgórzynie w woj. dolnośląskim⁴⁴ poseł stwierdził m.in., że przedstawiciele rządów wielkich mocarstw Narodów Zjednoczonych wykonali w ramach alianckiej misji odpowiedzialności za Niemcy jako całość od 1945 r. do czasu podpisania traktatu 2+4 w 1990 r. wielką pracę wychowawczą w obu państwach niemieckich, a mianowicie denazyfikację społeczeństwa niemieckiego. Jednakże nie zdołali w nich do końca wykorzystać nazizmu ani zapobiec powstaniu postaw rewizjonistycznych i odwetowych wobec bezpośrednich wschodnich sąsiadów Niemiec, tj. wobec Polski i Czech, a także w stosunku do słowiańskich Łużyczan w RFN (na terenie byłej NRD), którzy podlegali kulturowej eksterminacji w czasach dyktatury nazistowskiej (hitlerowskiej), a obecnie są szykanowani przez niemiecką administrację oświatową oraz poddawani agresywnej nagonce prasowej. Dramatyczna kwestia łużycka nie należy do zakresu niniejszej interpelacji, lecz jej istnienie oraz antyczeskie wystąpienia w Niemczech ilustrują rozległość antysłowiańskich postaw w RFN⁴⁵.

Innymi posłami, którzy zabiegali o pomoc dla Łużyczan ze strony państwa polskiego, byli Marek Jurek i Artur Zawisza. W 2003 r., będąc członkami Klubu Parlamentarnego Prawa i Sprawiedliwości, wystąpili oni z interpelacją w tej sprawie. Marek Jurek urodził się w 1960 r. w Gorzowie Wielkopolskim. Jest magistrem historii⁴⁶. Był posłem na Sejm RP w latach 1989-1993 oraz 2001-2007, a marszałkiem Sejmu w latach 2005-2007. Pełnił również funkcję wiceprezesa Prawa i Sprawiedliwości. Obecnie jest prezesem Prawicy Rzeczypospolitej⁴⁷. Posłem na Sejm IV kadencji został w roku 2001, uzyskawszy 14 256 głosów. Wystartował wówczas z listy Prawa i Sprawiedliwości w okręgu rzeszowskim⁴⁸. Artur Zawisza urodził się w 1969 r. w Lublinie. Ukończył Katolicki Uniwersytet Lubelski, uzyskując tytuł magistra na Wydziale Nauk Humanistycznych⁴⁹. Był posłem na Sejm RP w latach 2001-2007⁵⁰. Posłem na Sejm IV kadencji został w roku 2001, uzyskawszy 5648 głosów. Startował wówczas z listy Prawa i Sprawiedliwości w okręgu warszawskim⁵¹.

Posłowie Jurek i Zawisza wystąpili w roku 2003⁵² z Interpelacją nr 4444 do ministra spraw zagranicznych w sprawie pomocy ludności serbołużyckiej w Niemczech ze strony Rzeczypospolitej Polskiej⁵³. Parlamentarzyści zwrócili szczególną uwagę na bolesne dla narodu serbołużyckiego aktualne wówczas wydarzenie, jakim była likwidacja szkoły średniej w Chróścicach. Jak stwierdzili:

W ostatnich tygodniach opinia publiczna zaalarmowana została wiadomościami o niesprawiedliwych i szkodliwych decyzjach władz niemieckich wobec Serbołużyczan zamieszkujących dwa niemieckie kraje związkowe: Saksonię i Brandenburgię. Najgłośniejszym przykładem działań wymierzonych w prawa i interesy mniejszości serbołużyckiej jest decyzja władz saksońskich o zamknięciu szkoły w Chróścicach⁵⁴.

⁴² Ibidem.

⁴³ Data na dokumencie: 14 maja 2004 r., data wpływu: 21 maja 2004 r., data ogłoszenia: 27 maja 2004 r. – posiedzenie nr 76.

⁴⁴ Interpelacja nr 7429 do ministra sprawiedliwości w sprawie antypolskich plakatów rozpowszechnianych 8 maja 2004 r. w miejscach publicznych w Jeleniej Górze, Karpaczu, Szklarskiej Porębie, Cieplicach i Podgórzynie w woj. dolnośląskim, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁴⁷ Strona internetowa Marka Jurka: <http://www.marekjurek.pl>.

⁴⁸ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁴⁹ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁵⁰ Strona internetowa Artura Zawiszy: <http://www.arturzawisza.pl>.

⁵¹ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁵² Data na dokumencie: 29 lipca 2003 r., data wpływu: 30 lipca 2003 r., data ogłoszenia: 28 sierpnia 2003 r. – posiedzenie nr 55.

⁵³ Interpelacja nr 4444 do ministra spraw zagranicznych w sprawie pomocy ludności serbołużyckiej w Niemczech ze strony Rzeczypospolitej Polskiej, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

⁵⁴ Ibidem.

Według posłów decyzja o likwidacji placówki ma „charakter nie tylko prawny i finansowy, ale także polityczny i symboliczny”⁵⁵, ponieważ wspomniana szkoła działa od ponad stu lat, a budynek szkolny w roku 2004 obchodziłby setną rocznicę swego istnienia. Jurek i Zawisza zwrócili też uwagę na znaczenie dla narodu serbołużyckiego miejscowości Chrósćicy, w której prawie wszyscy mówią po łużycku. Posłowie odwołali się do wynikającej z polskiej myśli politycznej tradycji „wiązania interesów polskich z interesami słowiańskich Serbołużyczan”⁵⁶ oraz wynikającego z niej postulatu „opieki państwa polskiego nad pobratymczą i pokrewną ludnością słowiańską zamieszkującą na terytorium Niemiec”⁵⁷. Przypomnieli również, że „polska myśl zachodnia definiująca przed ponad stu i przed kilkudziesięciu laty postulat państwowego powrotu Polski na ziemię piastowskie umieszczała w swym planie widzenia dzieje, losy i przyszłość Serbołużyczan”⁵⁸. Według posłów obecnie Łużycanie nie mogą liczyć na żadne inne niż Polska państwo „jako powiernika ich praw i opiekuna ich interesów”⁵⁹. Jurek i Zawisza zadali następnie siedem pytań dotyczących stosunku i działań podejmowanych przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Posłowie chcieli się między innymi dowiedzieć, czy podziela ono „opinię o szczególnych zobowiązaniach państwowych wobec wywodzących się z pnia słowiańskiego Serbołużyczan”⁶⁰. Parlamentarzystów interesowało również, jakie kroki podejmowało, podejmuje lub będzie podejmowało ministerstwo „w celu podniesienia na poziomie bilateralnym i międzynarodowym kwestii serbołużyckiej”⁶¹, czy znane jest mu wystąpienie Domowiny do papieża Jana Pawła II „z prośbą o wezwanie rządu niemieckiego i saksońskiego do przestrzegania Europejskiej Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych”⁶² oraz czy ewentualnie docierały do ministerstwa „osobne wystąpienia kompetentnych przedstawicieli mniejszości serbołużyckiej”⁶³. Posłowie zapytali też, czy w MSZ „studiuje się systematycznie zagadnienia mniejszości słowiańskiej w Niemczech i w ramach jakich struktur Ministerstwa”⁶⁴. Jurek i Zawisza zapytali ponadto, czy zgłaszało, zgłasza lub będzie ono zgłaszało postulaty, by Rada Ministrów podjęła określone kroki „na rzecz współpracy politycznej z przedstawicielami społeczności serbołużyckiej i polepszania losu Serbołużyczan”⁶⁵. Ostatnie pytanie dotyczyło gotowości wsparcia przez MSZ projektu powołania i finansowania katedry studiów serbołużyckich i kursów języka łużyckiego np. na Uniwersytecie w Zielonej Górze⁶⁶.

Odpowiedzi na przedstawioną interpelację udzielił⁶⁷ podsekretarz stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Sławomir Dąbrowa⁶⁸. Stwierdził on, że MSZ z uwagą obserwuje sytuację mniejszości serbołużyckiej, której członkowie posiadają obywatelstwo niemieckie, są ludnością autochtoniczną zamieszkującą dwa landy RFN, której prawa gwarantuje konstytucja RFN oraz konstytucje Saksonii i Brandenburgii, „jak również Prawo Serbów Saksońskich i Akt stanowiący prawa Serbów w landzie Brandenburgia”⁶⁹. Według Dąbrowy:

Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP jako organ Państwa Polskiego nie ma żadnego tytułu prawnego do wyrażenia „szczególnych zobowiązań państwowych” wobec Serbołużyczan, mimo że wywodzą się oni z pnia słowiańskiego (ale nie polskiego). Ochrona praw mniejszości serbołużyckiej, zgodnie z Konwencją Ramową Rady Europy o Ochronie Mniejszości Narodowych z 1995 r., ratyfikowanej przez RFN w 1997 r., należy do kompetencji Rady Europy⁷⁰.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Data na dokumencie: 21 sierpnia 2003 r., data wpływu: 27 sierpnia 2003 r., data ogłoszenia: 11 września 2003 r. – posiedzenie nr 56.

⁶⁸ Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 4444 w sprawie pomocy ludności serbołużyckiej w Niemczech ze strony Rzeczypospolitej Polskiej, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

Ponadto podsekretarz stanu stwierdził, że w związku z przedstawionymi powyżej uwarunkowaniami „kwestia serbołużycka nie jest podejmowana w kontaktach z rządem RFN i Ministerstwo nie planuje podnoszenia jej na forum międzynarodowym”⁷¹. Jeśli chodzi o wystąpienie Związku Serbów Łużyckich Domowina, Dąbrowa oznajmił, że polskie przedstawicielstwa dyplomatyczne i urzędy konsularne w Niemczech na bieżąco śledzą prasę niemiecką, gdzie jest mowa o tej sprawie, i informują MSZ. Podsekretarz stanu podał też do wiadomości, że do ministerstwa nie dotarły żadne wystąpienia przedstawicieli mniejszości serbołużyckiej, a zagadnienia jej dotyczące nie są przez nie monitorowane w ramach odrębnych struktur. Kwestie praw mniejszości etnicznych prowadzone są natomiast w ramach Departamentu Unii Europejskiej i Obsługi Negocjacji Akcesyjnych, Departamentu Prawno-Traktatowego, Departamentu Polityki Bezpieczeństwa, a także Departamentu Systemu Narodów Zjednoczonych i Problemów Globalnych. Dąbrowa oświadczył, że „Polskie placówki w Niemczech utrzymują kontakty z organizacjami Serbów Łużyckich, ale nie są to kontakty o charakterze politycznym”⁷², natomiast MSZ nie występowało i nie zamierza zwracać się do rządu z postulatem współpracy politycznej z przedstawicielami Łużyczan. Podsekretarz stanu ocenił, że w kompetencji Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu leży sprawa powołania katedry języka i kultury serbołużyckiej na Uniwersytecie w Zielonej Górze, a obecnie w Polsce można uczyć się języka łużyckiego i poznawać kulturę tej grupy etnicznej w Katedrze Filologii Czeskiej i Łużyckiej na Uniwersytecie Jagiellońskim. Dąbrowa poinformował też o powołaniu w 1998 r. na podstawie Konwencji Ramowej Rady Europy o Ochronie Mniejszości Narodowych z 1995 r. Komitetu Doradczego, mającego za zadanie monitorowanie przestrzegania praw mniejszości narodowych w krajach — stronach. Organ ten w opinii opublikowanej 1 marca 2002 r. odniósł się do sprawy szkoły w Chróścicach i sformułował zalecenia dla Saksonii odnośnie do praw Serbołużyczan, a w roku 2004 miał przeanalizować stan wykonania wspomnianych zaleceń. Swą odpowiedź zakończył Dąbrowa słowami aprobaty dla inicjatyw parlamentarnych, dotyczących Łużyczan. Jak napisał podsekretarz stanu: Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP ze zrozumieniem i szacunkiem odnosi się do wychodzącego od parlamentarzystów polskich zainteresowania losem Serbów Łużyckich oraz troską o zagwarantowanie w Europie najwyższych standardów praw człowieka i mniejszości etnicznych. W tej sferze inicjatywy dotyczące zacieśnienia współpracy polskich instytucji naukowych i organizacji społecznych z Serbami Łużyckimi mogłyby być inicjowane przez parlamentarzystów⁷³.

Innym posłem Prawa i Sprawiedliwości, który wystąpił z interpelacją związaną z Serbołużyczanami, był Artur Górski. Urodził się on w 1970 r. w Warszawie. Jest doktorem nauk humanistycznych, politologiem. W 1994 r. ukończył chrześcijańskie nauki społeczne na Wydziale Politologii i Nauk Społecznych Akademii Teologii Katolickiej, uzyskując tytuł magistra. Następnie odbył na wspomnianej uczelni studia doktoranckie⁷⁴. W 1998 r. obronił pracę doktorską pod tytułem *Koncepcja władzy politycznej Stanisława Cata-Mackiewicza* na Wydziale Kościelnych Nauk Historycznych i Społecznych Akademii Teologii Katolickiej. Uzyskał wówczas stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce w specjalności: politologia. Artur Górski pracował w Warszawskiej Szkole Zarządzania – Szkole Wyższej, obecnie jest zatrudniony w Wyższej Szkole im. Bogdana Jańskiego⁷⁵. Górski jest posłem od roku 2005. Wtedy to został po raz pierwszy wybrany do Sejmu RP z listy Prawa i Sprawiedliwości (PiS). Startował wówczas w Warszawie i uzyskał 2850 głosów⁷⁶. Dwa lata później, w tym samym okręgu wyborczym poparło go 3070 osób, co zapewniło mu miejsce w Sejmie V kadencji⁷⁷. Górski zasiada również w Sejmie VII kadencji. W wyborach w roku 2011 otrzymał 4762, będąc na warszawskiej liście Prawa i Sprawiedliwości, podobnie jak w latach poprzednich⁷⁸.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Strona internetowa Sejmu RP: <http://www.sejm.gov.pl>.

⁷⁵ Portal internetowy Nauka Polska: <http://nauka-polska.pl>.

⁷⁶ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁷⁷ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

⁷⁸ Strona internetowa Sejmu RP: <http://www.sejm.gov.pl>.

W dniu 21 kwietnia 2009 r.⁷⁹ Artur Górski wystąpił z Interpelacją nr 9163 w sprawie stosunku rządu polskiego do Serbołużyczan mieszkających w Niemczech do ministra spraw zagranicznych⁸⁰. Poseł przedstawił na początku sytuację Serbołużyczan, określając ich również mianem najmniejszego narodu słowiańskiego. Zauważył, że od 1945 r. sąsiaduje z Polską, a także wspominał, iż „w miejscowości Chróścicy (niem. Crostwitz) stanowią narodowościową większość”⁸¹. Górski zwrócił uwagę na to, że „Serbołużyczanie nie posiadają odrębności politycznej i stale muszą opierać się germanizacji, by nie zatracić słowiańskiej tożsamości”⁸². Zdaniem posła „sąsiedztwo Polaków mogłoby wiele zmienić, tym bardziej że niegdyś Łużyce przynależały do Polski”⁸³. Górski przypomniał, że Polacy wydawali publikacje poświęcone Łużyczanom i wymienił kilka z nich. Podkreślił przy tym, że nie ukazało się wiele takich dzieł. Górski przywołał wybrane fragmenty dzieł narodu łużyckiego. Wspominał o tym, że „po I wojnie światowej łużycki ruch narodowy wznowił postulaty zmierzające do autonomii politycznej, kościelnej, gospodarczej i kulturalnej”⁸⁴ oraz że były one wspierane przez Czechosłowację. Poseł zwrócił również uwagę na wspólnotę interesów Polaków i Łużyczan w okresie międzywojennym; jak stwierdził, „w połowie lat 20. XX w. administracja Prus i Saksonii podjęła działania mające na celu wzmocnienie osadnictwa we wschodnich prowincjach Niemiec, co ze względu na zagrożenie wobec Serbołużyczan i polskiej mniejszości w Rzeszy zwróciło uwagę prołużyckich kół w Polsce”⁸⁵. Górski podkreślił rolę Związku Mniejszości Narodowych w Niemczech „w przeciwstawianiu się polityce wynaradawiania”⁸⁶. Wymienił także niektóre funkcjonujące w tym okresie organizacje serbołużyckie. Wśród przejawów współpracy polsko-serbołużyckiej wspominał Górski o organizowaniu wakacji w Polsce przy udziale konsulatu polskiego w Berlinie. Ponadto poseł zwrócił uwagę, że lata międzywojenne były „czasem budowania przyjacielskich relacji Słowian⁸⁷ oraz że wśród historyków, językoznawców i etnografów ożywiło się wówczas zainteresowanie najmniejszym narodem słowiańskim, a literaturę polską tłumaczono na język górnołużycki. W swej interpelacji poseł przedstawił także w skrócie prześladowania Łużyczan w okresie III Rzeszy. Wśród podejmowanych przez władze niemieckie działań wymierzonych w naród serbołużycki Górski wymienił usuwanie napisów łużyckojęzycznych, aresztowania, delegalizację organizacji, przesiedlenia inteligencji i duchowieństwa, a także umieszczanie działaczy narodowych w obozach koncentracyjnych. Poseł wspominał o wsparciu finansowym ze strony polskiej udzielanym represjonowanym rodzinom serbołużyckim. Zwrócił też uwagę na poparcie polskiej opinii publicznej dla dążeń niepodległościowych Serbołużyczan po II wojnie światowej. Górski stwierdził, że Łużyczanie „to przede wszystkim Słowianie i katolicy”, stanowiący mniejszość wśród protestanckich Niemców i dlatego zdaniem posła „tym trudniej jest [...] zachować im tożsamość narodową i religijną”⁸⁸. Według parlamentarzysty nie bez znaczenia jest też dla nich wprowadzenie przez papieża Jana Pawła II błogosławieństwa *Urbi et Orbi* po górnołużycku i podkreślenie w ten sposób pamięci o tym narodzie. Poseł uznał, że polski rząd powinien interesować się sytuacją Łużyczan w ramach dobrego sąsiedztwa, „tym bardziej że niewiele jest osób i polityków stających w ich obronie”⁸⁹. Górski swą interpelację zakończył trzema pytaniami. Chciał dowiedzieć się, czy prowadzone są działania mające na celu zacieśnienie relacji polskich i serbołużyckich, w jaki sposób strona polska wspiera zachowanie tożsamości słowiańskiej i katolickiej Łużyczan oraz czy w ostatnich relacjach z władzami RFN poruszano sprawę sytuacji tego narodu⁹⁰.

⁷⁹ Data na dokumencie i data wpływu: 21 kwietnia 2009 r., data ogłoszenia: 7 maja 2009 r. – posiedzenie nr 41.

⁸⁰ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

⁸¹ Interpelacja nr 9163 do ministra spraw zagranicznych w sprawie stosunku rządu polskiego do Serbołużyczan mieszkających w Niemczech, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

⁸² Ibidem.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem.

Odpowiedzi na interpelację posła Górskiego udzielił⁹¹ sekretarz stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Jan Borkowski⁹². Jako akty prawne gwarantujące Łużyczanom prawo do „swobodnego kultywowania narodowej tradycji i kultury”⁹³, wymienił on: ustawę zasadniczą z 1949 r., konstytucje Saksonii i Brandenburgii oraz wiążące RFN umowy międzynarodowe, takie jak podpisana przez to państwo w roku 1995 Konwencja Ramowa Rady Europy o Ochronie Mniejszości Narodowych i w 1992 r. — Europejska Karta Języków Regionalnych i Mniejszościowych. Charakteryzując Serbów Łużyckich, Borkowski stwierdził, że ta grupa liczebnie niewielka, „poddawana jest ogólnym procesom ekonomiczno-społecznym (migracja, globalizacja, unifikacja i powstanie społeczeństwa informatycznego) stanowiącym zagrożenie dla odrębności mniejszości narodowej, mniej zaś celowym działaniom dominującej większości”⁹⁴. Sekretarz stanu wymienił też niektóre spośród uprawnień, przysługujących Łużyczanom, takie jak: możliwość używania języka łużyckiego „w urzędach administracji i wymiaru sprawiedliwości w regionach zamieszkałych przez mniejszość”⁹⁵, stosowanie dwujęzycznych, niemiecko-łużyckich szyldów w przestrzeni publicznej, ustawową gwarancję nauki języka łużyckiego w szkołach, spośród których „obecnie w 74 szkołach język serbołużycki jest przedmiotem nauczania, zaś w 13 szkołach jest językiem wykładowym”⁹⁶. Borkowski zaznaczył, że Łużyczanie nie są obywatelami polskimi „ani nie mogą być uznani za przedstawicieli «polskiej grupy» w rozumieniu polsko-niemieckiego traktatu o przyjaznej współpracy z 1991 r.”⁹⁷. Sekretarz stanu stwierdził, że „Polska prowadzi aktywny dialog zarówno z krajami związkowymi Brandenburgii i Saksonii, na terytorium których zamieszkuje mniejszość serbołużycka, jak i organizacjami tej mniejszości”⁹⁸, a następnie wymienił ostatnie spotkania przedstawicieli rządu polskiego z reprezentantami władz Saksonii i Brandenburgii. Jak zapewnił Borkowski:

Ministerstwu Spraw Zagranicznych znana jest sytuacja prawna i finansowa mniejszości serbołużyckiej w Niemczech. Ambasada RP w Berlinie pozostaje w stałym kontakcie z przedstawicielami Serbołużyczan, w tym zwłaszcza z organizacją Domowina w Budziszynie. Popierane są inicjatywy służące krzewieniu wiedzy o kulturze czy kontaktom społecznym⁹⁹.

Sekretarz stanu wspominał też o przejawach współpracy polskiej dyplomacji z Łużyczanami, takich jak kilkakrotne obejmowanie przez polskiego ambasadora w Berlinie patronatu nad festiwalem kultury serbołużyckiej, uczestnictwie polskich dyplomatów „w licznych imprezach kulturalnych organizowanych przez Serbołużyczan”¹⁰⁰ oraz corocznym składaniu wieńców pod pomnikiem wojennym w Chróścicach przez przedstawicieli Ambasady RP „i serbołużyckiego burmistrza gminy Crostwitz”¹⁰¹.

Inną formą pomocy Łużyczanom stosowaną przez posłów na Sejm RP było wystosowywanie listu otwartego. Takie działanie podjęli polscy parlamentarzyści w obronie serbołużyckiej szkoły średniej w Pančicach-Kukowie. 15 marca 2006 r. 54 posłów z Klubów Parlamentarnych Ligi Polskich Rodzin (LPR) i Samoobrony RP wystosowało w tej sprawie list otwarty do saksońskiego ministra oświaty Steffena Flatha. W dokumencie tym parlamentarzyści napisali, że zdecydowali się zaprotestować przeciwko zamknięciu serbołużyckiej szkoły średniej w Pančicach-Kukowie. Choć cały dokument sporządzono w języku niemieckim, nazwę wspomnianej miejscowości pisano po górnołużycku, podając obok w nawiasie jej odpowiednik niemiecki — Panschwitz-Kuckau. Jak zauważono w dokumencie: „Język łużycki jest językiem zagrożonym, który zwłaszcza na swoich obrzeżach musi zostać wzmocniony. Poprzez zamknięcie tej szkoły w południowo-zachodniej

⁹¹ Data na dokumencie: 13 maja 2009 r., data wpływu: 14 maja 2009 r., data ogłoszenia: 21 maja 2009 r. – posiedzenie nr 42.

⁹² Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 9163 w sprawie stosunku rządu polskiego do Serbołużyczan mieszkających w Niemczech, na stronie internetowej Sejmu RP: <http://orka2.sejm.gov.pl>.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem.

części serbołużyckiego obszaru językowego zostanie znacznie osłabiona¹⁰². Posłowie zaapelowali następnie:

Proszę zwrócić uwagę na liczbę urodzeń w gminie Pančicy-Kukow, jak również na liczbę uczniów szkół podstawowych! Dwujęzyczne kształcenie i wychowanie zaczyna przynosić pierwsze owoce. Od 1999 roku nauczanie prowadzone jest już według modelu 2plus. Prosimy, by przyczynił się Pan teraz do ochrony tej powierzonej Panu mniejszości!¹⁰³

Inicjatorem omówionej akcji był poseł LPR Daniel Pawłowicz¹⁰⁴. Urodził się on w 1978 r. w Szczecinie. Z wykształcenia jest politologiem. Był posłem V kadencji w latach 2005-2007. Swój mandat otrzymał w okręgu sieradzkim, uzyskując 5685 głosów¹⁰⁵. Wcześniej, w latach 2002-2005, Pawłowicz był radnym miasta Warszawy¹⁰⁶. Od stycznia do lipca 2007 r. pełnił funkcję sekretarza stanu w Urzędzie Komitetu Integracji Europejskiej (UKIE)¹⁰⁷. Wcześniej jako sekretarz stanu w Kancelarii Prezesa Rady Ministrów odpowiadał za sprawy koalicji¹⁰⁸. Był również rzecznikiem prasowym Zarządu Głównego LPR¹⁰⁹. Daniel Pawłowicz jest obecnie prezesem Fundacji Inicjatyw Polskich¹¹⁰, wydawcy kwartalnika „Polityka Narodowa”¹¹¹.

Pod listem otwartym podpisali się oprócz Daniela Pawłowca również inni posłowie i posłanki z Klubu Parlamentarnego LPR, tacy jak: Przemysław Andrejuk, Witold Bałazak, Krzysztof Bosak, Janusz Dobrosz, Jan Jarota, Bogusław Kowalski, Arnold Masin, Halina Murias, Leszek Murzyn, Edward Ośko, Radosław Parda, Szymon Pawłowski, Elżbieta Ratajczak, Bogusław Sobczak, Antoni Sosnowski, Ewa Sowińska, Robert Strąg, Rafał Wiechecki i Wojciech Wierzejski. Dokument został również podpisany przez następujących posłów i posłanki z Klubu Parlamentarnego Samoobrony RP: Mieczysława Aszkielewicz, Jana Bednarka, Alfreda Budnera, Józefa Cepila, Huberta Costę, Tadeusza Dębickiego, Zofię Grabczan, Andrzeja Grzesika, Edwarda Kiedosa, Grzegorza Kołacza, Mirosława Krajewskiego, Lecha Kuropatwińskiego, Jana Łącznego, Wandę Łyżwińską, Henryka Młynarczyka, Halinę Molkę, Waldemara Nowakowskiego, Małgorzatę Olejnik, Adama Ołdakowskiego, Marzenę Paduch, Józefa Pilarza, Mateusza Piskorskiego, Renatę Rochnowską, Andrzeja Rucińskiego, Krzysztofa Sikorę, Waldemara Starostę, Józefa Stępkowskiego, Leszka Sułka, Lecha Szymańczyka, Grażynę Tyszko, Reginę Wasilewską-Kitę, Marka Wojterę, Jerzego Tomasza Zawiszę i Jerzego Żyszkiewicza¹¹².

Spośród parlamentarzystów Samoobrony, którzy podpisali list otwarty, warto zwrócić uwagę na posła Mateusza Piskorskiego, który już wcześniej, przed rozpoczęciem swojej kariery parlamentarnej, interesował się losem Łużyczan i angażował się w obronę najmniejszego narodu słowiańskiego. Piskorski urodził się w roku 1977 w Szczecinie. Był posłem na Sejm RP w latach 2005-2007. W wyborach w roku 2005 wystartował w Szczecinie z listy Samoobrony RP. Otrzymał 5610 głosów¹¹³. W roku 2011 uzyskał tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie nauki o polityce na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu¹¹⁴. Był pracownikiem naukowym Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie¹¹⁵ oraz Uniwersytetu Szczecińskiego¹¹⁶. Jeśli chodzi o jego zaangażowanie w sprawy serbołużyckie, przykładowo w 2001 r. jako współorganizator ogólnosłowiańskiej akcji protestacyjnej przeciwko polityce Niemiec wobec mniejszości

¹⁰² Strona internetowa Ligi Polskich Rodzin: www.lpr.pl.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Strona internetowa Ligi Polskich Rodzin: www.lpr.pl

¹⁰⁵ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>

¹⁰⁶ Strona internetowa Ligi Polskich Rodzin: www.lpr.pl

¹⁰⁷ Strona internetowa Urzędu Komitetu Integracji Europejskiej: <http://archiwum-ukie.polskawue.gov.pl>; portal internetowy e-Polityka: <http://www.e-polityka.pl>.

¹⁰⁸ Strona internetowa Ligi Polskich Rodzin: www.lpr.pl

¹⁰⁹ Strona internetowa Ligi Polskich Rodzin: www.lpr.pl

¹¹⁰ Strona internetowa kwartalnika „Polityka Narodowa”: <http://www.polityka-narodowa.pl>.

¹¹¹ Strona internetowa kwartalnika „Polityka Narodowa”: <http://www.polityka-narodowa.pl>.

¹¹² Strona internetowa Ligi Polskich Rodzin: www.lpr.pl.

¹¹³ Strona internetowa Sejmu RP: <http://orka.sejm.gov.pl>.

¹¹⁴ Sprawozdanie roczne rektora z działalności Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu od 1 stycznia 2011 roku do 31 grudnia 2011 roku przyjęte na posiedzeniu Senatu UAM 28 maja 2012 roku, s. 221, na stronie internetowej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza: <http://pracownicy.amu.edu.pl>.

¹¹⁵ Portal internetowy Nauka Polska: <http://nauka-polska.pl/>

¹¹⁶ Informator Uniwersytecki Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012, s. 37, na stronie internetowej Uniwersytetu Szczecińskiego: <http://www.univ.szczecin.pl>.

łużyckiej był odpowiedzialny za organizację w Szczecinie przedsięwzięć związanych z tą inicjatywą¹¹⁷. W jej ramach odbyły się m.in. manifestacje pod ambasadą i konsulatami Niemiec w Warszawie, Szczecinie i Krakowie w dniu 1 grudnia 2001 r. Uczestnicy wyrazili także w ten sposób swoje poparcie dla Serbołużyczan protestujących przeciwko likwidacji jednej ze swoich placówek oświatowych¹¹⁸. Jak napisano w ogłoszeniu dotyczącym krakowskiej demonstracji „Wolne Łużyce”:

W związku z lekceważeniem przez Niemcy praw narodu łużyckiego — zamykanie szkół (w miejscowości Chróścicy, likwidacja wiosek na terenach górniczych) w całej Polsce (m.in. Kraków, Szczecin, Warszawa...) i w wielu miastach Europy (na Słowacji, w Rosji) odbędą się manifestacje pod hasłem „Wolne Łużyce” w obronie najmniejszego narodu słowiańskiego¹¹⁹.

W zawiadomieniu o „Akcji Łużyce”, która miała objąć wspomniane demonstracje jak również i inne przedsięwzięcia, napisano m.in.: „Do akcji przyłączyły się także organizacje z Słowacji, Czech, Rosji, Ukrainy i Białorusi, a nawet z Kanady”¹²⁰. Głównymi organizatorami były: Stowarzyszenie na rzecz Tradycji i Kultury „Niklot”, Narodowe Odrodzenie Polski, Rodzima Wiara, Młodzież Przeciw Unii Europejskiej¹²¹. Mateusz Piskorski był również jedną z osób, które w imieniu wspomnianego wcześniej stowarzyszenia „Niklot” podpisały petycję do kanclerza Niemiec Gerharda Schrödera z dnia 24 września 2001 r. w obronie szkoły w Chróścicach¹²².

Posłowie na Sejm RP włączali się w obronę interesów najmniejszego narodu słowiańskiego, o czym świadczą ich interpelacje oraz wystosowany przez nich list otwarty. W dokumentach tych była mowa przede wszystkim o zamykaniu szkół średnich w Chróścicach i Pančicach-Kukowie oraz o likwidowaniu łużyckich wsi w związku z wydobywaniem węgla brunatnego, a więc o działaniach podejmowanych z ogromną szkodą dla Łużyczan. Posłowie wielokrotnie oskarżali władze niemieckie o łamanie praw Słowian znad Sprewy i prowadzenie celowej polityki germanizacyjnej wobec Serbów Łużyckich. W przytoczonych dokumentach nie brak było nawiązań do wspólnego słowiańskiego pochodzenia Polaków i Serbołużyczan, a także tradycji współpracy między obydwoma narodami. Posłowie chętnie odwoływali się też do historii, przypominając dzieje walki Łużyczan o przetrwanie. Parlamentarzyści wysuwali wobec polskiego rządu oraz ministerstwa spraw zagranicznych liczne postulaty. Chętnie przypominali też o działaniach prowadzonych przez Czechy jako kraju, z którego Polska powinna wziąć przykład. Godne uwagi jest to, że inicjatywy w obronie najmniejszego narodu słowiańskiego podejmowali wyłącznie posłowie z ugrupowań o charakterze prawicowym, narodowym i ludowym. Zainteresowanie tych środowisk losom Serbołużyczan potwierdza również znaczące zaangażowanie w obronę narodu znad Sprewy innego prawicowo-narodowego polityka — Sylwestra Chruszcza, posła do Parlamentu Europejskiego w latach 2004-2009, który do tego organu przedstawicielskiego dostał się z listy Ligi Polskich Rodzin. Przez niecałe pół roku był on również pełniącym obowiązki prezesa tej partii. Działalność Chruszcza nie została jednak omówiona w niniejszym artykule, gdyż polityk ten nigdy nie zasiadał w Sejmie RP.

Na podstawie interpelacji i innych form aktywności parlamentarnej posłów oraz reakcji na nie reprezentantów rządu można dojść do wniosku, że przedstawiciele ugrupowań lewicowych i liberalnych nie wykazywali zainteresowania sprawami serbołużyckimi ani woli przyczynienia się do obrony interesów Słowian znad Sprewy lub wręcz niechętnie odnosili się do postulatów udzielenia przez Polskę pomocy Łużyczanom. Świadczy o tym niepodejmowanie przez posłów należących do wspomnianych partii akcji na rzecz obrony interesów najmniejszego narodu słowiańskiego. Wyrazem tego były także odpowiedzi udzielane przez związanych lub będących członkami tych formacji członków Rady Ministrów i ich przedstawicieli posłom występującym z interpelacjami. Odpowiedzi te ograniczały się zasadniczo do odmowy spełnienia lub choćby

¹¹⁷ Ogłoszenie o akcji protestacyjnej „Akcja Łużyce”, na forum internetowym: <http://forum.gazeta.pl>.

¹¹⁸ Strona internetowa Stowarzyszenia na rzecz Tradycji i Kultury „Niklot”: <http://www.niklot.org.pl>.

¹¹⁹ Ogłoszenie o akcji protestacyjnej „Akcja Łużyce”, na forum internetowym: <http://forum.gazeta.pl>.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ibidem.

¹²² K. Suder, Szkolnictwo Serbów Łużyckich w Niemczech, „Rocznik Lubuski”, T. XXX, Cz. 1, 2004, s. 175, na stronie internetowej Lubuskiego Towarzystwa Naukowego: <http://www.ltn.uz.zgora.pl>.

wzięcia w jakikolwiek sposób pod uwagę postulatów zgłaszanych przez posłów. Formy współpracy czy pomocy Łużyczanom, o których wspominali przedstawiciele rządu w nawiązaniu do interpelacji poselskich, można uznać za symboliczne i mało znaczące, biorąc pod uwagę choćby zaangażowanie w sprawy serbołużyckie strony czeskiej.

Działania posłów na Sejm RP po roku 2000 związane z obroną interesów Łużyczan nie zakończyły się sukcesem i nie przyczyniły się ostatecznie do poprawy sytuacji tej społeczności. Godne uwagi jest jednak to, że próby takie były podejmowane i zagadnienie losu wymierającego narodu słowiańskiego było poruszane w polskim Sejmie i chociażby w ten sposób docierało do opinii publicznej.

КСЕНОФОБИЯ ЯК ВИКЛИК ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Аналізуються особливості поширення ксенофобії у політико-медійному дискурсі, вивчаються правові механізми боротьби з проявами ксенофобії, викриваються їх недоліки. Доведено, що нинішній рівень протидії ксенофобії в Україні не дозволяє нейтралізувати цей виклик етнополітичній безпеці.

Ключові слова: ксенофобія, дискримінація, етнополітична безпека.

Wira Jawir. Ksenofobia jako wyzwanie dla bezpieczeństwa etnopolitycznego Ukrainy.

Autor analizuje proces szerzenia się ksenofobii w dyskursie polityczno-medialnym, bada prawne mechanizmy w walce przeciwko zjawiskom ksenofobii. Udowadnia, że obecny poziom przeciwdziałania ksenofobii na Ukrainie nie pozwala na zneutralizowanie tego wyzwania dla jej bezpieczeństwa etniczno-politycznego.

Słowa kluczowe: ksenofobia, dyskryminacja, bezpieczeństwo etnopolityczne.

Вера Явір. Ксенофобия как вызов этнополитической безопасности Украины.

Анализируются особенности распространения ксенофобии в политико-медийном дискурсе, изучаются правовые механизмы борьбы с проявлениями ксенофобии, раскрываются их недостатки. Доказано, что нынешний уровень противодействия ксенофобии в Украине не позволяет нейтрализовать этот вызов этнополитической безопасности.

Ключевые слова: ксенофобия, дискриминация, этнополитическая безопасность.

Vira Yavir. Xenophobia as Ethnopolitical Safety Challenge.

The main features of xenophobia expansion in political and media discourse are analyzed. The legal mechanisms of combating xenophobia manifestations are studied, their drawbacks are detected. It has been proved, that the current level of xenophobia resistance in Ukraine doesn't allow neutralizing this ethnopolitical safety challenge.

Key words: xenophobia, discrimination, ethnopolitical safety.

Сучасні реалії свідчать про те, що поширення ксенофобії в Україні не лише не знижується, а й переходить на якісно новий рівень. Узагальнено його можна охарактеризувати як політично-медійний або рівень публічного дискурсу. Про те, що Україна програє боротьбу з ксенофобією за допомогою правових засобів на цьому рівні, свідчить хоча б той факт, що за окремими політичними силами закріпився імідж ксенофобських усередині країни і за її межами. Це визнають й самі партії, вільно і безперешкодно використовуючи ксенофобську риторіку. Це визнають і органи влади, закидаючи українським виборцям симпатії до ультраправих партій, що спекулюють ксенофобськими гаслами. Це також визнають міжнародні організації, закликаючи Україну ефективніше протидіяти ксенофобії в політиці та ЗМІ.

У четвертій Доповіді стосовно України Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості, що функціонує при Раді Європи, вказала на необхідність докласти зусиль для притягнення до відповідальності осіб, у тому числі політиків, які поширюють ксенофобські та антисемітські гасла серед громадськості, включаючи телебачення, друковані та електронні ЗМІ [1, с. 8]. ЄКРН наполегливо рекомендувала чиновникам утримуватися від расистських та ксенофобських висловлювань. Натомість українська влада виявилася втягнутою у ксенофобський дискурс. Наприклад, прем'єр-міністр України нещодавно висловив обурення з приводу того, «як зворушливо об'єдналися проти урядового проекту розробки сланцевого газу антисемітська «Свобода», Комуністична партія України й «Батьківщина» з «Фронтом змін» [2]. У відповідь партія «Свобода» назвала главу уряду «яскравим представником ксенофобів» [3].

Спробуємо розібратися, чому ксенофобія останнім часом стала настільки поширеною і вживаною технологією в українській політиці. Довгий час феномен ксенофобії залишався незрозумілим, чужим українській політичній системі. Попередні керівники держави стверджували, що у споконвічно толерантній Україні проблем із ксенофобією

немає і бути не може. Тому злочини на ґрунті ксенофобії кваліфікувалися як завгодно, але тільки не як ксенофобські. Це було пов'язано, в першу чергу, з відсутністю всеосяжного антидискримінаційного законодавства, зокрема, з неіснуючію антиксенофобських норм Кримінального Кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Міжнародні організації неодноразово висловлювали стурбованість тим, що в Україні расистські злочини переслідуються як звичайні або класифікуються як «хуліганство».

Мотивація правоохоронних органів зрозуміла: положення антидискримінаційного законодавства України були сформульовані таким чином, що унеможливлювали доведення факту злочину та притягнення до відповідальності. У більшості досліджень, присвячених боротьбі з ксенофобією в Україні, багаторазово вказується на проблему неможливості доведення умисності правопорушення, що підпадає під кваліфікацію ст.161 Кримінального кодексу України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань».

Тому зацікавленість у встановленні високих стандартів у переслідуванні злочинів змушує перекваліфіковувати правопорушення на ґрунті ксенофобії та расизму й направляти до суду справи у такому вигляді, який гарантує покарання та притягнення до відповідальності винних. Позитивно оцінюючи цю мету, ЄКПН все ж підкреслює хибність такої практики: «кримінально-правові положення, які ніколи не застосовуються, втрачать не тільки здатність забезпечити покарання окремих правопорушників належним чином в конкретних випадках, але й загальний стримуючий ефект» [1, с. 17]. І закликає використовувати антидискримінаційні норми українського законодавства, незважаючи на те, що ксенофобська складова злочину важка для доведення та вимагає збору доказів, пов'язаних із ксенофобською мотивацією.

Не останню роль в уникненні боротьби з ксенофобією з боку правоохоронних органів відіграла відсутність у них такого досвіду та наявність певних пересторог. Адже протидія ксенофобії може стати засобом у боротьбі з політичними опонентами за допомогою антидискримінаційних норм законодавства, що негативно позначиться на утвердженні демократичних цінностей в Україні, зокрема, політичного плюралізму та свободи слова. Саме через ці побоювання так довго гальмувався процес удосконалення правового забезпечення боротьби з ксенофобією. Однак спроби заборонити політичну ксенофобію, ідеологію фашизму, нацизму здійснювалися неодноразово. Відповідних законопроектів за останні 5 років вдалося нарахувати понад десять. Серед них найбільш резонансними є: проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо відповідальності за пропаганду ідей нацизму)» №2024, Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відповідальності за пропаганду фашизму, нацизму, комунізму, сексизму та інших тоталітарних політичних течій, що обмежують свободу людини» №4745-1, Проект Закону України «Про заборону пропаганди фашизму та нацизму в Україні» №5247-1. Однак усі ці документи несли загрозу плюралізму думок, політичних позицій, свободі слова та культурній різноманітності в Україні, тому були відхилені парламентом.

Тим часом прояви ксенофобії залишалися фактично безкарними. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості неодноразово закликала Україну прийняти вичерпне антидискримінаційне законодавство, положення якого охоплювали б прояви дискримінації за усіма ознаками в різних сферах життя. Однак боротьба з ксенофобією гальмувалася і через складнощі правового регулювання етнопонаціональної сфери відносин, пов'язані з відсутністю основоположного документу — Концепції державної етнопонаціональної політики. Абсолютна більшість законодавчих ініціатив, що стосуються етнопонаціональної політики, відкладаються до прийняття Концепції, яка закладе підвалини регулювання сфери. Ця причина є головним аргументом на користь відхилення більшості законопроектів, присвячених протидії ксенофобії.

Тому українські законодавці пішли іншим шляхом боротьби з проявами ксенофобії, щоб компенсувати брак антидискримінаційних норм у законодавстві. Європа демонструє

успішний досвід протидії дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, етнічного або національного походження не лише за допомогою всеосяжних антидискримінаційних законів, а й окремими антидискримінаційними положеннями, імплементованими у закони, що стосуються всіх сфер життя. Тому останнім часом у більшості профільних законів, що приймаються Верховною Радою України, присутні норми, які забороняють дискримінацію у сфері, котра регламентується тим чи іншим нормативно-правовим актом.

Прикладом протидії ксенофобії в окремих сферах може слугувати законодавство, що стосується сфери працевлаштування, удосконалене протягом останніх двох років. Так, Закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 містить ст. 11, яка передбачає право на захист від проявів дискримінації у сфері зайнятості населення. Пунктом 1 ст. 11 держава гарантує особі право на захист від будь-яких проявів дискримінації у сфері зайнятості населення за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, членства у професійних спілках або інших об'єднаннях громадян, статі, віку, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [4]. Однак яким саме чином забезпечуються ці гарантії — незрозуміло, адже законодавство України не містить каральних санкцій щодо роботодавців, які практикують ксенофобію у сфері зайнятості.

Аналогічні обмеження встановлюються щодо змісту оголошень (реклами) про вакансії (приймом та роботу) Законом України «Про рекламу» в редакції від 01.01.2013. Загальні вимоги до реклами, викладені в ст. 8 нормативно-правового акту, забороняють розміщати в рекламі твердження, які є дискримінаційними за ознаками походження людини, її соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, ставлення до релігії, за мовними ознаками, родом і характером занять, місцем проживання [5]. Але знову ж таки санкцій за розповсюдження реклами з ознаками ксенофобії та дискримінації українське законодавство не передбачає. Тому роботодавці продовжують безкарно друкувати оголошення про вакансії із зазначенням статі, віку, етнічності.

Тому, незважаючи на певні зрушення, на сучасному етапі етнонаціонального розвитку України боротьбу з ксенофобією можна охарактеризувати здебільшого, як декларативну та несистемну. Ті антидискримінаційні норми, що з'являються в українському законодавстві, не можуть ефективно працювати без напрацювання процедур їх застосування, без передбачення відповідних санкцій, що будуть застосовані в судах проти порушників антидискримінаційного законодавства. Усе це справедливо і щодо прийнятого минулого року Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Документ містить визначення дискримінації та її видів (прямої, непрямой), заборону дискримінації [6]. Однак загалом нормативно-правовий акт більше присвячений формуванню засад антидискримінаційної політики, аніж боротьбі з конкретними проявами дискримінації. Це дає можливість зробити висновок, що законодавець скоріше орієнтувався на формальне задоволення вимог ЄС, передбачених Планом дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, ніж на ефективну протидію дискримінації.

Ксенофобія залишається серйозним викликом етнополітичній безпеці України. За твердженням російського соціолога Г. Солдатової, виконуючи функцію ізоляції, ксенофобія заважає розвитку конструктивного міжкультурного діалогу, гальмує прогрес людства [7, с. 29]. Ксенофобія, незалежно від ознак, на яких вона базується, завжди стає фактором роз'єднання, розколу суспільства. Її прояви стають причиною конфліктів та протиріч, гальмуючи процес консолідації у державі. Внутрішні суперечності послаблюють таку країну, перетворюють її на джерело етнополітичної нестабільності в регіоні, роблять вразливою для втручання ззовні.

Як стверджує Н.Ціцуашвілі, у сучасному світі нівелюється різниця між внутрішніми та зовнішніми етнополітичними загрозами: нашаровуючись, вони взаємопідсилюються. Концептуалізуючи основні загрози етнополітичного характеру, дослідник окремо виділяє ксенофобію як внутрішній виклик етнополітичній безпеці України. Він стверджує,

що антиксенофобське законодавство України, що легко піддається маніпуляціям з метою уникнення відповідальності та покарання, не є дієвою перешкодою злочинам на ґрунті етнічної нетолерантності [8, с. 274]. Зростання проявів ксенофобії призводять до загострення міжетнічної напруги, виникнення міжетнічних конфліктів, що загрожує етнополітичним розколом держави. Це ускладнює підтримання стану захищеності життєво важливих інтересів людини (як представника певної етнічної групи), нації (у тому числі національних меншин, етнічних груп) і держави, за якого забезпечуються гармонійний розвиток усіх складових поліетнічного суспільства, а також своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних, внутрішніх та зовнішніх загроз етнополітичного характеру.

Вільне циркулювання ксенофобських установок у політиці та медіа також призводить до послаблення міжнародного іміджу держави як етнополітично стабільної, здатної впоратися у межах етнонаціональної політики з проявами ксенофобії та дискримінації на етнічному ґрунті. Підтвердженням того, що ксенофобія стала частиною українського політичного та медійного процесу, може слугувати безперешкодна публікація ксенофобських тарасистських матеріалів у ЗМІ. Наприклад, минулого року значний резонанс викликала поява в регіональній Новій Тернопільській газеті від 25.01.2012 редакційної статті «Біля «Орнави» лилася «чорна» кров... Араби з неграми билися за наших курв». У публікації присутні всі ознаки дискримінації за ознакою етнічної належності та розпалювання міжетнічної ворожнечі: приниження студентів з Африки та Близького Сходу за кольором шкіри у вигляді емоційно негативних ксенофобськи забарвлених висловів: «чорна навала», «чорносракі гості». Стаття супроводжується ілюстраціями, які показують чорношкірих студентів у вигляді тварин (мавп) [9, с. 1]. Однак ні проти авторів статті, ні проти видання — Нової Тернопільської газети — не було порушено кримінальної справи за ст.161 Кримінального кодексу України. Подібні видання, що публікують такі матеріали, продовжують безперешкодно поширювати ксенофобію.

Українські політики також вільно використовують ксенофобську риторику і не несуть за це жодної відповідальності. Нещодавно офіційні расистсько забарвлені заяви здійснили члени партії «Свобода», яка належить до правого ідеологічного спектру. Член політради партії поставив під сумнів доцільність участі темношкірої української співачки в пісенному конкурсі Євробачення-2012 через її колір шкіри на тій підставі, що вона не є представником української культури та білої раси, тому не зможе забезпечити Україні перемогу. «Україну будуть асоціювати з іншим континентом, десь в далекій Африці», — заявив Ю. Сиротюк. Співачка безуспішно намагалася оскаржити ці заяви у суді, мотивуючи свої дії не стільки захистом власної гідності, скільки міжнародним іміджем держави. «У країні неодноразово відбувається подібне, і особливо, коли мова йде про міжнародну арену, дуже не хотілося б, щоб склалося враження, що в Україні це (расова дискримінація) нормальне явище», — заявила Гайтана [10].

Однак частота таких проявів ксенофобії вказує на те, що це явище стає нормальним для української політики, характерною ознакою політичної риторики правих партій. Нещодавно інший представник партії «Свобода», також член політради, припустився ксенофобських висловлювань щодо голлівудської актриси українського походження Міли Куніс. «Вона не українка, а жидівка за походженням... не треба її ліпити до України!» — заявив на своїй сторінці у соціальній мережі І. Мірошніченко [11]. Усі звернення до органів влади єврейської громади на знак протесту та обурення проти вживання образливих етнонімів були відхилені. Ксенофобію в Україні традиційно ігнорують, не надаючи великого значення її проявам та недооцінюючи її деструктивний потенціал.

Тим часом, згідно з соціологічними опитуваннями, українське суспільство засуджує етнічну дискримінацію як інструмент політики та політичну технологію. 65% респондентів засуджують ксенофобські висловлювання про представників інших етнічних груп, вважаючи їх морально неприйнятними, й переконані, що політики повинні нести за це відповідальність; 24,9% — вважають прояви ксенофобії абсолютно неприпустимими з моральної точки зору від

будь-якого громадянина, не лише політика, але не наполягають на встановленні покарання за ксенофобію; 4,3% — переконані, що пересічні громадяни мають право на ксенофобські заяви, але політики — ні; 5,8% вважають ксенофобські висловлювання правом будь-якого громадянина, що засноване на свободі слова [12, с. 11]. Останні дві категорії викликають певне занепокоєння. Очевидно, що така позиція є наслідком вільного циркулювання проявів ксенофобії в ЗМІ та політичних колах. Звідси в частини українців складається враження, що можливість вільно і безперешкодно ображати інших осіб за ознакою етнічного походження, раси, кольору шкіри, є найповнішим виявом плюралізму думок та свободи слова.

Індикатором неприпустимості використання ксенофобії як засобу політичної боротьби та мобілізації електорату стали не дії влади, правоохоронних органів чи судової системи України, а міжнародна реакція ззовні. Європарламент у резолюції щодо ситуації в Україні від 13 грудня 2012 року висловив стурбованість зростанням націоналістичних настроїв в Україні, відображених у проходженні до Верховної Ради України правої політичної сили «Свобода» [13]. У резолюції також зазначається, що расистські, антисемітські та ксенофобські погляди суперечать підставовим цінностям і принципам ЄС. Таким чином Європарламент закликав демократичні партії українського парламенту не взаємодіяти, не підтримувати та не формувати коаліцію з цією політичною силою.

Також Україна суттєво постраждала від іміджу ксенофобської держави під час проведення Чемпіонату Європи з футболу 2012 року. Напередодні британський телеканал ВВС транслював фільм “Stadiums of Hate” («Стадіони ненависті»), в якому намагався продемонструвати західним глядачам, що в українській футбольній спільноті немає толерантності до «того, хто небілий». Стрічка містила кадри, в яких українські футбольні вболівальники вдаються до різноманітних проявів ксенофобії та насилля щодо представників інших рас під час перегляду матчу. Колишній захисник збірної Англії С. Кемпбелл навіть закликав європейських вболівальників не їхати до України: «Залишайтеся вдома, дивіться чемпіонат по телевізору. Не варто ризикувати, тому що назад ви можете повернутися в труні!» [14]. Це призвело до поширення антиукраїнських настроїв в європейських, зокрема, у британських ЗМІ.

Органам влади України довелося докласти чимало зусиль, щоб переконати європейських уболівальників у протилежному. Українське МЗС наголосило, що в Україні набагато нижчий рівень расистських проявів, ніж у ЄС, тому залишатися вдома для вболівальників небезпечніше, ніж їхати в Україну. Офіційний Київ висловив стурбованість формуванням іміджу України як ксенофобської та расистської держави. Влада запевнила, що успішно бореться з поодинокими випадками расизму на стадіонах. МЗС назвав проблему ксенофобії в Україні надуманою і міфічною, спрямованою на дискредитацію Євро-2012, України, а також всієї Східної Європи [15].

Згодом Україні вдалося спростувати негативні стереотипи, оскільки чемпіонат відзначився високим рівнем толерантності та гостинності — жодних повідомлень про ксенофобське ставлення до іноземних уболівальників не було зафіксовано. По завершенню Євро 2012, Президент УЄФА подякував українській владі за зусилля, докладені для ідеального проведення чемпіонату [16]. М. Платіні наголосив, що Україна та Польща проявили себе як толерантні країни. Це підтвердили також заголовки європейських видань, на зразок «Може вибачимося перед Україною за расизм?» (The Daily Mirror), які спростовували негативний імідж України [17].

Фактична відсутність системної боротьби з проявами ксенофобії на політичному та правовому рівнях на підставі ефективного антидискримінаційного законодавства призвела до того, що це явище трансформувалося у виклик етнополітичній безпеці України. Ксенофобія в Україні стає елементом політики, причиною конфліктів на етнічному ґрунті та джерелом етнополітичної нестабільності. Її деструктивний потенціал навіть призвів до погіршення міжнародного іміджу України як толерантної держави.

1. *Доповідь* Європейської комісії проти расизму та нетерпимості по Україні (четвертий цикл моніторингу) / Council of Europe. – Strasbourg Cedex, 2012. – 52 с
2. *Азаров* назвав опозицію і КПУ агентами Росії, а «Свободу» – антисемітами [Електронний ресурс] // iPress.ua. – Режим доступу :
http://ipress.ua/news/azarov_nazvav_opozytsiyu_i_kpu_agentamy_rosii_17287.html.
3. «Свобода» нагадала Азарову: ми не антисеміти, у нас рейтинг зростає [Електронний ресурс] // Newsru.ua. – Режим доступу :
<http://newsru.ua/ukraine/20mar2013/neantisem.html>.
4. *Закон* України «Про зайнятість населення» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу :
<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.
5. *Закон* України «Про рекламу» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80>.
6. *Закон* України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу :
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.
7. *Солдатова Г.* Может ли другой стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии / Г. Солдатова, А. Макарчук. – М. : Генезис, 2006. – 256 с.
8. *Ціцуашвілі Н.* Етнополітична безпека: внутрішні виклики в умовах поліетнічності / Н. Ціцуашвілі // Політологічний вісник. – К., 2011. – Вип. 53. – С. 271–279.
9. *Біля* «Орнави» лилася «чорна» кров... Араби з неграми билися за наших курв // Нова тернопільська газета. – 2012. – 25 січня.
10. *Заява* члена Свободи про африканське коріння Гайтани викликала обурення в рядах толерантної опозиції [Електронний ресурс] // Народний оглядач. – Режим доступу :
<http://sd.org.ua/news.php?id=20749>.
11. *Свободівець* не бачить проблеми у тому, що обізвав Куніс «жидівкою» [Електронний ресурс] / ТСН. – Режим доступу :
<http://tsn.ua/politika/svobodivec-ne-bachit-problemi-u-tomu-scho-obizvav-kunis-zhidivkoyu.html>.
12. *Регіональна* толерантність, ксенофобія та права людини в Україні у 2012 році : соціологічне опитування // КМІС, 2013. – 26 с.
13. *Резолюція* Європейського Парламенту щодо ситуації в Україні, ухвалена 13 грудня 2012 р. [Електронний ресурс] / Представництво Європейського Союзу в Україні. – Режим доступу :
http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/political_relations/index_uk.htm.
14. *Расизм* на Євро-2012: экс-капитан Англии призывает фанов не ехать в Польшу и Украину [Електронний ресурс] // BBC. – Режим доступу :
http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2012/05/120528_ru_s_campbell_euro2012.shtml/.
15. *Київ* називає «дискредитацією» повідомлення про расизм в Україні [Електронний ресурс] // BBC. – Режим доступу :
http://www.bbc.co.uk/ukrainian/sport/2012/05/120529_racism_kyiv_reaction_ko.shtml.
16. *Хроніка* Євро-2012. День двадцять третій [Електронний ресурс] / Інформаційний центр «Україна 2012». – Режим доступу :
<http://ukraine2012.gov.ua/comments/55021/?print=Y>.
17. *The Daily Mirror*: То, може, вибачимось перед Україною за расизм? [Електронний ресурс] / Інформаційний центр «Україна 2012». – Режим доступу :
http://ukraine2012.gov.ua/news/182/54865/?sphrase_id=26509.

СУТНІСТЬ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ МОДЕЛІ «ЕТНІЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ»: КРИТИЧНИЙ ЕТНОКОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Простежується сутність та призначення моделі «етнічної демократії» в контексті критичного етноконфліктологічного аналізу. На основі нових матеріалів досліджуються й висвітлюються її основні постулати та риси. Показано її наукову неспроможність та недемократичний характер. Доводиться, що пропаганда моделі «етнічної демократії», спроби її втілення в життя створюють сприятливі умови для зародження та ескалації етнополітичних конфліктів.

Ключові слова: етнополітична конфліктологія, модель «етнічної демократії», «серцевинна етнічна нація», «не-серцевинні етнічні меншини», громадянська демократія.

Olga Maruchowska-Kartunowa. Istota i znaczenie modelu „demokracji etnicznej”: krytyczna analiza etnokonfliktologiczna.

Autorka poświęciła artykuł istocie i znaczeniu modelu „demokracji etnicznej”. Na podstawie nowych danych ukazała jego najważniejsze wady, w tym słabe naukowe podstawy i w rzeczywistości niedemokratyczny charakter. Autorka udowadnia, że propagowanie modelu „demokracji etnicznej” i próby jego wcielenia w życie stwarzają sprzyjające warunki dla powstania i eskalacji konfliktów o podłożu etnicznym.

Słowa kluczowe: konflikty etnopolityczne, model „demokracji etnicznej”, „rdzenna nacja etniczna”, „nierdzenne mniejszości etniczne”, demokracja obywatelska.

Ольга Маруховская-Картунова. Сущность и предназначение модели «этнической демократии»: критический этноконфликтологический анализ.

Исследуется сущность и назначение модели «этнической демократии» в контексте критического этноконфликтологического анализа. На основе новых материалов исследуются и освещаются ее основные постулаты и черты. Показано ее научную несостоятельность и недемократический характер. Доказывается, что пропаганда модели «этнической демократии», попытки ее воплощения в жизнь создают благоприятные условия для зарождения и эскалации этнополитических конфликтов.

Ключевые слова: этнополитическая конфликтология, модель «этнической демократии», «сердцевинная этническая нация», «не-сердцевинные этнические меньшинства», гражданская демократия.

Olga Marukhovska-Kartunowa. The Essence and the Function of the “Ethnic Democracy” Model: Critical Ethnoconflictological Analysys.

The essence and the function of the “ethnic democracy” model in the context of the critical ethnoconflictological analysis has been deduced. Its main postulates and features are elucidated on the basis of the new data. The scientific inadequacy and non-democratic character of the “ethnic democracy” model has been ostended. It has been proved that the propaganda of this model and the attempts to put it into practice produce a conducive circumstances to the nascence and escalation of the ethnopolitical conflicts.

Key words: science of ethnopolitical conflicts, “ethnic democracy” model, “core ethnic nation”, “non-core ethnic minorities”, civic democracy.

Актуальність дослідження даної проблеми зумовлена кількома чинниками. По-перше, впродовж останніх років у науковий дискурс деяких країн почала наполегливо «вкидатися» концепція, а з часом і модель т. зв. «етнічної демократії». Схоже, що це стало новою тенденцією, яка особливо помітно почала посилюватися після дезінтеграції СРСР та СФРЮ і народження (відродження) близько двох десятків нових держав. По-друге, кілька з них, зокрема Естонія, Латвія, Грузія та деякі інші, потрапили в тенета моделі «етнічної демократії». По-третє, хоча небезпечність наслідків впровадження в життя моделі «етнічної демократії» стає все більш очевидною, питання подальшого викриття наукової неспроможності цієї моделі не знімається з порядку денного з огляду на її підступний характер та здатність до трансформації й мімікрії.

Ступінь наукової розробки зазначеної проблеми є досить неоднозначним і різнорівневим. У західній етнополітології та етнополітичній конфліктології він, у силу різних обставин, висвітлений вкрай слабо та й то це переважно праці деяких ізраїльських дослідників, зокрема Й. Пеледа, Г. Сміта, С. Смухи та ін. [1, 2, 3]. Натомість у самому Ізраїлі, а також

у Грузії, Естонії, Латвії та деяких державах, утворених на теренах колишньої СФРЮ, даній проблематиці присвячено значну кількість праць, зокрема С. Дячкової, П. Ярве та Н. Сабанадзе [4, 5, 6, 7]. Що стосується України, то тут про основні положення концепції/моделі «етнічної демократії» (як суто теоретичного конструкту) стисло йшлося в одній з попередніх публікацій автора даної статті [8]. Виходячи з цього, а також враховуючи суперечливий характер моделі «етнічної демократії» (вже як зразка і взірця вирішення етнополітичних проблем поліетнічних держав, особливо тих, які стають на шлях демократизації) та її потенційну небезпеку (зокрема надзвичайно потужний етноконфліктний потенціал), у даній статті вперше у вітчизняній етнополітичній конфліктології здійснюється спроба всебічного критичного аналізу згаданої моделі.

Перш за все, зазначимо, що розробником і активним пропагандистом моделі «етнічної демократії» вважається ізраїльський дослідник Семмі Смуха. Він дав таке визначення запропонованого ним поняття: «Етнічна демократія — це демократична політична система, що поєднує поширення громадянських і політичних прав на постійних мешканців, які бажають бути громадянами, з наданням привілейованого статусу чисельно більшій групі. Це демократія, яка містить у собі недемократичну інституціоналізацію домінування однієї етнічної групи».

Загальне уявлення про сутність та призначення моделі «етнічної демократії» дає ознайомлення з її основними рисами, які С. Смуха в своїй праці «Модель етнічної демократії» сформулював так:

1. «Домінуючий етнічний націоналізм визначає, що існує лише одна етнічна нація, яка має ексклюзивне (виключне) право на цю країну» (тут і нижче курсив С. Смухи, — прим. автора). При цьому цю етнічну націю він називає «серцевинною етнічною нацією» (core ethnic nation), а решту етнічних мешин, що проживають у даній країні — «не-серцевинними етнічними групами» (non-core ethnic groups). Отже, «етнічна демократія» в тлумаченні С. Смухи визначається як така, що апіорі передбачає нерівноправність та дискримінацію етнічних меншин. Принагідно зазначимо, що в науковому дискурсі в деяких західноєвропейських та в усіх східноєвропейських країнах, зокрема в Україні, замість поняття «серцевинна етнічна нація», інколи використовується поняття «титульна нація».

2. «Держава розрізняє, відокремлює членство в єдиній серцевинній етнічній нації від громадянства». Це означає, що «державна наполегливо намагається обмежити громадянство членами серцевинної етнічної нації» і у першу чергу заопікується нею та її громадянами, а вже потім, як другорядною справою, громадянами своїх «не-серцевинних етнічних груп».

3. «Серцевинна етнічна нація володіє і керує державою». Остання, за твердженням С. Смухи, «визначає політику на користь серцевинної етнічної нації» та «забезпечує привілейований статус для її членів». Отже, тут йдеться про намагання легітимізувати етнократичний характер політичного режиму та закріпити панування серцевинної етнічної нації».

4. «Держава мобілізує серцевинну етнічну націю». Мета цієї мобілізації, за свідченням С. Смухи, полягає в тому, щоб «запобігти зростанню апатії серед представників серцевинної етнічної нації та перешкодити їх асиміляції». Окрім цієї «мінімальної фундаментальної мети», зауважує він, завдання полягає в тому, щоб «культивувати ексклюзивну національну ідентичність» та створити «преференційні», тобто особливі, найсприятливіші умови для існування і розвитку членів серцевинної етнічної нації, що сприятиме «отриманню їхньої повної згоди, легітимності, ідентифікації, підтримки, участі та пожертви для національних проєктів». Кінцева мета згаданої мобілізації — «продовження створення або перетворення серцевинної етнічної нації (етнічне націо-будівництво) або націо-державне будівництво та захист проти уявної або реальної загрози». Нагородою за все це — є «спеціальні привілеї» для членів серцевинної етнічної нації. Отже, на наш погляд, тут йдеться, з одного боку, про залякування реальними, а найчастіше уявними загрозами, а з іншого боку — про розбещення членів серцевинної етнічної нації «принадами» етнічного націоналізму та «етнічної демократії».

5. «Держава наділяє не-серцевинні групи неповними індивідуальними і колективними правами». Сам С. Смуха пояснює і визнає, що тут йдеться про те, що колективні й особливо індивідуальні права членів не-серцевинних етнічних груп «певною мірою обмежені і зазвичай слабо захищені». Будь-які коментарі з нашого боку в цьому випадку видаються зайвими.

6. «Держава дозволяє не-серцевинним групам вести парламентську та позапарламентську боротьбу за зміни». Тут постає щонайменше два слухних, але риторичних запитання. Перше: а чи варто і демократично вдаватися до дискримінації «не-серцевинних етнічних груп», щоб потім «ощасливлувати» їх дозволом вести з цією державою, точніше з її домінуючою (пануючою) серцевинною етнічною нацією, тривалу і виснажливу для обох сторін боротьбу? І друге запитання: чи не створює запровадження моделі «етнічної демократії» сприятливий ґрунт для перманентного нуртування етнополітичних конфліктів, їх ескалації чи навіть перетворення на етнічні війни, як це не раз траплялось в самому Ізраїлі, Грузії чи в «постюгославських» країнах?

7. «Держава сприймає не-серцевинні етнічні групи як загрозу». Зрозуміло, що тут С. Смуха має на увазі загрозу домінуванню (пануванню) та численним привілеям саме «серцевинній етнічній нації».

8. «Держава встановлює певний контроль над не-серцевинними етнічними групами». У цьому разі все зрозуміло і можна, на наш погляд, обійтися лише одним коментарем. У даному випадку йдеться не просто про декларування, а про намагання інституціоналізувати субординований (підлеглий) статус не-серцевинних етнічних меншин.

Не важко помітити, що навіть в інтерпретації самого С. Смухи модель «етнічної демократії» має дуже мало спільного зі справжньою демократією, її загально визнаним розумінням і тлумаченням окрім, звичайно, самої назви — «демократія». Хоча, на наш погляд, цій моделі більше б пасувала назва «етнократія», тобто влада однієї, зокрема домінуючої (пануючої) етнічної нації.

Тут варто звернути увагу на багатоцільове призначення та варіативність підходів до використання поняття «етнічна демократія» і обох його складових, тобто прикметника «етнічна» та іменника «демократія». По-перше, для правлячих кіл США та їх деяких західних союзників це сигнал і своєрідне «алібі», що має виправдовувати їх прихильне ставлення й всебічну підтримку правлячого класу країн «етнічної демократії», кінцевою метою чого є посилення над ними свого впливу чи встановлення контролю. По-друге, для правлячого класу домінуючої (пануючої) в країні етнічної нації поняття «етнічна демократія», зокрема його іменник «демократія», це своєрідний «сертифікат» та «парасолька», що мають засвідчувати приналежність цієї держави до родини демократичних держав, демонструвати її переваги і зверхність над усіма іншими недемократичними країнами і захищати її від будь-яких критичних зауважень чи негативних оцінок. По-третє, для більшості (але далеко не всіх) представників домінуючої (пануючої) в країні «серцевинної» етнічної нації прикметник «етнічна» — це своєрідна «вірча грамота», що має засвідчувати їх «першосортність» та «вроджене право» на суттєві пільги і привілеї, а іменник «демократія» — невичерпне джерело їх задоволення і пихатості. По-четверте, для представників же субординованих (підлеглих) «не-серцевинних» меншин прикметник «етнічна» — це така собі «двідка» або «чорна відмітка» про їх «вроджену другосортність» та приреченість на різного роду обмеження і дискримінацію, а іменник «демократія» — це своєрідна «цукерка», яка повинна якось «підсолодити» гіркоту їх другорядного принизливого статусу. По-п'яте, для правлячого класу та представників домінуючої (пануючої) серцевинної етнічної нації, які ще тільки шукають шляхи до справжньої демократії, поняття «етнічна демократія» та обидві його складові, тобто прикметник «етнічна» та іменник «демократія» — це такі собі принади, за допомогою яких їх намагаються втягнути в тенета псевдодемократії.

Одним із типових прикладів останнього можуть бути намагання С. Смухи зобразити «етнічну демократію» ледве не «ниткою Аріадни» чи «чарівною паличкою» та довести, що цей тип демократії та побудований на ній політичний режим, зокрема в Ізраїлі, може служити

архетипом справжньої демократії для інших країн. «Етнічна демократія, — наголошував він, — є особливо привабливою для етнічних держав, які демократизуються. Перехід від не-демократії до ліберальної, мультикультурної або консоціативної демократії — це досить великий стрибок для цих етнічних держав, а винайдена етнічна демократія є компромісом, який допоможе їм зберегти етнічне домінування та етнічний націоналізм разом з демократією. Деякі незалежні держави колишнього Радянського Союзу, особливо Естонія, Латвія, Грузія та мусульманські держави рухаються в цьому напрямку» [9, р. 32, 85].

Показово і цілком природно, що появу цієї і концепції, і моделі проігнорувала абсолютна більшість відомих західних дослідників та власників наукових друкованих видань. Хоча траплялись і винятки. Так, поважний і респектабельний британський журнал «Nation and Nationalism» в одному зі своїх номерів для концепції (моделі) «етнічної демократії» виділив спеціальну рубрику, в якій вмістив шість статей, у тому числі дві статті С. Смухи. (Останнє, до речі, є безпрецедентним випадком для солідних західних наукових видань) [10, 11].

Наприкінці 90-х років ХХ ст. концепція та модель «етнічної демократії» зазнала досить потужної і жорсткої, а часом навіть нищівної критики. Показово, що найбільш жорсткою, прискіпливою і в'їдливою вона була і залишається саме з боку багатьох ізраїльських дослідників. З цього приводу сам С. Смуха визнавав, що після оприлюднення його концепції та моделі «етнічної демократії» з'явилася низка публікацій, які «викликали гарячі, роздратовані дискусії». Основні критичні зауваження на адресу концепції/моделі «етнічної демократії» шли і йдуть по таких чотирьох основних напрямках: концептуальна неадекватність, нестабільність, неефективність та брак легітимності [12, р. 21-28, 34].

Перше критичне зауваження (щодо концептуальної неадекватності) досить чітко сформулював Орен Їфтахель, який стверджував, що «етнічна демократія є концептуально неадекватною, оскільки розглядається в суперечливих термінах, нездатних об'єднати рівність і нерівність. Це безладне і довільне перекидання концепції демократії тому, що режим, який за визначенням заперечує повну рівність прав не може і не повинен тлумачитися як демократичний». Більше того, він переконливо доводив, що «етнічна демократія і Herrenvolk демократія є однаково не-демократичними режимами», що «вони різняться лише тактикою» і що «етнічна демократія має лише демократичний фасад» [13].

Подібну точку зору поділяє й чимало інших ізраїльських дослідників. Зокрема, Бен'ямін Нейбергер у статті з досить промовистою назвою «Демократія з чотирма брудними плямами», маючи на увазі твердження С. Смухи про те, що «етнічна демократія — це компроміс між демократичним режимом та етнічною державою», досить слушно зазначав: «Якщо це компроміс, тоді це більше не є «додатковим типом демократії». Це вже компроміс між демократією та чимось іншим, зокрема між «контрольованою демократією» (control democracy) та «Herrenvolk демократією» і характеризував етнічну демократію як «напів-демократію» (semi-democracy) [14, р. 107]. До цих слушних оцінок і висновків можна додати лише два невеликих пояснення і зауваження. По-перше, під «Herrenvolk демократією» мається на увазі політичний режим, за якого громадянські права надаються лише представникам домінуючої в суспільстві групи. Цей тип «демократії» визначається також як «демократія для раси панів», що формально виключає права інших груп. По-друге, сурогатна модель «етнічної демократії», на жаль, не просто завела деякі країни (зокрема ті, в яких відбулись і безславно завершилися т. зв. «кольорові революції») на манівці, а й призвела до ескалації етнополітичних конфліктів і спалаху етнічних війн, трагічним прикладом яких стала Грузія часів президентства З. Гамсахурдії і особливо М. Саакашвілі.

У контексті етнополітичної конфліктології важливого значення набуває друге критичне зауваження, зокрема щодо нестабільності «етнічної демократії», що свідчить про притаманний їй надзвичайно потужний конфліктний потенціал. Сутність цього зауваження зводилося до того, що «етнічна демократія» як режим «не є і не може бути стабільним через вмонтовані в нього суперечності й протиріччя». Прихильники зазначеної точки зору, зокрема Надім Роухана та Асад Ганем, пояснювали цю «ендемичну нестабільність» також «неспроможністю

й нездатністю етнічної демократії, як системи, забезпечити основні людські потреби, зокрема поваги, приналежності, ідентичності та рівності членів не-серцевинних спільнот». Така система, на їх слушну думку, «або занепадає до авторитарного контролю або піднімається до консоціативної демократії, але не може тривалий час залишатися такою як є» [15].

Щодо третього критичного зауваження («неефективність етнічної демократії»), не менш цікавого і важливого з точки зору етнополітичної конфліктології, то більшість навіть ізраїльських дослідників, зокрема вже згадувані А. Ганем, Б. Нейбергер, Н. Роухана та інші, ставлять під сумнів спроможність «етнічної демократії» як режиму управляти внутрішніми конфліктами та послаблювати їх. Більше того, вони цілком слушно стверджують, що ця модель є неефективною тому, що вона, і з цим погоджується навіть сам С. Смуха, «заморожує етнічні конфлікти замість того, щоб їх зменшувати та послаблювати».

Дійсно, практика застосування «етнічної демократії» засвідчує її повну безпорадність та абсолютну непридатність для розв'язання етнополітичних конфліктів. Більше того, є достатньо підстав для висновку про те, що саме «етнічна демократія» провокує народження нових та ескалацію існуючих етнополітичних конфліктів, а також їх трансформацію в етнічні війни. Прикладів цього більш ніж достатньо, зокрема сам Ізраїль, де за останні півстоліття відбулося шість етнічних війн, або Грузія, де за останні двадцять років також спалахнуло кілька подібних війн.

Мабуть, найбільше критичних зауважень на адресу «етнічної демократії» з боку ізраїльських дослідників стосувалося і стосується четвертої її риси, зокрема «браку легітимності». Вони досить переконливо доводять, що за терміном «етнічна демократія» ховається «уявна, голослівна (allegedly), а не справжня демократія». Зокрема, вже згадуваний Б. Нейбергер досить переконливо довів, що «етнічна демократія» є не лише і не просто «нелегітимною», а «невиправно недемократичною (incorrigible non-democracy)». А це, на нашу думку, означає, що «етнічну демократію» не можна трансформувати у справжню демократію без очищення її від основних авторитарно-етнократичних засад.

Інший ізраїльський дослідник Йоссі Йонах засудив «етнічну демократію» та її прихильників, перш за все, за те, що вони використовують її як «маскувальне знаряддя для легітимізації поганої системи квазідемократії та гегемоністського контролю» [16]. На цілком коректну і конструктивну думку Азмі Бішара, концепція/модель «етнічної демократії» становить небезпеку, оскільки приховує дійсність замість того, щоб критикувати її». І з огляду на це, вона [«етнічна демократія»] «повинна бути замінена на будь-який інший справжній тип громадянської демократії, зокрема на мультикультурну демократію» [17].

На окрему згадку заслуговує спеціальна стаття відомих ізраїльських дослідників А. Ганема, Н. Роухана та О. Їфтахеля «Аналіз «етнічної демократії»: відповідь С. Смусі». Показово, що і в назві статті, і по всьому її тексту автори використовують поняття «етнічна демократія» тільки беручи його в лапки, і вже цим висловлюючи своє несприйняття самого поняття й ставлячи під сумнів коректність його назви та сутності.

Стаття починається з твердження, що Ізраїль, всупереч тверджень С. Смухи, не може розглядатися як «архетипний» випадок відносин «більшість – меншість». І ставлять під сумнів його твердження про те, що санкціонована державою довготривала нерівність колективних прав етнічних меншин може співіснувати з демократичним правлінням. При цьому вони відкидають намагання С. Смухи розрізнити індивідуальні та колективні права етнічних меншин, які часто не розрізнені, оскільки обмеження, накладені на колективні права, спричиняють обмеження індивідуальних прав, таким чином порушуючи фундаментальний демократичний принцип індивідуальної громадянської рівності.

Згадані дослідники також переконливо доводять, що «Ізраїль як держава і політична система зберігає зверхність євреїв та підлеглість, нижчий ступінь арабів на кількох рівнях», зокрема на ідеологічному, символічному, структурному, політичному, правовому та ін. Отже, на їх слушну думку, в державі встановлено «конституційну тиранію більшості», яка «перешкоджає арабам ефективно мобілізуватися в цій політичній системі і виключає їх

з ключових позицій та ресурсів». Усе це, за їх слушним твердженням, є свідченням того, що «в етнократичних режимах одна етнічна нація... привласнює державу, зводячи інші групи до громадян другого сорту». А, отже, «етнічна демократія» не вважається і не може вважатися «архетипом» будь-якого демократичного режиму». І взагалі, роблять висновок А. Ганем, Н. Роухана та О. Їфтахель, неможливе встановлення «етнічної демократії» у поліетнічному суспільстві. Виходячи з цього, вони вкотре заперечують легітимність «етнічної демократії», вказуючи при цьому на некоректність зазначеного поняття, і замість нього пропонують поняття «етнократія» для того, щоб підкреслити недемократичний характер режиму».

Надзвичайно важливим, з точки зору етнополітичної конфліктології, є висновок згаданих дослідників про те, що: «Реально існуюча, явна, юридично вкорінена етнічна нерівність, як у випадку з Ізраїлем, є головним джерелом етнічної напруженості та конфлікту». Більше того, «етнічна демократія» навіть у віддаленому майбутньому не передбачає ліквідацію нерівності, а лише її певне пом'якшення, а, отже, «ця інновація може стати засобом і приводом для відкладеного етнічного конфлікту». Уточнюючи це положення, вони наголошують, що запровадження «етнічної демократії» може «відкласти вибух конфронтації», «але навряд чи усуне джерело конфлікту». А їх остаточний висновок звучить як вирок: «Ми стверджуємо, що «етнічна демократія» є і теоретично, і емпірично неспроможною» [18, р. 254-262, 265]. Отже, тут йдеться про неспроможність і концепції, і моделі «етнічної демократії».

Варто звернути увагу і на те, що впродовж останніх років все більш помітною стає критика і теоретико-методологічних засад зазначеної концепції (моделі). Яскравим прикладом цього може слугувати стаття А. Данела під красномовною назвою «Методологічна критика концепції етнічної демократії», що була видрукувана 2009 р. у відомому і впливовому «Журналі ізраїльської історії». В ній, зокрема, переконливо доводилося, що зазначена концепція є так само неспроможною і в теоретико-методологічному аспекті [19].

На завершення варто навести цілком слушне твердження професора Йельського університету Емі Чуа про те, що Захід «поширює версії капіталізму та демократії, які самі західні країни ніколи не приймали», і які «потенційно можуть сприяти поширенню етнічної ворожнечі» [20].

Отже, проведений нами критичний етноконфліктологічний аналіз теоретичних засад і практики втілення в життя основних положень концепції (моделі) «етнічної демократії» підтверджує коректність оцінок та висновків західних і, перш за все, самих ізраїльських дослідників, про те, що: а) її основне призначення полягає у спробах обґрунтувати, з одного боку, зверхність, привілеї та домінування (панування) т. зв. «серцевинної етнічної нації», а, з іншого боку, довести другорядність, нерівноправність та субординований/підлеглий статус «несерцевинних етнічних меншин»; б) у науковому відношенні вона є неспроможною, оскільки її постулати суперечать засадам, принципам і нормам справжньої, загальноновизнаної демократії; в) зазначена концепція (модель) має потужний конфліктний потенціал, тобто здатність сприяти народженню нових та ескалації вже існуючих етнополітичних конфліктів або навіть їх перетворенню на етнічні війни; г) вона становить неабияку небезпеку національній єдності й територіальній цілісності поліетнічних держав, особливо тих, які стають на шлях пошуків реальної, а не голосливної, однобічної, бутафорної демократії. Викриття справжньої сутності й призначення концепції (моделі) «етнічної демократії» та інших подібних їй підступних теоретичних конструкцій та фальшивих зразків вирішення етнополітичних проблем є одним з основних завдань етнополітичної конфліктології як науки і навчальної дисципліни.

1. *Peled Y.* Ethnic Democracy and the Legal Structure of the Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State / Peled Yoav // *American Political Science Review*. – June 1992. – Vol. 86. – № 2. – P. 432–442.
2. *Smith G.* The Ethnic Democracy Thesis and the Citizenship Question in Estonia and Latvia / Smith Graham // *Nationalities Papers*. – 1996. – Vol. 24. – № 2. – P. 199–216.
3. *Smootha S.* Ethnic Democracy: Israel as an Archetype / Smootha Sammy // *Israel Studies*. – 1998. – Vol. 2. – № 2. – P. 198–241.
4. *Diatchkova S.* Ethnic Democracy in Latvia / Diatchkova Svetlana // *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe* / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 81–114.
5. *Jarve P.* Ethnic Democracy and Estonia: Application of Smootha's Model / Jarve Priit // *Flensburg: European Centre for Minority Issues, 2000, Working Paper № 7*. – P. 1–41.
6. *Perry V.* Ethnic Democracy in Bosnia and Herzegovina: Containing the Spectre? / Perry Valery // *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe* / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 209–240.
7. *Sabanadze N.* Georgia's Ethnic Democracy: Source of Instability / Sabanadze Natalie // *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe* / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 115–137.
8. *Маруховська-Картунова О. О.* Концепція «етнічної демократії» в контексті сучасної етнополітичної конфліктології / О. О. Маруховська-Картунова // *Нова парадигма: Філософія. Політологія. Соціологія : журнал наук. праць* / [гол. ред. В. П. Бех]. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 97. – С. 110–120.
9. *Smootha S.* The Model of Ethnic Democracy / S. Smootha. – Flensburg : European Centre for Minority Issues, 2001. – 95 p.
10. *Smootha S.* Types of Democracy and Modes of Conflict-management in Ethnically Divided Societies / Smootha Sammy // *Nations and Nationalism*. – 2002. – Vol. 8. – № 4. – P. 423–431.
11. *Smootha S.* Viability of Ethnic Democracy The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State / Smootha Sammy // *Nations and Nationalism*. – 2002. – Vol. 8. – № 4. – P. 475–503.
12. *Smootha S.* The Model of Ethnic Democracy / Smootha Sammy // *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe* / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 5–59.
13. *Yiftachel O.* The Concept of “Ethnic Democracy» and Its Applicability to the Case of Israel / Yiftachel Oren // *Ethnic and Racial Studies*. – 1993. – Vol. 15. – № 1. – P. 125–136.
14. *Neuberger B.* Democracy with Four Stains / Neuberger Benyamin // *Panim*. – 1999. – № 9. – P. 104–108.
15. *Rouhana N.* The Crisis of Minorities in Ethnic State: The Case of Palestinian Citizens in Israel / Rouhana Nadim, Ghanem As'ad // *International Journal of Middle East Studies*. – 1998. – Vol. 30. – P. 321–346.
16. *Yonah Y.* Fifty Years Later: The Scope and Limits of Liberal Democracy in Israel / Yonah Yossi // *Constellations*. – 1999. – № 3. – P. 411–428.
17. *Bishara A.* The Process of Sovereignty Has Not Been Completed [Електронний ресурс] / Bishara Azmi. – Режим доступу : http://www.azmibishara.info/publications/a_2000Sovereignty.html.
18. *Ghanem A.* Questioning «Ethnic Democracy»: A Response to Sammy Smootha / Ghanem As'ad, Rouhana Nadim, Yiftachel Oren // *Israel Studies*. – 1998. – Vol. 3. – № 2. – P. 253–267.
19. *Danel A.* A Methodological Critique of the Concept of Ethnic Democracy / Danel Adam // *The Journal of Israeli History*. – 2009. – Vol. 28. – № 1. – P. 37–54.
20. *Chua A.* World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability / Chua Amy. – Anchor, 2004. – 386 p.

ВОЛЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПАССІОНАРІЯ У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОГЕНЕЗУ ЛЬВА ГУМІЛЬОВА

Досліджується вольовий характер соціальної активності пасіонарія в умовах порушення стабільності етнічної системи у контексті концепції етногенезу Льва Гумільова. Особлива увага у дослідженні присвячена впливу волі на діяльність пасіонарія на різних стадіях етногенезу.

Ключові слова: воля, соціальна активність, пасіонарій, субпасіонарій, пасіонарний імпульс, етногенез.

Natalia Kowtun. Wola jako podstawa aktywności społecznej „pasjonarij’a” w kontekście koncepcji etnogenezy Lwa Gumilowa.

Autorka ukazuje wolę, jako podstawę aktywności społecznej „pasjonarij’a” w warunkach zachwiania systemu etnicznego, w świetle koncepcji etnogenezy Lwa Gumilowa. Szczególną uwagę autorka poświęca ukazaniu znaczenia woli w działalności „pasjonarij’a” na różnych etapach etnogenezy.

Słowa kluczowe: wola, aktywność społeczna, „pasjonarij”, „subpasjonarij”, impuls pasjonarny, etnogeneza.

Наталія Ковтун. Воля как основа социальной активности пассионария в контексте концепции этногенеза Льва Гумилева.

Исследуется волевой характер социальной активности пассионария в условиях нарушения стабильности этнической системы в контексте концепции этногенеза Льва Гумилева. Особенное внимание в исследовании посвящено выявлению влияния воли на деятельность пассионария на разных стадиях этногенеза.

Ключевые слова: воля, социальная активность, пассионарий, субпассионарии, пассионарный импульс, этногенез.

Natalia Kowtun. Will as a basis of a Passionary's social activity in the context of L. Gumilyov's Conception of Ethnic Genesis.

In the article the volitional character of a passionary's social activity in conditions of contravention of the ethnic system stability in the context of Leo Gumilyov's conception of ethnic genesis is investigated. Impact of will on passionary's activity on different phases of ethnic genesis is described with particular attention.

Key words: will, social activity, passionary, subpassionary, passionary's impulse, ethnic genesis.

Процеси динамічних змін, котрі відбуваються в сучасному українському суспільстві, зумовлюють потребу дослідження й уточнення існуючих уявлень про сутність вольового характеру соціальної активності пасіонарія як рушійної сили етногенезу, який є одним з виявів соціальної самоорганізації. Запобігти наростаючій кризі модерної української державності можна не лише через моральне вдосконалення суспільства, подолання споживацького ставлення до матеріальних і духовних ресурсів, а й через визначення вольових засад різних форм соціальної активності, зокрема, у сфері етногенезу й націогенезу.

Воля, соціальна активність, пасіонарність як окремі феномени соціокультурного досвіду стали предметом активної зацікавленості представників багатьох наукових дисциплін — філософії, соціальної філософії, соціології, політології, етнології, психології, етнопсихології. Важливе значення у визначенні сутності, структури і виявів волі мають напрацювання А. Шопенгауера [1] та В. Віндельбанда [2]. Загалом в історико-філософській парадигмі інтерпретація феномена волі реалізується у двох основних напрямках. Згідно з першим, воля розглядається як об'єктивно існуюча константа, яка має фізіологічний, психологічний, соціальний або трансцендентальний характер. Другий напрям репрезентований філософією волюнтаризму, представники якого розглядали волю як феномен, іманентно властивий людині.

Зауважимо, що й розуміння поняття «активність» у науковій літературі не має усталеного характеру. Виділяють декілька підходів щодо його тлумачення. За першим підходом, активність розглядається як поняття ширше за обсягом, порівняно з поняттям «діяльність». У такому контексті активність властива усій різноманітності біологічних організмів. Активність супроводжує

зародження і розвиток, самозбереження і самовідтворення організмів. У межах другого підходу активність розглядається як поняття вужче за обсягом щодо поняття «діяльність». У такій інтерпретації активність постає своєрідною мірою діяльності.

У свою чергу дослідженню феномену пасіонарності в інтерпретації Л. Гумільова присвячений значний пласт літератури. Якщо в західній науковій парадигмі концепція етногенезу російського мислителя не стала предметом значного зацікавлення (за винятком досліджень Є. Брудні та М. Ларюель), то в радянській і пострадянській літературі вона стала предметом тривалої наукової дискусії [3]. Вказана дискусія розпочалася з публікації в 1970-1971 рр. у журналі «Природа» частин праці «Етногенез і біосфера» Л. Гумільова і критичних відгуків на неї. Незважаючи на деякі позитивні рецензії на неї (маються на увазі статті О. Дроздова, Б. Кузнецова, В. Курінного, Б. Семевського), у радянській науковій парадигмі сформувалося переважно негативне ставлення до розуміння пасіонарності як основи етногенезу. Зокрема, ідеї Л. Гумільова стали предметом гострої критики М. Артамонова, Ю. Бромля, Ю. Єфремова, В. Козлова. Наслідком цієї критики стало ігнорування і замовчування ідей етнологів у другій половині 70-80-х рр. ХХ ст. у радянській науці.

Новий етап в інтерпретації концепції етногенезу Л. Гумільова розпочинається з перевидання його праць, починаючи з 1989 р., після сприяння А. Лук'янова, першого заступника голови Верховної Ради СРСР. На підставі їх аналізу були опубліковані статті І. Д'яконова, Л. Клейна, В. Козлова, Г. Померанца, О. Янова. Важливу роль у дослідженні історіографії концепції етногенезу Л. Гумільова в цілому, й пасіонарного імпульсу зокрема, відіграють дослідження В. Кореняко. У напрацюваннях Л. Клейна акцентується на комплексному дослідженні феномену людини, поділі вивчення етносу на джерелознавчу етнографію і пояснювальну етнологію, руйнуванні пануючих у науці марксистсько-ленінських догм у працях Л. Гумільова. Поряд з цим, В. Козлов та І. Д'яконов, вказуючи на актуальність вивчення пасіонарності, зауважували, що російський етнолог не зміг уповні пояснити цей феномен. Водночас на відсутність чіткого, несуперечливого визначення поняття етносу як висхідного для дослідження пасіонарності вказували Л. Клейн, В. Козлов, О. Янов. На перебільшенні природного фактору в процесі етногенезу акцентували свою увагу М. Артамонов, Ю. Бромлей, Ю. Єфремов. Утім, незважаючи на достатньо ґрунтовний аналіз концепції етногенезу в науковій літературі, осмислення вольового аспекту соціальної активності пасіонарія у контексті етнічної самоорганізації суспільства не стало предметом системного наукового аналізу.

Метою пропонованого дослідження є аналіз вольової складової соціальної активності пасіонарія у контексті концепції етногенезу Л. Гумільова. Досягнення вказаної мети неможливе без з'ясування атрибутивних ознак волі. Відзначимо, що воля як своєрідний імпульс до дії є не лише основою усвідомлення потреб, а й висхідним положенням щоденного вибору людини. На підставі усвідомлення потреб і націленості на вибір напрямку діяльності в індивідуальній і суспільній свідомості формується цілісний образ мети практичного перетворення світу природи і світу культури. В акті волі суб'єкт легітимуює і санкціонує суб'єктивні бажання, які конституюються в цьому процесі як об'єктивно спрямована мета соціальної активності. Водночас соціальна активність постає як системна соціальна якість, у межах якої відображається не лише активне ставлення людини до суспільства, а й рівень взаємодії індивідів, малих та великих соціальних груп як суб'єктів суспільних відносин.

Аналіз вольової складової діяльності пасіонарія як суб'єкта етногенезу передбачає необхідність визначення поняття «етнос». Етнос розуміється нами «як стійка, цілісна спільність людей, що історично склалася і має певні ознаки» [4, с. 41]. У процесі консолідації соціальних спільнот виділяють такі типи етносів — рід, плем'я, народність, нація. Сутнісними ознаками роду є спільна назва, єдина мова, уконституційовані звичаї, релігійні вірування. З розвитком суспільства роди поступово об'єднуються у племена. Атрибутами племені як етносоціального організму є, на думку В. Андрущенка, Л. Губерського, М. Михальченка, спільна територія, спільна мова, релігійні обряди, первісна культура, племінна самосвідомість та спільна назва [4, с. 42]. Якщо говорити про народність, то вона характеризується територіальною цілісністю, єдиною письмовою мовою, спільними рисами характеру та певними психологічними особливостями.

Завершальною стадією етногенезу є становлення нації як історичної спільноти людей з певними специфічними рисами. У сучасній науковій парадигмі домінує «концепт політичної нації, до якої належать усі громадяни однієї держави, незалежно від етнічного походження» [4, с. 42]. «Поряд з цим для великих етносів властивий поділ на менші етнічні групи. Виділяють також метаєтноси чи метаєтнічні спільноти, які об'єднують групи етносів, що мають певні спільні риси культури, самосвідомості, зокрема, генетичної і мовно-культурної близькості (слов'яни, латиноамериканці)» [4, с. 43]. Загалом, на початку ХХІ ст. планету населяють більше чотирьох тисяч етносів, утім лише близько восьмисот з них є націями. Водночас, варто зауважити, що під час наступного етапу етногенезу в ньому зберігаються атрибутивні ознаки попереднього етапу. Так, у процесі становлення народності чітко простежуються ознаки роду й племені.

Рушійною силою етногенезу є діяльність пасіонарія. Це відбувається, коли у межах окремого етносу перманентно з'являються ініціатори перегляду усталених звичаїв і норм, котрі оцінюються ними як невідповідні. Якщо в сучасному суспільстві суб'єктами соціальної активності, зокрема, етногенезу і націогенезу, постають головним чином політичні й громадські діячі, то у давніх спільнотах подібні функції здійснювали міфічні культурні герої, діяльність яких парадоксальним чином співвідноситься з функціями пасіонаріїв.

У процесі виявлення волі простежується імпульс, внаслідок якого актуалізується та чи інша форма діяльності людини. В. Віндельбанд відзначив, що вольовий імпульс простежується і в тих випадках, коли ми бачимо факти вимушеного збудження нервів, і в душевній діяльності, яка не супроводжується тілесною діяльністю [2, с. 522]. В обох випадках виявлення вольового імпульсу відсутня свобода волі, яка, у свою чергу, завбачує свободу діяльності.

Дослідження вольового імпульсу як необхідної умови пасіонарності вимагає з'ясування структури вольового процесу. Актуальною до нашого часу залишається класифікація етапів вольового процесу запропонована В. Віндельбандом. Згідно з нею, воля поділяється на три основні фази. На першій фазі формується особливе воління, прагнення, кожне з яких може трансформуватись у дію. На другій фазі відбувається взаємне стримування і врівноваження прагнень на основі прийняття певного рішення. Третя фаза характеризується імпульсом волі, внаслідок якого прагнення перетворюються у відповідні тілесні дії. Першу фазу ми називаємо фазою воління, другу — фазою вибору (обговорення), третю — фазою діяльності [2, с. 520]. При цьому окремі воління, вибір між веліннями і діяльність, яка внаслідок рішення розпочинається, постають як різні функції волі. На нашу думку, вольовий імпульс властивий не тільки для третьої фази функціонування волі. Він притаманний і для першої фази вольового процесу, на якому відбувається актуалізація й усвідомлення необхідності вольової діяльності. На другій фазі вольовий імпульс простежується у виборі конкретного рішення. Відповідно на третій фазі простежується втілення вольового рішення на практиці.

Особливо значущу роль вольовий імпульс відіграє у діяльності пасіонаріїв під час етногенезу. У контексті цього, аналізуючи механізми етногенезу, російський дослідник Л. Гумільов дійшов висновку, що етногенез детермінований наявністю у деяких індивідів незворотного внутрішнього потягу до цілеспрямованої діяльності, тісно пов'язаної зі зміною суспільного чи природного середовища. Більше того, досягнення поставленої мети, часто ефемерної, згубної для самого суб'єкта, уявляється йому ціннішим за власне життя. Безсумнівно, таке рідкісне явище є відхиленням від видової норми поведінки, адже вказаний імпульс протилежний інстинктові самозбереження [5, с. 252]. Вказана здатність одночасно може бути пов'язаною як з високим рівнем здібностей (талантом), так і з посередніми задатками, що вказує на її підсвідомо іманентний характер. Хоча ця властивість залишається малодослідженою, саме вона є основою антиєгоїстичної етики, згідно з якою інтереси колективу, нехай навіть неправильно витлумачені, домінують над жагою життя і турботою про власне потомство.

Особи, обдаровані зазначеною вище ознакою, за сприятливих умов, здійснюють (і не можуть не здійснювати) вчинки, котрі акумулюючись, підривають інерцію традицій і зумовлюють появу нових етнічних спільнот. З метою наукового аналізу дослідник запропонував назвати вказану властивість «пасіонарністю» [5, с. 253], виключивши з її змісту тваринні інстинкти

й психічні хвороби, адже, незважаючи на те, що пасіонарність і є відхиленням від видової норми, вона цілком позбавлена ознак патології.

Під пасіонарністю Л. Гумільов розуміє націленість окремих особистостей на зміну середовища, або мовою фізики — до порушення інерції агрегатного стану середовища [5, с. 257]. Імпульс пасіонарності буває настільки потужним, що його носії — пасіонарії — не здатні передбачити наслідки своєї діяльності, що засвідчує, на думку російського дослідника, його несвідомий характер [5, с. 258]. Неможливість прогнозування наслідків діяльності пасіонарія пов'язана з тим, що вони з однаковою ймовірністю можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер.

Природа пасіонарності, за Л. Гумільовим, ідеї якого виходять із вчення В. Вернадського, є продуктом енергії біосфери, адже «енергія живої речовини пронизує наші тіла, тіла наших предків і буде пронизувати тіла наших потомків, стимулюючи різноманітні етногенези» [5, с. 263]. Доречно зазначити, що здатність пасіонаріїв на основі вольових зусиль стимулювати й переспрямовувати розвиток етногенезу, зближують ідеї російського мислителя із синергетичною теорією.

Виділяючи у праці «Етногенез і біосфера» низку пасіонарних особистостей (Наполеон Бонапарт, Олександр Македонський, Корнелій Луцій Сулла, Ян Гус, Жанна д'Арк, протопіп Авакум) [5, с. 255-263], Л. Гумільов зауважує, що якщо в образах Наполеона й Олександра Македонського можна вбачати «героїв, котрі ведуть натовп», то в образі Яна Гуса йдеться не про особистий «героїзм», а про створення етнічної домінанти, яка акумулює пасіонарність системи і спрямовує її до обраної мети [5, с. 259]. Не дивлячись на те, що пасіонарії часто очолюють народні рухи, доцільніше, на думку мислителя, називати їх не «тими, котрі ведуть», а «тими, які підштовхують», адже без достатньої кількості пасіонаріїв, навіть загиблих у невідомості, було б неможливо зруйнувати традицію й інерційно закостенілий розвиток системи. Інакше кажучи, пасіонарії постають одночасно суб'єктами переспрямування напрямків розвитку (флуктуації) етногенезу, перетворення природного й соціокультурного середовища.

Хоча феномен пасіонарності, за Л. Гумільовим, є продуктом природно запрограмованих здібностей окремих представників соціуму, у своєму ж дослідженні російський етнолог вказує на соціальну заразливість пасіонарності, адже «люди гармонійні (а ще більшою мірою — імпульсивні), опинившись у колі пасіонаріїв, починають себе поводити як пасіонарії» [5, с. 267]. Відтак, актуалізація пасіонарності в соціумі є явищем соціальним, а не біологічним. А отже, доречним буде твердження про те, що пасіонарність не можна пояснити лише як продукт розвитку матерії.

Аналізуючи етногенез, Л. Гумільов констатує, що багато народів існували й існують у реліктовому стані за дуже низького рівня пасіонарності. Такий рівень пасіонарності характерний для бушменів, австралійців, пігмеїв, низькорослих негроїдів Декана, палеоазіатів [5, с. 287]. Незважаючи на це, процеси етногенезу у вказаних народів все-таки відбулися і вони визначились як етноси й народності. Натомість рівень культурної і політичної пасіонарності у цих народів виявився справді достатньо низьким, що не дозволило їм та іншим подібним етнічним спільнотам створити державні інституції, а подекуди навіть перейти до продукуючих форм господарювання і розвинутого соціокультурного життя.

Пасіонарність як необхідна умова етногенезу втілює здатність етнічних спільнот до цілеспрямованих напружень у контексті соціальної самоорганізації. Під пасіонарністю мислитель розуміє вроджену здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і втілювати її у формі діяльності. Російський етнолог визначає низку стадій у процесі етногенезу [5, с. 278-280], котрі співвідносяться з рівнем світоглядних настанов, норм, традицій та їх функціонуванням в окремому соціумі. Русійною силою етногенезу постає різке збільшення в популяції кількості пасіонаріїв і субпасіонаріїв.

Під час фази пасіонарного підйому під впливом взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів (природного зростання народжуваності або інкорпорації з інших спільнот) відбувається швидке зростання кількості пасіонаріїв. На цьому етапі простежується неоднозначне

сприйняття соціумом зростання кількості пасіонаріїв. У випадку, якщо етнічна спільнота перебуває на стадії дисбалансу і дезінтеграції, наявна зацікавленість у збереженні високої кількості пасіонаріїв. Натомість у ситуації стабільності за домінування непасіонаріїв і субпасіонаріїв доля потенційних носіїв пасіонарного імпульсу наперед визначена.

За твердженням Л. Гумільова, в екстремальних ситуаціях, зокрема, під час воєн, «жінки цінують героїв, які йдуть у бій, завдяки чому останні, перш ніж загинути, залишають потомство навіть через незаконні шлюби» [5, с. 271]. Таким чином, потенційний пасіонарій перед тим, як загинути на війні, встигав розсіяти свій генофонд у популяції через випадкові зв'язки. Тому й не дивно, що бастарди і позашлюбні діти у давніх народів мали рівні права з дітьми від «законних» шлюбів. Більше того, в архаїчних спільнотах народження дітей від пасіонаріїв вважалося великою честю, що втілювалося, зокрема, в обрядах «гостювого» шлюбу. Навіть у середні віки слово «бастард» не мало виключно презирливого змісту. Наприклад, конетабль Франції за правління Карла VII — Дюнуа мав офіційний титул «принц-бастард». Діти пасіонаріїв виростили й продовжували здійснювати вчинки, відповідні своїй конституції, іноді навіть не підозрюючи, хто їх справжні батьки.

Народження пасіонаріїв можливе у різних соціальних групах, адже у протилежному випадку «перша кривава війна винищила б усю популяцію пасіонаріїв і вже у першій фазі припинила б процес етногенезу» [5, с. 286]. Інакше, у «тихих» епохи ідеалом стає поміркований, акуратний сім'янин, а пасіонарії не знаходять відповідної сфери для діяльності. У такій ситуації «ні на Заході, ні на Сході пасіонарії не потрібні, а тому вони часто... помирили без законного потомства» [5, с. 272]. З огляду на це, народження потенційного пасіонарія розглядалося як своєрідна загроза усталеному існуванню соціуму. Саме цим можна пояснити прадавні перекази про віднесення в ліс, у гори, пускання у кошику за водою новонароджених — потенційних пасіонаріїв.

Потяг до активної перетворюючої діяльності виходить з ідеї про розвиток людства як процесу невпинного пробудження людини, яка, зазвичай, перебуваючи у напівсонному стані, прокидається лише для ділової активності. У контексті цього джерелом розвитку суспільства є здатність людини здійснити діалектичне заперечення і рішуче сказати «ні» закріпленим суспільним нормам, котрі обмежують свободу людини, залишаючи її в напівдрімотному стані безпорадності й відчутті непотрібності її буття.

Діяльність пасіонаріїв багато в чому визначила поступ етично-світоглядних засад сучасної цивілізації. Саме вольовий характер діяльності пасіонарія є основою вироблення, введення і закріплення суспільної заборони канібалізму, фізичного винищення інших людей («не вбий»), упорядкування статевих стосунків, заборони інцесту, визнання представників інших родів, племен, народів, націй за повноцінних людей, визнання права на існування культур інших етносів, народностей і націй, визнання права нації на самовизначення.

Уведення і закріплення означених норм було б неможливим без наявності єдності, співзвучності, узгодженості у поглядах двох і більше пасіонаріїв та субпасіонаріїв, котрі є носіями вказаних інновацій. Консенсус між ними, заснований на вольовій основі, не означає обов'язкової активної згоди усього кола його суб'єктів. Суспільна згода може виявлятися і в пасивній формі. Отже, для нормперетворюючої діяльності необхідна суспільна згода для загального визнання відповідних норм і цінностей.

Наступна ланка етногенезу отримує, за Л. Гумільовим, назву «акматичної». Вона характеризується існуванням у спільноті максимальної кількості пасіонаріїв. Під час акматичної фази якнайповніше виявляється вольовий характер діяльності пасіонарія. Якщо для попереднього етапу діяльність пасіонарія розглядалася скоріше як дестабілізуючий фактор, то на рівні акматичної фази його перетворююча діяльність стає чинником інноваційних змін, котрі знаменують собою вихід етносу або соціуму з однієї системи відліку з її усталеними нормами співжиття до іншої системи. Власне таке напруження соціальної активності неможливе без актуалізації таких вольових якостей в діяльності пасіонаріїв і субпасіонаріїв, як сміливість, рішучість, мужність, дисциплінованість, ініціативність, стійкість.

Загалом, фаза акматичного розвитку систем, зокрема, етнічних, позначається далекосяжними змінами в етнонаціональній, соціокультурній, політичній сферах. Вона може супроводжуватись громадянськими й етнічними конфліктами. На пізніших етапах цивілізаційного становлення феномен етнічної і соціальної трансгресії реалізується у формі еволюційних перетворень, що, в свою чергу, позначається на активізації вольового компоненту соціально зумовленої діяльності.

Акматична фаза змінюється фазою надлому — різким зменшенням кількості пасіонаріїв з наступною їх трансформацією в субпасіонаріїв. Вона пов'язується зі вступом етнічної системи у фазу найвищого розвитку і стабільності. У зв'язку з цим необхідність надактивної перетворюючої діяльності пасіонаріїв, заснованої на напруженні вольових зусиль, зникає, в результаті чого відбувається зменшення їх кількості шляхом природного або штучного добору. Натомість наступна фаза інерційного розвитку етнічної системи супроводжується повільним зменшенням кількості пасіонарних особистостей.

Пасіонарії запрограмовані на витіснення у стабільному, уконституційованому соціумі, котрий перебуває на етапі розквіту. Однак, якби пасіонарії «завжди гинули, не встигнувши нічого зробити, то ми до сьогодні приносили б у жертву немовлят, пожирали б тіла вбитих ворогів... Не було б ні пірамід, ні пантеону, ні «відкриття» Америки...» [5, с. 273]. Найбільш трагічно гинуть пасіонарії на останньому етапі етносоціогенезу (фазі обскурації), коли їх кількість зменшується, а взаєморозуміння між ними і масами обивателів втрачається.

Соціальна активність пасіонаріїв лякає пересічну людину гіпертрофованою діяльністю інтенцією, іноді небезпечною, як для окремих індивідів, так і для соціуму в цілому. Більше того, соціальна активність пасіонаріїв на останніх фазах етносоціогенезу може набувати й асоціального деструктивно-руйнівного характеру. За твердженням Л. Гумільова, у період обскурації поряд із справжніми пасіонаріями спостерігаємо категорію людей із «негативною» пасіонарністю [5, с. 275], котра втілюється в асоціальній паразитичній діяльності волоцюг, мародерів, дезертирів.

На підставі вище зазначеного можна зробити наступні висновки. Вольовий характер соціальної активності пасіонарія порізному втілюється на відповідних етапах етносоціогенезу. Одночасно рівень вольової активності залежить від впливу зовнішніх і внутрішніх факторів етнічної самоорганізації. На висхідній, акматичній фазі етнічної і суспільної трансгресії виявляється високий рівень вольової активності пасіонарія у контексті актуалізації необхідності вироблення певної системи цінностей, яка відіграє важливу роль у процесі етнічної консолідації. У випадку, якщо для цього етапу характерна ціннісна фрагментарність, різновекторність, а етнос перебуває у стані нерівноваги, це зумовлює новий виток біфуркації або дезінтеграцію системи у напрямку ентропії.

Наступний, другий, рівень етногенезу співвідноситься з фазою надлому та інерційного розвитку. Власне на цій фазі етнічної консолідації відбувається закріплення нових процедур і правил гри у конституціях, нормах, законах, котрі регулюють застосування владних повноважень. Правове закріплення відповідних норм і законів можливе лише на основі актуалізації вольового компоненту соціальної активності пасіонарія. Водночас, і для вироблення правових норм, і для їх виконання необхідним є досягнення суспільного консенсусу.

На останній фазі етногенезу, фазі обскурації, відбувається не тільки витіснення пасіонаріїв, зокрема, їх фізичне усунення, а й остаточне закріплення й ретрансляція соціокультурного досвіду. І закріплення, і ретрансляція нових зразків досвіду відбувається на основі актуалізації вольових якостей і індивідів, і соціального організму в цілому.

1. Шопенгауэр А. О четвероюм корне... Мир как воля и представление : в 2 т. / А. Шопенгауэр ; [пер. с нем.]. – М. : Наука, 1993. – (Памятники философской мысли).
Т. 1: Критика кантовской философии. – 1993. – 672 с.
2. Виндельбанд В. Свобода воли / Вильгельм Виндельбанд // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / В. Виндельбанд ; [пер. с нем.]. – М. : Юрист, 1995. – С. 508–657. – (Лики культуры).
3. Brudny Y. M. Reinventing Russia. Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991. – Cambridge MA and London : Harvard University Press, 2000. – 364 p.
4. Ларюэль М. Когда присваивается интеллектуальная собственность, или О противоположности Л. Н. Гумилева и П. Н. Савицкого / М. Ларюэль // Вестник Евразии. – 2001. – № 4 (15). – С. 5–19.
5. Дроздов О. Л. Этнос и природная среда / О. Л. Дроздов // Природа. – 1970. – № 8. – С. 75–76.
6. Кузнецов Б. И. Проверка гипотезы Гумилева / Б. И. Кузнецов // Природа. – 1971. – № 2. – С. 74–75.
7. Куренной В. Н. Пассионарность и ландшафт / В. Н. Куренной // Природа. – 1970. – № 8. – С. 76–77.
8. Семевский Б. Н. Взаимодействие системы «человек-природа» / Б. Н. Семевский // Природа. – 1970. – № 8. – С. 74–75.
9. Артамонов М. И. Снова «герои» и «толпа»? / М. И. Артамонов // Природа. – 1971. – № 2. – С. 75–77.
10. Бромлей Ю. В. К вопросу о сущности этноса / Ю. В. Бромлей // Природа. – 1970. – № 2. – С. 51–55.
11. Ефремов Ю. К. Важное звено в цепи связей человека с природой / Ю. К. Ефремов // Природа. – 1971. – № 2. – С. 77–80.
12. Козлов В. И. О биолого-географической концепции этнической истории / В. И. Козлов // Вопросы истории. – 1974. – № 12. – С. 72–85.
13. Козлов В. И. Лев Николаевич Гумилев (1912–1992) / В. И. Козлов // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 5. – С. 173–175.
14. Клейн Л. С. Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л. Н. Гумилева / Л. С. Клейн // Нева. – 1992. – № 4. – С. 228–246.
15. Померанц Г. С. Смена типажей на авансцене истории и этнические сдвиги / Г. С. Померанц // Общественные науки. – 1990. – № 1. – С. 188–202.
16. Янов А. Л. Учение Льва Гумилева / А. Л. Янов // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 104–116.
17. Кореняко В. К критике концепции Л. Н. Гумилева / Владимир Кореняко // Этнографическое обозрение. – 2006. – № 6. – С. 22–35.
18. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. – [3-є вид., виправ. та доп.]. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.
19. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Лев Николаевич Гумилев. – [2-е изд. исправ. и доп.]. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 496 с.

Ірина Кресіна

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРОБЛЕМИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджуються основні проблеми та перешкоди на шляху етнонаціональної консолідації українського суспільства. Серед них — невдоволення окремих етноспільнот своїм статусом, рівнем забезпечення своїх прав та інтересів, яке використовується ззовні шляхом політичної, фінансової, культурної підтримки. Автор доводить, що ці інструменти ускладнюють процес етнонаціональної консолідації поліетнічного українського суспільства в певних регіонах, живлячи дезінтеграційні тенденції етнополітичного розколу.

Ключові слова: національні меншини, подвійне громадянство, етнонаціональна консолідація.

Irena Kresina. Problem etniczno-narodowej konsolidacji społeczeństwa ukraińskiego.

Autorka analizuje główne problemy i przeszkody na drodze ku etniczno-narodowej konsolidacji społeczeństwa ukraińskiego. Zalicza do nich niezadowolenie niektórych społeczności etniczno-narodowych ze swego statusu, poziomu zabezpieczenia swoich praw i interesów. Niezadowolenie to jest wspierane z zewnątrz politycznie, finansowo i kulturalnie. Autorka udowadnia, że wskazane zjawiska komplikują proces konsolidacji wielonarodowego społeczeństwa ukraińskiego w pewnych regionach, umacniając tendencje dezintegracyjne i rozłam etniczno-polityczny.

Słowa kluczowe: mniejszość narodowa, podwójne obywatelstwo, konsolidacja etniczno-narodowa.

Ірина Кресіна. Проблеми етнонаціональної консолідації українського общества.

Исследуются основные проблемы и препятствия на пути этнонациональной консолидации украинского общества. Среди них — недовольство отдельных этнических общностей своим статусом, уровнем обеспечения своих прав и интересов, которое используется извне путем политической, финансовой, культурной поддержки. Автор доказывает, что эти инструменты усложняют процесс этнонациональной консолидации полиэтничного украинского общества в определенных регионах, подпитывая дезинтеграционные тенденции этнополитического раскола.

Ключевые слова: национальные меньшинства, двойное гражданство, этнонациональная консолидация.

Iryna Kresina. The Problems of Ethnonational Consolidation of Ukrainian society.

The main problems and obstacles to ethnonational consolidation of the Ukrainian society are investigated. Among them — the discontent of some ethnoses with their status, the level of guaranteeing their rights and interests used outside by means of political, financial and cultural support. The author proves that these mechanisms complicate the process of the Ukrainian society ethnonational consolidation in some regions, nourishing the disintegrative tendencies of ethnopolitical disunity.

Keywords: national minorities, double citizenship, ethnonational consolidation.

Завданням етнонаціональної політики будь-якої держави є консолідація етнокультурно неоднорідних компонентів суспільства в політичну націю на основі громадянства та національної ідентичності. Винятком можуть бути країни, що вирішують проблеми етнічного характеру недемократичним шляхом, зокрема етнократії. Держави ж, зацікавлені в підтриманні міжетнічного миру та злагоди, уникненні конфліктів за участю етнічного чинника, попередженні етнокультурного розколу, а також етнополітичної дезінтеграції, яка стає його наслідком, приділяють виконанню цього завдання багато уваги як у законодавстві, так і практичній етнонаціональній політиці. Адже, як свідчить досвід пострадянських країн, саме від етнонаціональної консолідації в кінцевому підсумку може залежати територіальна цілісність держави.

Невдоволення окремих етноспільнот своїм статусом, рівнем забезпечення прав та інтересів, етнічна дискримінація провокують не лише дестабілізацію етнополітичної ситуації в державі. Якщо на етнічне невдоволення нашаровуються також соціальні, економічні та політичні розбіжності, це загрожує етнополітичною дезінтеграцією держави. Як стверджує К. Вітман, невдоволена етнополітична складова є тією силою, яка руйнує систему або дестабілізує її

настільки, що вона стає дуже вразливою зовнішнім загрозам [1, с. 25]. У окремих випадках достатньо одній етноспільноті висунути територіальні вимоги та ініціювати процес дезинтеграції, як він у результаті завершується розпадом державного утворення.

Подивимося, наскільки ця загроза актуальна для України. Для цього, як приклад, розглянемо ситуацію у русинській етнічній групі, якій постійно закидають порушення міжетнічного миру на території компактного проживання — Закарпатській області, етнополітичну дестабілізацію та сепаратизм за етнічним критерієм. Протягом усіх років незалежності України русини займали активну політичну позицію у відстоюванні своїх прав, оскільки не мають статусу національної меншини і не можуть скористатися його перевагами. Закарпатська обласна рада в 1992 та 2002 роках зверталася до парламенту з проханням визнати русинів окремою національністю, але ці вимоги не були задоволені. Русини намагалися домогтися свого визнання і за допомогою лобіювання відповідного положення в проектах Концепції державної етнонаціональної політики, і окремою постановою Верховної Ради України «Про русинів в Україні» № 7242 2009 року, але марно.

Також етнічна група заручилася міжнародною підтримкою. Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації в резолюції 2006 року висловив стурбованість офіційним невизнанням в Україні русинів, незважаючи на істотні відмінності між русинами й українцями, і рекомендував українській владі розглянути можливість вирішення цього питання. Русини апелюють до того, що статус національної або етнічної меншини представники цієї національності мають у всіх європейських державах, за винятком України. Формально русини відповідають усім вимогам, які висуває Закон України «Про національні меншини в Україні» у ст. 3 до національних меншин: «... представники етноспільноти є громадянами України; стверджують, що не є українцями за національністю; виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою, що ґрунтується на русинській етнічній належності» [2, ст. 529].

Чому ж Україна так довго і наполегливо відмовляє русинам у праві на самоідентифікацію та самоусвідомлення? Адже це призводить до політизації та радикалізації вимог еліти етнічної групи, що загрожує хиткому етнополітичному балансу в регіоні. Окрім русинів, які намагаються домінувати політично у регіоні, в Закарпатській області серед національних меншин чисельно домінують угорці (12,1%), що спираються на потужну підтримку сусідньої етнічної батьківщини. І вони не зацікавлені в суттєвому посиленні русинських позицій, оскільки вважають це дискримінацією власних прав як національної меншини. І готові у відповідь на кожні поступки держави щодо русинів вимагати ще більших поступок для себе. Це одна з причин відсутності позитивної відповіді на прохання та звернення русинської етнічної групи. Влада України побоюється ланцюгової реакції політизації етнічності в середовищі етноспільнот.

Іншу причину нещодавно вичерпно пояснив лідер парламентської партії «Свобода» — О. Тягнибок. Під час візиту до Закарпаття політик заявив, що визнавати русинську національність в Україні не можна, бо це може спричинити відокремлення Закарпаття від України. «Це призведе до бажання зробити Закарпаття автономним, далі взагалі — окремою державою», — підкреслив політик [3]. Характерно, що ознаки сепаратизму в діях представників русинського руху почали з'являтися після того, як їм багато разів поспіль було відмовлено в праві на статус національної меншини на основі самоідентифікації.

У 2008 році Другий конгрес підкарпатських русинів прийняв «Акт проголошення відтворення русинської державності», яким було проголошено створення автономної республіки під назвою «Підкарпатська Русь». Під час конгресу лідер русинів, священник УПЦ МП, закликав до утворення русинської автономії в складі України. Проти очільника русинів було порушено кримінальну справу за посягання та територіальну цілісність та недоторканність України. Судовий процес тривав 3 роки, суд виявив ознаки сепаратизму, визнав Д.Сидора винним і призначив покарання у вигляді 3 років умовно. Однак очільник русинського руху не припиняє сепаратистських заяв. На початку 2011 року Д. Сидор попередив

українську владу про те, що після багатьох років вимог задоволення своїх прав «русинський народ має право зі зброєю в руках захищати свою свободу». Лідер русинського руху звинуватив Київ у етноциді, у дискримінації з явними елементами геноциду, посилаючись на те, що «триває варварське невизнання русинського народу, його національності, заборона русинських шкіл і вивчення русинської мови. Ведуться судові переслідування за те, що русини хочуть бути такими» [4].

Глава «Сойму підкарпатських русинів» укотре закликав Україну визнати автономію Закарпаття, права русинів як титульного етносу в області (за словами представників русинів вони становлять «як мінімум 70% жителів Закарпаття», що не відповідає дійсності), інакше висунулися погрози відокремлення від України силовим сценарієм [4]. Нещодавно лідери русинського руху заявили, що об'єднують зусилля для визнання русинської мови регіональною в Закарпатті та створення русинської автономії. Ігнорувати подібні заяви, що містять загрозу територіальній цілісності України, категорично не можна.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що дезінтеграційні тенденції в Україні користуються підтримкою сусідніх держав. Політики правого ідеологічного спектру заявляють, що русинський політичний рух підтримується Росією та Угорщиною, які начебто зацікавлені в етнополітичній дестабілізації та етнокультурному розколі України. За словами представника партії «Наша Україна» Я. Кендзьора, саме Росія намагається створити відповідну напругу і домогтися визнання автономії в Закарпатті [5]. Також підозрюють у підтримці сепаратистських тенденцій в русинському середовищі й Угорщину. Словацький дослідник русинської проблематики І. Гвать стверджує, що не випадково свого часу в 90-х роках рівнинна держава — Угорщина — ініціювала створення «Карпатського єврорегіону», до складу якого з боку України спочатку мала увійти тільки Закарпатська область. «Це була спроба економічно відокремити, а згодом і відірвати Закарпаття від України і розпоряджатися його ресурсами. А потім <...> може вдасться розширити кордони Угорщини», — припускає дослідник [6].

Жодних офіційних етнотериторіальних претензій сусідні держави, які підтримують свої національні меншини, що проживають в Україні, наразі не висувають. Однак у заявах їх політиків, у діях органів влади простежуються деструктивні тенденції для України. Вони використовують невдоволення національних меншин України, акумулюють його і спрямовують проти країни проживання. Узяти для прикладу хоча б політику спрощеної процедури надання громадянства усім охочим громадянам України, які можуть довести етнічне походження країни набуття громадянства та продемонструвати знання її мови. Щонайбільше ця проблема стосується таких етнополітично нестабільних регіонів України як Автономна Республіка Крим (чисельне переважання російської національної меншини — (58,5%), Чернівецької (найбільша національна меншина румунська — 12,5%) та Закарпатської (угорська національна меншина — 12,1%) областей.

Справжні масштаби поширення подвійного громадянства, забороненого законодавством України, не визначені. Набуття громадянства іншої держави — неконтрольований процес, оскільки ні Росія, ні Румунія, ні Угорщина не мають відповідних договорів з Україною про обмін такою інформацією. Однак, за підрахунками експертів, близько 250 тисяч українців уже мають паспорти Росії, Угорщини чи Румунії. Прихильники подвійного громадянства називають ще більші цифри. У зв'язку з цим, законодавці навіть вирішили узаконити подвійне громадянство. Автори законодавчої ініціативи стверджують, що неофіційно від 5% до 10% українців мають громадянство іншої держави [7].

Держави, що спростили процедуру отримання своїх паспортів, апелюють до необхідності культурної інтеграції представників своєї нації, розділених кордонами. Однак підтримка своєї національної меншини в Україні практично ніколи не обмежується лише етнокультурною складовою, а завжди набуває ознак етнополітичної інтеграції, головним рушієм якої є інститут громадянства. Наявність у представників національних меншин України громадянства інших держав є фактором не лише етнокультурного, а етнополітичного розколу держави. Після отримання громадянства етнічної батьківщини вони схильні ідентифікувати себе більше

з нею, відстоювати її інтереси в країні проживання, що анітрохи не сприяє етнополітичній консолідації українського суспільства.

Навіть більше. Історії відомі цілком конкретні випадки того, як громадянство сусідньої країни ставало приводом для примусової етнополітичної дезінтеграції держави. Німеччина 30-х років ХХ ст. надавала німецьке громадянство судетським німцям, що компактно проживали у промислово розвиненому, багатому на корисні копалини регіоні на півночі та північному заході Чехії. Тому виступи судетських німців проти влади стали офіційною причиною вторгнення Німеччини до Чехословаччини. У 1938 році Судетська німецька партія Чехословаччини звернулася до Німеччини по допомогу, яку отримала негайно. Посилаючись на утиски етнічних німців, Німеччина домоглася анексії територій проживання своєї національної меншини в результаті Мюнхенської угоди 1938 року, за якою Судетська область увійшла до складу Німеччини.

З нещодавніх прикладів: російсько-грузинська війна 2008 року, що завершилася відокремленням від Грузії її територій — Південної Осетії та Абхазії. Підтримка та підживлення сепаратистських рухів у Грузії Росією здійснювалися багато років до ескалації конфлікту. Росія надавала мешканцям Південної Осетії та Абхазії російське громадянство, заохочувала будь-які антигрузинські ініціативи, мала військову присутність у регіоні у вигляді миротворців. Спроби Тбілісі встановити контроль над цими територіями завершилися вторгненням російських військ на територію Грузії. Росія звинуватила Грузію в застосуванні політики геноциду стосовно етнічних осетин у регіоні і виступила на їх збройний захист. З російського боку вторгнення отримало назву «примушення Грузії до миру». Москва досягла поставленої мети: Грузія втратила території Південної Осетії та Абхазії, які проголосили незалежність. Зараз вони перебувають у статусі невизнаних держав, що існують переважно за рахунок фінансової підтримки Росії.

Обидва приклади етнополітичної дезінтеграції держав засвідчили, яку загрозу для національної безпеки України несе практика неконтрольованого набуття громадянства українцями з боку сусідніх держав. Покласти край цьому можна було б, запровадивши відповідальність за подвійне громадянство. Однак такої відповідальності чинний Закон України «Про громадянство України» не передбачає. Ст. 19 нормативно-правового акту лише окреслює підстави для втрати громадянства, якими є добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України звертається із заявою чи клопотанням про набуття громадянства відповідно до порядку, встановленого законодавством держави, громадянство якої набувається [8].

Однак наявність підстав для втрати громадянства не означає його автоматичної втрати. Як стверджує К. Вітман, законодавство України про громадянство містить чимало недоліків, прямо не забороняючи факт подвійного громадянства, що створює загрози етнополітичній безпеці України з боку інших держав, які можуть реалізуватися шляхом етнополітичної мобілізації національних меншин, дестабілізації етнополітичної ситуації, висунення етнотериторіальних претензій [9, с. 578]. Ігноруючи набуття українськими громадянами громадянства інших держав, Україна стає дуже вразливою з етнополітичної точки зору — етнополітично розколотою, адже невідомо, громадянству якої країни у кінцевому підсумку надасть перевагу особа.

Варто зазначити, що спроби покласти край подвійному громадянству як фактору етнополітичного розколу в межах етнополітичної політики здійснюються вже давно. Серед подібних ініціатив варто відзначити проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» (щодо усунення колізій, які дозволяють подвійне громадянство)» № 0919, пропозиції Президента до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо громадянства» № 0984. В 2012 році парламент навіть підтримав у першому читанні проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за приховування факту перебування у громадянстві іншої держави або набуття такого громадянства)» № 0920.

Посилаючись на численні приклади отримання громадянами України громадянства інших держав, законодавці висловили стурбованість цією загрозою для національної безпеки держави, яка створює підґрунтя для зовнішнього втручання у внутрішні справи України. І запропонували доповнити Закон України «Про громадянство України» ст. 19-1, яка передбачає обов'язок громадянина України повідомити про факт набуття або перебування у громадянстві іншої держави протягом 30 днів. За неповідомлення (приховування множинного громадянства), пропонувалося встановити кримінальну відповідальність. Законопроект передбачав також доповнення Кримінального Кодексу України ст. 114-1, якою за неповідомлення протягом встановленого законом терміну про факт перебування або набуття громадянства іншої держави пропонувалося встановити покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або штраф [10].

Позитивно відзначаючи цю ініціативу посилення боротьби з подвійним громадянством, варто вказати на її недоліки. По-перше, кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі — занадто жорстке покарання за приховування факту подвійного громадянства, в цьому випадку доцільно було б запровадити жорстку адміністративну відповідальність. По-друге, є всі підстави вважати, що документ не дозволить досягнути поставленої мети через відсутність в Україні механізмів декларування подвійного громадянства та його встановлення. Народний депутат IV скликання Т. Чорновіл відзначив, що Ізраїль, Румунія, Угорщина не видають довідок про подвійне громадянство, що робить неможливою дію ухваленого закону [11].

Однак окремі депутати, ігноруючи загрози етнополітичній безпеці, все ж пропонують Україні перейти від протидії подвійному громадянству до його узаконення — імплементації в етнополітичне законодавство України. Відповідний проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо подвійного громадянства в Україні» №2308 було зареєстровано цього року депутатом Л. Миримським, який є представником Автономної Республіки Крим. У короткій пояснювальній записці народний депутат поганенькою (переповненою русизмами) українською мовою обґрунтовує необхідність запровадження подвійного громадянства виключно соціально-економічними вигодами для його носіїв, ігноруючи етнополітичну складову цієї проблеми. «Сьогодні, коли постійно переслідують дефолти, кризи, політичні війни подвійне громадянство — це відмінний вибір убезпечити себе і свою сім'ю», — переконує законодавець у перевагах подвійного громадянства, які полягають у можливості змінити країну проживання з метою працевлаштування або здобуття освіти, але при цьому залишитися українцем [12]. Подвійне громадянство позиціонується як «відмінна інвестиція у майбутнє» у сучасному динамічному і глобалізованому світі та особливість, яка неодмінно «підвищить привабливість України для іноземців».

Однак етнополітичні ризики подвійного громадянства у багато разів перевищують соціально-економічні переваги, які разом з громадянством іншої держави отримують українці. Подвійне громадянство стає етнополітичним інструментом в руках національних меншин, які через різні обставини — безпідставно або обґрунтовано — незадоволені своїм становищем, та держав, що їх підтримують політично, культурно та фінансово. Інструментом, який використовується проти України, її національних інтересів, етнополітичної безпеки, суверенітету, недоторканності, територіальної цілісності. Інструментом, який ускладнює і навіть унеможливує в певних регіонах процес етнополітичної консолідації поліетнічного українського суспільства, живлячи дезінтеграційні тенденції етнополітичного розколу.

1. *Вітман К. М.* Моделі етнонаціональної політики постсоціалістичних країн : [навч. посібник] / Вітман К. М. – К. : Логос, 2008. – 392 с.
2. *Закон України «Про національні меншини в Україні»* // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36.
3. *Визнання русинів призведе до від'єднання Закарпаття від України* [Електронний ресурс] // Тижневик журналістських розслідувань ЗІК. – Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2012/03/17/339351>.
4. *Лідер русинів: ми маємо право зі зброєю в руках захищатись від України* [Електронний ресурс] // ТСН. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/lider-rusiniv-mi-mayemo-pravo-zi-zbroyeu-v-rukah-zahischatis-vid-ukrayini.html>.
5. *Ярослав Кендзор: Русинський рух на Закарпатті – це «політична провокація, спланована спецслужбами Росії»* [Електронний ресурс] // Закарпаття онлайн. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/29053-IAroslav-Kendzor-Rusynskiyi-rukhn-na-Zakarpatti---tse-politychna-provokatsiia-splanovana-spetssluzhbamy-Rosii>.
6. *Російські політики разом із КПУ дестабілізують Україну на Закарпатті* [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2214206.html>.
7. *Ільницький В. Роздвоєння особистості / В. Ільницький, А. Скумін* // Український тиждень. – 2013. – № 13. – С. 9.
8. *Закон України «Про громадянство України»* // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
9. *Вітман К. М.* Перші кроки реформування моделі етнонаціональної політики / К. М. Вітман // *Держава і право*. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – № 54. – С. 576–583.
10. *Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за приховування факту перебування у громадянстві іншої держави або набуття такого громадянства)» № 0920* [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44971.
11. *Закон про штрафи за подвійне громадянство буде мертвим* [Електронний ресурс] // Zahid.Net. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?zakon_pro_shtrafi_za_podviyne_gromadyanstvo_bude_mertvim__nardep&objectId=1267154.
12. *Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про громадянство України” щодо подвійного громадянства в Україні» № 2308* [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45777.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖЕТНІЧНОГО КОНСЕНСУСУ В СУСПІЛЬСТВІ

Аналізується політика української влади щодо етнічних питань, зокрема — мовна політика. З'ясовуються чинники, які впливають на державну політику в Україні. Визначаються основні принципи державної політики, які повинні забезпечити міжетнічний консенсус в Україні.

Ключові слова: державна політика, етнонаціональна політика, мовна політика, етнополітичні конфлікти, консенсус.

Oksana Kukuruz. Polityka państwa zapewnienia konsensusu pomiędzy etnosami w społeczeństwie.

Autorka analizuje politykę ukraińskich władz w kwestiach etnicznych, m. in. w dziedzinie polityki językowej. Naświetla czynniki kształtujące tę politykę i wyznacza podstawowe zasady, które powinny zabezpieczyć konsensus pomiędzy etnosami na Ukrainie.

Słowa kluczowe: polityka państwa, polityka etniczno-narodowa, polityka językowa, konflikty etniczne i polityczne, konsensus.

Oksana Kukuruz. Государственная политика обеспечения межэтнического консенсуса в обществе.

Анализируется политика украинской власти по этническим вопросам, включая языковую политику. Определяются факторы, которые влияют на государственную политику в Украине. Выделены основные принципы государственной политики, которые должны обеспечить межэтнический консенсус в Украине.

Ключевые слова: государственная политика, этнонациональная политика, языковая политика, этнополитические конфликты, консенсус.

Oksana Kukuruz. Public Policy of Supporting Consensus Between Ethnic Groups in Society.

The policy of Ukrainian authorities for ethnic questions, including language policy is analyzed. The factors, which have an impact on public policy in Ukraine, are defined. There are investigated the basic principles of public policy, which must provide consensus between ethnic groups in Ukraine.

Key words: public policy, ethnonational policy, language policy, ethnopolitical conflicts, consensus.

Роль і місце України у міжнародних відносинах з іншими державами, її вступ до Європейського Союзу залежать від багатьох чинників, у тому числі й від внутрішньої консолідації суспільства. Остання є однією з передумов успішних реформ і ефективного розвитку нашої держави. Консолідація суспільства в державах, де реформи проводяться в багатьох напрямках одночасно і за короткий термін, значною мірою залежить від виваженої політики влади. Для досягнення оптимального розвитку необхідна згода всередині політико-управлінської еліти, між нею і суспільством, а також між різними групами населення. Безумовно, не може існувати згоди з усіх питань у всіх зацікавлених сторін. Для цього теорія і практика політичних процесів пропонує такий спосіб вирішення питань як консенсус. Останнім часом в українському суспільстві активно обговорюються суперечливі питання, які провокують конфлікти між різними етнічними групами і є причиною нестабільності в певних регіонах. Обов'язками відповідальної влади є не лише врегулювання вже наявних активних конфліктів, а й попередження, недопущення, мінімізація їх негативного впливу. Відтак актуальним є питання про сутність державної політики, яка забезпечує міжетнічний консенсус у суспільстві.

Державна політика в демократичних суспільствах активно почала аналізуватися науковцями лише в другій половині ХХ століття, а в Україні — після отримання нею незалежності. На сьогодні вже є значна кількість українських науковців, які досліджують питання, пов'язані з державною політикою. Вони зосереджені, насамперед, в Національній академії державного управління при Президентові України та Національному інституті стратегічних

досліджень. Що стосується різноманітних аспектів етнонаціональної політики, то тут вагому роль відіграють Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інститут соціології НАН України. Науковці вивчають основні підходи, моделі, етапи аналізу державної політики, її конкретні види. Варто назвати у цьому контексті такі праці, як: «Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду» (за заг. ред. Ю.І. Римаренка); В. Тертички «Державна політика: аналіз та здійснення в Україні»; В. Котигоренка «Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт»; А. Кіссе «Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз»; К. Вітмана «Моделі етнонаціональної політики постсоціалістичних країн», «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом»; С. Савойської «Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації»; М. Степика «Українська ідентичність: феномен і засади формування».

Але дискусійним є питання визначення напряму державної політики в Україні щодо етнічних груп, який повинен забезпечити консенсус у суспільстві, і саме цьому присвячена дана стаття. Завданнями статті є аналіз політики Української держави щодо етнічних питань, зокрема, щодо мови, з'ясування чинників, які впливають на державну політику в Україні, визначення основних принципів державної політики, яка забезпечить міжетнічний консенсус в Україні.

Існує безліч визначень державної політики, які роблять акцент на її різноманітних аспектах. Згідно з одним визначенням, яке видається найбільш комплексним, державна політика — це відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність чи бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства [1, с. 82]. Крім того, важливо усвідомлювати, що державна політика — це «набір цінностей, цілей та знарядь, пов'язаних з визначенням суспільних проблем, що вимагають уваги» [2, с. 176]. Сучасні політичні процеси у багатьох багатонаціональних державах свідчать, що політика може бути спрямована на підтримання міжетнічного консенсусу в суспільстві, а може бути однією з причин ескалації конфліктів. Наукових напрацювань із вивченням зарубіжного досвіду щодо даного питання є достатньо для створення виваженої державної політики. Однак, крім наукової складової, важливою є політична воля влади, тобто бажання політико-управлінської еліти цілеспрямовано здійснювати заходи щодо підтримання міжетнічного консенсусу в суспільстві, попередження конфліктів у міжетнічних відносинах.

Певна група науковців підтримують думку, що сама по собі етнічність не є причиною конфлікту, оскільки, як правило, етнічні групи прагнуть реалізувати колективні інтереси мирним шляхом [3]. Згідно з реалістичною концепцією, етнічність вважається зручним інструментом для досягнення намічених цілей невеликої групи людей (еліти). Мотивами участі людей в етнічних конфліктах є влада і матеріальні ресурси. Політичні сили вдало мобілізують етнічні групи для боротьби за інтереси еліти, інколи відверто корисливі, а у суспільстві формується думка, що ці групи борються за справедливе діло, за честь і гідність свого народу, за землі й пам'ять предків [4, с. 41].

Аналізуючи події, які відбуваються у світі, стає зрозуміло, що етнополітичні конфлікти роздмухують політики, які хочуть управляти суспільством. Вони змагаються між собою за владу і у своїй політичній боротьбі використовують відмінності між певними групами, в тому числі етнічними. Такі політики свідомо розколюють суспільство. Деякі представники, відстоюючи інтереси певних груп (відродження культури, традицій, історії, збереження мови), ставлять їх вище інтересів і прав інших груп, таким чином провокуючи міжнаціональні конфлікти.

Державна політика в будь-якій сфері повинна мати концепцію її розвитку, засновану на принципах, прийнятних для більшості суспільства. Для цього вона повинна бути розроблена за участю науковців, експертів, представників громадянського суспільства, повинна тривалий час обговорюватися в суспільстві. Усі суперечливі питання потрібно публічно проаналізувати, виробити спільну позицію, яка сприятиме консенсусу в суспільстві. Натомість, у нашій державі останнім часом певні рішення, нові закони приймаються

поспіхом, суспільство дізнається про їх зміст вже після їх прийняття. Прикладом цьому є Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI від 3 липня 2012 року. Даний Закон містить нові поняття, такі як регіональна мовна група (група осіб, що проживає у певному регіоні (населеному пункті), яка має спільну рідну мову), регіональна мова або мова меншини (мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави).

Згідно зі статтею 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Тлумачення цієї статті надав Конституційний Суд України у 1999 році, відповідно до якого «під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя <...> публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо)» [5]. У той же час у статті 7 Закону України «Про засади державної мовної політики» зазначається, що регіональна мова або мова меншини (мови), використовується на відповідній території України в роботі місцевих органів державної влади, органів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, застосовується і вивчається в державних і комунальних навчальних закладах, а також використовується в інших сферах суспільного життя в межах і порядку, що визначаються цим Законом. За рішенням місцевої ради в окремих випадках, з урахуванням конкретної ситуації, такі заходи можуть застосовуватися до мови, регіональна мовна група якої становить менше 10 відсотків населення відповідної території.

Реакція українців, представників національних меншин, політиків, юристів засвідчили, що даний закон не консолідує суспільство, а навпаки створює нові проблеми, провокує міжетнічні конфлікти через ряд чинників:

1. В основі правового регулювання мовного питання є територіальний чинник. У деяких регіонах України, зокрема в Автономній Республіці Крим, Закарпатській і Чернівецькій областях, компактно проживають представники певних етнічних груп. Згідно із згаданим Законом межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), в роботі, діловодстві і документації місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування може використовуватися регіональна мова (мови). Це означає, що якщо на певних територіях буде прийнята регіональна мова якоїсь регіональної мовної групи, то не захищеними можуть виявитися права та інтереси представників титульного етносу — українців.

2. Останній перепис населення в державі проводився у 2001 році, очевидно варто було спочатку провести перепис і лише потім, проаналізувавши отримані дані, приймати відповідні рішення, нормативно-правові акти.

3. У державі вже багато років актуальними є зміни адміністративно-територіального устрою, а тому питання про захист інтересів етнічних груп потрібно вирішувати комплексно. Необхідно надати більше реальних повноважень і фінансування органам місцевого самоврядування, які б змогли адекватно вирішувати справжні потреби мешканців певних територій, в тому числі забезпечувати інтереси етнічних груп (підтримувати їх мови, традиції, культуру). Однак все, що стосується публічної влади, то тут все — спілкування і документація — повинно бути державною мовою.

4. Реалізація норм цього Закону вимагає значних коштів, зокрема для перекладу документації. У чому нагальна потреба таких заходів? У побуті громадяни використовують мови за своїм бажанням. Що стосується публічної сфери, то за 22 роки незалежності громадяни вже вивчили мову своєї держави. Якщо цього недостатньо, то тоді необхідно вживати додаткових заходів і витратити кошти з Державного бюджету на покращення рівня володіння державною мовою. Спочатку потрібно було б прийняти закон щодо української мови, а потім щодо мов етнічних груп. Світовий досвід свідчить, що в багатонаціональній державі, якою є Україна (близько 130 етносів), оптимальною є наявність однієї державної мови.

Усі ці суперечливі положення призвели до призупинення дії Закону і свідчать про невиважений підхід влади до цього питання, в той час, як ще у 2008 році за дорученням Кабінету Міністрів України трьома інститутами НАН України (Інститутом політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького та Інститутом соціології) було розроблено проект Концепції державної мовної політики в Україні. Крім цього, науковцями цих Інститутів була підготовлена фундаментальна монографія «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом» (2008 р.). У праці містяться результати соціологічного моніторингу мовної ситуації в Україні, історичні передумови, внутрішні та зовнішні чинники виникнення мовної проблеми в Україні, розглянуто правові та політичні механізми її вирішення і що найважливіше, зроблені обґрунтовані висновки щодо досягнення мовного компромісу, який повинен стати запорукою безконфліктного розвитку країни [6]. Однак ці дослідження не враховано у політичній практиці українського державотворення. Питання про прийняття Концепції державної етнологічної політики в Україні обговорюється з кінця 90-х років ХХ ст. У парламенті було зареєстровано декілька законопроектів щодо Концепції державної етнологічної політики України, проводились парламентські слухання щодо здобутків та перспектив етнологічної політики. Однак досі Концепція не прийнята, не узгоджена стратегія розвитку в даній сфері, відповідно окремі закони є фрагментарними і не можуть ефективно регулювати суспільні стосунки. Вивчення українськими науковцями моделей етнологічної політики в постсоціалістичних країнах свідчить, що в кожній країні вона є унікальною і неповторною. К. Вітман доводить, що така модель складається з балансу багатьох елементів, які можуть бути присутні в етнологічній політиці однієї країни і повністю відсутні в іншій. «Відверті запозичення без урахування українських реалій міжнародних взаємин плюс лобювання інтересів певних етнічних спільнот унеможливили прийняття загального документа», — зазначає науковець [7, с. 150].

Україна є багатонаціональною державою. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року населення держави становило 48 457 тисяч осіб. Серед них українці становили 37541,7 тисяч (78,8%), росіяни — 8334,1 тисяч (17,3%), білоруси — 275,8 тисяч (0,6%), молдавани — 258,6 тисяч (0,5%), кримські татари — 248,2 тисяч (0,5%), болгари — 204,6 тисяч (0,4%), угорці — 156,6 тисяч (0,3%), румуни — 151,0 тисяч (0,3%), поляки — 144,1 тисяч (0,3%), євреї — 103,6 тисяч (0,2%). У той же час українську мову вважали рідною 67,5% населення, російську — 29,6%, інші мови — 2,9% [6, с. 391]. Дані свідчать, що державна мова — українська — є домінуючою, а другою, поширеною в українському суспільстві, є російська мова. Представники останньої, а також влада Російської Федерації піднімають питання про надання цій мові особливого статусу чи навіть статусу другої державної. Таку позицію часто підтримує частина української влади, особливо перед виборами. Саме така ситуація була під час передвиборної кампанії 2012 року. Знову активно обговорювались проблеми мови, історії, релігії, які є суперечливими, оскільки роз'єднують суспільство на окремі групи, і можуть стати причиною етнічних конфліктів. Українські науковці І. Кресіна та Є. Перегуда, вивчивши світовий досвід і особливості мовного питання в Україні, попереджають, що надання одній з конкуруючих мов — російській — державної підтримки може призвести до втрати українською мовою істотної переваги та можливого відновлення процесу витіснення української мови російською, як це було за часів Радянського Союзу, крім цього це призведе до «ще більшої політизації мовного питання та різкого загострення протиріч на мовному ґрунті, що нестиме загрозу цілісності українського суспільства» [8, с. 186].

Нормативно-правові акти в Україні часто відображають суб'єктивну позицію їх авторів, засновану на політичній потребі певної партії чи політичної групи, але не відображають об'єктивну реальність суспільних потреб. «Безвідповідальна гра на відмінностях у ціннісних, світоглядних, мовно-культурних орієнтаціях громадян України стали традиційним інструментом політичної боротьби, а отже є потенційним дестабілізуючим і деконсолідуєчим чинником, що суттєво ускладнює реалізацію національних проєктів і перспективи формування української політичної нації — нації всіх етносів як громадян України», — зазначає М. Степико [9, с. 332].

Важливе значення у процесі творення державної політики має політична культура її суб'єктів. Російський науковець О. Ахієзер наголошує, що «небезпечними є не самі відмінності різних етнічних груп, а їх розгляд на основі культури, яка не знає цінностей плюралізму, не несе в собі засобів поєднання різноманітності й інтеграції» [10, с. 118]. Прийняття важливих рішень, законів щодо національних меншин повинно відбуватися на основі суспільного консенсусу, який передбачає наявність згоди у більшості суб'єктів щодо ключових аспектів соціального порядку, що виявляється в єдності дій. Це метод і форма прийняття колегіальних рішень, що передбачає досягнення згоди. До найважливіших аспектів консенсусу на рівні суспільства належить певна система цінностей і норм, загальноприйнята в даному суспільстві, що об'єднує його і гарантує стабільний розвиток [11, с. 270].

Етнополітичний розвиток людства характеризується процесами дезінтеграції та інтеграції. До дезінтеграції призводить зростання труднощів в економічній, військовій або політичній сферах, втрата урядом та політичною елітою здатності розв'язувати поточні проблеми, закритість політичної еліти, різке посилення регіональної, економічної, культурної, соціальної, лінгвістичної диференціації (К. Дойч). Дезінтеграція призводить до скорочення контактів, послаблення взаємозв'язків та взаємодій між складовими частинами цілісної системи. Її крайніми проявами можуть стати націоналістичні рухи, сепаратизм. Протилежною стороною цих процесів є інтеграція. Науковці підкреслюють, що інтеграція народжується спочатку як теорія, а вже потім стає реальною політикою. Для цього питання інтеграції повинні підтримувати впливові політичні групи і значна частина населення. «Політична інтеграція відбувається тоді, коли кілька етнічних груп суспільства визнають і підтверджують легітимність системи» [12, с. 94].

Громадяни не повинні допускати до влади політиків, які своїми висловлюваннями, діями спричиняють конфлікти в суспільстві. Особи, які на початку політичної діяльності задля отримання влади використовують деструктивні методи, не будуть дбати про добробут усього суспільства, а лише про свій. Політики, які займають високі посади у державі й дозволяють собі налаштовувати одні етнічні групи проти інших є зрадниками, оскільки вони цілеспрямовано руйнують державу, її безпеку. Це свідчить, про те, що в політиці вони швидше за все забезпечують власні інтереси, а не інтереси суспільства. Необхідно пам'ятати, що політична нестабільність завжди дає можливість іншим державам нав'язувати свою політику, свої інтереси. Напрямок державної політики залежить, у першу чергу, від осіб, які її здійснюють. Розумні, професійні політики для розвитку ефективної держави повинні шукати цінності, ідеологію, яка об'єднує різні етноси в державі.

Отже, для того, щоб державна політика в Україні щодо етнічних груп сприяла консенсусу в суспільстві, необхідно дотримуватись наступних принципів:

1. Публічність. Влада повинна забезпечити дискусію між представниками етнічних груп в Україні, їх організаціями, експертами, представниками влади щодо Концепції етнонаціональної політики України. Ця Концепція повинна отримати висновки суб'єктів, інтереси яких будуть представлені в цьому документі, в тому числі профільних комітетів Верховної Ради України, виконавчих органів влади, які будуть забезпечувати її виконання, представників Конституційного Суду України, які контролюють конституційність пропонуваніх змін. Концепція повинна ґрунтуватися на оновлених даних щодо складу населення в Україні, на об'єктивних соціологічних дослідженнях, узгоджуватись з реформами в державі, зокрема щодо зміни адміністративно-територіального устрою і т.д. Після отримання і оприлюднення цих висновків через ЗМІ, у випадку, що більша їх частина буде позитивними, необхідно прийняти таку Концепцію і реалізувати за допомогою поступово прийнятих законів.

2. Толерантність. Державна політика має демонструвати повагу до особливостей кожного етносу, який проживає в країні. Згідно з вітчизняним законодавством і нормативно-правовими актами міжнародних організацій, потрібно на регіональному рівні створити умови для підтримання традицій, мови, збереження культурних надбань і ін. етносів, що проживають в Україні. Крім того, забезпечити заходи глибшого вивчення державної мови, історії держави, громадянами якої вони є. Наприклад, для представників етнічних груп, які проживають на

території України, започаткувати безкоштовні курси вивчення української мови, за допомогою благодійних культурно-мистецьких заходів сприяти вивченню українських традицій і ін. Успішна реалізація політики, спрямованої на підтримку міжетнічного консенсусу, залежить від наявності толерантних політиків, які розуміють принципи і закономірності суспільних взаємовідносин, вміють на місцевому рівні підтримати культурні, мовні особливості громадян певного регіону, а на державному — не допустити дезінтеграційних процесів.

3. Інтеграція. Державна політика щодо національних меншин в українському поліетнічному суспільстві не повинна виокремлювати будь-яку іншу етнічну групу, крім титульної нації. На загальнодержавному рівні в багатонаціональній державі, такій як Україна, доцільно забезпечити єдину мову, спільну історію, культивування об'єднуючих цінностей. Інтеграцію суспільства можна здійснити на основі заходів, що виховують гордість всіх громадян за свою державу, незалежно від етнічної належності. Спільною метою має бути гідний рівень життя кожного, ефективний економічний розвиток держави.

Отже, державна політика щодо національних меншин повинна бути виваженою, узгодженою і, підтримуючи особливості кожного етносу присутнього на території України, повинна об'єднувати їх у політичну націю на основі спільних ідей, цінностей, гордості за свою державу.

1. *Тертичка В. В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / Тертичка В. В. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.

2. *Пал Л. А.* Аналіз державної політики / Л. А. Пал ; [пер. І. Дзюб]. – К. : Основи, 1999. – 424 с.

3. *Lake D. A.* The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalation / D. A. Lake, D. Rothschild. – Princeton : Princeton University Press, 1998. – 424 p.

4. *Кіссе А. І.* Етнічний конфлікт: теорія і практика управління: політологічний аналіз / Кіссе А. І. – К. : Логос, 2006. – 379 с.

5. *Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99/paran54#n54>.

6. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом* : колективна монографія / [редкол.: О. М. Майборода (голова) та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

7. *Вітман К. М.* Моделі етнонаціональної політики постсоціалістичних країн : [навч. посібник] / Вітман К. М. – К. : Логос, 2008. – 392 с.

8. *Кресіна І.* Правосуб'єктність мовних та етнічних груп і диференціація статусу мов / Ірина Кресіна, Євген Перегуда // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом* : колективна монографія / [редкол.: О. М. Майборода (голова) та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 174–189.

9. *Степико М. Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування : [монографія] / Степико М. Т. – К. : НІСД, 2011. – 334 с.

10. *Ахизер А. С.* Культурные основы этнических конфликтов / А. С. Ахизер // *Общественные науки и современность*. – 1994. – № 4. – С. 115–126.

11. *Консенсус* // Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Генеза, 2004. – С. 270–271.

12. *Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду* : монографія / [Римаренко Ю. І., Вівчарик М. М., Картунов О. В., Кресіна І. О., Римаренко С. Ю., Телешун С. О., Шкляр Л. Є.] ; за заг. ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 516 с.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПЕРСПЕКТИВ УКРАЇНИ

На основі аналізу виконання положень, ратифікованих Україною «Рамкової конвенції про захист національних меншин» та «Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» визначаються найбільш актуальні, з огляду на очікуваний якісно новий етап євроінтеграції, проблеми реалізації прав національних меншин України. Зокрема це: право на захист від дискримінації за етнічними, расовими та релігійними ознаками та проявів ксенофобії; право на національно-культурну автономію, на представництво інтересів і участь у консультативних органах, право на захист мов, яким загрожує зникнення.

Ключові слова: етнічні групи, національні меншини, самоорганізація, національна ідентичність, ксенофобія, національно-культурна автономія.

Larysa Łojko. Zabezpieczenie praw mniejszości narodowych wobec perspektywy akcesji Ukrainy do Unii Europejskiej.

Na podstawie analizy „Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych” i „Europejskiej Karty języków regionalnych albo języków mniejszości” ratyfikowanych przez Ukrainę, określono najbardziej aktualne problemy realizacji praw mniejszości narodowych, ze względu na oczekiwany jakościowo nowy etap integracji europejskiej. To, m. in. prawo do obrony przed dyskryminacją i przejawami ksenofobii ze względu na rasę, etniczność czy wyznawaną religię; prawo do autonomii narodowo-kulturalnej; prawo do reprezentacji interesów w organach doradczych; prawo do obrony języków, którym grozi zniknięcie.

Słowa kluczowe: grupa etniczna, mniejszości narodowe, samoorganizacja, tożsamość narodowa, ksenofobia, autonomia narodowo-kulturalna.

Лариса Лойко. Обеспечение прав национальных меньшинств в контексте евроинтеграционных перспектив Украины.

На основе анализа положений ратифицированных Украиной «Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств» и «Европейской хартии региональных языков и языков меньшинств», в преддверии качественно нового этапа евроинтеграции определяются наиболее актуальные проблемы реализации прав национальных меньшинств Украины. В частности это: право на защиту от дискриминации по этническим, расовым, религиозным признакам и ксенофобии, право на национально-культурную автономию, на представительство интересов и участие в консультативных органах, право на защиту языков, существование которых оказалось под угрозой.

Ключевые слова: этнические группы, национальные меньшинства, самоорганизация, национальная идентичность, ксенофобия, национально-культурная автономия.

Larysa Loyko. The National Minorities Rights Support in the Context of the Eurointegrational Prospects of Ukraine.

The problems of the national minority rights implementation in Ukraine due to the new stage in European integration has been defined on the basis of the provision of the following documents ratified by Ukraine: “The Framework Convention for the Protection of National Minorities” and “The European Charter for Regional or Minority Languages”. The following rights are mentioned: protection from discrimination on the basis of race, colour, religion and xenophobia manifestation; national cultural autonomy; interest representation and participation in advisory and consultative bodies; endangered language protection.

Key words: ethnic groups, national minority, national identity, self-organization, xenophobia, national cultural autonomy.

Євроінтеграційні перспективи України в цілому і найближча з них — укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що покликана зафіксувати перехід від партнерства і спіробітництва до політичної асоціації, — зокрема, вирішальною мірою залежать від втілення у життя українського суспільства ідеалів і принципів, які є спільним надбанням Європейського Співтовариства. Серед них — беззастережне дотримання прав людини та гарантування рівних політичних, економічних, соціальних і культурних прав громадянам, незалежно від їх етнічної, релігійної або мовної належності, недискримінація та толерантність.

Законодавче закріплення прав національних меншин було одним із перших кроків суверенної Української держави: 1 листопада 1991 року — прийнята Декларація прав національностей України, 25 червня 1992 — Закон про національні меншини в Україні. Разом з Конституцією України, яка була прийнята у 1996 році та є чинною, ці нормативно-правові документи заклали основу державної етнонаціональної політики України, як політики плюралізму, що спрямована на збереження самобутності груп меншин, об'єднання різних груп меншин між собою з домінуючим населенням країни на принципах взаємодії, поваги і рівності.

У зв'язку з цим, варто згадати, що етнополітологи розрізняють кілька різновидів політики урядів відносно осіб, які належать до поліетнічних, полірелігійних і полімовних суспільств. Так, наприклад, Ф. Капоторті застосовує терміни «плюралізм», «інтеграція», «асиміляція» і «сегрегація». П. Торнберрі розмаїття політики держав у цій сфері описує термінами «асиміляція», «інтеграція», «злиття», «плюралізм», «сегрегація», а у контексті корінних народів — оперує новим поняттям «етнорозвиток» [1, с. 21].

У контексті нашої теми, а також, виходячи з того, що Україна лише торує шлях становлення нації та формування національної ідентичності, варто з'ясувати різницю між поняттями «інтеграція» і «плюралізм». Політику інтеграції та плюралізму проводять держави, у яких статус меншин, що гарантує їм спеціальні права і збереження ідентичності, визначено у національному законодавстві та міжнародних зобов'язаннях. Інтеграція визначається як більш «м'яка» політика, ніж асиміляція, заснована на об'єднанні різних груп у єдине суспільство зі збереженням основної самобутності шляхом вжиття заради цього спеціальних заходів. Така політика не потребує однорідності й усунення всіх групових відмінностей. Інтеграція прагне усунути етнічне розмежування суспільства і гарантувати рівні права, можливості та обов'язки всім громадянам, незалежно від їхньої належності до якоїсь групи. Така політика заперечує можливість прийняття спеціальних законів для певних груп. При цьому, на думку фахівців, політику інтеграції необхідно відрізнити від політики, спрямованої на злиття культур, коли дві або більше культур об'єднуються для створення іншої, відмінної від вихідних.

Таким чином, можна зробити висновок, що політика інтеграції посідає ніби проміжне місце між двома режимами — сегрегації та асиміляції. Результатом сегрегації є культурна відсталість і пригноблення меншин. За політики асиміляції меншини зникають, результатом чого є непоправна втрата цілих культур і культурне зубожіння всього суспільства. Інтеграція меншин у громадянське суспільство є важливим і тривалим процесом, у якому необхідні участь та порозуміння як меншин, так і більшості населення країни.

Окрім того, етнополітологи розрізняють також і дві моделі політики плюралізму. Перша ґрунтується на принципі недискримінації. Мається на увазі, що культурна самобутність меншин не повинна ні заборонятися, ні підтримуватися державою. Тобто це залишається приватною справою меншин. Інша модель, яку, наприклад, Н. Глейзер визначає як модель «групових прав», потребує вжиття суспільних і державних заходів, спрямованих на захист і розвиток етнічної самобутності. Такі заходи можуть включати регіональну автономію, забезпечення мовних і представницьких прав, права на землю та ін. Саме ця модель застосовується більшістю європейських країн як найбільш ефективна і прогресивна.

Відповідно до такої політики для якнайповнішого забезпечення і реалізації прав меншин країни ухвалюють спеціальне законодавство, у якому передбачається можливість здійснення місцевого самоврядування, запровадження територіальної або культурної автономії в межах держави. За висловом П. Торнберрі, така політика уособлює «різноманітність і єдність або різномаїтність у межах єдності».

Таким чином молода суверенна Українська держава, етнополітична ситуація в якій визначалася на той час не стільки загрозою етнічного сепаратизму для цілісності держави, скільки самим фактом поліетнічності населення, у складі якого було близько 130 етносів, відразу надала перевагу плюралістичній моделі державної етнонаціональної політики. Тому не випадково чинний Закон України «Про національні меншини» був визнаний свого часу експертами ОБСЄ найпрогресивнішим та найдемократичнішим серед усіх аналогічних законодавчих актів країн СНД [2, с. 124].

Цілоком у річищі цих підходів і принципів Україна позиціонувалася і на міжнародній арені. Наша держава приєдналася до всіх основних міжнародних документів, що були прийняті у цій сфері. Йдеться, зокрема, про Рамкову конвенцію Ради Європи із захисту національних меншин і Європейську хартію регіональних мов або мов меншин.

Проаналізувати дотримання європейських стандартів Україною саме на прикладі цих двох правових актів видається доцільним з огляду на перспективи інтеграції нашої країни в сучасний європейський політико-правовий і гуманітарний простір, а також, що відповідно до статті 9 Конституції України, міжнародні договори, ратифіковані Україною, є частиною українського законодавства і мають перевагу над звичайними законами.

Водночас варто акцентувати увагу на наступному: по-перше, ідеал старих західноєвропейських демократій, визначальний вплив якого зберігається й досі, стосується громадянина та його конституційних прав і обов'язків. Два фундаментальних інститути сучасної державності — національна держава і демократія — будуються на тій передумові, що нація уже сформована. По-друге, як свідчить емпіричний досвід, сучасні національні держави в Європі виникали таким чином: їх створювала або держава, або державоутворююча нація, або представники певної культури (нації). Але в усіх випадках утворенню національної держави передував важкий процес досягнення згоди, часто за допомогою насилля: люди, які жили на території певної держави або культурного простору мусили ідентифікувати себе з державоутворюючою або ж відповідно з культуруотворюючою нацією. По-третє, становлення сучасних націй та національних держав відбувається завдяки формуванню і розвитку національних рухів, які ініціюються або очолюються відповідними національно-визвольними (націоналістичними) організаціями. «Молода Італія» Мадзіні або Кирило-Мефодіївське товариство, чи Руська Трійця — це лише окремі приклади досить поширеного явища, яке, власне, може розглядатися як певний історичний етап національної самоорганізації. Принаймні деякі з цих організацій можуть бути визнані попередниками сучасних громадських організацій національних меншин. Різниця лише в тому, що одні народи зрештою перетворилися на державоутворюючі мажоритарні нації, а їхні організації, які мали на меті здобуття національної державності (звичайно, були й суто культурницькі, просвітницькі організації, які, проте, побіжно слугували тій самій меті), виконали таким чином свою історичну місію.

Від цього історичного зв'язку між сучасними організаційними формами національних меншин і національними рухами періоду націєтворення — а це, вочевидь, не просто аналогія, а дійсно споріднені явища, — нікуди не подітися. Саме така спорідненість дуже часто спонукає розглядати щонайменший натяк на права меншин крізь призму потенційного сепаратизму та іредентизму. Зрештою, національні меншини постають в історичному вимірі або як нації, що не встигли на цей «швидкісний потяг» державотворення (проте це зовсім не забезпечує від того, що зрештою вони його таки доженуть і почнуть будувати свою державу, розшматовуючи держави, що існують), або як уламки існуючих державних націй, які через різні причини опинилися поза межами своїх держав (що знову ж таки не гарантує того, що колись вони спробують до цих держав приєднатися, відокремившись від тих, у яких живуть нині).

Якщо національні держави через ці спільноти визначають свою етнічну сутність, то групи громадян держави, які не відчувають своєї належності до спільноти, стають етнічними меншинами. Відповідно до норм міжнародного права такі меншини вважаються національними і мають певний статус. На відміну від цього, «нові етнічні меншини» становлять люди, які виїхали до західноєвропейських країн протягом останніх десятиліть через економічні або гуманітарні причини. Оскільки історичні і нові етнічні меншини, з огляду на процеси утворення національної держави, є чимось на кшталт «націй, що не відбулися», вони, як і раніше, містять у собі прихований потенціал конфлікту з побудованими за канонами національної держави системою правління і світовим порядком. Чи приведе цей потенціал до збагачуючого культурного розмаїття, чи до деструктивного етнічного насильства — залежить від ставлення до національних меншин.

Євроінтеграційні інтенції вимагають внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», оскільки в цьому законі не лише невірно названо сам документ, прийнятий Радою Європи 5 листопада 1992 року — «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов» (Minority Languages). Головне — змінено його зміст: у Хартії йдеться про захист мов, що мають нечисельних носіїв, а тому знаходяться на межі зникнення. Законом України «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» (ст. 2) положення Хартії спрямовуються на захист мов національних меншин — білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської, і у цьому переліку є мови, що взагалі не існують: єврейська (замість ідишу або іврит), грецька (замість румейської, урумської або новогрецької) мови. Українське законодавство поставило в один ряд мови, які дійсно потребують адресної допомоги заради їх збереження та розвитку, як наприклад, гагаузька чи кримськотатарська, і мови, які мають статус державних у країнах — етнічних батьківщинах національних меншин України [3].

Реалізація прав національних меншин, як впливає з Рамкової конвенції про захист національних меншин, ратифікованої Україною 26 січня 1998 року, значною мірою визначається можливостями для їх самоорганізації. Згідно із статтею 7 Рамкової конвенції «Сторони забезпечують поважання прав кожної особи, яка належить до національної меншини, на свободу мирних зборів, свободу асоціації, свободу виявлення поглядів і свободу думки, совісті та релігії». Україна не лише гарантувала на законодавчому рівні права національних меншин, а й забезпечила відповідні умови для їх самоорганізації та етнокультурного відродження. Громадські організації національних меншин України, яких згідно з Єдиним державним реєстром сьогодні нараховується близько півтори тисячі, досить різноманітні, і це розмаїття визначається, насамперед, тими завданнями, які перед ними стоять. Це і общинні структури, наближені до традиційних форм національного життя (часто — з чіткими конфесійними ознаками), і земляцтва, і правозахисні організації, і культурні або культурно-просвітні товариства, і творчі об'єднання тощо. Усе більшого розвитку набувають спеціалізовані етнічні організації — або за демографічними ознаками (жіночі, молодіжні), або за професійною орієнтацією (спілки вчителів та педагогів, спілки юристів чи навіть підприємців певної національності). Досить різноманітною є, так би мовити, й вертикальна структуризація громадських організацій. Можна виділити три основні рівні цієї структури — всеукраїнський (інколи — як відгалуження міжнародного), обласний (інколи — регіональний, міжобласний) і місцевий, в основному міського та районного статусу (хоча в місцях компактного проживання окремих національних меншин громадські організації створюються навіть на рівні сіл).

Українська держава не лише гарантувала на законодавчому рівні право національних меншин на самоорганізацію а й взяла на себе зобов'язання всебічної, у тому числі фінансової підтримки діяльності громадських організацій у збереженні та розвитку традиційних національних культур. І сьогодні культурне розмаїття — це справжня цінність українського суспільства, запорука його єдності, перепона для поширення ксенофобії та екстремізму, які сьогодні стають все більш тривожним явищем у різних куточках світу.

Цілком очевидно, що громадські організації національних меншин України, як і будь-які добровільні громадські організації, що діють у межах правового поля держави, є матерією вітчизняного громадянського суспільства, але «щільність» їх мережі не завжди свідчить про ступінь зрілості останнього. Тим більше, що з 1 січня 2013 року набрав чинності новий Закон «Про громадські об'єднання» (прийнятий Верховною Радою 22 березня і підписаний Президентом 13 квітня 2012 року), яким, по-перше, скасовано поділ громадських організацій і спілок на всеукраїнські, міжнародні та місцеві, а по-друге, встановлено мінімальну кількість засновників: дві людини (для громадської організації) або дві юридичні особи (для громадської спілки) [4].

Досить інтенсивна динаміка зростання кількісних показників останнім часом не корелюється із удосконаленням якості цих громадських інституцій. Серед формально

існуючих організацій досить таких, які проявляють мінімальну активність або взагалі не подають ознак життя. Частково тут проявляється цілком природний процес оновлення і, відповідно, відмирання нежиттєздатних структур, частково — суб'єктивні чинники. Але є й такі структури, які створені за радянськими зразками «для галочки», для звітності, зрештою — лише з метою «освоєння» держбюджетних (спонсорських, грантових тощо) коштів, вичерпання яких призведе до суттєвої зміни статистичних показників окресленого сектору громадянського суспільства, яке в цілому, на думку експертів, є слабо розвиненим і потребує модернізації.

Важливим кроком у цьому напрямі і став новий Закон «Про громадські об'єднання», який значно більшою мірою відповідає європейським стандартам. Так, наприклад, згідно з його нормами, громадські організації тепер мають право вести підприємницьку діяльність, якщо дохід від неї буде спрямований виключно на досягнення мети громадського об'єднання. Саме такий підхід передбачений Рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо статусу неприбуткових організацій в Європі. Окрім того, згідно з частиною 1 статті 1 нового Закону, громадське об'єднання як добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права може діяти як для захисту інтересів своїх членів, так і для захисту інтересів осіб, які не є його членами. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам правового регулювання статусу громадських об'єднань. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо статусу неприбуткових організацій в Європі, зокрема частина 12 Рекомендацій, вказують, що неурядові організації повинні мати можливість вільно здійснювати представництво громадських інтересів з питань, що мають суспільне значення.

Дотримання європейських стандартів щодо прав національних меншин, які задекларовано відповідно до взятих Україною на себе міжнародних зобов'язань і власної Конституції, потребують забезпечення широкої національно-культурної автономії для національних громад.

Не переймаючись зараз філософсько-юридичними питаннями про співвідношення індивідуальних і колективних прав, зазначимо, що національні меншини України та їхні представники намагаються реалізувати право на участь у прийнятті рішень, що стосуються їх безпосередньо, а не очікувати дозволу влади на реалізацію елементарних форм національно-культурного життя. Саме тут постають принципи і дуже складні проблеми національно-територіальної або національно-культурної автономізації. Її вирішення, як вважають вітчизняні етнополітологи, потребує прийняття закону про національно-культурну автономію. Водночас реалії сучасного етнополітичного буття все частіше нагадують про значущість історичного досвіду. Як відомо, Україна у свій час мала досвід національно-територіальних автономій, і досвід цей, — оскільки він був результатом проведення централізованої політики «зверху», — залишає суперечливе враження. Кінець кінцем сама Україна була подібною автономією, тільки в більшому масштабі — в рамках СРСР, але її автономність не зашкодила розвитку асиміляційних процесів; з іншого боку, саме етнополітичний характер радянської федерації виявився зрештою її слабким місцем і спричинив її розпад. Сьогодні окремі національні меншини України ставлять питання про територіальну автономію (хоча й обережно, через його неконституційність), але дуже мало підстав сподіватися, що подібні плани автономізації або федералізації України працюватимуть на загальнонаціональну українську ідею. Надто сильне сьогодні тяжіння цих етнічних спільнот до держав, що уособлюють їхню історичну Батьківщину (навіть при тому, що ці люди здавна живуть саме на тих територіях, які сьогодні є частиною України).

Теоретично питання про територіальну автономізацію не може відкидатись остаточно. Проте в сучасних умовах безумовно більш продуктивним є обговорення питання про національно-культурну (або персональну) автономію. Таке обговорення не означає нав'язування зверху якихось єдиних і не всім зрозумілих форм. Навіть прийняття відповідного закону, якщо це станеться, не має означати впровадження одноманітності в питаннях самоорганізації. Поліетнічність суспільства потребує врахування особливостей національного менталітету, форм культурного і соціального життя, зокрема — форм внутрішньої самоорганізації

того чи іншого етносу. Тому впровадження певної універсалізації, без якої, звичайно, не обійтись, оскільки йдеться про поліетнічність єдиної держави, має забезпечити збереження і використання прийнятних та життєво важливих для окремих етносів структур.

Щодо практичної реалізації права національних меншин України на національно-культурну автономію, варто згадати, наприклад, що 31 травня вже тепер далекого 1991 р. був підписаний досить унікальний, як на той час, документ — Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою та про забезпечення прав національних меншостей. Цей документ фактично не тільки переводив у формат двосторонніх зобов'язань практично всі вже сформульовані в міжнародних документах (не завжди обов'язкових) права національних меншин, але й багато в чому випереджав їх (адже ще не було ані Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, ані Рамкової конвенції про захист національних меншин, ані Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин). Наведемо лише два пункти, які визначали громадсько-політичні права меншин: «5. Сторони заявляють про свою готовність сприяти створенню такого статусу національних меншостей, який забезпечить їм право на ефективну участь у державних справах, включаючи участь у справах, що стосуються захисту і заохочення їхньої самобутності, прийняття і виконання рішень, що мають відношення до регіонів їхнього проживання; 6. Сторони вважають природним елементом демократичної держави право національних меншостей на створення і функціонування в законних рамках своїх власних організацій чи асоціацій на території сторін, які служать збереженню їхньої самобутності. Ці організації чи асоціації можуть встановлювати та підтримувати контакти з організаціями чи асоціаціями інших країн, з якими вони мають спільне етнічне чи національне походження, культурну спадщину чи релігійні вірування. Вони можуть шукати добровільну фінансову та іншу допомогу, а також державну підтримку. Така діяльність має відповідати нормам національного законодавства держави перебування. Вирішення практичних питань надання такої допомоги Сторонами покладається на Змішану комісію» [5, с. 313–314].

Як бачимо, у документі не йшлося безпосередньо про право національно-територіальної автономії, проте послідовна реалізація сформульованих позицій про участь у прийнятті й виконанні рішень, що мають відношення до регіонів їхнього проживання, цілком могла б бути витлумачена як рух саме в цьому напрямку.

Принципова оцінка виконання Україною Статті 4 (2) Рамкової Конвенції, яка закликає до використання «відповідних заходів з метою сприяння в усіх ділянках економічного, соціального, політичного і культурного життя досягненню повної й ефективної рівності між особами, які належать до національної меншини, і тих, які належать до більшості» свідчить, що в Україні, незважаючи на прийнятий у 2012 році закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», на практиці злочини на ґрунті етнічної, расової та релігійної ворожнечі залишаються безкарними, а прояви ксенофобії стають типовим явищем для публічного дискурсу та політики. Не випадково в резолюції щодо ситуації в Україні від 13 грудня 2012 року Європарламент зауважив, що расистські, антисемітські та ксенофобські погляди, які вільно висловлюються в українській політиці, суперечать засадничим цінностям і принципам ЄС.

Незадовільною з точки зору євроінтеграційних перспектив України є також ситуація, що склалася з реалізацією положень Рамкової конвенції щодо функціонування дорадчих та консультативних структур за участю представників національних меншин. Адже дорадчо-консультативних Рад представників національних громадських організацій України, що діяли при спеціальному центральному органі виконавчої влади (Міністерстві, а в останні роки Державному комітеті) більше не існує, оскільки у 2010 році було ліквідовано сам орган державної влади, який був уповноваженим з питань етнонаціонального розвитку.

Після останніх президентських виборів закінчила своє існування як така і дорадчо-консультативна Рада з питань етнонаціональної політики при Президентові України,

а виконання її функцій щодо забезпечення взаємодії органів державної влади, громадських організацій, підприємств, установ і організацій у питаннях сприяння консолідації та розвитку української нації, а також розвитку етнічної, культурної, мовної самобутності національних меншин України було покладено на Громадську гуманітарну раду як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Але Громадська гуманітарна рада, на наш погляд, не може замінити повною мірою існуючі раніше дорадчо-консультативні органи при Президентові, які склалися переважно із числа представників громадських організацій національних меншин України.

Своєрідність ситуації з кримськими татарами свого часу стала причиною утворення 18 травня 1999 р. Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України. Положення про Раду було затверджено 7 квітня 2000 р. До її складу фактично майже у повному складі було включено невизнаний офіційно Меджліс кримськотатарського народу. Згідно з постановою Ради Міністрів Автономної Республіки Крим від 13 червня 2000 р. подібні ради організовані при районних державних адміністраціях. Упродовж 10 років ця рада давала можливість виборним представникам кримських татар брати участь у прийнятті державних рішень щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших проблем, пов'язаних з поверненням в Україну, облаштуванням, адаптацією депортованого кримськотатарського народу. У серпні 2010 року Президент України Віктор Янукович підписав указ № 873/2010 «Питання Ради представників кримськотатарського народу», яким було змінено кількість, склад і принцип формування ради. Указ викликав негативну реакцію з боку Меджлісу і привніс напругу в питання співпраці цього представницького органу з владою.

Таким чином, основними проблемами забезпечення прав національних меншин України, що потребують першочергового вирішення у контексті європейської інтеграції, є: забезпечення права на захист від дискримінації за етнічними, расовими та релігійними ознаками та проявів ксенофобії, права на національно-культурну автономію, на представництво інтересів і участь у дорадчих та консультативних органах, право на захист мов, яким загрожує зникнення.

1. *Мицик В. В.* Права національних меншин у міжнародному праві / Мицик В. В. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 287 с.

2. *Вітман К. М.* Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : [монографія] / Вітман К. М. – К. : Логос, 2007. – 336 с.

3. *Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/lavs/show/802-15.

4. *Закон України «Про громадські об'єднання»* [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 7. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/lavs/show/4572-17.

5. *Етнополітика в Україні. Документи та матеріали* / [під ред. В. Євтуха]. – К. : Держкомнацміграції України, 1998. – 353 с.

ВПЛИВ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПРОЦЕС НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджується проблема єдності сучасної української нації та чинників національного консолідаційного процесу. Здійснено оцінку характеру впливу основних внутрішньополітичних та зовнішньополітичних консолідаційних чинників у період державної незалежності України. Обґрунтовується необхідність створення загальноприйнятої методологічної моделі, яка б узагальнювала та інтегрувала теоретичні напрацювання науковців щодо консолідаційної проблематики з урахуванням впливовості як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних чинників на цей процес.

Ключові слова: консолідація, нація, національна ідея, держава, громадянське суспільство, національна еліта, демократизація суспільства, суб'єкти міжнародних відносин, міжнародні організації, діаспора.

Oksana Paszkowa. Wpływ czynników zewnętrznych i wewnętrznych na proces konsolidacji narodowej Ukrainy.

Artykuł jest poświęcony problemowi jedności współczesnego narodu ukraińskiego i zbadaniu czynników narodowego procesu konsolidacyjnego. Dokonano w nim oceny najważniejszych wewnętrznych i zewnętrznych czynników politycznych, które mają wpływ na jedność narodu w okresie niepodległości państwowej Ukrainy. Autorka zwraca uwagę na konieczność stworzenia ogólnie przyjętego modelu metodologicznego, który integrowałby i uogólniał teoretyczne opracowania naukowców z problematyki konsolidacyjnej.

Słowa kluczowe: konsolidacja, naród, idea narodowa, państwo, społeczeństwo obywatelskie, elita narodowa, demokratyzacja społeczeństwa, podmioty stosunków międzynarodowych, organizacje międzynarodowe, diaspora.

Oksana Pashkova. Влияние внутривполитических и внешнеполитических факторов на процесс национальной консолидации Украины.

Исследуется проблема единства современной украинской нации и факторов национального консолидационного процесса. Осуществлена оценка характера влияния основных внутривполитических и внешнеполитических консолидационных факторов в период государственной независимости Украины. Обосновывается необходимость создания общепринятой методологической модели, которая бы обобщала и интегрировала теоретические наработки ученых по консолидационной проблематике, с учетом влияния как внутривполитических, так и внешнеполитических факторов на данный процесс.

Ключевые слова: консолидация, нация, национальная идея, государство, гражданское общество, национальная элита, демократизация общества, субъекты международных отношений, международные организации, диаспора.

Oksana Pashkova. Impact of Domestic and Foreign Political Factors on the Process of Ukrainian National Consolidation.

The article deals with the problem of the modern Ukrainian nation unification and the factors of national consolidation process. The estimation of the influence character of the basic domestic and foreign political consolidation factors in the period of Ukraine's Independence has been accomplished. The necessity for creation of the conventional methodological model that could synthesize and integrate theoretical work of scholars on consolidation issues, taking into account the influence of both internal and external factors on the process of national consolidation Ukraine, has been demonstrated.

Key words: consolidation, nation, national idea, state, civil society, national elite, democratization of the society, subjects of international relations, international organizations, diaspora.

Загальновідомо, що в суспільстві, в якому відсутня єдність, а різні верстви населення та політичні сили керуються протилежними ціннісними настановами, неминуче виникають проблеми в усіх сферах життєдіяльності. На жаль, характерними особливостями сучасного українського суспільства є домінування деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними та розбалансованість ціннісно-нормативної системи. Адже, з одного

боку, транзитна модель соціальної поведінки вийшла за межі традиційного конформізму, а з іншого — вона ще не відповідає потребам нової системи цінностей, орієнтованої на свободу вибору.

Водночас, незважаючи на те, що останнім часом можна зустріти ряд праць, де науковці все частіше наголошують, що поліетнічні суспільства витісняють моноетнічні, що національна культура та національна ідентичність втрачають свої особливості й варто очікувати витворення так званих «гомогенних націй», все ж таки, з іншого боку, в умовах розвитку глобалізації та посилення процесів міждержавної залежності поняття етносу та поняття нації, національної ідентичності, та, особливо, національної консолідації залишаються важливими елементами підтримки суспільної єдності, адже нації формують потужні спільноти і додають змісту в розвитку сучасним державам, як на пострадянському просторі, так і в сучасній Європі.

Варто наголосити, що нації є вічними, вони завжди залишатимуться основою розвитку людського суспільства, нації не зникають, є лише періоди їх розквіту чи занепаду, проте вони постійно відроджуються. Водночас надважливу роль у політичному житті всіх держав відіграє саме націєоб'єднавчий процес, який базується на основі політичного консенсусу, адже історичний досвід розвитку держав свідчить про те, що без національної консолідації неможливо досягти ключових стратегічних цілей у діяльності нації та держави. Це необхідна умова для стабільного політичного розвитку, впровадження реформ, стабілізації економіки та подальшого національного розвитку.

Український науковець А. Колодій, досліджуючи процес національної консолідації України, зауважує, що «... підвищення національної консолідації є одним із важливих завдань, яке треба виконати, щоб загрози безпеці не йшли, принаймні, від слабозгуртованого, роз'єданого українського суспільства. Варто було б передбачити заходи, спрямовані на зміцнення національної єдності та виховання патріотизму (за допомогою історичної освіти, святкування визначних дат, національних міфів та символів, участі в різноманітних громадських акціях патріотичного змісту)» [1, с. 46].

Проблема національної, соціально-економічної, політичної консолідації українського народу є предметом уваги багатьох дослідників у контексті дослідження тих чи інших болючих питань сучасного українського державотворення. Зокрема, етнополітичні й державознавчі процеси, спрямовані на консолідацію українського суспільства, ґрунтовно аналізуються у працях В. Бабкіна, К. Вітмана, В. Євтуха, Ф. Канака, О. Картунова, І. Кресіної, І. Кураса, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Нагорної, В. Ребкала, Ю. Римаренка, М. Розумного, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. Дискусія довкола цих проблем ще не завершена, оскільки ще не запропоновані переконливі шляхи їх вирішення.

Поняття консолідації сьогодні розглядається головним чином у літературі, присвяченій демократичному транзиту, де консолідація неодмінно пов'язується із процесом демократизації суспільств і домінуючими є два підходи до її вивчення: вона розглядається як певний етап у процесі демократизації перехідних суспільств і як тенденція, що протистоїть тенденції кількісного росту групи формальних демократичних держав, що полягає в посиленні демократичних інститутів і демократичної практики в кожній із країн, а також у зміцненні міждержавних зв'язків у співтоваристві демократичних націй.

Науковий термін консолідація (від лат. *consolidatio* — зміцнення, згуртування) означає форму політичних відносин, що виражає об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей на основі спільних принципів взаємовідносин. Політична консолідація як форма політичних відносин між суб'єктами політики виникає на основі розвинених політичних потреб подолання вузькості існуючих і розвитку нових зв'язків, виникнення нових політичних організацій, що потребують входження у політичну систему і розгортання політичної діяльності, формування нових політичних завдань, захисту від реакційних, деструктивних сил, при втраті контролю за політичною ситуацією і необхідності налагодження політичного функціонування з метою встановлення стабільності в суспільстві та ін. [2, с. 67].

Досить поширеним у сучасній політичній науці є підхід Ф. Шміттєра, який визначає суть процесу консолідації як вибір, що веде до формування сукупності правил політичної гри, у найкращому випадку домовленостей, які є результатом взаємної згоди [3]. Ключовою дилемою консолідації в даному контексті є питання про той набір інструментів, методів, засобів, з якими політики можуть погодитися, а громадяни побажають підтримати. Інакше кажучи, мова йде про певну згоду щодо певного набору правил політичної поведінки, діяльності, використання яких розв'язало би виникаючі соціально-політичні конфлікти і, взагалі, заповнило б первинний концептуальний вакуум. Цей підхід є актуальним і важливим унаслідок того, що українське суспільство, по-перше, є суспільством конфліктним, по-друге, є суспільством з високим рівнем невизначеності в соціально-політичній і духовній сфері.

В Україні, як і в більшості пострадянських держав та трансформаційних суспільств, процес національної консолідації зазнає впливу як із сфери внутрішньополітичних, так, і зовнішньополітичних чинників. Водночас Україна отримала в спадок значну кількість проблем, які ускладнюють цей процес, зокрема, це етнонаціональні та соціокультурні розбіжності та проблеми.

У цьому контексті необхідно враховувати досвід європейських країн, практика яких доводить, що досягти успішного розвитку нації, гармонізації міжнаціональних та міжетнічних стосунків можливо лише проведенням послідовної демократичної державної етнонаціональної політики.

Загальновідомо, що питання національної консолідації пов'язане, перш за все, із консолідацією національної еліти. Тому українська еліта повинна стати вмілим модератором консолідаційного процесу. Але для цього необхідно подолати принаймні дві деструктивні новітні політичні установки на рівні політичної еліти сучасної України:

- маніпулювання етнокультурними та соціокультурними розбіжностями в логіці політики;
- пасивність, бездіяльність держави в міжнаціональній сфері.

Водночас найпотужнішим внутрішньополітичним чинником у консолідаційному процесі нації є національна ідея, яка утворюється в період переростання нації етнічної в націю політичну та існує як комплекс ідей стосовно державотворення, і, фактично, є суспільною ідеологією, що відображає багатопланові інтереси усіх національностей, які творять політичну націю і адекватну їй державу. Ця консолідуюча суспільна ідеологія спирається на цінності, що забезпечують соціально-політичну консолідацію суспільства. Таким чином, національна ідея постає сукупністю уявлень та поглядів щодо консолідації нації навколо спільної мети — здобуття політичної незалежності, побудови громадянського суспільства, процесом політичного самопізнання та самореалізації. З одного боку, національна ідея віддзеркалює право нації на самовизначення, а з іншого — визначає місце нації у загальнолюдській спільноті, передбачає утвердження в суспільстві загальнолюдських цінностей. Тому національна ідея — це, по-перше, своєрідний національний ідеал, сукупність народних прагнень до кращої організації життя, по-друге — ставлення людини до цього ідеалу, а по-третє — орієнтація на досягнення консолідації нації та суспільства.

Національна консолідація, на нашу думку, має свої якісні стани. Мова йде про визначення етапів національної консолідації суспільства на основі національної ідеї як одного з її консолідуючих чинників.

Перший етап ми визначаємо як консолідацію-адаптацію, коли інтеграція й диференціація в зміні свого співвідношення сприяють пристосуванню й організації до нових умов або до умов, що змінилися. Це такий рівень взаємодії системи й середовища, коли і та, й інша змінюються в малих масштабах, причому кожна з них зберігає свою якісну визначеність. Адаптація не викликає принципових змін у системі. Система реагує в цьому випадку певною перебудовою своїх елементів у зв'язку з так званою стратегією адаптації, тобто кодом поведінки й реагування на середовище, характерним для даної системи.

Що стосується проблеми, пов'язаної із впливом національної ідеї на розбудову українського суспільства, політичних і соціальних інститутів, то їх взаємодія на початковій своїй стадії

реалізується як адаптація через інтеграцію-диференціацію. Нові засади національної ідеї сприймаються кожним політичним інститутом або соціальною спільністю диференційовано, залежно від характеру групового, інституціонального інтересу.

Загалом адаптація нових або раніше невідомих ідеологічних стереотипів до суб'єктів відтворює процес інтеграції-диференціації. Національна ідея як певна ціннісна система, яка адаптується, одночасно ніби розвивається, коли її елементи й сюжети інтегруються в інші групи й інституціональні стереотипи. Разом з тим вона знаходить і внутрішню цілісність, зіштовхнувшись із досвідом великої кількості суб'єктів та інститутів. Це вже цілісність, виведена не чисто логічним шляхом, а шляхом емпіричним, соціально диференційованим.

Коли інтеграція-диференціація формують певний подібний стан організації або системи, характерний для інших організацій і систем, у рамках їхньої безлічі ми виділяємо другий етап — консолідацію-ідентифікацію. Через ідентифікацію відтворюється взаємозв'язок політико-ідеологічного й політико-інституціонального процесів.

Ідентифікація як взаємодія національної ідеї з політичними та соціальними інститутами й соціальними суб'єктами політичного процесу є подальшим розвитком адаптації. В рамках адаптації відбувається свого роду «прищеплювання» нового наповнення національної ідеї політичним і соціальним суб'єктам. Утворюється збіг тенденцій еволюції суб'єктів, інститутів та ідеологічних сюжетів, коли ідейно-світоглядні орієнтації в початковій своїй стадії відповідають соціально-політичній природі носіїв даного світогляду. На стадії ідентифікації національна ідея й ментальні стереотипи освоюються політичними суб'єктами, стають повністю «своїми», доповнюючи соціально-політичну природу суб'єктів.

Третій етап ми визначаємо як консолідацію-трансформацію, коли інтеграція-диференціація докорінно змінюють систему і досить істотно трансформують її природу. Це завершальний етап взаємодії через інтеграцію-диференціацію соціально-політичних інститутів і національної ідеї, коли докорінно в результаті даної взаємодії змінюється і те, й інше. Трансформація — це взаємно стимулюючі моделі національної ідеї як загальної національно-суспільної мети та зміни соціальної дії громадян держави, з одного боку, і модель функціонування політичних та соціальних інститутів, що характеризується їх об'єднанням для досягнення цієї спільної мети (національної ідеї) на основі спільних принципів взаємовідносин, з іншого.

Національна ідея в результаті настільки модифікує соціально-політичні інститути, що вони починають реалізовувати принципово інші функції. У цьому випадку національна ідея може розглядатися не тільки як чисто ідейний вплив, але і як політична дія, ідейно вмотивована. Однак трансформуватися з різних причин може й сама національна ідея. Вона може реалізуватися і як факт, і як певна інтелектуально-світоглядна тенденція. Національна ідея — це вже трансформація.

Сьогодні можна вести мову про досягнення в українському соціумі консолідації-адаптації, яка пов'язана з масовим усвідомленням неможливості реставрації колишньої політичної системи. На думку автора, таку адаптацію-консолідацію можна визначити як більш-менш нейтрально — негативно-позитивну. Позитивно те, що більшість громадян розуміє, що політичному курсу (на демократизацію, побудову правової держави та громадянського суспільства тощо) і в глобальному плані, і з погляду психологічного стану суспільства немає альтернативи. Відбувся глобальний психологічний перелом у суспільній свідомості більшості українських громадян на користь європейських цінностей.

Водночас вирішення проблеми національної консолідації України якісно пов'язане із розвитком громадянського суспільства, зокрема, із діяльністю громадських організацій та політичних партій, які мають вирішувати загальносуспільні проблеми та адекватно реагувати на виклики сьогодення. Загальновідомо, що носієм національно-державних інтересів як інтересів всезагальних є держава. Саме вона виступає як представник нації, як виразник інтересів суспільства. Інтереси державні і національні розходяться, коли держава відстоює корпоративно-егоїстичні, а неспільні інтереси, коли загострюються суперечності між державою і громадянським суспільством. Український дослідник В. Пироженко, розглядаючи питання

національної консолідації, наголошує, що «... сильна, суверенна й демократична держава — це необхідна, хоча й недостатня передумова для вільного вибору засобів вирішення проблеми об'єднання громадянської нації, підбору світоглядних, політичних і культурних цінностей, за якими в українському суспільстві може бути досягнута загальнонаціональна згода. Але провідна тенденція світової політики полягає саме в обмеженні суверенітету, й, будучи вбудованою в міжнародні відносини, Україна не зможе ігнорувати цю тенденцію» [4, с. 142].

Нація, демократія, держава — самостійні цінності. Кожна з них гідна поваги. Однак час від часу вони вступають у конфлікти, тому виникає необхідність узгодити національне самоствердження з ідеалами демократії. А вирішення цього завдання, на нашу думку, є можливим лише у форматі національної ідеї. Як і питання державної мови. Адже, знову повертаючись до досвіду ряду європейських країн, варто констатувати, що єдина державна мова завжди діє консолідуюче на суспільство. На жаль, в Україні питання єдиної державної мови виступає джерелом постійних протиставлень для різних політичних сил та свідомо наповнюється політичним спекуляційним змістом.

Проблемне поле досліджуваної проблеми також, на нашу думку, актуалізує питання впливу зовнішньополітичних чинників. Варто, зокрема, зазначити, що останнім часом вплив суб'єктів міжнародних відносин на міжнаціональні процеси та національну консолідацію в Україні став більш помітний.

Як наголошує С. Федуняк, суб'єкти міжнародних відносин відстоюють власні національні чи корпоративні інтереси, розглядаючи процес національної консолідації в Україні насамперед крізь призму утвердження власних інтересів. Вони діють на окремі сегменти національної свідомості, зокрема, західноєвропейські держави намагаються зміцнювати демократичну складову процесу консолідації, Росія натомість намагається посилити авторитарні основи української свідомості [5, с. 59].

Досліджуючи дану проблему, на нашу думку, варто звернути основну увагу на діяльність міжнародних організацій, держав та етнічних батьківщин національних меншин та діяльність української діаспори.

У питанні суб'єктів міжнародних відносин як зовнішньополітичних чинників можна виділяти міжнародні організації, які доволі позитивно впливають на процес національної консолідації в сучасній Україні. Адже протягом останнього часу міжнародні урядові і неурядові організації сприяють розвитку громадянського суспільства в Україні завдяки активній підтримці різноманітних соціально-економічних, освітніх та культурних проєктів як на державному, так і на місцевому рівнях.

Загалом характерним для сучасних неурядових організацій є зростання кількості учасників, розширення географії дії, посилення політичного впливу, розширення спектру вирішуваних питань, а також зростання довіри серед громадян. Зокрема, є дані, що у Німеччині, Великобританії та Франції населення в п'ять разів більше довіряє неурядовим організаціям, ніж уряду цих країн.

Варто зауважити, що значна кількість проєктів міжнародних організацій, що реалізуються в Україні, зосереджують основну увагу на регіонах, які демонструють соціокультурні розбіжності. І на основі спільних проєктів місцевих громад та комунікації між ними сприяють консолідуючим процесам в нашій державі. Як наголошує професор Л. Хижняк, міжнародні організації, зокрема ОБСЄ, ПРООН, Агентство США з міжнародного розвитку, ЄБРР (Європейський банк реконструкції та розвитку), Світовий банк та ін., підтримуючи різні національні проєкти в Україні, позитивно впливають на подолання «дефіциту національної солідарності» в українському суспільстві, сприяють національній консолідації суспільства через реалізацію соціальних проєктів, спрямованих на зміцнення соціальної та міжнаціональної злагоди у суспільстві [6, с. 71]. Також в Україні діє багато міжнародних програм, спрямованих на налагодження міжкультурної та міжнаціональної взаємодії, підтримки інтеграції в українське суспільство раніше депортованих народів (кримські татари), зокрема, — це Програма розвитку та інтеграції Криму (ПРІК) ПРООН, а також

підтримка громадських організацій, які сприяють етнонаціональній консолідації. Більшість організацій національних меншин України активно співпрацюють із різними міжнародними організаціями. Матеріали українських ЗМІ свідчать про підвищення активності міжнародних організацій в етнополітичній сфері, зокрема, у питаннях захисту прав національних меншин та корінних народів, збереження національної культури, пошуку шляхів національної консолідації в Україні.

Зрозуміло, що вплив міжнародних організацій на процес національної консолідації в Україні не є визначальним, однак значною мірою їх діяльність надає динаміки цьому процесу, і водночас демонструє позитивні приклади національної консолідації інших держав світу.

А загалом думка про те, що саме поліетнічність держави часто виступає позитивним чинником для розвитку міждержавних відносин, не викликає сумніву, адже, аналізуючи результати візитів президентів інших держав в Україну за останні кілька років, можна стверджувати, що фактично здебільшого порушувалось питання міжнаціональних відносин. Уже традиційним стає розгляд цього питання під час візитів до України президентів таких держав, як Польща, Росія, Угорщина, Румунія, Німеччина, Греція, Ізраїль та ін.

Міжнаціональні відносини впливають не лише на внутрішньополітичні процеси держави, а й значною мірою на розвиток зовнішньополітичної діяльності, а в окремих випадках виступають одним із важливих чинників під час налагодження міжнародної співпраці. Питання міжнаціональних відносин активно розглядається в країнах європейського регіону, що пов'язано насамперед із процесами європейської інтеграції, найважливішим з яких є розширення Європейського Союзу. Саме досвід держав Центральної та Східної Європи, які вже стали членами ЄС в 2004 р., можна вважати найактуальнішим для вдосконалення українського законодавства у сфері міжнаціональних відносин.

Водночас доволі помітними залишаються зовнішньополітичні впливи інших держав в Україні. Значно активізується вплив окремих етнічних батьківщин національних меншин України, зокрема, це можна спостерігати в політиці Румунії, Угорщини та Росії. У даному контексті національні меншини використовують як інструмент забезпечення власного інформаційного, культурного та політичного домінування в окремому регіоні.

Наприклад, конфліктний характер демонструє ситуація в Чернівецькій області, з огляду на вимогу певних політичних сил про перегляд кордонів між Україною та іншими державами, які межують з Чернівецькою областю. Так, за результатами проведеного в області соціологічного дослідження у 2002–2003 роках, кількість респондентів, які висловлюються за зміну кордонів, зростає у 2003 р. вдвічі (2002 р. — 8,4%, 2003 р. — 17,0%). У «Стратегії національної безпеки Румунії» зазначається, що в галузі зовнішньої політики вона підтримуватиме румунські громади за кордоном для збереження їхньої національної, культурної та духовної ідентичності й відстоювання їхнього права на румунську самоідентифікацію [7, с. 244]. Серед громадських організацій Румунії, діяльність яких передбачає підтримку зв'язків із діаспорою, найактивніше діють «Румунська культурна фундація» та рух «За Бессарабію і за Буковину». Ці організації ініціюють різноманітні політичні акції на підтримку румунської меншини в Україні.

Так зване питання «захисту співвітчизників» залишається одним із вразливих і одночасно одним із ключових чинників політики Росії щодо країн СНД. У «Федеральній программе по піддержке соотечественников за рубежом» йдеться про те, що Росія, у разі порушення прав співвітчизників, має намір використовувати всі міжнародно визнані заходи для їхнього захисту. Якщо враховувати невизначеність терміну «співвітчизники» і часте його трактування як «російськомовне населення», то це відкриває широкі можливості для втручання у внутрішні справи інших держав загалом, і для впливу на консолідаційний процес зокрема.

Варто погодитися із Г. Редькіною, що нав'язлива, наполеглива зовнішня політика Росії, впливаючи насамперед на російськомовне населення України, була спрямована на консервування російського компонента української національної свідомості. Системне втручання Росії у справи України справляє істотний вплив на розвиток України. Потрібно

наголосити, що, зважаючи на історичні особливості формування української нації, російський чинник та його носії ще справлятимуть помітний вплив на українське націєтворення [8, с. 44].

Помітне посилення уваги Москви до російської діаспори в Україні, особливо до тієї частини, яка об'єднана у різноманітні рухи, громадські організації та осередки. Як наслідок, впливовим чинником на розвиток внутрішньої ситуації в окремих регіонах Української держави є поступова активізація політичних елементів, які посідають відверто проросійську, а інколи — антиукраїнську позицію. Серед найвідоміших та найактивніших проросійськи налаштованих організацій та рухів виокремлюють ті, які діють переважно в АРК, а саме: Міжнародна молодіжна корпорація «Прорив», «Координаційна рада російських співвітчизників Криму», «Міжнародна асоціація молодіжних організацій російських співвітчизників», «Російська громада Криму», «Російський молодіжний центр Криму», «Російський культурний центр» та ін. [9, с. 82].

Варто зазначити, що доволі позитивно на процес національної консолідації України впливають організації української діаспори. Наприклад, важливим завданням українських громадських організацій Канади, Америки, країн ЄС сьогодні є підготовка рекомендацій для урядових інституцій щодо форм і напрямів співробітництва з Україною, розвиток та розширення міждержавних відносин. Українська держава повинна максимально використати цей чинник у своїй зовнішній політиці.

Загалом сучасні інтеграційні процеси на території Європи активно сприяють зростанню ролі етнополітичних процесів, зокрема, із розширенням прикордонної та міжрегіональної співпраці (наприклад, спрощений візовий режим із Республікою Польща).

Ефективний та позитивний розвиток вищезазначених процесів вимагає постійної уваги та нових теоретичних розробок і, безумовно, нових підходів у системі державної влади усіх рівнів в Україні. Водночас важливе значення має сприяння України добровільній інтеграції зарубіжних українців у політичне та соціально-економічне життя країни проживання і збереження та розвиток їхньої етнокультурної самобутності. Можна констатувати, що великий потенціал українства світу не використовується повною мірою сьогодні в інтересах нашої держави.

Як бачимо, окреслені питання є доволі складними та неоднозначними, багато питань залишаються відкритими та дискусійними тому, що сучасне українське суспільство є вкрай неконсолідованим. Це спостерігається на всіх рівнях суспільства, у тому числі — на рівні політичних еліт, у ситуації пріоритету регіональної ідентичності над ідентичністю загальнонаціональною, в сучасній мовній політиці та культурній ідентичності загалом. Тому, щоб не допустити подальших деструктивних тенденцій, зберегти політичні здобутки та спрогнозувати майбутнє, необхідна, на нашу думку, свідомо робота щодо національної консолідації на рівні держави, суспільства, і науковців.

На жаль, варто наголосити, що нова соціальна й економічна політика в Україні супроводжується погіршенням матеріального становища її населення, а процес національної консолідації накладається на соціальну структуру перехідного, трансформаційного типу. Саме тому вектор суспільного розвитку і досі не визначився в достатній мірі, не визначеними залишаються і політичні інструменти й інститути консолідації. Також варто визнати, що на сучасному етапі українського державотворення та націєтворення нівелюється та не розвивається консолідуючий потенціал основних вищеперерахованих внутрішньополітичних чинників національної консолідації, зокрема, національної ідеї та мови.

Щодо зовнішньополітичних чинників, зокрема, політики окремих держав та міжнародних організацій, варто підкреслити їх значний вплив на процес національної консолідації України, хоча потрібно визнати, що вони не можуть кардинально впливати на цей процес, і водночас їх вплив має суперечливий характер у сфері національної консолідації. Адже, якщо міжнародні організації, в переважній більшості, надають позитивну динаміку та досвід в розв'язанні цієї проблеми в Україні, то окремі держави через етнополітичні партії та організації національних меншин справляють деконсолідуючий вплив.

У зв'язку із цим особливо актуалізується питання про створення теоретичної моделі соціально-політичної консолідації. Дану модель необхідно теоретично вписати в ті соціокультурні та економіко-політичні параметри, які характерні для сучасного етапу націєтворення з обов'язковим урахуванням консолідаційного та деконсолідаційного впливу внутрішньополітичних та зовнішньополітичних чинників та досвіду європейських країн. Виконання зазначеного завдання, на нашу думку, значно посприє виробленню ефективної державної етнополітики в сучасній Україні.

1. *Колодій А. Ф.* Національний вимір суспільного буття / Колодій А. А. – Львів : Астролябія, 2008. – 368 с.
2. *Дзюбка І. С.* Політологія / І. С. Дзюбка, В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1993. – 271 с.
3. *Шмиттер Ф.* Размышление о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.
4. *Пироженко В.* Національна консолідація в умовах обмеження державного суверенітету / В. Пироженко // Політичний менеджмент. — 2006. – № 6. – С. 128–143.
5. *Федуняк С.* Вплив зовнішніх чинників на процес консолідації української нації / С. Федуняк // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – К. : Стилос, 2006. – Вип. 4. – С. 58–65.
6. *Хижняк Л.* Роль міжнародних організацій у національній консолідації України / Л. Хижняк // Наукові праці. Серія «Політичні науки». – 2007. – Т. 69, Вип. 56. – С. 68–72.
7. *Парфенов О.* Основні аспекти зовнішньої політики Румунії стосовно етнічних румунів в Україні / О. Парфенов // Наукові записки ІПіЕНД. – 2003. – Вип. 24. – С. 242–258.
8. *Редькіна Г.* Зовнішні впливи на Україну в умовах державної незалежності / Г. Редькіна // Сучасна українська політика. – 2010. – Вип. 21. – С. 42–52.
9. *Крисаченко В. С.* Етнополітична стабільність України в міжнародному контексті / В. С. Крисаченко // Стратегічна панорама. – 2009. – № 4. – С. 79–87.

НАЦІЯ ЧИ ДЕРЖАВА: ПАРАДИГМАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Доводиться, що сфера духовного виробництва та продукovanі нею ідеї, теорії та змісти у кожному суспільстві трансформуються з плином часу, а також у результаті політичних, економічних, соціальних та інших змін. Показана логіка трансформації сфери виробництва знань від радянської парадигми до національної. На прикладі концептів «нація» та «держава» продемонстровано еволюцію радянської пояснювальної парадигми та її поступову трансформацію в національну внаслідок розпаду СРСР та становлення на його терені суверенних націй та національних держав.

Ключові слова: нація, держава, національна держава, індустрія виробництва знань, Вестфальська система міжнародних відносин, пострадянський простір.

Natalia Pelagesza. *Naród czy państwo: transformacja paradygmatu rozważań nad procesami społeczno-politycznymi w państwach przestrzeni poradzieckiej.*

Autorka udowadnia, że sfera duchowej aktywności i wytworzone przez nią idee, teorie i treści ulegają w każdym społeczeństwie przeobrażeniom w wyniku zachodzących zmian politycznych, ekonomicznych i społecznych. Na przykładzie konceptów „naród” i „państwo” autorka ukazała ewolucję radzieckiego paradygmatu wyjaśniającego i jego stopniową transformację w narodowy wskutek rozpadu ZSRR i powstaniu na jego terytorium niezależnych państw narodowych.

Słowa kluczowe: naród polityczny, państwo, państwo narodowe, westfalski system stosunków międzynarodowych, przestrzeń poradziecka.

Наталя Пеллагеша. *Нация или государство: парадигмальная трансформация осмысления социально-политических процессов в странах постсоветского пространства.*

Доказывается, что сфера духовного производства и производимые ею идеи, теории и значения в каждом конкретном обществе трансформируются с течением времени, а также в результате политических, экономических и других факторов. Показана логика трансформации сферы производства знаний от советской парадигмы к национальной в результате распада СРСР и становления на его территории суверенных наций и независимых национальных государств.

Ключевые слова: нация, государство, национальное государство, индустрия производства знаний, Вестфальская система международных отношений, постсоветское пространство.

Natalia Pelagesha. *Nation or state: Paradigmatic Transformation of the Social and Political Processes Interpretation in Countries of the Post-Soviet space.*

The article gives a proof that the industry of knowledge production, and ideas, theories and meanings are transformed in every society under the time impact, influence of political, economic, social and other changes. The logic of the knowledge production industry transformation from soviet paradigm to national one has been shown. The evolution of the soviet explanatory paradigm and its gradual transformation into a national one as a result of the USSR decline and emergency of sovereign nations and nation states on its territory has been demonstrated on the example of the concepts “nation” and “state”.

Key words: nation, state, nation state, industry of knowledge production, Westphalian system of international relations, post-soviet space.

Соціальна філософія стверджує, що у людському суспільстві існує дві сфери виробництва: матеріальне та духовне. Матеріальне виробництво створює матеріальні блага, які задовольняють потреби окремої людини та спільноти загалом, пов'язані з фізичним існуванням. Іншою є природа продуктів, що виробляється сферою духовного виробництва. Результати її роботи — це ідеї, теорії, терміни, інтерпретації та змісти, які споживає суспільство, і якими користується для забезпечення свого розвитку та освоєння оточуючої дійсності. У своїй переважній більшості теорії, ідеї та терміни є продуктом виробництва кожного конкретного суспільства, географічно обмеженого, з певною соціально-політичною, економічною та ідеологічною системою, з власною історією та цінностями.

У сучасній соціальній філософії та соціології знання духовну сферу виробництва називають «індустрією знання». Хоча більш адекватно її було б назвати індустрією виробництва та поширення змістів, уявлень та інтерпретацій. У цій роботі під поняттями «сфера духовного виробництва» та «індустрія знання», які використовуватимуться як синоніми, ми розумітимемо: 1) наукові дослідження та розробки; 2) освіту; 3) засоби масової інформації та комунікації. У деяких працях до сфери духовного виробництва також відносять релігію. Не заперечуючи її важливість, ми свідомо не включатимемо її в наш аналіз, оскільки це потребує окремого великого дослідження.

Сфера духовного виробництва та продукovanі нею ідеї, теорії та змісти у кожному суспільстві трансформуються з плином часу і в результаті політичних, економічних, соціальних та інших змін. «Теорія завжди створюється для когось і в чийхось інтересах», — таким чином охарактеризував особливість процесу виробництва знань політолог Роберт Кохан [1, с. 242]. Саме з цієї причини сфера виробництва змістів, що існує в Америці або Німеччині, критичним чином відрізняється від тієї, що існує в Китаї, Індії, Єгипті або Росії. Тому для зручності аналізу сферу духовного виробництва варто розглядати з метою порівняльних досліджень:

- на локальному рівні, беручи до уваги особливості кожного соціуму;
- на регіональному рівні, в разі, якщо за спільними ознаками певні суспільства можна віднести до однієї групи;
- в межах часового проміжку, що за певними ознаками можна класифікувати як певний історичний період.

При цьому варто зазначити, що з такої позиції аналіз сфери духовного виробництва мало чим відрізнятиметься від аналізу сфери матеріального виробництва та має включати в себе історичні, культурні, політичні, інституційні та інші чинники.

З цієї точки зору цікавою для концептуалізації буде функціонування сфери виробництва знань у Радянському Союзі. Яскравою ілюстрацією викладених вище тверджень про трансформацію змістів, що циркулюють всередині окремих суспільств, буде її послідовний розвиток внаслідок розпаду СРСР у кожній з нових незалежних країн, що постали на його терені. Метою цієї статті буде показати, що духовна сфера виробництва, яка існувала в Радянському Союзі, трансформувалася з моменту його розпаду. У нових незалежних країнах вона пройшла певні періоди трансформації. Кожен з цих періодів можна назвати парадигмою осмислення процесів, що відбуваються. У результаті еволюції в кожній з пострадянських країн сформувалася власна система виробництва знань, що спрямована на забезпечення та відтворення політико-економічної моделі, в межах якої кожна окрема країна розвивається.

Парадигми трансформації сфери духовного виробництва в пострадянських країнах. Сфера виробництва знань та змістів у СРСР функціонувала в межах чітко сформованої парадигми, яку має сенс назвати «радянською парадигмою духовного виробництва». Проводячи паралелі з політико-економічною системою, її можна охарактеризувати як «контрольовану автаркію». Вона була сформована та інституалізована внаслідок становлення СРСР як особливої політичної, економічної та ідеологічної системи, що мала принципові відмінності від тих, що уже існували в світі. Усе, що робилося в соціогуманітарному просторі Радянського Союзу, мало чіткий ідеологічний базис. Робота сфери духовного виробництва спрямовувалась на розвиток соціалістичної системи, мала за основу марксизм-ленінізм, а її продукція легалізувалось іменем комуністичної партії. Суспільствознавчими дисциплінами був розроблений цілий комплекс термінів та теорій, які описували, пояснювали та узаконювали існування радянської соціально-політичної та економічної систем, Радянського Союзу загалом та його глобального позиціонування. У свою чергу вони поширювались засобами масової інформації та ставали інтегральною частиною світогляду радянських людей завдяки системі освіти.

Розпад СРСР мав своїм наслідком не тільки руйнацію всієї інституалізованої політичної та економічної системи радянського суспільства. Ця подія мала колосальні наслідки для всіх сфер життєдіяльності соціуму, що утворився всередині країни, включаючи духовне

виробництво. Останнє зазнало не менш кардинальних змін, ніж економіка. Система змістів, що складалася протягом 70 років існування супердержави, перестала забезпечувати не тільки розвиток, а навіть існування пострадянських суспільств, а тому потребувала змін. Системі духовного виробництва, яка залишилася після розпаду СРСР, потрібно було теж якимось чином змінюватися. У нових незалежних країнах перед інтелектуальною елітою постало завдання пошуку теоретичних підвалин, які б дали поштовх для розвитку суспільств, що раніше були складовими системи радянського соціалізму. «Трансформація» — ключовий термін, який використовувався для опису процесів у новопосталих на теренах колишнього СРСР державних утвореннях, — відбувалася і у сфері виробництва змістів, ідей, теорій.

За цілями та змістовним наповненням виділяються три періоди трансформації сфери індустрії знань пізнього радянського та пострадянських суспільств при переході від радянської парадигми духовного виробництва. Можна стверджувати, що в межах кожного з цих періодів формується певна парадигма осмислення соціально-політичних процесів з домінуючим термінологічним апаратом, ідеями, теоріями та акцентами на тих чи інших явищах поточного суспільного життя. Причому перші два періоди та, відповідно, парадигми, були спільними майже для всіх пострадянських країн, і тільки на третьому етапі тенденції розвитку індустрії виробництва знань починають змістовно відрізнятися в кожному з новоутворених соціумів.

Перший період можна визначити як період критичного ставлення до радянської ідеологічної машини та дискурсу загалом. Відбувалася деконструкція системи доктринально-теоретичного забезпечення функціонування радянської держави. Відповідно, має сенс дати їй назву «парадигма деконструкції». У пізній радянській період учені, науковці, журналісти були об'єднані спільною справою та метою: показати, що радянська ідеологія та створена на її основі «надбудова» неадекватні, неправдиво відображають реалії існуючої дійсності, а радянська система вичерпала себе як модель, здатна забезпечувати подальший розвиток. На цій хвилі була написана велика кількість критичних праць як наукового, так і публіцистичного характеру. Інтелектуальну еліту надихала думка про те, що на зміну такій, що не виправдала себе, радянській моделі має прийти більш досконала модель демократичного суспільства, взірцем якої були західні демократії.

Другий період був періодом формування основ нового доктринально-теоретичного забезпечення процесів суспільно-політичної та економічної трансформації пострадянських суспільств після розпаду Радянського Союзу. Відбувався пошук та створення теорій, ідей та термінів, які б адекватно описували процеси, що відбуваються. Інтелектуали були сконцентровані на пошуку моделей розвитку новоутворених суб'єктів світової політичної системи, що постали в результаті розпаду СРСР. Формується перехідна парадигма осмислення суспільно-політичних процесів у новоутворених країнах. Цей етап у розвитку сфери духовного виробництва пострадянських країн можна охарактеризувати як етап певного ідеологічного та проблемного вакууму, коли цілі першого етапу — деконструкція системи — були досягнуті, а що робити далі, було не зовсім зрозумілим. Оскільки виключно критики не було достатньо, щоб створити підвалини для нових суспільств, постала необхідність введення нових теорій, доктрин та термінів, які б стали ідеологічним базисом для трансформацій, що відбуваються, та були здатними прояснити кінцеві цілі цих трансформацій. Для інтелектуального поля більшості пострадянських країн цього періоду характерне звернення до напрацювань західних вчених. Здійснювалося багато перекладів як наукових, так і публіцистичних творів з іноземних мов, які мали на меті заповнити вакуум теоретичної думки, що утворився, та створити пояснювальний та прогностичний апарат для процесів, що мали місце в пострадянських суспільствах. Для цього періоду характерне поєднання спадку радянської сфери духовного виробництва з продуктами індустрії знань євроатлантичного світу.

Протягом третього періоду відбувається становлення та утвердження доктринально-теоретичного забезпечення обраної моделі розвитку всередині кожної з нових незалежних держав. Починають критичним чином відрізнятися базові засади становлення індустрії

знань у кожній з країн. Вони варіюються в залежності від типів політичних режимів, економічних моделей та зовнішньополітичних пріоритетів, які уже на той час досить чітко викристалізуються в кожній з країн. Можна говорити про «націоналізацію» сфери духовного виробництва пострадянських країн та формування власне національних парадигм осмислення соціально-політичних та економічних процесів. У цій роботі ми свідомо не обмежуємо часові рамки кожної з парадигм, оскільки вони є різними для кожної окремо взятої країни.

Загалом можна констатувати, що система духовного виробництва в національних державах та наднаціональних утвореннях (як наприклад, ЄС, СРСР) працює на вироблення такого типу ідентичності, метою якої є легітимація даного національного або наднаціонального утворення. Основні напрями її роботи: легітимація (деконструкція) пануючого політичного та економічного режимів, вироблення стандартів мовної політики, політики громадянства, розробка освітньої та культурної політик, легітимація політики пам'яті.

Якщо в Радянському Союзі, який за своєю природою був наднаціональним утворенням, усі перераховані політики мали наднаціональний характер, то з розпадом наддержави відбувається націоналізація сфери індустрії знань його колишніх складових. Вона розвивається навколо переходу від проблематики наднаціонального утворення до проблематики створення незалежної нації та суверенної національної держави.

За особливостями трансформації сфери духовного виробництва пострадянські країни умовно можна розділити на наступні групи.

1. Латвія, Естонія, Литва. Деконструкція радянської парадигми духовного виробництва відбулася повністю. Сфера індустрії знань у цих країнах орієнтована на побудову нації та національної держави. Для цієї групи країн та країн колишнього Варшавського договору характерним є одночасно з націоналізацією адаптація сфери індустрії знань до наднаціонального рівня Європейського Союзу та включення його в коло проблем, що розглядаються. На відміну від цієї групи країн в Україні, яка теж оголосила курс на інтеграцію в Європейський Союз, сфера національного духовного виробництва не перейшла у фазу інтеграції в нове наднаціональне утворення.

2. Україна, Молдова, Грузія, Азербайджан. Особливістю даної групи країн є те, що в них парадигма індустрії виробництва знань фактично націоналізована. Вона спрямована на побудову демократичних політичних режимів, але співіснує з радянською парадигмою, що залишається не до кінця деконструйованою.

3. Росія. Парадигма духовного виробництва всередині країни повністю націоналізована, хоча і не декларується як така. Її особливістю є чітка орієнтація більшості суб'єктів духовного виробництва на легітимацію існуючого політико-економічного режиму та його внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей. Лише дуже обмежена кількість продуктів даної сфери спрямована на деконструкцію існуючого політико-економічного режиму.

4. Казахстан, Білорусь Таджикистан, Киргизія, Вірменія, Узбекистан. Індустрія виробництва знань націоналізована до певної міри. У межах досліджуваної проблематики спільне між ними і Росією є те, що їх сфера духовного виробництва орієнтована на підтримку та легітимацію існуючих політико-економічних режимів, але з дуже обмеженими спробами делегітимації.

«Case study»: нація чи держава. У якості «case study», який би проілюстрував викладені вище думки, має сенс проаналізувати процес формування виробництва знань пострадянськими суб'єктами загалом і українськими, зокрема; пошукати відповіді на запитання про природу колишніх складових супердержави з огляду на світовий політичний порядок. Аналіз соціо-гуманітарної літератури з даної проблематики дає підстави стверджувати, що відповіді на це запитання на пострадянському просторі та країнах колишнього Варшавського договору варіюються з домінуванням наступних термінів: «нація», «держава», «національна держава», «політична нація», «країна». Причому в інтелектуальному середовищі не існує згоди щодо того, чи є вони синонімами, чи мають різну конотацію. Далі ми покажемо, що на побудову

існуючих відповідей, в тому числі українськими інтелектуалами, вплинула інерція сфери виробництва знань, що призвело до поєднання значень перерахованих термінів, прийнятих у радянській сфері духовного виробництва, з уявленнями про ці явища у європейській чи американській науці. У результаті були утворені певні значеннєві гібриди, які продовжують домінувати в інтелектуальному просторі більшості пострадянських країн.

Таким чином, одним з перших запитань, на які суб'єкти виробництва знань шукали відповіді після розпаду СРСР було: «На що перетворились колишні радянські республіки з огляду на сучасний світовий політичний порядок, і як далі вони повинні розвиватися?»

Проблем з внутрішньополітичним і зовнішньополітичним самовизначенням не було у Прибалтійських республік та країн, колись приналежних до Варшавського договору, які за часів радянського панування, постійно підтримуючи інтелектуальний зв'язок Заходом, так і не стали до кінця радянськими. Вони одразу ж оголосили себе націями та взялися до створення демократичних національних держав. Доктрини націоналізму, демократії та реєвропеїзації стали основою сфери духовного виробництва цих країн.

У більш складній ситуації опинились інші колишні складові СРСР, до яких належить і Україна. У сфері внутрішньої політики нових незалежних держав виявилось, що лише знання слів «демократія» та «ринкова економіка» недостатні для того, аби зрозуміти, як вони мають будуватися, і яким чином досягти бажаної гармонії. Фактично, багато термінів, — як наприклад, ті ж «демократія», «вільний ринок», «нація», — були запозичені із зарубіжної теорії та практики без аналізу їх змістовного наповнення. Як наслідок, політичні та економічні процеси відбувалися стихійно, не будучи науково обґрунтованими. Не було також методологій аналізу ефективності та наслідків реалізації певних політик та реформ, що пропонувалися. Проста екстраполяція зарубіжного досвіду призводила до непрогнозованих результатів. У результаті, політичні режими та економічні системи, що постали на теренах колишнього СРСР, мають гібридний характер, варіюються від жорстко авторитарних до таких, яким винайшли цілий ряд термінів, сьогодні узагальнених словосполученням «дефектні демократії». Про ринкові економіки у цих країнах можна говорити тільки умовно.

Причин цьому декілька. По-перше, для радянської парадигми духовного виробництва була характерною абсолютна відсутність суспільствознавчих наук, наприклад, політології та пов'язаних з нею предметів. Вони замінювались ідеологією. Це означало, що досліджувати соціалістичне суспільство науковці не мали змоги, оскільки все про нього було написано класиками максизму-ленінізму, а його політична, економічна, соціальна структура та цілі визначались партійними документами. Будь-які ідеї, що не підпадали під офіційне розуміння, оголошувались поза законом. По-друге, оскільки радянська система виробництва знань існувала в умовах автаркії, у суб'єктів духовного виробництва не було можливості вивчати з метою порівняльного аналізу реалії оточуючого СРСР світу через існування «залізної завіси». Вони також були чітко визначені пануючою ідеологією та марксистсько-ленінською теорією і не мали піддаватися сумніву. Соціально-економічні системи та інститути, відмінні від радянських, вважались аномальними. Домінуюча ідеологія стверджувала, що вони приречені на швидке уподібнення до радянських унаслідок неминучого становлення комунізму в глобальному масштабі, а тому не варті уваги.

Третьою причиною, яка позбавляла радянських і у подальшому пострадянських науковців можливості проводити порівняльні дослідження та робити необхідні висновки щодо особливостей та ефективності відмінних від радянської соціально-політичних систем, був мовний бар'єр. Функцію *lingua franca* для радянської науки в межах закритого наукового простору СРСР виконувала російська мова. Переважна більшість науковців, по-перше, не знала іноземних мов, у тому числі мову світової науки — англійську. По-друге, інтелектуали фізично не мали доступу до іноземної наукової літератури через ізоляціоністську наукову політику супердержави. Зарубіжні наукові журнали та книги або взагалі заборонялися, або були доступні дуже обмеженій кількості осіб в елітарних науково-дослідних інститутах, куди часто потрапляли з печаткою «для наукових бібліотек». Взяті разом перераховані причини стояли на заваді швидкій трансформації сфери виробництва знань колишніх радянських

республік. Після розпаду СРСР колишні радянські вчені, політики, журналісти, вчителі та викладачі опинилися в новій реальності, для опису якої не було ані термінологічного апарату, ані теорій, ані методологій.

Очевидно, що пострадянські соціально-політичні науки не могли відбутися з чистого листа, оскільки суб'єкти сфери духовного виробництва не змінилися. Можна стверджувати, що у формуванні відповіді на це запитання спрацювала інерція. У нову реальність були привнесені старі терміни, хоч і до певної міри в трансформованому вигляді. Відсутність досвіду аналізу світової політичної системи поза радянською парадигмою вела до того, що з цією метою використовувались сформовані в радянському союзі терміни, теорії та підходи, які до певної міри комбінувалися з привнесеними зі світового інтелектуального простору.

Щодо визначення природи новоутворених суб'єктів світового політичного порядку інерція спрацювала наступним чином. Питання «Яка природа Радянського Союзу з огляду на світовий політичний порядок?» за радянських часів суспільствознавцями не ставилося взагалі, оскільки відповідь на нього визначалася у партійних та ідеологічних документах. СРСР описувався у курсах державознавства та суспільствознавства як «держава» (государство), що складалась з союзних республік, які не були самостійними структурними одиницями світового політичного порядку. З набуттям незалежності їх статус змінився. Але для опису новоутворених структурних елементів світового політичного простору суб'єкти сфери духовного виробництва колишніх республік продовжували користуватися категоріями, розробленими для легітимації існування держави імперського типу, яким був СРСР. Тому більшість нових незалежних країн, за інерцією, оголосили себе державами, маючи на увазі набуття зовнішньополітичної суб'єктності. За інерцією, Україна теж стала державою, оскільки інших термінів для опису світового устрою в Радянському Союзі не існувало. Тим не менше, до цього терміну є багато запитань.

Історія людства знала багато типів держав. Ними були племена, міста-держави, поліси, князівства, королівства, царства і, врешті решт, імперії. Результатом підписання Вестфальського мирного договору 1648 року після Тридцятилітньої війни в Європі стало становлення нової системи міжнародних відносин, системоутворюючим елементом якої стала нація (nation), а не держава, як стверджувало радянське суспільствознавство. З часом, за зразком Європи, був структурований увесь світ, і нація в період модерну перетворилась на системоутворюючий елемент сучасного глобального політичного порядку, який отримав назву «Вестфальська система міжнародних відносин» [2]. На думку дослідників, цьому сприяв етноцентризм світової історії. З цієї причини маємо Організацію Об'єднаних Націй (а не держав). Держава в цій системі виступає механізмом забезпечення життєдіяльності нації. Таку державу називають національною державою (nation state). Навіть коли в західній політичній науці термін держава (state) виступає без означення «національна», воно завжди мається на увазі, оскільки не існує якоїсь абстрактної держави, як не існує абстрактної людини. Національна держава (nation state) — це тип держави, поряд з іншими типами держав, які існували в людській історії. Тим не менше, згадки про це не можна зустріти в жодному радянському підручнику з суспільствознавства або філософії.

Згідно з цією точкою зору, СРСР де-факто був аномальним утворенням світової політичної системи, складовими якої були нації. Результатом спроб якимось чином вписати Радянський Союз в цю систему стало твердження про побудову в СРСР нової нації радянських людей. Тим не менше, демонізація націоналізму радянською ідеологічною машиною, а також заборона національних рухів всередині країни призвели до того, що в пояснювальному інструментарії пострадянських науковців, політиків та журналістів концепт «нація» в тому значенні, в якому він використовується загалом у світі, був відсутній, а термін «націоналізм» мав вкрай негативне значення. Тут варто зазначити, що загалом в євроатлантичній науці концепт «націоналізм» має нейтральну конотацію.

На момент розпаду СРСР інерція системи виробництва знань сприяла тому, що ставши у 1990–1991 роках де-юре націями, тобто системоутворюючими одиницями світового політичного порядку, колишні складові радянської імперії не прийшли до необхідності

легітимації терміну «нація». У результаті, наприклад, Верховна Рада України у 1990 році прийняла Декларацію про державний суверенітет, хоча, за логікою, мала прийняти декларацію про національний суверенітет.

Цьому сприяв створений в СРСР міф, наслідки панування якого ніяк не можуть бути подоланими в незалежній Україні. Мається на увазі укорінений в радянській сфері духовного виробництва міф про неоднозначність перекладу слова «nation» з англійської мови на російську, і, відповідно, на мови радянських республік. Вважалося, що «нація» з англійської перекладається як «народ» або «державна», причому термін «державна» був домінуючим по відношенню до всіх інших можливих варіантів перекладу. Для того, щоб переконатися, що термін «нація» не має значення «державна» варто подивитися лише англійські тлумачні словники і порівняти з англо-російськими, створеними в СРСР та пізніше в Росії.

Приведемо декілька прикладів. Longman English Dictionary [3] визначає «nation» як:

1. a large body of people united by common descent, history, culture, or language, inhabiting a particular state or territory» (у перекладі з англ.: велика група людей, об'єднаних спільним походженням, історією, культурою або мовою, що проживає у певній державі або на певній території).

2. a country, considered especially in relation to its people and its social or economic structure (у перекладі з англ.: країна, яка розглядається у зв'язку з її народом та соціальною або економічною структурою).

Collins English Dictionary [4] визначає «nation» як:

1. an aggregation of people or peoples of one or more cultures, races, etc, organized into a single state (об'єднання народу або народів з однією або більше культурами, расами, тощо, організоване в державу);

2. a community of persons not constituting a state but bound by common descent, language, history, etc (спільнота осіб, що не утворюють державу, але пов'язані спільним походженням, мовою, історією, тощо).

Macmillan dictionary [5] визначає «nation» як:

1. a country that has its own land and government (країна, що має власну територію та уряд).

2. the people of a particular country (народ певної країни)

3. a group of people who share the same culture and languages but do not have their own country (група людей, що мають одну культуру та мову, але не мають власної країни).

Варто підкреслити, що в жодній статті жодного англійського тлумачного словника нація не трактується як держава (state).

Тепер порівняємо переклад слова «nation» в англо-російських словниках, виданих в СРСР та Росії [6, с. 473].

nation 1) народ, нация; народность Syn: folk, people, nationality; 2) а) государство, нация, страна; independent nation — независимое государство; sovereign nation — суверенное, независимое государство; friendly nation — дружественное государство; belligerent/warring nations — воюющие государства; civilized nation — цивилизованное государство peace-loving nations — миролюбивые страны; a member nation (of the UN) — страна-член, входящая в состав какой-л. организации (например, Организации Объединённых Наций); to build/establish a nation — создать, основать государство Syn: state.

З цього простого порівняння постає очевидною підміна понять. Наслідком цього є те, що в перекладах зарубіжних творів на російську та українську до цього часу термін «nation» перекладається як «державна» замість «нація», а «nation-building» як «державне будівництво» замість «національного будівництва», що принципово змінює як суть проблеми, що розглядається, так і зміст тексту, який перекладається. Концепти «державна» і «нація» є настільки різними, що не можуть бути такими, що їх можна замінити одне одним. Розуміння цього стає очевидним після прочитання всього декількох текстів не російською мовою.

Таким чином, у Радянському Союзі та в більшості країн пострадянського простору, до яких належить і Україна, склалася парадоксальна ситуація, коли існування системоутворюючого явища світової історії та сучасної глобальної політичної системи вдавалося і до цього часу

вдається приховати, маніпулюючи перекладом одного слова. Радянська ідеологічна машина ввела в оману як суспільну думку в самому СРСР, так і в подальшому громадській далеко не одній країні пострадянського простору. Варто говорити про підміну понять або, якщо точніше, прагнення приховати істинне значення явища, яке описується терміном «нація». Ця підміна надалі продовжує відбуватися в Україні, по суті стаючи на заваді адекватному розумінню як того, що відбувається всередині країни, так і у світі загалом.

Ця підміна понять є причиною того, що в пострадянській Україні часто плутають поняття «нація» і «державна», «національне будівництво» та «державне будівництво».

Свідчення намагання прилаштувати радянський теоретичний спадок до існуючих поза колишнім радянським кордоном реалій співіснують із нами сьогодні. Прикладом може бути поява в українському інтелектуальному просторі словосполучення «політична нація» [7]. Але ж нація уже по своїй природі є політичним утворенням і означення «політична» при собі не вимагає, оскільки етнос стає нацією тільки тоді, коли починає демонструвати політичні амбіції та висувати політичні вимоги. Не може існувати неполітичної нації.

Причому, важливо зазначити, що побудова концепту «політична нація» є генетично пов'язаною з радянським суспільствознавством, яке будувало свої висновки щодо цієї проблеми на основі визнаної маргінальною в світовому науковому просторі примордіалістської парадигми. У Радянському Союзі вона базувалася на визначенні нації, даній І. Сталінін [8, с. 286]¹, що і визначило напрям подальших досліджень у цьому напрямку в Україні. Домінуючий в сучасній світовій науці конструктивістський підхід практично не застосовувався і не застосовується зараз. Це можна визначити однією з основних причин уповільненості процесу формування української нації, національної ідентичності та національної держави загалом, оскільки примордіалістський підхід заперечує активну участь національної еліти та національної системи духовного виробництва в процесі національного будівництва, стверджуючи, що нація існує примордіально (є вродженою), а національна ідентичність іманентно притаманна індивіду.

У примордіальному підході також очевидне коріння пояснювального апарату радянської парадигми духовного виробництва, яка була побудована на засадах класичної філософії кінця XIX початку XX століття, і так і не трансформувалася за 70 років свого існування. Варто підкреслити, що сучасна світова наука уже давно функціонує в межах посткласичної парадигми, яка поняття типу «ментальність», «національний характер» або «архетип» відносить до езотеричних, як і більшість робіт, написаних протягом класичного періоду.

Одним із найяскравіших прикладів незавершеності смислової трансформації пострадянської системи виробництва знань в Україні є назва, затверджена Вищою атестаційною комісією України, наукової спеціальності 21.00.01 — основи національної безпеки держави. Поява цього гібриду стала наслідком некритичного поєднання термінів «національна безпека», що використовується в євроатлантичному світі, та «державна безпека», що використовувався в Радянському Союзі (звідси пішла назва «комітет державної безпеки»). З самої назви залишається незрозумілим, безпека чого будується: нації чи держави. Одне з ключових запитань у цьому контексті є запитання «Безпека для кого?» залишається без відповіді. Якщо безпека для держави, то безпека для якої держави? Якщо «національна безпека» — безпека нації, то чому в жодному документі, в яких намагалися дати визначення національній безпеці протягом більш ніж 20 років незалежності, концепт «нація» не фігурує?

Тим не менше трансформація в сторону загальноприйнятого у світі розуміння світового устрою відбувається і її можна визначити як вектор розвитку української системи виробництва знань. Прикладів багато. Як один з них можна привести виданий у 2012 підручник «Державне управління у сфері національної безпеки (Концептуальні та організаційно-правові засади)», написаний Ситником Г. П. [9]. У своїй праці автор у деяких частинах монографії використовує концепт «нація», але так і не приходять до необхідності його легалізації з точки зору

¹ «Нація — це насамперед, спільність, певна спільність людей. ... Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільної мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури».

національної безпеки. Загалом підручник можна визначити як такий, що написаний в межах перехідної парадигми з тенденцією до націоналізації пояснювального апарату. Підручник би значно виграв, якби в ньому були представлені узагальнення уявлень про національну безпеку, які існують не тільки у російськомовному науковому просторі. Логічно виглядав би порівняльний аналіз термінологічного апарату та методологій аналізу проблем національної безпеки інших країн світу, а не тільки РФ.

Згадана робота, як і більшість робіт з міжнародної та безпекової проблематики в Україні, були і залишаються написаними в межах перехідної парадигми, для якої характерне співіснування теоретичного та термінологічного спадку радянської системи духовного виробництва з новими запозиченими зі світового інтелектуального простору.

Однією з вагомих причин цього явища є народжена за радянських часів звичка українських науковців посылатися виключно на російськомовні джерела. Ефект залізної завіси продовжує працювати за інерцією, перетворюючись на смислову завісу та зберігаючи васальну інтелектуальну залежність українців від колишньої метрополії. Варто зазначити, що до звички брати за взірць роботи, написані в сусідній державі, потрібно ставитись критично через причину, про яку говорилося на самому початку статті. Після розпаду СРСР кожна з його складових частин обрала власну модель суспільно-політичного розвитку. Реальність полягає в тому, що система духовного виробництва кожної з новоутворених країн сьогодні працює на розвиток саме обраної цими країнами суспільно-політичної та економічної моделі. Це стосується безпосередньо і Російської Федерації, яку навряд чи можна назвати «нацією» в класичному розумінні. Модель суспільних відносин, що існує в країні, є державоцентричною і передбачає пріоритет держави над індивідом та всіма іншими суспільними інститутами. Можна стверджувати, саме з цієї причини в російськомовному інтелектуальному просторі, на відміну від англомовного, концепт «нація» можна зустріти вкрай рідко. Тим не менше, як уже зазначалось вище, навіть у випадку РФ можна говорити про націоналізацію парадигми індустрії духовного виробництва, і російські науковці приходять до висновку, що адекватно описати процеси, які відбуваються як усередині країни, так і за кордоном РФ, без концепту «нація» неможливо.

Варто підкреслити, що гуманітарні та соціально-політичні науки, з яких суспільство черпає знання про себе, мають дуалістичний характер. З одного боку, вони не можуть бути виключно національними, бо якщо вони такими стануть, то не базуватимуться на досягненнях світової науки в тій чи іншій галузі і, як наслідок, стануть провінційними. З іншого боку, наука не може бути світовою, бо тоді вона, фактично, не забезпечуватиме потреби окремого суспільства, всередині якого те чи інше знання створюється. Можна взагалі стверджувати, що соціально-політичні науки можуть бути більше національними, ніж глобальними, а рівень їх глобальності та загальносвітове значення визначає здатність науковців осмислити проблему в глобальному масштабі та зробити такі висновки, які можуть бути застосовані у інших національних контекстах.

Політологи безпосередньо пов'язують появу націй та національне будівництво з побудовою демократичних суспільств. США, Великобританія, Німеччина, Франція, Польща, Латвія, Естонія — нації, а не просто держави. Європейський Союз є союзом європейських націй, а не держав, як прийнято вважати на пострадянському просторі. Важливо зазначити, що період національного будівництва на теренах колишнього Радянського Союзу увійшов у дисонанс з тенденціями розвитку постмодерних країн Європи, які вони проголосили для себе взірцем. У контексті nation-building етап постмодерну (вважається, що розпочався в середині 20 століття) критичним чином відрізняється від періоду модерну, коли постали європейські нації. Відкритими залишають запитання: чи можлива, і чи потрібна побудова нації та національної держави в умовах постмодерну, який поставив під питання легітимність їх існування? Чи зможе Україна стати членом Європейського Союзу націй, так і не усвідомивши себе нацією, і не створивши національну державу? Що буде в Україні? Держава? Якщо держава, то яка? Чи нація і, відповідно, національна держава?

Коли існуючі терміни, теорії чи доктрини відображають оточуючу дійсність недостатньо точно, сама дійсність описується і розуміється неадекватно. Втрачається можливість пояснити, зрозуміти та передбачити процеси, що відбуваються як у світі загалом, так і у конкретному суспільстві зокрема. Українським науковцям, політикам, журналістам — усім, кому належить продукувати та поширювати змісти в українському суспільстві, — ще тільки належить дійти згоди щодо того, чим все таки є Україна в сучасному світі — нацією чи державою, і що вважати системоутворюючим елементом сучасного світового політичного порядку. Очевидно, національна незалежність вимагає незалежності мислення суб'єктів духовного виробництва.

1. *Non-Western International Relations Theory. Perspective on and beyond Asia* / [edited by Amitav Acharya and Barry Buzan]. – Routledge, 2010. – 242 p.
2. *Oseander A. Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Mith* / A. Oseander // *International Organizations* 55, 2, Spring 2001. – P. 251–287.
3. *Longman English Dictionary* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ldoceonline.com/>.
4. *Collins English Dictionary* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>.
5. *Macmillan dictionary* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.macmillandictionary.com/>.
6. *Англо-русский дипломатический словарь* / [под. рук. В. С. Шах-Назаровой, Н. О. Волковой и К. В. Журавченко]. – М. : Русский язык, 2001. – 856 с.
7. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи : монографія* / [Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С., Астаф'єв А. О., Барков В. Ю.] ; ред. В. С. Крисаченко. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2003. – 631 с.
8. *Сталін Й.* Марксизм і національне питання / Й. Сталін // *Сталін Й. Твори* : в 13 т. – К. : Українське видавництво політичної літератури, 1946–1951. – 1947. Т. 2. – 1947.
9. *Ситник Г. П.* Державне управління в сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади) : [підручник] / Ситник Г. П. – К. : НАДУ, 2012. – 544 с.

Максим Розумний

Національний інститут стратегічних досліджень

ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ ЯК ПРОЕКТ

Розглядається проблема формування політичної нації в Україні. Цей процес автор тлумачить як послідовне наближення суспільної організації та суспільної свідомості до певного цивілізаційного зразка, історично пов'язаного з європейським розумінням нації. Розглянуто ідеологічні, трансформаційні, державницькі та управлінські аспекти реалізації проекту політичної нації.

Ключові слова: політична нація, національна ідея, трансформація, держава, громадянське суспільство.

Maksym Rozumny. Naród polityczny jako projekt.

Autor omawia problem kształtowania się narodu politycznego Ukrainy. Proces ten definiuje, jako stopniowe zbliżanie się organizacji społecznej i świadomości społecznej do wzorca, który historycznie jest związany z europejskim rozumieniem narodu. Autor ukazał ideologiczne, transformacyjne, państwowe aspekty realizacji projektu narodu politycznego.

Słowa kluczowe: naród polityczny, idea narodowa, transformacja, państwo, społeczeństwo obywatelskie.

Максим Розумний. Политическая нация как проект.

Рассматривается проблема формирования политической нации в Украине. Этот процесс представляется автору как последовательное приведение организации общества и коллективного сознания к некоему цивилизационному образцу, исторически связанному с европейским пониманием нации. Рассмотрены идеологические, трансформационные, государственные и управленческие аспекты реализации проекта политической нации.

Ключевые слова: политическая нация, национальная идея, трансформация, государство, гражданское общество.

Maksym Rozumnyi. Political Nation as a Project.

The formation of a political nation in Ukraine is considered. This process is seen as a consistent closing of the social organization and public consciousness to the definite civilization sample, which is historically related to the European conception of nation. The ideological, transformational, governmental and administrative aspects of the political nation project realization has been studied.

Key words: political nation, national idea, transformation, state, civil society.

Національне будівництво в Україні перманентно стикається з необхідністю прояснення базових понять нашого колективного самоусвідомлення. Йдеться, зокрема, про визначеність у двох ключових питаннях: 1) чи є (мають бути) українці нацією? і 2) якого зразка (типу) націю можуть (мусять) збудувати українці?

Відповідаючи на ці питання, ми маємо наповнити власним, зрозумілим нам змістом поняття нації і не боятися того, що воно виявиться відмінним від того, що розуміють під цим поняттям інші спільноти. Це буде можливим, якщо під абстрактним поняттям нації для нас існуватиме цілком конкретний емпіричний зміст: нація — це ми.

Цей базис є достатньо надійним, для того, щоб зняти перше питання з порядку денного раз і назавжди. В Україні вже ніхто не може поставити під сумнів існування «нас», навіть у тому випадку, коли чийсь суб'єктивний концепт нації не вповні відповідає його емпіричному референту. Отже, якщо є «ми», то й існування нації не повинно ставитися під сумнів. Такою, коротко, може бути відповідь на перше питання.

Щодо другого питання, то відповідь на нього вже також близька до очевидної. Утруднення виникають лише з належним термінологічним оформленням того типу національного зв'язку, який фактично утверджується в Україні. Найчастіше для його ідентифікації використовують поняття «політичної нації», що, на нашу думку, може бути в якості робочого терміну прийняте за умови уточнення змісту, який ми в нього вкладаємо.

Термін політична нація є сумою двох найважливіших предикатів, які супроводжують наше розуміння спільноти в актуальному для нас соціокультурному контексті. Йдеться

про «національність» і «політичність», що невіддільні у сприйнятті людської спільноти в чинному для нас цивілізаційному контексті. Новизна і проблемність цього поняття, у свою чергу, сигналізує нам про початковий (або ж перехідний) етап у становленні комплексу суспільних ідей, що даному контексту відповідають.

Принципово важливою вважаємо тезу про те, що політична нація в Україні — це не даність, а проект. Цим поняттям ми означаємо якісну зміну в житті українського суспільства, що наближає його до певних характеристик, які у сукупності формують нову форму суспільного самоусвідомлення і суспільної самоорганізації.

Поняттям політичної нації, у нашому розумінні, позначається певний рівень інтегрованості спільноти, для якого характерні: а) наявність національної державності; б) повнофункціональна політична система, що має власні механізми самовідтворення і загальновизнані правила для суб'єктів політичного життя; в) суспільний консенсус стосовно ключових питань національної ідентичності, основних цінностей і стратегічних орієнтирів національного розвитку; г) утвердження принципу громадянства та неухильне дотримання рівності громадян.

Далі важливо зазначити той спосіб, у який відбувається формування (становлення) політичної нації. На нашу думку, політична нація народжується в процесі політичної комунікації. Ця комунікація можлива лише на основі тих питань, які є гострими і достатньо абстрактними, щоб відповідь на них не була раціональною і надміру очевидною. Відповідь на такі питання лежить у площині апріорних соціальних уявлень і ціннісних мотивацій. Вони мають не лише констатуючу, але й проєктивну (програмуєчу) складову — ними є певні суспільні ідеї. Отже, політична нація складається в результаті боротьби ідей.

Суспільними ідеями задається і характер самої спільноти, і механізми її формування, і виміри ідентичності, що в даній спільноті вважаються провідними.

Політична нація, таким чином, виникає внаслідок сукупності суспільних інновацій, здійснених у ході реалізації певних ідей. Частина з цих інновацій утворюють універсальний (загальноцивілізаційний) алгоритм суспільної самоорганізації даного типу спільноти, а частина належать до специфічного досвіду даної спільноти і відображають особливості подолання нею тих перешкод, з якими дане національно-політичне утворення зіткнулося в процесі свого становлення.

Кожна з цих інновацій, відтак, містить у собі імперативну і креативну складову, з яких перша належить до цивілізаційних універсалій, а друга є продуктом колективного інтелекту даної спільноти. Сукупність даних інновацій конституює єдність суспільної свідомості і суспільного буття, що базується на законах соціальної комунікації та оформлюється у вигляді основних суспільних інституцій — ідентичності, громадської думки, панівних ідеологій і стратегій суспільного розвитку, елементів політичної системи.

Національна ідея. Узагальнюючи, можемо сказати, що під політичною нацією в Україні варто розуміти проект побудови нової спільноти українців з властивими їй індивідуальними рисами та власним алгоритмом самореалізації. Цей алгоритм повинен включати як механізм інституційної розбудови, так і світоглядний базис національної свідомості.

Цей алгоритм можна умовно назвати національною ідеєю, але він, скоріше за все, не матиме смислового вираження доти, поки не реалізується в процесі творення нової суспільної дійсності. У цьому специфіка інноваційного суспільного самопроєктування, що логіка його формується в процесі перемін, а не є заданою цим перемінам наперед, а тим більше — ззовні.

Підсумком теоретичних і методологічних дискусій на тему національної ідеї може бути теза про те, що варто нарешті відмовитися від спроб «вгадати» чи «вигадати» українську ідею. Адже відповідні смисли можуть бути сформовані лише природним шляхом — як унікальний ідейний синтез, позбавлений елементів штучності. Поява подібного проєкту не може бути автоматично виведена з попереднього досвіду спільноти.

Ідея не є такою простою сумою «бажаних» характеристик національного майбутнього, оскільки цей перелік ніколи не буває повним, а зміст кожної з пропозицій неминуче викликатиме різнотлумачення і суперечки. Таким чином, наукове і гуманітарне середовище

покликане створити належне культурне підґрунтя для появи мобілізуючої ідеї, а також організувати необхідну комунікативну «напругу» референтного поля навколо можливих персональних ініціатив і пропозицій.

Алгоритм національного розвитку, пошук якого й відбувається, головним чином, у межах дискурсу національної ідеї, не є чимось окремишим чи ізольованим від інших питань суспільного буття. Він покликаний виконати щодо цих питань інтеграційну функцію, себто дати єдине річизне тлумачення і розв'язання більшості з них — соціальних, економічних, культурних. У цьому сенсі проблема національної ідеї актуалізується в конкретних дилемах національного розвитку, які, з тих чи інших причин, опиняються в центрі суспільних дискусій.

На певному етапі дана специфіка національного алгоритму може бути відрефлектована і сформульована в абстрактно-понятійній чи образній формі. Але досвід більшості емансипованих національних спільнот свідчить, що потреба в такій формалізації внутрішнього досвіду зникає одразу після вирішення ключових питань самоідентифікації.

Смислове наповнення даного алгоритму становить сукупність понять, символів, цінностей, що вступають у взаємодію і утворюють певні когнітивні цикли і емоційні комплекси, що відтворюються в різних ситуаціях і визначають механізм самозбереження спільноти.

Отже, виділимо кілька з таких актуальних питань, які вже значною мірою артикульовані у смисловому просторі українського суспільного життя, і невіршеність яких суттєвим чином гальмує перехід спільноти до більш ефективних форм самоусвідомлення і самореалізації.

Трансформація. Українська політична нація має сформуватися на місці тієї квазінаціональної спільноти, яка продовжує функціонувати на світоглядній, соціокультурній та інституційній основі колишньої УРСР. Варто зауважити, що маргінальні чи опозиційні підсистеми цієї основної системи (дисидентська, національно-визвольна, контркультурна тощо) є її такими ж природними атрибутами, як і домінантні (мілітарно-феодална ієрархія, поєднана з елементами ідеократії).

Пострадянське суспільство після розпаду СРСР було локалізовано в державних кордонах України. Як і в інших колишніх республіках, в Україні воно пройшло шлях трансформацій за власним, але достатньо типовим сценарієм. Логіка цього процесу визначається більшою або меншою інтенсивністю розпаду радянських ментальних та інституційних форм.

Згідно з другим законом термодинаміки, спільнота, що втратила свою цілісність, не може бути відновлена. Але це не означає, що на її місці не може сформуватися нова спільнота, з оновленим або видозміненим кодом внутрішньої комунікації, новою цивілізаційною місією, з новим набором суспільних ідей і цінностей. Власне, формування такої нової спільноти, генетично пов'язаної з попередньою, за певних умов (коли динаміка розпаду є незворотною впродовж тривалого часу) є єдиною можливим способом самозбереження для членів такої спільноти в сенсі соціальних статусів або і в сенсі простого виживання.

Національний проект за цих умов має формуватися «на протиході» — в умовах суспільної деградації і розпаду інститутів суспільної організації і моралі ним мають бути поставлені складні завдання та залучені складніші, ніж просте виживання, суспільні мотивації. Те, що це можливо, показала Помаранчева революція.

Можна припустити, що дана колізія не є унікальною у світовій історії, а можливо й у вітчизняному історичному досвіді. Це означає, що окрім виявлених нами лінійних чи циклічних процесів розвитку суспільної свідомості та пов'язаної з нею суспільної дійсності, існують й інші форми самоорганізації, які за аналогією з сучасними уявленнями у галузі фізики можна тлумачити як квантові «стрибки» від одного стану самоорганізації до іншого.

У площині суспільної свідомості ця точка переходу може бути визначена як момент реалізації одного комплексу ідей і виникнення запиту на інший комплекс ідей. Власне процес колективного, так само як і індивідуального, самовизначення і полягає в послідовних змінах порядку денного в міру вичерпання одного горизонту запитів і очікувань на інший.

Трансформаційна стратегія за цих умов полягає в тому, щоб заміна основних елементів суспільної організації відбувалася динамічно, системно, але не призводила

до втрати життєздатності всього суспільного організму. Визначальним чинником успіху демократичного транзиту в Україні є не переконливість пропагандистського заперечення радянської моделі, яка руйнується плином самих речей, а функціональною переконливістю її національної альтернативи.

Тривалий час у реформаторських проєктах основна увага приділялася цінностям та інституціям. Цінності ми безуспішно намагалися узгоджувати, а інституції створювали «на виріст». Цей шлях виявився хибним. Цінності лишилися неузгодженими і дійшли свого конфлікту, а штучно створені інституції остаточно підірвали зв'язок рефлексії з дійсністю і породили тотальну імітацію в публічній сфері. Індикатором успішності цих трансформаційних зусиль може слугувати — якість людей (масштаб особистостей на вищих щаблях суспільних ієрархій) та якість ідей (їх інноваційний потенціал). І на даний момент ці індикатори вказують на серйозні прорахунки в нашій трансформаційній стратегії.

Незважаючи на розчарування останніх років, є підстави стверджувати, що в Україні формується справді нова інституційна основа суспільних відносин, пов'язана, передовсім, з функціонуванням механізмів конкурентної політики. Значна частина спостерігачів визначила події кінця 2004 р. як такі, що знаменують собою кінець існування посткомуністичного суспільства в Україні. Про це свідчить хоча б різке коливання основних показників соціально-політичних настроїв населення. У 2005 році соціологічні опитування зафіксували безпрецедентне в історії пострадянської України зростання рівня довіри громадян до політичних інститутів. Нетривалість даного ефекту сигналізує нам про ті перешкоди, які існують для реалізації даного проєкту.

Тим не менше, вважаємо за можливе стверджувати: в Україні розпочато перехід до тієї моделі суспільної організації, що відома під назвою демократії участі і є важливим інноваційним набутком сучасного людства чи принаймні значної його частини, у світоглядній та психологічній єдності з якою перебуває український народ.

Громадянське суспільство. Реабілітація ідеї нації відбувається на тлі кризи концепту громадянського суспільства, що відіграє ключову роль в ідеологічному забезпеченні проєкту демократичного транзиту.

Насправді уявлення про громадянське суспільство історично сформоване як рефлексія певних засад суспільності в їх ідеальній проєкції (філософія Гегеля). Ніколи і ніде у попередній історії людства громадянське суспільство не розглядалося як ціль або мета розвитку. Натомість воно завжди було передумовою розвитку як специфічної форми самовідтворення європейської цивілізації. При тому цілі розвитку на різних етапах формулювалися по-різному і, як правило, виходили далеко за межі економічного чи соціально-політичного прагматизму. Громадянське суспільство було потрібне не само по собі, а для того, щоб досягати вищих, сакральних цілей — реалізації Божих заповідей, утвердження свободи, справедливості тощо.

Стан суспільства, що може бути охарактеризований як громадянське суспільство, є станом мобілізованого війська. У цьому стані природний егоїзм індивіда приглушений і частково заміщений його готовністю приносити персональні жертви заради соціально значущих вартостей і цілей.

Якщо перед таким військом не поставлено гідної мети, не визначено противника, не піднято прапори і не дано команди до бою, військо починає деградувати. Точніше: настає його природна демобілізація, військо розпадається на ватаги мародерів.

Висновок: громадянське суспільство, як тільки воно сформоване хоча б у зародкових формах, повинно отримати ідею — воно має ставати нацією.

Громадянське суспільство є завжди передумовою становлення нації і одночасно інструментом такого становлення. Тому воно у своїх зародкових формах не може бути штучними щепленнями чужих спільнот і корпорацій, а є сукупністю осередків національної свідомості і національної самоорганізації. У першу чергу, такі структури є елементами становлення загальнонаціональної комунікації. Вони є «передавачами сигналу», які поширюють нові уявлення і цінності на все суспільство. Для цього вони мають бути потужними, перспективними, нести соціальну надію і викликати зацікавленість.

Держава. Від самого моменту здобуття незалежності у демократичних і патріотичних середовищах досить гостро стояло на порядку денному питання про роль держави в національному розвитку, про ставлення до влади, яка діє в Україні, її окремих представників. Питання це передбачає два підходи, між якими тривалий час важко було знайти компроміс. Перший – необхідність усім патріотичним силам визнати наявну державу і діючу владу своєю, взяти на себе відповідальність за її стан, відстоювати її інтереси і добре ім'я у світі як свої власні, паралельно намагаючись проводити виховну роботу з національного «освідомлення» і вносячи відповідні до українських цілей корективи у її рішення та дії.

Другий — рішення відмовитися від компромісів з посткомуністичною владою, визнати національну революцію незавершеною і творити «паралельну дійсність» з тих конструкцій, які піддавалися ще впливу демократів і націонал-патріотів, — культура, ідеологія, громадянське суспільство.

Між цими двома полюсами українські патріотичні організації та симпатії окремих людей традиційно розподіляються досить нерівномірно. У той час, коли Рух делегував свої «кадри» на міністерські та губернаторські посади, коли лідери націонал-демократії обіймали найвищі посади в гуманітарному блоці уряду, національно свідомі «низи» дедалі більше радикалізувалися, а ліберальна інтелігенція молодшого покоління дистанціювалася і від тих, і від інших. Така розпорошеність свідчила про відсутність позиції як такої, що принесло величезну шкоду національним інтересам у вирішальний період становлення національної держави.

Роль держави в сучасній емансипації української нації є вочевидь дуже важливою. Власне, здобуття державності й становить собою той найголовніший виклик, який спонукає до оформлення національної ідентичності та означення національного будівництва як соціальної місії.

Державність є цінністю суспільної свідомості, оскільки вона відображає готовність громадян до колективного думання і колективної дії. Відмова від використання держави в досягненні суспільних цілей означає невідповідність існуючої форми державності чи її конкретних носіїв актуальним колективним (національним) завданням і цілям.

Зрозуміло, що нація і держава не є ані тотожними, ані рівновеликими поняттями в сучасному світі. Нині держава ще є одним з головних інструментів політики, але вона вже не має тієї суб'єктності і не є тим об'єктом відданості, який здатен мотивувати потужні суспільні рухи. У тому разі, коли ми апелюємо до суб'єктності держави, намагаючись зрозуміти неадекватність нашої політики, це нагадує звернення до лігва тигра, який уже помер.

Контроль над державою (влада) і нині є основною метою політичної діяльності. Можливість для реалізації певного суспільного ідеалу чи проекту відкривається через: а) контроль над існуючою державною владою, б) здобуття влади в існуючій державі або в) створення нової держави.

В умовах сьогоденної України найбільш актуальним є питання про те, що слід робити з існуючою державною формою, яка стрімко деградує в своїх соціальних функціях і вже очевидно не стала ефективним інструментом національного будівництва.

Найперше, треба чітко визначити місце держави серед інших засобів суспільної дії. Держава — передовсім інструмент суспільного контролю. Вона не є відповідальною за ту соціальну дійсність, з якою ми маємо справу, а є лише однією з можливостей нашого впливу на цю дійсність, — можливістю, якою ми користуємося, або ні. А використання держави громадянами і його ефективність, у свою чергу, залежить не стільки від інституційних кондицій держави (її норми і кадри), скільки від свідомості громадян.

Якщо ми маємо уявлення про те, який суспільний процес насправді відбувається, ми можемо його ефективно контролювати. Суспільний процес проектується на суспільний дискурс, і ця проекція є інструментом самовідтворення суспільної дійсності, а також важелем нашого впливу на неї. Якщо наше уявлення про суспільний процес є хибним, або ми свідомо обманюємо себе і оточуючих щодо суспільного процесу, то, замість контролю, державними органами здійснюється мародерство. Його найбільш поширеним виявом є т. зв. корупція.

Доходи наших чиновників базуються не на тому, що вони роблять чи мали б робити (реально контролювати суспільний процес), а на тому, чого вони не роблять, закриваючи очі на процеси, котрі не визнаються на рівні суспільного дискурсу. Тому визнання реальних процесів на рівні дискурсу позбавляє державний апарат його фіктивної легітимності — позбавляє його права імітувати контроль.

Сьогодні ми перебуваємо в тій точці самоусвідомлення, коли інструмент контролю визнано неіснуючим і навіть шкідливим, але логічних висновків з цього ще не зроблено. Наступним етапом має бути поява ідеї щодо заміни одного інструменту контролю — іншим. Але для цього необхідно сформулювати бодай найзагальніше уявлення про цей новий державний апарат, яке було б достатньо переконливим, аби на його основі починати діяти — і, вже після цього, відмовитися від залишків старого.

Консолідація. Брак об'єднаності й координації зусиль — це одна з найбільш очевидних проблем і перешкод у розвитку українства як всередині держави, так і у світовому масштабі. Гасло «єдності» вже упродовж десятиріччя є одним з найбільш уживаних і беззаперечних у патріотичних організаціях всіх рівнів і напрямків. Однак усвідомлення проблеми на рівні гасла далеко не завжди веде до її раціонального і своєчасного розв'язання.

Нерідко траплялося, що українські організації, лідери національного руху об'єднувалися під впливом гасла, але ефект від цього був мінімальним. Усупереч очікуванням, нова цілість не лише не набувала нової якості й результативності, але й загалом давала менший результат, ніж проста сума своїх складових.

Причини цього, з точки зору теорії управління, лежать на поверхні. Зменшення ініціативності та активності частин, формування нових централізованих органів управління, налагодження вертикальних механізмів і єдиної системи горизонтальних зв'язків потребувало значних організаційних, фінансових, кадрових та інших ресурсів, а головне — часу і цілеспрямованої діяльності відповідальних осіб. А якраз цього всього патріотичним українським організаціям традиційно й бракує.

Крім того, після кожної спроби декларативного об'єднання перед його учасниками постає логічне питання: а що робити далі? І наскільки зрозумілою та переконливою була відповідь ініціаторів об'єднання, настільки й успішною була подальша діяльність структури. Феномен Руху полягав, окрім усього іншого, в цілком конкретній відповіді на це ключове питання. Усім його учасникам було ясно, що йдеться про здобуття державного суверенітету. І кожен у цій справі знаходив собі місце і ділянку роботи, що відповідала нахилам, ресурсам і можливостям.

На жаль, наступні українські проекти не мали такої конкретної і очевидної для всіх перспективи. Не хочеться називати організації та зібрання, представлені сьогодні особистими повноваженнями і амбіціями їхніх лідерів, тим більше, що мова не про чийсь персональні упущення і прорахунки, а про загальну тенденцію, що потребує раціонального осмислення і конструктивних висновків.

Загалом у об'єднувачих проектах провідників українського національного проекту останніх років вимальовується ланцюг перманентної неготовності й неадекватності: фраза — організаційне банкрутство — брак ресурсів — цейтнот — істерика — отаманщина. Вихід із цього зачарованого кола можливий тільки на шляху зміни підходів до української справи на рівні філософії процесу. Це означає перегляд і переосмислення багатьох нібито незаперечних істин і нібито очевидних понять.

Найбільш радикальна з таких переоцінок полягає в усвідомленні: об'єднання частин і централізація управління не завжди є корисними і необхідними. Об'єднання — це не механічний, а моральний та інтелектуальний феномен. За ним стоїть передовсім згода в ключових питаннях, певний кодекс правил і принципів, які дають змогу колективу впливати на індивіда і навпаки: окремому члену висувати свої пропозиції, відстоювати своє бачення суті справи, бути ініціативним і креативним.

Альтернативою звичці все централізувати і безкінечно змагатися за пріоритети (традиційна українська боротьба за «булаву») має стати налагодження системи обміну інформацією, дієві механізми координації зусиль і вироблення зрозумілої для всіх учасників процесу стратегії.

III. Stosunki polsko-ukraińskie III. Польсько-українські відносини

Artur Górski

Szkoła wyższa imienia B. Jańskiego w Warszawie

POWIKŁANE POLITYCZNE RELACJE POLSKO-RUSKIE W GALICJI WSCHODNIEJ W OKRESIE AUTONOMII

Artykuł ukazuje trzy okresy relacji polsko-ruskich w monarchii austriackiej. Pierwszy do 1866 r. ukazuje genezę politycznego konfliktu między Polakami a Rusinami, gdy Rusini-Świętojurcy dążyli do wyodrębnienia Galicji Wschodniej, zarządzanej wyłącznie przez Rusinów. Drugi okres, obejmujący pierwsze dziesięciolecia autonomii, pokazuje głęboki spór między starorusinami, a popieranymi przez Wiedeń Polakami. Trzeci okres, który trwał do wybuchu I wojny światowej, charakteryzuje się dominacją organizacji ukrajinofilskich (narodowych), o postępowym charakterze. W okresie tym Podolacy podjęli współpracę z umiarkowanymi moskalofilami.

Słowa kluczowe: Galicja Wschodnia, okres autonomii, Rusini, Świętojurcy, moskalofile, Podolacy, konflikty narodowościowe.

Артур Гурський. Складні політичні польсько-українські відносини у Східній Галичині в період автономії.

Проаналізовано три періоди польсько-українських відносин в Австро-Угорській монархії. Перший, до 1866 р., показує генезу політичного конфлікту між поляками та русинами (українцями), коли русини-святоюрці прагнули до відокремлення Східної Галичини, яка б управлялася виключно русинами. Другий період, що охоплює перші десятиліття автономії, висвітлює глибоку суперечку між старорусинами і підтримуваними Віднем поляками. Третій період, що тривав до початку Першої світової війни, характеризується домінуванням українофільських (народовських) організацій поступовського (прогресивного) характеру та прагненням до співпраці подоляків і поміркованих москвофілів.

Ключові слова: Східна Галичина, період автономії, русини, святоюрці, москвофіли, подоляки, міжетнічні конфлікти.

Артур Гурский. Сложные политические польско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции в период автономии.

Проанализированы три периода польско-украинских взаимоотношений в австро-венгерской монархии. Первый, до 1866 г., когда возникает политический конфликт между русинами (украинцами) и поляками, когда русины-святоюрцевцы стремились выделить Восточную Галицию, управляемую исключительно русинами. Во втором периоде, который охватывает первые десятилетия автономии, освещен масштабный спор между старорусинами и поляками, поддерживаемыми Веней. Третий период, который продолжался до начала Первой мировой войны, характеризуется доминированием украинофильских (национальных) организаций прогрессивного характера и стремлением к сотрудничеству подолян и умеренных москвофилов.

Ключевые слова: Восточная Галиция, период автономии, русины, святоюрцевцы, москвофилы, подоляне, межэтнические конфликты.

Arthur Gursky. The Complicated Political Polish-Ukrainian Relations in Eastern Halychyna During the Period of Autonomy.

Three periods of Polish-Ukrainian relations in the Austro-Hungarian Empire has been analyzed. The first, until 1866 year, shows the genesis of the political conflict between Poles and Rusyns (Ukrainians), when the rusyns-svyatoyurtsi had striven for the separation of the Eastern Halychyna, which would be in entire control of Rusyns. The second period, which comprises the first decades of autonomy, was characterized by the deep conflict between starorusyns and Poles, who were supported by Vienna. The third period, which had been continuing up to a time when the First World War began, faces the domination of Ukrainophile (populist) organizations of progressive character and intention for cooperation of podolak and moderate Muscophiles.

Key words: the Eastern Halychyna, the period of autonomy, Rusyns, svyatoyurtsi, Muscophiles, podolak, the conflicts between ethnic groups.

W drugiej poł. XIX w. kształtowały się w Galicji różne ruchy polityczne, przeważnie oparte na odmiennych poglądach i dążeniach, ale częściowo — jak to było w Galicji Wschodniej — na różnych narodach. Istotny był też stosunek tych ugrupowań do rządu w Wiedniu i tegoż rządu do poszczególnych narodów oraz inicjatyw politycznych; cesarscy politycy mocno ingerowali w raczkujące życie polityczne poszczególnych krajów koronnych, w tym Galicji, by rozgrywać między sobą różne narody i frakcje partyjne, a tym samym mieć nad nimi większą kontrolę. Polityka ta uwidoczniła się szczególnie w Galicji Wschodniej, gdzie Wiedeń popierał Rusinów¹ — najpierw świętojuroców, a później ukraińskich narodowców, w celu osłabienia żywiołu polskiego w Galicji i zmniejszenia aspiracji narodowych polskich polityków, szczególnie związanych z Podolakami, a w ostatnim okresie autonomii — także z Demokracją Narodową.

Należy pamiętać, że Galicja Wschodnia od wieków była terenem rywalizacji obydwu narodów. Prowadzona regularnie przez Polaków kolonizacja rolnicza tych terenów, upowszechnianie przez polską szlachtę i arystokrację kultury polskiej (język, obyczaj), powodowały wzrost procesów polonizacyjnych. Przy czym asymilacji na rzecz kultury polskiej ulegały przeważnie warstwy bardziej oświecone i wyrosłe z pierwotnej kultury ludowej, mniej liczna szlachta i arystokracja ruska, które zwały się całkowicie ze społeczeństwem polskim². Wśród tej grupy wytworzył się typ mieszkańca, który swoją tożsamość określał w słowach *gente Ruthenus, natione Polonus* (z pochodzenia Rusin, z narodowości Polak).

Ale zachodziły też procesy w drugą stronę, szczególnie w okresie przedautonomicznym. Lud ruski, który dominował po wsiach, asymilował chłopskich kolonistów polskich. Jak pisał Stefan Kieniewicz, polska szlachta „nie sięgnęła wpływem swym do ruskich mas ludowych, nie tknęła ich obrządku i mowy; pozwoliła co więcej na zruszczenie się osadnictwa [chłopskiego — przyp. A.G.], idącego z zachodu”³. Dlatego też rozdział narodowy na Rusinów i Polaków w Galicji Wschodniej w znacznej mierze rozkładał się według warstw społecznych. W dużym uproszczeniu można powiedzieć, że chłop był synonimem Rusina, a Polak synonimem pana, właściciela ziemskiego — szlachcica i arystokraty.

Jednak zruszczenie się polskich chłopów zostało zatrzymane w okresie autonomicznym, w którym miał miejsce stały wzrost polskiej świadomości narodowej wśród ludności Galicji Wschodniej i generalnie zwiększenie liczby ludności polskiej. Obrazują to dane statystyczne, według których w 1880 r. Polacy stanowili 28,1% ludności, w 1890 r. — 31,2%, w 1900 r. — 33,5%, w 1910 r. — 39,7%. Do tego stanu rzeczy przyczyniło się także nowe zjawisko, które wystąpiło na przeł. XIX i XX w. Otóż rozwój przemysłu naftowego spowodował konieczność sprowadzenia znacznej liczby polskich robotników z zachodu kraju. Niemniej do końca autonomii jedynie we Lwowie, a także w powiatach brzozowskim, jarosławskim, przemyskim, skałeckim, trembowelskim i tarnopolskim, Polacy stanowili większość ludności. W większości powiatów Galicji Wschodniej byli zdecydowaną mniejszością wobec mas ruskich, przeważnie stanowiąc 15%, 20% lub 30% ludności. Zatem na wschodzie wśród przeważnie ukraińskich obszarów utrzymywały się spore wyspy narodowościowe polskie.

Przy czym jeszcze na początku lat siedemdziesiątych XIX w. wielu Polaków było skłonnych negować problemy narodowościowe, starało się ich nie dostrzegać lub je marginalizować. Rusini — w skrajnym ujęciu — byli przez nich postrzegani za „szczep” nieposiadający własnej kultury, a zatem w całości będący częścią narodu polskiego. Znane są kontrowersyjne słowa posła hr. Leszka Borkowskiego, wypowiedziane w Sejmie w 1868 r., mówiące, że „Rusi nie ma wcale, że Ruś to Polska, a co nie jest Polską, to Moskwa”⁴. Zatem w pierwszych latach autonomii dla wielu ziemian we wschodniej Galicji Rusini byli sztucznym narodem; zaliczano ich do Polaków albo do Rosjan, a zatem ignorowano ich postulaty. „Mniemanie — pisał Jerzy Chłopecki — że Rusini są sztucznym narodem, było wśród Polaków dość powszechne”⁵.

¹ Nazwa Rusini (niem. Ruthenen) była w monarchii habsburskiej do 1918 r. obowiązującym określeniem dla ukraińskiej grupy etnicznej. W Austro-Węgrzech poza Galicją Rusini mieszkali także na Bukowinie i w okręgach północno-wschodnich Węgier.

² F. Bujak, *Galicja*, t. 1, Lwów 1908, s. 83-84.

³ S. Kieniewicz, *Adam Sapięha 1828-1903*, Warszawa 1993, s. 347.

⁴ S. Kaczała, *Polityka Polaków względem Rusinów*, Lwów 1879, s. 306.

⁵ J. Chłopecki, *Galicja — skrzyżowanie dróg*, w: *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 2, Rzeszów 1995, s. 34.

Jednak w latach późniejszych antagonizmy narodowościowe, podgrzewane ambicjami polityków Ruskich, ich nacjonalizmem i radykalizmem, wytyczyły w wielu miejscach wyraźne linie podziałów. Jak pisał Franciszek Bujak o Rusinach na początku XX w., to społeczeństwo, dobijające się praw i stanowiska, społeczeństwo, złożone z jednolitej niemal masy niedostatecznie pod względem gospodarczym uposażonej, musi hołdować polityce radykalnej. Trudno się spodziewać, aby kierownicy polityczni takiego społeczeństwa, nie mający z reguły ani szkoły, ani tradycji politycznej, słowem ludzie nowi pod względem kulturalnym i politycznym tak, jak sam naród, umieli się obywać bez gwałtu i brutalności w walce o swą świętą sprawę⁶.

Świętojurcy przeciw Polakom

Genezy powikłanych politycznych relacji polsko-ruskich w Galicji Wschodniej w okresie autonomii możemy szukać w polityce hr. Franciszka Stadiona, który postanowił wykorzystać ruch rusiński do walki z Polakami. Ten austriacki gubernator w 1848 r. powołał do życia Hołowną Ruską Radę, zwaną też świętojurską, gdyż uczestniczyli w niej licznie kanonicy z katedry unickiej Św. Jura we Lwowie, którzy kierowali wówczas politycznym ruchem rusińskim. „Nieliczni byli zrazu ci świętojurcy działacze, ale język, obrządek, tradycja czyniły z nich naturalnych przywódców całej masy ludowej ruskiej, która prędzej czy później miała wziąć udział w życiu politycznym” — pisał Stefan Kieniewicz⁷. W zamian za koncesje religijne i polityczne popierali oni wszystkie zarządzenia władz austriackich, w tym wymierzone przeciwko Polakom. Bardzo mocno trzymali się urzędowej klamki w Wiedniu, widząc w tym swój interes.

Hołowna Ruska Rada — jak zauważył Leon Wasilewski — „wypracowała pierwszy program polityczny Rusinów galicyjskich, oświadczając, że należą oni do 15-milionowego narodu małoruskiego, odrębnego tak od Polaków, jaki od Rosjan”⁸. Organizacja ta walczyła o prawa duchowieństwa unickiego, a także o wprowadzenie do szkół i urzędów w Galicji Wschodniej języka ukraińskiego. Domagała się także utworzenia odrębnej prowincji, zarządzanej wyłącznie przez Rusinów. Jak zauważył Wilhelm Feldman: „[...] doszła nie tylko do żądania podziału Galicji na zachodnią, mazurską i wschodnią, z osobnym sejmem, z osobnymi władzami, ruskim urzędowaniem etc., lecz w jednym z memoriałów sformułowała prośbę o przyłączenie do tej odrębnej Rusi północnych komitatów węgierskich”⁹. Opierając się na Wiedniu i niemieckiej mowie, występowała przeciwko Polakom. „Denuncjowała Rada świętojurska bezustannie Polaków przed Wiedniem, że dążą do odbudowania Polski; opierając się o tron austriacki doszła do ostatnich granic zatraty godności i najuniższą była służką reakcji” — pisał Feldman¹⁰.

Choć młoda inteligencja ruska spod znaku Św. Jura miała aspiracje do reprezentowania całego narodu ruskiego, „przejęta była duchem antydemokratycznym i o interesach chłopów ruskich nie myślała zupełnie”¹¹. Dlatego też w pierwszych latach swego istnienia nie prowadziła działalności oświatowej wśród mas ludowych i nie starała się organizować chłopstwa. Jednym z większych sukcesów Hołownej Ruskiej Rady było utworzenie, za zgodą władz austriackich, Domu Narodowego we Lwowie, który stał się głównym ośrodkiem całego ruchu ruskiego w tamtym okresie.

Działania świętojurców w Galicji Wschodniej starał się paraliżować przedstawiciel polskiego ziemiaństwa z tych terenów, hr. Agenor Gołuchowski, który decyzją kół wiedeńskich 15 stycznia 1849 r. objął stanowisko Gubernatora Galicji. W walce z aspiracjami ruskimi Gołuchowski paraliżował w Wiedniu knowania świętojurców i dyskredytował ich jako przyjaciół caratu. Jednocześnie w działaniach wewnętrznych próbował narzucić Rusinom łaciński alfabet i kalendarz juliański, a także zabiegał o język polski w oświacie. Jako Podolak z krwi i kości — jak pisał Stefan Kieniewicz — „rezygnował z możliwości całkowitego spolszczenia gimnazjów w Galicji zachodniej, byle za cenę tych ustępstw rozszerzyć zasięg polszczyzny w szkołach na wschodzie kraju”¹². Miał bowiem świadomość, że pod zaborem austriackim i w morzu ruskiej ludności od tego w znacznej mierze zależy tożsamość narodowa Polaków mieszkających na wschodzie kraju.

⁶ F. Bujak, *Galicja*, s. 89.

⁷ S. Kieniewicz, *Adam Sapieha...*, s. 348.

⁸ L. Wasilewski, *Ukraińska sprawa narodowa*, Warszawa–Kraków 1925, s. 55.

⁹ W. Feldman, *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906*, t. 2, Kraków 1907, s. 320.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ L. Wasilewski, *Ukraińska sprawa narodowa*, s. 55.

¹² S. Kieniewicz, *Galicja w dobie autonomicznej (1850-1914)*, Wrocław 1952, s. XII.

Ważnym wydarzeniem politycznym w monarchii austriackiej było utworzenie w 1861 r. Sejmu we Lwowie, który opanowali przedstawiciele polskiego ziemiaństwa. Rząd w Wiedniu, aby hamować usiłowania i ambicje szlacheckich posłów polskich, którzy podnieśli hasła autonomii Galicji, przy pomocy niemieckich urzędników wprowadził do tegoż Sejmu nie tylko liczną rzeszę posłów chłopskich, ale też czterdziestu posłów ruskich (nazywanych przez Polaków starorusinami). Posłowie ci byli w Galicji posłusznym narzędziem w rękach rządu austriackiego, a wobec autonomicznych aspiracji Polaków okazali się zdecydowanymi centralistami, gdyż obawiali się rządów polskiej szlachty, nazywanej przez nich „polskimi panami”¹³. Jak pisał Józef Szujski, „stronnictwu świętojurskiemu chodzi o pozycję *quand même* [„za wszelką cenę” — przyp. A.G.], o przeszkadzanie i niweczenie wszelką siłą autonomicznego dążenia sejmu”¹⁴. Zresztą, podczas sesji Sejmu 1865/1866 r. oficjalnie wystąpiło ono z postulatem podziału Galicji na część polską i ukraińską, co wobec zaistniałych wydarzeń politycznych nie spotkało się już z pozytywnym odzewem władz austriackich.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w środowiskach Rusinów zaczęły rosnać sympatie prorosyjskie. Wielu Rusinów fascynowała potęga Rosji carskiej i dorobek kultury rosyjskiej. Wówczas w kręgach inteligencji ruskiej pojawiły się postulaty odejścia od „języka pastuchów”, jak nazywali ówczesną ludową mowę ukraińską, i używania „mowy cerkiewnej”, zwanej też potocznie „jazyczajem”, jak określano mieszkankę języka ukraińskiego, cerkiewno-słowiańskiego, polskiego i rosyjskiego.

Tymczasem politycy austriaccy, którzy potrzebowali poparcia Polaków, jedyne go narodu słowiańskiego wrogo nastawionego do Rosji, dokonali zwrotu politycznego, mającego olbrzymie znaczenie dla dalszych losów Galicji. Zdecydowali się na nadanie temu krajowi koronnemu ograniczonej autonomii i przekazania w 1866 r. pewnych, ściśle określonych kompetencji władczych w ręce polskie. Jak pisał Wasilewski, w tamtym czasie „Polacy stają się gospodarzami Galicji, autonomia tej ostatniej pozwala im na wprowadzenie języka polskiego do szkół, sądów i urzędów, gdy tymczasem Rusini schodzą do roli kopciuszka”¹⁵.

Przyczynił się do tego także hr. Agenor Gołuchowski, któremu wiedeńskie czynniki rządowe w 1866 r. po raz drugi zaproponowały objęcie urzędu Namiestnika Galicji. Postawił on wówczas 10 warunków, w tym: usunięcie ze stanowisk wszystkich wskazanych przez niego urzędników, natychmiastowe zorganizowanie gimnazjów polskich, zaprowadzenie katedr polskich na Uniwersytecie Lwowskim, wprowadzenie języka polskiego w całej administracji galicyjskiej, ale także przyjęcie planu rozwiązania sprawy ruskiej. Warunki Gołuchowskiego zostały przez rząd przyjęte, co oznaczało, że nie będzie on opierał się świętojurocóm.

Walka ze starorusinami (moskalofilami)

Zmianą polityki rządu austriackiego, który w Galicji postawił na Polaków i przekazał im w praktyce władzę nad prowincją, szczególnie dotknięci zostali świętojurocy, najbardziej konserwatywna część Rusinów. Czując się odrzuceni przez Wiedeń, tym chętniej skierowali swoje oczy ku Rosji, w imperium Romanowych, szukając ratunku przed polonizacją. Widząc słabość Austrii, która przegrała wojnę z Prusami w 1866 r., a także biorąc pod uwagę możliwość rozpadu monarchii austriackiej i rachując na szybkie przyłączenie Galicji do Rosji, doszli do wniosku, że lepiej „utonąć w rosyjskim morzu niż w polskiej kałuży”¹⁶.

Moskalofile rozpoczęły szeroką akcję propagandową. W prasie galicyjskiej pierwszych lat autonomii pojawiły się ich artykuły, w których przekonywali, że Rusini i Rosjanie stanowią jeden naród wielkoruski, zamieszkujący tereny „od Karpat po Ural” i dlatego cała Ruś powinna posługiwać się językiem rosyjskim. Ponadto nawoływali do oczyszczenia kościoła unickiego z naleciałości łacińskich, co miało doprowadzić do jego powrotu „na łono prawosławia”. Takie

¹³ W 1862 r. za swą wierną służbę Rusini otrzymali prezent od centralistów wiedeńskich w postaci utworzenia na Uniwersytecie Lwowskim dwóch katedr ruskich, wówczas gdy Polacy jeszcze nie mieli żadnej. Ponadto władze w Wiedniu nakazały przestrzegać w Galicji Wschodniej praw języka ruskiego, co było wbrew stanowisku hr. Agenora Gołuchowskiego i ziemian wschodniogalicyskich.

¹⁴ J. Szujski, Z wycieczki do Lwowa pięć listów, w: Dzieła. Pisma polityczne, t. 1, Kraków 1885, s. 250.

¹⁵ L. Wasilewski, Ukraińska sprawa narodowa, s. 61.

¹⁶ Zob. J. Hrycak, Historia Ukrainy 1772-1999, Lublin 2000, s. 92.

hasła i podejmowane w ich duchu działania oświatowe, wspierane rosyjskimi rublami, które obficie płynęły zza kordonu, prowadziły do zaprzeczenia istnienia odrębnego narodu ukraińskiego, do „zmoskwienia Rusinów”¹⁷.

Ze względu na antypolskie nastawienie, ale też z powodu politycznego ciężenia ku Rosji zainteresowanej poszerzeniem wpływów w cesarstwie austriackim, Polacy zaczęli uważać moskalofilów za „nieprzyjaciela zewnętrznego”, za „klerykalno-moskiewską partię”, z którą „nie ma transakcji ani zgody”¹⁸, a jedynie musi być zdecydowana walka. I faktycznie, Polacy w tamtym okresie zwalczali moskalofilów bezwzględnie, sprzeciwiali się wszelkim ustępstwom na ich rzecz i kompromisom. Dlatego nie dziwi także fakt, że w odpowiedzi jedną z cech charakterystycznych ruchu moskalofilskiego w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. stała się „bezkompromisowa antypolskość”, pełna zacierzwienia i nienawiści.

W tym czasie na scenie galicyjskiej pojawiają się ukrajinofile, nazywani też młodoukraińcami, którzy w 1868 r. założyli stowarzyszenie „Proświta”. Jego celem była praca oświatowa wśród chłopstwa ruskiego oraz działalność wydawnicza, która miała przyczynić się do wytworzenia i upowszechnienia kultury ukraińskiej. Niebawem — w grudniu 1873 r. — powstało Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki, wzmocnione Rusinami o poglądach liberalnych, emigrantami znad Dniepru, którzy chcieli w Galicji „zaszczepić idee postępu rosyjskiego w formie ukraińskiej”¹⁹. „Ukrajinofile, nazywający się narodowcami, rozwijają coraz energiczniejszą działalność literacką i oświatową, choć i liczebnie i zwłaszcza pod względem zasobów materialnych ustępują dość długo moskalofilom”²⁰. Ci bowiem także nie próżnowali. Wydając i upowszechniając pisma przeznaczone dla ludu wiejskiego, podejmowali z ukrajinofilami walkę o „duszę” chłopca ruskiego²¹.

Od samego początku ukrajinofile uzyskali poparcie konserwatystów krakowskich, którzy uważali, że narodowe aspiracje Rusinów nie zagrażają ani ziemiaństwu, ani inteligencji polskiej w zachodniej Galicji. Ponieważ nie mieli z nimi negatywnych doświadczeń, nie posiadali również podolackich uprzedzeń, a widzieli ich w kontekście szerszej polityki austriackiej — zakordonowej. Stosunek konserwatystów krakowskich do ukraińskiego nurtu narodowego tak tłumaczył Stanisław Tarnowski:

Czy jest naszym interesem stawać na zawodzie rozwojowi narodowości ruskiej? Nie, [...] jeżeli to plemię poczuje się dobrze i prawdziwie w swej narodowości, stanie się koniecznie wrogiem Wszech-Rosji. Zatem byłoby obowiązkiem i interesem Polaków dopomagać mu, ażeby się w tej narodowości dobrze poczuło²².

Przeciwnie stanowisko zajęli Podolacy, którzy od początku dostrzegli w ukraińskim ruchu narodowym niebezpiecznego konkurenta w Galicji Wschodniej. Gra toczyła się przede wszystkim o język ruski (ukraiński) w szkołach. Przedstawiciel ziemian wschodniogalicyskich Antoni Golejewski przekonywał w Sejmie w 1871 r., że Rusinów trzeba kształcić w „wyształconym języku”, a nie ma żadnych dowodów, „ażeby język ruski był językiem wyształconym, i żeby naukę w nim można udzielać młodzieży”. Wyraził przekonanie, że „przyjęciem alfabetu łacińskiego jedynie można dać temu językowi możność wykształcenia się”²³. I takie stanowisko ziemian wschodniogalicyskich przeważało w Sejmie, większość polska żadnych ustępstw wobec Rusinów-narodowców uczynić nie chciała, wywołując tylko większe rozdrażnienie tej „garstki kozaków, która nie miała nic do stracenia”.

Mimo to dzięki ciężkiej pracy oświatowej ukrajinofilów, ale też w związku z polityką Wiednia, który nakazywał język ruski traktować w Galicji Wschodniej na równi z językiem polskim, język ten powoli znajdował swoje miejsce w społeczności ruskiej. Dzięki temu, zgodnie z przewidywaniami Podolaków, z roku na rok rosły wpływy ukraińskiego ruchu narodowego. Jednak

¹⁷ Zob. J. Gruchała, Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890-1914), Katowice 1988, s. 27.

¹⁸ W sprawie wyborczej, „Gazeta Narodowa”, nr 7 z 9 lipca 1867 r., s. 1.

¹⁹ L. Wasilewski, Ukraińska sprawa narodowa, s. 75.

²⁰ Ibidem, s. 62.

²¹ W latach siedemdziesiątych moskalofile założyli 160 czytelni ludowych, podczas gdy ukraińscy narodowcy tylko 6.

²² S. Tarnowski, O sesji sejmowej z roku 1865-1866, „Przegląd Polski”, 1867, t. 1, z. 1, s. 144.

²³ Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego z dnia 10 października 1871 r., s. 8.

w latach siedemdziesiątych i nawet jeszcze osiemdziesiątych XIX w. to stronnictwo staroruskie (moskalofilskie) wciąż posiadało największe wpływy w Galicji Wschodniej, a w pierwszych bezpośrednich wyborach do Rady Państwa w 1873 r. zdobyło aż szesnaście mandatów. Dlatego w tamtym okresie stronnictwo to było uważane za głównego wroga mniejszości polsko-szlacheckiej w Galicji Wschodniej. Wszystkie stronnictwa zgodnie je zwalczały.

W latach osiemdziesiątych także walki między moskalofilami oraz ukraińskimi nacjonalistami przybrały na sile. Poważnym ciosem dla ruchu moskalofilskiego był proces sądowy jego liderów (Iwana Naumowicza, Benedykta Płoszczańskigo i in.), których w 1882 r. władze austriackie oskarżyły o związki z rządem rosyjskim i zdradę państwową²⁴. Jednak dla rozwoju ukraińskiego ruchu narodowego decydującym był rok 1885, w którym powstała ukraińska Rada Narodowa, instytucja skupiająca narodowców i mająca stanowić przeciwwagę dla moskalofilskiej Ruskiej Rady. Dzięki działaniom Rady Narodowej, która otrzymała oficjalne wsparcie ze strony Wiednia, w kolejnych latach ukraińscy narodowcy coraz skuteczniej rywalizowali z moskalofilami, wypierając ich z życia politycznego i społecznego.

Organizacje ruskie o zabarwieniu narodowym powiększały swoje wpływy także dlatego, że w 1888 r. stanowisko Namiestnika Galicji objął związany ze stańczykami hr. Kazimierz Badeni, który zgodnie z wytycznymi rządu wiedeńskiego okazał przychylność ukraińskim narodowcom.

Nowy namiestnik — w odróżnieniu od swoich poprzedników związanych z konserwatystami wschodniogaliczyjskimi — miał zamiar prowadzić bardziej elastyczną politykę w kwestii ukraińskiej. Zdając sobie sprawę z zainteresowania Wiednia tą kwestią, skłonny był pójść na pewne ustępstwa wobec narodowców. Badeni liczył równocześnie, iż w ten sposób wyruguje moskalofilów z życia politycznego²⁵.

Badeni doprowadził do zawarcia 24 listopada 1890 r. porozumienia z przywódcą narodowców ukraińskich Julianem Romańczukiem. W wyniku tego porozumienia, nazywanego „nową erą”, Rusini otrzymali m.in. zwiększoną dotację na działalność kulturalną, powiększenie liczby szkół ludowych i średnich z językiem ruskim (ukraińskim), a także utworzenie na Uniwersytecie Lwowskim katedry historii z tym językiem wykładowym²⁶. Owocem tego porozumienia było także poparcie administracji namiestniczej dla kandydatów ukraińskich w wyborach do Rady Państwa w 1891 r. W efekcie tej polityki Badeniego, ku zadowoleniu rządu wiedeńskiego, w wyborach nie został wybrany żaden kandydat staroruski (moskalofilski).

Podolacy zdecydowanie sprzeciwiali się ugodowej i kompromisowej polityce Badeniego, dostrzegając w daleko idących koncesjach politycznych dla ukrainofilów negatywne konsekwencje dla polskiej sprawy narodowej. Ale porozumienie to potępiało też wielu bardziej radykalnych Rusinów-narodowców, którzy zgody z Lachami wcale nie chcieli. Dlatego bardzo szybko Badeniewska „nowa era” zakończyła się fiaskiem i na nowo rozpalili się antagonizmy narodowościowe w Galicji Wschodniej. Niemniej polityka stańczyków i samego Badeniego okazała się poważnym ciosem zadany moskalofilom.

Atak wszystkich stronnictw na partię staroruską (moskalofilską) spowodował, że w drugiej połowie lat osiemdziesiątych zdecydowanie zmalały jej wpływy w Galicji Wschodniej, a w latach dziewięćdziesiątych załamały się zupełnie. Jednak moskalofile nie zniknęli całkiem ze sceny politycznej. Pozbawieni możliwości odgrywania czołowej roli politycznej, wciąż utrzymywali pewne wpływy, gdyż „wielka część duchowieństwa [unickiego — przyp. A.G.] popiera ich działalność partyjną, polityczną i społeczną, choć nie może podpisać się na antykatolickie i panslawistyczne aspiracje moskalofilskich menerów”²⁷.

²⁴ Sąd we Lwowie uniewinnił działaczy moskalofilskich i oczyścił ich ze stawianych im oskarżeń, ale powszechne było przeświadczenie, że stało się to w obawie przed pogorszeniem się stosunków z Rosją, gdyby zapadły wyroki skazujące.

²⁵ J. Gruchała, Rząd austriacki i polskie stronnictwa..., s. 35.

²⁶ Zob. K. Michalewska, Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848-1914, „Studia Historyczne”, 1984, R. XXVII, z. 1, s. 39. Politykę Badeniego wobec ukraińskich narodowców kontynuował stańczykowski Namiestnik (w latach 1908-1913) Michał Bobrzyński, który w ugodzie zawartej z Ukraińcami deklarował utworzenie odrębnej uczelni z językiem wykładowym ukraińskim, co wywołało opór Podolaków i Demokracji Narodowej, którzy uważali, że społeczeństwo ukraińskie w Galicji wciąż jeszcze nie dojrzało do samodzielnego posiadania tego typu instytucji naukowej.

²⁷ E. Hornicki, Stronnictwa ruskie w Galicji a ruskie duchowieństwo, „Przegląd Powszechny”, 1890, t. 28, s. 375.

Sojusz Podolaków z umiarkowanymi moskalofilami

Moskalofile reprezentowali poglądy zachowawcze, byli przeciwnikami rozwiązań demokratycznych w prawie wyborczym i sprzeciwiali się rozbudowie sieci szkół z ukraińskim językiem wykładowym, gdyż nie życzyli sobie, aby ich dzieci uczyły się w tym języku. Pod koniec XIX w. uświadomili sobie swoją słabość polityczną i brak możliwości odzyskania pozycji w samodzielnej walce. Szukając dla siebie ratunku, rozglądali się za sojusznikiem także wśród stronnictw polskich. Takiego potencjalnego sojusznika dostrzegli w konserwatywnych Podolakach, którym zaproponowali współpracę „bez agitacji i nienawiści”. Choć w obozie tym było jeszcze sporo księży i inteligencji ze starego pokolenia, zdołali wypracować całkowicie nową koncepcję podejścia do polskiego ziemiaństwa i generalnie do sprawy polskiej w Galicji Wschodniej.

Aby pozyskać przychylność polskich polityków konserwatywnych ze wschodu kraju, przywódcy moskalofilów podjęli konkretne działania, które miały ich uwiarygodnić jako partnerów politycznych. Nie tylko unikali w tym czasie wystąpień rusofilskich, lecz także podjęli krytykę działań caratu na ziemiach polskich²⁸. Ponadto — jak pisał Czesław Partacz — kiedy szukali oparcia u wschodniogalicyskich ziemian, „ukazywali swoje konserwatywne poglądy, potępiając jednocześnie tendencje polityczno-ekonomiczne narodowców i radykałów. Podkreślali swoją wolę zgodnego współżycia z narodem polskim”²⁹. We wspomnieniach Michała Bobrzyńskiego czytamy o wielkiej determinacji umiarkowanych moskalofilów w chęci zawarcia sojuszu z konserwatystami wschodniogalicyskimi przeciwko ukraińskim narodowcom:

Walcząc zawzięcie z ukraiństwem jako z radykalizmem społecznym przedstawiali się jako przyjaciele konserwatywnych jak oni Polaków i łudzili tym wielu. Zaczęto w miastach gimnazjalnych w Galicji zakładać bursy, w których ubogiej młodzieży ruskiej dawano za małą opłatą lub nawet bezpłatnie całe utrzymanie. Posyłano ją do gimnazjów polskich nawet w tych miastach, w których istniały gimnazja ruskie, ażeby się nie zaraziła ukraiństwem³⁰.

W związku z rozwojem ukraińskiego ruchu narodowego, którzy jawnie domagał się usunięcia Lachów za San i stawał się coraz bardziej lewicowo-populistyczny i coraz mocniej agresywny, część polskich ziemian-konserwatystów zaczęła tolerować, a nawet popierać ruch moskalofilski, dostrzegając w nim naturalnego sojusznika. Robili to głównie — jak pisał Czesław Partacz — „[...] ze względu na jego konserwatywne zabarwienie społeczne. Podolaków bardziej niepokoił silniejszy i społecznie bardziej radykalny ruch narodowców i nowo powstała partia radykalna”³¹.

Tę politykę widać szczególnie od czasów powołania na stanowisko Namiestnika Galicji w 1898 r. Podolaka, hr. Leona Pinińskiego. Z jednej strony nowy Namiestnik wysyłał żandarmów (a nawet wojsko) przeciwko buntującym się chłopom i studentom ukraińskim,³² a z drugiej strony — bardzo mocno wspierał gotowych do ugody moskalofilów³³. „Sądził on — pisał Czesław Partacz — że uda się doprowadzić do porozumienia konserwatywnych moskalofilów i konserwatystów wschodniogalicyskich, w celu skutecznego zahamowania coraz silniejszego i coraz więcej żądającego ruchu narodowego”³⁴. W wyniku poparcia ze strony administracji kierowanej przez Namiestnika Pinińskiego moskalofile powrócili w 1901 r. do Sejmu, zdobywając 3 spośród 13 mandatów uzyskanych łącznie przez kandydatów ruskich.

Ponieważ interes był wspólny, a doświadczenia pierwszych lat współpracy pozytywne, część starych moskalofilów (Partia Staroruska), walcząca o swoją pozycję z narodowcami (Ukraińska Partia Narodowo-Demokratyczna) i ukraińskimi radykałami (Partia Radykalna), zaczęła dążyć do formalnego sojuszu politycznego z Podolakami. Decydujący był tu rok 1902 r. i postawa ugodowo nastawionych moskalofilów wobec strajków ruskiej ludności chłopskiej w Galicji Wschodniej, które

²⁸ Zob. J. Gruchała, *Rząd austriacki i polskie stronnictwa...*, s. 78.

²⁹ Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908*, Toruń 1997, s. 76.

³⁰ M. Bobrzyński, *Z moich pamiętników*, Wrocław-Kraków 1857, s. 298.

³¹ Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego...*, s. 46.

³² Zob. A. Górski, *Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy*, Warszawa 2013, s. 271. Bezkompromisowa walka Pinińskiego z ukraińskim ruchem narodowym i rewolucyjnym w 1902 r. miała pełne poparcie Podolaków i endeków z Ligi Narodowej.

³³ W styczniu 1900 r. działacze obozu moskalofilskiego powołali stronnictwo polityczne — Partię Rusko-Narodową, która poddała ostrej krytyce radykalny program polityczny ukraińskich narodowych demokratów, skupionych od 1899 r. w Stronnictwie Narodowo-Demokratycznym. Partia ta uzyskała poparcie Namiestnika Pinińskiego.

³⁴ Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego...*, s. 111.

swoim zasięgiem objęły dwadzieścia osiem powiatów, w tym Zbaraż, Tarnopol, Skalał, Trembowłę, Czortków, Buczacz i Zaleszczyki.

O ile w czerwcu 1902 r. pierwsze strajki wybuchały przeważnie spontanicznie i miały podłoże ekonomiczne, o tyle później coraz częściej były owocem agitacji radykałów i nacjonalistów ukraińskich (m.in. studentów ukraińskiego pochodzenia³⁵). Pod ich wpływem zaczęło dochodzić do „awantur strajkowych” i gwałtów, tłumnego oblegania dworów przez chłopów uzbrojonych w kije, napadów na sprowadzanych robotników, niszczenia zżętego zboża czy też grożenia pobiciem lub podpaleniem³⁶. Doliczono się 440 aresztowanych rusińskich chłopów i agitatorów, z których 350 miało sprawy karne.

Kiedy strajki nabrały politycznego charakteru, moskalofilska Ruska Rada stanęła po stronie polskich ziemian, uważając akcję strajkową za lekkomyślną i szkodliwą dla Rusinów. Wydała specjalną, stanowczą odezwę do chłopów-Rusinów, w której potępiono strajki i określono je jako „szalbierczą robotę socjalistów rozmaitych odcieni”³⁷. Jednocześnie Rada wezwała chłopów-Rusinów, by nie dawali posłuchu „tym przewrotnym agitatorom” socjalistycznym i radykałom, bowiem strajki mogą im przynieść tylko straty³⁸.

Jednocześnie wskazywali na radykalizm społeczny ukraińskich stronnictw narodowych i lewicowych, który powinien skłonić polityków polskich do nawiązania współpracy z moskalofilami. Jeden z ich przywódców, Michał Korol, zwracając się w październiku 1907 r. do posłów polskich, mówił: „Jesteśmy zbyt słabi, aby ten radykalizm [ukraiński — przyp. A.G.] wytepić. Do tego wy możecie nam pomóc, dając narodowi ruskiemu, co mu się należy”³⁹. I oczywiście wchodząc z nim w sojusz.

Sytuacja międzynarodowa, konserwatywne poglądy moskalofilów i ich nieprzejednana postawa wobec nacjonalistów i radykałów ruskich, podnoszących hasła socjalistyczne, wywołały „szczerą ku moskalofilom afekt w stronnictwach polskich: konserwatywnym [podolskim — przyp. A.G.] i narodowo-demokratycznym; niejednokrotnie też kokietują one z moskalofilami w chęci użycia ich przeciw narodowcom i radykałom” — pisał w 1907 r. Wilhelm Feldman⁴⁰.

W lutym 1908 r. Tadeusz Cieński w imieniu polskiej Rady Narodowej zawarł formalny sojusz wyborczy z moskalofilami. Uznał to za jeden ze swoich największych sukcesów politycznych. „Walkę z hajdamaczyzną już nie sami Polacy prowadzimy, ale i starorusini z tym idą razem” — pisał Cieński w liście do Adama Skalkowskiego⁴¹. Jednak — wbrew opiniom Feldmana — nie można mówić tu o sympatii Podolaków dla moskalofilów, ale o wspólnym interesie politycznym, który nakazywał polskim ziemianom konserwatywnym (ale także endekom) tolerować umiarkowanych moskalofilów. Ci Rusini „starej daty” nie byli jawnie prorosyjscy i antypolscy, nie postulowali usunięcia Polaków za San i podziału Galicji na część polską i ruską, jednolicie etniczną.

Datą symboliczną w stosunkach Polaków z Galicji i Rusinów podkreślającą swoją ukraińskość był dzień 12 kwietnia 1908 r., kiedy to ukraiński student-nacjonalista zastrzelił Namiestnika hr. Andrzeja Potockiego, co wywołało powszechne oburzenie w kraju. Jak pisał Czesław Partacz, był to koniec „epoki złudzeń i sentymentów w stosunkach polsko-ukraińskich w Galicji”⁴², złudzeń i sentymentów, których ziemianie wschodniogaliccyjscy nigdy nie mieli wobec narodowców ukraińskich.

W wyborach 1908 r. dzięki poparciu przez Podolaków kandydatów moskalofilskich, którzy konkurowali o głosy plebejskie z ukraińskimi kandydatami narodowymi i radykałami w okręgach

³⁵ Jeden z liderów Podolaków, Dawid Abrahamowicz, ustalił, że z funduszu akademickiego ukraińscy studenci wydali 17 806 koron na agitację strajkową.

³⁶ Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego...*, s. 117.

³⁷ Dwie odezwy, „Gazeta Narodowa”, nr 196 z 4 sierpnia 1902 r., s. 1. Główna przyczyna strajków leżała w konflikcie ekonomicznym i społecznym między dworem polskim a wsią ruską, ale ukraińscy narodowcy i radykałowie starali się nadać im charakter konfliktu narodowościowego.

³⁸ W. Najdus, *Szkice z historii Galicji*, t. 1, Warszawa 1958, s. 273.

³⁹ Sejm, „Czas”, nr 232 z 9 października 1907 r., s. 1.

⁴⁰ W. Feldman, *Stronnictwa i programy polityczne...*, s. 345.

⁴¹ List T. Cieńskiego do A. Skalkowskiego z 16 lutego 1908 r., BU im. A. Mickiewicza, korespondencja A. Skalkowskiego, sygn. 36 IV, k. 223.

⁴² Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego...*, s. 8.

z przeważającą ludnością ruską⁴³, uzyskali oni 9 mandatów (wobec 10 mandatów ukraińskich narodowców i 3 — ukraińskich radykałów), znacznie poprawiając swój poprzedni stan posiadania. Gdy podczas wyborów w 1911 r. konserwatyści wschodniogalicyscy ponownie zawarli porozumienie wyborcze z umiarkowanymi moskalofilami, Tadeusz Cieński wyraził opinię, że „stronictwo moskalofilskie jest jedynym ze stronictw ruskich, z którym współprzewodnictwo dla interesu kraju jest możliwe”⁴⁴. Tak pisał stańczyk Michał Bobrzyński, kokietujący ukrainofilów, o ówczesnej polityce Podolaków: „Widząc przed sobą tylko radykalizm ukraiński szerzący nienawiść do Polaków, mącający stosunki ludu wiejskiego z dworem i stosunki w radach powiatowych [...], [Podolacy — przyp. A.G.] gotowi byli nieraz wybijać klin klinem jeszcze gorszym, tj. Ukraińców zwolennikami propagandy rosyjskiej i prawosławia”⁴⁵.

Umiarkowani moskalofile też nie pozostawali bierni w tym sojuszu z Podolakami. W celu uzyskania poparcia dla własnych kandydatów ze strony administracji polskiej, w wyborach sejmowych w 1908 r. rzucili hasło, aby ich zwolennicy popierali raczej polskich kandydatów konserwatywnych, związanych z Podolakami, niż zadeklarowanych Ukraińców radykałów i nacjonalistów (w przypadku wystawienia w okręgu dwóch narodowych kandydatur — polskiej i ukraińskiej). „Był to oczywiście jawny manewr w celu uzyskania pomocy ze strony starostów, którzy jej nie poskąpili, stosownie do dyrektyw namiestnika”⁴⁶. Ten jednak musiał wziąć pod uwagę fakt formalnego sojuszu wyborczego, jaki prezes polskiej Rady Narodowej Tadeusz Cieński zawarł z moskalofilami. Nie bez znaczenia był także głos innego lidera Podolaków Dawida Abrahamowicza, który w liście do Bobrzyńskiego pisał, że dalsze „deptanie i odpychanie starorusinów dla dobrego humoru Ukraińców będzie wielkim błędem i nieprzezornością polityczną”⁴⁷.

Bobrzyński był innego zdania. Po śmierci Namiestnika Potockiego jako nowy Namiestnik Galicji nie tylko nie rozpoczął represji wobec Ukraińców, ale poczynił dla nich pewne koncesje. Doprowadził do wyboru na członka Wydziału Krajowego kandydata ukraińskiego — Iwana Kiweluka — a także zalegalizował Sicze, ukraińskie stowarzyszenia gimnastyczno-pożarnicze. Jednak propozycje Bobrzyńskiego w kwestii Rady Kultury Krajowej i utworzenia kilku gimnazjów ruskich nie zostały w Sejmie przyjęte. „Upadły wskutek zgodnego sprzeciwu Podolaków i endeków. I w jednym, i w drugim wypadku Bobrzyński przegrał, mając przeciwko sobie te same siły”⁴⁸, które były skupione w tzw. Antybłoku.

W przeciwieństwie do Bobrzyńskiego Podolacy do końca autonomii galicyjskiej afirmowali umiarkowanych moskalofilów, którzy zachowywali dystans wobec agitacji rusofilskiej, uznając jedynie jedność kulturowo-językową Rusinów i Rosjan. Dzięki poparciu ze strony polskich ziemian umiarkowani moskalofile, skupieni w ostatnich latach autonomii w Hałycko-Ruskiej Radzie, nie zniknęli ze sceny politycznej. Stało się tak mimo idących w tym kierunku zabiegów stańczyków i rządu wiedeńskiego, który nie potrafił lub nie chciał odróżnić umiarkowanych, lojalnych moskalofilów od ich radykalnego nurtu carofilskiego. To ten nurt, jawnie zdradziecki, w stosunkach wewnętrznych w ostatnich latach autonomii nie tylko terroryzował spokojniejszych starorusinów, starając się ich stowarzyszenia i instytucje zagarnąć pod swój kierunek, ale był faktyczną „piątą kolumną caratu”.

Ostatnie lata zmagania polsko-ukraińskich

W ostatnich latach autonomii dwie kwestie rozpałały relacje polsko-ukraińskie. Pierwszą było coraz silniejsze żądanie Rusinów dotyczące utworzenia odrębnego uniwersytetu ruskiego, drugą spór o demokratyzację prawa wyborczego, czego domagali się nie tylko Ukraińcy (z wyjątkiem

⁴³ Przykładowo w wyborach uzupełniających do Sejmu w 1904 r. Powiatowy Komitet Wyborczy w Brodach zachęcał polskich wyborców do głosowania na moskalofila ks. Teodozjusza Effimowicza przeciwko ukraińskiemu narodowcowi Aleksandrowi Barwińskiemu. W wyniku tego poparcia zwyciężył kandydat moskalofilów, uzyskując 185 głosów na 208 oddanych.

⁴⁴ List T. Cieńskiego do M. Bobrzyńskiego z 25 czerwca 1911 r., BJ rkps, TB, sygn. 8094 III, k. 105-106. Przy czym Cieński zaznaczał, że trwały sojusz polskich ziemian z moskalofilami nie jest możliwy, gdyż ich dążenia są „niezawodnie sprzeczne z tradycją polityczną polską”.

⁴⁵ M. Bobrzyński, Z moich pamiętników, s. 243.

⁴⁶ J. Buszko, Kryzys polityczny 1908 r. w Galicji, w: Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego, pod red. J. Lewandowskiej, Kraków 1971, s. 83.

⁴⁷ List D. Abrahamowicza do M. Bobrzyńskiego z 27 października 1908 r., BJ rkps, TB, sygn. 8090 III, k. 554.

⁴⁸ W. Łazuga, Ostatni stańczyk, Poznań 1982, s. 112.

moskalofilów), ale także część stronnictw polskich (ludowcy, socjaliści, demokraci „postępowi”, stańczycy). Pierwsza kwestia rozbudzała silne emocje i walki narodowościowe w Galicji Wschodniej, szczególnie wśród młodzieży akademickiej, druga była przedmiotem sporów i targów sejmowych. Pierwszą Ukraincy traktowali jako jeden ze swoich głównych, choć mających wymiar symboliczny, postulatów narodowych, druga miała być środkiem do przejęcia władzy przez Ukraińców w Galicji Wschodniej i ułożenia stosunków wewnętrznych wedle ich wizji. Politycy austriaccy uważali natomiast, że szczególnie wprowadzenie demokratycznej ordynacji wyborczej załagodzi konflikt narodowościowy.

Walka Rusinów (Ukraińców) o uniwersytet miała dwa etapy. W pierwszym etapie domagali się oni zruszczenia Uniwersytetu Lwowskiego, co im ponoć władze rządowe obiecały już w 1848 r., z chwilą „gdy ich język udoskonali się”. I początkowo wydawało się, że zmiany na uczelni idą w tym kierunku pomimo jawnej niechęci świętojuroców. W latach pięćdziesiątych wprowadzono wykłady metodyki, katechetyki, pedagogiki, liturgii i homiletyki w języku ruskim⁴⁹. W 1862 r. Rusini otrzymali na Wydziale Prawa katedrę prawa i procesu cywilnego, zaś w 1868 r. na Wydziale Filozoficznym katedrę języka i literatury ruskiej — z ukraińskim językiem wykładowym.

Jednak w 1879 r. przeprowadzono polonizację Uniwersytetu Lwowskiego, która została potwierdzona rozporządzeniem cesarskim w 1882 r. Rozporządzenie dopuszczało wykłady w języku ruskim (ukraińskim) w ramach „dopuszczalnego wyjątku”. W wyniku krótkotrwałej „nowej ery” w stosunkach polsko-ruskich, zainicjowanej przez Namiestnika Kazimierza Badeniego, Rusini otrzymali katedrę historii z językiem ukraińskim, a w 1899 r. drugą katedrę języka i literatury ruskiej i — dla równowagi — katedrę języka cerkiewno-słowiańskiego.

W latach dziewięćdziesiątych Rusini-narodowcy zaczęli domagać się osobnego uniwersytetu. Proponowali w pierwszej kolejności utworzenie paralelnych katedr z językiem ukraińskim na wszystkich wydziałach uczelni lwowskiej jako załączka przyszłego uniwersytetu ruskiego. Coraz usilniej domagali się zruszczenia Uniwersytetu Lwowskiego ukraińscy studenci, którzy w pierwszych latach XX w. coraz gwałtowniej demonstrowali swoją niechęć do polskiego charakteru uczelni. Jak zauważył Michał Bobrzyński, Rusini „chwycili się na uniwersytecie terroru i dzikich gwałtów i w gwałtach tych nie przestawali”⁵⁰. Dochodziło do starć między studentami, zawieszania wykładów i relegowania przez władze uczelni najbardziej agresywnych studentów Rusinów. Tym ostatnim wydawało się, że domagając się gwałtownymi wystąpieniami zruszczenia Uniwersytetu Lwowskiego, wymuszają na posłach polskich zgodę na odrębną uczelnię ruską.

Sprawa wracała do Sejmu⁵¹. Spotykała się jednak ze sprzeciwem większości posłów ziemiańskich, którzy nie godzili się na dalsze ustępstwa językowe wobec Rusinów na Uniwersytecie Lwowskim. Polacy obawiali się, że jeśli zwiększy się liczba docentur i katedr ruskich, Rusini „rozgospodarują się”, poczują na Uniwersytecie Lwowskim jak w domu, zrezygnują z własnego uniwersytetu i zabiorą Polakom tę uczelnię. Ale Podolacy nie godzili się także na odrębną uczelnię ruską, obawiając się jej zgubnego wpływu na proporcje narodowościowe w stolicy kraju. Było to realne zagrożenie, gdyż — jak zauważyła Krzysztofa Michalewska — „politycy ukraińscy liczyli, że przy pomocy własnego uniwersytetu będą mogli w dość szybkim czasie zukrainizować stolicę Galicji”⁵².

Tego właśnie obawiali się szczególnie mieszkańcy stołecznego Lwowa. Przeciwno projektowi lokalizacji uczelni ukraińskiej w tym mieście występowała zarówno radni, jak i ludność polska na ulicznych wiecach. Jak zauważa Adam Wątor, „pojawiły się silne nastroje nacjonalistyczne, kwestię uniwersytecką wiązano bowiem z rzekomym zagrożeniem polskiego charakteru miasta. Wystąpiono z projektem utworzenia Towarzystwa Obrony Polskośći Lwowa”⁵³.

Jednak konserwatyści polscy ze stronnictwa podolskiego argumentowali swój sprzeciw wobec odrębnego uniwersytetu ruskiego także tym, że mimo pewnych osiągnięć ruskich pracowników

⁴⁹ Były to wykłady pomocnicze, prowadzone przez adiunktów, a nawet przez osoby spoza uczelni. Przetrwały na uczelni lwowskiej, mimo jej spolszczenia, do 1919 r.

⁵⁰ M. Bobrzyński, *Z moich pamiętników*, s. 305.

⁵¹ W 1907 r. Ukraińcy domagali się utworzenia odrębnego uniwersytetu z trzema wydziałami: teologicznym, prawniczym i filozoficznym.

⁵² K. Michalewska, *Sprawa uniwersytetu ukraińskiego...*, s. 49.

⁵³ A. Wątor, *Ziemiańin-polityk Tadeusz Cieński 1856-1925. Z dziejów konserwatyizmu wschodniogalicjskiego*, Szczecin 1997, s. 55.

naukowych, jest ich niewystarczająca liczba do utworzenia tego typu samodzielnej uczelni. Uważali, że młode społeczeństwo ukraińskie, zamieszkałe na terytorium Galicji Wschodniej, ze względu na niski poziom wykształcenia i „wyrobienia w sprawach naukowych”, nie dojrzało jeszcze do posiadania własnego uniwersytetu. Dlatego proponowali wrócić do tej propozycji za lat dziesięć. Pomimo dużej życzliwości dla tego postulatu Rusinów ze strony Namiestnika Michała Bobrzyńskiego i prowadzonych konsultacji w Wiedniu, do końca autonomii galicyjskiej nie został on pozytywnie załatwiony — do wybuchu I wojny światowej nie powstała odrębna uczelnia ukraińska.

Niepowodzenia w rokowaniach o własną uczelnię uświadomiły Rusinom, że nie odniosą sukcesu na tym polu, zanim nie osiągną sukcesu wyborczego, który da im realny wpływ na rządy w Galicji. Dlatego w ostatnich latach autonomii galicyjskiej skierowali swoje wysiłki na rzecz przeprowadzenia reformy ordynacji wyborczej do Sejmu Krajowego, która dzieliła i wręcz antagonizowała stronnictwa polskie, a która miała gorące poparcie w wiedeńskich czynnikach rządowych. Dlatego i w tej sprawie — jak pisała podolacka „Gazeta Narodowa” — „posłowie ukraińscy gruntują tedy swe ostatnie nadzieje ciągle w Wiedniu”⁵⁴, który chętnie podejmował rolę pośrednika w sporach polsko-ruskich.

Po zastosowaniu powszechnego głosowania w wyborach do Rady Państwa w 1907 r., sprawa reformy wyborczej wróciła w Galicji jako pierwszoplanowe zagadnienie polityczne, które zaabsorbowało Polaków i Rusinów na najbliższe lata. Jednak taktyka ukraińskich narodowców była niekonsekwentna. Choć stale werbalnie popierali reformę, w ramach protestów wobec sejmowego dyktatu konserwatystów wschodniogalicyskich i endeków, którzy skutecznie torpedowali próby koncesji dla Rusinów, uchylali się od prac sejmowych. Ich obstrukcja sejmowa, potępiana zgodnie przez polską większość⁵⁵, była argumentem Podolaków i Demokracji Narodowej na rzecz odwlekania prac nad reformą w duchu demokratycznym. Polska prawica obawiała się włączenia w proces wyborczy szerokich mas ludowych, a mas ruskich na wschodzie kraju w szczególności.

Zresztą, Rusini dawali polskim posłom narodowo-konserwatywnym, którzy obawiali się wzmocnienia ukraińskiego „stanu posiadania” w Sejmie, także inne preteksty do odwlekania prac nad reformą wyborczą. Jednym z takich pretekstów były bójki studentów polskich i ukraińskich na Uniwersytecie Lwowskim, które w lutym 1907 r. sparaliżowały prace uczelni. W ich następstwie aresztowano i sądzono wielu studentów ruskich, którzy zostali uznani za prowokatorów zajść. „Wykorzystano proces sądowy studentów ukraińskich — obok innych czynników — aby posługiwać się nim w celu storpedowania reformy wyborczej” — pisał Józef Buszko⁵⁶.

Jednak po długich pracach w komisji reformy wyborczej, w której równoważyły się głosy zwolenników i przeciwników demokratyzacji prawa wyborczego, w listopadzie 1910 r. polskie stronnictwa zawarły wstępny kompromis. Ponieważ był on zawarty ponad głowami Rusinów, ci go nie akceptowali. Nie satysfakcjonował on także konserwatywnych ziemian ze wschodu kraju, gdyż nie zabezpieczał ich stanu posiadania. Reprezentujący Podolaków prof. Stanisław Starzyński opracował alternatywny projekt reformy wyborczej, który zawierał wszystkie ich żądania, w tym: proporcjonalność (Rusini byli przeciwko proporcjonalności), 25% mandatów sejmowych dla Rusinów (Rusini żądali 31% mandatów), 8 członków Wydziału krajowego, z czego 6 dla Polaków (Rusini domagali się 9 członów, z czego 3 dla siebie). Ponadto przewidywał utworzenie organu orzekającego o narodowości kandydata. „Rusini oczywiście przeciw całemu projektowi wystąpili z głośnym protestem, odwołując się do uchwały sejmowej, która rozpatrzenie ich żądań poleciła. Prasa ruska, jako też polska ludowców, demokracji polskiej i socjalistów, nie oszczędziła autorowi projektu najzjadliwszej krytyki i obelg”⁵⁷. Ponieważ projekt nie uwzględniał praktycznie żadnego z żądań ruskich i łamał wcześniej zawarty kompromis, musiał upaść głosami polsko-ruskimi.

⁵⁴ Bez maski, „Gazeta Narodowa”, nr 255 z 9 listopada 1910 r., s. 1. Politycy ukraińscy o odcieniu narodowym byli przekonani, że wobec zagrożenia rosyjskiego rząd w Wiedniu będzie przychylny dla ich radykalne poglądy i działania, gdyż potrzebuje stronnictwa ukraińskiego „jako przeciwwagi przeciw partii moskiewskiej”.

⁵⁵ Polscy posłowie, a szczególnie wschodniogalicyscy konserwatyści, wielokrotnie potępiali posłów ruskich za obstrukcję prac sejmowych. Krytykowali ich za destrukcyjną postawę, polegającą na tym, że każdą uchwałę, która nie została przez Sejm przyjęta jednogłośnie, określali jako „gwałt polskiej narodowości na ruskiej narodowości”. Zarzucali Rusinom, że dążą do wprowadzenia swoistego liberum veto, czyli do takiego sposobu obradowania, że jeśli jeden poseł się sprzeciwi, to dany wniosek nie może zostać uchwalony.

⁵⁶ J. Buszko, *Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905-1914*, Warszawa 1956, s. 63.

⁵⁷ M. Bobrzyński, *Z moich pamiętników*, s. 261.

Kontynuowano rokowania, które częściowo przeniesiono do Wiednia. Jednak kryzys monarchii spowodował, że cesarz nie zwołał Sejmu Krajowego w 1911 r. i dopiero rok później wrócono do prac nad reformą wyborczą, którą gorąco popierał Namiestnik Michał Bobrzyński. W obozie antydemokratycznej prawicy wrzało. Podolacy i endecy grozili, że „hajdamaczyzna”, ośmielona „pobłażliwością władz”, uniemożliwi egzystencję żywiołu polskiego na wschodzie kraju. Stawiali najgorsze horoskopy co do możliwości dalszego utrzymania polskiego charakteru autonomii galicyjskiej w wypadku zwycięstwa ugody polsko-ruskiej, lansowanej przez Bobrzyńskiego, która — ich zdaniem — zezwalała na polityczną dominację żywiołu ruskiego w Galicji Wschodniej⁵⁸. I znów udało im się zablokować prace komisji reformy wyborczej. Impas trwał do 1912 r. Po wybuchu pierwszej wojny bałkańskiej z Wiednia przyszło zdecydowane polecenie finalizowania „aktu zgody narodowej” między Polakami i Rusinami, opartej na uwzględnieniu aspiracji ukraińskich.

W listopadzie i grudniu 1912 r. polskie stronnictwa, którym patronował Namiestnik Bobrzyński, prowadziły intensywne rokowania z Rusinami-narodowcami, a stanowiska obu stron znacznie „zbliżyły się”, wobec ustępstw strony polskiej. Do kompromisu zaczęli skłaniać się Demokraci Narodowi, a nawet część Podolaków współpracujących z konserwatystami krakowskimi. Jednak większość Podolaków i moskalofile nadal byli nieprzejednani.

Kiedy stronnicy Namiestnika Bobrzyńskiego wraz z Rusinami-narodowcami wstępnie przeforsowali w 1913 r. projekt nieuwzględniający wielu postulatów Podolaków, ci mocno protestowali. Uważali, że ów „kompromisowy” projekt idzie zbyt daleko w ustępstwach wobec Rusinów i nie zabezpiecza należycie interesów polskich we wschodniej Galicji. Zdaniem konserwatystów wschodniogalicyskich, Rusini w reformie prawa wyborczego wcale nie widzieli elementu ugody narodowościowej ani ostatniego aktu w rozrachunku narodowościowym, lecz przeciwnie — w zdobyciu większej liczby mandatów i większej liczby praw widzieli tylko nową dla siebie siłę i podstawę, na której oparci, tym łatwiej dążyć będą do swego ostatniego celu: rozgraniczenia kraju i wyparcia Polaków za San. Dlatego Podolacy, niegodzący się na reformę, która ich zdaniem miała uczynić przyszły Sejm polsko-ruski zależnym od łaski Rusinów, doprowadzili z endekami do obalenia Bobrzyńskiego, który musiał podać się do dymisji.

Na jego miejsce przyszedł Witold Korytowski, który w sprawie reformy wyborczej „okazał się więcej przystępnym na wszelkie rzeczowe i słuszne argumenty, niż jego poprzednik”⁵⁹. Ponieważ wzięto pod uwagę niektóre postulaty Podolaków i Demokracji Narodowej, przegłosowano w dniu 14 lutego 1914 r. zmianę prawa wyborczego, chociaż w czasie debat i konsultacji „nie brakło przejść dramatycznych”⁶⁰.

Zgodnie z nową ordynacją wyborczą kolejny Sejm miał liczyć 227 posłów, w tym 12 wirylistów. W kurii wielkiej własności (podatnicy płacący rocznie minimum 200 koron podatku) Rusinom przypadł 1 mandat, Polakom 44, w okręgach miejskich dla Rusinów zarezerwowano 9 mandatów, a dla Polaków 49. Natomiast w gminach wiejskich, o mieszanej strukturze narodowościowej, ustanowiono 14 okręgów dwumandatowych, nadto Rusini otrzymali 34 jednomandatowe okręgi. Razem z wirylistami Rusini posiadali 61 gwarantowanych mandatów, czyli przeszło ¼ część liczby ogólnej.

W mowach końcowych przed ostatecznym głosowaniem książę Witold Czartoryski wystąpił w imieniu podolackiego Klubu Centrum (Środka). W swoim przemówieniu zauważył spory postęp w stosunku do poprzedniego „kompromisowego” projektu. Szczególnie pochwalił okręgi dwumandatowe, gwarantujące mandaty dla Polaków i Rusinów. „Ta zmiana odpowiada zasadzie, którą wysunęliśmy na czoło, zasadzie współżycia obu narodowości, a nie separatyzmu” — mówił⁶¹. Również bardzo pozytywnie ocenił nowy skład Wydziału krajowego, gdzie stosunek Ukraińców do Polaków miał wynosić 2 do 8 na korzyść Polaków, jak postulowali Podolacy.

⁵⁸ Zob. J. Buszko, *Sejmowa reforma wyborcza...*, s. 191.

⁵⁹ S. Głabiński, *Wspomnienia polityczne*, cz. 1, Pelplin 1939, s. 160. Stanisław Głabiński sobie przypisywał zasługę doprowadzenia do kompromisu między Podolakami a Rusinami. Bobrzyński w pamiętnikach wyraził opinię, że Demokraci Narodowi pod wodzą Głabińskiego „bali się przeciągać struny i wziąć na siebie odium udaremnienia demokratycznej reformy” (*Z moich pamiętników*, s. 378-379).

⁶⁰ M. Bobrzyński, *Z moich pamiętników*, s. 379.

⁶¹ Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego z dnia 14 lutego 1914 r., s. 194.

Jednak niektórzy Rusini pozostali do końca krytyczni wobec uzgodnionych zapisów nowej ordynacji wyborczej. Jako przedstawiciel „ruskich chłopów”, którzy nie zgadzają się na ten „skandaliczny kompromis”, wystąpił poseł Dymitr Markow. Według niego zawarty kompromis był „nieszczerzy, jezuicki, w którym ruskiemu narodowi daje się same ochłapy”. Poseł ten nie miał wątpliwości, że zaproponowana przez „polskich panów” nowa ordynacja wyborcza „nie odpowiada ani zasadom demokratycznym, ani konstytucji, ani sprawiedliwości wobec ruskiego narodu”⁶².

Reforma faktycznie nie wprowadziła zasady równości, utrzymując nadal zasadę reprezentacji interesów. Poszerzono demokratyczną podstawę wyborczą dla mniej zamożnych grup ludności, ale przede wszystkim wprowadzono na wschodzie kraju zasadę reprezentacji narodów polskiego i ukraińskiego. Jak pisał Stanisław Grodziski: „Chociaż nie przeegzaminowana w praktyce, reforma mogła stanowić podstawę dla pokojowego ułożenia stosunków między tymi narodami [polskim i ukraińskim — przyp. A.G.], gdyż była słuszna w swych ogólnych założeniach i tylko wytyczenie na jej podstawie granic okręgów wyborczych rodziło dalsze spory”⁶³.

Podczas całego okresu autonomii galicyjskiej, pomimo występujących antagonizmów i walk narodowościowych, nawet Polacy najbardziej wrodozy wobec ruskich aspiracji narodowych i najdalej idących żądań (usunięcie Lachów za San) starali się ułożyć z Rusinami pokojowe relacje. Dążyli do jakiegoś porozumienia, które pozwoli żyć obok siebie i rozwijać się obydwu narodom — polskiemu i ukraińskiemu.

Proszę przyjąć zapewnienie — mówił z trybuny sejmowej konserwatywny poseł Stanisław Starzyński — że uważamy was za tubylców i będąc tu w domu nikomu z nas nie przyjdzie na myśl uważać was za będących w gościnie, ale tego się nigdy nie doczekacie, ażebyśmy się pozwolili uważać tu za gości, ani my, ani wy nie jesteśmy tu gośćmi, ale wszyscy jesteśmy tubylcami i tylko z tego stanowiska można liczyć na jakiegokolwiek porozumienie na punkcie naszego wzajemnego stosunku⁶⁴.

⁶² Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego z dnia 14 lutego 1914 r., s. 189.

⁶³ S. Grodziski, Sejm Krajowy galicyjski 1861-1914, Warszawa 1993, s. 69. Reforma nie weszła w życie w wyniku wybuchu I wojny światowej i nie zdołano przeprowadzić na jej podstawie żadnych wyborów.

⁶⁴ Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego z dnia 19 lutego 1910 r., s. 5004.

POLSKIE UGRUPOWANIA PARLAMENTARNE WOBEC UKRAINY W LATACH 1989–1999

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie stosunku polskich ugrupowań parlamentarnych do Ukrainy w latach 1989–1999. Autor twierdzi, że był to okres kształtowania zasadniczej strategii w polskiej polityce wschodniej, której Ukraina stanowi kluczowy element. Elita parlamentarna jest reprezentantem największych środowisk politycznych, ideowych i intelektualnych w danym kraju, więc przegląd jej stosunku do danych zagadnień najbardziej miarodajnie odzwierciedla poglądy jeśli nie ogółu społeczeństwa, to przynajmniej jego zdecydowanej większości.

Słowa kluczowe: Polska, Ukraina, polskie ugrupowania parlamentarne, polskie partie polityczne, polska polityka wschodnia, stosunki polsko-ukraińskie, relacje polsko-ukraińskie.

Konrad Świder. Польські парламентські угруповання стосовно України в 1989–1999 рр.

Проаналізовано ставлення польських парламентських угруповань до України в 1989–1999 рр. Встановлено, що це був період формування принципової стратегії в польській східній політиці, в якій Україна була ключовим елементом. Парламентська еліта презентує найбільші політичні, ідейні та інтелектуальні середовища в даній країні, й перегляд її ставлення до вказаного питання найкраще відбиває погляди якщо не загалу суспільства, то принаймні його більшості.

Ключові слова: Польща, Україна, польські парламентські угруповання, польські політичні партії, польська східна політика, польсько-українські відносини.

Konrad Świder. Польские парламентские группы по отношению к Украине в 1989–1999 гг.

Проанализировано отношение польских парламентских групп к Украине в 1989–1999 гг. Определено, что это был период формирования принципиальной стратегии в польской восточной политике, в которой Украина была ключевым элементом. Парламентская элита представляет наибольшие политические, идейные и интеллектуальные группы в данной стране, и пересмотр ее точки зрения по данному вопросу наилучшим образом отражает взгляды если не всего общества, то, по крайней мере, его большинства.

Ключевые слова: Польша, Украина, польские парламентские группы, польские политические партии, польская восточная политика, польско-украинские отношения.

Konrad Świder. The Polish Parliamentary Groups in Relation to Ukraine in 1989–1999 years.

The relation of the Polish parliamentary groups to Ukraine in 1989–1999 years has been analyzed. It has been defined that it was the period of formation of the principal strategy in the Polish eastern policy, in which Ukraine was the key element. The parliamentary elite presents the most significant political, ideological and intellectual environments in this country, and reconsideration of its relation to the question, represents the best way the attitude if not the all society, so at least its majority.

Key words: Poland, Ukraine, the Polish parliamentary groups, the Polish eastern policy, the Polish-Ukrainian relations.

1. Wstęp

Ukraina jako naród i państwo jest tym sąsiadem Polski, z którym Polacy mieli najtrudniejsze i najbardziej skomplikowane relacje na przestrzeni wieków. Trudności te są efektem złożonych procesów historycznych, narodotwórczych i państwowotwórczych. Finał współistnienia obu narodów w granicach tak pierwszej, jak i drugiej Rzeczypospolitej był tragiczny. Jeszcze podczas II wojny światowej w stosunkach między Polakami a Ukraińcami ujawniała się ogromna nienawiść, której kulminacją stały się krwawe wydarzenia na Wołyniu i na sąsiednich terenach wiosną i latem 1943 r. Obecnie, po upadku komunistycznego imperium radzieckiego, gdy Polska i Ukraina są suwerennymi i niepodległymi państwami, których prawo do samostanowienia jest respektowane przez społeczność międzynarodową i posiada prawnomiędzynarodową sankcję, pojawia się przed Warszawą i Kijowem ogromna szansa zbudowania dobrosąsiedzkich i partnerskich relacji. Relacje polsko-ukraińskie są bardzo mocno obciążone dramatyczną historią. Proces formowania się narodu i państwa ukraińskiego przebiegał inaczej niż w Polsce. Ukraina jest konglomeratem regionów

mających często odmienną historię i tradycje. Ukraińskie elity polityczne wywodzące się z danego regionu nierzadko postrzegają dzieje Ukrainy przez pryzmat regionalny, zajmując stanowisko opozycyjne wobec tradycji innych regionów. Tę szczególną okoliczność powinna mieć na uwadze polska klasa polityczna w swoim podejściu do spraw ukraińskich. Ukraińska mitologia historyczna zbudowana jest przede wszystkim na konfrontacji z Polską i walce z nią o wolność. Wielkie powstanie kozackie z 1648 r. i tzw. koliszczyzna z 1768 r. stały się w drugiej połowie XIX w. faktami historiograficznymi, na których bazowała rodząca się ukraińska świadomość narodowa. Obecnie, głównie na zachodniej Ukrainie, podejmowane są próby wykreowania legendy Ukraińskiej Armii Powstańczej walczącej m.in. z Polakami o niepodległe państwo ukraińskie, co często wzbudza silne kontrowersje i emocje w Polsce, z uwagi na metody tej walki. Jednak wydarzenia te pełnią funkcję artefaktów ukraińskiej pamięci historycznej, wyposażając ją w heroiczne dzieje narodowe, a także w narodowe metafory, stereotypy, symbole i alegorie.

Poglądy głoszone przez polską emigrację we Francji, zwłaszcza przez paryskie środowisko skupione wokół czasopisma „Kultura”, wywarły decydujący wpływ na wizję i praktykę polskiej polityki wschodniej po upadku komunizmu w Polsce, a następnie po rozpadzie ZSRR. Nakazywały one pogodzenie się z powojennymi zmianami polskiej granicy wschodniej i uznanie jej, nawiązywały do koncepcji „Międzymorza” (sojuszu państw Europy Środkowo-Wschodniej) i idei jagiellońskiej (w wersji nieimperialnej), ale też deklarowały odrzucenie rusofobii. Polskie elity polityczne mają świadomość balastu historycznego w stosunkach polsko-ukraińskich, doskonale zdając sobie sprawę, że doświadczenie wspólnego przebywania Polaków i Ukraińców w jednym państwie miało dramatyczny i tragiczny charakter. W związku z tym ze szczególną uwagą i troską podchodzą one do kwestii stosunków wzajemnych. Intencją polskich władz jest budowanie bliskich i zgodnych relacji partnerskich z Ukrainą. Polska, mając na uwadze także własne interesy geopolityczne, pragnie pomóc swojemu najważniejszemu wschodniemu sąsiadowi i jednocześnie partnerowi strategicznemu w integracji ze strukturami zachodnioeuropejskimi — NATO i Unią Europejską.

2. Problem systematyzacji (typologii) polskich ugrupowań parlamentarnych

Pierwsze lata postkomunistycznej transformacji ustrojowej w Polsce odznaczały się wielką dynamiką polityczną. Na fali głębokich przemian społecznych, politycznych i gospodarczych, w wyniku procesów demokratyzacyjnych i pluralizacyjnych lawinowo powstawały nowe ruchy społeczne i polityczne. Przeważnie były to organizacje efemeryczne, powstające entuzjastycznie i szybko zanikające albo łączące się z innymi formacjami. Dynamika ta powodowała, że klasyczna formuła klasyfikacji ugrupowań politycznych według tradycyjnego klucza lewica–centrum–prawica szybko okazała się niewystarczająca. Pomimo że pojemność ideowa ówczesnych partii politycznych nie była tak wielka jak obecnie, już wówczas dawała się zauważyć ich tendencja do hybrydowości oraz prawidłowość, wedle której prawicowość czy lewicowość w sferze ideowej nie była tożsama z tymi kategoriami w sferze ekonomicznej i np. formacje postrzegane jako prawicowe na poziomie ideologicznym miały lewicowe programy gospodarcze. Dlatego też nie powstała żadna typologia politologiczna o charakterze aksjomatu metodologicznego, wprowadzająca systematyzację polskich ugrupowań politycznych według jakiegoś jednego uniwersalnego kryterium.

Próby takich klasyfikacji, starających się ująć całe spektrum ideowo-polityczne postkomunistycznej Polski, były jednak podejmowane w nauce. Jedną z typologii współczesnych polskich ugrupowań politycznych jest ich dwustopniowa systematyzacja: według kryterium genetycznego — na postkomunistyczne, solidarnościowe, niesolidarnościowe (i niepostkomunistyczne); oraz — według klasycznej osi (uwzględniającej wymiary społeczno-ekonomiczny, polityczny i aksjologiczny) — na lewicę, centrum, prawicę lub szerzej — lewicę, centrolewicę, centroprawicę, prawicę¹. Inną propozycją systematyzacji polskich ugrupowań politycznych jest ich podział na osiem nurtów ideowo-programowych: narodowy (nacjonalistyczny), państwowy (piłsudczykowski), internacjonalistyczny (komunistyczny), socjalistyczny, ludowy, liberalny, katolicki oraz konserwatywny². Kolejną typologię polskich formacji politycznych stanowi ich podział na osiem ośrodków myśli politycznej:

¹ A. Antoszewski, R. Herbut, W. Jednaka, *Partie i systemy partyjne w Polsce. Pierwsza faza przejścia ku demokracji*, Wrocław 1993.

² B. Bankowicz, A. Dudek, J. Majchrowski, *Główne nurty współczesnej polskiej myśli politycznej*, Kraków 1996.

konserwatywny, narodowo-chrześcijański i demokratyczny, centroprawicowy, ośrodek o tradycji piłsudczykowskiej, liberalno-demokratyczny, ludowy, lewicowy, ośrodek centralny (rządowy)³.

W ostatnim z wymienionych zestawień pominięto ośrodek narodowy skupiony wokół np. Stronnictwa Narodowego. Wymieniono natomiast tzw. ośrodek centralny. Jednak należy rozumieć, że polityka propagowana i realizowana przez najwyższe organy władzy państwowej jest wypadkową poglądów ugrupowań, które w wyniku demokratycznego procesu wyborczego uzyskują największy wpływ na obsadzenie tych organów. Polityka ta jest efektem przewagi danego poglądu w danych strukturach lub też ścierania się i kompromisu różnych racji. Praktyka polityczna w zakresie polityki wschodniej w pierwszych latach postkomunistycznej Polski pokazała jednak, że ośrodek centralny nie stanowi monolitu światopoglądowego, a poszczególne jego organy mają odmienne wizje i realizują sprzeczne wobec siebie koncepcje i strategie. Tuż przed rozpadem ZSRR wykształciły się w ramach „ośrodka centralnego” trzy centra decyzyjne kreujące polską politykę wschodnią w oparciu o różniące się koncepcje. Kancelaria premiera Jana Krzysztofa Bieleckiego realizowała tzw. politykę prometejską (nawiązującą w nazwie do ruchu prometejskiego z okresu międzywojennego, mającego na celu wyzwolenie narodów ZSRR spod dominacji Moskwy) i uznawała ogłaszające niepodległość republiki radzieckie za niepodległe państwa, ryzykując pogorszenie stosunków z Kreml; z kolei Ministerstwo Spraw Zagranicznych kierowane przez Krzysztofa Skubiszewskiego prowadziło wobec Związku Radzieckiego tzw. politykę dwutorowości — jednoczesnego utrzymywania dobrych stosunków tak z elitami republik związkowych, jak i z władzami centralnymi ZSRR; natomiast kancelaria prezydenta Lecha Wałęsy preferowała opcję „prorosyjską” — stawiając w centrum polskiej polityki wschodniej gasnący ZSRR, a później Rosję — nawet za cenę gorszych relacji z innymi republikami radzieckimi⁴.

Autor niniejszego artykułu, aby nie komplikować zbyt wiele opisywanej w nim materii, ograniczył się do pierwszej z przedstawionych klasyfikacji (podział polskich ugrupowań politycznych na postkomunistyczne, solidarnościowe oraz niesolidarnościowe o niekomunistycznym rodowodzie), stosując przy tym klasyczny klucz typologiczny lewica–centrum–prawica. Do lewicy w tym kontekście można zaliczyć nurt socjaldemokratyczny, do centrum — ludowy, liberalno-demokratyczny oraz chadecki, a z kolei do prawicy — niepodległościowy oraz konserwatywny. Przyjęta w tym artykule (mimo iż podwójnie) „trialistyczna” segregacja polskiej sceny politycznej pozwala zachować przejrzystość narracyjną i jest wystarczającą do prezentacji stanowiska polskich formacji politycznych wobec Ukrainy w opisywanym okresie.

3. Polskie ugrupowania parlamentarne w latach 1989–1999

4 i 18 czerwca 1989 r. odbyły się pierwsze w historii powojennej Polski częściowo wolne wybory do Sejmu (tzw. wybory do Sejmu Kontraktowego) oraz całkowicie wolne — do nowo powołanej (reaktywowanej) izby wyższej polskiego parlamentu — do Senatu. W tym zakresie, w którym wybory były wolne, zakończyły się one miażdżącym zwycięstwem opozycji demokratycznej. Najlepiej obrazuje to wynik wyborów do Senatu, w których rządząca komunistyczna Polska Zjednoczona Partia Robotnicza nie zdobyła ani jednego mandatu. W Sejmie miało zasiadać 460 posłów, a w Senacie 100 senatorów. Następne wybory parlamentarne w Polsce odbyły się 27 października 1991 r. Były to pierwsze w okresie powojennym całkowicie wolne i demokratyczne wybory. Następne wybory do Sejmu i Senatu miały miejsce 19 września 1993 r., a kolejne — po upływie pełnej kadencji — 21 września 1997 r.

W dalszej części tekstu zostanie przedstawiona skrótowa charakterystyka najważniejszych polskich ugrupowań politycznych w latach 1989–1999⁵. Wyszczególnione komitety i koalicje wyborcze oraz samodzielne ugrupowania polityczne były najbardziej znaczącymi siłami w polskiej polityce w opisywanym okresie, a niektóre z nich po licznych przekształceniach tworzą najbardziej wpływowe formacje polityczne we współczesnej Polsce (Platformę Obywatelską oraz Prawo i Sprawiedliwość).

³ B. Pasierb, K.A. Paszkiewicz, *Współczesna Polska Myśl Polityczna*, Wrocław 1996.

⁴ J. Strzelczyk, *Ucieczka ze Wschodu. Rosja w polskiej polityce 1989–1993*, Warszawa 2002, s. 275–282; M. Menkiszak, M. Piotrowski, *Polska polityka wschodnia*, w: *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, red. R. Kuźniar i K. Szczepanik, Warszawa 2002.

⁵ K. Paszkiewicz, *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, Wrocław 2000.

Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) — partia komunistyczna typu hegemonistycznego, utworzona w 1948 r., realizująca ideologię marksizmu-leninizmu i sprawująca władzę do 1989 r. PZPR uległa samorozwiązaniu w styczniu 1990 r., a na jej bazie powstała Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP). W wyborach z czerwca 1989 r. PZPR zdołała obsadzić tylko „zakontraktowane” miejsca, ponosząc całkowitą klęskę — zwłaszcza w wolnych wyborach do Senatu, gdzie nie uzyskała żadnego mandatu.

Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) — najważniejsze ugrupowanie polskiej lewicy postkomunistycznej, powstałe w lipcu 1991 r. jako koalicja partii skupionych wokół wyraźnie dominującej w niej SdRP. SLD w kwietniu 1999 r. przekształcił się w partię polityczną. Jako koalicja wygrał wybory w 1993 r., zdobywając 208 mandatów (171 do Sejmu i 37 do Senatu), i utworzył większościowy rząd koalicyjny z Polskim Stronnictwem Ludowym. Premierami z ramienia tej formacji byli Józef Oleksy (od marca 1995 r. do stycznia 1996 r.) i Włodzimierz Cimoszewicz (od lutego 1996 r. do października 1997 r.). W wyborach w 1991 r. i w 1997 r. SLD zajął drugie miejsce, uzyskując odpowiednio 64 mandaty (60 sejmowych i 4 senackie) oraz 192 mandaty (168 sejmowych i 24 senackie). Z szeregów tego ugrupowania pochodził Aleksander Kwaśniewski — prezydent Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1995-2005.

Unia Pracy (UP) — partia polityczna o charakterze socjaldemokratycznym (lewicowym), powstała w czerwcu 1992 r. w wyniku połączenia kilku organizacji lewicowych. UP w wyborach w 1993 r. zajęła czwarte miejsce, zdobywając 43 mandaty (41 poselskich i 2 senackie). Do 2001 r. ugrupowanie to tworzyło konstruktywną opozycję wobec kolejnych rządów, popierając poszczególne projekty ustaw.

Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) — partia agrarystyczna o charakterze centrowym (centrowo-lewicowym), powołana w maju 1990 r. głównie na bazie komunistycznego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego. PSL zajęło drugie miejsce w wyborach w 1993 r., uzyskując 168 mandatów (132 sejmowe i 36 senackich), i wspólnie z SLD utworzyło koalicyjny rząd większościowy, a jego przywódca Waldemar Pawlak od października 1993 r. do marca 1995 r. pełnił funkcję premiera. Z kolei w wyborach w 1991 r. i w 1997 r. PSL zajął czwarte miejsce, zdobywając odpowiednio 55 mandatów (48 sejmowych i 7 senackich) oraz 30 mandatów (27 sejmowych i 3 senackie).

Unia Demokratyczna (UD) — partia polityczna o profilu centrowym, powstała z inicjatywy działacza solidarnościowego Tadeusza Mazowieckiego, działająca w latach 1991-1994. W kwietniu 1994 r., po połączeniu się UD z Kongresem Liberalno-Demokratycznym, została utworzona Unia Wolności (UW). UD wygrała wybory w 1991 r., zdobywając 83 mandaty (62 sejmowe i 21 senackich), a w wyborach w 1993 r. zajęła trzecie miejsce z 78 mandatami (74 sejmowymi i 4 senackimi), będąc główną siłą opozycyjną wobec koalicji SLD-PSL. Z kolei UW w wyborach w 1997 r. zajęła również trzecie miejsce, uzyskując 68 mandatów (60 sejmowych i 8 senackich), i utworzyła z Akcją Wyborczą Solidarność gabinet większościowy. Premierami z ramienia UD byli Tadeusz Mazowiecki (od sierpnia 1989 r. do grudnia 1990 r.) i Hanna Suchocka (od lipca 1992 r. do października 1993 r.).

Kongres Liberalno-Demokratyczny (KLD) — partia polityczna o profilu centrowym i liberalnym, utworzona w czerwcu 1990 r. przez aktywistów Gdańskiego Towarzystwa Społeczno-Gospodarczego „Kongres Liberalów”, skupionego wokół opozycjonistów antykomunistycznych — Jana K. Bieleckiego, Donalda Tuska, Janusza Lewandowskiego i Jacka Merkla. KLD zajął siódme miejsce w wyborach w 1991 r., zdobywając 43 mandaty (37 sejmowych i 6 senackich). J.K. Bielecki od stycznia do grudnia 1991 r. sprawował urząd premiera. W kwietniu 1994 r. KLD połączył się z UD, tworząc UW.

Bezpartyjny Blok Wspierania Reform (BBWR) — komitet wyborczy utworzony w czerwcu 1993 r. jako polityczne zaplecze dla prezydenta Lecha Wałęsy. BBWR nawiązywał do tradycji piłsudczykowskiego BBWR (Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem) powstałego w 1927 r., starając się jednak prezentować jako nurt chrześcijańsko-demokratyczny. BBWR w wyborach w 1993 r. zajął szóste miejsce z zaledwie 18 mandatami (16 poselskimi i 2 senackimi). Po tych wyborach Lech Wałęsa zaczął dystansować się do tej formacji, a i ona sama okazała się najbardziej skonfliktowanym wewnątrznie ugrupowaniem politycznym w historii postkomunistycznej Polski.

Porozumienie Obywatelskie Centrum (POC) — komitet wyborczy startujący w wyborach w 1991 r., w których zajął piąte miejsce, uzyskując 53 mandaty (44 poselskie i 9 senackich). W Komitecie tym w pełni dominowało Porozumienie Centrum (PC) — partia polityczna o profilu chrześcijańsko-demokratycznym (centro-prawicowym), powołana w maju 1990 r., zrzeszająca działaczy antykomunistycznych skupionych wokół Jarosława Kaczyńskiego.

Wyborcza Akcja Katolicka (WAK) — komitet wyborczy startujący w wyborach w 1991 r., w których zajął trzecie miejsce, zdobywając 58 mandatów (49 w Sejmie i 9 w Senacie). Tworzyło go głównie Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe (ZChN), założone w październiku 1989 r., będące ugrupowaniem o charakterze narodowo-chrześcijańskim (prawicowym).

Akcja Wyborcza Solidarność (AWS) — koalicyjne ugrupowanie polityczne o profilu centroprawicowym, powołane w czerwcu 1996 r., skupiające wiele ugrupowań o orientacji konserwatywno-liberalnej, chrześcijańsko-demokratycznej i centroprawicowej. AWS wygrała wybory w 1997 r., uzyskując 252 mandaty (201 w Sejmie i 51 w Senacie) i w latach 1997-2001 sprawowała władzę (do czerwca 2000 r. w koalicji z UW tworzyła rząd większościowy).

Konfederacja Polski Niepodległej (KPN) — partia polityczna założona w 1979 r., nawiązująca do tradycji piłsudczykowskich, pierwsze ugrupowanie antykomunistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej. KPN w wyborach w 1991 r. zajęła szóste miejsce z 50 mandatami (46 w Sejmie i 4 w Senacie), a w 1993 r. — piąte, zdobywając 22 mandaty poselskie. Formacja ta była targana poważnymi rozłamami. Przed wyborami w 1997 r. KPN weszła do koalicji wyborczej Akcji Wyborczej Solidarność, ale ostatecznie większość działaczy tej partii wycofała się z tego aliansu.

Ruch Odbudowy Polski (ROP) — prawicowa partia polityczna, powstała w listopadzie 1995 r. Osiągając kilkunastoprocentowe poparcie w sondażach, odmówiła wejścia do koalicji ugrupowań centroprawicowych Akcji Wyborczej Solidarność. ROP w wyborach w 1997 r. zajął piąte miejsce, zdobywając 11 mandatów (6 poselskich i 5 senackich). Jego lider Jan Olszewski w okresie od grudnia 1991 r. do czerwca 1992 r. — wówczas jako członek PC — pełnił funkcję premiera. Po uchwaleniu przez Sejm wotum nieufności wobec jego gabinetu wystąpił z PC i utworzył nową partię — Ruch dla Rzeczypospolitej (RdRP).

4. Ukraina w koncepcjach polskich ugrupowań parlamentarnych w okresie 1989–1999

W tej części artykułu zostanie opisany stosunek polskich ugrupowań parlamentarnych (uszeregowanych według klucza lewica–centrum–prawica) do Ukrainy. Narracja będzie dotyczyła trzech najistotniejszych w latach 1989-1999 aspektów polskiej polityki wschodniej na kierunku ukraińskim, a mianowicie poglądów na rozpad ZSRR (w kontekście ukraińskim), wizji i konceptualizacji polityki polskiej wobec Ukrainy oraz wpływu wspólnego polsko-ukraińskiego dziedzictwa historycznego na relacje Polski z tym krajem.

4.1. Lewica

Dla SdRP, utworzonej na bazie PZPR (po jej samorozwiązaniu), Związek Radziecki, mimo swoich poważnych problemów politycznych, społecznych i gospodarczych, wciąż pozostawał jednym z głównych gwarantów pokojowego ładu międzynarodowego i bezpieczeństwa Polski. W odniesieniu do procesów emancypacyjnych w ZSRR ugrupowanie to odwoływało się do zasady samostanowienia narodów, lecz większy nacisk kładło na zasadę poszanowania integralności terytorialnej państw, szczególnie tych sąsiadujących z Polską. SdRP postulowała zachowanie, lecz także gruntowną reformę i przebudowę organizacji sojusznicych — Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG). Z kolei w odniesieniu do sytuacji wewnątrz ZSRR i stosunków między republikami związkowymi a centrum związkowym partia ta opowiadała się za zmianami ewolucyjnymi i reformami, krytykując potencjalny wariant siłowy jako formę rozwiązywania problemów i konfliktów wewnątrzradzieckich. Jednocześnie politycy SdRP (Tadeusz Iwiński, Włodzimierz Cimoszewicz) obawiali się dezintegracji ZSRR i krytykowali antyradzieckie tendencje w rządzie solidarnościowym, uznając, że rozpad tego państwa doprowadzi do powstania ogromnej strefy niestabilności w Europie Środkowo-Wschodniej⁶. W takiej sytuacji jednoczące się Niemcy mogły — ich zdaniem — stać się dużym zagrożeniem dla Polski, która

⁶ T. Iwiński, Trójgłos o polskiej polityce zagranicznej, „Dziś. Przegląd Społeczny”, 1991, nr 4.

sama przechodząc trudny proces transformacji nie byłaby w stanie oprzeć się niemieckiej ekspansji polityczno-gospodarczej; zatem istnienie ZSRR — potężnego sojusznika Warszawy — stanowiło z punktu widzenia postkomunistów ważny element polskiej racji stanu⁷.

Według SdRP proces emancypacji republik związkowych powinien być odbywać się na drodze negocjacji, stopniowo, uwzględniając realia i długotrwałe przebywanie republik w ramach Związku Radzieckiego. Perspektywa całkowitego rozpadu tego państwa budziła niepokój władz tej partii. Były one jednak przeświadczone, że ZSRR przetrwa w nowej formule (umowie) związkowej, nawet jeśli wystąpią z niego republiki bałtyckie i kaukaskie; uważały, że Rosja, Białoruś, Ukraina i Kazachstan utworzą nową federację⁸. SdRP wyrażała poparcie dla reformatorskiego kursu Michaiła Gorbaczowa, gdyż reformy te stwarzały szanse na partnerskie relacje między Warszawą a Moskwą. Jednak załamanie się pieriestrojki z początkiem 1991 r., wywołane tendencjami odśrodkowymi, spowodowało zaniepokojenie kierownictwa SdRP, które dostrzegło wówczas złożony problem narodowościowy w ZSRR i uznało go za katalizator całego kryzysu⁹. W tej kwestii najpoważniejszy głos zabrał Jerzy Wiatr, który uważał możliwość rozpadu federacji radzieckiej za fatalny scenariusz i zalecał szukanie porozumienia z umiarkowanymi siłami na Ukrainie, Białorusi i Litwie, skłonny do kompromisu z władzami centralnymi w Moskwie¹⁰. Wspieranie przez rząd polski ruchów separatystycznych w ZSRR mogłoby przekształcić ten kraj we wroga Polski, co przy dysproporcji sił byłoby dla niej katastrofą. W opinii liderów SdRP również Zachód, obawiający się destabilizacji w przestrzeni radzieckiej, oczekiwał od Warszawy rozsądnej i racjonalnej polityki wobec Moskwy. Natomiast ewentualne powstanie nowych niepodległych państw przy wschodniej granicy Polski stwarzało niebezpieczeństwo ich grawitacji ku jednoczącym się i rosnącym w siłę Niemcom, co postawiłoby Warszawę w bardzo trudnym położeniu¹¹.

Na inne potencjalne negatywne skutki rozpadu ZSRR dla Polski zwrócił uwagę Józef Oleksy, krytykujący fakt, że ugrupowania solidarnościowe otwarcie wyrażają satysfakcję z problemów, jakie ma ZSRR. Polityk SdRP przestrzegał, że może to oznaczać utratę strategicznego dla Polski rynku radzieckiego. Wskazywał ponadto, że nowe niepodległe państwa bezpośrednio będą orientować się na Zachód. Twierdził również, że istnieje duże prawdopodobieństwo konfliktów między nimi a Polską na tle ich stosunku do mniejszości narodowych (w tym Polaków), gdyż wiele sił politycznych w tych republikach głosi hasła antypolskie¹². Z kolei Longin Pastusiak wskazywał, że tendencje dezintegracyjne w Związku Radzieckim są sprzeczne z interesami Zachodu, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych, obawiających się braku kontroli nad radzieckim arsenałem nuklearnym. Zatem popieranie przez Polskę separatyzmu w ZSRR otwarcie koliduje z polityką państw zachodnich wobec obszaru radzieckiego, co w perspektywie utrudni relacje Warszawy z Zachodem¹³.

Ostrożne stanowisko liderów SdRP i SLD wobec procesów zachodzących w Związku Radzieckim, w tym wobec aspiracji niepodległościowych republik związkowych, uległo znaczącej zmianie po podpisaniu przez przywódców Rosji, Ukrainy i Białorusi porozumienia o rozwiązaniu ZSRR. Socjaldemokraci przestawali postrzegać rozpad federacji radzieckiej jako zagrożenie dla stabilności w Europie Środkowo-Wschodniej, a erozję obozu socjalistycznego i samego ZSRR jako negatywny fakt polityczny¹⁴. Odkrywano, że ideologia marksistowska nie spełniła modernizacyjnej roli w historii tej części kontynentu europejskiego, nie wyrównała dysproporcji gospodarczych w Europie, nie zlikwidowała narodowego mesjanizmu i imperializmu, a cały ten obszar okazywał się być bardzo heterogeniczny. SLD zaczął głosić ideologię paneuropejską — w sensie demokratycznej konwergencji państw Starego Kontynentu, włącznie z Ukrainą, Białorusią i państwami bałtyckimi,

⁷ W. Cimoszewicz, Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej RP w 1990 r., w: Sprawozdanie stenograficzne z 28. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 26 kwietnia 1990 r.

⁸ T. Iwiński, Stwórzmy kanon racji nadrzędnych, „Trybuna”, 1990, nr 49.

⁹ J. Wiatr, Na rozstaju dróg: pieriestrojka i problem narodowościowy w ZSRR, „Myśl socjaldemokratyczna”, 1991, nr 1.

¹⁰ Ibidem; J. Wiatr, Tezy do dyskusji nad programem SdRP, „Trybuna”, 1991, nr 69.

¹¹ Program społeczno-polityczny SdRP, „Trybuna”, 1991, nr 134.

¹² J. Oleksy, Trójgłos o polskiej polityce zagranicznej, „Dziś. Przegląd Społeczny”, 1991, nr 4; idem, Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej RP w 1990 r., Sprawozdanie stenograficzne z 28. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 26 kwietnia 1990 r.

¹³ L. Pastusiak, Trójgłos o polskiej polityce zagranicznej, „Dziś. Przegląd Społeczny”, 1991, nr 4.

¹⁴ H. Kubiak, Europa centralna: podstawy stabilności, „Myśl Socjaldemokratyczna”, 1992, nr 2-3.

w ramach której zostałyby zniwelowane różnice w rozwoju gospodarczym, społecznym i kulturalnym pomiędzy zachodnią a wschodnią Europą. J. Oleksy stwierdził, że jakość stosunków z Zachodem, który uznano za priorytetowy kierunek polskiej polityki zagranicznej, zależy będzie od jakości polskiej polityki wschodniej. Polityk ten zalecał zrównoważoną politykę wobec wszystkich wschodnich sąsiadów Polski. Wraz z T. Iwińskim poddał on ostrej krytyce m.in. koncepcję „Międzomorza” jako powrotu do tradycji imperialnej polityki jagiellońskiej i próbę rozgrywania Ukrainy przeciw Rosji. Polityk SLD był przeciwny wyzyskiwaniu przez Polskę konfliktów między jej wschodnimi sąsiadami, ponieważ — jak twierdził — osłabi to mocno pozycję Warszawy na Zachodzie, a także odepchnie od niej wschodnich sąsiadów¹⁵. Socjaldemokraci uznali niepodległość nowych państw za wschodnią granicą Polski za wartość niezbywalną, głosili konieczność współpracy z siłami demokratycznymi w tych krajach oraz porzucenia historycznych determinant sojusznika i wroga¹⁶.

Pomimo początkowego sceptycyzmu wobec integracji ze strukturami zachodnioeuropejskimi — NATO oraz powstającą Unią Europejską, SLD po wygranych wyborach w 1993 r. obrał zdecydowany kurs na wstąpienie do tych struktur, co znalazło potwierdzenie w umowie koalicyjnej z PSL¹⁷. SLD stał się orędownikiem włączenia w procesy integracyjne również państw powstałych po rozpadzie ZSRR, nie dając im odczuć, iż znalazły się one na politycznym marginesie Europy. Polska miała wystąpić w roli chętnego i życzliwego pośrednika w budowie wielkiej strefy bezpieczeństwa i dobrobytu, ale pośrednictwo to miało być wolne od polskich wizji mesjanistycznych i cywilizacyjnego posłannictwa Polski na Wschodzie¹⁸. Wypracowana w ten sposób silna pozycja na kierunku wschodnim, przede wszystkim w sferze gospodarczej, zminimalizowałyby gospodarcze uzależnienie Warszawy od Zachodu, a zatem mocna pozycja Polski na Wschodzie determinowałyby jej mocną pozycję na Zachodzie¹⁹. Jednak patetyczna frazeologia programowa nie zawsze znajdowała przełożenie na praktykę. W 1994 r. w relacjach polsko-ukraińskich wytworzył się głęboki impas wywołany tzw. sprawą majora Anatolija Łysenki, który w sierpniu 1993 r. został aresztowany przez polskie służby, oskarżony o działalność szpiegowską, i w lutym 1994 r. skazany przez Sąd Wojskowy. Kijów uznał to za prowokację ze strony sił politycznych w Polsce i w Rosji przeciwnych sojuszowi polsko-ukraińskiemu, gdyż początek afery majora Łysenki zbiegł się z wizytą prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna w Warszawie i polskimi zabiegami o zgodę Rosji na wstąpienie Polski do NATO²⁰. Ukraińców zirytowała także zgoda Warszawy na rosyjski plan budowy mającego biec przez Polskę rurociągu omijającego Ukrainę i brak postępów przy budowie polskiego odcinka ropociągu Odessa–Brody–Gdańsk. W lipcu 1994 r. rządzący Ukrainą prezydent Leonid Krawczuk przegrał walkę wyborczą o reelekcję z reprezentującym wschodnie regiony kraju Leonidem Kuczumą. Nowy prezydent, uznawany za prorosyjskiego, w ogóle nie wspominał w swoich wystąpieniach o Polsce. Dopiero początek 1995 r. przyniósł przezwyciężenie impasu w stosunkach dwustronnych — podczas wizyty Ł. Kuczmy w Polsce z okazji 50-lecia wyzwolenia obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu. W listopadzie 1995 r. prezydentem w Polsce został wybrany wywodzący się z SLD Aleksander Kwaśniewski, który wykazywał znaczną aktywność na odcinku ukraińskim polskiej polityki wschodniej. Administracja nowego prezydenta RP nadała Ukrainie status partnera strategicznego Polski, wyznając pogląd, iż bezpieczeństwo państwa polskiego jest trwale związane z istnieniem niepodległej i demokratycznej Ukrainy. Zatem skutki rozpadu ZSRR zostały przez rządzącą Polską lewicę postkomunistyczną uznane za nieodwracalne.

Z kolei solidarnościowa partia lewicowa — Unia Pracy — konstruując swoją wizję polskiej polityki zagranicznej, w tym wschodniej, akcentowała konieczność rozwoju gospodarczego, a nie wyszukiwanie zagrożeń, wrogów i recept na te zjawiska w postaci umacniania siły zbrojnej czy też gier geopolitycznych. Polskę jako kraj miała cechować otwartość, a fundamentem jej relacji z otoczeniem międzynarodowym — szczególnie ze wschodnimi sąsiadami — powinny były

¹⁵ J. Oleksy, Sprawozdanie stenograficzne z 43. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 30 kwietnia 1993 r.

¹⁶ M. Siwiec, Czas pragmatyzmu, „Rzeczpospolita”, z dnia 23 lipca 1994 r.

¹⁷ M. Sienkiewicz, Współczesne polskie nurty polityczne wobec Ukrainy, Białorusi i Litwy w latach 1989-1999, Wrocław 2005, s. 92.

¹⁸ A. Kwaśniewski, Nasz dorobek i nasze zadania, „Myśl Socjaldemokratyczna”, 1995, nr 2.

¹⁹ Program SLD — Polska w Świecie: suwerenna, otwarta i szanowana, „Trybuna”, 1993, nr 217.

²⁰ A.Z. Kamiński, J. Kozakiewicz, Stosunki Polsko-Ukraińskie. Raport, Warszawa 1997.

stać się zasady i instytucje demokratyczne mające status naczelnych wartości politycznych²¹. Za najpoważniejsze zagrożenie dla demokratycznych przemian w Europie Środkowo-Wschodniej uznano renesans tendencji autorytarnych i neoimperialnych w Rosji, czemu miało zapobiegać wspieranie tam, jak i w całym regionie, sił utożsamiających się z demokracją. Demokratyczna konwergencja, przyjęcie modelu społeczeństwa otwartego i wzajemne relacje oparte na współpracy były w optyce UP najlepszą gwarancją stabilności i bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej.

W sprawach historycznych SdRP i SLD wskazywały na konieczność przezwyciężenia wspólnego, często tragicznego, dziedzictwa przeszłości Polaków, Ukraińców, Litwinów i Białorusinów. Szczególnie trudne na tym tle były relacje polsko-ukraińskie. Kierownictwu SLD w kontekście budowy nowej jakości we wzajemnych stosunkach zależało na pojednaniu między Polakami a Ukraińcami. Miał temu służyć dialog dotyczący trudnych spraw, co nie miało jednak służyć eskalacji obustronnych zarzutów i pretensji.

4.2. Centrum

Formacją polityczną, którą można zakwalifikować jako centrolewicową, było (i jest) PSL. Ugrupowanie to wyrażało pełne poparcie dla pierestrojki i gorbaczowskiego projektu „Europejskiego Domu”. Opowiadało się za likwidacją podziałów politycznych w Europie, uznając istnienie NATO i Układu Warszawskiego za bezprzedmiotowe. Władze PSL starały się nie ignorować procesów emancypacyjnych w republikach związkowych, lecz większość jego posłów była w tej materii bardzo wstrzemięzliwa. Wzrost znaczenia Niemiec po upadku muru został potraktowany przez kierownictwo PSL jako zagrożenie dla Polski, któremu mogła się ona oprzeć w równoprawnym sojuszu ze Związkiem Radzieckim; w tym kontekście poparcie dla tendencji odśrodkowych w ZSRR było działaniem na szkodę interesów państwa polskiego²². PSL wykazywało się także znaczną troską o zachowanie radzieckiego rynku zbytu dla polskich towarów, podkreślając dużą wagę wymiany handlowej z ZSRR dla polskiej gospodarki²³. Z czasem jednak, obserwując obiektywne procesy dezintegracyjne dekonstruujące federację radziecką, ludowcy zaczęli zwracać uwagę na wypracowanie dobrego podłoża dla stosunków Polski z jej nowymi wschodnimi sąsiadami.

Mimo to stosunek PSL do Białorusi, a szczególnie do Ukrainy i Litwy, był nacechowany sceptycyzmem z powodu antypolskich haseł głoszonych przez tamtejsze ugrupowania nacjonalistyczne. Wobec tego ludowcy za głównego partnera Polski na Wschodzie uznawali Rosję, która miałaby być sojusznikiem Warszawy wobec coraz bardziej prawdopodobnego dryfu nacjonalistycznej Ukrainy ku Niemcom, a przy tym sama przeżywając wielkie problemy wewnętrzne i problemy z sąsiadami, poszukiwała jeśli nie przyjaźni, to przynajmniej neutralności takich państw, jak Polska²⁴. Z czasem jednak w szeregach PSL zaczął ulegać zmianie stosunek do Niemiec, które coraz częściej były traktowane jako główna siła napędowa integracji europejskiej — z coraz mniejszą podejrzliwością postrzeganej przez liderów partii, co pozwoliło zdjąć z Berlina podejrzenia o restytucję agresywnego i ekspansywnego państwa, zagrażającego krajom sąsiednim²⁵. W związku z pojawieniem się neoimperialnych idei w Rosji w PSL zaczęto wypracowywać alternatywne wobec sojuszu z Moskwą koncepcje strategiczne dla Polski, projektując zbliżenie się Warszawy i Kijowa na wzór wznoszącego się ponad historycznymi obciążeniami partnerstwa francusko-niemieckiego. Ukrainę, Litwę oraz Białoruś zamierzano integrować z Grupą Wyszehradzką. PSL uznawało prawo tych państw i narodów do samostanowienia na równi z takim samym prawem innych krajów; partia uznawała aktualne granice między Polską a państwami postradzieckimi oraz pomiędzy tymi krajami; wykluczała na zasadzie wzajemności ingerencję dyplomatyczną, ideologiczną, propagandową i wojskową Polski w sprawy tych państw²⁶. Stanowisko PSL w kwestii polskiej polityki wschodniej ewoluowało stopniowo w kierunku koncepcji „Międzymorza”, co wynikało także ze sceptycznego

²¹ Program Unii Pracy. U progu XXI wieku, Warszawa 1995, s. 27.

²² J. Czaja, Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej RP w 1990 r., Sprawozdanie stenograficzne z 28. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 26 kwietnia 1990 r.

²³ W. Wiertek, Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej RP w 1990 r., Sprawozdanie stenograficzne z 28. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 26 kwietnia 1990 r.

²⁴ E. Jabłoński, Jak w kotle, „Zielony Sztandar”, 1992, nr 2; S. Wachowicz, Jesteśmy skazani na przyjaźń z Rosją, „Zielony Sztandar”, 1992, nr 9.

²⁵ T. Kiślewski, Jak wykorzystać koniunkturę, „Zielony Sztandar”, 1992, nr 3.

²⁶ M. Sienkiewicz, Współczesne polskie nurty polityczne..., s. 108.

stosunku partii do integracji euroatlantyckiej — postrzeganej przede wszystkim jako wypadkowa interesów Zachodu. Stabilna, pozostająca w dobrosąsiedzkich i przyjaznych relacjach wewnętrznych Europa Środkowo-Wschodnia miała być w optyce ludowców poważnym podmiotem i partnerem politycznym dla struktur zachodnioeuropejskich. Według lidera PSL Waldemara Pawłaka Polska była historycznym pośrednikiem między światem euroatlantyckim a euroazjatyckim. Taki status gwarantował jej niezależność i samodzielność w polityce europejskiej, co — jak mówił Pawlak — należy podtrzymać, szczególnie w dziedzinie gospodarki, gdzie Polska może osiągać duże korzyści z położenia między bogatym w nadprodukcję Zachodem a „głodnymi rynkami” Wschodu²⁷.

PSL zajęło konstruktywne stanowisko w sprawie wspólnej historii polsko-ukraińskiej, wierząc, że mimo wielkich obciążeń historycznych możliwe jest ustanowienie partnerskich stosunków między Polską a Ukrainą. Ugrupowanie to jednak sprzeciwiało się polityce „niewłaściwych porównań i kompromisów”, stawiających m.in. znak równości między działalnością Ukraińskiej Armii Powstańczej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w 1943 r. a akcją „Wisła”²⁸.

Z kolei środowiska uważane za liberalno-demokratyczne — UD i KLD — uważały Związek Radziecki za kraj, który po wyczerpaniu się formuły pieriestrojki znalazł się w stanie nie tyle kryzysu, ile katastrofy strukturalnej — politycznej i ekonomicznej, której dalsze konsekwencje były trudne do przewidzenia. Zakładano przynajmniej częściowy rozpad ZSRR (odpadnięcie republik bałtyckich). Niewiadomy był los Ukrainy i Białorusi. Na wypadek ogłoszenia przez te republiki związkowe niepodległości liberalni demokraci przygotowywali deklarację o uznaniu aktualnych wschodnich granic Polski. Gest ten miał rozwiązać obawy tych narodów przed polskim rewizjonizmem, spodziewano się jego odwzajemnienia przez Kijów i Mińsk, uważano, że Polska potrzebuje przyjaciół na Wschodzie²⁹. UD wypracowywała w odniesieniu do ZSRR wspomnianą „politykę dwutorowości” — dobrych relacji tak z radzieckimi władzami centralnymi, jak i z republikami związkowymi. W miejsce odchodzącego do historii „ład u jałtański” należało stworzyć nowy porządek i zapobiec groźbie bałkanizacji Europy Środkowo-Wschodniej, czemu miała służyć polityka współpracy i zaufania w skali całego kontynentu³⁰. KLD dokonał zdecydowanego wyboru opcji euroatlantyckiej, a polską politykę wschodnią podporządkowywał zasadniczemu celowi Polski, jakim powinna być integracja ze strukturami zachodnioeuropejskimi. Za prawdziwy wyraz dobrej woli Kremla uznawał jego zgodę na instytucjonalny (wraz z Układem Warszawskim i RWPG) demontaż systemu jałtańskiego. Gdańscy liberałowie nie ukrywali swojej sympatii dla aspiracji niepodległościowych narodów republik związkowych, powołując się na prawo wszystkich narodów do samostanowienia. Wyrażali oni „prometejski” pogląd, że pełna suwerenność Polski może zostać urzeczywistniona dopiero wśród wolnych i demokratycznych narodów Europy, szczególnie Europy Środkowej i Wschodniej³¹.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego ugrupowania liberalno-demokratyczne w zakresie polityki wschodniej starały się wypracowywać strategie, które pozwoliłyby przeciągnąć nowo powstałe u wschodnich granic Polski państwa na stronę przemian demokratycznych i integracji z opcją euroatlantycką, jak również zabezpieczyć je przed podejmowanymi przez Moskwę próbami zdominowania ich w strefie wpływów Kremla. Liberalni demokraci zamierzali zaktywizować środowiska polonijne jako czynnik wprowadzający do polityki tych krajów demokratyczne trendy europeizacyjne i modernizacyjne³². Niemcy z punktu widzenia tych środowisk przestały uchodzić za historyczne zagrożenie dla państw Europy Środkowo-Wschodniej. Nie należało przy tym absolutnie eliminować Rosji z procesów demokratyzacji regionu. Adam Michnik sformułował nawet koncepcję osi Berlin–Warszawa–Moskwa, która usuwałaby dramatyczny wybór geopolityczny krajów Europy Środkowo-Wschodniej między Rosją a Niemcami³³. Jednak idea ta nie znalazła szerszej aprobaty

²⁷ W. Pawlak, Informacja rządu o polityce zagranicznej Polski, Sprawozdanie stenograficzne z 43. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 30 kwietnia 1993 r.

²⁸ J. Dobrosz, Sprawozdanie stenograficzne z 13. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 5 marca 1998 r.

²⁹ E. Skalski, Ćwiczenia z rzeczywistości, „Gazeta Wyborcza”, 1990, nr 41.

³⁰ A. Michnik, Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej RP w 1991 r., Sprawozdanie stenograficzne z 65. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 27 czerwca 1991 r.

³¹ Polska w Europie, „Biuletyn KLD”, 1990.

³² A. Wielowiejski, Uwagi o polityce wschodniej, „Dziś. Przegląd Społeczny”, 1992, nr 10.

³³ A. Michnik, Żyrynowski moja miłość, „Gazeta Wyborcza”, 1994, nr 8.

w UD z racji względnej słabości instytucji demokratycznych w Rosji. Konceptualizacją polityki zagranicznej wśród liberalnych demokratów zajmował się Krzysztof Skubiszewski — szef polskiej dyplomacji w latach 1989-1993. Był on zwolennikiem równego traktowania przez Warszawę wszystkich państw ościennych na Wschodzie, ale właściwa jakość relacji z tymi krajami zależała od ich podejścia do Polski. Jego zdaniem Polska miała ograniczony wpływ na sytuację w tych krajach, a kluczowymi relacjami dla Europy Wschodniej były stosunki rosyjsko-ukraińskie, w które Warszawa nie mogła ingerować jako strona sporów; w interesie Polski leżała pokojowa koegzystencja państw regionu³⁴. Kraje postradzieckie miały być stopniowo włączane we współpracę ogólnoeuropejską na zasadach demokratycznych, a dla Warszawy ważne było, aby działalność państwa polskiego w tej materii nie została odebrana przez Rosję jako akt wrogości³⁵. Niedopuszczalne jednak było — według Skubiszewskiego — uzależnienie geopolitycznych wyborów państw regionu od zgody Moskwy, np. w kwestii wyboru sojuszu militarnego, co jednak inaczej przedstawiało się w praktyce politycznej. Liberalni demokraci szczególne znaczenie w polityce regionalnej przypisywali Ukrainie, która z racji swojego potencjału demograficznego, ekonomicznego i militarnego nie mogła — w ich przekonaniu — pozostawać na marginesie procesów integracyjnych w Europie. Stabilizacja i bezpieczeństwo regionalne miały być realizowane poprzez wspieranie przemian demokratycznych i wolnorynkowych w krajach za wschodnią granicą Polski. Tadeusz Mazowiecki ideę pełnej przynależności — przede wszystkim w sensie kulturowo-cywilizacyjnym — Ukrainy, Białorusi i Litwy do rodziny państw europejskich uznał za jeden z głównych motywów polskiej polityki wschodniej³⁶. Ta ostatnia była postrzegana przez środowiska liberalno-demokratyczne w szerszym, ogólnoeuropejskim kontekście. Bardzo ważne dla Polski w optyce liberalnych demokratów były stosunki z Rosją, ale ceną za to nie mogło być uprzedmiotowienie przez Moskwę Ukrainy, Białorusi oraz Litwy. Utrwalenie suwerenności tych krajów stało się jednym z kluczowych elementów polskiej racji stanu.

Dla polskich środowisk liberalno-demokratycznych Ukraina była tym spośród państw postradzieckich, z którym Polska miała najtrudniejsze stosunki historyczne. Liberalni demokraci postulowali napisanie dziejów Europy Środkowo-Wschodniej siłami historyków reprezentujących państwa tego regionu, co zmusiłoby zainteresowane strony do szczerego rachunku sumienia³⁷. Celem tego przedsięwzięcia miałyby być usunięcie wzajemnych fobii, lęków, stereotypów, antypatii, przeszkadzających rozwojowi normalnych stosunków między tymi krajami. Oczywiście, spośród wydarzeń historycznych największym cieniem na stosunkach polsko-ukraińskich kładły się walki z 1943 r. oraz akcja „Wisła”. Tę ostatnią publicyści wywodzący się ze środowisk liberalno-demokratycznych skłonni byli w ramach krytycznego spojrzenia na powojenną historię Polski określać nawet mianem „czystki etnicznej”³⁸.

Szerokie spektrum poglądów na kwestię polskiej polityki wschodniej na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych było dostrzegane w nurcie chrześcijańsko-demokratycznym (chadeckim). Środowisko PC wnikliwie przyglądało się procesom zachodzącym w Związku Radzieckim, uznając problemy narodowościowe za główną przyczynę postępującej dekompozycji ZSRR. Sytuacja mogła tam się rozwinąć w różny sposób — od antyreformatorskiego spisku funkcjonariuszy KGB po tryumf rosyjskiego nacjonalizmu, który najgłośniej był wyrażany przez organizację Pamiat’. Niemniej PC wyrażało pełne poparcie dla aspiracji niepodległościowych republik bałtyckich, ponieważ ich narody miały w pełni ukształtowaną świadomość narodową, z kolei było sceptyczne wobec dążeń narodów mających problemy z własną tożsamością, np. Ukrainy, stanowiącej obszar bardzo zróżnicowany wewnętrznie i biedny; wyjście poza rynek radziecki mogłoby być dla niej trudnym doświadczeniem³⁹. PC ostrożnie szermowało hasłem samostanowienia narodów, ponieważ niepewny był kierunek, jaki obiorą nowe państwa postradzieckie — mogła to

³⁴ K. Skubiszewski, *Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości. Przemówienia, oświadczenia, wywiady 1989-1993*, Warszawa 1997, s. 269-282.

³⁵ Idem, *Pozycja Polski w Europie: dziś i jutro*, „Gazeta Wyborcza”, 1994, nr 8.

³⁶ T. Mazowiecki, *Sprawozdanie stenograficzne z 13. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 5 marca 1998 r.*

³⁷ J. Trybusiewicz, *Wspólna historia — szansa i odpowiedzialność*, „Gazeta Wyborcza”, 1992, nr 28.

³⁸ L. Wołoskiuk, *Akcja „Wisła” — przyczyny, przebieg, skutki*, „Tygodnik Powszechny”, 1997, nr 13.

³⁹ *Cud nad Wilejką*, „Tygodnik Solidarność”, 1990, nr 11.

być opcja antypolska, czyli proniemiecka⁴⁰. Wobec chaosu, jaki miał miejsce za wschodnią granicą Polski, najbardziej optymalnym wyjściem dla Warszawy pozostawało szukanie oparcia w strukturach euroatlantyckich, a stanowiąc ich część, Polska mogłaby pełnić funkcję państwa przyciągającego do Europy kraje postradzieckie, co było też polityką określonego wyboru cywilizacyjnego⁴¹. PC z dużą ostrożnością podchodziło do lansowanej przez liberalnych demokratów koncepcji sojuszu polsko-ukraińskiego, uważając, iż dźwignią budowy ukraińskiej tożsamości jest eksploatacja antypolskich odniesień historycznych i negatywnych stereotypów⁴². Z kolei inna z partii chadeckich — ZChN — manifestowała znacznie większy eurosceptycyzm niż PC, uznając za główny kierunek polskiej polityki zagranicznej wektor wschodni. Jednak Polska była zbyt słaba, aby czynnie zaangażować się w wydarzenia za wschodnią granicą, w związku z czym najwygodniejsza dla Warszawy była postawa uważnego obserwatora. Najważniejszymi partnerami na Wschodzie dla Polski miały być radzieckie władze centralne i Rosja, chociaż ZChN nie negowało także emancypacyjnych dążeń innych republik związkowych⁴³. Jednak polityka Warszawy wobec nich miała być uzależniona od ich stosunku do Polski i do żyjącej w nich ludności polskiej⁴⁴. Stanowisko ZChN wobec procesów i wydarzeń za wschodnią granicą Polski było niejednoznaczne i niekonsekwentne, co przejawiało się np. w ambiwalentnej postawie jednego z liderów tej partii, Stefana Niesiołowskiego. Z jednej strony twierdził on, że Warszawa nie powinna angażować się w uznawanie nowych państw postradzieckich z powodu budowania przez nie swojej tożsamości na antypolskiej retoryce, a z drugiej uważał dążenia radzieckich republik związkowych za w pełni uzasadnione i zgodne z zasadą samostanowienia narodów⁴⁵. Uznanie niepodległości tych krajów ZChN zalecał po jej utrwaleniu się.

Właśnie kwestia trwałości niepodległego bytu państw postradzieckich i ich zdolność do zapanowania nad negatywnymi zjawiskami, odziedziczonymi siłą rzeczy po ZSRR, znajdowała się w centrum uwagi ugrupowań chadeckich. Szybko zauważono doniosłość sporów rosyjsko-ukraińskich dla ogólnych relacji w przestrzeni postradzieckiej. Dostrzeżono złożoność sytuacji społeczno-politycznej i ekonomicznej na Ukrainie, poddając ją bardziej gruntownej analizie⁴⁶. Wśród polityków chadeckich dominował pogląd, że Ukraina jest państwem bardzo niestabilnym i przez to być może sezonowym. Analizowano także wiodące na Ukrainie koncepcje polityki zagranicznej, zauważając opcje: proniemiecką, prorosyjską oraz bałtycko-czarnomorską; brak tu orientacji propolskiej miał być wyrazem obaw Kijowa przed potencjalnym polskim hegemonizmem⁴⁷. W środowiskach chadeckich poddawano krytyce projekt polsko-ukraińskiego sojuszu polityczno-wojskowego oraz „partnerstwa strategicznego”, nie widząc szczególnego poparcia dla tej koncepcji na Zachodzie; celem tak Polski, jak i Ukrainy miała być integracja ze strukturami euroatlantyckimi⁴⁸. Istotny wpływ na kształtowanie się polskiej polityki wschodniej wywarły koncepcje Zdzisława Najdera — byłego szefa sekcji polskiej Radia Wolna Europa, którego zdaniem uwaga Warszawy na Wschodzie miała być skupiona na dwóch wektorach — rosyjskim oraz na pozostałych wschodnich sąsiadach Polski. Publicysta ten podzielał poglądy wspomnianego już emigracyjnego środowiska paryskiej „Kultury” i kładł duży nacisk na umacnianie niepodległości Ukrainy, Litwy i Białorusi w myśl „idei jagiellońskiej”⁴⁹. Podobnie ZChN nadawało wielkie znaczenie stosunkom z Rosją, ale jego politycy wyrażali dezaprobatę wobec rosyjskich prób odbudowy dawnej radzieckiej strefy wpływów Moskwy. Dostrzegali oni trudną pozycję Kijowa w relacjach z Federacją Rosyjską i jego uzależnienie surowcowe od wschodniego

⁴⁰ W. Giełżyński, Wariant rezerwowy: Europa Środkowa, „Tygodnik Solidarność”, 1990, nr 9; M. Zieliński, Polska na marginesie, „Centrum. Tygodnik Polityczny”, 1991, nr 38.

⁴¹ S. Wilczyński, Priorytety polityki zagranicznej RP, „Centrum. Tygodnik Polityczny”, 1991, nr 34.

⁴² S. Bierwicki, Pod żółto-niebieską flagą, „Centrum. Tygodnik Polityczny”, 1991, nr 31.

⁴³ J. Łopuszański, Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej RP w 1990 r., Sprawozdanie stenograficzne z 28. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 26 kwietnia 1990 r.

⁴⁴ Deklaracja ideowo-programowa przyjęta przez II Zjazd ZChN, Warszawa, 12-13 stycznia 1991 r., s. 3.

⁴⁵ S. Niesiołowski, Propozycje polityki zagranicznej Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego, „Sprawa Polska”, 1991, nr 5.

⁴⁶ A. J. Madera, Ukraina — między Rosją a anarchią, „Ład”, 1994, nr 20.

⁴⁷ K. Wykrętowicz, Ukraińska niepodległość, „Tygodnik Solidarność”, 1992, nr 27.

⁴⁸ T. A. Olszański, Czy rzeczywiście zmarnowane lata?, „Nowe Państwo”, 1996, nr 46; idem, Ukraina a polityka polska, „Nowe Państwo”, 1996, nr 42.

⁴⁹ Z. Najder, O polityce wschodniej, „Tygodnik Solidarność”, 1994, nr 14; idem, W sercu Europy: zbiór komentarzy z „Tygodnika Solidarność”, Warszawa 1998.

sąsiada⁵⁰. Nacisk na budowę poprawnych stosunków politycznych i gospodarczych z Rosją w optyce działaczy ZChN był podyktowany groźbą dominacji niemieckiej nad krajami Europy Środkowo-Wschodniej, co mogło zostać skutecznie zneutralizowane przez dobre stosunki Warszawy z Moskwą. Zbliżenie z Rosją miało zneutralizować także tendencje proniemieckie w polityce Ukrainy i innych wschodnich sąsiadów Polski⁵¹. Z czasem jednak pełne rezerwy stanowisko ZChN wobec Ukrainy, Litwy i Białorusi zaczęło ulegać zmianie, a politycy tej partii zaczęli dostrzegać ich krzepnącą niepodległość jako wartość pozytywną i stanowiącą czynnik równowagi w Europie Środkowo-Wschodniej. Polska mogła pomóc tym państwom, otwierając się na szeroką współpracę z nimi, co też miało wzmocnić Polskę w kontekście jej aspiracji euroatlantyckich⁵². Również wspierający prezydenta Lecha Wałęsę BBWR uważał Rosję za najważniejsze państwo na Wschodzie. Polska powinna była dążyć do wypracowania partnerskich relacji z Federacją Rosyjską, pełniąc tradycyjną dla siebie funkcję pomostu kulturowego, gdyż nie mogła dopuścić do tego, by stała się państwem frontowym. BBWR uznawał jednak za niedopuszczalne odtworzenie rosyjskiej supremacji nad Europą Środkowo-Wschodnią w radzieckim lub jakimkolwiek innym neoimperialnym stylu. Z czasem ewoluowało także stanowisko tej partii, która zaczęła krytykować politykę przetrzucania mostów nad tą częścią Europy przez Berlin i Moskwę. Z tej perspektywy umocnienie niepodległego bytu Ukrainy, Litwy i Białorusi było zgodne z polską racją stanu. Z perspektywy tego ugrupowania, zwłaszcza w obliczu wstąpienia Polski do NATO, szczególną wagę dla Warszawy miały stosunki z Ukrainą, której niepodległość zaczynała być postrzegana jako warunek polskiej niepodległości.

Z kolei kwestia wspólnej historii polsko-ukraińskiej była dla ugrupowań chadeckich bardzo istotna — w szczególności z punktu widzenia ogromu cierpień, jakie te dwa pokrewne narody sobie zadały. Chadecja, odwołująca się przecież do wartości chrześcijańskich, opowiadała się za pojednaniem polsko-ukraińskim, które miało dwa wymiary — moralny i polityczny. Jednak pojednanie to nie zwalniało żadnej ze stron z obowiązku pełnego rzetelnego zbadania tragicznych wydarzeń — na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w 1943 r., jak również akcji „Wisła”. Wielkie cierpienie było niewątpliwie udziałem obu narodów, jakkolwiek w ocenie ZChN akcja „Wisła” była konsekwencją działalności Ukraińskiej Armii Powstańczej. Politycy tego ugrupowania zajęli stanowisko w sprawie roszczeń Ukraińców poszkodowanych w trakcie akcji przesiedleńczej, stwierdzając, że należy je zaspokajać po uprzednim zaspokojeniu przez rząd ukraiński pretensji Polaków poszkodowanych przez ukraińskich nacjonalistów podczas II wojny światowej⁵³. Formacje chadeckie godziły się z utratą Kresów Wschodnich i nowymi granicami Polski, ale jednocześnie zwracały uwagę na konieczność ochrony mniejszości polskiej na Ukrainie.

4.3. Prawica

Polską prawicę parlamentarną w latach 1989-1999 stanowiły ugrupowania polityczne należące do nurtów niepodległościowego i konserwatywnego. Pierwszą opcję reprezentowały KPN i w późniejszym okresie ROP. KPN powstała w 1979 r. i była najstarszą partią antykomunistyczną w Europie Środkowo-Wschodniej. Formacja ta zakładała upadek komunizmu, a trwająca od połowy lat osiemdziesiątych w Związku Radzieckim pieriestrojka była symptomem tendencji rozpadowych komunistycznego imperium. W kwestii polskiej polityki wschodniej KPN lansowała koncepcję „Międzymorza” — bloku państw położonych między Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym, mającego stanowić realną przeciwwagę geopolityczną i gospodarczą dla Rosji i Niemiec. Ugrupowanie to przekonane o nieuchronności rozpadu ZSRR wyrażało całkowite poparcie dla emancypacji republik związkowych. Leszek Moczulski, założyciel i lider KPN, propagował hasła poszanowania odrębności każdego narodu i jego prawa do niepodległego bytu państwowego — przy zachowaniu integralności terytorialnej w ramach obecnych granic, poszanowania praw mniejszości narodowych i zapobiegania konfliktom na tle etniczno-religijnym, zorganizowania wszechstronnej pomocy dla nowo powstających państw oraz podjęcia działań zmierzających do integracji „Międzymorza”⁵⁴.

⁵⁰ W. Wasiutyński, Nowa mapa Europy, „Sprawa Polska”, 1992, nr 11.

⁵¹ M. Piłka, Rosja nasz sojusznik?, „Myśl Polska”, 1993, nr 5.

⁵² S. Niesiołowski, Sprawozdanie stenograficzne z 13. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 5 marca 1998 r.

⁵³ M. Sienkiewicz, Współczesne polskie nurty polityczne..., s. 202.

⁵⁴ L. Moczulski, Wolność nasza i wasza, „Opinia”, 1990, nr 4.

Ogłoszenie niepodległości przez Litwę, Ukrainę i Białoruś spotkało się z pełnym poparciem KPN, uznającej to za wzmocnienie niepodległości i bezpieczeństwa Polski. Z punktu widzenia tej formacji celem finalnym polskiej polityki wschodniej powinna była stać się integracja ze strukturami zachodnioeuropejskimi (przede wszystkim z NATO), jednak była to perspektywa długookresowa. Dlatego też aktualnym priorytetem dla Warszawy miała być w pierwszej kolejności integracja środkowo-wschodnioeuropejska na fundamencie „Międzymorza”. Głównymi ośrodkami tej struktury miały być Polska i Ukraina, będące największymi i najsilniejszymi państwami regionu. L. Moczulski twierdził, że Warszawa nie może dopuścić do przekształcenia się jej otoczenia międzynarodowego w „szarą strefę”, ponieważ ta wcześniej czy później zostanie zdominowana przez silnego gracza geopolitycznego — najprawdopodobniej Rosję⁵⁵. Wstąpienie Polski do NATO, które odbyło się według odmiennego od wizji KPN scenariusza, zmusiło to ugrupowanie do częściowej rewizji swoich tez. Konfederaci zaczęli lansować projekt Zjednoczonej Europy jako „Europy Ojczyzn”. Uznano, iż ta wielka struktura powinna zachować swój podwójnie pluralistyczny charakter — zarówno na poziomie państw narodowych, jak i regionów kulturowo-geograficznych — jednym z których miało być „Międzymorze”⁵⁶. Projekt ten przewidywał uprzednią integrację wewnętrzną „Międzymorza” przed wstąpieniem krajów Europy Środkowo-Wschodniej do Unii Europejskiej, co miało pozwolić na zharmonizowanie całego europejskiego procesu integracyjnego. Polska jako członek NATO powinna była wówczas skoncentrować swoje starania na wprowadzeniu do tej struktury Ukrainy, której geostrategiczne położenie czyniło ten kraj pożądanym we wszelkich sojuszach⁵⁷. Dla KPN Ukraina była najważniejszym partnerem Polski w polityce europejskiej. Podobne stanowisko w kwestii ukraińskiej zajęła inna partia reprezentująca nurt niepodległościowy — ROP, przyznający Ukrainie priorytetową rangę w polskiej polityce wschodniej⁵⁸. Władze tego ugrupowania powtarzały tezę głoszoną przez niektóre inne polskie formacje parlamentarne, iż niepodległość i bezpieczeństwo Polski pozostają w ścisłej korelacji z istnieniem niepodległej Ukrainy.

W kwestii wspólnej przeszłości polsko-ukraińskiej KPN starała się podkreślać fakty współdziałania Polaków i Ukraińców. Przykładem takiej kooperacji był sojusz Józefa Piłsudskiego i Semena Petlury⁵⁹. Z kolei politycy ROP stwierdzali, że relacje polsko-ukraińskie są bardzo obciążone tragiczną historią, obfitującą we wzajemną nienawiść, waśnie, walki i zbrodnie⁶⁰. Stopień odpowiedzialności nie jest jednak równy, jest on różny dla każdej ze stron w konkretnych okresach historycznych. ROP opowiadał się za rzetelną i uczciwą obopólną pracą poznawczą w zakresie wspólnych dziejów. Partia ta zaprotestowała jednak stanowczo, gdy władze Lwowa nosiły się z zamiarem usunięcia polskich symboli narodowych i wojskowych z Cmentarza Orłąt Lwowskich. Jej politycy podkreślali, że w tej nekropolii pochowani są także żołnierze Semena Petlury, co jest świadectwem polsko-ukraińskiego braterstwa broni. Pojednanie obu narodów — głoszone — musi być efektem dobrej woli obu stron. ROP wskazywał, że sporami między Polakami a Ukraińcami oraz podsycaniem ich wzajemnych pretensji zainteresowane są państwa trzecie, dlatego też ważne jest poszukiwanie we wspólnej historii przykładów współdziałania, a nie wystawianie sobie tylko rachunków krzywd.

Częścią polskiej prawicy były także nurty konserwatywny oraz narodowy. Jednak ten ostatni nie posiadał w opisywanym okresie reprezentacji parlamentarnej. Z kolei konserwatyści początkowo mieli symboliczną reprezentację — 3 posłów Unii Polityki Realnej (UPR) w latach 1991-1993. Dopiero w okresie 1997-2001 połączone siły konserwatywne (jednak bez UPR) jako Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe (SKL) wprowadziły do parlamentu 15 posłów i 4 senatorów w ramach koalicji wyborczej AWS. Orientacja UPR w polityce wschodniej była wyraźnie prorosyjska, a przed rozpadem Związku Radzieckiego cechowała się sporym sceptycyzmem i krytycyzmem

⁵⁵ Idem, Dyskusja nad informacją rządu o polityce zagranicznej RP w 1993 r., Sprawozdanie stenograficzne z 43. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 30 kwietnia 1993 r.

⁵⁶ M. Sienkiewicz, Współczesne polskie nurty polityczne..., s. 147.

⁵⁷ A. Słomka, Sprawozdanie stenograficzne z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 17 lutego 1999 r.

⁵⁸ J. Olszewski, Sprawozdanie stenograficzne z 13. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 5 marca 1998 r.

⁵⁹ F. Zwierzyński, Walczyli o wolną Ukrainę, „Konfederata Krakowski”, 1998, nr 6.

⁶⁰ J. Olszewski, Sprawozdanie stenograficzne z 13. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 5 marca 1998 r.

wobec procesów emancypacyjnych zachodzących w republikach związkowych, gdyż — jak twierdzono — jakość ich rzeczywistej suwerenności i niepodległości byłaby wątpliwa. Natomiast SKL w 1997 r. oceniał polską politykę wschodnią z całkowicie innej już perspektywy, choć już wcześniej jego politycy jako członkowie UD i UW z sympatią podchodzili do niepodległościowych aspiracji, a potem do niepodległego bytu radzieckich republik związkowych. Według liderów SKL polityka wschodnia Warszawy powinna koncentrować się na budowie „długofalowego układu równowagi” w Europie Środkowo-Wschodniej, którego kluczowym elementem miało być państwo ukraińskie, dlatego też politycy tej partii opowiadali się za ścisłym sojuszem Polski i Ukrainy, w czym otwarcie nawiązywali do koncepcji opracowanych niegdyś przez emigracyjne środowisko paryskiej „Kultury”⁶¹. Lider SKL, Bronisław Komorowski, uważał, że zbudowanie partnerskich relacji pomiędzy Polską i Rosją będzie możliwe jedynie w przypadku trwałego wydobycia Ukrainy, Białorusi i Litwy spod rosyjskiej hegemonii. W optyce tej formacji Polska po wstąpieniu do NATO nie mogła stać się państwem frontowym, musiała aktywnie sprzyjać integracji krajów postradzieckich, zwłaszcza Ukrainy, z opcją euroatlantycką, ale jednocześnie unikać konfrontacji z Rosją.

5. Rekapitulacja

Rozpoczęta w połowie lat osiemdziesiątych przez Michaiła Gorbaczowa próba demokratycznej korekty i reform systemu komunistycznego, nazywana pierestrojką, doprowadziła najpierw do upadku komunizmu w państwach obozu socjalistycznego, którego część stanowiła Polska, a później wyzwoliła mechanizmy dezintegracyjne w samym Związku Radzieckim. Na fali demokratyzacji i liberalizacji systemu republiki związkowe domagały się większej samodzielności, co zapoczątkowało proces ich politycznej emancypacji, a później secesji z ZSRR. Procesom tym z wielką uwagą przyglądało się odzyskujące suwerenność państwo polskie, gdyż wpływały one na sytuację Polski na arenie międzynarodowej. Wiele środowisk w Polsce podejmowało się konceptualizacji polskiej strategii wobec nowych wyłaniających się niepodległych państw. Wielość tych koncepcji wynikała z nieprzewidywalności rozwoju wypadków za wschodnią granicą RP oraz z wielości prawdopodobnych scenariuszy. Polskie ugrupowania parlamentarne zajmowały więc wobec nowych bytów państwowych na obszarze postradzieckim często skrajnie odmienne względem siebie stanowiska — od sceptycyzmu po entuzjazm. Umacnianie się niepodległości nowych wschodnich sąsiadów Polski zmieniało i ujednotaczało punkty widzenia polskich elit parlamentarnych, nakazując widzieć w nowych państwach element bezpieczeństwa i stabilizacji w Europie.

Polska, integrując się stopniowo z opcją euroatlantycką, pragnęła, aby ta orientacja stała się wiodącą dla młodych państw na Wschodzie. Początkowo polskie elity parlamentarne raczej nie koncentrowały się na poszczególnych państwach postradzieckich (wyjątkiem była KPN i częściowo KLD), traktowały je „zbiorczo” w kontekście integracji Polski ze strukturami zachodnioeuropejskimi, obserwując przy tym uważnie reakcje Rosji. Jednak z czasem, wraz z postępującą integracją europejską, szczególną uwagę zwrócono na Ukrainę, którą zaczęto postrzegać jako partnera strategicznego i głównego adresata polskiej polityki wschodniej. Teza, że bez niepodległej Ukrainy nie ma silnej i suwerennej Polski, stała się jednym z aksjomatów polskiej polityki zagranicznej. Szczególną rangę polskie formacje parlamentarne nadały usunięciu ze wzajemnych stosunków obciążeń historycznych, opowiadając się za pojednaniem między oboma państwami i narodami. Niekiedy jednak pewne idealistyczne treści i wyobrażenia, w oparciu o które formułowane są założenia oraz cele polskiej polityki wobec Ukrainy, są negatywnie weryfikowane przez praktykę polityczną. Nie znaczy to jednak, że należy je porzucać i rezygnować z wytrwałości we wprowadzaniu ich w życie.

⁶¹ B. Komorowski, *Wschodnie wyzwanie*, „Myśl Konserwatywna”, 1997, nr 1.

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ В СТОСУНКУ ДО СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Здійснено аналіз ролі промоції польської культури на міжнародній арені як засобу встановлення відносин з державами і народами, як чинника самовираження і позиціонування країни на світовій арені та в масовій свідомості. Висвітлено механізми державного регулювання культурної політики Польщі, ролі польських державних інституцій в її реалізації в Україні.

Ключові слова: культурна політика, дипломатія, промоція польської культури.

Irena Baładyńska. Polityka kulturalna Polski w stosunku do współczesnej Ukrainy.

Autorka przeanalizowała rolę promowania polskiej kultury na arenie międzynarodowej, jako sposobu nawiązania stosunków z państwami i narodami, czynnika autoprezentacji, pozycjonowania państwa na arenie międzynarodowej i w świadomości masowej. Ukazała mechanizmy regulacji polityki kulturalnej Polski i roli polskich instytucji państwowych w jej realizacji na Ukrainie.

Słowa kluczowe: polityka kulturalna, dyplomacja, promocja polskiej kultury.

Ірина Баладинская. Культурная политика Польши в отношении к современной Украине.

Осуществлен анализ роли промоции польской культуры как средства установления отношений с государствами и народами, как фактор самовыражения и позиционирования страны на мировой арене и в массовом сознании. Освещены механизмы государственного регулирования культурной политики Польши, роли польских государственных учреждений в ее реализации в Украине.

Ключевые слова: культурная политика, дипломатия, продвижение польской культуры.

Iryna Baladinskaya. Cultural Politics of Poland in Relation to Modern Ukraine.

The article suggests the analysis of the role of the Polish cultural policy promotion in the international arena as a means of establishing relations with the countries and peoples, as the factor of self-expression and positioning of the country in the world and in the public mind. The mechanisms of state regulation of cultural policy in Poland and the role of Polish government agencies in its implementation has been described.

Key words: cultural politics, diplomacy, the promotion of Polish culture.

З посиленням глобалізації в останні десятиліття світ перетворився на величезний інформаційний простір, де все сильніше відчувається взаємозв'язок і часто — взаємозалежність країн світового співтовариства одна від одної. Це спричинило ряд змін у міжнародних відносинах. По-перше, самі міжнародні зв'язки припинили бути прерогативою професійних дипломатів і пронизали все суспільство, проникаючи з області суто політичної, державної в різні рівні й різні сфери діяльності. По-друге, зростаючу роль у житті суспільства відіграють інформаційні потоки, спрямовуючи сприйняття, мислення і подальші дії в певне рiчище.

Стосовно культури в умовах глобалізації лунають різні оцінки і прогнози. З одного боку, висловлюється побоювання про можливе стирання національної ідентичності в процесі уніфікації та глобального «змішання культур», з іншого боку — глобалізація в силу встановлення інформаційної відкритості допомагає народам оформити, донести, висловити свою національну ідентичність найбільш повно.

Культурний сектор є одним із найбільш важливих компонентів європейського та світового соціального і економічного простору, який в той же час абсорбує і каталізує розвиток інформаційних та комунікаційних технологій. Для цивілізації, яка зараз становить одну велику площину комунікації держав, економік, суспільств, культура є важливим носієм спілкування, уможливорює перебування у світі. Креативна індустрія стає одним із найбільш інноваційних секторів економіки, стимулятором розвитку технологій, які вона власне і використовує. У таких умовах зростає роль культурної дипломатії. Вона слугує засобом встановлення відносин з іншими державами і народами, а також засобом самовираження і позиціонування країни на світовій арені та в масовій свідомості. Крім того, культурна дипломатія служить певним державам, свого роду механізмом компенсації: недостатність

«жорсткої» сили (військової, економічної тощо) виправляється використанням «м'якої» сили», тобто здійсненням впливу за допомогою іміджу країни та її репутації. Зокрема, таким шляхом рухається і Польща, яка все активніше задіює культурний фактор.

Дана проблематика досить докладно висвітлена в роботах польських авторів. Науковці зверталися до теми організаційної структури культурної дипломатії Польщі в рамках як загальних, так і спеціальних досліджень. Серед найбільш ґрунтовних розвідок необхідно виокремити роботу Радослава Зендеровського, у якій представлено цілісний аналіз міжнародних культурних зв'язків на сучасному етапі [1].

Особливе місце серед досліджень, присвячених цьому питанню, займає рапорт, підготовлений за дорученням Міністерства культури і національної спадщини Польщі, в якому підсумовуються зміни, що відбулися в секторі культури у Польщі протягом останніх двадцяти років [2].

У роботах Рафала Вішнєвського [3], Павла Коваля [4], Катажини Коженювської [5] увага акцентується на можливостях польської культурної дипломатії на Сході, а саме ролі культурної політики Польщі у підтримці освітньої і культурної діяльності поляків Білорусії, України, Литви, Росії, і в таких спосіб формування позитивного сприйняття впливовою елітою цих країн образу Польщі.

В українській науковій думці тема культурної політики Польщі щодо України не стала предметом окремого дослідження. Вона розглядається фрагментарно в рамках розвідок загального характеру, присвячених українсько-польським культурним зв'язкам [6]. Певну спробу дослідити особливості польської культурної дипломатії здійснив у своїй статті А. Ціватий [7]. Привертають увагу дослідження Н. Медведчук, в яких автор аналізує сучасний стан та перспективи розвитку української та польської культурної дипломатії, висвітлює питання фінансування культури у Польщі. Автор розглядає теорію та практику економіки культури у ЄС, і на цій основі аналізує специфіку фінансування культури у Польщі після набуття нею статусу держави-члена ЄС. Н. Медведчук підкреслює важливість і значення вивчення даної проблематики в контексті вироблення основ української культурної політики, зразком для якої визнано саме польську модель [8].

З огляду на вищезазначене, метою даної статті є висвітлення механізмів державного регулювання культурної дипломатії Польщі, ролі та уповноважень польських державних інституцій щодо реалізації концепції культурної політики Польщі, скерованої на Україну.

Ключовими поняттями нашого дослідження є «культурна політика», «зовнішня культурна політика» та «культурна дипломатія». Термін «зовнішня культурна політика» має загальний характер. Це поняття означає політичний процес використання культури як самостійного інструменту, який має концептуальну основу та містить план скоординованих, розрахованих дій на довгі роки. Зовнішня культурна політика є складовою культурної політики держави в цілому, її основи закріплюються у відповідних документах. Відповідно до визначення американського політолога Мільтона К. Каммінгса, культурна дипломатія — це «обмін ідеями, інформацією, цінностями, традиціями, віруваннями та іншими аспектами культури, які можуть сприяти покращенню взаєморозуміння» [9].

Потенціал культури у зовнішній політиці Польщі став використовуватися відносно недавно. Як зазначають польські дослідники, довгий час пріоритетними залишалися політичні та економічні відносини, а культура як дієвий чинник політичної стратегії держави, залишалася поза увагою політиків.

Але, починаючи з дев'яностих років активно обговорюється теза, що попередні методи просування культури вичерпали свої творчі можливості й досягли певного рівня ефективності. У сучасному світі вже практично неможливо провадити ефективну дипломатію і зовнішню економічну політику без міжнародних культурних обмінів і культурної дипломатії. Культура — це вже не просто додаток до економіки. Це її невід'ємна, динамічна сфера, що може найкращим чином використовувати сучасні засоби масової інформації для розвитку.

Дискусії щодо просування Польщі через культуру інтенсифікуються у другій половині дев'яностих років. Головними державними структурами, які мали широкі можливості в порівнянні з іншими державними структурами щодо реалізації зовнішньої культурної політики, стали Міністерство закордонних справ та Міністерство культури і мистецтв Польщі. У зв'язку з цим одним із ключових завдань першого стала реалізація стратегії культурної дипломатії як форми представлення країни на міжнародній арені за допомогою культури, а діяльність Міністерства культури, що безпосередньо пов'язана з культурною політикою, була спрямована на розв'язання нагальних проблем як усередині країни, так і за її межами.

До числа функцій міністерств входила розробка державних програм у сфері культури та участь в їх реалізації. Крім того, вони виступали як координатори діяльності інших міністерств і відомств, задіяних у сфері зовнішніх культурних зв'язків країни. Так, у 1998 році були представлені основні принципи та напрямки діяльності Міністерства закордонних справ та Міністерства культури і мистецтв, у тому числі просування польської культури за кордоном [10]. У жовтні 1999 року Броніслав Геремек (міністр закордонних справ) та Анджей Закревський (міністр культури і мистецтв) підписали лист про наміри, в якому були викладені сфери співпраці обох установ щодо промоції польської культури [11]. Цей документ окреслив концептуальні засади просування польської культури за кордоном як одного з пріоритетних напрямків зовнішньої політики держави.

Роль промоції культури була пов'язана з головною політичною метою Польщі, а саме: інтеграцією з європейськими структурами. Польщі необхідно було змінити свій не вигідний образ, який домінував у деяких європейських країнах, а також відкрити себе для тих країн, які практично не мали ніякого уявлення про Польщу. Проведені Міністерством закордонних справ дослідження засвідчили, що негативні оцінки часто спиралися на стереотипи, відсутність актуальних знань про Польщу. З огляду на таку ситуацію, було визнано, що зміна образу країни можлива завдяки просуванню польської культури. Умови інтеграції в європейські структури також диктували необхідність відповідних реформ та інституційних змін, впровадження нового виміру професіоналізму, який також означав командну роботу, партнерство та нові організаційні схеми.

З часом утвердилася думка про необхідність представлення польського культурного доробку як частини європейської культури на основі опрацювання і реалізації міжнародних проектів. У зв'язку з цим 2000 рік можна вважати переломною датою. Громадський комітет (Komitet Społeczny) Ради Міністрів прийняв «Інформацію про реформу польської культурної дипломатії», підготовлену Міністерством закордонних справ [12].

Підготовлена Міністерством закордонних справ програма реформування культурної дипломатії включала: 1) опрацювання загальної концепції та пріоритетів промоційної діяльності культурної політики за кордоном; 2) окреслення засад співпраці з іншими суб'єктами, які дотичні до реалізації міжнародного співробітництва в галузі культури та освіти; 3) підготовку змістової та організаційної бази промоції польської культури.

Наслідком таких перетворень стало опрацювання обов'язкової стратегії на основі інтегрованої діяльності низки міністерств, включаючи Міністерство культури; збільшилася кількість культурних презентацій, організованих за кордоном (Департамент промоції МЗС реалізував 4000 заходів, що у два рази перевищило результати попереднього року). Польща випрацювала програму «Культура 2000», яка була затверджена рішенням Ради ЄС та Європейського Парламенту від 14 лютого 2000 року на термін п'ять років, починаючи з 1 січня 2000 року до 31 грудня 2004 року. Загальний бюджет програми становив 167 млн євро. З 2001 року Польща є регулярною учасницею програми «Культура 2000», основною метою якої є окреслення єдиного культурного простору для народів Європи. Програма підтримує проекти, пов'язані з культурним співробітництвом країн-учасниць програми, а також спільні проекти в рамках європейської мережі культурної співпраці [13].

Краків здобув титул культурної столиці Європи; з'явилася ідея «Року Польщі», яку, зокрема, в Україні було реалізовано з березня 2004 року. На 2001 рік було заплановано Польсько-український Конгрес культури [14].

У період 2000–2004 років відбувалось інтенсивне просування культурних проєктів, пов'язаних, у першу чергу, з інтеграцією з Європейським Союзом. Виразнішим стало переконання, що проєкт «Рік Польщі» повинен бути адаптований до очікувань, можливостей і потенціального попиту в країні, в якій він буде організований. Це був також період створення нових інститутів — Інституту Адама Міцкевича (2000 рік), галузевих інститутів книги, театру (2004 рік).

У 2004 році Міністерством культури і мистецтв було підготовлено «Національну стратегію розвитку культури на 2004–2013 роки» [15]. У першу чергу вона стосувалася питань, пов'язаних зі станом культури в самій Польщі, але увага також акцентувалася на важливості культури в економічному контексті в рамках європейського виміру. У цей період підкреслюються характер і роль співпраці в рамках європейських фондів та пов'язаних з ними рекламних можливостей. На основі цих керівних принципів було окреслено ряд пріоритетів. Серед них і зовнішня культурна стратегія, що стосувалася формування позитивного образу Польщі та її промоції за кордоном через презентацію польської культури, польських митців та їх досягнень, здійснення міжнародного співробітництва; реалізація «Програми Фридерік Шопен», розрахованої на 2005–2010 роки (до 200-ї річниці народження митця) як суттєвого елементу розвитку культурного туризму; ефективне використання коштів ЄС в рамках програми «Promesa»; визнання спадщини в якості важливого елемента політики культурного поступу за кордоном.

У 2005 році назва Міністерства культури і мистецтв була змінена на Міністерство культури і національної спадщини. Міністерство представило документ «Політика підтримки в сфері культури і національної спадщини». У контексті зовнішньої культурної стратегії передбачалося активне просування польської культури за кордоном через ефективне реформування Інституту Адама Міцкевича; підготовка та реалізація нової програми промоції культури за кордоном; проведення програми «Добросусідство» (культурний обмін молоді з України та Білорусі); розвиток спеціальної програми щодо охорони культурної спадщини на Сході; ефективне використання європейських фондів.

4 грудня 2006 р. міністр культури і національної спадщини Казімеж Міхал Уяздовський представив оперативну програму міністерства на 2007 рік. У ній зазначалося, що 2007 рік стане роком прориву з огляду на фінансування культури в Польщі. В бюджеті Міністерства культури на 2007 рік на охорону пам'яток було зарезервовано більше 100 млн доларів США, що представляло собою зростання на 150% порівняно з 2006 роком, і стало найбільшою сумою, яку виділено на охорону культурної спадщини з 1989 року. Завдяки зусиллям Міністерства обсяг коштів від ЄС на період 2007–2013 рр. збільшився з 350 до більш ніж 490 млн євро. Також було заплановано, що загальний бюджет 12 оперативних програм Міністерства культури в 2007 році буде складати більше 300 млн злотих. До нововведень увійшли програма «Виспянський», започаткована з нагоди оголошення 2007-го року роком Станіслава Виспянського. Додатково до оперативної програми «Культурна спадщина» було введено два нових пріоритети: створення цифрових засобів культурної спадщини та охорона історичних кладовищ. Для підтримки діяльності організацій, які займалися консервацією та реставрацією некрополів, Міністерство в своєму бюджеті зарезервувало понад 3 млн злотих [16].

2007–2008 роки можна вважати періодом політичних змін, а отже, і змін у зовнішній культурній політиці Польщі. У 2008 році Міністерство закордонних справ представило рамкову стратегію промоції Польщі в 2008–2015 роках на основі інтегрованої відомчої діяльності [17].

Вперше за двадцятирічну історію так широко і всебічно прем'єр-міністр Польщі задекларував проблеми культури, що стосувалися перегляду пріоритетів і принципів культурної політики держави, поєднання традиції і сучасності, а також реформування організації та фінансування сфери культури [18]. Вперше публічно чинний голова уряду озвучив термін «індустрія культури». Конкретні кроки щодо присутності польської культури в Україні у цей період означені у відповіді державного секретаря Міністерства закордонних

справ РП Яна Борковського на запит депутатів Люціана Карасевича та Єжи Полячека (лист № SPS-023-6521/08 від 19 листопада 2008 р.) в справі положень, що містяться в exposé прем'єр-міністра Польщі Дональда Туска 23 листопада 2007 року щодо активізації польської зовнішньої політики стосовно до України [19].

Проаналізувавши цей документ, можна зробити висновок, що основні акценти у зовнішній культурній політиці Польщі, які впливали на промоцію польської культури за кордоном і представляли найважливіші її сфери, стосувалися: 1) організації низки проєктів: виставок, презентацій, концертів та інших форм у галузі живопису, скульптури, фотографії, кіно, театру, музики, польської мови, історії та літератури; 2) організації навчальних візитів до Польщі для осіб, які мають можливість впливу на формування громадської думки у своїх країнах; 3) фінансування стипендій для іноземців, які навчаються в Польщі та стипендій для діячів у галузі культури та мистецтва; 4) створення інтернет-порталів різними мовами і використання соціальних мереж; 5) утримання історичних будівель, пов'язаних з історією Польщі, які знаходяться за межами держави.

У вищеназваному документі також зазначалося, що Україна має статус пріоритетної держави в польській зовнішній програмі, що реалізується Міністерством закордонних справ. З огляду на це в Україні у 2008 році організовано найбільшу кількість проєктів. На зовнішню промоційну діяльність за посередництвом МЗС на Україну витрачено майже 16 млн злотих. З цієї суми в загальній складності було профінансовано 95 проєктів, з яких 34 реалізувалися польськими неурядовими організаціями, 28 — центральними органами влади, 17 — органами місцевого самоврядування, 16 — Посольством Республіки Польща в Києві (в рамках так званої програми Малих Грантів). У 2009 році на проєкти в Україні заплановано виділити суму в 14,5 млн злотих (зменшення в розмірі в порівнянні з попереднім роком пояснюється економічною кризою).

На особливу увагу заслуговує «Інформація про результати контролю виконання бюджету держави в частині 24 — культура і охорона народної спадщини, виконання фінансових планів дотації на промоцію культури і промоцію творчості», підготовлений Верховною Контрольною палатою [20]. Аудит «Промоція польської культури у світі» (№ P/10/070) за 2009 рік був ініційований вище названою установою. Також із запитом щодо інспекції до Голови Верховної Контрольної палати звернувся і Голова Ради Міністрів. Метою аудиту була оцінка реалізації завдань для просування польської культури у світі, включаючи оцінку ефективності прийнятих заходів з пропаганди польської культури урядовими адміністративними органами і підпорядкованими їм або контрольованими ними організаційних одиниць в першому півріччі 2009–2010 роках (перше півріччя).

Зокрема, оцінці підлягали: 1) розробка та реалізація довгострокових стратегій і програм щодо промоції польської культури у світі; 2) ступінь і форми виконання завдань і точність планування та розрахунків коштів, призначених на просування польської культури у світі; 3) моніторинг та оцінка діяльності щодо промоції польської культури у світі; 4) ефективність заходів щодо промоції польської культури у світі, в тому числі у зв'язку з головуванням Польщі у Раді ЄС і чемпіонатом Європи з футболу 2012 року.

Перевірка охоплювала 19 одиниць, в тому числі чотири міністерства (Міністерство закордонних справ, Міністерство культури і національної спадщини, Міністерство науки та вищої освіти, Міністерство спорту і туризму), вісім Польських інститутів (у Берліні, Києві, Лондоні, Москві, Парижі, Стокгольмі, Відні та Римі), Інститут Адама Міцкевича у Варшаві, Театральний інститут імені З. Рашевського у Варшаві, Міжнародний центр культури у Кракові, Інститут книги в Кракові, Польський інститут кіномистецтва, Польську туристичну організацію та Товариство «Спільнота польська».

Завершивши свою роботу, Верховна Контрольна палата зауважила, що діяльність інституцій, що перевірялися, не дала очікуваних результатів. Польща у світі не сприймається як сильна національна марка (національна марка — єдине ціле іміджу, репутації і авторитету країни, держави і нації, що становить суму функціональних й емоційних цінностей, які

країна надає світові, які відомі країнам, організаціям, групам [21]). У світовому рейтингу Country Brand Index, який з 2005 року проводить американська консалтингова фірма Future Brand, що спеціалізується на дослідженнях та розвиткові марок, Польща в 2009 році посіла тільки 85-те місце.

Серед основних причин такої ситуації називалася неопрацьованість стратегії промоції польської культури у світі відповідними міністерствами та неналежний моніторинг та оцінка поточних рекламних заходів.

Враховуючи висновки Верховної Контрольної палати, Міністерство закордонних справ — в рамках діяльності Ради промоції Польщі — опрацювало документ «Напрямки промоції Польщі до 2015 року», який був прийнятий цією Радою 23 вересня 2009 року і рекомендований Голові Ради Міністрів, однак не отримав рангу державного документу, не зважаючи на його внесення Міністром закордонних справ для обговорення Комітетом Ради Міністрів.

30 листопада 2009 року був підписаний Протокол про співпрацю між Міністерством культури і туризму України та Міністерством культури і національної спадщини Республіки Польща на період з 2009 по 2012 роки. У документі підкреслюється, що сторони будуть сприяти:

- культурному обміну між Україною та Польщею, зокрема, реалізовувати культурні й мистецькі проекти за участю представників двох країн, здійснювати обмін художніми колективами та візити митців і діячів культури в рамках міжнародних фестивалів, культурних заходів;

- розвитку різних форм співробітництва в галузі образотворчого мистецтва;
- співробітництву в галузі літератури, кіномистецтва і народного мистецтва в обох країнах;
- розвитку співпраці в галузі охорони і повернення культурних цінностей;
- охороні, консервації та реставрації культурної спадщини в обох країнах і підтримці ініціатив, спрямованих на їх захист, збереження та відновлення [22].

Перераховані установи є основними суб'єктами, що здійснюють практичну діяльність у сфері міжнародного культурного співробітництва Польщі та України. Крім того, в реалізації польської культурної політики в Україні задіяні Польський інститут у Києві, Інститут Адама Міцкевича (Варшава) та Міжнародний центр культури (Краків), а також галузеві установи. Серед них необхідно згадати Інститут книги, Польський інститут кінематографії, Національний інститут Ф. Шопена, а також музеї, театри і бібліотеки, дослідження діяльності яких та їхньої участі у культурній дипломатії Польщі, спрямованої на Україну, варті окремої публікації.

У дебатах щорічної конференції «Польська східна політика» (2012), які стосувалися польської культурної дипломатії, прозвучала думка директора Белсату Агнешки Ромашевської-Гузи щодо конкретних аспектів промоції польської культури в Україні, Росії чи Білорусі. Як зазначила Ромашевська-Гузи, Варшава неповністю використовує ті шанси, які існують для поширення знання про польську літературу, театр, музику та кінематограф. Причиною є банальний брак відповідного фінансування. Відсоток грошей з бюджету, які витрачаються на промоцію польської культури на Сході Європи, порівняно з видатками на промоцію на Заході, є трагічним. Агнешка Ромашевська-Гузи наголосила, що багато хто в українському та білоруському суспільстві сприймає польську культуру як своєрідне «вікно у світ» і відчуває її недостатню присутність на щодень. «На Заході нас сприймають згідно з нашим впливом у Європі. Тому чим більше ми зробимо на Сході, зокрема, у площині культури, тим більше про нас знатимуть на Заході», — зазначила Ромашевська-Гузи. Загалом, учасники конференції погодилися, що найбільшою проблемою польської культурної дипломатії є створення сучасних розпізнавальних культурних брендів та нестабільне фінансування [23].

Отже, висновок можна окреслити такий — міжцивілізаційний діалог не може обійтися без культурної дипломатії. Всі цивілізовані країни, що усвідомлюють свої національні завдання, докладають необхідних зусиль і, найголовніше — виділяють значні кошти для просування своєї культурної дипломатії. Цей напрямок зведено в розряд високого державного завдання.

У домінуючих європейських моделях держава, більшою чи меншою мірою, виступає як покровитель мистецтв. Це тому, що держава має ефективні і довгострокові інструменти для створення з культури системи ідентифікації та промоції на міжнародній арені, хоча ефективність використання цих інструментів окремими країнами істотно відрізняється. Промоція культури зараз є особливо важливим елементом налагодження міжнародних політичних і економічних відносин. Роль культури в цілому, обмін цивілізаційними досягненнями і цінностями зростає і становить економічно найдешевші і найбільш ефективні засоби цього обміну.

Резюмуючи, хотілося б відзначити, що культурі належить особлива роль у реалізації зовнішньополітичної стратегії Польщі. За останні два десятиліття була створена широка мережа державних установ, як усередині країни, так і за кордоном для реалізації програм культурної дипломатії. Діяльність держави за кордоном спрямована не тільки на розвиток зв'язків з урядовими структурами та міжнародними організаціями, але також безпосередньо і з широкими суспільними колами. Створення мережі культурних центрів Польщі за кордоном було здійснено за всебічної підтримки держави. Очевидно, що на першому етапі формування іміджу країни на міжнародній арені необхідні розробка загальної стратегії зовнішньої культурної політики, наділення спеціальними повноваженнями державних органів по її реалізації, створення культурних установ за кордоном і координація діяльності всіх учасників даного процесу. Завдяки цьому Польща вийшла на якісно інший рівень реалізації культурної дипломатії, і як сильну сторону розвитку даної сфери потрібно відзначити вплив Міністерства закордонних справ і Міністерства культури і національної спадщини на правове регулювання та законодавчі ініціативи в галузі просування польської культури. Необхідно також згадати про широкі можливості держави у проведенні моніторингу ефективності діяльності суб'єктів культурної дипломатії.

1. *Zenderowski R.* Międzynarodowe stosunki kulturalne [Електронний ресурс] / R. Zenderowski. – Режим доступу :

<http://www.zenderowski.republika.pl/mskkatowice.pdf>.

2. *Raport o promocji kultury polskiej za granicą «Od wymiany kulturalnej do nowej inteligentnej siły. Promocja Polski przez kulturę»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.kongreskultury.pl/title,Raport_o_promocji_kultury_polskiej_za_granica_,pid,136,oid,787,cid,179.html.

3. *Wiśniewski R.* Polska dyplomacja kulturalna na Wschodzie a potrzeby naszych mniejszości [Електронний ресурс] / R. Wiśniewski // Ośrodek Myśli Politycznej. – Режим доступу :

<http://www.omp.org.pl/stareomp/index982d.html?module=subjects&func=printpage&pageid=293&scope=page>.

4. *Kowal P.* Niektóre aspekty formułowania programu kulturalnego dla Polaków na Wschodzie [Електронний ресурс] / P. Kowal // Ośrodek Myśli Politycznej. – Режим доступу :

<http://www.omp.org.pl/stareomp/index4620.html?module=subjects&func=printpage&pageid=292&scope=page>.

5. *Korzeniowska K.* Obecność kultury polskiej na Wschodzie [Електронний ресурс] / K. Korzeniowska // Ośrodek Myśli Politycznej. – Режим доступу :

<http://www.omp.org.pl/stareomp/indexd83e.html?module=subjects&func=viewpage&pageid=291>.

6. *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : [монографія] / Олег Ярославович Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

7. *Лишко В. В.* Українсько-польські зв'язки в галузі культури 1991–1999 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Вікторія Володимирівна Лишко. – К., 2002. – 16 с.

8. *Ціватий В.* Публічна та культурна дипломатія Республіки Польща ХХІ століття: інституційний аспект [Електронний ресурс] / В. Ціватий. – Режим доступу :

<http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/publiczna-ta-kulturna-diplomatija-respubliki-polshcha-khkh>.

9. *Медведчук Н.* Українська та польська культурна дипломатія: підходи, сучасний стан, перспективи розвитку / Н. Медведчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 299–305.

10. *Медведчук Н.* Підходи до фінансування культури у Польщі на тлі загальноєвропейської культурної політики [Електронний ресурс] / Н. Медведчук // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 69–74. – Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvvnvnu/istor/2007_1/1/7.pdf.

11. *What is cultural diplomacy?* [Електронний ресурс] // Cultural diplomacy initiative. – Режим доступу :

http://www.culturaldiplomacy.org/index.php?en_culturaldiplomacy#_ftn3.

12. *Ilczuk D.* Poland [Електронний ресурс] / D. Ilczuk, M. Nowak, E. Bender // Compendium Cultural Policies and Trends in Europe. – Режим доступу :

http://www.culturalpolicies.net/down/poland_122011.pdf.

13. *List intencyjny ministrów kultury i sztuki oraz spraw zagranicznych w sprawie współdziałania na rzecz skoordynowanej promocji kultury polskiej* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.iam.pl/public/files/List%20Intencyjny.pdf>.

14. *Komunikat po KSRM 07.06.2000* [Електронний ресурс] // Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. Centrum Informacyjne Rządu – Режим доступу :

http://www.poprzedniastrona.premier.gov.pl/archiwum/1937_2700.htm.

15. *Churski P.* Programy wspólnotowe i ich struktura w systemie środków pomocowych dla Polski [Електронний ресурс] / P. Churski // *Możliwości absorpcji instrumentów pomocowych Unii Europejskiej przez samorządy lokalne i podmioty gospodarcze województwa kujawsko-pomorskiego* / [red. M. Stefański]. – Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, 2004. – S. 11–35. – Режим доступу :

<http://www.staff.amu.edu.pl/~chur/bibliografia/PROGRAMY%20WSPOLNOTOWE.pdf>.

16. *Komunikat po Radzie Ministrów – Warszawa 21.08.2001* [Електронний ресурс] // Kancelaria prezesa Rady Ministrów – Режим доступу :

http://www.poprzedniastrona.premier.gov.pl/archiwum/1937_2444.htm.

17. *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013* [Електронний ресурс] // Ministerstwo Kultury Warszawa, 2004. – Режим доступу :

http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/Narodowa_Strategia_Rozwoju_Kultury.pdf.

18. *Więcej środków na kulturę w 2007 r. – programy operacyjne MKiDN i fundusze europejskie* [Електронний ресурс] // *Finanse Publiczne*. – Режим доступу :

<http://finanse-publiczne.pl/artukul.php?view=278>.

19. *Ramowa strategia promocji Polski do 2015 r.* [Електронний ресурс] // *Stowarzyszenie Polskich Mediów*. – Режим доступу :

http://www.ttg.com.pl/download/strategia_MSZ.pdf?id=ZXByQGVwci5wbA%3D%3D.

20. *Exposé Premiera Donalda Tuska 2007* [Електронний ресурс] // *Rzeczpospolita*. – Режим доступу :

<http://www.rp.pl/artukul/71439.html?p=1>.

21. *Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów – na interpelację nr 6521 w sprawie zapowiedzi zawartej w exposé premiera Donalda Tuska z dnia 23 listopada 2007 r. aktywizacji polityki zagranicznej Polski wobec Ukrainy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/5ADC2643>.

22. *Informacja o wynikach kontroli promocji kultury polskiej na świecie*. Warszawa, maj 2011 r. [Електронний ресурс] // *Najwyższa Izba Kontroli. Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego*. – Режим доступу :

<http://www.egospodarka.pl/pliki/nik-promocja-kultury.pdf>.

23. *Borus M.* Aneks. Marka dla Polski [Електронний ресурс] / М. Borus, М. Kłoczko // Olins W. O marce. – Warszawa, 2004. – Режим доступу :

http://media.wix.com/ugd/773479_044d95409903de37dbe9845e9381ad9f.pdf?dn=Marka,+marka+narodowa,+branding+narodowy+-+zagadnienia+definicyjne.pdf.

24. *Протокол* про співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща на 2009–2012 рр. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу :

http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=616_140.

25. *Бабакова О.* Промоція польської культури на сході: брак коштів / О. Бабакова. – Режим доступу :

<http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/119489>.

IV. Instytucje i procesy polityczne IV. Політичні інститути і процеси

Agnieszka Jasiewicz-Betkiewicz

Zakład Metodologii i Badań Socjologicznych Instytutu Socjologii UW

Witold Betkiewicz

Zakład Badania Elit i Zachowań Politycznych Instytutu Studiów Politycznych PAN

UDZIAŁ I ROLA PARTII POLITYCZNYCH W POLSKIEJ POLITYCE WIELKOMIEJSKIEJ¹

Celem artykułu jest ukazanie roli partii politycznych na politycznej scenie największych polskich miast. Autorzy naświetlili dyskusje wokół znaczenia organizacji partyjnej na szczeblu lokalnym i zmian zachodzących w organizacjach partyjnych, w tym malejącej liczby członków, rosnącym stanie zależności i nowych preferencjach wyborców. Autorzy na podstawie badań przeprowadzonych w dwunastu największych miastach w Polsce wykazali, że ogólnokrajowe partie są kluczowymi aktorami miejskiej polityki i ich rola — krytykowana przez polityków spoza partii i kwestionowana na poziomie systemowym — wydaje się stale rosnać.

Słowa kluczowe: partia polityczna, samorząd, wielkomiejska scena polityczna, wielkomiejskie elity partyjne, wybory samorządowe, preferencje wyborców.

Агнешка Ясевич-Беткевич, Вітольд Беткевич. Участь і роль політичних партій в польській політиці великих міст.

Показано роль політичних партій на політичній сцені найбільших польських міст. Представлено дискусію, що стосується значення партійних організацій на місцевому рівні та змін, що відбуваються в партійних організаціях, у тому числі зменшення кількості членів, збільшення стану залежності й нових preferencjach wyborców. На основі досліджень, проведених у дванадцяти найбільших містах Польщі, показано, що загальнопольські партії є ключовими акторами міської політики і їх роль, що критикується позапартійними політиками і ставиться під сумнів на системному рівні, постійно набирає ваги.

Ключові слова: політична партія, самоврядування, політична сцена великих міст, політичні партійні еліти великих міст, вибори до органів місцевого самоврядування, preferencji wyborców.

Агнешка Ясевич-Беткевич, Вітольд Беткевич. Участие и роль политических партий в польской политике больших городов.

Показана роль политических партий на политической сцене крупнейших польских городов. Представлена дискуссия относительно значения партийных организаций на местном уровне и изменений, которые происходят в партийных организациях, в том числе уменьшения количества членов, увеличения состояния зависимости и новых preferencjach wyborców. На основании исследований, проведенных в двенадцати самых больших городах Польши, показано, что общенациональные партии являются ключевыми акторами городской политики и их роль, критикуемая внепартийными политиками, которая ставится под сомнение на системном уровне, постоянно увеличивается.

Ключевые слова: политическая партия, самоуправление, политическая сцена больших городов, политические партийные элиты больших городов, местные выборы, preferencji wyborców.

Agneshka Yasevytch-Betkevych, Vitold Betkevych. The Participation and Function of the Political Parties in the Polish Big Cities Policy.

The role of political parties on the political scene of the biggest Polish cities has been described. The discussion on the significance of political parties at the local level and changes, which are happening to them, including the decreasing membership, the increasing state of dependency and new preferences of voters has been described. On the basis of data, received from the research, that was conducted in 12 biggest cities in Poland — is shown, that the national parties are leading actors in cities' politics and their role — which is criticized by non-partisan politics and thrown into doubt on systemic level — only seems to be growing.

Key words: political party, local autonomy, the political scene of big cities, the big cities party elite, the local government elections, the preferences of voters.

¹ Rozszerzona wersja tego artykułu ukaze się w tomie Partie polityczne – zmierzch, ewolucja, redefinicja funkcji, pod red. A. Pacześniak i M. Winclawskiej.

Wprowadzenie

Tematem artykułu jest obecność partii politycznych w samorządach największych polskich miast. Będziemy się zastanawiać, w jakim stopniu wielkomiejskie sceny polityczne można określać jako „partyjne” bądź „bezpartyjne”. Szukając odpowiedzi na to pytanie, będziemy odwoływać się zarówno do partyjnej przynależności uczestników miejskiej polityki — radnych i prezydentów — jak również poszukiwać znaczenia oraz wpływu ogólnokrajowych partii politycznych na miejską politykę.

Podstawę dla prezentowanych rozważań stanowi badanie (sfinansowane ze środków Rzeczypospolitej Polskiej na naukę w latach 2009-2011 jako projekt badawczy 2531/B/H03/2009/36) zrealizowane przez autorów w dwunastu największych miastach Polski² w okresie od września 2009 r. do czerwca 2010 r. Ilościową część projektu stanowiła ankieta audytoryjna skierowana do radnych. W części jakościowej zgromadzono 96 wywiadów pogłębionych z głównymi uczestnikami wielkomiejskich scen politycznych — prezydentami miast, szefami klubów w radach miejskich oraz regionalnymi liderami głównych partii politycznych (PO, PiS i SLD).

Rozpoczniemy od krótkiego przedstawienia dyskusji dotyczącej znaczenia partii politycznych na poziomie lokalnym i miejskim oraz trwającej debaty o kryzysie instytucji partii. Następnie przedstawimy dane z kolejnych wyborów samorządowych od 2002 r.³ do 2010 r., ze szczególną uwagą przyglądając się obecności komitetów partyjnych i kandydatów popieranych przez partie polityczne, co służyć ma oszacowaniu znaczenia i siły partii w tych wyborach. W ostatniej części omówimy wyniki badania wielkomiejskich elit zrealizowanego pod koniec kadencji 2006-2010. Będziemy szukać odpowiedzi na pytanie, jakie znaczenie nadają doświadczeniu samorządowemu politycy miejscy i regionalni oraz jak postrzegają rolę partii w samorządzie miejskim.

Struktury organizacyjne partii — ujęcie teoretyczne

W analizie partii politycznych w mieście trzeba uwzględnić dwie perspektywy — politologiczną i socjologiczną. Jak pisała w 2000 r. Mirosława Grabowska: „[...] politologiczne badania partii politycznych w niewielkim stopniu uwzględniają ich poziom lokalny, a socjologiczne badania wymiaru lokalność — centralizm [...] rzadko obejmują partie polityczne”⁴. Z kolei Ewa Siellawa-Kolbowska podkreślała, że polska demokracja powstawała w warunkach „obcości kulturowej partii politycznych w sferze obywatelskiego doświadczenia współczesnych Polaków”⁵. Ponad dekadę później można stwierdzić, że niewiele się zmieniło. Nadal mało jest badań całościowo omawiających problematykę obecności i funkcjonowania partii na poziomie lokalnym, a same partie nadal traktowane są jako element, jeśli nie obcy, to co najmniej nie lubiany. Jacek Wódz natomiast uważa, że „właśnie na poziomie lokalnym polityka jest obecna nawet w życiu codziennym”⁶.

Partię w mieście tworzą różni aktorzy — szeregowi działacze, radni, czasem burmistrzowie i prezydenci, ale też parlamentarzyści i europosłowie. Stąd słynne powiedzenie mówiące o janusowym obliczu partii na poziomie lokalnym — będących zarówno częścią lokalnego środowiska, jak i elementem partii krajowej. Pytanie, do jakiego stopnia partyjni radni i prezydenci miast są członkami miejskiej sceny, a do jakiego uczestnikami polityki szczebla regionalnego i krajowego, stanowiło jeden z centralnych punktów naszych badań. Od innych prac o zbliżonej tematyce naszą analizę różni wyraźne skupienie na wielkich miastach oraz uwzględnienie ze szczególną uwagą wpływu, jaki na funkcjonowanie demokracji miejskiej mają regionalni liderzy głównych partii parlamentarnych. Zgadza się bowiem z autorami (np. z Pawłem Swianiewiczem⁷), którzy piszą o tyleż pochopnym, co naiwnym przekonaniu, że lokalny poziom polityki jest, bądź powinien być, bezpartyjny.

W jednej ze swych ostatnich publikacji Richard Katz i Peter Mair położyli nacisk na udział i znaczenie ciał wewnątrzpartyjnych dla linii programowej i ogólnego funkcjonowania partii⁸.

² W polskim kontekście największe miasta liczą co najmniej 300 tysięcy mieszkańców, są to: Białystok, Bydgoszcz, Gdańsk, Katowice, Kraków, Łódź, Poznań, Warszawa, Wrocław oraz mniejszy Rzeszów włączony ze względu na położenie we wschodniej, słabiej zurbanizowanej części Polski.

³ Czyli od roku pierwszych bezpośrednich wyborów wójtów, burmistrzów i prezydentów miast.

⁴ Korzenie demokracji: partie polityczne w środowisku lokalnym, red. M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa 2000, s. 22.

⁵ K. E. Siellawa-Kolbowska, Partie polityczne na lokalnej scenie publicznej, w: Korzenie demokracji..., s. 234.

⁶ J. Wódz, Polityczny charakter demokracji lokalnej, „Regiony Polski”, 2002, nr 1(4), Katowice, s. 224.

⁷ P. Swianiewicz, Bezpartyjni radni w samorządach gminnych, „Samorząd Terytorialny”, 2010, nr 11.

⁸ R. S. Katz, P. Mair, The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies, w: Political Parties. Old Concepts and New Challenges, red. R. Gunther, J. Ramon-Montero, J.J. Linz, Oxford 2002.

W przypadku, historycznie pierwszych, partii elitystycznych (kadrowych) trzon partii stanowiła wąska elita — parlamentarzyści, którzy ani nie mieli potrzeby odwoływania się do lokalnych struktur partyjnych (pojawiających się praktycznie tylko w okresach przedwyborczych), ani nie potrzebowali stale pracującej partyjnej biurokracji (centrum).

Inaczej przedstawiała się sytuacja w partiach masowych, zrodzonych dzięki upowszechnieniu się praw wyborczych, a w swych początkach budowanych głównie przez ugrupowania lewicowe, niejednokrotnie w oparciu o związki zawodowe. Posiadały one rozbudowane i liczące się struktury lokalne, co wymuszało konieczność zorganizowania — zawiadującego tym rozprzestrzenionym geograficznie organizmem — centralnego biura. Działacze lokalni wzmacniali więc partię od dołu (również dzięki uiszczanym składkom), podczas gdy w biurze zatrudniani byli etatowi pracownicy partyjni, na co dzień doglądający i dbający o sprawne działanie organizacji⁹. Partia masowa cechuje się więc tym, że posiada silne władze partyjne, których zadaniem jest zawiadywanie przedstawicielami partii w parlamencie i rządzie oraz podtrzymywanie mobilizacji i poparcia ze strony struktur lokalnych.

Z kolei w przypadku trzeciego typu partii — catch-all — obserwujemy konflikt i ścieranie się sił między władzami partii (centrum) a partią w urzędzie/parlamencie (klubem parlamentarnym).

Katz i Mair twierdzą, że obecnie coraz większego znaczenia nabiera rządowy i parlamentarny wymiar funkcjonowania partii politycznych, słabnie natomiast rola struktur lokalnych, jak również — dawniej dominującego — centrum partii. Jest to związane m.in. z rosnącą rolą subsydiów państwowych na działanie partii, które w oczywisty sposób (również w Polsce) faworyzują partie parlamentarne. Co za tym idzie, rośnie też liczba pracowników partyjnych, którzy nie są zatrudniani bezpośrednio przez biuro partii, ale poprzez biura poselskie i senatorskie.

Otwiera to więc pytania, na ile istotne są struktury lokalne partii politycznych i jak tę istotność definiować. Czy ważne są jako oddolne wsparcie, czy jako zaplecze dla lokalnych i regionalnych liderów, czy mają znaczenie jako siły mobilizujące elektorat lokalny bądź pozyskujące nowych zwolenników dla swoich organizacji? I jaką rolę w partii politycznej odgrywają partyjni radni największych miast kraju? Czy — odwołując się do rozróżnienia proponowanego przez Katza i Maira — mamy tu do czynienia z partią w urzędzie, skoro są to wybrani w wyborach przedstawiciele partii mający swój udział w rządzeniu miastem, stanowiący zaplecze dla wybranego w wyborach bezpośrednich prezydenta bądź — czasami — będący opozycją wobec niego, zdolną blokować jego pomysły i projekty uchwał? A może są jednak przykładem partii w (miejskim) terenie, ważnym aktorem kształtującym i podtrzymującym partyjne lojalności, ale jednak pozbawionym możliwości wpływu na to, co dzieje się w samej partii?

Bardziej socjologiczne ujęcie zmieniającej się sytuacji współczesnych partii¹⁰ skupia się na przemianach w postawach i wartościach współczesnych społeczeństw, zmieniających się oczekiwaniach wobec polityków oraz na preferencjach wyborczych przesuwających się od partii w kierunku ruchów ekologicznych czy grup interesów. Z analiz prowadzonych w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej wynika, że zmieniają się wzory miejskiej polityki, obecnie w większym stopniu zindywidualizowanej i nastawionej na realizowanie issue politics (bardziej koncentrującej się na wybranych kwestiach niż na oferowaniu całościowego, spójnego ideologicznie programu). Pojawia się też nowy typ elit politycznych, odzwierciedlający przemiany zachodzące w elektoracie, traktującym partie jako nieadekwatnych i przestarzałych aktorów politycznych bądź stawiającym na bardziej indywidualistyczny styl prowadzenia polityki¹¹.

W odniesieniu do naszego zainteresowania miejskim poziomem działania partii politycznych szczególne znaczenie mają analizy wskazujące, że zanikanie tradycyjnych partii masowych — opartych na szerokim członkostwie — przyczynia się do spadku społecznego zakorzenienia organizacji i zmniejszania znaczenia lokalnych oddziałów w samej partii. Równocześnie przemiany technologiczne otwierają przed partiami nowe sposoby dotarcia do elektoratu, zabiegania

⁹ Ibidem, s. 118.

¹⁰ T. N. Clark, R. Inglehart, *The New Political Culture: Changing Dynamics of Support for the Welfare State and Other Policies in Postindustrial Societies*, w: *The New Political Culture*, T.N. Clark, V. Hoffmann-Martinet, Boulder 1998.

¹¹ Ibidem, s. 9-72.

o poparcie wyborcze, do których bezpośredni kontakt z wyborcami nie jest konieczny. Mniejszą wagę przywiązuje się w związku z tym do funkcjonowania lokalnych oddziałów partyjnych, których aktywność może ograniczać się tylko do okresów kampanii wyborczych.

Pogłębione analizy dotyczące funkcjonowania polskich partii politycznych na poziomie powiatów przeprowadziła Ewa Nalewajko¹². Badaczka wskazuje na przykład na przenoszenie się siły partii z poziomu krajowego na szczebel samorządowy i lokalny. Partie będące „na fali” stają się bardziej widoczne i aktywne w terenie, zarówno ze względu na impet, jakiego dodaje im sukces wyborczy, jak i ze względu na rosnące zainteresowanie potencjalnych członków. Podobnie pisał Hans Geser, wskazując na ryzyko przyciągania do partii oportunistów skuszonych nadzieją na szybką karierę¹³. Z punktu widzenia relacji pionowych niezwykle istotna wydaje się umiejętność wyższych szczebli struktury partyjnej do trwałego utrzymywania kontaktów z oddziałami terenowymi. Sprzyja to większemu zaangażowaniu dołów w prace na rzecz partii, daje im poczucie sprawstwa i udziału, a tym samym umacnia lojalność wobec organizacji i zmniejsza prawdopodobieństwo rozwinięcia bezpartyjnych układów lokalnych¹⁴.

Wnikliwe badanie struktur organizacyjnych dziewięciu¹⁵ partii politycznych (w tym PO, PiS i SLD) zrealizowała w ostatnim czasie Katarzyna Sobolewska-Myślik wraz z zespołem¹⁶. Jednym z tematów podjętych przez naukowców było określenie relacji poziomych i pionowych w partiach oraz znaczenia przypisywanego strukturalnym organizacyjnym poszczególnych szczebli, w tym strukturalnym średniego szczebla (a więc gminnym, powiatowym i wojewódzkim). Krakowscy badacze twierdzą, że w polskich partiach dominuje zhierarchizowana, wertykalna strukturalna organizacyjna, która oznacza, iż awans w ramach partii następuje poprzez przechodzenie przez kolejne szczeble organizacji, bez możliwości przeskakiwania szczebli pośrednich. Wyjątek — interesujący z punktu widzenia naszego projektu — stanowią „ścieżki awansu pozapartyjnego (poza strukturą partii, ale będące wynikiem przynależności do niej)”¹⁷. Może się to odnosić do osób, które pozostają członkami partii i równocześnie odgrywają znaczącą rolę, np. jako radni wielkomiiejscy czy wojewódzcy. Takie osoby, nawet nie zajmując wysokiej pozycji w strukturze miejskiej partii, mają szansę awansu na wyższy szczebel w swojej organizacji. Ogólnie jednak działacze struktur średniego szczebla mają poczucie, iż ich wpływ na to, co dzieje się w partii, do której należą, jest niewielki.

Wielkomiiejskie elity partyjne

Empiryczną część artykułu otwieramy przedstawieniem wyników wyborów samorządowych 2002, 2006 i 2010 roku, skupiając się na udziale partii i kandydatów partyjnych. W drugiej części przedstawimy analizę wywiadów z wielkomiiejską elitą polityczną dotyczących jej sposobów postrzegania mocnych i słabych stron funkcjonowania partii w miejskiej polityce.

Od 2002 r. prezydenci miast są wybierani bezpośrednio. Ta zmiana polskiej ordynacji wpisuje się w szerszy trend reform samorządowych, obejmujących i inne kraje europejskie, mających na celu wzmocnienie lokalnego przywództwa¹⁸.

W kolejnych elekcjach od 2002 r. główne partie wystawiają przedstawicieli w rywalizacji o urząd prezydenta bądź też jednoznacznie popierają jednego z kandydatów. W 2002 r. dominujący na krajowej scenie politycznej Sojusz Lewicy Demokratycznej uczestniczył w wyborach we wszystkich miastach, choć w dwóch — Krakowie i Rzeszowie — jego (zwycięscy) członkowie, Jacek Majchrowski i Tadeusz Ferenc, prezentowali się w czasie kampanii jako kandydaci ponadpartyjni. W kolejnych wyborach 2006 i 2010 roku tylko Tadeusza Ferenc można traktować jako kandydata związanego z SLD, choć oficjalnie ponadpartyjnego.

W 2002 r. Prawo i Sprawiedliwość nie wystawiło kandydata w dwóch spośród badanych przez nas dwunastu miast — w Katowicach i Lublinie, podczas gdy Platforma Obywatelska nie miała

¹² E. Nalewajko, Powiatowe partie polityczne – trudna adaptacja, w: Powiatowa elita polityczna: rekrutacja, strukturalna, działanie, red. J. Wasilewski, Warszawa 2006.

¹³ H. Geser, The Local Party as an Object of Interdisciplinary Comparative Study: Some Steps toward Theoretical Integration, w: M. Saiz, H. Geser, Local Parties in Political and Organizational Perspective, Boulder 1999.

¹⁴ E. Nalewajko, Powiatowe partie polityczne..., s. 187-243.

¹⁵ Były to: LPR, PD, PiS, PO, PSL, Samoobrona, SdPI, SLD oraz UP.

¹⁶ K. Sobolewska-Myślik, B. Kosowska-Gąstoł, P. Borowiec, Strukturalne organizacyjne polskich partii politycznych, Kraków 2010.

¹⁷ Ibidem, s. 179.

¹⁸ O. Borraz, J. Peter, The Transformation of Urban Political Leadership in Western Europe, “International Journal of Urban and Regional Research”, 2004, Vol. 28, nr 1.

kandydata w Lublinie oraz w Białymstoku. We Wrocławiu PO i PiS zdecydowały się oficjalnie poprzeć Rafała Dutkiewicza. Warto zauważyć, że wybory 2002 roku były — co jest szczególnie interesujące w świetle późniejszych wydarzeń na scenie politycznej — przykładem bliskiej współpracy budujących wówczas swoje struktury PO oraz PiS. W czterech badanych przez nas miastach partie wystawiły wspólnych bądź popierały tych samych kandydatów.

W wyborach samorządowych 2006 roku jedynym miastem, w którym PO i PiS nie wystawiły własnego kandydata, był ponownie Wrocław. Tym razem jednak żadna z obu partii nie popierała bezpartyjnego Dutkiewicza. Najprawdopodobniej nie był to przejaw cichego poparcia Dutkiewicza, ale brak polityków, którzy mogliby podjąć rywalizację z bardzo popularnym urzędującym prezydentem. W 2010 r. Platforma startowała już we wszystkich badanych przez nas 12 ośrodkach (w połowie z nich zwycięsko), podczas gdy PiS nie miało kandydatów w Katowicach (podobnie jak w 2002 r.) oraz w Poznaniu¹⁹.

Pomimo utrzymującej się niechęci dla obecności partii i ich kandydatów w wyborach samorządowych, największe miasta Polski pozostają ważnymi punktami rywalizacji międzypartyjnej, a główne ugrupowania dążą do tego, by we wszystkich ośrodkach mieć swoich kandydatów. Bezpośrednie wybory prezydenckie mają bowiem, z punktu widzenia partii politycznych, co najmniej dwie ważne cechy. Po pierwsze, rywalizacja w nich ma charakter prestiżowy. Po drugie, własny kandydat na urząd prezydenta — nawet jeśli ostatecznie wyborów nie wygrywa — może zwiększyć odsetek głosów oddanych na listę ugrupowania w wyborach do rady miejskiej (podobnie dzieje się w przypadku bezpartyjnych kandydatów na urząd prezydenta miasta i firmowanych przez nich list). I choć idea bezpartyjnej prezydentury czy też prezydentury ponad partyjnymi podziałami ma zwolenników²⁰, to jednak partie z udziału w elekcjach samorządowych nie tylko nie rezygnują, ale niejednokrotnie skutecznie rywalizują z kandydatami bezpartyjnymi.

Spójrzmy jak przedstawia się udział list partyjnych w wyborach do rad 12 badanych miast.

Tabela 1

Wyniki wyborów do Rady Miasta w badanych ośrodkach, 2002-2010

Odsetek mandatów zdobytych przez komitety partyjne w 12 miastach, w %	najniższy	najwyższy
2002 (średnio: 68,9)	29 (Katowice)	86,6 (Warszawa)
2006 (średnio: 86,6)	36 (Rzeszów)	100 (5 miast)
2010 (średnio: 83)	48,6 (Wrocław)	100 (5 miast)
Odsetek głosów zdobytych przez komitety partyjne w 12 miastach, w %	najniższy	najwyższy
2002	18,4 (Katowice)	65,6 (Bydgoszcz)
2006	42,2 (Rzeszów)	91,7 (Gdańsk)
2010	50,5 (Rzeszów)	92,9 (Białystok)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Państwowej Komisji Wyborczej (pkw.gov.pl).

Analiza wyników kolejnych elekcji do rad miejskich pozwala dostrzec kilka istotnych wzorów. Obserwować można podobieństwo sympatii partyjnych na poziomie kraju (parlamentu) oraz na poziomie samorządów wielkich miast. I tak, podczas gdy w 2002 r. w samorządzie wielkomiastowym dominowała zwycięska w wyborach parlamentarnych 2001 roku lewica, to w 2006 r. wygrały PiS oraz PO, a w roku 2010 zdecydowaną większość zdobyła PO. Wybory 2006 roku oznaczały zasadniczą zmianę układu sił w radach największych miast, zgodną ze zmianą sympatii politycznych, jaką można było zaobserwować w wyborach parlamentarnych 2005 roku. W 2005 r. SLD utracił swoją dominującą pozycję w parlamencie, a w 2006 r. doświadczył dramatycznego osłabienia w miastach: w 2002 r. miał w 12 badanych przez nas ośrodkach 155 radnych, by w 2006 r. zdobyć w sumie jedynie 53 mandaty. Było to więc trzykrotne pomniejszenie stanu sprzed 4 lat! Z kolei PiS zwiększyło liczbę mandatów z 80 do 148, a PO z 48 do 181 (a więc jej stan posiadania zwiększył się prawie czterokrotnie) i to była druga istotna cecha tej elekcji — zdecydowana dominacja PO zarówno w radach, jak i w wyborach prezydentów miast. Kandydaci Platformy, jeśli przegrywali, to

¹⁹ W mieście tym PiS przechodziło poważny kryzys organizacyjny i personalny, będący konsekwencją odejścia części działaczy.

²⁰ A. Gendźwiłł, *Bezpartyjni prezydenci miast i ich znaczenie dla lokalnej polityki*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2010, nr 2.

tylko z urzędującym prezydentem. W żadnym z badanych miast nie pojawił się nowy bezpartyjny kandydat zdolny zgromadzić wyborcze poparcie.

Widzimy więc, że następuje stabilizacja i krzepnięcie obecności partii w radach miast. Pisząc o udziale partii w wyborach lokalnych (do rad gmin), Paweł Swianiewicz i Adam Mielczarek określili wybory 1990 mianem bezpartyjnych²¹, wybory 1994 jako „partyjne z ukrycia”, a elekcję 1998 jako „otwarcie partyjną”²². W odniesieniu do wyborów w wielkich miastach w 2002, 2006 i 2010 śmiało można podtrzymać określenie „otwarcie partyjne” jako najlepiej oddające obserwowany stan rzeczy. W przypadku badanych przez nas 12. ośrodków miejskich kandydaci z list partyjnych zdobyli w 2002 r. blisko 69% wszystkich mandatów (Tabela 1). Najmniej „upartyjnione” były wówczas rady Katowic (29% mandatów zdobytych przez listy partyjne), Wrocławia (37,5%) oraz Szczecina (45,2%).

W 2006 r. ogółem listy partyjne zdobyły 86,6% mandatów (17,17 punktów procentowych więcej niż cztery lata wcześniej). Tym razem najniższy odsetek (36%) był w Rzeszowie, natomiast w siedmiu miastach przekroczył 90%. W wyborach w 2010 r. ogólny odsetek nieco zmalał (do 83%), choć nadal w pięciu ośrodkach wszystkie miejsca przypadły listom partyjnym. Ponadto od 2002 r. systematycznie wzrastał odsetek głosów (Tabela 1) oddanych na partyjne listy – najniższy był w 2002 r. w Katowicach, a najwyższy okazał się w 2010 r. w Białymstoku, sięgając blisko 93%.

Zauważmy, że przez 20 lat, które upłynęły od pierwszych w pełni wolnych wyborów w Polsce, w każdym z badanych miast miał okazję wykształcić się unikalny wzorzec instytucjonalny, zespół uczestników władzy samorządowej, a niejednokrotnie również silny lider gromadzący wokół siebie zwolenników i współpracowników. Jedną z interesujących — i wartych bliższego zbadania — kwestii jest to, do jakiego stopnia w samorządach miejskich ukształtowały się trwałe koalicje personalne odporne na zmiany organizacji (np. pojawianie się i zanikanie kolejnych partii politycznych), a na ile te lokalne układy władzy instytucjonalizują się i uniezależniają od składu personalnego. Z wywiadów pogłębionych oraz z analizy składu rad czy ścieżek karier radnych i prezydentów wynika, że w większości miast można wskazać kilkusobową grupę „ojców-założycieli” z Komitetów Obywatelskich — tych miejskich polityków, którzy zasiadają w radzie, czasem nieprzerwanie, od 1990 r. czy 1994 r., zmieniając jedynie — wraz z krystalizowaniem i instytucjonalizowaniem się partii politycznych — przynależność organizacyjną²³. To osoby, które pierwszy mandat zdobyły z list Komitetów Obywatelskich, by potem przejść do UD i UW albo PC czy ZChN, poprzez AWS, a które dziś zasilają szeregi PiS i PO bądź odnajdują się w klubach prezydenckich.

Podsumowując, od 2002 r. silna reprezentacja klubów partyjnych oraz list partyjnych jest cechą charakterystyczną wielkich miast. Równocześnie jednak widać miejsca, gdzie bezpartyjny prezydent skutecznie z nimi rywalizuje, nie tylko wygrywając wybory prezydenckie, ale również wprowadzając do rady miejskiej przedstawicieli swojej listy.

W oparciu o podział mandatów w radach miast oraz wyniki wyborów prezydenckich możemy, w odniesieniu do 12 interesujących nas miast, zarysować następujące typy układów politycznych:

(1) partyjny z partyjnym prezydentem: w radzie obecne są tylko kluby partyjne, a prezydent jest członkiem partii bądź ma jej jednoznaczne poparcie. Jest to sytuacja Gdańska, Lublina, Szczecina, Warszawy i — w mniejszym stopniu — Białegostoku (prezydent Truskolaski pozostaje poza strukturami PO, ale to Platforma była w 2006 r. pomysłodawcą jego kandydatury i udzieliła mu swojego jednoznacznego poparcia).

(2) partyjny z bezpartyjnym prezydentem bądź ze słabą reprezentacją prezydencką: w radzie są tylko kluby partyjne, ale prezydent nie należy do partii, nie ma w ogóle bądź posiada niewielu swoich przedstawicieli w radzie. Po wyborach 2006 roku była to Bydgoszcz dla pierwszej sytuacji, a dla drugiej Kraków, Łódź²⁴ i Poznań, czyli miasta, gdzie wprawdzie prezydentom udało się utrzymać swój urząd z wyborów 2002, ale nie wprowadzili oni własnej silnej reprezentacji do RM.

²¹ Były to wybory zdominowane przez kandydatów Komitetów Obywatelskich, które zdobyły ponad 40% mandatów (za: P. Swianiewicz, A. Mielczarek, *Parties and Political Culture in Central and Eastern European Local Governments*, w: *Faces of Local Democracy: Comparative Papers from Central and Eastern Europe, Local Government and Public Service Reform Initiative*, red. G. Soós, V. Zentai, Budapest 2005, s. 32).

²² P. Swianiewicz, A. Mielczarek, *Parties and Political Culture...*, s. 32-33.

²³ W. Betkiewicz, A. Jasiewicz-Betkiewicz, *Wielkomijska elita polityczna: skład i kariery zawodowe*, „*Studia Regionalne i Lokalne*”, 2012, nr 3 (49).

²⁴ W 2010 r. wybory prezydenckie wygrała w Łodzi kandydatka PO i tym samym Łódź należałoby w tej kadencji zaliczyć do kategorii 1.

(3) partyjny z silną reprezentacją prezydencką: poza klubami partyjnymi w radzie miasta znajdują się też osoby z komitetu wyborczego prezydenta i zdobywają znaczącą liczbę mandatów (Katowice, Wrocław, Rzeszów).

Pierwszy i trzeci typ opisują sytuację, w której ośrodek władzy wykonawczej dysponuje poparciem rady, bo jest atrakcyjnym partnerem koalicyjnym i ma możliwość forsowania swoich inicjatyw. Typ drugi to z kolei sytuacja, gdy w radzie może zawiązać się większościowa koalicja przeciw prezydentowi, co skutkuje stałą, potencjalnie destrukcyjną, rywalizacją. Należy podkreślić, że wyróżnione przez nas typy układów politycznych w badanych miastach nie są stałe, lecz raczej przeplatają się, zazębiają, a czasem — co obserwowaliśmy w trakcie realizacji naszego badania — zmieniają. W kadencji 2006-2010 prezydent bezpartyjny przed wyborami wstępował do partii, zawiązana na początku koalicja z czasem rozpadała się i była zastępowana inną, a poszczególne kluby zmieniały swój skład i liczebność.

W ostatniej części przedstawimy ocenę obecności partii politycznych w radach wielkich miast oraz opinie bezpośrednich uczestników miejskiej polityki dotyczące znaczenia, jakie może nieść ze sobą przynależność partyjna. Interesować nas będą szczególnie dwie kwestie. Po pierwsze, relacje między klubami partyjnymi w radach miast a władzami partyjnymi ich ugrupowań szczebla miejskiego i ponadmiejskiego. Po drugie, zajmiemy się ogólną oceną obecności partii w miejskiej polityce oraz trudnej kwestii autonomizowania się wielkomiejских elit od wpływów polityki krajowej.

Tym, co zwraca uwagę w narracjach polityków, jest przyjmowanie za kwestię bezdyskusyjną, że partie są naturalnym uczestnikiem życia publicznego i że doskonale odnajdują się w miejskiej polityce, stanowiąc skuteczną konkurencję dla bardziej lokalnych inicjatyw wyborczych. Równocześnie jednak negatywnie oceniają oni podejmowane przez krajowe kierownictwa ugrupowań próby decydowania zarówno o kandydatach do rad miejskich, jak i na urząd prezydenta. Wskazują również, że niejednokrotnie sami stają się uczestnikami rywalizacji i konfliktu rozgrywanego przez działaczy swoich ugrupowań politycznych, starających się o budowanie lokalnego zaplecza lojalnych współpracowników.

Krytycy obecności klubów o afiliacjach partyjnych zwracają uwagę, że nie są one w pełni autonomiczne, że decyzje dotyczące podejmowanych przez nie inicjatyw zapadają w „centrali”, niejednokrotnie z pominięciem specyfiki i faktycznych potrzeb danego układu lokalnego, a nade wszystko, że wprowadzają na forum samorządu obce mu spory o charakterze ideologicznym. Dodać można, że takie same wątki pojawiały się i w innych studiach poświęconych obecności partii politycznych we władzach lokalnych²⁵.

Główni zainteresowani — szefowie klubów partyjnych — wskazują na dwa momenty, w których — ich zdaniem — dochodzi do ograniczania przez władze partii autonomii samorządowców. Są to, po pierwsze, naciski na tworzenie list do rady miejskiej i wskazywanie kandydata w wyborach prezydenckich z pominięciem miejscowego kontekstu oraz wiedzy i doświadczenia radnych. Po drugie, poważne zastrzeżenia naszych rozmówców budzi wykorzystywanie radnych jako zasobu w rywalizacji, do jakiej dochodzi pomiędzy liderami danego ugrupowania, walczącymi np. o wpływy w regionie. Warto zauważyć, że obydwie sytuacje dotyczą najczęściej okresów wyborczych — czy to samorządowych, czy krajowych. To z kolei może oznaczać, że albo w okresach trwania kadencji partyjni samorządowcy cieszą się swobodą działania i znacznym stopniem autonomii, albo też że jedynie moment wyborów — z samej swej istoty strategiczny i kluczowy — przyciąga uwagę liderów partyjnych w kierunku samorządowców.

Ale w tym systemie politycznym, gdzie partie są zarządzane centralnie i tak na dobrą sprawę listy są układane i liderzy są przywożeni z góry z Warszawy w teczce, to jest moim zdaniem sytuacja, która prowadzi wyłącznie do sytuacji złych i do złych rozwiązań. (PO, RM)²⁶

U nas statutowo jest taki nowy zapis, że przewodniczący klubu radnych w mieście jest automatycznie członkiem Rady Regionalnej, to ciekawy zapis. Ewidentnie w przypadku mojej formacji jakby miejsce samorządowców o jakiejś pozycji przenosi się na miejsce w najwyższej regionalnej partii. (PiS, RM)

²⁵ F. Franek, *Political Parties in Local Governance: Do Delegates Represent Local or National Interests?*, w: *Faces of Local Democracy...*; H. Geser, *The Local Party...*; E. Nalewajko, *Powiatowe partie polityczne...*

²⁶ Dla zachowania poufności, jaką obiecaliśmy naszym rozmówcom, nie podajemy nazw miejscowości, z których oni pochodzą. Zachowaliśmy jedynie nazwę partii oraz wskazanie pozycji rozmówcy w strukturze elity miejskiej (RM – rada miasta, prezydent – przedstawiciel władz wykonawczych, region – lider partii w województwie).

Poza zdecydowanie negatywnym stosunkiem do narzucania lokalnemu środowisku kandydatów, którzy się z niego nie wywodzą, krytycznie oceniane są naciski na to, jak radni mają głosować, z kim zawierać sojusze, czy jakie inicjatywy przedstawiać na forum rady miasta. Co istotne, takie uwagi słyszeliśmy przede wszystkim z ust bezpartyjnych członków miejskiej elity. Liderzy klubów partyjnych takie sytuacje dostrzegają znacznie rzadziej, a uzgodnienia linii postępowania czy sposobów głosowania traktują albo jako naturalną konsekwencję reprezentowania swojej partii albo jako incydentalne zdarzenia, motywowane kluczowymi głosowaniami. Główne pola konfliktów dotyczą więc spraw związanych z procesem układania list wyborczych, głównie w wyborach samorządowych. Sporadycznie pojawiają się natomiast zarzuty narzucania sposobów głosowania czy formułowania polityk miejskich. Nie znaczy to, że nie ma tu żadnych tarć, wydaje się jednak, że okresowo pojawiające się naciski władz partyjnych na radnych traktowane są jako zrozumiała konsekwencja występowania w roli reprezentanta partii w radzie miasta i członkostwa w klubie z partyjnym szyldem.

To nie jest tak, że to jest zdyscyplinowana armia [...] jeśli stosuje się taki mechanizm, to wynika to z, może to wynikać jedynie z określonego porozumienia politycznego z którymś z partnerów politycznych, kiedy idzie gra o naprawdę wysoką stawkę. To wtedy oczywiście stosuje się tego typu mechanizm. (PO, RM)

Trudno, żeby przed każdą sesją w mieście — chyba jest sesja, co miesiąc — gremia partyjne zbierać i pytać o wszystko, ale przy ważniejszych tak. (SLD, region)

W tym miejscu ujawnia się dodatkowe rozróżnienie między ugrupowaniami dotyczące relacji między władzami klubu a władzami partii w mieście (zarządem miejskim). W przypadku SLD mamy najdłuższą historię organizacyjną, co skutkuje dawno wypracowanymi mechanizmami współdziałania między tymi dwiema strukturami. Różnica między nimi jest dobrze widoczna, a kompetencje i podział zadań precyzyjnie zdefiniowane. Widoczne jest to, nawet jeśli ta sama osoba pełni równocześnie funkcje przywódcze i w klubie radnych, i w zarządzie miejskim partii.

Natomiast najgorsze relacje między szefostwem partii a szefostwem klubu były wtedy, kiedy ja łączyłem te dwie funkcje. Nie chodzi o to, że ja mam schizofrenię, tylko chodziło o to, że wobec klubu występowałem [...] z głosem partyjnym, a wobec partii z głosem klubowym. (SLD, RM)

W przypadku PO i PiS budowanie struktur partyjnych równocześnie z wyborami parlamentarnymi i samorządowymi dało efekt w postaci niejasnego rozróżnienia pomiędzy przedstawicielami partii „w urzędzie” (w naszym badaniu — radnymi) a oddziałem i władzami partii w danym mieście. Niejednokrotnie trudno jest wskazać granicę pomiędzy klubem i jego władzami z jednej strony a miejskimi władzami partyjnymi z drugiej strony. Znacznie częściej mamy tu do czynienia z unią personalną, gdy przedstawiciel władz klubu automatycznie zostaje włączony do władz partii stosownego szczebla, i przenikaniem się tych struktur.

Z jednej strony, obydwa ugrupowania postsolidarnościowe nie zaczynały swego istnienia w organizacyjnej próżni — odwoływały się do struktur organizacyjnych i zasobów personalnych Unii Wolności, Ruchu Społecznego AWS, Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego i innych partii politycznych. Z drugiej strony, z badań lokalnych kół partyjnych zrealizowanych przez Instytut Socjologii UW²⁷ w 2001 i 2002 r. wiadomo, że w obydwu partiach pojawiały się specyficzne problemy. W PO były one związane z niewielkim zainteresowaniem liderów oddziałami lokalnymi, brakiem klarownego przywództwa oraz niejasnym podziałem kompetencji w partii²⁸. PiS zastosowało odmienną strategię, która polegała na wskazaniu terenowych pełnomocników, odpowiedzialnych za budowanie struktur na swoim obszarze. O ile PO w pierwszej fazie istnienia nastawiona była na przyciągnięcie jak największej liczby uczestników, o tyle PiS bardzo starannie selekcionowało i rekrutowało swoje kadry. Warto też pamiętać, że obydwie partie powstawały (niezależnie od tego, jaką część bezpartyjnych bądź należących do innych ugrupowań działaczy udało im się ostatecznie zwerbować) przede wszystkim w oparciu o kluby parlamentarne oraz siatkę nowo powstałych biur poselskich i to one nadawały charakter początkom PO i PiS.

Precyzyjne zapisy statutowe, rozstrzygające zakres zadań i odpowiedzialności oraz podział kompetencji między ciałami wewnątrzpartyjnymi a jej przedstawicielami w samorządzie powinny

²⁷ Autorstwa Mirosławy Grabowskiej, Agnieszki Jasiewicz-Betkiewicz i Tadeusza Szawiela.

²⁸ Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że badanie to było zrealizowane jeszcze przed zarejestrowaniem Platformy Obywatelskiej jako partii politycznej.

służyć minimalizowaniu napięć i sytuacji spornych. W rzeczywistości jednak nie brak sytuacji, w których pomiędzy władzami klubu a władzami partii dochodzi do ostrych spięć dotyczących tego, w jaki sposób mają być podejmowane decyzje i kto jest faktycznym liderem partii w radzie miasta — przewodniczący klubu czy miejski szef partii. Wydaje się, że takie konflikty mają miejsce przede wszystkim tam, gdzie partia budowana była wokół wcześniej istniejącej grupy radnych, lokalnie rozpoznawanych i mających ugruntowaną w mieście pozycję, którym trudno jest wobec tego zgodzić się na przyjmowanie odgórnych dyrektyw:

Mam dobrą relację z oboma senatorami, mam dobrą relację z posłami, ale bardzo kiepskie relacje z [szefem partii w mieście], który uważa, że to partia powinna wydawać dyrektywy radnym, co mają robić. Ja jestem wrogiem tego typu podejścia. Radni są najlepiej zorientowani, jak powinni się zachować, to radni posiadają wystarczającą wiedzę [...] a przede wszystkim to radni mają mandat do tego, by takie decyzje podejmować. Nikt za nich, z tylnego siedzenia pociągając sznurkami, nie będzie decydował, bo to nie on ponosi odpowiedzialność za decyzje. (PO, RM)

Z perspektywy badań ścieżek karier elity politycznej doświadczenie samorządowe traktowane jest jako jeden z kluczowych zasobów pozwalających na awans do elity centralnej. Tutaj spojrzymy, jak postrzegane jest przez naszych rozmówców budowanie kapitału politycznego w radzie miasta.

Liderzy klubów w radach miejskich, niezależnie od tego, czy partyjnych czy bezpartyjnych, często prezentują chłodny stosunek do idei (a szczególnie praktyki) budowania ścieżki kariery politycznej poprzez samorząd. Ich opinia jest znacznie bliższa przekonaniu o konieczności zbudowania trwałych struktur samorządowych, w których jest miejsce dla partii i działaczy partyjnych, ale które powinny działać równolegle do funkcjonowania partii w jej wymiarze stricte organizacyjnym.

Powinniśmy sobie chyba odpowiedzieć na pytanie, czy nie powinniśmy mieć w zasadzie takiej specjalizacji, że mamy polityków samorządowych. (PO, RM)

W Radzie powinny być osoby o wielkim doświadczeniu, które nie mają takiej potrzeby, żeby poprzez funkcjonowanie w Radzie Miasta rozpoczynać karierę, żeby to był wstęp do ich kariery, tylko mają już raczej wszystko uporządkowane [...] to jest bardzo niebezpieczna sytuacja, jeżeli traktuje się funkcjonowanie w Radzie Miasta jako przystanek na drodze swojej kariery, to ja nie widzę w tym momencie tych elementów i tych motywacji, którymi powinien się kierować rajca miejski, radny miejski, ojciec miasta. (PO, RM)

Może to wskazywać na istnienie problemu związanego z wadliwie funkcjonującymi strategiami partii politycznych, niezdolnymi do rozwinięcia przejrzystych i akceptowanych mechanizmów rekrutacji dla młodszych kadr, zarówno tych, które mogłyby systematycznie zastępować starszych samorządowców w roli lokalnych/miejskich liderów, jak i tych, które w radzie miejskiej zdobywałyby szlify dla kariery powyżej miejskiego szczebla.

W dwadzieścia lat od pierwszych wyborów samorządowych i w dziesięć lat od powstania PO oraz PiS widać wyraźnie, że systematyczne i klarowne procesy rekrutowania i socjalizowania młodych elit partyjnych wciąż nie są wypracowane. Są miasta, w których konflikt między grupą „starych” samorządowców a „młodymi” radnymi partyjnymi nie ujawnia się, ale są też przypadki zaobserwowane w naszym badaniu, gdzie ma on gwałtowny przebieg. Można wnioskować, że konflikt ten jest tylko elementem głębszych problemów, związanych z funkcjonowaniem partii jako organizacji, z rywalizacją o wpływy na formułowanie kierunków rozwoju, na procesy decyzyjne i kompetencje poszczególnych ciał partyjnych i okołopartyjnych.

Ostatni wątek, który przedstawimy, dotyczy bezpośrednich wpływów centrum partii i polityki krajowej na funkcjonowanie miejskiego samorządu oraz działania radnych i władz wykonawczych.

Nasi rozmówcy, z jednej strony, uważają za oczywiste, iż politycy poziomu centralnego dążą do uczestniczenia w życiu politycznym miasta, z drugiej zaś, wyraźnie oczekują bardziej partnerskiej współpracy. W tym miejscu ujawnia się też problem oddziaływania aktualnych relacji z poziomem krajowym na to, co dzieje się w mieście. Teza H. Gesera²⁹ o większej elastyczności, jaką charakteryzują się działania partii na poziomie lokalnym, przejawiające się m.in. w możliwości zawiązywania koalicji, które trudne byłyby do pomyślenia w parlamencie krajowym (albo które

²⁹H. Geser, *The Local Party...*

dopiero są testowane), w przypadku polskich wielkich miast wydaje się trudna do podtrzymania. W ubiegłej kadencji samorządowej (2006-2010) mieliśmy sytuację, w której konflikt rozgrywający się centralnie został przeniesiony na poziom miast, wymuszając zerwanie wcześniej sprawnie działających koalicji.

Ta ostatnia zmiana [koalicji w mieście], która dwa lata temu nastąpiła to dlatego, że nastąpiła koalicja na najwyższym szczeblu [...]. Jeśli tam jest ostrzej, to u nas też jest ostrzej, bo to odbywa się tak, szef regionu spotyka się z radnymi i mówi: macie dowalić temu i temu politycznie, i tak się dzieje. Dostaje dyspozycje. Albo dowalić albo odpuścić. Taka jest brutalna prawda tego życia. (prezydent)

Ten spór ogólnopolski nie przekładał się na politykę lokalną, ale jak przyszedł, to efekt tsunami. W [...] nie ma możliwości dogadania się z klubem i partią PO. (region PiS).

Przeniesienie sporu między PO a PiS na poziom miast nie zostało szybko zaakceptowane z dwóch względów. Po pierwsze, wielu naszych rozmówców, również tych, którzy nie są związani z żadnym z tych dwóch ugrupowań, podkreślało, iż wpływy polityki krajowej utrudniają spokojne wypracowywanie rozwiązań, które dotyczą samego miasta czy regionu i zmniejszają poczucie niezależności władz samorządowych od innych szczebli władzy publicznej. Po drugie, ten konkretny spór dotyczył ludzi, którzy niejednokrotnie współpracowali ze sobą od kilkunastu lat i których współpraca — co należy szczególnie podkreślić — miała historię dłuższą niż organizacyjna historia PO i PiS.

To jest coś, co jest oczywiste, że jak 20 lat temu się tworzyła polska samorządność, no to my byliśmy wtedy, bardzo często te same osoby były w tym samym obozie. A teraz, jak jest upodmiotowienie polskiej demokracji, jak jest pluralizm, no to te obozy bardzo często ze sobą konkurują na personalia, a w mniejszym stopniu może na programy. (PiS, region)

Generalnie miałem taki okres wahania kiedyś jeszcze, ale to muszę powiedzieć, jeszcze to było na początku tej dekady czy ewentualnie miałem takie propozycje, żeby startować do Sejmu z listy PiS-u. To w tej chwili się tak wydaje, ale wtedy, proszę mi wierzyć, te partie wyglądały bardzo podobnie. Nie wiadomo było, jak one się różnią. (PO, RM)

PO-PiS, który gdzieś tam w nadziejach niektórych nawet do dzisiaj żyje, tenże PO-PiS zaistniał w [...] bardzo silnie, była koalicja, co więcej był jeden klub, który mieścił polityków PiS-u, PO, i związanych z prezydentem [...] i tenże PO-PiS bardzo dobrze przyjęty [...] trwał bardzo długo i bardzo niewiele rzeczy, które dotyczyły polityki ogólnopolskiej, przekładało się na politykę [miejską]. (prezydent)

Zjawisko przekładania się konfliktów z krajowego poziomu polityki na poziom miasta jest więc definiowane jako negatywna strona obecności partii w radach, tym bardziej jeśli dotychczasowa współpraca przebiegała bez większych problemów i tarć. To w tym miejscu pojawia się też pejoratywne zabarwienie określenia „polityczny”, które będąc przeciwieństwem „samorządowego”, zaczęło być rozumiane jako: sterowany z zewnątrz (z centrali partyjnej, z Warszawy), oderwany od faktycznych potrzeb miasta i jego mieszkańców.

Na koniec warto jednak podkreślić, że — niezależnie od formułowanych krytyk i stawianych zarzutów — partie polityczne postrzegane są jako stały i konieczny element miejskiego krajobrazu politycznego. Pozytywna rola partii politycznej polega na oferowaniu wspólnego programu, uszczegóławianego lokalnymi potrzebami, ale pozostającego wciąż spójną wizją polityczną.

Uzgadnianie kierunków działania daje większą skuteczność podejmowanych działań, oferując poczucie wspólnoty i wsparcia, co oznacza np. oferowanie radnym zaplecza ułatwiającego im sprawne działanie, a nawet przynoszącego merytoryczne czy eksperckie wsparcie.

Partia stanowi nie tylko forum wymiany poglądów między rajcami miejskimi (również z innych miast), ale daje też możliwość dostępu do własnych parlamentarzystów czy przedstawicieli rządu, co postrzegane jest jako zdecydowane ułatwienie np. w lobbowaniu na rzecz konkretnych rozwiązań ustawowych. Co ciekawe, na ten właśnie aspekt równie często zwracali uwagę ci z naszych rozmówców, którzy sami do partii nie należą, a więc ci, którzy mogą dostrzegać brak takiego zasobu w podejmowanych przez siebie projektach.

Uczestnictwo w dużej partii politycznej daje możliwość jakby łatwego przechodzenia przez poszczególne etapy. Partie lokalne tego nie mają. Partie lokalne są zamknięte i im się wydaje, że są

samowystarczalne. Ale właśnie ta sektorowość i różnice w kompetencjach i wydzielenie powoduje, że w pewnych określonych sytuacjach one nie są w stanie odpowiedzialnie zdecydować w sytuacji swojej gminy, ponieważ okazuje się, że jest to zależne od centralnego szczebla. (PO, RM)

Ostatnią istotną zaletą istnienia partii w samorządzie jest przejrzystość, wypracowany system rozliczania uczestników polityki, weryfikowanie kandydatów przez partyjne gremia oraz ponoszenie odpowiedzialności przez całą organizację za działania (i ewentualne błędy) swoich przedstawicieli. Partia jest — w takim ujęciu — gwarantem stabilizacji, rozliczalności z przedwyborczych obietnic, ze zrealizowanych, ale i z niezrealizowanych polityk, jak również aktorem wnoszącym do miejskiej polityki element organizacyjnej trwałości.

Partie muszą brać na siebie odpowiedzialność i wprowadzają radnych, i w momencie jak mają świadomość, że wprowadzają radnych, a równocześnie wystawiają kandydatów na prezydenta, to biorą na siebie odpowiedzialność za miasto, to jest automatycznie konsekwencja taka, że trzeba budować program, trzeba mieć ludzi. (PiS, RM)

Zakończenie

Od wyborów samorządowych 2002 roku obecność partii w samorządach wielkomiejskich ugruntowuje się: startują one, używając swoich oficjalnych szyldów i zdobywają poparcie coraz większego odsetka wyborców. Obecność ta nie jest jednak pozbawiona tarć i problemów, wywoływanych zarówno zmianami personalnymi, jak i konfliktami pomiędzy poszczególnymi frakcjami w radzie miasta, między radnymi a liderami ich partii, czy w końcu przenoszeniem na poziom miasta konfliktów z ogólnopolskiej sceny politycznej. Dodatkowo, kluby partyjne w dwunastu badanych przez nas ośrodkach występują w zróżnicowanych kontekstach — są miasta, gdzie kluby bezpartyjne w ogóle nie istnieją, ale są i takie, gdzie (czasem słabsze, czasem bardzo silne) występują, będąc istotnym rywalem dla partii politycznych; są miasta, w których prezydent jest członkiem partii i przeciwnie — w których prezydent jest bezpartyjny. Każdy z takich układów ma odmienną dynamikę i inaczej rozpisane relacje między głównymi uczestnikami życia politycznego.

Trudniej jest odpowiedzieć na pytanie, jaka jest rola i znaczenie obecności w radach miejskich z punktu widzenia partii politycznych, jaki jest sens startu w wyborach samorządowych i próby ulokowania w radach miast swoich przedstawicieli. Formalne umiejscowienie radnych w partyjnych zapisach statutowych nie wskazuje na ich silną pozycję (tylko przewodniczący klubów wchodzi w skład zarządu powiatowego w przypadku PO i SLD, a rady regionalnej w przypadku PiS). Z drugiej strony, to właśnie zasiadanie w — niekoniecznie wielkomiejskim — samorządzie jest jednym z najczęściej spotykanych zasobów biograficznych polskich parlamentarzystów. Mogłoby to wskazywać, że partie traktują rady miast jako ważny punkt na ścieżce kariery potencjalnych elit krajowych.

Rola partii na poziomie lokalnym nie jest więc jednoznaczna. Z jednej strony, zaobserwować można postępujące zakorzenianie się partii w środowisku lokalnym. Z drugiej strony, zwłaszcza w okresach przedwyborczych, częste są głosy krytyki, pojawiają się zarzuty, że partie reprezentują bardziej interesy swoich organizacji niż wyborców, że lojalność wobec „góry” jest silniejsza niż lojalność wobec społeczności, zaś sama obecność partii sprzyja zwiększeniu konfliktu oraz wprowadzaniu kwestii ideologicznych w miejsce pragmatycznego rozwiązywania problemów.

W powtarzanych hasłach odpartyjnięcia samorządów często wypacza się jednak i trywializuje obraz polityki, sprowadzając ją do przepychanek i walk słownych, mitologizuje zaś samorząd jako miejsce zgody i współpracy. Konflikt, różnice zdań, budowanie poparcia (czasem udane, a czasem nie) to naturalne komponenty zarówno polityki krajowej, jak i polityki lokalnej.

Partie wprowadzają organizacyjną ciągłość i stabilność — nawet w sytuacji gdyby w kolejnych wyborach nastąpiła całkowita wymiana ludzi, to wciąż zachowana byłaby ciągłość na poziomie zbiorowym. Takiej ciągłości nie mogą gwarantować lokalne ugrupowania, zwłaszcza te zbudowane wokół pojedynczego charyzmatycznego lidera.

Nie można przeceniać też znaczenia partii w samorządzie jako naturalnego kanału przepływu informacji z poziomu lokalnego na poziom krajowy. Z punktu widzenia władz partii (mitycznych „central partyjnych”) radni stanowią cenne źródło informacji dzięki swoim regularnym i bezpośrednim kontaktom z mieszkańcami. Ten niedoceniany aspekt obecności partii przybliża

im drobne, codzienne problemy, w które obfituje praca samorządu. Podobnego kontaktu z prozą codziennego życia nie zapewniają inne obszary aktywności partii politycznych. Partie — na co zwracali uwagę nawet nasi bezpartyjni rozmówcy — stanowią też naturalny kanał przekazywania problemów i potrzeb z poziomu miejskiego, w sytuacji gdy konieczne jest lobbowanie konkretnych rozwiązań w Sejmie.

Na koniec, samorząd — szczególnie miejski — to naturalne miejsce rekrutowania przyszłych parlamentarzystów, to istotny etap w karierze młodych (niekoniecznie metrykalnie) polityków, na którym uczą się oni kolegiального wypracowywania i podejmowania decyzji, w tym tak niełatwych umiejętności jak gromadzenie większości wokół własnych propozycji czy osiągnięcie kompromisów.

ODRODZENIE KOMUNISTYCZNEJ PARTII UKRAINY PO DELEGALIZACJI 30 SIERPNI 1991 R.

Artykuł dotyczy losów Komunistycznej Partii Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej zapoczątkowanej rozpadem ZSRR. Autor ukazał okoliczności delegalizacji Komunistycznej Partii Ukrainy, następnie proces odbudowywania przez nią wpływów politycznych, aż po jej ponowną rejestrację w 1993 r. i sukces wyborczy w 1994 r.

Słowa kluczowe: Komunistyczna Partia Ukrainy (KPU), Narodowy Ruch Ukrainy (NRU), transformacja postkomunistyczna na Ukrainie.

Алесь Міхалевич. Відродження Комуністичної партії України після її делегалізації 30 серпня 1991 р.

Показано долю Комуністичної партії України в період системної трансформації, започаткованої розпадом СРСР. Описано обставини делегалізації Комуністичної партії України, потім процес відновлення нею політичного впливу до її нової реєстрації в 1993 році і виборчому успіху в 1994 році.

Ключові слова: Комуністична партія України (КПУ), Народний рух України (НРУ), посткомуністична трансформація в Україні

Алесь Михалевич. Возрождение Коммунистической партии Украины после ее делегализации 30 августа 1991 г.

Показана судьба Коммунистической партии Украины в период системной трансформации, вызванной распадом СССР. Описаны обстоятельства делегализации Коммунистической партии Украины, потом процесс возвращения ею политического влияния до ее новой регистрации в 1993 году и избирательный успех в 1994 году.

Ключевые слова: Коммунистическая партия Украины (КПУ), Народный рух Украины (НРУ), посткоммунистическая трансформация в Украине.

Ales Mikhalevich. Revival of the Communist Party of Ukraine after its Delegalization dated 30 august 1991.

The historical way of the Communist Party of Ukraine in the period of systemic transformation, initiated by the Soviet Union decay has been demonstrated. The circumstances of the Communist Party delegalization, then the process of the political influence retrieving by party, till its new registration in 1993 year and the electoral success in 1994 has been described.

Key words: The Communist Party of Ukraine(CPU), The People's Movement of Ukraine, postcommunist transformation in Ukraine.

Historia Ukrainy okresu radzieckiego miała istotny wpływ na transformację społeczeństwa, która rozpoczęła się w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. USSR była jedną z najbardziej rozwiniętych gospodarczo republik radzieckich. Zapewniała dużą część dochodu narodowego Związku Radzieckiego oraz wyróżniała się stabilnym, relatywnie wysokim poziomem życia społeczeństwa.

Komunistyczna Partia Ukrainy (KPU) stanowiła najbardziej samodzielną ze wszystkich partii komunistycznych republik radzieckich. Tylko ona miała własne biuro polityczne, również rozbudowany system selekcji, rekrutacji i szkolenia kadr. Pozycja w KPU bezpośrednio przekładała się na układ sił w Komitecie Centralnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR). Ponadto przywódcy partii wyróżniali się tym, że często rezygnowali z dalszego wspinania się po szczeblach kariery politycznej, gdyż było to równoznaczne z przeniesieniem do Moskwy. W połowie lat osiemdziesiątych partia komunistyczna stanowiła nie tyle organizację polityczną, ile strukturę państwowo-ekonomiczną, skostniałą, konserwatywną, niezdolną do skutecznej reakcji na zmiany ekonomiczne i polityczne w kraju. Poważne problemy o charakterze socjalno-ekonomicznym, które coraz mocniej ujawniały się w życiu całego ZSRR w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, nie zostały należycie ocenione przez kierownictwo partyjne, co wywołało upadek autorytetu partii komunistycznej¹.

Delegalizacja Komunistycznej Partii Ukrainy

Wraz z ogłoszeniem w ZSRR polityki „głasności” i pluralizmu okresu przejściowego niezadowolone obywateli z warunków życia oraz polityki partyjnej zaczęło stopniowo przybierać

¹ В. М. Литвин, Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.), Київ 2000, с. 19-20.

formę zorganizowaną. Wydarzenia z października 1988 r., które rozgrywały się w republikach nadbałtyckich, stały się katalizatorem rozwoju wydarzeń na Ukrainie. W tym czasie w Związku Pisarzy Ukrainy przeprowadzono seminarium ekologiczne, podczas którego padła propozycja powołania Narodowego Frontu Ukrainy. 30 października 1988 r. z inicjatywy pisarza bezpartyjnego Pawła Mowczana przeprowadzono nieformalny zjazd z udziałem 150 członków organizacji oraz pracowników Instytutu Literatury, na którym została rozpatrzona propozycja utworzenia grupy inicjatywnej w celu powołania Frontu Narodowego na Rzecz Przebudowy.

Na wielotysięcznym wiecu ekologicznym w Kijowie (pierwszym dozwolonym przez lokalne władze) 13 listopada 1988 r. poeci D. Pawłyczko i L. Taranienka przy burzliwym aplauzie zebranych przedstawili ideę powołania Ruchu Narodowego. Na kolejnym wiecu z udziałem organizacji nieformalnych Związku Pisarzy powierzono zadanie powołania Narodowego Frontu Ukrainy. Wywołało to natychmiastową reakcję struktur partyjnych, której celem było objęcie kontroli nad tą inicjatywą. Stanowcza postawa Komitetu Centralnego KPU zmusiła pisarzy do spowolnienia procesu tworzenia masowej organizacji społecznej o zasięgu ogólnokrajowym. W grudniu 1988 r. i styczniu 1989 r. nad projektem programu oraz odezwą do narodu ukraińskiego wspólnie pracowały inicjatywne grupy Związku Pisarzy Ukrainy oraz Instytutu Literatury AN USRR z Wiaczesławem Briuchoweckim na czele. 30 stycznia 1989 r. Kijowska Organizacja Pisarzy przyjęła projekt programu Narodowego Ruchu Ukrainy na Rzecz Przebudowy (NRU) i tekst odezwy do narodu, które po opracowaniu zostały opublikowane 16 lutego w gazecie „Literturna Ukrajina”².

W odpowiedzi na dokumenty ukazał się zbiorowy list, pod którym swoje podpisy złożyli m.in. trzej Wiceprzewodniczący AN USRR i Sekretarz Prezydium AN USRR. Krytykowano Ruch za domniemane pretendowanie do roli ogniwa łączącego KPZR z narodem. Zdaniem autorów listu w wyniku tego powstawała sytuacja, w której „partia rozpatrywana jest oddzielnie od narodu i rzekomo potrzebuje dodatkowego mechanizmu dla łączności z nim”³. Przeciwko utworzeniu Narodowego Ruchu wystąpili również uczestnicy seminarium rektorów uczelni wyższych republiki, które odbywało się 24 lutego 1989 r. W uchwale tego zebrania podkreślono: „[...] w całym projekcie programu zakłada się, że „Ruch” zajmuje jakieś osobliwe miejsce w kierowaniu procesami przebudowy. W rzeczywistości projekt programu nastawiony jest na fetyszizm tego stowarzyszenia społecznego”⁴.

Ważnym dla nowo powstałego ruchu społecznego okazało się poparcie udzielone mu przez tak wpływowo stowarzyszenia jak Republikańskie Towarzystwo Języka Ukraińskiego im. T. Szewczenki, „Memoriał” oraz „Zielony świat”⁵. Ponadto po opublikowaniu dokumenty programowe Ruchu wraz z zawartymi w nich ideami zaczęły docierać nie tylko do zachodniej Ukrainy, gdzie nastroje narodowo-patriotyczne dominowały, ale również do Chmielnickiego, Kamieńca Podolskiego, Odessy, Doniecka i innych miast. Głośna kampania przeciwko Ruchowi zainicjowana przez KPU zaczęła odnosić odwrotne skutki. Otwarty atak na nieistniejącą jeszcze formalnie organizację wywołał wzrost sprzeciwu części społeczeństwa o poglądach demokratycznych, które popierało nie tyle program, ile samą ideę utworzenia Ruchu.

Formowanie ośrodków Ruchu odbywało się wolniej w obwodach południowych i wschodnich niż w zachodnich. Jako pierwsza na Ukrainie powstała Tarnopolska Regionalna Organizacja Ruchu. Jej konferencja założycielska odbyła się 24 marca 1989 r. Druga organizacja NRU została stworzona we Lwowie, jej konferencja założycielska odbyła się 7 maja 1989 r., zaś trzecia powstała w Kijowie. W ciągu 1989 r. powstały pierwsze ośrodki w obwodach dnipropietrowskim — w Krzywym Rogu oraz Dnieprodzierżyńsku, w połtawskim — w Krzemieńcu, a także w czerkaskim — w Kaniewie i Umaniu. Wiązało się to zarówno z niedostatecznym poziomem świadomości narodowej w tych regionach, jak i z zacieklą kampanią przeciwko Ruchowi. Jednak również tam miejscowym strukturom władzy nie powiodły się próby przeszkodzenia w organizowaniu ośrodków Ruchu.

² О. Бойко, Народний Рух України: Від виникнення ідеї масової опозиційної організації до створення її програми, „Людина і політика”, Київ 2001, № 2(14), с. 22.

³ Е. Кабанюк, В. Леонов, А. Трофіменко, Про роль НРУ на суспільне та політичне життя, „Голос України”, 1989, № 29, с. 17.

⁴ Аналітичні матеріали семінару ректорів ВУЗів УРСР. Рішення щодо впливу НРУ на суспільно-політичне життя в УРСР від 24 лютого 1989 р., ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 32, Спр. 2540, Арк. 102.

⁵ О. Бойко, Передтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови, „Людина і політика”, Київ 2001, № 1, с. 52.

Zebranie organizacyjne odbyło się w Kijowie 1 lipca 1989 r. Wybrano na nim Komitet Organizacyjny Zjazdu Założycielskiego Narodowego Ruchu Ukrainy. Ruch społeczny oczerniano w mediach, rozpędzano wiece, zatrzymywano aktywistów. Mimo to we wrześniu 1989 r. Ruch liczył już prawie 280 tys. członków i stał się powszechną ogólnoukraińską organizacją demokratyczną⁶.

I Zjazd Narodowego Ruchu Ukrainy na Rzecz Przebudowy odbył się 9-10 września 1989 r. w auli Politechniki Kijowskiej. Uczestniczyło w nim ponad 1000 osób, które reprezentowały członków Ruchu zrzeszonych w organizacjach lokalnych. Był to ruch inteligencji wielkomiejskiej, który bazował głównie na wykształconym społeczeństwie zachodnich i środkowych regionów Republiki. Zgodnie z danymi Komisji Skrutacyjnej znalazły się w nim osoby ze stopniami naukowymi, członkowie KPZR, robotnicy oraz kołchoźnicy. Połowa delegatów zjazdu przybyła z 8 zachodnich obwodów Ukrainy. Statystyczny uczestnik I Zjazdu NRU był Ukraińcem, mężczyzną z wyższym wykształceniem, zamieszkałym w jej zachodniej lub środkowej części⁷.

Zjazd potwierdził, że społeczeństwo ukraińskie posiadało szereg liderów w walce o odrodzenie i przemiany demokratyczne, zdolnych w przyszłości doprowadzić Ukrainę do nowego ustroju. NRU naruszył społeczny wizerunek monopolu KPZR-KPU, dał początek wielopartyjności na Ukrainie — zrobił ważny krok do pluralizacji społeczeństwa oraz stworzył podstawy dla demokracji⁸. Narodowy Ruch Ukrainy (NRU) określił się ideowo jako ruch narodowo-demokratyczny, przez co próbował zjednoczyć wartości klasycznych ideologii demokratycznych, liberalizmu, konserwatyzmu i socjaldemokracji. W warunkach braku własnego państwa postawił sobie za cel urzeczywistnianie tych wartości w narodzie. Głównym hasłem NRU było: „Państwowość, demokracja, reformy”. Zdaniem teoretyków Ruchu rozwijano te hasła w następujący sposób: państwowość — państwo — konserwatyzm; demokracja — wolność — liberalizm; reformy — rozwój gospodarczy — socjaldemokracja. Ruch opowiadał się za państwem demokratycznym zbudowanym na drodze reform, które miała przeprowadzić ukraińska nacja polityczna. Próba NRU, aby zjednoczyć w całość trzy różne ideologie, miała za cel rozszerzenie bazy społecznej organizacji.

Partia Komunistyczna Ukrainy miała negatywny stosunek do wcześniejszych nieformalnych organizacji oraz organizacyjnie ukształtowanego Narodowego Ruchu Ukrainy na Rzecz Przebudowy. Jednak struktury rządowe nie były w stanie powstrzymać nieuniknionego procesu upolitycznienia społeczeństwa, tym bardziej że wpływały na to również czynniki zewnętrzne. Jednym z nich były wybory deputowanych ludowych do Rady Najwyższej ZSRR z 26 marca 1989 r. — pierwsze w ZSRR wybory konkurencyjne. Pomimo działań władz wybory deputowanych ludowych ZSRR z marca 1989 r. w widoczny sposób uderzyły w monopol władzy KPU. Deputowanymi zostali liczni kandydaci o poglądach demokratycznych⁹.

Poważnym problemem KPU stało się powstawanie i pogłębianie się destrukcyjnych dla niej nowych nieporozumień i wewnętrznych rozłamów. Część członków KPZR dążyła do tego, aby jak najszybciej opuścić szeregi partii. Zaś bardziej aktywni czynili starania ku konsolidowaniu siły na bazie pewnych platform, dających perspektywę przekształcenia się w przyszłości w samodzielne partie. Fenomenem okazała się Platforma Demokratyczna sformowana w klubach partyjnych jeszcze w 1988 r. na fali ogólnopolitycznego „rozkładu” wywołanego XIX Konferencją Partii Komunistycznej Związku Radzieckiego. Ostatecznie sama idea procesu demokratycznego doprowadziła do stopniowego przekształcenia kręgów aktywnych wyborców w kluby wewnątrzpartyjne, których nie przewidywały istniejące kanony statutowe partii. Na początku 1990 r. kluby aktywnie działały w ponad 100 miastach kraju¹⁰. 20-21 stycznia 1990 r. odbyła się Ogólnozwiązkowa Konferencja Klubów Partyjnych, które opierały swoją działalność na podstawowych zasadach projektu Platformy Demokratycznej z XXVIII Zjazdu KPZR. Pierwsze zebrania Ogólnomiejskich Klubów Partyjnych odbyły się 3 lutego w Kijowie. Jeszcze w przededniu Plenum Kijowski Komitet Miejski partii

⁶ В. В. Калініченко, І.К. Рибалка, Історія України. Частина III: 1917-2003 рр, Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів, Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004, с. 511.

⁷ З'їзд Руху про себе, Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, К.: Редакція щорічника „Наука і Культура”, Народний Рух України, 2000, с. 491–494.

⁸ Ю. В. Діденко, Народний Рух у державотворчих процесах України (1989-2002): Монографія, Одеса 2006, с. 26.

⁹ Оприлюднення результатів виборів народних депутатів до Верховної Ради СРСР, „Львівська газета”, 1989, № 31, с. 21.

¹⁰ Інформація ЦК КПУ в ЦК КПРС „Про стан та чисельність ЦК КПУ”, 14 лютого 1991 р., ЦДАГОУ, Ф. 3, Оп. 35, Спр. 2812, Арк. 116.

popierał propozycje wysunięte przez kluby partyjne na XXVIII Zjazd KPZR. Jednak I Sekretarz Kijowskiego Komitetu Miejskiego KPU nie poinformował o tych decyzjach na lutowym Plenum KC KPZR, co dało atut opozycji. 17 lutego w Kijowie została utworzona Miejska Rada Koordynacyjna Klubów Partyjnych. W regionie zachodnim realizacja idei Platformy Demokratycznej miała narodową specyfikę. Ponadto komuniści drohobyskiego Oddziału Narodowego Ruchu Ukrainy (NRU) 20 lutego nie tylko poparli Platformę Demokratyczną, ale i kierując się jej zasadami, wypracowali własną Ukrainką Platformę Demokratyczną.

Po konferencji klubów partyjnych 24-25 marca 1990 r. w Charkowie aktywizowała się działalność Platformy Demokratycznej. Ich wpływ był najbardziej zauważalny w dużych miastach wschodniego regionu Ukrainy: Charkowie, Doniecku, Dniepropetrowsku, Kijowie, Sumach, Mikołajewie czy Odessie. Badania socjologiczne świadczyły o wzrastającym autorytecie przedstawicieli Platformy Demokratycznej — blisko 30% komunistów republiki na zjeździe partyjnym gotowych było poprzeć delegatów platformy. Były to przeważnie osoby w wieku 35-40 lat ze stażem partyjnym od 5 do 15 lat (ponad 50%). Spośród działaczy Platformy Demokratycznej połowę tworzyli członkowie organów partyjnych różnego szczebla, 1/3 — deputowani rad różnych szczebli, blisko 40% — członkowie NRU. W planie socjalnym absolutną większość stanowili przedstawiciele inteligencji naukowo-technicznej i humanistycznej, a tylko ok. 5-7% robotnicy, prawie nie było rolników¹¹.

Podstawowymi jednostkami organizacyjnymi Platformy Demokratycznej stały się kluby partyjne, liczące od 40 do 60 aktywnych osób. Według ocen ekspertów Komitetu Centralnego KPU w działalności tych stowarzyszeń politycznych pojawiły się nowe akcenty: „Kiedy jeszcze dwa — trzy miesiące temu główną formą ich pracy były różnego rodzaju zebrania i dyskusje, to dzisiaj wzmacniają oni działalność organizacyjną i propagandowo-agitacyjną”¹². Charakterystyczne stało się przeszczepianie podstawowych idei Platformy Demokratycznej na grunt narodowy. Dodatkowo Klub Partyjny Lwowa rozpowszechnił za pomocą gazety obwodowej dokument: „Demokratyczna alternatywa”, który rekomendowano jako podstawę przy przeprowadzeniu kampanii sprawozdawczo-wyborczej. Sedno tego dokumentu tkwiło w uznaniu potrzeby niezwłocznego przekształcenia KPU w samodzielną demokratyczną partię parlamentarną, „która będzie sprzyjać interesom odrodzenia narodowego i państwowego Ukrainy”¹³. Aparat partyjny nie był w tym czasie gotowy do aktywnego przeciwdziałania przedstawicielom Platformy Demokratycznej.

Po opublikowaniu listu otwartego Komitetu Centralnego KPZR „Za konsolidację na zasadniczej podstawie” rozpoczął się nowy etap w procesie kształtowania środowiska Platformy Demokratycznej. Na najwyższym szczeblu wyraźnie wyróżniali się radykałowie i skrzydło umiarkowane. Pierwsi opowiadali się za wzmocnieniem tendencji odśrodkowych, włącznie z wystąpieniem z partii. Umiarkowane skrzydło naciskało na konsolidację w partii ugrupowań lewicowych (radykalnych) oraz centrolewicowych (reformatorskich). Zdecydowanie inną drogę obrały kluby partyjne działające w ramach Zjednoczonej Platformy Demokratycznej, która — zdaniem jej twórców — była z jednej strony pozbawiona radykalizmu stołecznego Platformy Demokratycznej, przede wszystkim frakcyjności, a z drugiej — integrowała wszystkie demokratyczne założenia projektu platformy KC KPZR.

Ważną rolę w procesie tworzenia i rozwoju Platformy Demokratycznej odegrał XXVIII Zjazd KPZR. W ostatni dzień tego forum Sekretarz Komitetu Partyjnego Kijowskiego Uniwersytetu Państwowego wystąpił z oświadczeniem zwolenników Platformy Demokratycznej z Leningradu, Kijowa, Moskwy, Charkowa, Kazania, Świerdłowska i innych regionów ZSRR, w którym potwierdzono zbliżenie skrzydła radykalnie reformatorskiego i centrum oraz zaznaczono, że „możliwości walki o demokrację w ramach KPZR jeszcze się nie wyczerpały”¹⁴.

Podstawowymi zasadami współpracy politycznej na drodze do demokracji było określenie dystansu wobec konserwatywnych kół komunistycznych, przyjęcie na republikańskich

¹¹ А. Ф. Колодій, Партийна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства, „Львівська газета”, 2001, № 4, с. 17.

¹² Доповідна записка експертів ЦК КПУ „Про зростаюння авторитету представників «Демплатформи»”, від 20 жовтня 1990 р., ЦДАГОУ, Ф. 2, Оп. 36, Спр. 2578, Арк. 120.

¹³ „Демократична альтернатива”, Пропозиції щодо трансформації ЦК КПУ, підготовлені ЦК КПУ м. Львова, „Львівська газета”, 1990, № 29, с. 14.

¹⁴ Заява представників „Демократичної платформи в КПУ” „Щодо розвитку руху «Демократична єдність у КПРС»”, від 27.09.1990 р., ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 33, Спр. 2561, Арк. 129.

zjazdach partyjnych dokumentów programowych oraz prawnych, które rozszerzały osiągnięcia demokratyczne, zdobycze XXVIII zjazdu KPZR, tworzenie w każdym rejonie, mieście, obwodzie i w całej republice ruchu Demokratyczna Jedność w KPZR.

W czerwcu 1990 r. Wydział Ideologiczny KC KPU, który przeprowadzał badania opinii publicznej, musiał uznać, że pogłębia się proces utraty zaufania do partii i jej organów. Kierownictwo KPU niepokoił charakter nastrojów politycznych wśród klasy robotniczej i rolników — tradycyjnej podpory oraz bazy społecznej komunistów oraz niskie poparcie ze strony grup osób przed 30 rokiem życia. Zbliżony parytet zwolenników i przeciwników rządów partii komunistycznej ujawnił się wśród osób od 30 do 50 roku życia. Tylko wśród osób powyżej 50 lat większość opowiadała się za KPZR. „W ten sposób — podkreślali eksperci Wydziału Ideologicznego KC KPU — jeżeli sytuacja nie ulegnie zasadniczej zmianie, to partii komunistycznej grozi perspektywa przekształcenia się w partię ludzi w podeszłym wieku”¹⁵. Badania socjologiczne pokazały nie tylko spadek autorytetu KPZR i KPU w społeczeństwie, ale również poważne symptomy głębszego kryzysu w samej partii. Wystarczy stwierdzić, że jednoznacznie popierało ją mniej niż 2/3 komunistów. Niecałe 40% członków partii widziało w KPU realną siłę, zdolną wyprowadzić kraj z sytuacji kryzysowej. Jednocześnie ok. 20% ankietowanych komunistów poparło w tej sprawie przedstawicieli nowo powołanej Platformy Demokratycznej¹⁶.

Charakteryzując stan opinii publicznej, pracownicy VII Wydziału MSW USRR jeszcze we wrześniu 1989 r. informowali o spadku zaufania społeczeństwa do partii: „[...] większość robotników i urzędników jednoznacznie stwierdza, że nasi działacze, kierownictwo partii swoimi poczynaniami sami stwarzają problemy, a później uparcie szukają drogi ich rozwiązywania”¹⁷. Niekonsekwencja mechanizmów ideologicznych i praktyk politycznych KPZR w tym czasie doprowadziły do wytworzenia się dwóch niekorzystnych tendencji w środowisku partyjnym. Z jednej strony znaczna część komunistów zaczęła okazywać inercję polityczną, pasywność, często zagubienie w nieprzewidzianych sytuacjach, a z drugiej obniżyła się dyscyplina i odpowiedzialność, pogłębił proces rozmywania stanowisk politycznych. U podstaw tych negatywnych zjawisk leżał ostry kryzys panującej ideologii, pogłębianie się przepaści między teorią i praktyką komunizmu oraz wzrost niezgodności socjalistycznych ideałów z rzeczywistością. Na uświadomienie tych zjawisk w społeczeństwie istotnie wpłynął NRU.

Złożone problemy partii komunistycznej w czasach aktywizacji organizacji demokratycznych doprowadziły do wzrostu przejawów żywiołowości mas i destabilizacji społecznej. Im bardziej radykalne stawały się nastroje społeczne, tym trudniej było kontrolować zmiany i tym większy kryzys można było dostrzec w partii, która je zainicjowała. Symptomatic tego zjawiska stało się nasilenie procesu występowania członków z jej szeregów, wzrost zaległości z tytułu opłacania składek partyjnych oraz zmniejszenie liczby chętnych do wstąpienia do partii¹⁸.

O problemach KPU wyraźnie świadczyły też wyniki wyborów do Rady Najwyższej USRR i do rad lokalnych, które odbyły się w 1990 r. Do 450 miejsc w Radzie Najwyższej USRR pretendowało ok. 3 tys. kandydatów, tzn. po 6-7 osób na jedno miejsce. Nomenklatura partyjna robiła wszystko, by nie dopuścić do wygranej Bloku Demokratycznego. Rywalizacja wyborcza odbywała się faktycznie w warunkach monopolu KPU w państwowych środkach masowego przekazu, zwłaszcza w niewielkich miastach i wsiach, co nie pozostało bez wpływu na wyniki wyborów. W takich okręgach, wykorzystując zasoby administracyjne, KPU zdobyła większość miejsc w Radzie Najwyższej.

Wybory odbyły się 4 marca 1990 r., a druga tura trwała od 10 do 18 marca. Deputowanych wybierano do Rady Najwyższej Ukrainy, rad obwodowych, rejonowych, miejskich, gminnych i wiejskich. W głosowaniu wzięło udział niecałe 85% ogół wyborców uprawnionych do głosowania.

¹⁵ Результати соціологічного дослідження „Компартія України на етапі оновлення”, проведеного ідеологічним відділом ЦК KPU від 20.06.1990 р., ЦДАГОУ, Ф. 2, Оп. 35, Спр. 2612, Арк. 126.

¹⁶ О. Бойко, Політичне протистояння. КПУ в 1985-1991 рр.: анатомія кризи, „Людина і політика”, 2002, № 2, с. 22.

¹⁷ Ibidem, с. 22.

¹⁸ Результати соціологічного дослідження „Компартія України на етапі оновлення”, проведеного ідеологічним відділом ЦК KPU від 20.06.1990 р., ЦДАГОУ, Ф. 2, Оп. 35, Спр. 2612, Арк. 126; Політичні партії України, під ред. проф. В.М. Якушика; авторський колектив: О.П. Голобуцький, Т.Г. Криворучко, В.О. Кулик, В.М. Якушик, К.: Вир, 1996, с. 207; Інформаційно-аналітичні матеріали з XXVIII з'їзду Компартії України від 25.09.1990 р., ЦДАГОУ, Ф. 3, Оп. 41, Спр. 3114, Арк. 117; А.Ф. Колодій, Партийна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства, „Львівська газета”, 2001, № 4, с. 15.

Blok Demokratyczny osiągnął znaczący sukces — z ponad 400 wybranych deputowanych do Rady Najwyższej USRR 1/4 stanowili jej kandydaci.

Wyniki wyborów świadczyły o znaczącym wzroście wpływu sił narodowo-demokratycznych w obwodach zachodnich i o zwiększeniu ich wpływów w obwodach środkowych oraz stolicy. W obwodach wschodnich i południowych, w których wygrali przedstawiciele Bloku Demokratycznego, kandydowali ci politycy, którzy zajmowali stanowiska ogólnodemokratyczne, w tym również przedstawiciele NRU¹⁹. Jednak większość mandatów zdobyli, wykorzystując swój wpływ w terenie i poparcie aparatu sowiecko-partyjnego, zwolennicy nurtu zachowawczego — kierownicy przedsiębiorstw, przewodniczący kołchozów oraz aparatczyki partyjni. W wyborach 1990 r. już nie KC i Politbiuro, a Rada Najwyższa decydowała o podstawowych sprawach republiki. Demokratom nie udało się przejąć władzy.

15 maja 1990 r. rozpoczęła się pierwsza sesja Rady Najwyższej USRR XII kadencji. Już pierwszego dnia pomiędzy przedstawicielami różnych ugrupowań politycznych w parlamencie rozgorzała ostra rywalizacja i dotyczyło to niemal każdej sprawy. Na początku spierano się o stanowisko przewodniczącego Rady Najwyższej. Komunistyczna większość parlamentu wybrała na przewodniczącego parlamentu I Sekretarza Komitetu Centralnego Wołodymyra Iwaszko.

Wkrótce komunistyczna większość w parlamencie ukształtowała się organizacyjnie. Jej liderem został Ołeksandr Moroz, który do wyborów kierował Wydziałem Agrarnym Kijowskiego Komitetu Obwodowego KPU. Oficjalnie ugrupowanie nosiło nazwę: „Za radziecką suwerenną Ukrainę”, a nieoficjalnie — „grupa 239”, ponieważ tylu deputowanych liczyło. Wtedy też powstała grupa deputowanych „Platforma Demokratyczna w Komunistycznej Partii Ukrainy” (41 deputowanych). Grupa ta współpracowała w parlamencie z Radą Narodową, sformuowaną z przedstawicieli opozycji demokratycznej.

Pierwszym atakiem na pozycję komunistycznej większości w parlamencie były wydarzenia z 9 lipca 1990 r., kiedy to przewodniczący Rady Najwyższej USRR Wołodymyr Iwaszko, wybrany na Zastępcę Sekretarza Generalnego Komitetu Centralnego KPZR, zrezygnował ze stanowiska przewodniczącego parlamentu. Ucierpiał na tym poważnie prestiż KPU²⁰.

Z nową siłą walka polityczna rozgorzała w czasie kolejnych wyborów przewodniczącego Rady Najwyższej USRR. O stanowisko ubiegało się 27 kandydatów, jednak przed głosowaniem większość z nich wycofała się. W drugiej turze zwyciężył Leonid Krawczuk — Sekretarz KC KPU ds. ideologii. Jednak — jak pokazały późniejsze wydarzenia — jego stanowisko polityczne wyraźnie różniło się od pozycji konserwatywnej większości w KPU. W rzeczywistości L. Krawczuk obrał kurs na niepodległość republiki, chociaż działał bardzo ostrożnie, idąc na kompromisy z zachowawczymi kręgami komunistów.

Decydujący etap przeciwstawiania się Narodowego Ruch Ukrainy systemowi komunistycznemu związany był z puczem w Moskwie w sierpniu 1991 r. Na budynku Rady Najwyższej w Kijowie już pod koniec sierpnia tego roku pojawiła się żółto-niebieska flaga. 15 stycznia 1992 r. Rada Najwyższa Ukrainy zatwierdziła hymn państwowy, a 19 lutego — godło państwowe Ukrainy²¹. Ruch mógł uznać te wydarzenia za swoje kolejne zwycięstwo.

Rezultatem wydarzeń związanych z puczem było również to, że dzięki wpływom NRU na inne siły demokratyczne i społeczeństwo Prezydium RN Ukrainy już 26 sierpnia 1991 r. przyjęło postanowienie o tymczasowej delegalizacji KPU, co dokonało się 30 sierpnia. Wtedy KPU przestała być dominującą siłą polityczną w republice i została wyparta z życia publicznego.

Powstanie partii o rodowodzie komunistycznym

Po delegalizacji KPU i ogłoszeniu przez Ukrainę suwerenności rozpoczął się nowy etap kształtowania systemu politycznego, w tym również wielopartyjności na Ukrainie. Został zlikwidowany monopol partii oraz jej decydujący wpływ na procesy polityczne w kraju. Wraz z upadkiem ZSRR rozwiązano struktury ogólnoradzieckie (związki zawodowe, organizacje społeczne) i zmniejszył się wpływ polityków moskiewskich. Faktycznie od sierpnia 1991 r. rozpoczął

¹⁹ С. Кульчицький, Україна суверенна: від витоків до сьогодні, „Львівська газета”, 2002, № 3, с. 27.

²⁰ Ibidem, с. 28.

²¹ С. Кальченко, До питання про державні символи України, „Юридична газета”, 2006, № 7 (77).

się proces kształtowania własnego ukraińskiego systemu wielopartyjnego. Do tego czasu na terenie Ukrainy działały narodowe partie ukraińskie oraz ogólnoradzieckie struktury polityczne, takie jak Związek Demokratyczny, Liberalno-Demokratyczna Partia ZSRR, Konfederacja Anarchistów-Syndykalistów. Po sierpniu 1991 r. pozostały jedynie struktury ukraińskie.

Nie można stwierdzić, że partia komunistyczna całkowicie zniknęła z areny politycznej Ukrainy. Znaczna część jej członków nie pogodziła się z postanowieniem Rady Najwyższej Ukrainy i podjęła starania na rzecz wznowienia działalności. Już 26 października 1991 r. byli liderzy partyjni i szeregowi członkowie KPU zorganizowali w Kijowie zjazd założycielski nowej partii, opierającej się na ideologii komunistycznej. Nazywano ją Socjalistyczną Partią Ukrainy (SPU), a liderem został Ołeksandr Moroz. Praca nad stworzeniem SPU rozpoczęła się po delegalizacji KPU (KPZR). 4 września 1991 r. O. Moroz zwrócił się z apelem zjednoczenia w partię, budowaną „na nowej zasadzie”, a już cztery dni później w Kijowie odbyło się posiedzenie grupy inicjatywnej. Powołano komitet organizacyjny w sprawie utworzenia nowej partii o charakterze centrolewicowym. Zjazd założycielski odbył się 26 października 1991 r. w Kijowie. Przyjęto na nim Deklarację o utworzeniu SPU, oświadczenie programowe, statut, postanowienie o sytuacji politycznej i najbliższych zadaniach partii, oświadczenie o antykonstytucyjności delegalizacji partii komunistycznej, rezolucję o powszechnym referendum i wyborach prezydenta Ukrainy. Wybrano organy kierujące: 50-osobową Radę Polityczną oraz 11-osobowe Prezydium Rady. Przewodniczącym Rady został O. Moroz²².

SPU została zarejestrowana 25 listopada 1991 r. przez Ministerstwo Sprawiedliwości Ukrainy (dokument nr 157), a od 15 marca 1992 r. zaczęła wydawać biuletyn partyjny — gazetę „Towarzysz”, której redaktorem został Adam Martyniuk. 13-14 czerwca 1992 r. odbyła się I Ogólnoukraińska Konferencja Ogólnopartyjna. Przyjęto oświadczenie polityczne SPU „Sytuacja społeczno-gospodarcza i polityczna na Ukrainie oraz zadania partii na najbliższe dwa lata”, rezolucje: o współdziałaniu ze związkami zawodowymi, o polityce agrarnej SPU, o polityce młodzieżowej SPU, o zagrożeniach ekstremizmem nacjonalistycznym i nacjonal-faszystem na Ukrainie oraz o aktywizacji pracy na rzecz usunięcia nielegalnych aktów o delegalizacji Komunistycznej Partii Ukrainy, oświadczenia: o wzroście cen i zubożeniu narodu, o reformie edukacji narodowej w Ukrainie, a także szereg dokumentów dotyczących Konstytucji Ukrainy. Były to postanowienia o udziale członków SPU w przygotowaniach do przyjęcia Konstytucji Ukrainy oraz o rozpatrzeniu projektu nowej Konstytucji i projektu Ustawy o pełnej władzy narodu. Wtedy też, na posiedzeniu Rady Politycznej, wybrano Prezydium Rady. Liczba członków partii w listopadzie 1992 r. szacowana była na ok. 30 tys. osób²³.

Zgodnie ze Statutem SPU zarejestrowanym przez Ministerstwo Sprawiedliwości Ukrainy Socjalistyczna Partia Ukrainy to centrolewicowa partia polityczna obywateli Ukrainy, która stawia sobie za cel umocnienie władzy ludu, stworzenie warunków politycznych, ekonomicznych i socjalnych dla realnego udziału obywateli w zarządzaniu państwem i społeczeństwem oraz budowę na Ukrainie demokratycznego socjalizmu, który zabezpiecza bezustanną transformację dążącą do demokracji wszystkich sfer życia, sprawiedliwość społeczną, wolność i równouprawnienie obywateli, polepszenie ich życia, zabezpieczenie potrzeb materialnych, duchowych i innych²⁴.

W Programie SPU przyjętym na zjeździe założycielskim SPU 26 sierpnia 1991 r. podkreślono, że „przyszłość Ukrainy nie ma perspektywy bez ścisłych więzi z suwerennymi państwami byłego Związku Radzieckiego”²⁵. Jednocześnie głoszono konieczność wspierania przez państwo autonomii kulturowo-narodowej wszystkich grup etnicznych i narodowych zamieszkujących Ukrainę. SPU opowiadała się za zachowaniem Autonomii Republiki Krymskiej. Uważano, że w tej sprawie trzeba trzymać się zasady równości praw wszystkich narodowości, które zamieszkują jej terytorium. „Dla zabezpieczenia takiej równości — podkreślano w rezolucji Prezydium Politrady Socjalistycznej Partii Ukrainy z 26 kwietnia 1992 r. — wyraźnie gwarantowało się osiedlanie Tatarów Krymskich

²² Аналітичні матеріали Установчого з'їзду Соціалістичної партії України 26 жовтня 1991 року, www.spu.kiev.ua (dostęp: 27 października 2011 r.).

²³ Аналітичні матеріали I всеукраїнської загальнопартійної конференції СПУ 13.-14.06.1992, www.spu.kiev.ua (dostęp: 27 października 2011 r.).

²⁴ Статут СПУ, прийнятий на Установчому з'їзді Соціалістичної партії України 26 жовтня 1991 року, www.spu.kiev.ua (dostęp: 27 października 2011 r.).

²⁵ Ibidem.

w miejscach i w ilościach, z okresu poprzedzającego ich deportacje, stworzenia przez państwo warunków gospodarczych, które ułatwiłyby społeczną adaptację przesiedleńcom”²⁶.

Drugi zjazd SPU odbył się 28-29 listopada 1992 r. w Kijowie (645 delegatów). Przyjął on program partii i minimum programowe, rezolucje o odrodzeniu Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży o więziach z bratnimi partiami oraz zmiany w Statucie SPU. Wybrano nową Radę Polityczną (82 członków) i jej Prezydium (23 członków)²⁷. Kolejny, trzeci zjazd SPU odbył się 18-19 grudnia 1993 r. w Kijowie. Przyjęto rezolucję o wyborze deputowanych ludowych Ukrainy. Zatwierdzono program wyborczy SPU „Za sprawiedliwość społeczną, władzę ludu, praworządność, bezpieczeństwo ludzi”. Delegaci zjazdu przyjęli postanowienia o składzie Rady SPU oraz odezwy SPU do ludu pracującego Ukrainy i do inteligencji ukraińskiej. Sformułowano też oświadczenie w sprawie żądań komitetów strajkowych w związku z kolejną podwyżką cen oraz stanowisko w sprawie Komisji Kontrolnej SPU. Partia poinformowała o przejściu do opozycji wobec władzy wykonawczej. Kandydatów na deputowanych ludowych zarejestrowano w 179 z 450 okręgów. Do Rady Najwyższej Ukrainy II kadencji wybrano 14 członków SPU²⁸.

19 czerwca 1993 r. w Doniecku na Forum Komunistów Ukraińskich ogłoszono wznowienie działalności KPU na czele z Petrem Symonenką, byłym II Sekretarzem donieckiego Obwodowego Komitetu KPU²⁹. W ten sposób sama ideologia komunistyczna i głosząca ją partia nie zostały ostatecznie wyeliminowane z życia politycznego. Wkrótce partia komunistyczna podjęła nową aktywność na arenie politycznej kraju, ustosunkowując się do pozycji rządowych. Jednak trzeba pamiętać, że w wyniku postanowień z sierpnia 1991 r. KPU straciła pozycję partii rządzącej i stała się jedną z wielu organizacji politycznych. Cała władza na terenie Ukrainy przeszła w ręce rad, które do tej pory były przykrywką realnej władzy KPZR-KPU, oraz ich komitetów wykonawczych, realizujących wcześniej jedynie postanowienia partyjne. Ówczesne radzieckie organy władzy nie były przystosowane do realnego kierowania społeczeństwem w warunkach zniesienia partyjnych organów władzy.

Proces reaktywacji Komunistycznej Partii Ukrainy rozpoczął się wkrótce po utworzeniu SPU. Po delegalizacji partii komunistycznej część członków wstąpiła do SPU. Bardziej radykalni zjednoczyli się w Związek Komunistów Ukrainy (SKU). Taka sytuacja trwała do połowy 1992 r. Gdy kryzys ekonomiczny zaczął dawać o sobie znać, część szeregowych komunistycznych aktywistów z SPU i SKU rozpoczęła kampanię w sprawie rehabilitacji KPU-KPZR. Na przełomie lat 1992-1993 działały aktywnie punkty przerejestrowywania członków KPU oraz zbiórki podpisów o odnowienie KPU, która została zarejestrowana 5 sierpnia 1993 r. ze 120 tys. członków. Założycielami przyszłej KPU byli Borys Olijnyk, Jewhien Marmazow i Ołeksandr Kociuba. Pomoc okazał były I Sekretarz KPU Stanisław Hurenko. Ich autorytet pomógł komunistom cofnąć decyzję o delegalizacji KPU.

W grudniu 1992 r. i styczniu 1993 r. zaczęły powstawać organizacje terenowe KPU, zwoływano też konferencje regionalne. Rozpoczęły się przygotowania do Ogólnokrajowej Konferencji Komunistów Ukrainy. Pod koniec 1992 r. komuniści z wielu obwodów inicjowali powołanie Komitetu Organizacyjnego i przygotowanie Ogólnoukraińskiej Konferencji Komunistów, która miałaby przyjąć decyzję o odrodzeniu partii. 6 marca 1993 r. w obwodzie donieckim odbył się pierwszy etap konferencji, zwołanej 14 maja. Podczas niej Prezydium Rady Najwyższej odwołało decyzję o delegalizacji KPU-KPZR z 30 sierpnia 1991 r.³⁰ Drugi etap konferencji odbył się 19 czerwca w Doniecku. Na nim stwierdzono, że „konferencja konstituuje się, jako Ogólnoukraińskie Forum Komunistów [zjazd — A.M.]”. W ten sposób partia komunistyczna została reaktywowana. Tego samego dnia zjazd przyjął deklarację, nie przypisując sobie numeru porządkowego. Jest uważany za I (XXIX) zjazd KPU, ponieważ następny ogłosił się II (XXX). Na czele partii stanął Petro Symonienko.

Pierwsze robocze Plenum KC KPU odbyło się 17 lipca w Kijowie. Na nim omówiono szereg zagadnień organizacyjnych, m.in. o przerejestrowaniu członków i wydaniu gazety partyjnej

²⁶ Програма СПУ, прийнята на II з'їзді СПУ, який відбувся 28-29 листопада 1992 р., www.spu.kiev.ua (dostęp: 27 października 2011 r.); Програма СПУ, прийнята на II з'їзді СПУ, який відбувся 28-29 листопада 1992 р., www.spu.kiev.ua (dostęp: 27 października 2011 r.).

²⁷ Аналітичні матеріали II з'їзду СПУ 28, 29.11.1992, www.spu.kiev.ua (dostęp: 27 października 2011 r.).

²⁸ Аналітичні матеріали III з'їзду СПУ 18, 19.12.1993, www.spu.kiev.ua (dostęp: 27 października 2011 r.).

²⁹ В. М. Литвин, Україна на межі тисячоліть..., с. 66.

³⁰ Історія КПУ, Веб-сайт КПУ, www.kpu.net.ua (dostęp: 27 październik 2011 r.).

„Komunista”. Taka operatywność pomogła komunistom w krótkim czasie zebrać rekordową liczbę członków partii — 120 tys. osób. Jednak warto zaznaczyć, że KPU w czasie rejestracji wykorzystwała spis członków SKU, który pomagał KPU w odnowieniu struktur. Szefowa SKU Tamiła Jabrowa oskarżyła kierownictwo KPU o rewizjonizm i oportunizm. To z kolei doprowadziło do odejścia aktywistów SKU oraz aktywnych patriotów „radzieckich”. Rozłam nie nastąpił, jednak na Ukrainie zaczęły masowo powstawać partie komunistyczne o różnych kierunkach i tendencjach.

Po otrzymaniu zaświadczenia o rejestracji KPU rozpoczęła przejmować kadry z innych partii lewicowych. Znaczna część socjalistów masowo weszła do partii komunistycznej, a przez to osłabiła SPU. Mówiło się nawet o napływie SPU do struktur KPU. Jednak socjalistom udało się powstrzymać ten proces. Ponadto komuniści przyjęli linię umiarkowaną w stosunku do rządu, co wywołało niezadowolenie w niższych strukturach. W celu powstrzymania wzrostu niezadowolenia wśród członków aparat zgodził się na status quo i pozostał wierny dogmatom radzieckiego marksizmu-leninizmu. Zgodnie z tym rozpoczęły się „czystki” w strukturach partii. W listopadzie 1993 r. został zwolniony Sekretarz Skadowskiego Komitetu Rejonowego KPU, który na łamach lokalnej gazety wysunął przepuszczenia, że Lenin miał swoje wady.

W celu uzyskania wpływu komuniści proponowali szereg działań ekonomicznych, prawnych i administracyjnych. Składało się na nie odnowienie zarządzania gospodarką przy zastosowaniu metod ekonomicznych, przejście na limitowaną dystrybucję towarów pierwszej potrzeby, zapewnienie wszystkim obywatelom niezbędnego minimum egzystencjalnego, wstrzymanie zbyt szybkiej prywatyzacji, działań spekulacyjno-lichwiarskich pośredników, struktur komercyjnych, rozwiązanie problemów w głównych gałęziach gospodarki — energetyce, przemyśle węglowym, metalurgii, przyznanie priorytetu sprawom rozwoju rolnictwa i całego kompleksu gospodarki rolnej, usunięcie sztucznie wprowadzonych granic między krajami Wspólnoty Niepodległych Państw, nadanie językowi rosyjskiemu statusu drugiego języka urzędowego, zachowanie Rad Deputowanych Ludowych jako przedstawiciela tradycji demokratycznych narodu ukraińskiego. Ponadto w programie podkreślono, że „partia komunistyczna konsekwentnie walczy o realizację swoich celów programowych — odrodzenia na zasadniczo nowych i wyłącznie dobrowolnych zasadach Związku Bratnich Narodów suwerennych państw, które powstały na terytorium ZSRR”³¹.

Jednak najważniejszym punktem programu było określenie stosunku KPU do form i praw własności. „Gwarantowanie równoprawnego funkcjonowania różnych form własności i gospodarowania na wsi, włącznie z gospodarką kolektywną i gospodarstwami indywidualnymi — bez wykorzystywania pracy najemnej, nie dopuścić do przymusowej „dekolektywizacji” — likwidacji kołchozów i sowchozów”. Kierownictwo partii komunistycznej było nową generacją polityków, którzy już nie popierali archaicznych haseł walki klasowej, dyktatury proletariatu i rewolucji socjalistycznej. „Nowi komuniści” byli w pewnym stopniu politykami, którzy całkowicie wpisywali się w ramy współczesnego, ukraińskiego wielopartyjnego systemu politycznego. Od własności państwowej KPU przeszła do „gwarancji równoprawnego funkcjonowania różnych form własności”, od rewolucji i walki klasowej do „pokojowych rewolucyjnych form protestu”. To ostatnie pomogło komunistom w wyborach, które odbyły się na Ukrainie w 1994 r.

Przedterminowe wybory z 1994 r. miały swoją genezę w wydarzeniach z połowy 1993 r., kiedy Rada Najwyższa i prezydent Leonid Krawczuk w znacznym stopniu stracili autorytet w społeczeństwie ukraińskim. Spadły również notowania rządu Leonida Kuczmy. Latem Ukrainę owładnęła fala strajków. W kopalniach Donbasu w czerwcu i lipcu odbył się wielki strajk. We wrześniu Ukraińska Republikańska Partia przeprowadziła ogólnoukraińską akcję „Nienaruszalna Niepodległość Ukrainy”. Przeprowadzono wiece, demonstracje i pikety przed budynkiem Rady Najwyższej³².

Po podpisaniu na początku lipca oświadczenia o utworzeniu związku gospodarczego Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) wraz z premierami Rosji i Białorusi, L. Kucznię zaczęły ostro krytykować siły narodowo-demokratyczne. Pojawiło się nieporozumienie między prezydentem a premierem na tle podziału uprawnień w sprawie ratowania gospodarki Ukrainy, która znajdowała

³¹ Ibidem.

³² Нариси з історії суспільних рухів політичних партій в Україні (XIX—XX ст.), Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, С.Д. Гелей та ін. Львів, 2001, с. 230—231.

się w stanie katastrofalnym. Nieporozumienie to doprowadziło ostatecznie do dymisji premiera we wrześniu 1993 r.

Walki, protesty oraz oświadczenia partii politycznych zmusiły prezydenta i Radę Najwyższą do pójścia na ustępstwa. Domagano się dymisji rządu L. Kuczmy. Parlament spełnił żądania i przyjął ustawę o wyborach przedterminowych do Rady Najwyższej oraz o Prezydencie Ukrainy. Za zgodą L. Krawczuka wyznaczono przedterminowe wybory do Rady Najwyższej (na 27 marca 1994 r.) i prezydenckie (na 26 czerwca). Rozpoczęły się przygotowania do wyborów i kampania. Pierwsza runda wyborów odbyła się 27 marca 1994 r., a druga — 10 kwietnia. Po dwóch turach wyborów zwyciężyła Komunistyczna Partia Ukrainy, zdobywając 86 mandatów na 388, Socjalistyczna Partia Ukrainy — 14. Narodowy Ruch Ukrainy dostał 20 mandatów. W rezultacie powstrzymał się od udziału w wyborach prezydenckich³³.

Ewolucja Komunistycznej Partii Ukrainy i powstanie elit postkomunistycznych na wschodzie Ukrainy doprowadziły do skonsolidowania elit w oparciu o idee komunistyczne, które stanowiły przeciwwagę dla Narodowego Ruchu Ukrainy i idei narodowej. Pozwoliło to na przemiany na ukraińskiej scenie politycznej w połowie lat dziewięćdziesiątych. KPU pozostała wpływowym aktorem politycznym, a jej członkowie odgrywali ważną rolę w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w.

Na początku transformacji postkomunistycznej Ukraina była bardzo znaczącą republiką spośród państw podległych Związkowi Radzieckiemu, a partia komunistyczna cieszyła się szerokim poparciem wśród mieszkańców Ukrainy, szczególnie we wschodniej części kraju. Ponadto ukraińskim komunistom udało się odrodzić partię komunistyczną jako wpływową organizację polityczną, która zwyciężyła w wyborach do parlamentu ukraińskiego w 1994 r.

³³ P. Andrusieczko, M. Figura, Przebieg transformacji ustrojowej na Ukrainie w latach 1991-1998, s. 118-119.

NIEDOKOŃCZONA REWOLUCJA. CO (NIE) WYDARZYŁO SIĘ NA UKRAINIE W LATACH 2004 – 2012?

Autorka przedstawia dyskusję wokół oceny Pomarańczowej Rewolucji w 2004 r., polemizuje z krytycznymi ocenami tego wydarzenia uznając je za powierzchowne i w pewnym sensie nieadekwatne do stopnia złożoności sytuacji. Stara się zredefiniować pojęcie rewolucji, pozbawiając je politycznej nadbudowy, by pokazać, jak w percepcji ukraińskiej, pojęcie to zyskało charakter sakralny. Zdaniem Autorki Pomarańczowa Rewolucja zapoczątkuje przebudowę całego społeczeństwa. Z tego powodu Autorka uważa, że wyborów parlamentarnych w 2012 roku nie można traktować, jako porażki Pomarańczowej Rewolucji.

Słowa kluczowe: Pomarańczowa rewolucja, mit, mity narodowe, ruchy pokoleniowe, tożsamość narodowa.

Kamila Zacharuk. Незавершена революція. Що (не) трапилось в Україні в 2004–2012 рр.?

Представлено дискусію на тему Помаранчевої революції 2004 р. Автор полемізує з критичними оцінками цієї події, вважаючи їх поверховими і певною мірою неадекватними відносно до складної ситуації. Автор намагається по-новому дати визначення революції, забрати з нього політичну надбудову, та показує, як в українському сприйнятті це поняття набуло сакрального характеру. На думку автора, Помаранчева революція започатковує перебудову усього суспільства, тому не можна вважати парламентські вибори 2012 року як поразку революції.

Ключові слова: Помаранчева революція, міф, національні міфи, рухи поколінь, національна ідентичність.

Kamila Zaharuk. Neokončenная революція. Что (не) случилось в Украине в 2004–2012 гг.?

Представлена дискуссия на тему Помаранчевой революции 2004 г. Автор полемизирует с критическими оценками этого события, считая их поверхностными и, в определенной степени, неадекватными относительно к сложной ситуации. Автор пытается дать новое определение революции, забрать из него политическую надстройку и показать, как в украинском восприятии это понятие приобрело сакральный характер. По мнению автора, Помаранчевая революция начала перестройку всего общества, поэтому нельзя считать парламентские выборы 2012 года поражением революции.

Ключевые слова: Помаранчевая революция, миф, национальные мифы, движения поколений, национальная идентичность.

Kamilla Zaharuk. The Unfinished Revolution. What had (not) happen in Ukraine in 2004–2012 years?

The discussion on the topic of the Orange Revolution dated 2004 year is presented. The author controverts with the critical opinions of this case considering them to be surface, shallow, and to some extent, inadequate in relation to the complicity and ambiguity of the situation. The article is an attempt to demonstrate a new meaning of revolution, remove the political basis of it, and show, that in Ukrainian consciousness this concept has acquired a sacral character. The Orange revolution has initiated the alteration of all society, that is why the parliamentary elections couldn't be interpreted like a defeat of the revolution.

Key words: The Orange revolution, myth, national myths, movement of generations, the national identity.

Wprowadzenie

Proces narodotwórczy, ściśle powiązany z rewolucjami społecznymi, zawsze stanowi pewnego rodzaju wyzwanie metodologiczne, a także — co będę się starała pokazać w niniejszym tekście — wyzwanie w warstwie leksykalnej. Bez wątplenia, jest to wydarzenie o bardzo niejednorodnym przebiegu. Sytuacja ta, z założenia i tak dość trudna, utrudniona jest jeszcze bardziej poprzez fakt, iż w ramach procesów narodotwórczych można się doszukiwać zarówno elementów właściwych modernistycznej, jak i postmodernistycznej wizji narodu¹. Trudno jest dziś w sposób linearny prześledzić najważniejsze momenty w życiu narodów, zwłaszcza tych, które przed końcem II wojny światowej nie miały jasno określonej tożsamości². Na Ukrainie zauważalne są współcześnie zarówno właściwe dla postmodernizmu tendencje do negocjowania jedynej słusznej wizji narodu,

¹ Zob. С.Л. Катаєв, *Сучасне українське суспільство*, Київ 2006.

² Mam tu na myśli podział regionalny pomiędzy różne państwa i związane z tym różnice w sposobie budowania tożsamości narodowej, zob. W. Baluk, *Kształtowanie się polityki narodowościowej na Ukrainie w latach 1917-1987*, Wrocław 2002, s. 131.

których głosiciele domagają się wolności od upolityczniania wszystkiego, co społeczne, jak i usilne próby zachowania i odtworzenia poczucia jednolitości narodowej, poważnie nadszarpniętej czasami komunizmu.

Porównanie dwóch różnych wydarzeń, których ramy czasowe określiłam w tytule niniejszego artykułu, tzn. Pomarańczowej Rewolucji oraz wyborów do Rady Najwyższej Ukrainy w październiku 2012 r., ma na celu przybliżenie czytelnikowi, czym była i może być zmiana, która dokonała się na Ukrainie w ciągu blisko dekady od protestów na Placu Niezależności. Wydarzenia, które rozpoczęły się wtedy na Ukrainie, nie mają sobie równych w historii tego kraju mierzonej od 1991 r. Z tego powodu ukraińska historiografia pisze się w pewnym sensie od nowa, w świetle coraz to nowych procesów społecznych.

Zewnętrzne zagrożenie gospodarcze oraz kulturalne Ukrainy wzmaga narodową mobilizację i solidarność. Jednak zasadniczą trudnością w ocenie transformującego się państwa takiego, jak Ukraina, jest wieloznaczność zachodzących zmian. I tak, naród według Katajewa jednoczy się wokół wspólnych symboli tożsamościowych. Dawna, socjalistyczna mobilizacja ma dwa źródła. Pierwsze to bieda znacznej większości obywateli, która sprowadza ich do uznawania egalitarnych wartości socjalizmu. Drugie źródło stanowią szanowane i bogate kraje europejskie, w których przez dłuższy czas u władzy są socjaliści lub socjaldemokraci. Ten ostatni argument często jest używany przez członków partii socjalistycznej na Ukrainie³.

Paradoksem jest to, iż pragnienie przetransformowania kraju przez elity ma charakter autorytarny w stosunku do możliwości i potrzeb większości społeczeństwa. Zmiany demokratyczne, jeśli zdecydujemy się użyć tego terminu w związku z transformacją społeczno-ustrojową, w jakimś sensie mają charakter autorytarny⁴. Dlatego też Katajew podkreśla rolę procesów kulturowych, które mogą i powinny iść w parze z modernizacją.

Ukraińska modernizacja ma wiele wspólnego z pojęciem nacjonalizmu. Zdaniem Jarosława Hrycaka⁵ nacjonalizm to pewnego rodzaju założenie, postulat, który jest udany tylko wtedy, gdy pojęcie „nacjonalizmu” oznacza dla szerokich mas ten sam zakres znaczeń. Na terenie dzisiejszej Ukrainy mamy do czynienia z różnymi nacjonalizmami i tęsknotami za różną formą państwowości: od tęsknoty za imperium po niepodległą Ukrainę. Moim zdaniem to właśnie trudność w utworzeniu jednolitego ruchu narodowego była jedną z przyczyn niepowodzenia (przynajmniej z tak krótkiej perspektywy czasowej) Pomarańczowej Rewolucji.

Trudność w ocenie wydarzeń z 2004 r. polega również na tym, iż z jednej strony jej bilans jest różny w zależności od perspektywy czasowej, z której ją oceniamy: w krótkim czasie jest ona częściowo udaną, chwilową zmianą władzy, która nie przyniosła pokładanych w niej nadziei. Za to w długiej perspektywie czasu ma ona ogromne znaczenie dla świadomości jednomyślności Ukraińców, w dążeniu do samodzielności w sensie politycznym. Innym problemem w ocenie tych wydarzeń jest to, iż z innego powodu doszło do protestu, a zupełnie inne wartości później były jej przypisywane. Chociaż były to protesty przeciwko fałszowaniu wyborów, to zryw ten nabrał później bardzo dużego znaczenia symbolicznego oraz dołączył do grona ukraińskich mitów — symboli państwowości.

Spółczesność w stanie rewolucji

We współczesnej Europie niewiele jest państw, poza Turcją i częścią Rosji, które wewnętrznie byłyby tak silnie podzielone na zdecydowanie bardziej zachodnie i wschodnie jak to ma i miało miejsce na Ukrainie. Rozwój i niedorozwój, modernizm i postmodernizm oraz rewolucja i kontrewolucja — to tylko kilka dychotomii, które występują równolegle do innych procesów kształtujących współczesne społeczeństwo na Ukrainie.

Cytując z Encyklopedii Socjologii Joannę Kurczewską — naród i państwo stanowią makrostruktury społeczne, które nie pokrywają się ze sobą, ale są zarazem w różny sposób od siebie zależne, co wpływa na fakt, iż te dwa konkurencyjne projekty ideologiczne nowoczesności są stale niedopełnione⁶. Autorka odróżnia wyraźnie istnienie narodu od państwa.

³ С. Л. Катаєв, Сучасне українське суспільство, с. 18, 24.

⁴ Ibidem.

⁵ Zob. Я. Грицак, Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад, частина Парадокси української модернізації, Київ 2011.

⁶ J. Kurczewska, Encyklopedia Socjologii, Naród, t. 2, Warszawa 1999, s. 288.

Podstawowe twierdzenie w moim eseju stanowi myśl, iż to, co się wydarzyło w 2004 r. na Placu Niezależności, ukształtowało przede wszystkim w Ukraińcach wolę bycia niezależnym narodem. Czynniki polityczne, jakim były w tym przypadku sfałszowane wybory prezydenckie, stanowił brakujący element mającej się dokonać rewolucji społecznej. Ale nie tak gwałtownej rewolucji, jak ochoczo okrzyknęły ją media.

W prowadzonych przeze mnie badaniach w zachodniej części Ukrainy i na granicy polsko-ukraińskiej w latach 2011-2012, wśród wielu rozmów z przeciętnymi mieszkańcami oraz przedstawicielami miejscowej władzy, badani mocno zwracali uwagę na to, iż po 2004 r. zmienił się ich obraz jako społeczeństwa chcącego czegoś więcej niż wiz, po to aby jeździć na handel do Polski. Był to wyraźny sygnał, iż społeczeństwo ukraińskie dojrzuje do tego, aby być liczącym się w grze o władzę podmiotem.

W tym miejscu, należy zwrócić uwagę na fakt, iż w 2004 r. na Ukrainie nie było kryzysu gospodarczego. Joanna Konieczna-Sałamatin w swoim opracowaniu na temat Pomarańczowej Rewolucji pisze, że w 2001 i 2003 r. PKB na Ukrainie rosło w tempie do 10% rocznie. I dodaje, iż oficjalne komunikaty związane z poziomem rozwoju miały się nijak do odczuć przeciętnych obywateli. Na początku 2004 r. ponad połowa (56%) badanych uważała, że sprawy na Ukrainie idą w złym kierunku, a ponad 3/4 (77%) twierdziło, iż w kraju potrzebne są radykalne zmiany⁷.

Obraz, który się wyłania z danych ekonomicznych dotyczących okresu przed Pomarańczową Rewolucją, nie jest niepokojący. I pozwala sądzić, iż to nie tempo rozwoju, które wynosiło około 10% PKB, ale dezintegracja i związane z nią rozchwianie norm społecznych stały się podwalinami pod zjawisko, które dziś określamy mianem Pomarańczowej Rewolucji.

Termin ten jest co najmniej nieściśły. Jak zwraca uwagę Jerzy Szacki, słowo „rewolucja” wykorzystywane jest na prawach metafory⁸, dając jej uczestnikom pewne przywileje związane z samookreśleniem się. Szacki koncentruje się w swej pracy na mentalności rewolucyjnej, którą cechuje nominalny porządek wartości, dzielących się na dobro i zło, a także wrogów i przyjaciół tych wartości, które uznawane są za najważniejsze. Są to światy nie do pogodzenia, a rewolucjonistów cechuje przy tym myślenie o mającej nastąpić zmianie w sposób radykalny, który najlepiej oddaje twierdzenie „wszystko albo nic”. Ponadto lud w stanie rewolucyjnym przesycony jest wiarą w dokonanie ogromnego skoku, rewolucji, jeśli tylko okaże odpowiednią siłę ducha i wolę walki⁹. Autor zwraca uwagę, iż rewolucja to proces, którego koniec trudno jest określić, podobnie jak jego znaczenie podporządkowane kategoriom „rewolucja zwycięska” i „rewolucja przegrana”. Szacki definiuje rewolucję zwycięską jako taką, która nie kończy się obaleniem rządu rewolucyjnego, ale jego stabilizacją, ta zaś ma być gwarantem wcielenia w życie zdobyczy rewolucji: „Rewolucja zostaje tu, rzecz można, upaństwowiona i uwieczniona zarazem. Każdy atak na władzę, która się z rewolucji wyłoniła, zaczyna być traktowany jako atak na rewolucję samą, w każdej zaś krytyce nowego ustroju widzi się od razu widmo kontrrewolucji”¹⁰.

Moim zdaniem rewolucja na Ukrainie błędnie sprowadzana jest tylko do wydarzeń z 2004 r. Jeśli przyjrzymy się dyskursowi mediów, które opisują sprawę byłej premier Julii Tymoszenko oraz głównego kierownictwa byłego rządu, to odnajdziemy w tym opisie kategorie, które Szacki nazwał atakiem na rewolucję. Julia Tymoszenko stała się symbolem tego wydarzenia i jako taki wciąż jest bardzo ważnym graczem politycznym. Dziś zasadniczo niemożliwe jest mówienie ani o przebiegu, ani o skutkach rewolucji bez odniesienia do działalności oraz obecnego położenia byłej premier Ukrainy. Unia Europejska jako jeden z kluczowych elementów negocjacji nad Traktatem Akcesyjnym dla Ukrainy postawiła sprawiedliwy proces Julii Tymoszenko. Warto też zwrócić uwagę, iż oprócz politycznych reperkusji taki stan utrzymuje myślenie o byłej premier jako o ofierze rewolucji. W tym sensie ona cały czas trwa, dociera do świadomości przeciętnych mieszkańców Ukrainy i całego świata jako więzień polityczny, uwięziony za działalność polityczną.

⁷Przywołane dane pochodzą z Centrum Razumkova, przytoczone przez: J. Konieczna-Sałamatin, Pomarańczowa Rewolucja na Ukrainie. Próba zrozumienia przyczyn, Warszawa, lipiec 2005, s. 5, 8 i nast.

⁸J. Szacki, Parę sceptycznych uwag o teorii rewolucji, w: Przemoc zbiorowa, ruch masowy, rewolucja, pod red. E. Kaczyńskiej i Z. Rykowskiego, Warszawa 1990, s. 27.

⁹Ibidem, s. 28.

¹⁰Ibidem, s. 29.

Pewnym paradoksem jest fakt, iż „obóz pomarańczowych”, który po 2004 r. rządził Ukrainą, porzucił większość z planowanych reform, m.in. tą dotyczącą oddzielenia funkcji politycznych od wymiaru sprawiedliwości, które uniemożliwiłyby skazanie m.in. Julii Tymoszenko i Jurija Łucenki¹¹. Znamienne jest przy tym, iż śledząc kalendarium wydarzeń związanych z przebiegiem Pomarańczowej Rewolucji, dostrzec w niej można zarówno wiele elementów starego systemu, jak i zapowiedzi nowego. Chociaż rewolucja rządzi się swoimi prawami, należałoby zwrócić uwagę na fakt nielegalności niektórych działań. W momencie rozpoczęcia rewolucji, tzn. w nocy 23 listopada 2004 r., opozycyjny kandydat na prezydenta Wiktor Juszczenko, pomimo braku uznania legalności wyborów, zaczął składać, niezgodnie z obowiązującymi procedurami, przysięgę prezydencką. Ukraińska państwowa telewizja przerwała transmisję, a wkrótce po tym Juszczenko powrócił na ścieżkę legalnego protestu, organizując na Placu Niezależności ok. dwustutysięczny tłum swoich zwolenników, ogłaszając tym samym ogólnoukraiński strajk polityczny¹². To, co z kolei stanowiło zapowiedź zmian na lepsze, to było bezkrwawe przejście władzy, pomimo iż istniała obawa, że do akcji wkroczą funkcjonariusze oddziałów specjalnych¹³.

Tym, co skłania mnie do mówienia o latach 2004-2012 jako o rewolucji społecznej, jest posługiwanie się kategoriami „społeczeństwa” i „rewolucji”, jakby należały one do tego samego zbioru desygnatów. O tym, że termin „Pomarańczowa Rewolucja” zwykle się odnosi do wydarzeń na Placu Niezależności, decyduje przede wszystkim jego polityczny charakter i nieistniejący już rząd, który sugeruje, iż jest to czas przeszły. Skoro nie ma rewolucyjnie wybranego prezydenta i powołanego przez Julię Tymoszenko rządu, to znaczy, iż ówczesny porządek również przeszedł do historii. Bez wątpienia, na zawężenie zarysowanej perspektywy wpływają także media. Żyjemy w czasach krótkich i szybko zmieniających się komunikatów, w których jasno określony musi być początek i koniec informacji. Czas życia newsów znacznie się skrócił, a w porównaniu z wielością komunikatów trudno jest łączyć pojedyncze wiadomości w spójny obraz sytuacji.

Okres po 2010 r. określam jako ciąg dalszy rewolucji, pomimo faktu, iż do władzy w wyniku drugiej tury wyborów prezydenckich doszedł obalony sześć lat wcześniej Wiktor Janukowycz. Czynię tak dlatego, iż wydarzenie to wciąż stanowi ważny element odniesienia współczesnej sytuacji politycznej na Ukrainie, do tego z czasów rządów Wiktora Juszczenki i Julii Tymoszenko. Rok 2004 stał się w świadomości zdecydowanej większości mieszkańców Ukrainy cezurą, tamą, którą postawiono szerzącemu się autorytaryzmowi w każdej sferze życia. Wydarzenie to jest rewolucją, gdyż w dalszym ciągu posługuje się w dyskursie na jej temat kategoriami, które Szacki określił w swoim artykule jako „mentalność rewolucyjną” o nominalnym porządku i podziale na „dobro” i „zło”.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę, iż w kraju, który powstał w 1991 r., pojęcia narodu, ojczyzny i państwa mają bardzo silny ładunek emocjonalny. Jeden z ukraińskich socjologów, Ołeksandr Hryszczenko, używa do skategoryzowania tych pojęć określenia „mitu”¹⁴. Zwraca on przy tym uwagę, iż ukraińskie elity na przełomie lat osiemdziesiątych oraz dziewięćdziesiątych podkreślały brak narodowej mitologii na Ukrainie¹⁵. Z tych powodów — braku narodowej mitologii scalającej społeczeństwo oraz silnego ładunku emocjonalnego związanego z pojęciami narodu i ojczyzny — dziś o zrywie Pomarańczowej Rewolucji można już mówić jak o jednym z mitów założycielskich w transformującej się Ukrainie.

Innym ważnym dla dalszego przebiegu rewolucji wydarzeniem były wybory do Rady Najwyższej Ukrainy w październiku 2012 r. W wyniku głosowania i wielu nagłośnionych przypadków fałszerstw wyborczych do władzy doszli protegowani prezydenta Wiktora Janukowycza. I chociaż media donosiły o przypadkach skandalicznych nadużyć, fałszowaniu protokołów wyborczych, zastraszaniu, a nawet pobiciach członków komisji wyborczej, nie doszło do takich protestów, jak to miało miejsce na jesieni 2004 r. Prawdopodobnie stało się tak z kilku powodów. Po pierwsze,

¹¹ T. Olejarz, T. Stępniewski, *Ukraina między dysfunkcjonalną demokracją a nieskonsolidowanym autorytaryzmem*, rozdz. 2: Polityczno-ustrojowe skutki przemian na Ukrainie w okresie „pomarańczowej rewolucji”, Lublin 2011, s. 44.

¹² S. Stępień, *Pomarańczowa rewolucja. Kalendarium i dokumenty wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 roku*, Przemyśl 2006, s. 79.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ O. Гриценко, „Своя мудрість”. Національні міфології та громадянська релігія в Україні, Київ 1998, частина Міф і нації, с. 18, 28 та далі.

¹⁵ *Ibidem*, s. 162.

określenie „kryzys” wtedy już na trwałe przyłgnęło do Ukrainy, a jej obywatele zdecydowali się stawiać temu nie czynny, a bierny opór. Kryzys ogólnoswiatowy i wszystkie kryzysy ukraińskie łącznie spowodowały, iż społeczeństwo broni się przed nadużyciem władzy przede wszystkim poprzez nagłaśnianie nadużyć oraz działalność nakierowaną nie na rozwój całego kraju, ale swój i swojej rodziny, czasem też społeczności lokalnej.

Żeby to zrozumieć, należy się cofnąć do 2005 r., a więc do czasów kadencji nowo wybranego prezydenta Wiktora Juszczenki. Od tego momentu co roku pojawiać się będzie widmo odcięcia dostaw gazu na Ukrainę. Problem ten będzie powracał w następnych latach, doprowadzając nawet w 2009 r. do całkowitego zaprzestania dostaw gazu płynących przez Ukrainę do pozostałych krajów Europy. Destabilizuje się sytuacja nie tylko polityczna w tym kraju, ale także ekonomiczna. Znamiennym wydaje się być przy tym fakt, iż jednym z ważniejszych postulatów dojścia do władzy „obozu pomarańczowych” w 2004 r. było właśnie uregulowanie kwestii związanych z bezpieczeństwem energetycznym i stosunkami handlowymi z Rosją¹⁶. Powiedzenie, iż się to nie udało, jest zgrabnym eufemizmem, pokazuje jednak, jak duże było rozczarowanie i jak duże oczekiwania w stosunku do wyłonionych w rewolucji władz.

W tym samym kryzysowym roku, w którym rozpoczęła się kampania wyborcza, pierwsza od protestów na Placu Niezależności, kryzys ekonomiczny na Ukrainie dał bardzo się mocno we znaki mieszkańcom, którzy z dnia na dzień utracili dostęp do środków ulokowanych w bankach. W następstwie upadku Lehman Brothers, na Ukrainie oraz w Rosji znacznie ograniczono wysokość wypłat z banków, czasem w ogóle je uniemożliwiając. W wyniku inflacji dług zewnętrzny kraju pokrywany w rodzimej walucie wzrósł o 100%.

Do problemów wywołanych dostawami gazu, kryzysem ekonomicznym, na początku listopada 2009 r. doszedł jeszcze jeden problem, związany z epidemią świńskiej grypy typu A/H1N1. Do dziś nie jest pewne, ile ofiar zebrał ten wirus na Ukrainie, pewne jest natomiast to, iż epidemia i panika nim wywołana przypadły na gorącą końcówkę kampanii wyborczej. Ogłoszono kwarantannę, ale także, co za tym idzie, zakaz publicznych zgromadzeń (!). Pojawiło się nawet ryzyko przełożenia terminu wyborów ze stycznia 2010 r. na maj tego roku i wydłużenia tym sposobem kampanii wyborczej, do czego jednak ostatecznie nie doszło.

Nastąpiło jednak co innego. W 2010 r., społeczeństwo ukraińskie zmęczone było permanentnym sporem w obozie rządzących — kończącego kadencję Wiktora Juszczenki i Julii Tymoszenko. Do tego doszedł narastający konflikt z Rosją, którego groźba działała bardzo mocno na wyobraźnię większości Ukraińców¹⁷, a także poważne kłopoty ekonomiczne i zagrożenie ludności niedającą się opanować epidemią A/H1N1. W styczniu 2010 r. naród ukraiński bardzo potrzebował rządów jednomyślnych i przywódcy, ojca narodu, który zapanowałby nad chaosem. Dlatego też Ukraińcy oddali część z trudem wywalczoną na Placu Niezależności wolności. Część, gdyż społeczeństwo i państwo na Ukrainie nigdy nie były tym samym, a więc kolejna zmiana władzy zasadniczo nie zmieniła sytuacji jej obywateli.

W czasie wyborów parlamentarnych w 2012 r. doszło do nadużyć, o których szeroko informowała ukraińska i światowa prasa. To również należy zaliczyć jako pozytywny bilans Pomarańczowej Rewolucji, której efekty w pełni widoczne będą dopiero za kilka, a może nawet kilkanaście lat. Wolność mediów, choć gwałtownie spada na Ukrainie, jest nadal większa niż ta sprzed 2004 r. Jednak prawdziwa wartość i zysk z Pomarańczowej Rewolucji to poczucie jedności narodowej, które jest tak samo potrzebne Ukrainie jak stabilność gospodarcza i polityczna, a także kulturowe oddziaływanie tego wydarzenia na kulturę masową i wyobraźnię Ukraińców.

Chciałabym w tym miejscu zwrócić uwagę na to, iż protesty w 2004 r. były zrywem porównywalnym tylko z referendum z 1991 r., w którym Ukraińcy opowiedzieli się za oderwaniem od ZSRR. Nasuwa się więc oczywista analogia, iż stanowiła ona potwierdzenie aktualności tamtej decyzji o utworzeniu niezależnego państwa, była głęboką rewolucją w sferze mentalnej.

Kolejnym, bardzo istotnym elementem dokonującej się wciąż na Ukrainie rewolucji jest poczucie solidarności pokoleniowej. Protesty z 2004 r. bez wątpienia staną się elementem ważnym w biografii

¹⁶ A. Eberhardt, Rewolucja, której nie było. Bilans pięcioletnia „pomarańczowej” rewolucji, rozdz. Wojny gazowe z Rosją, Warszawa 2009, s. 35.

¹⁷ Zob. Я. Грицак, Страсті за націоналізмом

wielu Ukraińców, czymś podobnym do pokolenia „Solidarności” w Polsce. W kraju, w którym co czwarty obywatel ma inną niż ukraińska narodowość, to poczucie więzi z losem państwa i wpływu na jego dzieje ma niebagatelne znaczenie. Jest próbą utworzenia jednolitego ruchu narodowego wśród regionów o różnej przeszłości politycznej. W Polsce wciąż daje się zauważyć w wielu badaniach socjologicznych podziały ideologiczne biegnące wzdłuż linii dawnych zaborów. Podobnie jest na Ukrainie, tylko że podziały te są dużo liczniejsze i głębsze, gdyż dotyczą regionów, które przed 1991 r. w niewielkim stopniu znajdowały się pod wpływem kultury ukraińskiej¹⁸.

Wewnętrzny podział Ukrainy ma wiele różnych wymiarów¹⁹. Począwszy od granic geograficznych, które biegną wzdłuż wododziału europejskiego, granic historycznych, skończywszy na współcześnie coraz częściej zauważanej granicy mentalnej, powstałej w wyniku wielowiekowego oddziaływania różnych państw, przede wszystkim zaś — wpływów cywilizacyjnych, które najogólniej można określić jako wpływ Wschodu i Zachodu. I co więcej, podział ten zdają się dziś potwierdzać sami mieszkańcy Ukrainy. W zachodniej części kraju zwykło się mówić, iż to z powodu wywodzących się głównie z Donbasu oligarchów Ukraina nie może wyjść z politycznego kryzysu, nepotyzmu i korupcji, narażając się tym samym na międzynarodowy ostracyzm.

Państwo i naród a społeczeństwo ukraińskie i władza

Specyfiką państwa o trudnej przeszłości, w obrębie którego co czwarty obywatel ma narodowość inną niż ukraińska, jest silna tendencja do budowania mitów i ich nadbudowy, w czym prym wiodą mity narodowe, tzw. założycielskie. Biorąc pod uwagę wszystkie te czynniki, wyłania się z tego kilka kluczowych dla niniejszej pracy faktów. Po pierwsze, państwo ukraińskie w obecnych granicach nie ukształtowało się podczas Wiosny Ludów w Europie, dotyczyło to głównie zachodniej części dzisiejszej Ukrainy, tj. Królestwa Galicji i Lodomerii. Jak pisze Iwan Łysiak-Rudnycki, pod pojęciem niehistoryczności narodu ukraińskiego, rozumianego w kategoriach transmisji kulturowej, kryje się nie to, że naród ukraiński nie posiada historii, ale że zaznał on głębokich i długich przerw w swoim rozwoju²⁰. Skutkiem czego jest dziś wielowymiarowa niespójność Ukrainy, a także to, iż historia regionalna dostarcza argumentów raczej za politycznym istnieniem narodu, w pewnym tylko stopniu w przeszłości związanego wspólną historią i kulturą. Niebagatelną rolę odgrywają w tym procesie tworzenia się jednolitego narodu ruchy pokoleniowe: począwszy od Rozstrzelanego Odrodzenia lat dwudziestych i trzydziestych XX w., jego kontynuatorów w latach sześćdziesiątych, określanych jako Szistdesiatnyky, a w jakimś sensie na pokoleniu biorących udział w referendum z 1991 r. i w 2004 r. protestujących na Placu Niezależności skończywszy. Jak pisze Bogumiła Berdychowska, powołując się na Andrzeja Chojnowskiego: Można zaryzykować stwierdzenie, że w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych stopień identyfikacji społeczeństwa ukraińskiego z panującym ustrojem był bardzo wysoki. Po koszmarze stalinowskiej nocy państwo pod rządami Chruszczowa i Breżniewa jawiło się jako oaza bezpieczeństwa i stabilizacji²¹.

Z tego też powodu, o którym pisze przywoływany przez Berdychowską badacz, należy nadać Pomarańczowej Rewolucji ogromne znaczenie. Widać przy tym, jak duże zmiany zaszły i zachodzą wciąż w świadomość obywateli. Chociaż dziś bez wątplenia w sferze politycznej wewnątrz kraju, jak i w Unii Europejskiej dominuje rozczarowanie zbyt powolnymi zmianami, zaprzepaszczeniem wielkiego poparcia Unii i krajów zachodnich dla zmian, które zapoczątkowały się na Ukrainie w 2004 r. Co też jest właściwe dla każdej rewolucji, z którą związanych jest bardzo wiele różnych nadziei, często formułowanych post factum, a przypisywanych później jako założenie rewolucji. Należy przy tym pamiętać, iż najważniejszym celem protestów na Placu Niezależności było obalenie prezydenta, który doszedł do władzy dzięki fałszerstwom wyborczym. I to założenie się udało!

Wszystkie inne elementy związane z powstałym wtedy ruchem społecznym należy traktować jako pokłosie, nie zaś cel sam w sobie. Przyjmując taką perspektywę oceny tych wydarzeń, nie

¹⁸ O wielości wpływów tworzących ukraińską mozaikę narodowością pisze Natalia Jakowenko w książce *Druha strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2010, zwłaszcza zob. rozdz. *Długie życie idei i stereotypów. Ukraina między Wschodem i Zachodem: projekcja pewnej idei*, s. 375 i nast.

¹⁹ Zob. С. Скељчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008.

²⁰ Zob. I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką*, rozdz. *Kształtowanie się ukraińskiego ludu i narodu (uwagi metodologiczne)*, Wrocław 2012, s. 37 i 51.

²¹ B. Berdychowska, O. Hnatiuk, *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi*, Lublin 2000, s. 24.

przekreślamy ich wpływu na dzisiejsze społeczeństwo ukraińskie. Dziś przywódcy polityczni i obserwatorzy z sąsiednich krajów często wykazują się krótkowzrocznością w ocenie tamtych wydarzeń.

Wszystkie albo prawie wszystkie rewolucje ukraińskie miały tę cechę wspólną, że całkowicie negowały państwowo- i narodowotwórcze dążenia swoich poprzedników. Tak stało się również po 2010 r., kiedy prezydentem Ukrainy został Wiktor Janukowycz, człowiek który kilka lat wcześniej stał się symbolem poprzedniego, skorumpowanego systemu, w wyniku którego dopuszczono się fałszerstw wyborczych.

Jednak zmiana na stanowisku prezydenta z W. Juszczenki na W. Janukowycza nie poddaje się prostej klasyfikacji. Trudno też mówić o powrocie poprzedniego systemu po rewolucji, która ogarnęła ówczesnie cały kraj i która uprzytomniła nieświadomym obywatelom Europy silną potrzebę uniezależnienia się Ukrainy i Ukraińców od protektoratu ościennych mocarstw. Chodziło nie tylko o formalną niezależność, na straży której stoi ukraińska konstytucja, ale przede wszystkim o rzeczywistą samodzielność. Właśnie tym różni się Pomarańczowa Rewolucja od poprzednich, iż jest to pierwszy taki zryw, którego celem nie jest już zdobycie politycznego bytu, ale walka o uniezależnienie się i zachowanie pełnej autonomii.

Władza sowiecka, przy wszystkich swoich autorytarnych sposobach umacniania się na górze drabiny społecznej, miała bardzo duży wpływ na kształtowanie się ukraińskiej tożsamości narodowej, czy może czegoś, co dziś można by próbować określić jako tożsamość narodowa. Poczucie wspólnoty doświadczeń i bycia częścią społeczeństwa nie było już, tak jak to miało miejsce dotychczas, wyłącznie udziałem uświadomionych elit. Jak pisze w swojej pracy Ołeksandr Hryszczenko, poczucie zanurzenia w komunizmie było pierwszym tak trwałym i wspólnym elementem tworzenia się ukraińskiej tożsamości, w takim samym stopniu u wszystkich członków tego społeczeństwa²².

Lata od 1991 r. do 2004 r. to okres trudnego i często mozolnego rozliczania się z przeszłością oraz czas, w którym w dorosłość weszło kolejne pokolenie Ukraińców, urodzonych już w niepodległej Ukrainie, których doświadczeniem pokoleniowym nie było ani życie w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, ani referendum za odłączeniem się od ZSRR oraz protest na Placu Niezależności.

Duchowa wartość Pomarańczowej Rewolucji jest nie do przecenienia. Jednak jej polityczna klęska da się we znaki jeszcze kilku kolejnym rządów. Przyszłe elity polityczne będą musiały zapłacić wysoką cenę za odzyskanie zaufania społeczeństwa do ich rządów. Jeśli dojdzie do jakościowej zmiany władzy na Ukrainie, to tylko wtedy, gdy na niższych szczeblach dokona się wymiana pokoleniowa i będzie to zmiana korzystna, której główną cechą będzie praca organiczna²³.

Dzisiejsze tendencje pokazują pogłębiającą się różnicę między państwem a społeczeństwem. Podstawowa weberowska zasada sprawowania władzy, iż tylko państwo ma monopol na stosowanie przemocy wobec narodu, jest dziś na skraju legitymizmu społecznego. Jest więc wysoce prawdopodobne, iż ów dysonans będzie się pogłębiał, a społeczeństwo będzie się rozwijało dzięki sieci nieformalnych kontaktów i wsparciu, również przez państwa ościenne i Unię Europejską, poprzez wspieranie rozwoju regionalnego. Z drugiej jednak strony, ukierunkowanie na samowystarczalność, z dala od rządów państwa, może też doprowadzić do trwałego, a już dziś silnego w sferze publicznej, problemu z korupcją. Tam, gdzie władza nie będzie potrafiła wyegzekwować posłuszeństwa, umacniać będą się więzy rodzinne i etniczne, co w przypadku kraju, w którym co czwarty obywatel ma narodowość inną niż ukraińska, nie jest sytuacją zbyt pożądaną.

Wszystkie trudności dotyczące ambiwalentnych ocen Pomarańczowej Rewolucji związane są ze zróżnicowaniem ukraińskiego społeczeństwa, nie tylko w sferze politycznej, ale przede wszystkim także w sferze kultury niematerialnej. Z tego też powodu współczesna historiografia ukraińska przywołuje wiele metafor i mitów, romantycznych zrywów i wielkich nieszczęść.

Odpowiadając na pytanie zawarte w nagłówku do niniejszej pracy, co (nie) wydarzyło się na Ukrainie w latach 2004-2012, trzeba wskazać, iż nie dokonała się rewolucja w takim znaczeniu,

²² О. Гриценко, „Своя мудрість”..., с. 153.

²³ О старым ладзіе обесным в новым парадку револуцыйным і вынікаючых з tego комплікацях пісал również Микола Рибчук w: М. Рябчук, Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки, Київ 2009.

jakie zwykliśmy mieć na uwadze. Czym innym były założenia związane z protestami na Placu Niezależności, a czym innym warstwa mityczna, która później wokół tych wydarzeń się ukształtowała. Nie oznacza to jednak, iż opisywanie Pomarańczowej Rewolucji w kategoriach mitu przekreśla jej dorobek. Wprost przeciwnie. Wspólna kultura i wyrosła na jej bazie tożsamość narodowa jest dziś najważniejszym zadaniem dla rozwoju społeczeństwa, które dotychczas formułowało swoją tożsamość w opozycji do kogoś lub czegoś. W swoim tekście starałam się pokazać, w jaki sposób myślenie o Pomarańczowej Rewolucji jako o rewolucji właśnie wpisuje się w jeden z takich mitów i jak fundamentalne ma on znaczenie dla dalszego rozwoju tego kraju.

A NEW LOOK AT THE PROBLEM OF RUSSIAN INFLUENCES IN UKRAINE

The attempt of identifying of the main aspects of Russian cultural and ideological presence in Ukraine and analysis of popular ways of its interpretation has been carried out. In present years one can observe a tendency of describing cultural and ideological influence in terms of “soft power”. Due to its limitations the category of “soft power” might not be the best theoretical frame for capturing all the nuances of Russia’s activities in Ukraine.

Key words: Russia, Ukraine, “soft power”, “russian peace”(“rusky myr”).

Jerzy Hałajko. Nowe spojrzenie na problem rosyjskich wpływów na Ukrainie

Niniejszy artykuł jest próbą klasyfikacji głównych aspektów rosyjskiej kulturowej oraz ideologicznej obecności na Ukrainie oraz analizy powszechnych sposobów jej interpretacji. W ostatnich latach można zaobserwować tendencję do opisywania kulturowego oraz ideologicznego wpływu w kategoriach „miękkiej siły”. Autor wskazuje, że ze względu na swoje ograniczenia kategoria „miękkiej siły” być może nie jest najlepszą ramą teoretyczną do opisu działalności Rosji na Ukrainie.

Słowa kluczowe: Rosja, Ukraina, „mięka siła”, „ruskij mir” (Russian Word).

Юрій Галайко. Новий погляд на проблему російських впливів в Україні.

Здійснено спробу визначення головних аспектів російської культурної та ідеологічної присутності в Україні, а також аналізу популярних способів її інтерпретації. За останні роки можна спостерігати тенденцію до описування культурного та ідеологічного впливу у категоріях «м'якої сили». Показано, що з огляду на свої обмеження категорія «м'якої сили» можливо є не найкращою теоретичною рамкою, що дозволяє взяти до уваги всілякі нюанси, пов'язані з діяльністю Росії в Україні.

Ключові слова: Росія, Україна, «м'яка сила», «руський мир».

Юрий Галайко. Новый взгляд на проблему русского влияния в Украине.

Предпринято попытку определения основных аспектов русского культурного и идеологического присутствия в Украине, а также анализа популярных способов его интерпретации. В последние годы можно заметить тенденцию к описанию культурного и идеологического влияния в категориях «мягкой силы». Показано, что в связи со своей ограниченностью, категория «мягкой силы» возможно не является наилучшей теоретической рамкой, позволяющей принять во внимание все нюансы, связанные с деятельностью России в Украине.

Ключевые слова: Россия, Украина, «мягкая сила», «русский мир».

Until recently, in political science and international relations, unlike in sociology and social anthropology, cultural issues were not regarded as much important and worthy of special attention. The subject of largest interest in a particular country was rather related to its economic and military power. One might speculate that underestimation of what sociologist could call symbolic capital was partly due to the “economization” of politics, resulting in growing attention to the issues of economic performance and growth at the cost of other sides of social life. Yet, since the times of “the war on terrorism”, one could observe the growing understanding of importance of non-economic and non-coercive means of execution of power, particularly in international affairs. Hence the growing popularity of the concept of soft power. Although the term soft power had been invented by Joseph S. Nye at the beginning of the nineties, it became widely popular more than ten years later, after the publication of the book *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. In Joseph S. Nye’s definition soft power “[...] is the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payments. It arises from the attractiveness of a country’s culture, political ideals, and policies.”¹ In other words soft power is a power of attraction.

As my main subject of academic interest is the interrelations between popular culture, mass media and politics, I had experienced a brief fascination with Nye’s concept of soft power. Shortly before the presidential elections of 2010 I prepared an analysis of the key soft power resources that Russia

¹ Joseph S. Nye, Jr., *Soft Power. The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004, p. X.

had at its disposal in Ukraine.² I argued that it had basically two important dimensions: cultural and ideological ones. In the current article I would like to revisit the issue of Russian soft power and address the question of how relevant is the notion of soft power for description of the mechanism of Russian influence in Ukraine. At first, though, it would be useful to review key elements of what might be regarded as Russian soft power in Ukraine.

Nowadays, Russia's "soft" presence in Ukraine is to large extent a result of expansion of its entertainment industry, accompanied by mass media penetration. Russian popular music prevails in Ukraine's chain radio networks, some of which are owned or franchised by the Russia-based companies. The overwhelmingly large part of the Ukrainian book market is occupied by Russian production, either imported or illegally trafficked into the country. The supply of Russian books covers a significant part of demand for fine literature, non-fiction, publications on science and humanities as well as academic textbooks and the literature for children. It is noteworthy that those are not only books written by Russian authors, but also translated into Russian from other languages. Russian press also is freely distributed in Ukraine, although mostly those are "localized" versions of the titles, that were popular at the times of Soviet Union. For example, "Komsomolskaya Pravda v Ukrainye" ("Komsomolskaya Pravda in Ukraine") is published under franchise agreement, has its own Kyiv-based editorial office and is owned by Ukrainian publishing house (and thus in formal terms is a "Ukrainian" title). Nevertheless, the framing of that newspaper still remains Moscow-centric and appeals to the group of readers having a nostalgic attitude towards the Soviet Union. "Komsomolskaya Pravda v Ukrainye" has one of the largest circulation in the country and along with other "in Ukraine" titles occupies a significant share of the newspaper market. Finally, a large number of Russian television channels are easily accessible in Ukraine through cable TV networks and via satellite broadcast. They usually enjoy popularity that is no larger than few percent share of Ukraine's TV audience. However, the influence of the Russian television in Ukraine probably is far more stronger than one might judge from the number of people watching it. This could be explained by the fact that for Ukrainian television the Russian one very often serves as a point of reference. One needs to take into account the position of national media field in relation to global media field, as larger and more powerful fields tend to influence smaller and weaker ones. What Pierre Bourdieu wrote about the "economic-technical, and especially the symbolic dominance of American television", perceived as "a model and a source of ideas, formulas, and tactics"³ for other televisions, could be referred to Russian television, in case when one look at it from the perspective of the Ukrainian one. That is partly why Ukrainian TV channels heavily rely on imports of content produced by and for Russian television, including films, series and soap-operas, comedy and music shows etc (they also take a great share of the home-video market as are also available for purchase on DVD and Blue-ray disks at local shops). Thus, Russian entertainment content takes a significant share of broadcast time. Moreover, Ukrainian TV channels extensively employ numerous Russian TV stars, journalists, presenters, editors and other media specialists. All of the outsourced journalists and presenters are free to use their native Russian even on air. Considering the above mentioned tendencies, Ukrainian television more and more resembles the Russian one. As one can see, the Russian Federation has been successful in developing and preserving cultural components of what is usually referred as soft power. Furthermore, Russian cultural presence in Ukraine is reinforced by the illegal circulation of counterfeit production and file-sharing activities.

Russian cultural hegemony in the area of the ex-Soviet Union is reflected in the ideological concept of "Russian World"⁴, promoted by Russian Orthodox Church and some of the state-funded NGOs. The concept has a double meaning: on the one hand, "Russian World" should embrace all the "canonic" territories on which Russian Orthodox Christianity prevails, on the other one, every person who is loyal towards Russian language and culture can belong to it. The concept of "Russian

² The premises of this analysis were presented at the XIV Polish Sociological Congress in September 2010 in Krakow. The paper was used as a base for the chapter "Przestrzeń językowa a pole polityczne na współczesnej Ukrainie", in *Wokół teorii i empirii języka* volume, Katarzyna Leszczyńska, Katarzyna Skowronek Eds., Wydawnictwa AGH, Kraków, 2011. The current article focuses mostly on how the term soft power is used for description of Ukraine's condition, rather than exploring in details patterns of Russian cultural and ideological influence.

³ Pierre Bourdieu, *On Television*, The New Press, New York, 1998, p. 41.

⁴ Russian World is an established English translation for "Русский Мир".

World” growth out of the realities of Russian cultural presence in post-Soviet countries and at the same time is intended as ideological legitimization of its perpetuation.⁵

Along the concept of “Russian World” the ideology of “sovereign democracy” could be also perceived as an element of Russian soft power. Some of the authors writing on Russian soft power ambitions do not consider “sovereign democracy” a part of it, as they believe that this ideology is unable to get popular support abroad and that it is restricted to domestic use. Their skepticism over export capability of the concept of “sovereign democracy” is most probably related to their understanding of soft power strictly according to Joseph S. Nye’s definition and therefore assuming rather “positive” ways of influencing other countries. For example, Jarosław Ćwiek-Karpowicz has even expressed serious doubts whether Russia can successfully fulfill its soft power potential: “Although Russia possesses influential soft power channels to post-Soviet states like access to its labor market, language proximity, a common culture, and enormous energy resources, Moscow has been unable to enhance its attractiveness among its closest neighbors. Russian authorities focus most of all on loyal constituencies (such as compatriots living abroad) and seek to mobilize people who already follow Russia’s goals and principles. Russia’s insufficient soft power activism in the post-Soviet area is also due to its neo-imperial attitude toward neighboring states. Moscow is not able to offer them an attractive vision of integration without building patterns of strong dependence. Therefore, its proposal of close political and economic cooperation seems quite dangerous for the sovereignty and long-term development of its neighbors.”⁶ The author also believes that “the notion of soft power holds strong normative potential based on domestic standards and norms of social and political life that are practiced in the state seeking to enhance its influence abroad. It is impossible to create an appealing external image without dealing effectively with domestic problems. Russia has many problems with corruption, the abuse of human rights, the lack of democracy, and the rule of law. Thus its model of political and socio-economic transformation cannot be seen as a positive example for other post-Soviet countries.”⁷ However, in reality not all the elements of soft power must necessarily meet the objective needs of a particular country or the expectations of its ordinary citizens to be considered as useful. There are elements of soft power which might appeal to members of elites (various components of soft power may have different target groups), having their own objectives and considerations. One should also remember that soft power is a phenomenon not solely limited to democratic countries (the recent experience of China and the past one of the USSR might serve as a good example⁸). For corrupt and often authoritarian elites of post-Soviet countries following the premises of “stability” and “the rule of a strong hand” — the attributes of “sovereign democracy” — could be seen as one of the viable options. Given the control over media, one can imagine that creating public demand for such a system of power would not be that impossible. As was proved by the Russian example, popular culture and mass media turned to be effective instruments for manufacturing general support for “strong leadership”. Therefore, the greatest attraction of “sovereign democracy” is that it could be used as a tool of petrification of the rule of post-Soviet elites. Since “sovereign democracy” is claimed to be an “adjusted” version of democracy, “appropriate” for cultural and historical realities of the post-Soviet political world, it could serve as a model for neighboring countries. Moreover, one might speculate that similarly to “Russian World”, “sovereign democracy” is already an attribute of existing political reality in many of those states. Even though political regimes of post-Soviet countries are not referred to as “sovereign democracies”, they have much more in common with Russian system of power than with liberal democracies of the developed world. What is shared by many of the post-Soviet regimes is that their undemocratic system of government is masked under the cover of virtual constructions simulating democratic institutions. This imitative, undemocratic and manipulative nature of the political regimes of the ex-USSR countries is perfectly unveiled by Andrew Wilson in his book *Virtual Politics. Faking*

⁵ More on the dualistic nature of the ideology of “Russian World” can be found in *The “Humanitarian Dimension” of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States*, Gatis Pelnēns, Ed., Riga 2009, p. 35.

⁶ Jarosław Ćwiek-Karpowicz, “Limits to Russian Soft Power in the Post-Soviet Area”, *DGAPanalyse* no. 8, July 2012, p.1.

⁷ *Ibid.*

⁸ Nye himself briefly reviews soft power capacity of the USSR and China — see Nye, J., *Op. Cit.*, pp. 73-75, 83, 88,

Democracy in the Post-Soviet World.⁹ Regardless of how different may seem political regimes of the post-Soviet countries, be it “sovereign” or other sort of “virtual” democracy, the outcome of the political process is rather similar. The main “product” of all those systems is “stability”, or in other words, ability of reproducing of post-Soviet political patterns. The main reason of why Russia’s ruling class had chosen to label the existing system of power a “sovereign democracy”, whereas the elites of post-Soviet countries restrain from it, is a geopolitical one. Only the core can be considered sovereign, while the position of periphery is more dependent on the external factors. Hence, adjective “sovereign” stresses great power ambitions, at the same time democracy with adjective — as was with “peoples democracies” — underlines that it differs from what is considered democracy in the West.

Similarly to specific treatment of concept of democracy Russia’s elites also have different approach to the idea of soft power. As noted by Andrei Tsygankov, in Russia understanding of the notion of soft power is much broader than what Joseph Nye assumed under this term: “soft power is defined as the power to influence others through co-optation, rather than coercion, and can be divided into three components: political legitimacy, economic interdependence, and cultural values”¹⁰. Therefore, considering this perspective, it is easier to understand why “sovereign democracy” may be regarded as an element of Russian soft power: it could be capable of supplying a pretense of external legitimacy for undemocratic regimes of the post-Soviet world. As long as particular state is loyal to Russia and its elites are advocates of “stability”, Moscow might provide its support making it easier to withstand the hypothetical international pressure related to fulfillment of democratic standards, basic freedoms, human rights etc.

More empirically-oriented researchers believe that the a study of mechanisms of Russian influence in neighboring countries should go beyond the concept of soft power, regardless whether understood in narrow or broader sense. One of the proposals is somehow awkwardly named “humanitarian dimension” approach. It should cover the analysis of widely understood soft power and thus include such phenomena as the ideology of “sovereign democracy”, as well as the use of methods that are usually considered as not related to the notion of soft power — such as media manipulation, information warfare and propaganda campaigns¹¹. An example of Russian activities, that have considerable influence on the social and cultural environment in the post-Soviet countries is the use of human rights rhetoric for exerting pressure on them. In Ukraine this trend was manifested by bringing to agenda the issue of the supposed “deprivation” of Russophone Ukrainian citizens of the rights to use Russian language.¹² In the past the campaigns for protection of such understood human rights usually coincided with the attempts of Ukrainian governments to extend the public use of Ukrainian and its presence in mass media. This was the case, when in 2006 Ukrainian was introduced in film distribution. The preoccupation with preservation of the dominant position of Russian language is one of the priorities of Moscow’s politics towards the post-Soviet countries. However, even though Joseph S. Nye considers language an important element of soft power¹³, one would have difficulties to qualify Russia’s highly manipulative use of the language issue as its element.

Another aspect, that would not fully fit the paradigm of soft power, is the politics of public memory in the ex-USSR states and attempts of Russia to impose its official vision of the “common past”. In this field diplomatic pressure, propaganda campaigns were used along with rather coercive menace of introducing persecution for “falsifying history”. That is where Moscow’s monologue of power is clearly visible, even though being manifested in the form of representational force. According to definition given by Janice Bially Mattern: “Representational force is a form of power that operates through the structure of a speaker’s narrative representation of ‘reality’.” It “[...] wields a blunt, nonnegotiable threat intended to radically limit the options of the subjects at whom it is directed. [...] like physical force, representational force aspires to leave its victim’s no ‘out’.”¹⁴ This is precisely what can be said about Russia’s

⁹ Andrew Wilson, *Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World*, Yale University Press, New Heaven and London, 2005.

¹⁰ Andrei P. Tsygankov, “If Not by Tanks, then by Banks? The Role of Soft Power in Putin’s Foreign Policy”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 58, No. 7, November 2006, p. 1081.

¹¹ See The “Humanitarian Dimension” of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States, Gatis Pelnēns, Ed., Riga 2009, pp. 43-44.

¹² *Ibid.*, p. 252.

¹³ See: Joseph S. Nye, *Op. Cit.*, pp. 75-76.

¹⁴ Janice Bially Mattern, “Why ‘Soft Power’ Isn’t So Soft: Representational Force and the Sociolinguistic Construction of Attraction in World Politics”, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol.33, No.3, 2005, pp. 586, 602.

approach to “common history”. The post-Soviet countries are expected to have similar to Russia’s official interpretation of their past. Otherwise they can be perceived as having harmful intentions towards Moscow’s vital interests. In their analysis of Russian soft power in Ukraine Alexander Bogomolov and Oleksandr Lytvynenko came to crucial for understanding its mechanism conclusion: “Soft power is typically based on projections of shared future prosperity and success. In Russia’s case, however, its soft power is strongly associated with discourses of a shared past and with the common values, culture and history that arise from it. From this political perspective, Russia sees ‘Ukrainian nationalism’ as an existential threat.”¹⁵ That explains why Moscow pays such a great attention to the issues of history interpretation and language — these are resources upon which largely rests its soft power in Ukraine as well as in some other post—Soviet states. Those governments or groups within post-Soviet countries that do not share “the proper” version of history and refuse special status for Russian are often labelled “nationalist”. This term, however, may be misleading, especially for people coming from outside the former Soviet Union as it has there a different connotation and tradition of use, and therefore needs additional explanation. In many cases when the word “nationalist” is used in Russia or in other ex-USSR countries, especially towards individuals or groups with other than Russian ethnic background, it follows the logic of negative labeling that was common under the communism. The accusations of “nationalism” were often directed against political opponents of the Soviet regime, like dissidents, or even against ordinary people, for example in case when in their day-by-day practices they consistently preferred to use their native language (such as Ukrainian) instead of “internationalist” Russian. Thus, the label was and still is widely used for social construction of the Other. In her analysis of this linguistic practice Tatiana Argounova-Low has chosen to avoid the English term nationalism and instead throughout her text uses a transcription from Russian — natsionalizm. She argues that this term widely served for manipulative purposes, as a tool for coercion and control, an “instrument for exclusion of non-conformists”.¹⁶ Hence, those are “normal” (post-)Soviet obedient people who belong to the “civilization”¹⁷ of Pax Sovietica and/or “Russian World”, whereas subversive “nationalists” are excluded from it and regarded as enemies. After conducting a series of empirical field studies in Ukraine, Stephen Shulman came to conclusion that there are visible dependencies between cultural and political identities in Ukraine. In his view, there are two different national identities: “Eastern-Slavik” (I would rather call it “Post-Soviet”) and “Ethnic Ukrainian” (in my opinion this one is also a rather irrelevant term, a much better would be to use mere “Ukrainian” instead). People of the “Eastern Slavik” identity believe in similarity of Ukrainian and Russian cultures and are less likely to support democracy. Those with the “Ukrainian Ethnic” one perceive Ukrainian and Russia cultures as different and at the same time are more likely to share the democratic values.¹⁸ Considering these findings, it is easier to understand why “nationalists” are regarded as prime villains of both “Russian World” and “sovereign democracy”.

By these examples one could observe that there are strong interrelations between Russia’s cultural and ideological resources. These major elements of Russian soft power are largely based on symbolic and particularly linguistic capital, accumulated by Russia in the past. Not only Russian language serves as a fundament of the ideological construct of “Russian World”¹⁹, it is also used as a criterion for inclusion and exclusion, for drawing the line between “us” and “them”. However, the highly manipulative way of using these resources as well as their origin might be a reason for considering them not falling with criteria allowing to fully qualify them as elements of soft power, at least understood in terms of Joseph S. Nye. One needs also to remember how the notion of soft power and in what context is used in Russia in relation to its neighboring countries. For instance, it is not accidentally that in his reflection on Russian soft power Tsygannkov homogenizes all the variety of

¹⁵ Alexander Bogomolov and Oleksandr Lytvynenko, “A Ghost in the Mirror: Russian Soft Power in Ukraine”, Russia and Eurasia Programme, January 2012, REP RSP BP 2012/01, www.chathamhouse.org.

¹⁶ Tatiana Argounova-Low, “Natsionalizm: Enemies and Scapegoats”, *Sibirica*, Vol. 6, No. 1, Spring 2007, pp. 30-31, 49.

¹⁷ As noted by Alexander Bogomolov and Oleksandr Lytvynenko, ‘civilization’ is an positively-biased euphemism of ‘empire’, see: “A Ghost in the Mirror: Russian Soft Power in Ukraine, Russia and Eurasia Programme, January 2012, REP RSP BP 2012/01, www.chathamhouse.org.

¹⁸ Stephen Shulman, “National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine”, *Slavic Review*, Vol. 64, No. 1. (Spring, 2005), pp. 59-87.

¹⁹ For more on this see Gatis Pelnēns, Ed., *The “Humanitarian Dimension” of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States*, Riga 2009, p. 45.

the countries of the ex-USSR by turning them into “Russia’s legitimate sphere of responsibility”. By these means, newly independent states are denied their subjectivity and reduced to objects of influence. The objectives of exerting the influence on the post-Soviet world are of lesser importance (these might be old ideas of Russian messianism dressed in new cloth of “democratization” or “economic modernization” mission or rather aged idea of following the duty of saving the “civilization”), what seems to be of the greatest priority for Russia is maintaining of dependance patterns. “[...] Russia cannot be denied its own political, military, and economic interests in the post-Soviet world, and Moscow’s policies can be interpreted as an effort to preserve existing influence in the region for the purpose of its greater stabilization, rather than imperial control”²⁰, — argues Tsygankov. At the same time he rejects the assumption that Kremlin conducts neo-imperialist policies towards its neighbors covered under the mask of soft power rhetoric: “[...] the argument about Russia’s new soft power imperialism fails to appreciate the nature of soft power as fundamentally a positive sum, rather than zero sum, game. The old definition of power as control is of limited use here”²¹. As it was already mentioned, what is often meant under the term stabilization or “stability” in the post-Soviet world, is in many cases a perpetuation of the post-Soviet corrupt political systems reliant on Russian support. The author’s rejection of the accusation of Russia for conducting “soft power imperialism” on the base of the changing nature of power in contemporary world are also questionable. Hard power, or the power of coercion, was almost always accompanied by soft power, or the power of seduction. Both types of power do not replace but rather complement each other. Even a strictly imperial type of control over a given territory has never been a sole domain of the coercive force. Here is how Leela Gandhi, a prominent scholar of colonialism, captures this dual nature of power in relation to situation of imperial domination: “[...] power traverses the imponderable chasm between coercion and seduction through a variety of baffling self-representations. While it may manifest itself in a show and application of force, it is equally likely to appear as the disinterested purveyor of cultural enlightenment and reform. Through this double representation, power offers itself both as a political limit and as a cultural possibility. If power is at once the qualitative difference or gap between those who have it and those who must suffer it, it also designates an imaginative space that can be occupied, a cultural model that might be imitated and replicated.”²² Taking into account the above mentioned reflection as well as the spacial way, in which soft power is perceived in Russia, one can admit that concerns about Moskow’s “soft power imperialism” do not seem to be entirely groundless.

Nonetheless, it is necessary to remember that not only Russian interpretation of the concept of soft power, but also the original idea of Joseph S. Nye has its own deficiencies. Apparently, one of the serious shortcomings of the Nye’s approach to soft power is ignoring a related to it hidden element of coercion and treatment of the notion of attraction mostly as a static element than a dynamic social process. What Nye appealingly calls soft power could be otherwise described as “soft ways of domination” — critically observes Alexandre Bohas. In his opinion Nye’s main problem comes from the fact that “[...] he misses a fundamental part of soft power — the early shaping of taste, collective imaginary and ideals which constitutes a way of dominating other countries. This includes the reinforcing effect of the social process [...]. To be sure, soft power does not physically coerce individuals. Yet it constrains them by moulding them culturally and by socializing them [...] In so doing, domination is allowed without physical violence [...]”²³.

Moreover, the concept of soft power is mostly used for description of capabilities of great powers to influence other countries or each other. Hence, the notion of soft power might be useful for description of certain mechanisms of influence which have at their disposal such players as USA or EU, as well as assess and compare a power of attraction of different geopolitical actors. Russian soft power, on the other hand, is recalled usually in the context of competition for influence with EU and USA in the post-Soviet countries. While the efficiency of what is called Russia’s soft power

²⁰ Andrei P. Tsygankov, *Op. Cit.*, p. 1080.

²¹ *Ibid.*, p. 1090.

²² Leela Gandhi, *Postcolonial Theory. A critical introduction*, Allen & Unwin, Crows Nest, 1998, p. 14.

²³ Alexandre Bohas, “The Paradox of Anti-Americanism: Reflection on the Shallow Concept of Soft Power”, *Global Society*, Vol. 20, No. 4, October, 2006, p. 409.

in most cases is largely limited to the post-Soviet world, soft power of other major players — USA, EU and, to a lesser degree, China — manifests a global presence. Furthermore, Russian cultural and ideological influence in post-Soviet countries substantially differs from that of the rest of major geopolitical actors — it is based on former political and economic domination of these nations. Thus, it is far more justified to characterize “attraction abilities” of the Western countries in such post-Soviet country as Ukraine in terms of soft power, than that of Russian Federation.

Finally, the concept of soft power is rather insufficient when one needs to study the internal situation in a given country. While it can help to specify external causes of some of the internal phenomena, it is still hardly useful as an analytical tool for description of condition of its society. The major problem with this concept is that it assumes that the subjects are predominantly those who possess soft power capabilities (i.e. mainly great powers), whereas countries that experience the “power of attraction” are treated mainly as objects of influence. Therefore, for studying the outcomes of foreign influence in a given country it might be more beneficial to refer to different concepts. In case of Russian “humanitarian” presence in Ukraine there are probably better approaches that could provide a conceptual framework for the analysis of its roots, mechanisms and causes — a colonial/postcolonial theory might be a good starting point.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Аналізується місцеве самоврядування в Республіці Польща. Визначаються особливості становлення та засади його функціонування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, реформа, демократизація, децентралізація, субсидіарність, європейські стандарти.

Sergiusz Bajrak. Samorząd terytorialny Polski: właściwości kształtowania się i zasady funkcjonowania.

Autor analizuje samorząd terytorialny w Polsce. W artykule wyznacza się właściwości kształtowania i zasady jego funkcjonowania.

Słowa kluczowe: samorząd terytorialny, reformy, demokratyzacja, decentralizacja, subsydiarność, europejskie standardy.

Сергей Байрак. Местное самоуправление Республики Польша: особенности становления и принципы функционирования.

Анализируется местное самоуправление в Республике Польша. Определяются особенности становления и принципы его функционирования.

Ключевые слова: местное самоуправление, реформа, демократизация, децентрализация, субсидиарность, европейские стандарты.

Serhij Bajrak. The Local Government of Poland: the Features of Formation and the Principles of Functioning.

The local government of Poland is analyzed. The peculiarities of the formation and the principles of functioning are identified.

Key words: local government, reform, democratization, decentralization, subsidiarity, the European standards.

Ступінь ефективної діяльності місцевого самоврядування виступає одним із визначальних критеріїв демократичності політичної системи. Недосконалість місцевої влади в Україні, її невідповідність європейським стандартам та принципам, обумовлює необхідність пошуку шляхів для реформування. Прикладом для удосконалення зазначеного інституту виступає досвід Республіки Польща. Окремі аспекти даної проблеми висвітлені у працях Г. Горжелака, М. Гринишина, М. Камінські, К. Кобельської, Є. Корчака, М. Лендьел, В. Моравського, Є. Регульського, П. Свяневича та ін. Проте дане питання в цілому залишається малодослідженим.

Із історичної точки зору традиції місцевого самоврядування у Польщі беруть початок у XIII ст. із поширенням Магдебурзького права у містах. До 1795 р., коли відбувся Третій поділ Речі Посполитої, даний інститут функціонував у вигляді трьохступеневої системи: регіональний рівень — воєводство, субрегіональний — повіт, базовий — гміна. Після розподілу її території поміж Австрією, Росією і Пруссією, місцева влада на кожній із частин будувалася відповідно до вимог владної системи домінуючої країни. Таким чином у певний період часу на території Польщі існували три різних системи місцевого самоврядування. Після отримання незалежності з 1918 р. і до 1939 р. систему муніципальної влади було повернуто до трьохступеневої моделі.

В соціалістичний період система місцевої влади була підлаштована під вимоги планової економіки, одержавлення власності й централізованого управління. Керівництво територіальних органів здійснювалося на основі командно-адміністративних методів. Система місцевого самоврядування функціонувала на засадах радянської моделі місцевого самоврядування, яку характеризувала чітка ієрархічність владних структур, що складалася із трьох територіальних рівнів (до 1975 р.), та двох (після 1975 р.), коли за рахунок фрагментації воєводств було ліквідовано середній, субрегіональний територіальний рівень — повіт. Керівництво територіальними одиницями здійснювалося за допомогою представницьких

органів — рад, члени яких вибиралися населенням на безальтернативних виборах і їх виконавчих структур — комітетів. На чолі кожного органу стояв голова, який призначався із центру. Фактично уся влада належала радам народних депутатів, а управління, що здійснювалося виконавчими комітетами, було під тотальним контролем партійних органів [1, с. 16]. Такий спосіб управління, з одного боку, заперечував принцип поділу влади, а з іншого — конституював подвійну відповідальність рад: перед партійними організаціями і органом вищим за ієрархією. Таким чином, вертикальний централізований контроль будувався на принципах гомогенності, універсалізму державної влади, або «демократичного централізму». Ради, їх представники і виконавчі органи втратили свою самоцінність і незалежність, перетворившись разом із профспілками на інструменти здійснення влади правлячої комуністичної партії.

Становлення місцевого самоврядування у Польській республіці визначалося специфікою процесу політичної трансформації даної країни. Його основними характеристиками виступали: перехід від авторитарної влади до демократичної, від номенклатури до плюралізму політичних еліт, від монополії однієї партії до багатопартійності, від влади партійних органів і їх апарату до влади державних органів та їх адміністрації, від командної економіки до ринкової, від монополії адміністративної влади до територіального самоврядування [2, с. 41].

Першочерговості реформи місцевого самоврядування на початковому етапі демократизації польської держави надавав той факт, що її радянська модель розумілася як органічна складова комуністичного режиму. Тому визначальний напрямок реформування полягав у трансформації основних організаційних принципів до демократичних стандартів: демократичний централізм замінювався принципом децентралізації управління; формальні вибори — принципом плюралізму; принцип ієрархії та супідрядності — принципом координації.

Зважаючи на передумови, особливості та передісторію відновлення муніципального управління у Польщі, варто зазначити, що практичне втілення теоретичних напрацювань відносно інституту місцевого самоврядування стало можливим після створення Л. Валенсою 1988 р. в рамках Громадянського комітету Комісії самоврядування й винесення даної проблематики на обговорення в рамках засідання «круглого столу» у 1989 р. між опозицією і тогочасною владою. Реальна ж можливість реформування місцевої влади з'явилася після 4 червня 1989 р, коли перемогу на парламентських виборах у Польщі здобула тодішня опозиція — демократичні сили, що вийшли із «Солідарності». Перед країною постало складне завдання — внесення кардинальних змін у всю систему владних відносин, одним із елементів якої виступала адміністративно-територіальна реформа як необхідна умова майбутніх демократичних перетворень. Із метою реалізації зазначених завдань було сформовано Комісію у справах регіонального самоуправління на чолі з проф. Є. Регульським, яка і розробила основні положення реформи у сфері самоврядування. Згодом він обійняв посаду Уповноваженого уряду в справах реформування територіального управління, а його місце зайняв Є. Стемпень. До співпраці з ними також було залучено і М. Кулешу [3, с. 17].

Процес реформування системи місцевого самоврядування у РП можна розділити на два періоди: а) 1990–1998 рр.; б) з 1999 р. і до сьогодні. Його першу фазу характеризують як етап інституалізації, протягом якого відбулося становлення нормативної бази, удосконалено територіальні структури, сформовано організаційні моделі, а також вироблено й законодавчо закріплено основні принципи взаємодії органів державної влади з органами місцевого самоврядування.

Інституційне становлення місцевого самоврядування було розпочато переглядом Конституції 29 грудня 1989 р., в якій польська влада відмовлялася від існуючої моделі комуністичного режиму, а основними засадами своєї діяльності проголошувала демократію, верховенство права, громадянські свободи, та найголовніше — впровадження принципу широкого самоуправління — територіального. Наступним чинником його розвитку став поділ влади на три гілки. Враховуючи той факт, що це є одним із основоположних

засад демократичної держави, поруч із функціональним аспектом («горизонтальним» поділом влади), передбачає й організаційний зміст — розмежування «по вертикалі» сфер діяльності повноважень між аналогічними органами одного виду, діючими на різних рівнях територіальної організації держави, і встановлює певні правила і норми взаємовідносин між ними [4, с. 381-385]. Отже, повернення до принципу поділу влади і відмова від комуністичних засад, які передбачали її єдиноначальність зробили неминучою реформу організації влади на місцевому рівні. У своїй перспективі цей розподіл передбачав становлення представницьких органів у територіальних одиницях. В контексті зазначених змін було також змінено назву держави з Польської Народної Республіки на Республіку Польща (РП) [5].

Закріплення правових норм, що регулюють діяльність місцевого самоврядування, відбулося у Законі «Про територіальне самоуправління» (гмінне) від 8 березня 1990 р. [6]. На його підставі було внесено зміни і в Основний Закон РП: VI розділ, що носив назву «місцеві органи влади та державна адміністрація», замінено на «місцеве самоврядування», а ст. 43 і 47 обґрунтували підстави його діяльності. Проведенням місцевих виборів у травні 1990 р. й скасуванням воєводських комітетів було усунуто централізоване державне управління, почали розвиватися органи влади на місцях.

Характерною рисою самоуправління стало створення локального управління, предметом відання якого стає окрема від державної влади одиниця — гміна. Її жителям надано можливість утворювати територіальну спільноту на підставі фактору проживання на певній території. Найвищим органом гміни стала рада, що формується за допомогою виборів [7, с. 40].

Становленням місцевого самоврядування на рівні гміни було ліквідовано п'ять монополій комуністичної держави. Першою була скасована політична монополія: вільні вибори у муніципалітети унеможливили призначення кандидатів партійною верхівкою. Створення місцевого уряду забезпечило формування сфери повноважень і завдань, що не підпадали під відання центральних органів, — відбулося позбавлення монополії комуністичної держави на державну владу. Скасування монополії на власність відбулося, коли єдину державну власність було замінено комунальною — громадською. Щодо фінансової монополії, то державні видатки на бюджет місцевих рад були замінені бюджетом територіальної одиниці, яка також стала і господарською одиницею. Також була скасована монополія адміністрації. Після запровадження на рівні громад виконавчих органів, відбувся розподіл працівників на тих, хто працюють в органах державної адміністрації і тих, котрі здійснюють свою діяльність у виконавчих структурах органів місцевого самоврядування [8, с. 371-372].

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що в результаті відновлення місцевого самоврядування в Польщі було встановлено дуалістичний поділ громадської адміністрації на урядову та територіальну. Наділення органів місцевого самоврядування статусом юридичної особи автоматично забезпечило їм право на володіння майном, можливість формувати власний бюджет, здатність приймати рішення від свого імені й під власну відповідальність. Цим кроком також було унеможливлено вплив центральних органів держави на справи, що стосуються виключно територіальних громад.

Наступний крок на шляху демократизації місцевої влади і удосконалення територіального управління було здійснено 1 січня 1999 р., коли відбулося відновлення самоврядування у воєводствах і повітах шляхом обмеження влади державної адміністрації у воєводстві. У такий спосіб, хоч і не в повному обсязі, відбулася уніфікація організаційної структури країни, проте було забезпечено її трансформацію з відомчо-територіальної на територіальну. Це наблизило РП до європейських стандартів територіального устрою держави і структури органів місцевого самоврядування, які базувалися на принципах побудови громадянського суспільства, субсидіарності, ефективності, прозорості, відкритості, підзвітності і гнучкості.

Також було сформовано новий адміністративний устрій, який складається із трьох рівнів публічної влади: локальний рівень, який охоплює самоврядування гмін, міст і повітів; регіональний рівень — самоврядування воєводства; урядовий рівень, що включає уряд, центральну адміністрацію та урядову адміністрацію у воєводстві. Відповідно система місцевого самоврядування в Польщі є трьохступеневою: гміна, повіт, воєводство.

Гміна — найнижчий рівень місцевого самоврядування, базова одиниця адміністративно-територіального устрою РП. Самоврядні органи на її рівні функціонують з 1990 р., проте лише з 1 січня 1999 р., коли вступила у силу адміністративна реформа, гміна стала основною ланкою польського самоврядування, незалежною від воєводств і повітів. Із цього часу вона наділена: а) статусом юридичного і самостійного суб'єкта у виконанні власних завдань; б) для виконання своїх функцій володіє власними і додатковими доходами (у вигляді субвенцій); в) наділена правом власності на комунальне майно; г) для захисту її самостійності передбачено судовий порядок [9, с. 63].

Польське законодавство чітко визначає сферу гмінної компетенції, яка поширюється на ті громадські послуги, які здатен самостійно задовольнити даний територіальний орган. До них відносять водопостачання, будівництво й утримання доріг місцевого значення, дошкільну і шкільну освіту, утримання дитячих садків, громадський порядок тощо. Окрім «власних» повноважень, на рівні гміни виконуються і «делеговані» державними органами (реєстрація народження та шлюбів). Для їх реалізації використовуються фінансові джерела, які складаються із власних доходів, відсотків від центральних податків, загальних та спеціальних дотацій [6].

В значній мірі ефективна реалізація передбачених функцій залежить від кадрового складу самоврядного органу. Забезпечення фаховими працівниками базового рівня у РП стало можливим завдяки кадровій децентралізації — «переведення» чиновників із рівня повітів, де було ліквідовано державні виконавчі органи, на гміни. Завдяки цьому, відбулося наповнення реальним змістом принципу субсидіарності: наближення влади до суспільства, що на порядок підвищило якість надання муніципальних послуг й посилило відповідальність чиновників перед населенням [10, с. 302].

На території гміни передбачено функціонування як законодавчих, так і виконавчих структур. Основним представницьким політико-правовим органом гміни є рада гміни. Основні повноваження рад зосередженні на схваленні бюджету, стратегій (програм) розвитку, розпорядженні майном та ін.

Після 2002 р. було запроваджено прямі вибори голів виконавчих органів — на рівні гміни діє одноосібний виконавчий орган: вїт (у сільських гмінах), бурмістр (у міських, сільсько-міських громадах) і президент (у великих містах) [6].

Для більш ефективного виконання своїх функцій гміни можуть утворювати допоміжні одиниці управління — солецтва (на рівні сільських гмін), селища (у гмінах місько-сільського походження) та райони (у містах). Доцільність формування перелічених ланок управління полягає у значних розмірах гмін: в середньому вони складаються з 10–11 населених пунктів, які об'єднують 7–8 тис. жителів.

У солецтвах основні політичні рішення приймаються загальними зборами. Виконавчим органом є солтис, виконавчі функції якого допомагає здійснювати солецька рада. Правом брати участь у зборах солецтв володіє населення, яке має право голосу. Аналогічно солецьким функціонують органи у селищах та районах [11, с. 209-210].

Для виконання суспільно-політичних завдань, які виходять за межі однієї гміни, Законом передбачено можливість створення об'єднання зацікавлених громад, повноважними органами яких виступають міжгмінні ради. Їх права затверджуються в прийнятому радою статуті, який визначає учасників і терміни співпраці, мету і назву об'єднання, керівні органи, сфери діяльності і завдання об'єднання та їх структуру, засади ліквідації спілки тощо.

Іншою формою співпраці є підписання міжгмінних угод, наприклад для доручення (передоручення) виконання завдань однієї чи кількох гмін іншій з метою реалізації окреслених соціальних завдань. При цьому гміна, яка виконує доручене завдання, переймає права і обов'язки гміни-доручителя, а гміна-поручитель забезпечує необхідне фінансування діяльності [3, с. 18].

Повіт, так як і гміна, є виключно самоврядною територією, де відсутні центральні органи виконавчої влади. Законодавчим органом тут є повітова рада, яка обирається загальними прямими виборами. Внутрішню організацію і порядок роботи ради визначає статут повіту.

Виконавчим органом повіту є виконавчий комітет, який обирається опосередкованим голосуванням повітовою радою. Його очолює староста, який також обирається радою, і який він підзвітний. Повіти поділяються на земські та міські. У випадку земських повітів, які охоплюють кілька гмін, система влади є такою, як описано вище. У міських повітах, де сфера компетенцій поширюється на територію великих міст (своєрідний відповідник українських міст обласного значення), владні функції здійснюють міські ради (як законодавчі органи) та президент міста (у містах з чисельністю населення понад 100 тис. осіб) або бурмістр (у містах з чисельністю населення до 100 тис. осіб), які виконують функції старости, проте, на відміну від них, вони обираються безпосередньо населенням. Виконавчим органом влади, підпорядкованим бурмістру чи президенту, є міське відомство, яке називається ратуша або магістрат [12].

Сферу повноважень міст на правах повітів визначає той факт, що вони є водночас і одиницею найнижчого рівня — гмінного, а отже обсяг їхніх компетенцій становлять завдання і повноваження притаманні як гмінам, так і повітам. У земських повітах право власності на володіння комунальним майном поширюється на об'єкти, які не належать гмінам, а також на ті, що передані Фондом державного майна на підставі домовленостей, за винятком майна, яке призначене для задоволення претензій, пов'язаних з проведенням націоналізації, і для реалізації програм загальної приватизації. Такий стан справ фактично унеможливує здатність цих територіальних структур володіти майном. Відповідно до статті 4 Закону Республіки Польщі від 5 червня 1998 р. «Про самоврядування повіту», повіт виконує публічні завдання, які виходять поза рамки компетенції гмін, не порушуючи сферу їх діяльності. Водночас, повіти можуть передавати свої повноваження зацікавленій гміні на умовах, окреслених окремо укладеною угодою. Стаття 5 згаданого закону передбачає для повітів можливість укладати угоди із органами державної адміністрації та органами місцевого самоврядування воєводств щодо виконання окреслених завдань [12].

Воєводство є найбільшою одиницею територіального самоврядування та регіональною самоврядною спільнотою, яку на підставі закону утворюють мешканці воєводства. Стаття 4 Закону про воєводське самоврядування встановлює, що сфера діяльності воєводства не порушує самостійності повіту та гміни, а його органи місцевого самоврядування не є органами контролю чи нагляду над ними.

Законодавчим органом воєводства є сеймик — представницький орган місцевого самоврядування, який формується шляхом виборів, основними принципами яких є: всезагальність, рівність, безпосередність, таємність голосування, свобода вибору, періодичність і принцип альтернативності.

Функції виконавчого органу на рівні воєводства здійснює воєводська рада, яка складається із маршалка воєводства, котрий обирається сеймиком з числа його депутатів, заступників маршалка та членів правління, які обираються сеймиком за поданням маршалка [13].

Завдання самоврядних воєводств мають здебільшого регіональний характер і спрямовані на забезпечення сприятливих умов для розвитку регіону та надання громадських послуг у його межах. Перелік регіональних завдань формує специфіку місцевої політики воєводства. Усі воєводства мають ідентичний правовий статус і є територіально цілісними. Слід підкреслити, що перелік компетенцій регіонального самоврядування воєводств не порушує засад унітарної держави. Умовно завдання воєводств поділяються на завдання локального значення, де безпосередніми адресатами результатів виконання громадського завдання є мешканці певної самоврядної спільноти. Суть таких завдань полягає передусім у наданні послуг загального характеру, вони є характерними для великих воєводств.

Основна мета діяльності самоуправління на рівні воєводства — це розвиток регіону, передусім економічний, спрямований на підвищення рівня життя його мешканців. Якщо для гмінного та повітового рівнів самоврядування головною віссю діяльності є індивід, то для воєводського — підприємницькі та інші подібні їм структури [14, с. 145].

Головне завдання самоврядних органів регіонального рівня полягає у окресленні стратегії всебічного розвитку воєводства. Формами реалізації цієї стратегії виступають воєводські програми.

До спільних характерних особливостей усіх трьох рівнів місцевого самоврядування в РП можна віднести наступні:

- раду гміни, повітів і воєводств очолює голова, який обирається із депутатів їх складу шляхом голосування більшістю голосів; основними його функціями є скликання рад і організація процесу голосування;

- основними формами роботи депутатів рад усіх рівнів є участь у сесійних засіданнях та комісіях (постійних та тимчасових); останні, у більшості випадків, мають галузевий характер; об'єкт діяльності комісій, їх характер, особовий склад, внутрішні організація та розпорядок роботи є справою ради самоврядного органу і визначаються відповідно до його статуту, який є основним регуляційним документом, покликаним доповнити положення Законів; обов'язковою для рад усіх рівнів місцевого самоврядування є наявність ревізійної комісії, основними завданнями якої є контроль за виконавчим органом та організаційними і допоміжними одиницями (у випадку гмін);

- законодавчі органи місцевого самоврядування усіх рівнів а також вїт (мер, бурмістр, президент) обираються на чотирирічну каденцію.

З метою забезпечення виконання місцевим самоврядуванням визначених законодавством завдань у адміністративній сфері законодавець передбачив систему нагляду і контролю за його діяльністю. Її основна мета полягає у забезпеченні належної реалізації цілей державної адміністрації та утримання її діяльності у правовому полі.

Основними органами, наділеними правом адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування, є прем'єр-міністр, воєводи та регіональні податкові адміністрації — рахункові палати. Зокрема, прем'єр-міністр наділений правом розпуску самоврядних органів у разі виявлення порушень конституційного законодавства чи правових актів прийнятих парламентом.

Відповідно до Закону «Про воєводу та урядову адміністрацію у воєводстві» від 23 січня 2009 р. урядове управління на теренах воєводства виконують:

- 1) воєвода;
- 2) керівники об'єднаних служб, інспекцій і силових структур, які діють під керівництвом воєводи та виконують завдання і функції відповідно до визначеної законами компетенції від імені: а) воєводи, згідно з повноваженнями, передбаченими законом; б) власного імені, якщо таке обумовлене законодавством;
- 3) органи, що входять до об'єднаної адміністрації;
- 4) органи територіального самоврядування, якщо виконання завдань урядової адміністрації передбачається законом або укладеною угодою;
- 5) керівники повітових служб, інспекцій і охорони, які діють під керівництвом старости і виконують завдання та функції згідно з обумовленою законом компетенцією;
- 6) інші самоврядні органи, якщо виконання завдань урядової адміністрації відбувається на підставі закону або угоди [15].

Зважаючи на перелік повноважень воєводи, його можна охарактеризувати як:

- голову об'єднаної урядової адміністрації;
- представника Ради Міністрів у воєводстві;
- органом вищого рівня, якщо йдеться про розгляд адміністративних правопорушень;
- орган нагляду над одиницями територіального самоврядування;
- представником Державної скарбниці у межах і на засадах, визначених у окремих законах.

У своїй діяльності воєводи підпорядковані Міністерству внутрішніх справ та Адміністрації Республіки Польща. Його призначає і відкликає Голова Ради Міністрів на пропозицію Міністерства внутрішніх справ та Адміністрації РП. Функції державної адміністрації на місцях виконують підпорядковані воєводам відомства. До компетенції урядової адміністрації віднесено фактично всі контрольні функції.

На даному регіональному рівні, де поруч із інститутами місцевого самоврядування співіснує інститут урядової адміністрації, простежується перетинання компетенцій на рівні маршалка і воєводи, що стосується здебільшого зовнішньої діяльності воєводств. Це саме та

сфера, де і державні, і самоврядні представники влади можуть висувати свої пропозиції, але при цьому не завжди має місце узгодженість їх дій. Оскільки основною функцією воєводи є контроль, то без його ухвали міська рада не може прийняти жодного рішення. Воєвода визначає відповідність прийнятого рішення до чинного законодавства і права. Якщо на думку членів міської ради воєвода прийняв протиправне рішення, вони можуть оскаржити його у Вищому адміністративному суді. У випадку порушення органами місцевого самоврядування діючого у країні права та інших визначених законами випадках, воєвода має право розпустити орган місцевого самоврядування та призначити нові вибори. В такому разі на території згаданого органу впроваджується правління тимчасово призначеного воєводою комісара.

Крім цього, воєвода контролює діяльність усіх ланок територіального самоврядування у воєводстві, а також представляє Державну скарбницю [13].

Отже, обов'язки воєводи коротко можуть бути викладені таким чином:

- представництво уряду в регіоні;
- забезпечення впровадження політики уряду;
- нагляд за законністю дій місцевих органів самоврядування;
- нагляд за діяльністю регіональної державної адміністрації.

Попри свої контрольні функції, влада воєводства не має жодного прямого впливу на формування бюджету повіту чи гміни. Це можливо лише у випадках передбачених законом. Об'єктом нагляду та контролю виступає комунальна діяльність, тобто вся діяльність на рівні гміни. На основі критерію законності аналізується також комунальна діяльність, що ведеться з метою реалізації власних завдань. Делеговані ж державою завдання контролюються відповідними органами (прем'єром, воєводою, рахунковою палатою) згідно з поставленими цілями, проте крім принципу законності, діяльність самоврядних структур перевіряється на економічність та доцільність.

В цілому адміністративно-територіальна реформа в Польщі забезпечила формування багаторівневого управління, властивого ЄС. Тепер його структурними елементами виступають: гміна, повіт і воєводство. Тривалість реформи (більше 15 років) пояснюється бажанням польських реформаторів не якомога швидше надати великі повноваження самоврядним органам, а створенням таких умов, за яких ці органи могли б виконувати покладені на них функції.

Глобальними завданнями у процесі відновлення місцевого самоврядування РП були: наближення влади до людей; забезпечення максимально прозорого механізму адміністративних процесів, у тому числі прийняття рішень у коридорах влади таким чином, щоб вона була доступною і відкритою.

Специфіка всієї системи місцевого самоврядування в Польщі полягає в тому, що в основу побудови її рівнів був закладений принцип доповнення, а не поглинання. Тобто кожен наступний рівень самоврядування виконує лише ті функції, які не здатен здійснювати нижчий. Також в основу їх формування закладено чіткі і зрозумілі критерії розподілу територій, функцій і відповідальності.

Фундаментальними засадами адміністративно-територіальної реформи Республіки Польща можна визначити: децентралізацію державної влади, перехід державної адміністрації під муніципальний контроль, створення нового закону про місцеві вибори до місцевих рад, відтворення муніципальних юридичних осіб і відновлення майнових прав, обмеження державного втручання у місцеві справи, створення стабільної та контрольованої системи асигнування загальнодержавних коштів до місцевих бюджетів.

1. Корчак Є. Адміністративна реформа в Польщі: спроба оцінки / Є. Корчак // Економічний часопис. – 2001. – № 1. – С. 13–18.
2. Бухарин Н. Польща: десять лет по пути реформ / Н. Бухарин, И. Синицина, Н. Чудакова // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 38–57.
3. Камінські М. Досвід проведення адміністративної реформи в Польщі і можливості його застосування в Україні / М. Камінські // Економічний часопис. – 2000. – № 7–8. – С. 17–18.
4. Государственное управление и политика : учеб. пособие / [под ред. Л. Сморгунова]. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2002. – 564 с.
5. Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.static1.money.pl/d/akty_prawne/pdf/DU/1989/75/DU19890750444.pdf.
6. Ustawa o samorządzie gminnym z dnia 08 marca 1990 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isip.sejm.gov.pl>.
7. Гринишин М. Місцеве самоврядування в Україні та Польщі на шляху до спільного Європейського Дому / М. Гринишин, С. Трохимчук. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 96 с.
8. Regulski J. Samorząd III Rzeczypospolitej: koncepcja i realizacja / J. Regulski. – Warszawa : PWN, 2000. – 460 s.
9. Долецький З. Гміни та повіти в системі місцевого самоврядування Польщі / З. Долецький П. Матий // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. – 2001. – № 2. – С. 62–64.
10. Малиновський В. Територіальна організація влади України: концептуальні засади трансформації / В. Малиновський. – Луцьк : СПД Гадяк Ж. В., 2010. – 451 с.
11. Лендєл М. Місцева демократія у країнах Центральної та Східної Європи / М. Лендєл. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
12. Ustawa o samorządzie powiatowym z dnia 05 czerwca 1998 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isip.sejm.gov.pl>.
13. Ustawa o samorządzie województwa z dnia 05 czerwca 1998 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isip.sejm.gov.pl>.
14. Гонцяж Я. Самоврядування і територіальна організація влади у Польщі / Гонцяж Я., Куленкова О., Гуменюк В. – К. : Міленіум, УАДУ, 2001. – 184 с.
15. Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isip.sejm.gov.pl>.

Валерій Бортніков

Тетяна Майко

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ 2010 Р. НА ВОЛИНІ

Здійснено аналіз виборів до місцевих та Волинської обласної рад. З'ясовано рівень активності електорату, його ставлення до різних політичних сил та кандидатів у депутати місцевих рад. Простежено тенденції електоральної поведінки волинських виборців порівняно із виборами попередніх років.

Ключові слова: Україна, Волинь, місцеві вибори, виборча система, електорат, міська рада, депутат.

Walery Bortnikow, Tetiana Majko. Wybory do organów samorządu terytorialnego w 2010 roku na Wołyniu.

Autorzy przeanalizowali wybory do rad powiatowych i rady obwodowej na Wołyniu. Ukazali poziom aktywności elektoratu, jego stosunek do różnych sił politycznych i kandydatów na deputowanych miejscowych rad. Autorzy naświetlili także tendencje zmian preferencji wyborczych w porównaniu z wyborami z lat poprzednich.

Słowa kluczowe: Ukraina, Wołyń, wybory miejscowe, system wyborczy, elektorat, rada miejska, deputowany.

Валерій Бортніков, Тетяна Майко. Выборы в местные органы власти 2010 г. на Волини.

Осуществлен анализ выборов в местные советы и Волинский областной совет. Выяснено уровень активности электората, его отношение к разным политическим силам и кандидатам в депутаты местных советов. Отслежено тенденции электорального поведения волинских избирателей по сравнению с предыдущими выборами.

Ключевые слова: Украина, Волинь, местные выборы, избирательная система, электорат, местный совет, депутат.

Valery Bortnikow, Tatiana Maiko. The Local Authorities Elections in Volyn Region in 2010.

The analysis of the elections to local and Volyn regional legislative authorities has been done. The level of the electoral activity, its relation to different political parties and candidates to the local legislative authorities has been studied out. The tendencies of the electoral behavior of the Volyn voters in comparison with elections of previous years has been observed.

Key words: Ukraine, Volyn, local elections, the electoral system, electorate, local legislative authority, deputy.

Вибори до органів місцевого самоврядування 31 жовтня 2010 р. в Україні стали логічним продовженням президентської кампанії, оскільки головна політична боротьба розгорнулася між політичними силами — опонентами на виборах Президента України 2010 р. Вперше в національній практиці місцеві вибори проходили окремо від парламентських. Розведення виборів у часі передбачало можливість громадянам висувати конкретніші запити до ймовірних кандидатів, ретельніше контролювати хід виборів та брати активнішу участь у передвиборчій кампанії, що, в свою чергу, сприяло становленню активістської демократичної політичної культури громадян, згуртуванню місцевих громад [1, с. 50].

Вітчизняний досвід електоральної участі громадян узагальнено у працях багатьох українських авторів: Р. Балабана, Я. Давидовича, Д. Денисенка, О. Сушка, М. Томенка, Ю. Шведа та ін. На особливу увагу заслуговують праці волинських дослідників В. Малиновського, М. Находа, М. Тиского, Н. Романюк та інших, в публікаціях яких досліджено процеси національного відродження, становлення громадянського суспільства, висвітлено особливості виборчих перегонів на Волині на етапі демократичної трансформації українського суспільства. Але тематика виборів 2010 року на Волині висвітлена недостатньо, тому метою цієї статті є аналіз виборчої кампанії на місцевих виборах 2010 р. у Волинській області.

Як і попередні, місцеві вибори 2010 р. проходили за новими виборчими правилами — було застосовано змішану (мажоритарно-пропорційну) виборчу систему щодо виборів до

міських, районних та обласних рад. Половина від кількості загального складу депутатів цих рад обиралася за виборчими списками від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігалися з межами області, району, міста, а інша половина — за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія області, району, міста. Процес обрання депутатів сільських, селищних рад та сільських, селищних, міських голів не зазнавав істотних змін — він проводився за мажоритарною системою відносної більшості. Таким чином, голосували за персоналії, кандидатів, які балотувалися в одномандатних округах, а перемагав той, хто набрав найбільше голосів.

Чергова зміна виборчої системи була викликана недосконалістю попередньої пропорційної моделі, що не виправдала суспільних очікувань, зокрема й у розвитку муніципальної влади. Зокрема, так і не було досягнуто цілей, які вона мала вирішити: підвищити роль та відповідальність політичних партій в управлінні місцевими справами; забезпечити пропорційне представництво в органах місцевого самоврядування основних політичних сил, що адекватно відбивали преференції громадян України. Не повною мірою виправдалася надія на те, що політичні партії стануть головним суб'єктом підготовки та висунення кадрів до місцевих органів влади, що мало б позитивний вплив на муніципальну кадрову політику. Однак головним недоліком пропорційної системи стало запровадження сумнозв'язних закритих списків, що мало низку недоліків. Так, виборець жодним чином не міг впливати на формування цих списків, усе віддавалося на відкуп керівникові партійної організації. Фактично виборці голосували саме за партію, а не за окремих кандидатів, адже реально доступною була інформація лише про перших п'ять представників виборчого списку. Крім того, пересічні громадяни не мали жодної можливості впливати на порядок розміщення кандидатів у списках. Така практика відкрила шлях для залучення у виборчі списки людей, далеких від політики, але наділених високою платоспроможністю. Разом із мандатом вони одержували можливість впливу на прийняття рішень у власних корпоративних інтересах.

Особливо складною була кампанія для політичних сил, які вперше приймали участь у виборах. Адже кількаразова зміна правил гри фактично напередодні виборчої кампанії ускладнила процес формування місцевих команд, які достеменно не знали, чи будуть вони допущені до виборів. Однак завдяки скасуванню поправки про можливість участі у виборах тільки тих партій, місцеві осередки яких зареєстровано за 365 днів до виборів, нові партії все ж були допущені до виборів, що однозначно сприяло демократизації електорального процесу.

Вперше до місцевих виборів було прикуто таку велику суспільну увагу, адже вони стали своєрідним іспитом і для політичної сили, що підтримувала чинного Президента України, і спроможності опозиційних сил на реванш за програш на президентських виборах. Як справедливо зазначають українські вчені, загалом місцеві вибори 2010 р. можна характеризувати як перегрупування політичних сил, але в жодному разі не як чіткий успіх або перемогу або чіткий нищівний поразку [2].

Волинська обласна виборча комісія зареєструвала списки кандидатів у депутати обласної ради в багатомандатному виборчому окрузі від 35 політичних партій (2006 р. — 34 партій та блоків), а також кандидатів у депутати по сорока одномандатних мажоритарних округах. На той момент обласним управлінням юстиції було зареєстровано 119 обласних організацій політичних партій. Загалом на Волині в голосуванні взяло участь 400 964 осіб (60 % виборців), що став одним із найкращих показників по Україні, однак найнижчим в області за останні десять років [3]. Ці вибори показали неабияке зростання чисельності протестного електорату. До речі, на Волині майже 6 тис. виборців (10,7 %) не підтримали жодну з політичних сил.

На Волині в багатомандатному виборчому окрузі прогнозовано перемогло ВО «Батьківщина» — 23,36 % (2006 р. — 41,36 %); на другому місці Партія регіонів — 18,86 % (саме такий результат 2006 р. отримала «Наша Україна»), третю позицію зайняло ВО «Свобода» з 7,44 %, трьохвідсотковий бар'єр також подолали партії «Фронт Змін» — 4,73 % і «Наша Україна» — 3,72 %.

Результат Партії регіонів, з урахуванням явки виборців, дав змогу цій політичній силі закріпити свою присутність у традиційних для неї регіонах і збільшити її в Центрі та на Заході країни. Однак результати у Волинській області істотно відрізняються від загальноукраїнських. Так, якщо у процентному відношенні по Україні підтримка ПР зменшилась на 7 %, то на Волині навпаки збільшилась на 9,26 %; кількість голосів, відданих за ПР по Україні, зменшилась більш як на 37 %, по Волині, навпаки, зросла підтримка на рекордні по Україні 58,72 % (табл. 1). Для порівняння: приріст результату ПР, порівняно з першим туром президентських виборів, крім Волинської області, зафіксовано на Київщині (+34 %), Івано-Франківщині (+29 %), Черкащині (+25 %), Вінниччині (+16 %), Хмельниччині (+11 %). У всіх інших регіонах підтримка ПР зменшилась.

Таблиця 1

Голоси, отримані в підтримку Партії регіонів на Волині та Україні під час виборів 2010 р.

Регіон України	Результати В. Януковича в I турі виборів Президента України		Результати ПР на виборах до Облради за партійними списками		ПР отримала (+) втратила (-)		Явка на місцевих виборах
	кількість голосів	%	кількість голосів	%	кількість голосів	%	
Волинь	56 320	9,6	89 390	18,86	+ 33 070	+ 58,72	473 964 (60%)
Україна	8 386 001	37,25	5 212 463	32,23	- 3 173 538	- 37,84	16 172 109(48,22%)

Джерело: Ведернікова І. Будинок з химерами / І. Ведернікова // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 листоп.

За висновками аналітиків, істотному покращенню показників Партії регіонів на Волині в місцевих виборах 2010 р. сприяла участь у них голови Волинської ОДА Б. Клімчука. Завдяки цьому досвідченому та харизматичному політику частка голосів за ПР у північній частині області була порівняно великою. Крім того, по мажоритарних округах своїх депутатів провели ще дев'ять політичних сил: ВО «Батьківщина» — десять; Партія регіонів — дев'ять; Народна партія — сім; Єдиний Центр — чотири; УРП «Собор» — два; ВО «Свобода», «Наша Україна», Аграрна партія, Селянська партія, КПУ, «Солідарність жінок України», «За Україну!», «Сильна Україна» — по одному [5, с. 59, 64]. Загалом на 80 депутатських місць до обласної ради пройшли представники 14 партій, а загальний склад був таким (табл. 2):

Таблиця 2

Результати виборів до Волинської обласної ради 2010 р.

№	Назва партії	% голосів	Число мандатів
1	ВО «Батьківщина»	32,5	26
2	Партія регіонів	27,5	22
3	Народна партія	8,8	7
4	ВО «Свобода»	7,5	6
5	«Наша Україна»	5,0	4
6	«Єдиний Центр»	5,0	4
7	«Фронт Змін»	2,8	3
8	УРП «Собор»	2,5	2
9	«За Україну!»	1,2	1
10	«Сильна Україна»	1,2	1
11	Селянська партія	1,2	1
12	Аграрна партія	1,2	1
13	КПУ	1,2	1
14	«Солідарність жінок України»	1,2	1
Разом		100,0	80

Джерело: Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : кол. моногр. / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 170.

Загалом вибори до місцевих рад в області відбулися без значних порушень, які могли б істотно вплинути на результати волевиявлення. За результатами експертного дослідження «Місцеві вибори-2010», відповідність виборчої кампанії у Волинській області демократичним стандартам вільних і чесних виборів оцінена в 4,72 бали за семибальною шкалою, що є кращим результатом, ніж у середньому по західному регіону України — 4,27 бали [6, с. 171].

В ході першої сесії VI скликання Волинської обласної ради її головою було обрано В. Войтовича, представника Народної партії, за якого віддали свої голоси 47 депутатів із 79. За його суперника, чинного голову обласної ради А. Грицюка, проголосувало 29 депутатів.

Що ж до виборів міських голів, то в містах обласного значення, як і на попередніх місцевих виборах, зміни відбулися в Луцьку та Ковелі: в Луцьку міським головою обрано М. Романюка («Сильна Україна»), в Ковелі — О. Кіндера (ВО «Батьківщина»). У Володимирі-Волинському й Нововолинську все залишилося без змін. Із 16 голів районних рад із попереднього скликання на своїх посадах залишилися лише двоє: М. Макарук (Ратнівська райрада) та А. Музика (Рожищенська райрада). У районах області відбулася лише одна зміна — в Іваничах селищним головою став Ф. Войтюк. Люди переважно довірили здійснювати владу чинним головам, наприклад, Любешівським селищним головою вшосте став П. Хомич.

Запекла боротьба йшла за депутатські місця до міських рад (міст обласного значення). Наприклад, на 25 депутатських мандатів у одномандатних округах у Луцьку змагалися 495 осіб, тобто майже по двадцять кандидатів на одне депутатське місце. Обласна організація ВО «Батьківщина» отримала сукупно 70 мандатів, що згодом дало можливість вирішального впливу на місцеву політику та кадрові призначення (табл. 3). ВО «Батьківщина» сукупно отримало 43,3 % депутатських місць у представницьких органах влади міст обласного підпорядкування та 50 % посад міських голів.

На друге місце вийшло ВО «Свобода», однак її представництво було недостатньо чисельним для здійснення вагомого впливу на місцеві справи, особливо в Ковелі та Нововолинську. На відміну від обласної та районних рад, у цій категорії органів влади низький результат отримала Партія регіонів, яку в чотирьох міських радах представили усього 17 депутатів.

Таблиця 3

Партійне представництво в міських радах міст обласного значення

Місто/ кількість депутатів	Луцьк (50)	Ковель (36)	Нововолинськ (40)	Володимир- Волинський (36)	Разом
ВО «Батьківщина»	24	19	17	10	70
ВО «Свобода»	9	2	3	4	18
Партія регіонів	4	2	7	4	17
«Фронт Змін»	4	3	4	3	14
«Наша Україна»	2	2	2	4	10
«Сильна Україна»	2	2	—	6	10
«За Україну!»	4	—	1	—	5
Народна партія	—	—	—	3	3
Єдиний Центр	—	—	3	—	3
«Совість України»	—	3	—	—	3
УНП	—	1	—	—	1
НРУ	—	—	1	—	1
СПУ	—	1	—	—	1
ПППУ	—	—	1	—	1
НДП	—	1	—	—	1
«Молода Україна»	—	—	—	1	1
«Народна влада»	—	—	1	—	1
Європейська партія	1	—	—	—	1

Джерело: Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : кол. моногр. / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 172.

Що ж до виборів районних рад, то, враховуючи змішану систему, політичний спектр на районному рівні істотно розширився порівняно з минулим скликанням. Так, якщо депутатами районних рад в 2006 р. були представники 13 політичних сил, то в 2010 р. — 23.

Представництво у всіх радах отримали лише дві партії — ВО «Батьківщина» та Партія регіонів. Близький до цього результат отримала Народна партія, її представник не пройшов лише до Володимир-Волинської ради. У районах найбільше мандатів отримало ВО «Батьківщина» — 243. Однак ці результати значно скромніші порівняно з минулими виборами, коли 446 депутатів від БЮТу склали половину депутатського корпусу в Іваничівській та Рожищенській, понад 40 % — у Володимир-Волинській, Луцькій, Любомльській, Ковельській,

Локачинській та Шацькій райрадах. Більшість «бютівці» мали й у містах обласного значення: у Луцьку (23 із 45); Ковелі (19 з 36); Нововолинську (20 з 37 депутатів). Натомість ПР, котра в 2006 р. мала лише 14 депутатів у п'яти райрадах, цього разу здобула 152 мандати [7, с. 209].

Повністю відійшла на маргінес політичного процесу області Соціалістична партія України, котра зуміла провести своїх представників лише до однієї районної ради, натомість інший представник лівого спектру, КПУ, до п'яти. Здавалося, що електорат Комуністичної партії, кількість якого з кожними виборами на Волині істотно зменшувалася, вичерпався, однак саме на цих виборах комуністи показали доволі несподіваний результат: саме комуніста обрали головою Любешівської районної ради. Перемогу комуністів у цьому районі можна пояснити відтоком до КПУ виборців від інших лівих партій, а також авторитетом першого заступника голови Верховної Ради України А. Мартинюка, який підтримує постійний зв'язок зі своїми земляками, істотно допомагає їм у вирішенні багатьох життєвих проблем.

Отже, вибори до місцевих органів влади 2010 р. жителів Волинської області показали активістський тип політичної культури волинян, ознакою якої є високий (порівняно з іншими областями) відсоток участі громадян у виборах представницьких органів влади. В той же час активність виборців Волині, порівняно з виборчими кампаніями минулих років, впала. Вибори також показали неабияке зростання чисельності протестного електорату. Населення області, ставлячись критично до теперішньої влади, переважно голосувало за представників опозиції, які уособлюють національно-демократичний спектр української політики.

1. *Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування* / [заг. ред. Є. В. Радченка]. – К. : Факт, 2003. – 216 с.

2. *Денисенко Д.* «ГЕПАбене» для України / Д. Денисенко // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 листоп.

3. *Романюк Н.* Часу для ейфорії та святкування перемоги немає / Н. Романюк // Волинь-нова. – 2010. – 09 листоп.

4. *Ведернікова І.* Будинок з химерами / І. Ведернікова // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 листоп.

5. *Наход М.* Місцеві вибори – 2010: Волинська область / М. Наход // Місцеві вибори. – 2010. Пульс країни / [відп. ред. А. Когут, К. Сідаш]. – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. – С. 57–65.

6. *Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття)* : кол. монографія / [В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін.]. – Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 656 с.

7. *Малиновський В.* Волинський вибір – 2006 / В. Малиновський // Волинь. – 2007. – Число 8. – С. 195–216.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ СУВЕРЕННІСТЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглядаються основні чинники, ключові тенденції і перспективи розвитку національної держави та її суверенності в умовах глобалізації. З'ясовано глобальні виклики для України як незалежної, суверенної держави.

Ключові слова: національна держава, суверенітет, глобалізація.

Włodzimierz Gorbatenko. Państwo narodowe i jego suwerenność w warunkach globalizacji.

Autor naświetla podstawowe czynniki, najważniejsze tendencje i perspektywy rozwoju państwa narodowego i jego suwerenności w warunkach globalizacji. Określa globalne wyzwania dla Ukrainy, jako niezależnego, suwerennego państwa.

Słowa kluczowe: państwo narodowe, suwerenność, globalizacja.

Владимир Горбатенко. Национальное государство и его суверенность в условиях глобализации.

Рассматриваются основные факторы, ключевые тенденции и перспективы развития национального государства и его суверенности в условиях глобализации. Определены глобальные вызовы для Украины как независимого, суверенного государства.

Ключевые слова: национальное государство, суверенитет, глобализация.

Volodymyr Gorbatenko. The National State and its Sovereignty in the Face of Globalization.

The main factors, key trends and prospects of the national state development and its sovereignty in the face of globalization are investigated. The global challenges for Ukraine as an independent, sovereign state has been studied out.

Key words: national state, sovereignty, globalization.

Питання про долю суверенітету є одним із найбільш актуальних у політичній науці, оскільки від нього залежить політичне обличчя усього майбутнього світоустрою. Не випадково вивчення процесів «розмивання», «девальвації» статусу суверенної держави й ослаблення централізованих інститутів державної влади на сьогодні практично виділилося в самостійний напрям політико-правових досліджень. При цьому є дві основні позиції, які визначають дискусії науковців щодо проблеми національного суверенітету: 1) національна держава залишиться головним суб'єктом міжнародних відносин; 2) національна держава неминуче зникне з міжнародної арени майбутнього під впливом глобалізації.

Глобалізація, як визначальне для суверенності національних держав явище, включає в себе цілий ряд похідних від нього процесів, які впливають на характер їхньої трансформації. Йдеться про наступне.

1. Утвердження наднаціональних структур. Справа в тому, що національна держава поступово втрачає окремі функції на міжнародній арені на користь наднаціональних суб'єктів, якими є:

1) міжнародні міждержавні організації (об'єднання трьох або більше незалежних держав, їхніх урядів, спрямоване на вирішення певних спільних питань) і неурядові організації («Міжнародна амністія», «Нагляд за правами людини», «Міжнародна комісія юристів», «Група захисту прав меншин» та ін.);

2) транснаціональні корпорації («Нестле», «Ройял Датч Шелл», «Дженерал Моторс» та ін.);

3) різного роду наднаціональні утворення (приватні агентства, що займаються оцінкою платоспроможності й нав'язують власну політику урядам на всіх рівнях; олігополії в страховому бізнесі, бухгалтерській справі та висококласний консалтинг; глобальні та регіональні картелі в промисловості — від видобувних галузей до виробників електроенергії);

4) інтегрована на міжнародному рівні мафія, що включає вузьке коло економістів, які справляють регулюючий вплив на міністерства фінансів, найбільш впливові міждержавні органи і приватні структури.

2. Загострення глобальних екологічних проблем. Розв'язання таких проблем як глобальне потепління, наслідки аварій на атомних електростанціях, забруднення водного середовища, утилізація сміття, в тому числі космічного, стає неможливим у рамках національної держави. Обстоюючи необхідність подолання національної державності задля утвердження суспільства майбутнього, О. Лафонтен зауважує: «Шкода, що завдається природі, не хоче рахуватися ні з якими кордонами. Радіоактивна хмара Чорнобиля силою вітру розносила небезпеку по всьому світу. Стара істина, що ріки течуть вниз, за нових умов, коли хімічна промисловість все більше насичує воду рік високотоксичними важкими металами, набула нового сенсу для тлумачення принципу національно-державного суверенітету» [1, с. 98]. Отже, екологічна проблема постає в сучасному світі як наднаціональна внаслідок недбалих або неправомірних дій сусідів, які призводять до порушення екологічного балансу; через нерівномірність розвитку різних країн світу й відсутність уніфікації на міжнародному рівні правових і технічних норм захисту довкілля; з причини недостатньої координації дій громадських ініціатив, спрямованих на захист довкілля на рівні національних держав.

3. Виникнення транснаціонального ринку. «Не потребує спеціального доведення той факт, — зазначають українські вчені, — що ТНК прагнуть створення єдиного спільного ринку в масштабах всього світу» [2, с. 252]). На думку японського вченого Кеніті Омає основними ознаками транснаціонального ринку є «чотири І»: інвестиції, індустрія, інформаційні технології, індивідуальне споживання. В умовах розширення і поглиблення світових господарських зв'язків товарні ринки втрачають національні й територіальні кордони, перетворюючись на світові товарні ринки. До таких ринків можна віднести ринки фінансів, міграції робочої сили, міжнародного обміну в галузі науки і техніки, руху капіталів та інвестицій, а також різного роду тіньові ринки (торгівлі жінками, дітьми, дешевою робочою силою та ін.). Складність цих проблем породжує неспроможність національної держави самотійно їх розв'язувати.

4. Стандартизація. Зовнішній суверенітет навіть розвинених в економічному відношенні країн під впливом глобалізації втрачає своє значення, коли ці країни в зовнішньоекономічній діяльності дедалі частіше відмовляються від зведення бар'єрів у вигляді тарифів на користь встановлення єдиних для всіх регулюючих норм у різних сферах — від фінансів до охорони здоров'я, захисту навколишнього середовища або стандартів безпеки. Ще більше ця проблема впливає на країни, які з тих чи інших причин відстали у своєму розвитку від економічно розвинених країн. Так, Україна, як засвідчує досвід інших постсоціалістичних країн, без забезпечення стандартизації на всіх рівнях не може розраховувати на входження до Європейського Союзу. Однак відповідність європейським нормам і стандартам не повинна мати суто формальний характер. Поряд з цим необхідно забезпечити високий рівень імплементації законодавчих норм. На думку української дослідниці З. Макарухи, для цього має бути забезпечено: «політичну волю на всіх рівнях влади; незалежність правоохоронної, передусім судової системи; протидію корупції у всіх сферах суспільного та політичного життя; активну позицію та чіткі й дієві механізми контролю з боку громадськості» [3, с. 140].

5. Інформатизація. У результаті поширення новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій державні кордони стають дедалі більш прозорими як для потоків капіталів і товарів, так і для передачі інформації, що створює нові комплексні зв'язки на рівні держав, великих корпорацій і окремих індивідів. Національна держава, хоча вона цього чи ні, поступається своєю суверенністю олігополії, що керує глобальними телекомунікаційними мережами, включаючи інтернет. У розвинених західних країнах на кінець ХХ ст. уже сформовано, а в країнах, що з різних причин відстають у своєму розвитку від Заходу, формується якісно новий суспільний організм, в основі якого лежить раціональне використання інформації та інформаційних технологій на всіх напрямках індивідуально-суспільного розвитку. Цей організм, який удосконалюється надзвичайно швидкими темпами, одержав свою фіксацію у словосполученні «інформаційне суспільство». При всій розбіжності тлумачення цього поняття, незаперечним у будь-яких підходах залишається те, що з ним

пов'язується стан суспільства в майбутньому. Російський академік М. Мойсеев стосовно цього зауважує, що «інформаційне суспільство справді «стоїть на порозі» нашої історії, і від того, як люди зможуть його сприйняти та інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього століття». Відомий вчений попереджає, що перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. Для цього достатньо «уявити собі ситуацію, яка виникне при монополізації планетарної інформаційної системи та її підпорядкуванні егоїстичним інтересам окремих груп людей» [4, с. 14]. Українські вчені О. Картунов і О. Маруховський слушно зазначають, що в сучасних умовах ідеться про нове цивілізаційне зрушення, в рамках якого спільність, що формується, може бути визначена як «інформаційно-знаннєве суспільство» [5, с. 308].

Наступним явищем, що зумовлює девальвацію внутрішнього суверенітету, є відцентрові тенденції, до яких можна віднести наступні процеси.

1. Етнічний сепаратизм. Зазначене явище можна пояснити тим, що на сьогодні практично не існує держав з однією домінуючою нацією, що підвищує ймовірність виникнення конфліктів на етнічному ґрунті. У глобалізованому світі прагнення щодо реалізації своїх інтересів притаманне дедалі більшій кількості етносів. Зростання чисельності національних держав після Другої світової війни стало однією з головних причин виникнення сепаратистських тенденцій у світі, оскільки при формуванні більшості держав не враховувалися національні, історичні та інші чинники, що призвело до суттєвих протиріч між етнічними групами [6]. Для розв'язання проблем, пов'язаних з етнічним сепаратизмом, необхідно переосмислити всю систему міжнародного права, яке вже не виступає й не може об'єктивно виступати гарантом міжнародної безпеки.

2. Посилення влади на місцях. З початком демократизації в СРСР та у Східній Європі наприкінці 80-х років маятник світового розвитку різко хитнувся у протилежний бік — в напрямі децентралізації з її крайнощами іншого порядку (деконцентрацією влади, виникненням асиметричних федеративних утворень, етнократичними проявами, громадянськими війнами та ін.). Відбувається процес активізації регіонів усередині державних утворень, що набуває форми від прагнення до ведення самостійної економічної діяльності до сепаратистських настроїв із закликами до більшої автономії або й виходу зі складу держав. Ці крайнощі, можливо, і вдасться подолати в майбутньому, однак навряд чи маятник у найближчі десятиліття зможе повернутися назад. Свідченням цього є поступовий, виражений відхід від централізаторських тенденцій в межах західної цивілізації, який здійснюється цілеспрямовано, на демократичних принципах. В умовах розгортання процесу постмодернізації поступово втілюються в суспільно-політичну практику дві орієнтації: 1) на концентрацію в єдиному центрі тільки найбільш суттєвих, основних функцій керівництва і управління без надмірного обмеження сфери дії місцевого самоврядування; 2) на створення системи соціального управління, що дозволяє, організовуючи будь-яку сферу життєдіяльності, «максимально спиратися на спонтанні сили суспільства і якомога менше вдаватися до примусу» [7, с. 21]. Подібні відцентрові тенденції, на думку аналітиків, пов'язані не лише з труднощами суспільного існування в рамках застарілих політичних систем, а і з потягом до національної самосвідомості, котрий є «загальнолюдською потребою» й витокі якого «приховані у темряві століть». До того ж названі проблеми мають стійку тенденцію до постійного поглиблення і зростання. За цих умов намагання розв'язати глобальні проблеми на загальносвітовому рівні та зусиллями окремих держав є недостатніми і безперспективними [8, с. 180-183].

3. Космополітизм. Означає формування нової ідентичності людини, що виходить за рамки національно-державної спільності, тяжіння до глобальних структур організації громадянського суспільства — світового громадянства і світової держави. Космополітизм як ідеологія заперечує державний і національний суверенітет й означає «відчуття приналежності до людства в цілому, відданість загальнолюдським інтересам і цінностям» [9, с. 369]. В основі космополітизму лежить сформована ще у Стародавньому світі ідея єдності людського роду

й солідарності інтересів окремих народів і країн як частин єдиного цілого — людства. В цьому є його позитивне начало. Однак разом з тим ідеологія «світового громадянства», сформована в рамках космополітичних підходів, проповідує відмову від національних традицій і культури, патріотизму, заперечує національну державність.

4. Індивідуалізація. Активізація пошуків сенсу життя на індивідуально-особистісному рівні — характерна прикмета розвитку суспільства не тільки на Заході, а й у суспільствах зі збереженням традиційної специфіки. Ефективність пошуків сенсу буття перебуває у теперішньому світі в безпосередній залежності від освоєння людьми нових островів свободи, форм життя і напрямів творчості, відповідних реаліям зламу тисячоліть. Головне для сучасної людини вже не цінності, які продукуються державою, а власне прагнення знайти свою нішу в тендітному й непередбачуваному розвитку сучасної людської цивілізації.

5. Виникнення значної кількості локальних субкультур. Поняття «субкультура» сформувалося як результат усвідомлення неоднорідності культурного простору, яка стала очевидною в урбанізованому суспільстві. Останнім часом у світі виникає все більше так званих локальних субкультур, які дистанціюються не лише від розвитку своєї цивілізації, а й від власних суспільства й держави. Локальні субкультури часто негативно впливають на пануючу в суспільстві культурну традицію, створюють нові канали комунікацій, формують невластивий для певного соціуму спосіб життя, розмивають суверенність державного організму. Прикладом ідейної субкультури є так звані анонімуси — частина єдиної ідейної групи, для якої абсолютно не важливі зовнішній вигляд чи власне ім'я. Вони пропагують вільнодумство, протестують проти політичного режиму, переслідування з боку держави. Популярною в наш час стає субкультура «хіккі» — соціофобів, які прагнуть ізолювати себе від суспільства, порвати зв'язки із зовнішнім світом. Все це може мати серйозні наслідки для внутрішнього суверенітету держави.

В нинішніх умовах, коли національні держави вже втратили значну частину своїх функцій, а міжнародні інститути поки що не справляються з проблемами, які породжуються глобалізацією, виникло таке явище як нормативно-правовий вакуум.

Нові юридичні норми в умовах глобалізації найчастіше регламентують явища, що йдуть у розріз з національними інтересами ряду країн, однак життєво необхідні для світового співтовариства. Це, наприклад, стосується екологічного законодавства, порушення якого окремими державами вже не є внутрішньою справою конкретної країни, а повинно бути винесене на суд світової громадськості, що, безумовно, суперечить класичним принципам суверенітету. В глибоко інтегрованому світі відмова від підписання якогось міжнародного договору може викликати визначені санкції з боку міжнародних організацій, що можуть призвести до значного погіршення позицій даної держави на світовій арені. Останнім часом спостерігаються глибокі суперечності між проголошеним ще в Статуті ООН принципом дотримання прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держави, що є ключовою характеристикою сутності самого державного суверенітету.

Вищезазначені явища сформували ключові тенденції подальшого розвитку національної держави та її суверенності.

1. Нинішня ситуація у світі засвідчує, що в майбутньому суверенітет держав у певних сферах (насамперед в економічній, правовій) буде звужуватися, а в деяких (етномовній, культурній) навпаки розширюватися.

2. Відбуватиметься й надалі посилення ролі мережевих структур. Причому буде відбуватися конкуренція демократичних і авторитарних угруповань. Сьогодні активно розвиваються демократичні утворення, тобто організації і спільноти, утворені вченими, фахівцями, зайнятими в різних сферах, борцями за права людини й активістами екологічних рухів. Поява подібних структур зумовлена сучасними засобами зв'язку, що дають змогу спілкуватися, незважаючи на відстані й державні кордони.

3. В доступному для огляду майбутньому більша увага буде звертатися не на процеси руйнування територіального суверенітету, а на безпосередні загрози для демократії. Вже

сьогодні значна частина дослідників вважають, що набагато важливіше не зберігати за будь-яку ціну віджилі політичні інститути, а будувати нові, транснаціональні, на демократичній основі. Тим більше, що такі інститути краще відповідатимуть реаліям транснаціонального громадянського суспільства, що перебуває в стані формування, багато в чому є наслідком культурної глобалізації і приходить на зміну національній ідентифікації.

4. Національна держава не зникне як носій суверенної влади. Продовжуватиметься процес її трансформації від «держави добробуту», що була панівною в розвинених країнах світу після 1931 р., до «неоліберальної» форми держави, що за багатьма параметрами схожа з формою держави початку ХХ ст.

5. Головним завданням, яке ставитимуть перед собою дослідники тенденцій розвитку національної держави та інституту державного суверенітету, стане побудова моделі держави і суспільства майбутнього, тобто максимально можливий довгостроковий прогноз перспектив національного суверенітету.

6. У довгостроковій перспективі буде продовжуватись процес обмеження юрисдикції держав у зв'язку з розширенням складу суб'єктів міжнародного права та міжнародної правотворчості. Держави й надалі будуть передавати частину своїх прав у певній сфері відносин або окремі повноваження наднаціональним інституціям. Однак проблема співвідношення міжнародного права та суверенітету національних держав поступово набуватиме чіткішої визначеності, що включатиме зазначення терміну передачі певних прав, конкретних умов їх передачі та умов їх повернення за певних обставин. Йдеться, скажімо, про передавання федеральних повноважень (Австрія), передавання прав парламенту щодо ухвалення рішень (Швеція), делегування повноважень, наданих Конституцією органам влади (Данія), тимчасове надання повноважень, передбачених Конституцією щодо законодавчої, виконавчої та судової влади (Люксембург) і т. ін.

Ситуація з розвитком національної держави та її суверенності породжує цілий ряд викликів для України як незалежної держави.

1. Подолання ослаблення держави й суспільства за всіма основними показниками. Останні події на міжнародній арені засвідчили, що низка держав, які не володіють реальною політичною силою, частково втрачають свою основну ознаку — монополію на здійснення влади на своїй території внаслідок поширення й утвердження універсальної ідеології прав людини, що найчастіше ставиться вище державних інтересів і є приводом до санкціонованого (з боку міжнародних структур) вторгнення в ці країни. В цьому контексті українські вчені, які проаналізували проблему національного суверенітету, слушно зазначають: «З великою часткою вірогідності можна припустити, що знайдуться держави, які захочуть скористатися низькою конкурентоспроможністю України» [10, с. 13]. Звідси керівництву країни варто звернути увагу на внутрішній суверенітет, який визначається характером взаємин між державою і громадянським суспільством. Сила внутрішнього суверенітету визначається не лише монополією влади на даній території над усіма видами активності громадян, а насамперед її легітимністю. До того ж, збереження внутрішнього суверенітету є гарантією ефективності демократичних інститутів,

2. Необхідність визначення моделі геополітичної та гео економічної адаптації країни до глобалізованого світу. Правлячій політичній силі доречно відмовитися від спроби задовольнити одночасно прихильників і європейського і євразійського векторів, оскільки результатом такої лінії є невдоволення і тих, й інших. Керівництво держави має довести чіткість своєї позиції, одночасно шукаючи аргументи для противників обраної ним геостратегічної лінії. Аналізуючи перспективи і наслідки процесу глобалізації, які можуть визначально вплинути на характер світового розвитку, потрібно відійти від наявних стереотипів, що культивуються західними вченими і політиками й суперечать основним тенденціям постбіполярної міжнародної системи. Так, український політолог-міжнародник С. Шергін зазначає, що «європоцентристське бачення світу ні фактологічно, ні концептуально не кореспондується з процесами суспільної модернізації, що відбуваються на Сході». Так, на

думку китайських аналітиків, п'ятиполюсна структура (США – Японія – Європа – Росія – Китай) є найбільш перспективною на найближчі десятиліття. Таке бачення є виправданим, оскільки згідно з прогностичними розрахунками корпорації РЕНД, ВВП Китаю вже до 2015 р. може впритул наблизитися до ВВП США. На найбільш розвинуті держави Азії в межах наступного десятиліття припадатиме близько 45% глобального ВВП [11, с. 56-57].

3. Зміцнення авторитету державної влади. Є дві моделі зміцнення державної влади — архаїчна і сучасна. Архаїчна передбачає нав'язування свого авторитету суспільству. Сучасна, демократична модель передбачає співпрацю з суспільством, підтримку «згори» демократичних ініціатив, що йдуть «знизу», доведення на практиці своєї відданості демократичним цінностям. Реалізація життєво важливих інтересів України має бути забезпечена не однобічним зміцненням суверенності лише державної влади, а й зміцненням суверенності суспільства, щоб воно бачило у суверенності влади не претензію на домінування над ним, не загрозу своїм правам і свободам, а засіб забезпечення суверенітету народу.

Таким чином, в сучасних умовах принципово змінюється не лише сама сутність, а й функціональне призначення національного суверенітету. Світовий досвід засвідчує, що парадоксом сучасності постає ситуація, за якої чим більше національна держава спирається на традиційний національно-державний суверенітет, тим більше вона його підриває. Звідси Україні в сучасних умовах особливу увагу слід зосередити на зміцненні внутрішнього суверенітету, що означає необхідність утвердження демократичних цінностей, забезпечення відповідності всіх сфер національного розвитку європейським стандартам, узгодження національного права з нормами міжнародного права і права Європейського Союзу.

1. *Лафонтен О.* Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире / О. Лафонтен ; [пер. с нем. Р. А. Крестьянинова]. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 168 с.
2. *Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми* : монографія / [за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка]. – Харків : Право, 2010. – 272 с.
3. *Правове забезпечення державного суверенітету України* : монографія / [Шемшученко Ю. С., Шаповал В. М., Кресіна І. Р. та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2011. – 300 с.
4. *Моисеев Н. Н.* Информационное общество: возможности и реальность / Н. Н. Моисеев // Политические исследования. – 1993. – № 3. – С. 6–14.
5. *Картунов О. В.* Інформаційне суспільство: аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій : [монографія] / О. В. Картунов, О. О. Маруховський. – К. : Ун-т економіки та права «Крок», 2012. – 344 с.
6. *Beary B.* Separatist movements: to should nations have a right self – determination / B. Beary // Global researcher. – 2007. – № 2. – P. 85–114.
7. *Хайек Ф. А. фон.* Дорога к рабству / Ф. А. фон Хайек ; [пер. с англ. ; предисл. Н. Я. Петракова]. – М. : Экономика, 1992. – 176 с.
8. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : [монографія] / Горбатенко В. П. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
9. *Політична енциклопедія* / [редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 808 с.
10. *Національний суверенітет України в умовах глобалізації* : Національна доповідь. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 112 с.
11. *Шергін С.* До справедливого міжнародного порядку: китайські політологи про багатополосний світ / С. Шергін // Політика і час. – 2003. – № 5. – С. 56–60.

ІДЕОЛОГІЧНА СЕГМЕНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕЛЕКТОРАТУ НА ВИБОРАХ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ЦИКЛІВ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Проаналізовано ідеологічну ідентифікацію українського електорату на виборах Верховної Ради України 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр. на основі реалізованої електоральної підтримки. Акцентовано увагу на типі виборчої системи, за правилами якої проходили ті чи інші вибори українського парламенту, та поділ учасників виборчих перегонів на прихильників лівої, правої та центристської ідеологічної спрямованості.

Ключові слова: ідеологічна орієнтація, український електорат, вибори, Верховна Рада України, електоральний цикл, виборча система.

Irena Melnik. Ideologiczne podziały ukraińskiego elektoratu w wyborach do Rady Najwyższej Ukrainy okresu niepodległości.

Autorka analizuje ideologiczną identyfikację ukraińskiego elektoratu w wyborach do Rady Najwyższej Ukrainy w latach 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 na podstawie dokonywanych wyborów. Zwraca uwagę na ordynację wyborczą, według której przeprowadzono wybory do parlamentu ukraińskiego i podział elektoratu na zwolenników lewicy, prawicy i centrum.

Słowa kluczowe: orientacja ideologiczna, ukraiński elektorat, wybory, Rada Najwyższa Ukrainy, cykl wyborczy, system wyborczy.

Ірина Мельник. Идеологическая сегментация украинского электората на выборах Верховной Рады Украины в течение электоральных циклов периода независимости.

Проаналізована ідеологічна ідентифікація українського електорату на виборах Верховної Ради України 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 гг. на основі реалізованої електоральної підтримки. Акцентовано увагу на типі виборчої системи, за правилами якої проходили ті чи інші вибори українського парламенту, та поділ учасників виборчих перегонів на сторонників лівої, правої та центристської ідеологічної спрямованості.

Ключевые слова: идеологическая ориентация, украинский электорат, выборы, Верховная Рада Украины, электоральный цикл, избирательная система.

Iryna Melnyk. Ideological Segmentation of the Ukrainian Electorate in the Parliamentary Elections in Ukraine during the Electoral Cycles of the Independence Period.

The ideological identification of the Ukrainian electorate in elections to the Verkhovna Rada of Ukraine, 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 years on the basis of the electoral support. The attention is focused on the type of electoral system, the rules of which regulated the conduction of a certain parliamentary elections and division of the electoral race contestants on the supporters of left, right and centrist ideological orientation.

Key words: ideological orientation, the Ukrainian electorate, the election, the Supreme Council of Ukraine, electoral cycle, electoral system.

Візитною карткою демократії будь-якої країни є вільні та чесні вибори органів влади. Впродовж двадцяти двох років українським громадянам доводилося п'ять разів обирати главу держави та шість разів переобирати український парламент (1994, 1998, 2002, 2006, 2007 (позачергові), 2012 рр.). Ці виборчі цикли характеризуються складністю перехідного періоду, постійною зміною виборчого законодавства та іншими економічними, ідеологічними, суспільними та політичними протиріччями, як серед влади, так і серед електорату. Це, на думку автора, викликає актуальність аналізу ідеологічної сегментації українського електорату в умовах демократичного транзиту.

У вітчизняній науковій літературі аналізу електоральної поведінки виборців присвячено праці І. Бекешкіної, О. Вишняка, В. Полторака, О. Петрова, Н. Анохіної, Г. Голосова та інші. Особливості формування електоральної поведінки в умовах посткомуністичних суспільств досліджували: В. Мороко, І. Павленко, І. Поліщук, О. Сисарев та ін. Такі українські вчені як В. Бортніков, К. Черкашин, Ю. Ключковський, В. Васютинський, О. Хоменко, Р. Балабан, С. Рябов, Н. Погоріла та ін. досліджують основні чинники електорального вибору в умовах демократичного транзиту.

Як відомо, за ідеологічною сегментацією голосування українського електорату від перших виборів Верховної Ради України до сьогодні (за підсумками пройдених електоральних циклів), усі політичні партії та блоки політичних партій вчені традиційно поділяють на ліві, праві та центристські. Ми вважаємо, що проаналізувати ідеологічну орієнтацію голосування українського електорату можливо, орієнтуючись саме на таку класифікацію.

Приналежність партії до того чи іншого флангу визначається її ставленням до обсягу державного втручання в економічні процеси, до ринку і соціальних програм. До правих відносять партії, які орієнтуються на збереження стабільності й негативно ставляться до революційних потрясінь; на досягнення економічної ефективності при мінімальном втручанні держави в економіку; на більш економічну державу, що може бути досягнуто методом упорядкування соціальних виплат та різноманітних допомог. Праві партії не підтримують будь-яких альтернативних форм колективного управління [1].

Протилежні правим є ліві партії, вони роблять акцент на соціальну спрямованість політики, активне державне регулювання економічних процесів, зменшення соціальної нерівності через розширення соціальних програм, колективне управління, ліві партії є прихильниками прогресивних суспільних змін, принципів рівності і справедливості. Вони схильні до революційних методів діяльності. До центристських належать партії, які поєднують елементи лівих та правих партій, а також ті, чий переваги стосовно ринку і державного регулювання чітко не визначені. Центристи традиційно відстоюють ліберальні та гуманістичні цінності [2].

Поряд з подібним поділом у політології існує уявлення про крайньолівий і крайньоправий фланги, до яких відносять партії, що мають особливі радикальні програми. Західноєвропейська традиція відносить до крайньолівого флангу радикалів, комуністів і анархістів. Під крайньоправими, як правило, розуміють націоналістів і релігійних фундаменталістів [1].

На сьогодні аналітики до чітко виражених лівих відносять Комуністичну, Соціалістичну, Селянську партії України та Прогресивну соціалістичну партію України [3], до правих — Народний Рух України, Конгрес українських націоналістів, Християнсько-демократичний союз, блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (хоча із консервативним напрямком), партію «Свобода» тощо [4], до центристських — практично решту партій та блоків політичних партій, серед яких є як чітко виражені центристські, так і лівоцентристські, правоцентристські партії, партії консервативного, європейського та інших напрямів.

О. Сисарев сучасні центристські політичні партії, які мають достатню електоральну підтримку, щоб займати сьогодні місця в українському парламенті, класифікує так: Партія регіонів — центристська політична сила відносно слабкої ідеологічної артикуляції з елементами корпоративізму; ВО «Батьківщина» — лівоцентристська політична сила центристського популістського спрямування; УДАР — правоцентристська європейського спрямування [5].

Для кращого розуміння ідеологічної ідентифікації українського електорату, варто розглянути яким же партіям він надавав перевагу, представники яких партій отримували депутатські мандати в українському парламенті того чи іншого скликання. Так, загалом, представників в українському парламенті мали 42 політичні партії чи блоки політичних партій, серед яких були представники правих, лівих і центристських сил. Розглядаючи всі парламентські електоральні цикли (1994–2012 рр.), не можна не помітити, що має місце значна кількість виборчих проектів, які мали одноразову перемогу (не більше як 0,2–6,5%) на тих чи інших виборах до українського парламенту. Є декілька політичних сил, які демонструють кількаразову участь у виборах. Помітним є поступове зростання ролі політичних партій (блоків) — позапартійні (безпартійні) у 1994 р. отримали 56,2% підтримки електорату, а 2012 р. — лише 9,8%. Рекордсменом серед одноразових переможців по кількості мандатів (101) є блок «За Єдину Україну!» (22,44%), Народно-демократична партія (6,5%), ВО «Громада» (5,1%), «Блок Литвина» (4,4%), Партія Зелених України (4,2%). Решта партій (блоків), таких як Аграрна партія України (1,8%), Партія праці (1,1%), Партія демократичного відродження України (0,9%), Демократична партія України — партія «Демократичний союз» (0,9%) тощо

мали лише від 1 до 8 представників в парламенті. До таких «одноразових» переможців поки що відносяться також всі політичні партії-переможці 2012 р. (крім Партії регіонів та КПУ), серед яких найвищу електоральну підтримку здобули: ВО «Батьківщина» (22,7%), УДАР (8,9%) та ВО «Свобода» (8,4%) [6].

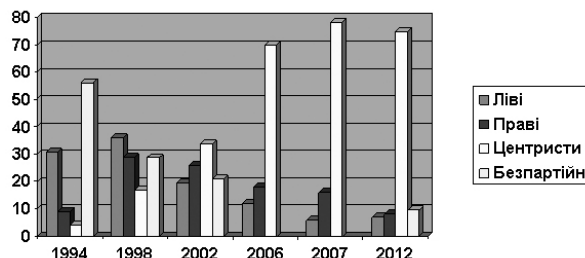
Значна частина названих вище політичних утворень після одноразової перемоги або входили до складу передвиборчих блоків політичних партій, або навпаки — виходили з блоків та йшли на вибори самостійно, деякі впливовіші політичні партії поглинали менші, ще інші — міняли назву. Наприклад, партія «Реформи і порядок» разом із Народним Рухом України, Конгресом українських націоналістів, «Християнсько-демократичним союзом» та ін. у 2002 р. увійшла у виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна»; Народно-демократична партія у 2002 р. приймала участь у виборах у складі виборчого блоку «За Єдину Україну!»; ВО «Громада» у 2006 р. йшла на вибори разом із політичним утворенням «Блок Лазаренка» та ін. Однак із блоку «За Єдину Україну!» на виборах 2006 р. вийшла найвпливовіша його партія — Партія регіонів, а з Блоку Юлії Тимошенко у 2012 р. — ВО «Батьківщина»; Партія праці у 2000 р. об'єдналася з Партією регіонів тощо [7].

На виборах до Верховної Ради України впродовж усіх виборчих циклів представників у парламенті має Комуністична партія України. Пік по кількості мандатів припадає на 1998 р. — 113 (25,2%), однак, вибори 2006 р. показали стрімке падіння привабливості цієї політичної сили на електоральному просторі України (4,7%), далі було незначне підвищення — 6,0% у 2007 р., 7,1% — 2012 р. На думку експертів, це сталося за рахунок електорату Соціалістичної партії, яка з 1994 р. повільно підвищувала свій рейтинг (з 3,4% до 7,3%), але рівень популярності її значно знизився внаслідок виходу з Коаліції демократичних сил у 2006 р., коли ця потужна політична партія стала позапарламентською.

Аналіз зміни ідеологічної орієнтації голосування українського електорату за підсумками виборів 1994, 1998, 2002, 2006, 2007 та 2012 рр., з урахуванням вище названої ідеологічної класифікації, представлено у наступній таблиці.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз ідеологічної орієнтації голосування українського електорату на виборах до Верховної Ради України в 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр. (у відсотках)

Джерела [8, 6, 9].

Як бачимо, перші вибори парламенту незалежної України, хоча й проводилися на багатопартійній основі, однак більшість підтримки українського електорату отримали безпартійні кандидати (56,2%), решту — представники партій. У складі парламенту лівим партіям належало 30,61% депутатських мандатів, правим — 9,13%, а центристам — 4,19%. Виборці західного регіону України віддавали перевагу представникам націонал-демократичних сил. Це насамперед стосується Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. У той же час на Волині та Рівненщині до них виборці ставилися досить обережно, тому електоральну підтримку там знайшли в основному безпартійні кандидати. Так само можна сказати і про центральні області [9, с. 381].

У 1998 р. до парламенту потрапило чотири ліві сили — КПУ, СПУ, СелПУ, ПСПУ, які разом отримали 35,9% депутатських мандатів, декілька центристських сил, серед яких найбільше мандатів отримали (17,4%) НДП, ПЗУ та СДНУ(о) та праві: НРУ, ВО «Громада», декілька

дрібних угруповань, які в сумі отримали 18,1% місць у парламенті III скликання. В 2002 р. ситуація дещо змінилася: до парламенту обрано лише дві ліві сили — КПУ та СПУ, які в сумі отримали 19,54% мандатів. Однак представництво в парламенті значно збільшили центристські сили, які отримали 33,76% мандатів (блок «За Єдину Україну», СДПУ(о), Блок Юлії Тимошенко тощо). Уперше за всю пострадянську історію перемогу на виборах здобула права політична сила — блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (23,55% голосів за партійними списками) [10, с. 369].

Чергові вибори 2006 р., як і позачергові 2007 р., проводились за пропорційною системою, тому всі 450 місць у парламенті були розподілені між партіями та блоками політичних партій. Так, у 2006 р., спостерігаються кардинальні зміни при розподілі депутатських мандатів між лівими, яких пройшло лише 12% (КПУ, СПУ), правими, представник яких отримав 18% мандатів («Наша Україна»), та центристами, які здобули абсолютну перемогу — 70%, серед яких найбільше здобули Партія регіонів (41,3%) і БЮТ (28,7 %). Подібною є ситуація на виборах 2007 р. — ліві здобули лише 6% (СПУ не пододала виборчий бар'єр), праві — 16% («Наша Україна»), за рахунок зменшення електоральної підтримки лівих та правих центристи отримали аж 78% підтримки українського електорату. Дану ситуацію вчені пояснюють наступним чином:

- ще більше «лідировання лідерів» — дрібні партії здобули ще меншу частку голосів;
- «розчинення» ідеологічного центру — частка тих, хто проголосував ні за «помаранчевих», ні за «антипомаранчевих», скоротилася з 9,9% до 5,7% (різниця 4,2%).
- «радикалізація» електорату: підтримка надавалася в першу чергу лідерам кампанії.

Описані явища можна тлумачити як структурування політичного поля України [11, с. 28].

Низка дослідників електоральних процесів України розглядають вибори 2007 р. як продовження виборчої кампанії 2006 р. та називають такі спільні риси кампаній, що вплинули на результати, як максимальне використання іміджу лідера партії; активне використання якості частини передвиборчої стратегії інструментів з арсеналу прямої демократії; приховане використання адмінресурсу; поразка лівих та переформовування регіонів впливу партій націонал-демократичного табору тощо [12].

Однією з ознак виборів 2006 р. стала чітка диференціація симпатій виборців за регіональною ознакою. Так, виборці Західної України віддали голоси в основному за БЮТ та «Нашу Україну» — від 20 до 45%. Півночі і Центру — в середньому 30–40% БЮТ і 10–20% «Нашій Україні». Натомість Південь і Схід голосував в основному за Партію регіонів. Найвищий показник був у Донецькій області — 73,63% та м. Севастополь — 64,26% [9]. Ці вибори яскраво продемонстрували політичний поділ України на «помаранчевий» Захід та «біло-блакитний» Схід.

Вибори 2012 р. також показали абсолютну підтримку електоратом центристських політичних партій (74,7%), майже однакову популярність мають ліві (КПУ) — 7,1% та праві (партія «Свобода») — 8,4% (різниця 1,3%). Ці вибори продемонстрували високу підтримку політичних партій навіть у одномандатних виборчих округах, адже самовисуванці із 220 (на п'яти округах призначені перевибори) депутатських мандатів отримали лише 44 (20%), причому більшість — у західних областях — 9,1% [6].

Розмежування електоральної підтримки на південно-східні («біло-блакитний») та центрально-західний («помаранчевий») регіони демонструють й результати останніх виборів до Верховної Ради України.

Так, Партія регіонів, як переможець по загальнодержавному виборчому окрузі, найбільшу підтримку традиційно отримала на Півдні та Сході країни та в частині Заходу — в Закарпатській області. Найбільше голосів вона набрала в Донецькій області (65,1%), найменше — у Львівській (4,7%). ВО «Батьківщина» також традиційно перемогу здобула на Заході та в Центрі країни: максимум — у Вінницькій області (45,0%), мінімум — у Донецькій (5,3%). Результати партії «Удар» Віталія Кличка свідчать про її популярність серед центральних областей: найбільше у Києві (25,5%), найменше — у Луганській області (4,7%). КПУ максимум електоральної підтримки має на Півдні: у Севастополі — 29,5 %,

мінімум в Івано-Франківській області (1,8%). ВО «Свобода» «полонила» Захід: у Львівській області вона отримала 38,0%, найменше — у АР Крим (1,0%) [13].

Впродовж усіх електоральних циклів спостерігається певна еволюція проходження виборчого процесу, й відповідно ідеологічної сегментації українського електорату, а саме:

1. Вибори початку 1990-х рр. характеризувалися низькою підтримкою центристських політичних утворень. Це було обумовлено низькою причин: по-перше, центристські налаштовані громадяни зазвичай менше схильні брати участь у виборах, позбавляючи тим самим центристські партії своїх голосів. По-друге, українські громадяни, ще не маючи достатнього досвіду свідомого політичного вибору, легше голосували за ті партії, які мали чітке політико-ідеологічне обличчя. А такими виявилися ті, що перебували на лівому або правому крилі ідеологічного спектру. Центристи ж із їхньою виваженістю та поміркованістю часто видаються виборцям невиразними і незрозумілими [14, с. 38].

2. Вибори кінця 90-х початку 2000-х рр. показують стрімке зростання електоральної популярності центристських партій й, відповідно, падіння авторитету лівих та правих, які демонструють залежність один від одного: коли зростає відсоток мандатів лівих то й правих теж і навпаки. Зростання електоральної підтримки центристів можна пояснити поділом учасників виборчих перегонів на «антивладних» та «провладних», яких представляють саме центристські партії. Також ключову роль на вибір електорату має вплив лідерства, адже переважна його частина голосувала саме за прізвища Тимошенко, Ющенко та Янукович, двоє з яких, як відомо, лідери-центристи, тому для більшості електорату немає значення, під якою ідеологією ці прізвища йдуть на вибори.

Цей висновок підтверджують результати соціологічного дослідження Центру Разумкова 2011 р. На питання «Партії поділяються на ліві, праві та центристські. Чи знаєте Ви або маєте якесь уявлення про те, чим відрізняються, наприклад, праві партії від лівих?», більшість опитаних відповіли «нічого не знаю» (60,3%) або «знаю небагато» (20,0%), а «добре знаю» сказали лише 5,4 % опитаних, які й є прихильниками лівих або правих [15].

Таким чином, електоральна сегментація українського електорату характеризується домінуванням симпатій до центристських партій або блоків політичних партій, спектр яких поєднує в собі практично всі можливі ідеології. Однак протягом усіх електоральних циклів парламент не залишають ліві та праві політичні сили, хоча їх відсоток занадто малий, щоб говорити про вплив на формування політики в країні. Це пов'язано із олігархізацією політичного життя, яка призвела до нищення національно-ліберальних партій, розмежування електоральної підтримки на південно-східній та центрально-західній регіони та домінуванням при виборі кандидатів не ідеологічного фактора, а популярності лідера, і, як наслідок, втрата зв'язку партії із її електоратом.

1. *Юрій Ф. М.* Типи партій [Електронний ресурс] / Ф. М. Юрій // Політологія / Електронна бібліотека Князева. – Режим доступу :

http://www.ebk.net.ua/Book/political_science.

2. *Ліві, праві та центристські партії в Україні.* Політологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://ua.coolreferat.com/Політичні_парті.

3. *Павленко І.* Ідеологія лівих партій та організацій в Україні [Електронний ресурс] / І. Павленко // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу :

<http://www.politik.org.ua>.

4. *Вибори в Україні* [Електронний ресурс] / Вікіпедія. – Режим доступу :

<http://www.glukhiv.net>.

5. *Сисарев О. В.* Ідеологічні основи політичних партій в Україні, перспективи розвитку партійної системи [Електронний ресурс] / О. В. Сисарев. – Режим доступу :

<http://www.intkonf.org>.

6. *Центральна* виборча комісія. Вибори народних депутатів 2012 [Електронний ресурс] / Відомості про підрахунок голосів виборців в межах одномандатних виборчих округів. – Режим доступу :

<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012>.

7. *Політичні* партії України [Електронний ресурс] / Вікіпедія. – Режим доступу :

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Політичні>.

8. *Парламентські* вибори в Україні [Електронний ресурс] / Вікіпедія. – Режим доступу :

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Парлам>.

9. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: українські реалії: [монографія] / Бортніков В. І. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 554 с.

10. *Поліщук І. О.* Електоральний процес – 2002 в Україні в контексті глобалізації / І. О. Поліщук // Збірник наукових праць. – Харків, 2003. – С. 364–373.

11. *Черкашин К.* Електоральна диференціація території України / К. Черкашин // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 23–37.

12. *Мороко В.* Вибори 2006 і 2007 рр., на тлі перманентної політичної кризи в Україні / В. Мороко // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – Вип. 3 (53). – С. 162–170.

13. *Хоменко С.* Електоральна географія [Електронний ресурс] / С. Хоменко. – Режим доступу : <http://www.bbc.co.uk>.

14. *Васютинський В.* Про особливості електорального самовизначення громадян України / В. Васютинський // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 37–41.

15. *Соціологічне* опитування [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua>.

СУСПІЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ: ФОРМАЛЬНІСТЬ І РЕАЛЬНІСТЬ

Проаналізовано процедурні складові органів державної влади, дано оцінку їх функціональності у процесах підтримання суспільної солідарності. Встановлено, що цінністю і суттю політичного інституту є наявність не лише чітко визначених правил гри і його функціональність, а й системи санкцій, які встановлюються у разі порушення правил гри як з боку «сильноресурсних груп», які власне приймають політичні рішення, так і з боку суспільних груп, політичних партій і громадських організацій, чийм призначенням є захист «слаборесурсних груп».

Ключові слова: суспільна солідарність, політичні інститути, функціональність політичних інститутів, «сильноресурсні групи», «слаборесурсні групи».

Halina Zelenko. Solidarność społeczna na Ukrainie w kontekście działania instytucji politycznych: stan formalny i praktyka.

Autorka przeanalizowała procedurę postępowania i funkcjonalność organów władzy państwowej w procesach podtrzymywania solidarności społecznej. Autorka doszła do wniosku, że o skuteczności instytucji politycznej decyduje nie tylko przestrzeganie ustalonych reguł, ale i skuteczność działania, w tym system sankcji. Sankcje ustanawiają nie tylko „grupy silne w zasoby”, które podejmują decyzje polityczne, ale grupy społeczne, partie polityczne i organizacje społeczne, których przeznaczeniem jest obrona „grup słabych w zasoby”.

Słowa kluczowe: solidarność społeczna, instytucje polityczne, funkcjonalność instytucji społecznych, „grupy silne w zasoby”, „grupy słabe w zasoby”.

Галина Зеленько. Общественная солидарность в Украине в контексте функциональности политических институтов: формальность и реальность.

Проанализированы процедурные составляющие органов государственной власти, дана оценка их функциональности в процессах поддержания общественной солидарности. Ценностью и сутью политического института является наличие не только четко определенных правил игры и его функциональности, но и системы санкций, устанавливаемых в случае нарушения правил игры как со стороны «сильноресурсных групп», которые собственно принимают политические решения, так и со стороны общественных групп, политических партий и общественных организаций, чьим назначением является защита «слаборесурсных групп».

Ключевые слова: общественная солидарность, политические институты, функциональность политических институтов, «сильноресурсные группы», «слаборесурсные группы».

Galyna Zelenko. The Social Solidarity in Ukraine in the Context of the Political Institutions Functionality: the Formality and the Reality.

The procedural components of the public authorities has been analyzed. The article contains an estimation of their functionality in the process of the social solidarity supporting. It has been defined that the significance and essence of political institution are formed not only by the existence of clearly defined rules of the game and its functionality, but also by the system of sanctions, which are designated in the case of rule violations, both by the “strong resource groups”, who actually take political decisions, and by the social groups, political parties and public organizations whose role comprises protection of the “weak resource groups.”

Key words: social solidarity, political institutions, political institutions functionality, “strong resource groups”, “weak resource groups”.

З огляду на перманентно низький рівень довіри до органів державної влади, а також до інструментальних можливостей демократії, які мають місце протягом усіх років існування України як незалежної держави, є підстави стверджувати, що сама конституційна модель організації державної влади є вкрай недосконалою, а точніше такою, яка через власну неузгодженість не здатна підтримувати суспільну солідарність в Україні й відповідно виконувати повноцінно функцію суспільного регулювання. Причому інституційна неспроможність обумовлена:

- по-перше, самим характером конституцієтворення та конституціоналізму — доволі поспішне прийняття конституції і її максимально компромісний характер («поєднано те, що поєднати неможливо»);

- по-друге, зафіксованими у Конституції сферами компетенції органів державної влади — парламентські партії (фракції) не виконують притаманних їм у стандартних демократичних країнах функцій; сумнівні з точки зору застосування можливості парламенту впливати на політику уряду, позицію Глави держави тощо;

- по-третє, запровадженою в Україні системою інкорпорації політичного класу — йдеться про процедуру формування представницьких (виборча система) органів влади і призначення на посади у виконавчих органах державної влади.

Відповідно до визначеного алгоритму проаналізуємо основні проблеми спроможності закладеного в Конституції України механізму прийняття політичних рішень щодо підтримки соціальної солідарності; також дамо оцінку специфіці прояву в українській політичній практиці аксіоматичного твердження, що нерівність можливостей руйнує справедливість, а та руйнує свій зворотній бік — солідарність.

Характер конституціоналізму в Україні. По-перше, логіка конституцієтворення в Україні була підпорядкована закріпленню на конституційному рівні базових засад демократії і унеможливленню повернення держави у попередній авторитарний стан, та, по-друге, закріплення України як суверенної держави з визначеною заздалегідь траєкторією розвитку. Відтак прийнята в Україні в 1996 р. конституція мала телеологічний характер.

Телеологічний конституціоналізм характерний для усіх посткомуністичних країн. Його суть полягає в тому, що на конституційному рівні фіксуються положення і норми, які на практиці ще не закріпилися, відтак носять орієнтовний характер. Водночас система організації державної влади у телеологічних конституціях фіксується зазвичай таким чином, що дозволяє у досить стислі терміни форсувати демократичний транзит, а суспільно-політичні зміни у таких країнах зазвичай набувають характеру політичної модернізації із заздалегідь визначеним результатом і відбуваються за типом «реформи згори». Нормативне перевантаження конституції має зазвичай як позитивні, так і негативні наслідки для подальшого розвитку країни. Суперечливість полягає у розходженні між формальними положеннями конституції та реальною практикою їх застосування: виникає ніби дві паралельні конституції — «формальна» та «реальна». Внаслідок «формалізації» конституції у країнах демократичної периферії виникають тенденції протилежного характеру, коли зовні демократичні норми «формальної» конституції викорінюються авторитарною, антидемократичною політичною практикою. З другого боку демократичний зміст конституції об'єктивно слугував інструментом блокування можливого реваншу колишньої номенклатури. Незважаючи на суперечності між «формальним» і «реальним» конституціоналізмом, все ж конституція України створила певний конституційний простір (порядок) в державі, який у випадку прогалин у самій конституції або її внутрішнього антагонізму заповнювався «явочним порядком» і наступним перетворенням політичних практик у політичні інститути [1].

На нашу думку, негативним наслідком телеологічного конституціоналізму, є те, що, намагаючись прийняти демократичну за змістом конституцію на основі використання досвіду демократичних країн, в конституції було закріплено ряд положень, які є ефективними для сталих демократій, проте передчасними для України, — своєрідна авансованість демократичних норм — це по-перше. По-друге, не було враховано той факт, що процедури, закладені в конституції є конвергентними і здатними функціонувати лише у взаємодії з іншими. Це створило своєрідну розірваність конституційних положень. По-третє, конституційні норми фіксують загальну траєкторію розвитку і у країнах з нерозвиненими демократичними традиціями і політичною культурою мають деталізуватися у відповідних процесуальних законах. Їх дефіцит (а в Україні ряд законів, які б регламентували найважливіші конституційні положення щодо виконання органами державної влади свої повноважень відсутні й донині) призвів до формування нелегітимних практик, посилюючи рівень суб'єктивізму і персоніфікації у всіх сферах суспільного життя.

Зокрема, у економічній сфері зберігається й донині високий рівень ручного управління економікою, що створює канали для зловживань, стимулюючи зростання корупції. Тобто за цих умов рівень суб'єктивізму в економіці і фінансовій сфері посилюється, що робить цей процес залежним від особистісних якостей міністра (іншого посадовця, відповідального за певну ділянку роботи). Відсутність автономії економіки щодо політики зазвичай призводить до утворення корупційних схем. Відтак у країні з високим рівнем корупції, фаворитизму («кумівства»), якою є Україна, прибутки від діяльності незначної кількості прибуткових державних підприємств розподіляються корпоративно. Країна живе не на основі законів, а численних інструкцій, дозволів, ліцензій тощо. Все це перетворює політичний ринок у ринок купівлі-продажу політичних рішень у вигляді законів, поправок до них, указів, статей витрат у державному бюджеті, отримання державних посад, права (ліцензії) на певний вид діяльності. Будь-яке втручання ззовні не допускається. Своєю чергою, організовані у мафіозні структури бенефіціарії цієї системи розхитують державну бюрократію, зацікавлені в збереженні державної економіки, гальмують реформи, які здатні призвести до змін в соціальній стратифікації.

Тим самим у соціальній сфері вони перешкоджають формуванню середнього класу шляхом саботажу роздержавлення підприємств, свідомим доведенням до банкрутства державних підприємств задля продажу за безцінь тощо. Таким чином утворюється нестабільне соціально-економічне підґрунтя, яке руйнує будь-які поняття справедливості у суспільстві і унеможливорює досягнення суспільної солідарності.

У політичній сфері несвоєчасне прийняття ряду супровідних законів і, як наслідок, неврегульованість їх діяльності спричинила невідповідність (несинхронність) правової та політичної інституціоналізації. На аналізі цього явища сконцентруємося далі.

Отже, діяльність будь-якого інституту в сучасному суспільстві спирається на правові норми. Логіка його розвитку підпорядкована найважливішим соціальним закономірностям, які не завжди можна врегулювати на законодавчому рівні. А закріплення у законодавстві політичного інституту передбачає тривалий, часом вкрай суперечливий процес його організаційного та політичного становлення.

Зважаючи на те, що будь-яка політична організація — це і соціальний, і політичний інститут одночасно, то і в реальності її розвиток як інституту може мати два види наслідків: соціальний інститут безпосередньо не набуває правового закріплення; юридичний інститут орієнтує майбутню поведінку людей на певні норми і правила, які фіксуються на нормативно-правовому рівні. Наприклад, громадська організація чи партія може бути зареєстрована, але не вмонтована у суспільно-політичний процес, тим самим вона ніби застигає («зупиняється») на одному із етапів інституціоналізації. У такому разі про структуру, явище можна вести мову як про субінститут («псевдоінститут»), який, хоча й закріплений юридично, але не виконує належних функцій. У разі ж коли має місце дисфункція певного політичного інституту — такий інститут відмирає або ж його існування набуває суто формального характеру. Тобто вести мову про партію, вибори, парламентаризм як повноцінний інститут можна лише за умови, якщо та ж партія бодай з різною результативністю (стає парламентською або ж лишається поза парламентом), але виконує типові для політичної партії функції, що проявляється у її взаємодії з різними політичними акторами, інститутами, ставленням (рівнем довіри) до політичних структур з боку громадян, а також суто формальними ознаками — партійна інфраструктура, організаційна структура політичної партії, показники електоральної участі, рівень підтримки окремих чи колективних політичних акторів тощо.

Щодо України можна застосувати типову схему політичної інституціоналізації, відповідно до якої:

- на першому етапі виникають потреби, задоволення яких вимагає спільних дій, що спонукає суспільних акторів до об'єднання (кінець 1980-х рр. – 1990 р. — прийняття Декларації про Державний суверенітет);
- на другому формуються загальні цілі, суспільні норми, зокрема правові, для забезпечення

взаємодії відповідних суб'єктів (1990 – грудень 1991 рр. — референдум про Державну незалежність);

- на третьому — встановлюється система санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки (триває з кінця 1991 р).

Характерною рисою процесу інституціоналізації (правової та політичної) демократичних структур в Україні є те, що і перший, і другий етапи були досить обмежені у часі — від артикуляції колективних (групових) потреб до встановлення правових норм минуло приблизно 6 років (якщо не рахувати Українську Гельсінську групу, створену у 1976 р., яка висувала переважно вимоги щодо дотримання прав людини) [2].

В свою чергу за якісним наповненням третій етап також можна умовно поділити на етапи, які пов'язані з конституцієтворенням, а саме якісними змінами системи стримувань і противаг: до 1996 р. — року прийняття Конституції України, 2004 р. (а фактично з 2006 р.) — прийняття Закону «Про внесення змін до Конституції України», 2010 р. — скасування політичної реформи. Тобто це періоди, які позначилися змінами політико-інституційної спроможності політичних інститутів через зміну їх повноважень. Але найбільш інтенсивний період, коли відбувалося стрімке вдосконалення можливостей політичних інститутів у сфері розвитку забезпечення суспільної солідарності, як це не парадоксально звучить, вважаю період 2004–2010 рр.

Динаміка змін сфер компетенції політичних інститутів. В Україні у 2004 р., хоча і в умовах глибокої політичної кризи (президентські вибори), була зроблена спроба подальшої інституціоналізації демократії шляхом надання ряду конституційних положень реального характеру. Зокрема парламентським партіям було надано можливості для виконання ними їхніх функцій (насамперед виконання владної функції у повному обсязі) через перехід до парламентського принципу формування уряду, запровадження одноосібної політичної відповідальності міністрів перед парламентом і відповідно підвищення політичної відповідальності парламенту. Але наслідки її впровадження мали протилежний ефект, оскільки політична реформа проявила свою недосконалість в інституціональному і правовому аспектах. Так, неприйняття процесуальних законів щодо внутрішньо-парламентських переміщень, формування виконавчої вертикалі влади, формування та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій, компетенції підзаконного нормотворення призвели до перманентної політичної кризи, яка з різною інтенсивністю тривала з кінця 2004 до 2010 рр.

Водночас відміна у жовтні 2010 р. Конституційної реформи 2004 р. і повернення до моделі організації влади зразка 1996 р. привів до відродження статус-кво «формальних інститутів» і нівелювання функцій інститутів реальних. З часом хронічна дисфункціональність призводить до відмирання деяких з них, як один варіант, і до виникнення гібридних проявів, як другий варіант. Говорити про відмирання формальних інститутів в Україну поки рано, але політична практика є такою, що посилює «розмиту законність», коли формальні інститути створюють передумови до перекручення їх суті за допомогою селективного застосування санкцій (з 2005 р. стосовно до представників старої влади, з 2010 р. — щодо представників «помаранчевої» влади), а також селективного застосування можливостей, якій надає закон, але, як правило, для «пропрезидентських» політичних сил і такого ж селективного будівництва бар'єрів для «небажаних» (нелояльних) політичних сил.

Це ж стосується і політичних партій, які в Україні були протягом двох електоральних циклів єдиними суб'єктами виборчого процесу. З точки зору стимулювання процесів політичного структурування суспільства та формування партійної системи такий хід виглядає цілком ефективним. Але з точки зору формування партійних виборчих списків і відповідно виконання партіями їх посередницької функції, такий інститут має більш негативні наслідки, пов'язані з розквітом внутрішньопартійної корупції, поглибленням політичного відчуження, суспільної аномії, амбівалентності тощо.

Таким чином, своєрідний симбіоз формальних і неформальних інститутів створює особливі «правила гри», що часто підриває всі зусилля і суспільства, і влади, спрямовані на досягнення

політичного консенсусу, суспільної солідарності, хоча ніхто з політичних акторів від таких намірів не відмовляється. Проте запровадження своєрідної владної конфігурації і сфери компетенції органів державної влади унеможлиблює досягнення цих чеснот на рівні усього суспільства.

Сфери компетенції органів державної влади в Україні, як і в будь-якій іншій державі, мають безпосередній вплив на підтримання суспільної солідарності. Однак, зважаючи на те, що у нашій країні питома «кількість держави» у суспільно-політичних трансформаціях є значно вищою, ніж це було у сталих демократіях, роль політичних інститутів і насамперед органів державної влади посилюється з огляду на їх функцію прийняття суспільно значущих політичних рішень. Тому закріплені на конституційно-правовому рівні повноваження того чи іншого органу державної влади є своєрідним каталізатором взаємодії політичних акторів. Під їх впливом формуються механізми політичної та громадської участі, засоби, посередництвом яких громадські інститути можуть впливати на формування політичних рішень. Поряд з інституціалізованими — переведеними у нормативно-правову площину механізмами політичної участі, існують т. зв. неінституційні форми впливу на політику — громадська думка, політичне лобіювання, абсентеїзм тощо. Однак за будь-яких умов йдеться про певний формат співпраці політичних еліт, партій, груп тиску, окремих громадян, які б мали очікуваний (бажаний) ефект у суспільстві. Оскільки йдеться насамперед про процедуру прийняття політичних рішень, у даній частині дослідження першочергова увага приділяється саме сферам компетенції парламенту (по суті парламентських партій), аналіз якої дає можливість оцінити ефективність впливу громадян через своїх представників на процеси формування політичних рішень, а відтак і вести мову про рівень довіри (зокрема до органів державної влади) в Україні, що є складовою суспільної солідарності. У цьому зв'язку особливого значення набуває чітка організаційна структура органів державної влади — процедура їх формування і сфери компетенції. Для нашого дослідження першочергову вагу має процедура формування виконавчої влади і сфери компетенції парламенту, а по суті — парламентських партій.

Як відомо, у політичній практиці країн світу формування виконавчої влади може відбуватися на основі політичного або професійного критерію (по суті цей критерій у пострадянських країнах трактується як критерій особистої відданості главі держави). В першому випадку партія, яка перемогла на виборах, розставляє власних представників на посади у органах виконавчої влади. При цьому чітко визначається перелік посад, які вважаються політичними і підлягають ротації зі зміною влади. Формування владної вертикалі за професійною ознакою, на перший погляд, видається більш ефективним, оскільки за таких обставин ротація влади здійснюється лише на основі критерію ефективності і здійснюється передусім главою держави, який є фактичним главою виконавчої влади. Така схема характерна для змішаних або президентських республік, де має місце позапарламентський спосіб формування уряду. Однак з іншого боку, що є негативним наслідком застосування подібної схеми, виборчі об'єднання не в змозі реалізувати свої передвиборчі програми. Тим самим втрачається головний критерій для усвідомленого вибору громадян в наступну виборчу кампанію. Тобто подібна схема водночас розмиває контури в першу чергу парламентських партій, чия діяльність стає невиразною, оскільки лише невелика частка громадян цікавиться: хто і як голосував в парламенті.

За своєю суттю уряди в Україні формувалися насамперед за політичним критерієм через застосування напівпарламентського або парламентського принципу його формування. Спершу парламент, Верховна Рада України, з подання Президента затверджувала кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, потім парламент висував власну кандидатуру на розгляд Президента, а той, у свою чергу, подавав цю кандидатуру на розгляд Верховної Ради, яка схвалювала кандидатуру, запропоновану Президентом, і схвалювала весь склад уряду. Оскільки парламенти, які обиралися на мажоритарній, змішаній та пропорційній основі, відзначалися політичною різнобарвністю, жодна партія (блок політичних партій) не мала навіть простої більшості. Тому уряди, які формувалися парламентами усіх каденцій, були багатопартійними та коаліційними [3].

В Україні об'єднання у коаліції відбувалося за принципом орієнтації на певні міністерські посади. Звісно, що загальний, сумнівний з точки зору ефективності, політичний макроклімат в країні позначився і на принципах формування парламентських коаліцій. Причину цього можна пояснити насамперед суто формальними обставинами:

- конституційним закріпленням домінуючої ролі Президента у владній моделі, обмеженістю механізму стримувань і противаг, який передбачав одноосібний контроль президента за вертикаллю виконавчої влади;
- відсутністю політичної відповідальності Президента через неможливість в українських умовах застосування наявної процедури імпичменту;
- відсутністю політичної відповідальності окремого парламентаря через відсутність імперативного мандата.

За таких обставин виконавча влада на чолі з главою держави виявилася обмеженою лише незаперечністю наявних відносин влади і конституційно визначеним терміном повноважень. Така модель управління по суті своїй не відповідала моделям представництва, а електорат перетворився у засіб самолегітимації влади, що в політичній науці класифікується як делегативна демократія або (за Р. Саквою) режимна система. Така система має неполітичні витoki, тому зазвичай супроводжується перманентною кризою легітимності. Режимна система глибоко авторитарна і прагне обмежити себе від ефективного демократичного контролю. Однак щоб втриматися, вона використовує демократичні процедури, насамперед вибори, та інші форми мобілізації громадян. Подібне співіснування призводить до появи численних громадських інститутів, які будучи формально демократичними, в кінцевому рахунку відповідальні лише перед собою або ж своїми «патронами» (патронажні відносини). Таким чином демократичний фасад зберігається, але демократичні процедури переходять в розряд «дефіциту»: знижується роль представницьких органів влади, посилюється роль особистостей (персоналій), насамперед — інституту президентства, форми політичної участі обмежуються, набуваючи декоративних форм.

Проблема політичного коаліціювання в парламенті [4]. В Україні при формуванні правлячих коаліцій на першому етапі формуючими партіями були «партії влади», які до 2006 р. були представлені різними партіями або блоками: Народно-демократична партія, «Злагода», Соціал-демократична партія України (об'єднана), блок «За єдину Україну», Народний Союз «Наша Україна», з 2010 р. партія влади представлена здебільшого Партією регіонів. Проте критерієм об'єднання цих партій у парламентську коаліцію були особисті домовленості лідерів, захист спільних бізнес-інтересів тощо. Втім, ідеологічний критерій через нерозвиненість партійної системи й існування «протопартій» (груп інтересів), але не повноцінних політичних партій, які б виконували покладені на них функції (представництва інтересів, посередницьку, владну) і мали повноцінну партійну інфраструктуру, не був визначальним при формуванні парламентських і, відповідно, урядових коаліцій.

Парламентська більшість завжди створювалася у форматі «простої», а не конституційної більшості (2/3, тобто 300 депутатів). Відтак парламентські рішення, які вимагали голосування конституційною більшістю, були голосуваннями ситуативними (епізодичними) або не голосувалися через відсутність конституційної більшості. Це стосується подолання вето Президента, застосованого щодо ряду законів, внесення змін до Конституції України.

Досить умовною в Україні є й вплив іншої процедурної влади, яка детермінує відповідальність парламентських партій — здатність призначати прем'єр-міністра, оскільки конституційний дизайн та характер партійної системи, процедура формування уряду загалом, і призначення прем'єр-міністра зокрема не є факторами, здатними консолідувати парламентські партії.

В Україні у ході електорального відбору до 2006 р. (року вступу в дію Конституційної реформи) перемагали так звані «партії влади». Подібну перемогу можна назвати умовною, оскільки жодного разу партії, навколо яких формувалася парламентська більшість і які формували уряд, не набирали ні абсолютної, ні навіть відносної більшості голосів виборців.

Відтак отримані провладними партіями голоси виборців, конвертовані у депутатські мандати, хоча й становили більшість, достатню для формування уряду, переможницями жодну з цих партій назвати не можна. Теоретично такий строкатий склад урядів в Україні передбачав високий рівень конфліктності всередині. Проте закладений високий потенціал конфліктності на практиці проявлявся не стільки у конфліктах всередині уряду, скільки між окремими членами кабінету та главою держави, який до 2006 р. (з січня 2006 р. вступив у дію Закон про внесення змін до Конституції України) мав усі важелі впливу на Кабінет міністрів та окремих його членів. При цьому основним мотивом партій, чиї представники входили до складу урядів, швидше було прагнення захистити власний бізнес, утриматися при владі, ніж виконання положень виборчих програм. Відтак назвати рішення урядів репрезентативними відносно інтересів виборців також можна лише умовно.

Лише щодо 2006–2010 рр. по суті можна вести мову про повноцінний процес коаліціювання і виконання парламентом притаманних демократичним парламентам у змішаних республіках функцій. Для цього періоду характерна політична конкуренція, змагальність у політичному процесі тощо. Проте формат коаліції як мінімально вигіршної пояснює неможливість парламентарями внести зміни до Конституції України, про що декларували пропрезидентські політичні сили, подолання вето Президента, застосованого ним щодо низки законів тощо.

Також звичною в українському парламенті 2006–2010 рр. стала практика, згідно якої всупереч загальній пропорційній нормі, гравець, який має порівняно невелику кількість парламентських мандатів, може збільшити свою вагу, якщо він є величиною необхідною для збереження коаліції, що є нормальним європейським явищем. Оскільки у парламенті ймовірним було формування мінімально вигіршної коаліції, у 2006 р. осьовою партією виявилася Соціалістична партія України на чолі з Олександром Морозом. На парламентських виборах 2006 р. соціалісти ледь перетнули тривідсотковий обмежувальний бар'єр, але зважаючи на те, що для створення парламентської більшості необхідні були голоси соціалістів, внаслідок коаліційних торгів Олександр Мороз отримав посаду голови Верховної Ради, а Соціалістична партія — кілька міністерських портфелів.

Отже, в українських реаліях не спрацьовує формула, коли завдяки участі в коаліції партії мають владу через отримання урядових посад. У цьому випадку володіння міністерськими портфелями і електоральна відповідальність є електоральними перевагами. Зважаючи на те, що в Україні протягом трьох останніх електоральних циклів спрацьовувала характерна для Європи «система гойдалок», і виборці, розчаровані діями влади, голосували за опозиційні партії, володіння міністерськими посадами часто використовувалося задля реалізації особистих потреб осіб, які ці посади обіймали, втілюючи неопатримоніальну модель відтворення влади та капіталу або ж задля можливості використовувати адміністративний ресурс під час наступних парламентських (президентських) виборів. Тому тільки за умови проведення повноцінних конкурентних виборів перебування в опозиції давало змогу опозиційним партіям як отримати голоси, так і збільшити шанси участі у формуванні кабінету надалі. Але Україна після визнання Конституційним Судом України Конституційної реформи 2004 р. («Закон про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р.) у жовтні 2010 р. повернулася до моделі інкорпорації еліт, зафіксованої Конституцією України зразка 1996 р., що унеможливує повноцінне відтворення та кооптацію еліт та лідерів виключно у процесі електорального відбору. Через те, що парламентські партії по суті позбавлені однієї з найважливіших установчих функцій — функції формування уряду (ця функція парламентом виконується опосередковано), що в свою чергу деформує загалом повноцінне виконання політичними партіями їх функцій (представницька, посередницька). Як наслідок — це спотворює ідею електоральної демократії і поглиблює рівень політичного відчуження з усіма негативними наслідками (саботаж реформ, низький рівень довіри до органів державної влади, політичний колапс і стагнація суспільно-політичної та економічної сфер).

На основі проведеного аналізу перешкоди політико-інституційного характеру, які ускладнюють досягнення суспільної солідарності в Україні, такі:

- недостатній рівень впорядкування і нормативно-правового закріплення повноважень політичних інститутів;
- наявність суперечностей у сферах компетенції Президента України і Верховної Ради як суперечність макрорівня, а також між державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування не мезорівні;
- відсутність транспарентності у процесах формування політичних рішень;
- нерегульованість внутрішньопарламентської дисципліни, що супроводжується не одноосібним голосуванням депутатів, відсутністю санкцій за порушення депутатської присяги, відсутністю одноосібної політичної відповідальності депутата (неімперативний характер депутатського мандата) і практично нереалізовувана в українських умовах колективна політична відповідальність парламенту;
- неефективність системи політичних санкцій, які може застосувати Президент України у разі неефективної роботи парламенту (неможливість розпуску парламенту у разі неприйняття Закону «Про державний бюджет України», незатвердження кандидатури Прем'єр-міністра України);
- відсутність одноосібної політичної відповідальності міністрів перед парламентом і обмеженість колективної політичної відповідальності фактично незалежної діяльності Кабінету Міністрів України від парламентських партій.

По-сьоме, механізми інкорпорації політичного класу перетворює процес інкорпорації у справу «власників» політичних партій, що загалом девальвує цінність політичних виборів як політичного інституту і унеможливує виконання політичними партіями належних їм функцій — представництва інтересів, функцій політичного залучення («політичного ліфту»), відтак девальвує їх роль у політичному процесі.

Останнє, незважаючи на високу конфліктність політичного процесу, масових суспільно-політичних криз в Україні (за виключенням 2004 р.) не було. Це частково пояснюється пасивністю українського суспільства, але також слід відзначити досить лояльну мовну, національну і релігійну політику органів державної влади, що не призвело до ксенофобії та політичного екстремізму, як це сталося у більшості посткомуністичних країн.

Проте індекс дестабілізаційного потенціалу (ІДП) в Україні залишається високим. Більшість населення оцінювала і продовжує оцінювати політичну ситуацію в Україні як напружену (50,3% у 1998 р. і 61,1% у 2010 р. [5, с. 14-15]). Водночас протестний потенціал зберігається з незначними коливаннями переважно низьким. Це пояснюється насамперед низькою довірою до інструментальних можливостей демократії і проявляється у низькому рівні політичної участі і істотному переважанні громадської участі у місцевому масштабі над політичною участю. Це також виникає з нерозвиненості і неефективності власне інструментальних форм політичної участі (відсутність можливості реально вплинути на позицію обраного депутата через неімперативний характер депутатського мандата, непрацюючу громадську думку тощо).

Інша проблема України полягає у тому, що «сильноресурсні групи» домінують, що на перший погляд є нормою. При цьому політичні партії не є агентами впливу і захисту «слаборесурсних» груп, тобто не є опонентами перших, а навпаки функція політичних партій зводиться насамперед до того, що вони виконують функцію «політичного ліфта» для найбагатшої частини населення. Відтак відсутній паритет можливостей у суспільстві, що перетворюється у нерівність ресурсів, можливостей впливу і т. ін.

Конативний компонент — спільна поведінка та діяльність у політичній сфері також є вкрай суперечливим і радше має негативний ефект у процесах підтримання суспільної солідарності [5, с. 10]. Українська політична практика має масу прикладів порушення домовленостей між політичними силами, які уклали їх у передвиборчий період, що дає підстави стверджувати, що ці домовленості уклалися лише з метою отримання голосів виборців. Також жодна з політичних домовленостей не мала довготривалого характеру, що також підірвало цінність таких моральних регуляторів життєдіяльності соціуму, як порядність, обов'язковість, відповідальність.

Когнітивний компонент, який являє собою спільне усвідомлення проблем життєдіяльності, є досить слабким серед представників політичного класу в Україні. Водночас існує елементарне нерозуміння ролі, цілей, програмних засад партії з боку її членів. Це формалізує сам факт членства у політичній партії і відповідно девальвує її роль у політичному процесі. Експертні опитування і моніторинг голосувань, проведених у парламенті останнього скликання, свідчить про те, що лише більше 20% депутатів при голосуванні за той чи інший законопроект керуються програмними положеннями партії, по списку якої вони пройшли до парламенту.

З прийняттям демократичної за наповненням конституції Україна створила необхідні правові засади для оформлення політичних інститутів якісно іншого гатунку, однак конституюванням прав і свобод громадян і асоціацій держава створила формальне поле для надання громадянській активності певних форм. Завдання іншого рівня складності, ігнорування або відкладання якого може звести нанівець попередні досягнення, стосується створення реальних умов для конструктивної громадянської активності, що є іншою і не менш важливою умовою для повноцінного функціонування держави.

Також неможливо нехтувати тим фактом, що останні парламентські вибори засвідчили тенденцію до формування негативної солідарності в Україні щодо політики у зовнішній діяльності держави і щодо методів функціонування самої влади. Цим пояснюється неочікувані результати ультранационалістичної партії «Свобода» на парламентських виборах. Як засвідчують дані соціологічних досліджень, електорат «Свободи» — це не маргінальні і розчаровані виборці, як вважалося попередньо, а навпаки — найосвіченіша частина громадян, про що засвідчують результати партії «Свобода» у одномандатному та багатомандатних виборчих округах у столиці. Така тенденція зазвичай поширюється із столиці на решту регіонів, що, звісно, здатна підвищити рівень конфліктності у суспільстві, але водночас є своєрідним суспільним механізмом, здатним утримати владу від крайніх, які не вкладаються у поняття «національні інтереси», політичних рішень.

1. *Пройсс У.* Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе / У. Пройсс // *Полис.* – 1996. – № 4. – С. 125–136.

2. *Зеленько Г.* Співвідношення процесів правової та політичної інституціоналізації політичних партій: українська практика / Г. Зеленько // *Партійна система сучасної України. Еволюція, тенденції та перспективи розвитку.* – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 205–220.

3. *Історія українського парламентаризму. Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення : науково-історичне видання / [за ред. В. Литвина].* – К. : Дніпро, 2010. – 635 с.

4. *Левенець Ю.* Теорія коаліційних урядів: світовий досвід та українська практика / Ю. Левенець, Г. Зеленько, О. Фісун // *Політичні проблеми сучасної України : Наукові доповіді.* – К. : ІПіЕНД ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 39–69.

5. *Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення. Аналітична доповідь / [за заг. ред. О. М. Майбороди].* – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 62 с.

V. Kościoły i kwestie wyznaniowe V. Церква і релігійні питання

Larysa Władyczenko

Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki

WSPÓŁCZESNA DZIAŁALNOŚĆ KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA UKRAINIE W DZIEDZINIE OŚWIATY

W artykule określono miejsce Kościołów katolickich na Ukrainie w systemie szkolnictwa podstawowego i wyższego w szkołach publicznych i prywatnych. Ukazano problemy w dziedzinie oświaty, z którymi spotykają się instytucje religijne, m.in. wprowadzenie do szkół państwowych przedmiotów o charakterze moralno-duchowym, brak możliwości założenia szkół podstawowych, brak uznania przez państwo dyplomów ukończenia wyższych szkół duchownych itp. Naświetlono współpracę Kościoła katolickiego z państwowymi instytucjami w celu rozwiązania problemów dotyczących edukacji świeckiej i religijnej na Ukrainie.

Słowa kluczowe: Kościół katolicki na Ukrainie, przedmioty wychowania duchowo-moralnego, szkoły podstawowe.

Larysa Władyczenko. Сучасна діяльність Католицької Церкви в Україні у сфері освіти.

Визначено місце Католицької Церкви в Україні в системі середньої загальної та вищої освіти на рівні державних і приватних навчальних закладів. Виділені проблемні моменти у сфері освітньої діяльності, з якими стикаються релігійні організації, які діють в Україні: впровадження в середні школи предметів духовно-морального спрямування; неможливість церквами та релігійними організаціями засновувати загальноосвітні навчальні заклади; невизнання державою дипломів вищих духовних навчальних закладів та ін. Висвітлена співпраця Католицької Церкви із державними інституціями щодо вирішення проблемних питань у співвіднесенні світської і релігійної освіти в Україні.

Ключові слова: Католицька Церква в Україні, предмети духовно-морального виховання, загальноосвітні навчальні заклади.

Larysa Władyczenko. Современная деятельность Католической Церкви в Украине в сфере образования.

Определено место Католической Церкви в Украине в системе среднего общего и высшего образования на уровне государственных и частных учебных заведений. Выделены проблемные моменты в сфере образовательной деятельности, с которыми сталкиваются религиозные организации, действующие в Украине: внедрение в средние школы предметов духовно-морального направления; невозможность религиозным организациям основывать общеобразовательные учебные заведения; непризнание государством дипломов высших духовных учебных заведений и др. Освещено сотрудничество Католических церквей с государственными учреждениями по решению проблемных вопросов в соотнесении светского и религиозного образования в Украине.

Ключевые слова: Католическая Церковь в Украине, предметы духовно-нравственного направления, общеобразовательные учебные заведения.

Larysa Władyczenko. The Current Activity of the Catholic Church in Ukraine in the Sphere of Education.

The position of the Catholic Church in Ukraine in the system of general secondary and high education at public and private schools has been defined. It has been highlighted the problem aspects in the field of education activity faced by the religious organizations functioning in Ukraine: implementation of subjects directed on spiritual and moral development; inability of churches and religious organizations to establish secondary schools; nonacceptance by the state of the high religious educational institutions diplomas etc. The cooperation between Catholic churches and state institutions on the problem questions solving in correlation of profane and religious education in Ukraine has been elucidated.

Key words: the Catholic Church in Ukraine, subjects of spiritual and moral education, secondary education institutions.

Ukraina jest krajem wielokulturowym, wieloreligijnym i światopoglądowo pluralistycznym. Na dzień dzisiejszy na Ukrainie mieszka około 13 mln osób, które reprezentują mniejszości narodowe. Według ostatniego powszechnego spisu ludności, który przeprowadzono w 2001 r., na Ukrainie zamieszkuje około 144 tys. osób deklarujących narodowość polską. Można stwierdzić, że większość Polaków mieszkających na Ukrainie jest katolikami.

Z badań przeprowadzonych w 2011 r. przez Ukraińskie Centrum Badań Ekonomicznych i Politycznych im. Aleksandra Razumkova wynika, że za katolików uważa się 8% wierzących obywateli Ukrainy¹. Wśród nich na pytanie: „Za członka jakiego wyznania uważa się Pan (Pani)?” — 7,6% respondentów zaznaczyło, że są katolikami obrządku wschodniego, a 0,4% — obrządku łacińskiego².

„Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2009” Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP stwierdza, że „po rozpadzie ZSRR i odzyskaniu suwerenności przez Ukrainę rozpoczął się proces odradzania się polskości [...] w wielu regionach rozpoczęto działania na rzecz obrony interesów mniejszości polskiej [...] podjęto starania o zwrot zabranych w przeszłości kościołów rzymskokatolickich. Rozpoczęło się odradzanie życia religijnego”³. Odradzanie życia religijnego Kościoła katolickiego na Ukrainie odbywało się w różnych dziedzinach, w tym w dziedzinie oświaty.

Kwestie edukacji religijnej, podobnie jak współzależność pomiędzy wykształceniem świeckim i religijnym, zajmują ważne miejsce w stosunkach między państwem a Kościołem na Ukrainie. Problem ten naświetlają prace Natalii Gawliłowej, Mikołaja Zakowicza, Tatiany Kotlarowej, Wiktorii Kriszmarel, Eugeniusza Reszetnikowa, Ludmiły Filipowicza i Witalija Chromca. Brak jednak całościowego spojrzenia na problem działalności Kościoła katolickiego na Ukrainie w dziedzinie oświaty, toteż artykuł ten ma na celu wypełnienie luki w tej dziedzinie ukraińskich studiów religioznawczych.

Celem więc artykułu jest naświetlenie działalności Kościoła katolickiego na Ukrainie w dziedzinie oświaty, tj. ukazanie, jakie Kościoły katolickie działają na Ukrainie, zapoznanie z siecią placówek Kościołów katolickich na Ukrainie, określenie poziomu działalności Kościoła katolickiego na Ukrainie w dziedzinie oświaty, ukazanie kwestii problemowych w działalności edukacyjnej instytucji religijnych działających na Ukrainie, wreszcie — naświetlenie propozycji Kościoła dotyczących usunięcia kwestii problemowych w dziedzinie rozwoju edukacji religijnej na Ukrainie.

Przede wszystkim należałoby powiedzieć, że na dzień 1 stycznia 2012 r., zgodnie z informacją Departamentu ds. Religii i Narodowości Ministerstwa Kultury Ukrainy, na Ukrainie zarejestrowano 55 różnych wyznań, w ramach których działa 36 500 wspólnot⁴. Dla porównania, 1 stycznia 1992 r. (przypomnijmy, że Ukraina zdobyła niepodległość w 1991 r.) na Ukrainie działało 13 217 jednostek instytucjonalnych kościołów (związków wyznaniowych).

Analiza dynamiki rozwoju sieci placówek religijnych w okresie niepodległości Ukrainy świadczy o wzroście wszystkich jej części składowych. Oznacza to, że w ciągu dziewiętnastu lat niepodległości nastąpił ponad dwuipółkrotny wzrost, jeśli chodzi o strukturę instytucjonalną ruchów religijnych.

Ponad 94% zarejestrowanych na dzień dzisiejszy wyznań religijnych na Ukrainie to wspólnoty chrześcijańskie. Większość z nich stanowią wspólnoty prawosławne (50,5%), na drugim miejscu są protestanci — 24,5%, na trzecim są katolicy — 13,8%.

Do katolickiego wyznania na Ukrainie na dzień dzisiejszy zalicza się Ukraińska Grecko-Katolicka Cerkiew i Kościół rzymskokatolicki. Wymienione instytucje katolickie na Ukrainie posiadają odrębne struktury hierarchiczne i mają swoje historyczne i kulturowe osobliwości, jednak wszystkie pozostają w pełnej jedności ze Stolicą Apostolską (papieżem w Rzymie) i między sobą.

Wśród tych instytucji katolickich największą jest Ukraińska Grecko-Katolicka Cerkiew (dalej: UGKC), która została utworzona w wyniku unii brzeskiej w 1596 r., podpisanej przez Stolicę Apostolską i hierarchię Kijowskiej Metropolii, i zlikwidowana w czasach Związku Radzieckiego po II wojnie światowej. W 1989 r. Cerkiew ta była oficjalnie zalegalizowana na Ukrainie. Głową UGKC jest Światosław Szewczuk, arcybiskup większy, a jego siedzibą jest miasto Kijów (od 2011 r.).

¹ Badania socjologiczne prowadzone w różnych okresach niepodległości Ukrainy dotyczące samoidentyfikacji religijnej obywateli Ukrainy świadczą o wysokim odsetku osób religijnych: 1991 r. — 48%, 2000 r. — 57,8%, 2003 r. — 60%, 2006 r. — 74,7%, 2008 r. — 86,4%.

² Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми (аналітична доповідь Центру Разумкова), „Національна безпека і оборона”, 2011, № 1-2 (119-120), s. 40.

³ Ukraina. Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2009, red. K. Sawicki et al., Warszawa 2009, s. 242.

⁴ Wszystkie wykorzystane w artykule statystyczne dane na dzień 1 stycznia 2012 r. wzięte zostały z następującego źródła: Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2012 року (Форма №1), [Затверджено наказом Міністерства культури України від 13 березня 2012, р. № 196], К. 2012, с. 44; Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні: wersja elektroniczna dostępna pod adresem: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1034%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk.

Zgodnie z ostatnimi danymi statystycznymi (stan na 1 stycznia 2012 r.) UGKC liczy 3700 wspólnot, z czego większa część działa w zachodnim regionie Ukrainy⁵ (w obwodzie lwowskim, tarnopolskim, iwanofrankowskim i zakarpackim), co stanowi 91% wspólnot, liczonych od liczby ogólnej. UGKC zajmuje dzisiaj trzecie miejsce na Ukrainie wśród wspólnot religijnych pod względem liczby wiernych.

Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie (dalej: KRKU) istnieje od dawna. W czasie rządów radzieckich władz Kościół ten (jak i inne) prześladowano, z chwilą uzyskania przez Ukrainę wolności w 1991 r., następuje odradzanie się życia religijnego katolików obrządku łacińskiego. Przewodniczącym Konferencji Episkopatu KRKU od 22 listopada 2008 r. jest arcybiskup Mieczysław Mokrzycki, rezydujący we Lwowie.

Według stanu z 1 stycznia 2012 r. KRKU liczył 918 wspólnot. Przeważająca ich większość — 497 (54,1%) jest skoncentrowana w obwodzie lwowskim (133), chmielnickim (128), żytomierskim (121) i winnickim (115). Największą liczbę wspólnot religijnych Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie odnotowuje się w regionie północno-centralnym — 421 (45,9%), zachodnim — 405 (44,1%) i wreszcie — w regionie południowo-wschodnim — 92 (10,0%).

Doktryna społeczna Kościoła katolickiego poświęca wiele uwagi kwestii oświaty, czemu wyraz dają na przykład Kompendium nauki społecznej Kościoła, encyklika Caritas in veritate Ojca Świętego Benedykta XVI i inne dokumenty.

Mówiąc o współczesnej działalności Kościoła katolickiego na Ukrainie w dziedzinie oświaty, należy koniecznie poruszyć temat oświaty religijnej i w tym kontekście można wydzielić trzy poziomy.

Pierwszy poziom dotyczy oświaty religijnej w szkołach niedzielnych (punktach katechetycznych) przy parafiach katolickich. Zaznaczę, że „liczba niedzielnych szkół i dynamika rozwoju ich sieci ukazują m.in. aktywność odradzania się kościołów i związków wyznaniowych”⁶.

Większość (95%) szkółek niedzielnych (punktów katechetycznych) znajduje się w budynkach kościelnych. Audytorium stanowią dzieci, uczniowie szkół średnich, rodzice, którzy są katolikami lub mają pochodzenie katolickie. W tych szkołkach prowadzone są zajęcia z katechezy, liturgii, podstaw kanonicznych, historycznych i kulturowych osobliwości życia Kościoła. Prowadzone są także kursy języka polskiego.

Jednym z głównych celów Kościoła katolickiego w sferze oświaty jest kształcenie wiernych w duchu ewangelicznym. Np. Synod Biskupów UGKC w Koncepcji „Żywa parafia — miejsce spotkań z żywym Chrystusem” (2011 r.) zaznacza, że należy wychowywać „Nową generację chrześcijan, aktywnych nie tylko na polu rytualnym, ale także w codziennym stosowaniu chrześcijańskich ideałów w życiu”⁷.

Wyniki badań przeprowadzonych przez wspomniane już Ukraińskie centrum badań ekonomicznych i politycznych im. Aleksandra Razumkowa pokazują, że na Ukrainie Kościół cieszy się najwyższym uznaniem jako autorytet moralny wśród wiernych UGKC (82%)⁸.

Na dzień 1 stycznia 2012 r. przy UGKC działało 1261 szkółek niedzielnych. Można zauważyć, że jedna wspólnota parafialna utrzymuje średnio 2,9 szkółek niedzielnych. Szkołki te istnieją w 23 spośród 27 obwodów Ukrainy. Najwięcej szkółek jest w obwodzie lwowskim (634), tarnopolskim (199), iwanofrankowskim (188) i zakarpackim (132), co stanowi około 91% wszystkich grekokatolickich szkółek. Nie ma ich w obwodzie kirowogrodzkim, sumskim, czerkaskim i czernihowskim, gdyż w tych obwodach jest najmniejsza liczba wspólnot Kościoła grekokatolickiego — 22 (0,5%).

W ciągu ostatnich dziesięciu lat o 50% wzrosła liczba szkółek niedzielnych przy UGKC i w związku z tym polepszył się wskaźnik liczby szkółek w stosunku do liczby wspólnot — w 2011 r. stanowił 1:3,2, w 2000 r. — 1:4,3. W ramach Kościoła kwestiami oświaty zajmuje się Komisja Synodalna Katechezy i Oświaty Chrześcijańskiej⁹.

⁵ Region zachodni obejmuje obwody: wołyński, zakarpacki, iwanofrankowski, lwowski, tarnopolski, czerniowiecki; do regionu północno-centralnego wchodzi obwody: winnicki, dnipropietrowski, żytomierski, kijowski, Kijów, kirowogrodzki, połtański, chmielnicki, czerkaski, czernihowski; do regionu południowo-wschodniego należą obwody: doniecki, zaporoski, ługański, mikołajowski, odeski, sumski, charkowski, Autonomiczna Republika Krymu i miasto Sewastopol.

⁶ Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми (аналітична доповідь Центру Разумкова), „Національна безпека і оборона”, 2011, № 1-2 (119-120), s. 9.

⁷ Zob.: Постанови Синоду єпископів УГКЦ, що відбувся у м. Куритиба (Бразилія) 5-10 вересня 2011 року Божого, Українська Греко-Католицька Церква: офіційна сторінка, wersja elektroniczna dostępna pod adresem: <http://www.ugcc.org.ua/1973.0.html>.

⁸ Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми (аналітична доповідь Центру Разумкова), „Національна безпека і оборона”, 2011, № 1-2 (119-120), s. 48.

⁹ Więcej zob. w: Р. Делятинський, Розвиток богословської освіти УГКЦ як засіб реєвангелізації („нової євангелізації”) українського суспільства, wersja elektroniczna dostępna pod adresem: <http://www.mesoerussia.org/archives/7666>.

Przy KRKU prowadzi działalność 518 szkółek niedzielnych, co średnio stanowi 1,8 na jedną wspólnotę kościelną. Szkołki niedzielne tego Kościoła istnieją w dwudziestu obwodach Ukrainy. Najwięcej szkółek jest w obwodach chmielnickim (131), winnickim (97) i zakarpackim (80), co wynosi 308 jednostek lub 60% wszystkich szkółek rzymskokatolickich.

W okresie od 2000 r. do 2010 r. sieć szkółek niedzielnych powiększyła się o 55%, a stosunek do wspólnot kościelnych wyniósł 1:1,7 w 2011 r. i 1:4 w roku 2000.

Wskaźnik liczby szkółek niedzielnych katolików obrządku wschodniego stanowi 8,9%, a katolików obrządku łacińskiego 4,1% liczby wszystkich istniejących na Ukrainie szkółek niedzielnych różnych wyznań.

Działalność wymienionych szkółek niedzielnych na Ukrainie, gdzie odbywają się także katechezy, cieszy się popularnością, ponieważ ustawodawstwo ukraińskie zabrania w odróżnieniu od Polski nauczania religii w szkołach. Artykuł 35 Konstytucji Ukrainy mówi, że „Kościół i związki wyznaniowe na Ukrainie są oddzielone od Państwa, a szkoła — od Kościoła”, a artykuł 6 Ustawy Ukrainy „O wolności sumienia i organizacjach religijnych” mówi o tym, że „państwowe systemy oświaty na Ukrainie są oddzielone od Kościoła (związków wyznaniowych), mają charakter świecki”.

Drugi poziom dotyczy kwestii zbliżenia świeckiej oświaty z oświatą religijną w szkołach ukraińskich, co jest jednym z problemów w stosunkach państwo–Kościół na Ukrainie. Ten problem dotyczy dwóch wrażliwych kwestii, a mianowicie: wprowadzenia do szkół podstawowych przedmiotów o charakterze duchowo-moralnym i nadania kościołom prawa tworzenia szkół średnich różnych kategorii.

Jeśli chodzi o zbliżenie oświaty świeckiej z religijną, to proces ten rozpoczął się wkrótce po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę. Chodzi o to, żeby dzieci w szkole mogły uczyć się religii tego wyznania, do którego należą ich rodzice. W tym procesie aktywną rolę odegrali przedstawiciele istniejących na Ukrainie kościołów, w tym także Kościoły katolickie.

Można stwierdzić, że w tej dziedzinie dużo zrobiła Publiczna Rada ds. Współpracy z Kościołami i związkami wyznaniowymi przy Ministerstwie Edukacji, Młodzieży i Sportu, do której należą przedstawiciele Kościołów katolickich na Ukrainie. W wyniku działania tej Rady ówczesne Ministerstwo Edukacji i Nauki Ukrainy w lipcu 2010 r. uchwaliło program nauczania i wytyczne dotyczące stosowania programu nauczania kursu „Podstawy etyki chrześcijańskiej” dla klas 1-4 i 7-11. Tak więc w szkołach we wszystkich klasach ruszyły dobrowolne zajęcia (za zgodą rodziców) z tego przedmiotu.

Również z inicjatywy wspomnianej tu Publicznej Rady ds. Współpracy z Kościołami i związkami wyznaniowymi przy Ministerstwie Edukacji, Młodzieży i Sportu 17 listopada 2012 r. została utworzona fundacja charytatywna „Chrześcijańska edukacja”. Celem działań fundacji jest rozpowszechnianie w społeczeństwie ukraińskim edukacji chrześcijańskiej, a w szczególności wykładanie w szkołach etyki chrześcijańskiej. Założycielami fundacji „Chrześcijańska edukacja” było siedem chrześcijańskich Kościołów, w tym Ukraiński Kościół greckokatolicki i Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie.

Wynikiem aktywności religijnych wspólnot jest to, że w szkołach państwowych wyklada się fakultatywnie przedmioty o kierunku moralno-duchowym, takie jak „Podstawy etyki chrześcijańskiej”, „Historia Biblijna i etyka chrześcijańska” lub „Chrześcijańska etyka w kulturze ukraińskiej”. Przedmioty te są wykładane w dziesięciu obwodach, przeważnie w regionie zachodnim, gdzie większość stanowią katolicy, w siedemnastu pozostałych obwodach kwestia pozostała otwartą.

Jeśli chodzi o możliwość tworzenia przez Kościoły prywatnych szkół różnych kategorii, które mogłyby wydawać dyplomy państwowe, to obecnie ustawodawstwo ukraińskie tego nie przewiduje. Pozycja Kościoła katolickiego, zaznaczona w Kompendium Nauki Społecznej Kościoła katolickiego, w tym zakresie jest następująca: „Kiedy państwo pragnie monopolu w zakresie edukacji, przekracza ono swoje prawa i pogardza sprawiedliwością [...]. Państwo działa niesprawiedliwie ograniczające liczbę prywatnych szkół. Takie szkoły świadczą usługi o charakterze publicznym, więc mają prawo do wsparcia finansowego”¹⁰.

Należy zaznaczyć, że od kilku lat wśród projektów ustaw wniesionych pod obrady parlamentu znajduje się projekt Ustawy „O wprowadzeniu zmian do niektórych ustaw Ukrainy (co do

¹⁰ Компендіум соціальної доктрини церкви, К.: Кайрос 2008, s. 161.

zakładania przez organizacje religijne placówek edukacyjnych)”, który nie uzyskał wsparcia wśród parlamentarzystów.

Aktywną działalność w kwestii rozwiązania tego problemu prowadziły zarówno Ukraińska Grecko-Katolicka Cerkiew, jak i Kościół rzymskokatolicki. Np. przy UGKC działa Komisja do spraw szkół. Do zakresu działania Komisji należy m.in. wspieranie tworzenia przez Cerkiew szkół różnych kategorii z pełnym programem nauczania. Komisja współpracuje z instytucjami państwowymi ds. edukacji, uniwersytetami i szkołami w celu poszukiwania najlepszych form kształcenia, które pomogłyby pokonać kryzys rozwoju duchowego, moralnego i intelektualnego młodego pokolenia. Komisja koordynuje działania odpowiednich komisji diecezjalnych w celu prowadzenia uzgodnionych i konsekwentnych działań w tej dziedzinie¹¹.

Otrzymanie prawa do tworzenia przez Kościoły katolickie prywatnych szkół dałoby polskiej wspólnocie na Ukrainie możliwość otrzymania edukacji zgodnie z tradycjami i w języku ojczystym. Niestety, dziś, jak zaznacza Ministerstwo Spraw Zagranicznych Polski, „Rozwój szkolnictwa polskojęzycznego i nauczania w języku polskim napotyka przeszkody ze strony władz ukraińskich, zwłaszcza lokalnych. Żadna z 5 szkół polskojęzycznych nie jest otoczona dostateczną opieką ze strony państwa ukraińskiego. Szkoły są w znacznym stopniu niedofinansowane”¹².

Trzeci poziom dotyczy oświaty w wyższych szkołach duchownych przy Kościołach katolickich na Ukrainie. Auditorium tych szkół stanowią studenci, którzy w przyszłości będą teologami, księżmi (diecezjalnymi lub zakonnymi). Zaznaczę, że żadna wyższa szkoła duchowna przy kościołach na Ukrainie w odróżnieniu od Polski nie jest finansowana z budżetu państwa.

Wyższe szkoły duchowne Kościołów katolickich rozpoczęły swoją działalność w latach dziewięćdziesiątych po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości, od 1990 r. — seminaria, a od 1992 r. — akademie, ponieważ Kościół potrzebował nowych osób duchownych.

Od 2000 r. liczba wyższych szkół duchownych UGKC wzrosła o trzy jednostki, jednocześnie liczba studentów spadła o 4%. Zgodnie z danymi statystycznymi na dzień 1 stycznia 2012 r. przy UGKC prowadzi działalność 16 duchowych instytucji edukacyjnych, co stanowi 7,5% wszystkich duchowych instytucji edukacyjnych istniejących na Ukrainie.

Większość z nich (15) działa w zachodnim regionie: we Lwowie i lwowskim obwodzie — 7, iwanofrankowskim — 4, tarnopolskim — 1, zakarpackim — 1. Jeszcze jeden ośrodek działa w obwodzie kijowskim. Wykaz szkół wygląda następująco: Akademia Teologiczna w Użhorodzie, Diakońsko-katechetyczne kolegium w Kołomyi, Akademia Teologiczna, Seminarium Duchowne w Iwano-Frankowsku, Archieparchialne Seminarium Świętego Ducha, Eparchialny instytut katechetyczny, Akademia Teologiczna, Wyższy Instytut Duchowny, Seminarium Duchowne we Lwowie, Zborowskie Seminarium Duchowne w Sokalu, Wasyliński Instytut w Złoczowie, Drohobyckie Seminarium Duchowne, Czortkowska Wyższa Szkoła Diakońsko-Regentska, Instytut Duchownej Edukacji Religijnej w Zborowie, Wyższe Seminarium Duchowne w Wielkiej Berezowicy. Działalność Kościoła w tej sferze kontroluje Komisja teologiczna edukacji ds. wychowania.

Od 2000 r. liczba wyższych szkół duchownych KRKU wzrosła o dwie jednostki, jednocześnie liczba studentów wzrosła o 40%.

Na początku 2012 r. na Ukrainie działało 8 rzymskokatolickich wyższych szkół duchownych. Ich liczebność w równych częściach po połowie można podzielić na centralne i zachodnie regiony: 4 w Kijowie i kijowskim obwodzie; reszta działa w chmielnickim obwodzie — 2 i po 1 (jednym) — we Lwowie i obwodzie zakarpackim.

Lista wyższych szkół duchownych katolików obrządku łacińskiego przedstawia się następująco: Katechetyczne Centrum Duchowne w Użhorodzie, Wyższe Seminarium Duchowne Świętego Serca Jezusa w Worzelu, Wyższe Seminarium Duchowne we Lwowie, Wyższe Seminarium Duchowne Świętego Ducha, Instytut Nauk Teologicznych Matki Boskiej w Gródku, Wyższy Instytut Nauk Religijnych św. Tomasza z Akwinu, Ukraiński Uniwersytet Katolicki Świętego Mikołaja, Seminarium Diecezjalne w Kijowie.

¹¹ Комісії Української Греко-Католицької Церкви, wersja elektroniczna dostępna pod adresem: http://old.ugcc.org.ua/ukr/church_in_action/commission/#7.

¹² Ukraina. Raport o sytuacji Polonii..., s. 244.

Działalność wyższych szkół duchownych na Ukrainie napotyka pewne problemy. Są to kwestie opracowania państwowego standardu nauczania teologii; uznania przez państwo dyplomów ukończenia tych szkół; zrównania w prawach studentów i wykładowców szkół świeckich i duchowych etc. Można stwierdzić, że w tej dziedzinie również dużo zrobiła Publiczna Rada ds. Współpracy z Kościołami i związkami wyznaniowymi przy Ministerstwie Edukacji, Młodzieży i Sportu.

Kolejnym wynikiem działalności Publicznej Rady jest decyzja dotycząca systemu edukacji religijnej — postanowieniem Wyższej Komisji Atestacyjnej z dnia 15 maja 2010 r. nr 273 uchwalono listę specjalizacji, z których będą prowadzone obrony prac doktorskich i habilitacyjnych z teologii.

Jednym z wariantów rozwiązania dylematu edukacji religijnej dotyczącej Kościołów katolickich jest współpraca wyższych szkół duchownych przy Kościołach katolickich na Ukrainie i wyższych uczelni świeckich, pozwalająca studentom otrzymywać państwowe dyplomy wyższego wykształcenia i jednocześnie dyplomy edukacji duchowej.

Taka współpraca istnieje obecnie pomiędzy Lwowskim Uniwersytetem Narodowym im. Iwana Franki a Instytutem Studiów Ekumenicznych Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego, tak samo jak i współpraca pomiędzy Narodowym Uniwersytetem Pedagogicznym im. Michała Dragomanowa a Wyższym Instytutem Nauk Religijnych św. Tomasza z Akwinu w dziedzinie religioznawstwa i teologii¹³.

Na koniec zaznaczę, że skutecznym mechanizmem w działalności Kościoła katolickiego na Ukrainie w dziedzinie oświaty jest współpraca między Kościołami a organizacjami pozarządowymi w zakresie organizacji spotkań naukowych (konferencji, sympozjów, szkół letnich etc.), podczas których uczestnicy mogą dowiedzieć się o katolicyzmie i zapoznać się z kulturą polską.

Reasumując, należy stwierdzić, że w dziedzinie oświaty można wydzielić trzy poziomy: oświatę religijną w szkołkach niedzielnych (punktach katechetycznych), zbliżenie świeckiej oświaty z religijną w szkołach ukraińskich i oświatę w wyższych szkołach duchownych. Na pierwszym poziomie działalność Kościoła katolickiego na Ukrainie w dziedzinie oświaty nie napotyka trudności, natomiast problemy występują na drugim i trzecim poziomie. Są one powiązane z tworzeniem przez Kościoły prywatnych szkół różnych kategorii, z opracowaniem państwowego standardu nauczania teologii, uznaniem przez państwo dyplomów ukończenia tych szkół, zrównania w prawach studentów i wykładowców szkół świeckich i duchowych etc. Dlatego Kościoły katolickie usiłują zmienić daną sytuację poprzez zmianę ustawodawstwa w sferze oświaty, aktywnie współpracują z Publiczną Radą ds. Współpracy z Kościołami i związkami wyznaniowymi przy Ministerstwie Edukacji, Młodzieży i Sportu, a wyznaniowe szkoły duchowne nawiązują współpracę ze świeckimi szkołami wyższymi.

¹³ Więcej zob. w: О. Кирилова, Особливості католицької освіти в Україні, w: eadem, Україна і Ватикан у розвитку вищої освіти і духовності. Збірка статей міжнародної науково-практичної конференції 31 жовтня 2008 р., Одеса, ХГЕУ 2008, s. 80.

ks. Marek Truszczyński

Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika w Ostrołęce

WYKORZYSTANIE PRZEPISÓW ADMINISTRACYJNYCH W WALCE Z KOŚCIOŁEM KATOLICKIM W POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ

Autor wskazuje powody utrudniania w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej rozwoju budownictwa sakralnego Kościoła rzymsko-katolickiego. Prawo zostało podporządkowane ideologii, przez co pozostawało na usługach rządzącej partii, kierującej się nienawiścią do Kościoła katolickiego i w ogóle związków religijnych. Autor używa określenia „zideologizowana nauka”, wskazując na jej zupełne uzależnienie od ideologii, w tym wypadku socjalistycznej i komunistycznej. Prawo, zdaniem Autora, było podstawową barierą w rozwoju terenowej organizacji kościelnej.

Słowa kluczowe: Kościół, budownictwo kościelne, trudności.

ks. Марк Трущинський. Використання адміністративних норм у боротьбі з Католицькою Церквою в Польській Народній Республіці.

Показано причини ускладнення у Польській Народній Республіці розвитку сакрального будівництва Римо-Католицької Церкви. Закони було підпорядковано ідеології, через що вони слугували правлячій партії, що керувалася ненавистю до Римо-Католицької церкви та до релігійних спільнот взагалі. Автор через вживання окреслення «ідеологізована наука» вказує на її цілковиту залежність від ідеології, в даному випадку — соціалістичної і комуністичної. На думку автора, закон був основною перешкодою у розвитку територіальної організації костюлу.

Ключові слова: церква, церковне будівництво, труднощі.

ks. Марк Трущинский. Использование административных норм в борьбе с Католической Церковью в Польской Народной Республике.

Показаны причины осложнения в Польской Народной Республике развития сакрального строительства Римо-Католической Церкви. Законы, подчиненные идеологии служили правящей партии, которая руководствовалась ненавистью к Римо-Католической церкви и к религиозным сообществам вообще. Автор, используя определение «идеологизированная наука», указывает на ее полную зависимость от идеологии, в данном случае — социалистической и коммунистической. По мнению автора, закон был основным барьером в развитии территориальной организации костела.

Ключевые слова: церковь, церковное строительство, трудности.

Marek Trushtchynsky. The Use of Administrative Regulations in Confrontation with Catholic Church in the Polish People's Republic.

The reasons of complication of the development of the sacral building of the Roman Catholic church in the Polish People's Republic has been demonstrated. The political doctrine had a decisive voice in shaping the law, and as a result, it completely served the ruling party. And it, in its turn, was embraced by hatred in relation to the Roman Catholic Church, as well as religious organizations at all. Using the phrase "ideologized science," the author points its absolute dependence from ideology - in this case, socialist and communist. The law was the main administrative building barrier to the development of the territorial organization of the Roman Catholic Church.

Key words: Church, church building, the difficulties.

Wstęp

W okresie realnego socjalizmu w PRL Kościół rzymskokatolicki borykał się z różnymi trudnościami, m.in. w budowaniu nowych świątyń. Biskupi polscy stanęli przed problemem zastosowania prawa budowlanego.

Takimi właśnie, trudnymi i odważnymi działaniami, wstawił swe imię biskup Ignacy Tokarczuk, zmarły w 2012 r. Nie bał się wtedy, kiedy bało się wielu wokół niego, ani nie uciekał przed odpowiedzialnością za swoje czyny, wówczas gdy czyniły to rzesze społeczeństwa. Biskup I. Tokarczuk postanowił stawiać widoczne znaki Kościoła rzymskiego na ziemi, czyli budować kolejne kościoły i kaplice. Wbrew władzy, w opozycji do niej. Z lękiem i strachem, lecz również odwagą w sercu. Cokolwiek by rzec o biskupie I. Tokarczuku, jest on (niewątpliwie) osobą odważną, mającą

swój ukształtowany i uporządkowany światopogląd, cechujący się określonymi wyznacznikami. Biskup pozostał im wierny.

Ukazanie złożoności przenikania się socjalistycznej doktryny i peerelowskiego prawa jest kolejnym istotnym elementem, który należy brać pod uwagę przy ocenianiu, w jaki sposób w okresie realnego socjalizmu „radzono sobie” z Kościołem rzymskokatolickim. Tylko głębokie poznanie (w tym wypadku: doktryny) pozwala na wskazanie wyznaczników, jakimi cechował się ów związek nauki z ideologią, dając w efekcie — zideologizowaną naukę.

Biskup Ignacy Tokarczuk w świetle materiałów operacyjnych Służby Bezpieczeństwa

Biskup I. Tokarczuk był jednym ze znanych polskich hierarchów, którzy wielokrotnie dawali dowody swej patriotycznej i uczciwej postawy moralnej, nawet w sytuacji, w której część jego sądów i osądów w III Rzeczpospolitej odbiega od nurtu wyważenia i bezstronności. Jednakże — nawet pomijając te niektóre słowa arcybiskupa już z okresu wolnej Polski — należy cenić jego niezłomną postawę moralną w czasie PRL. I warto wskazać, jak wielką cenę płacił za swą wierność ideałom.

Biskupowi założono Teczke Ewidencji Operacyjnej (na) Biskupa (TEOB) o numerze 22265, a więc miał on własną teczkę w aparacie „bezpieczeństwa”, notabene tak samo, jak każdy inny duchowny w PRL, ponieważ wszyscy księża w Polsce Ludowej mieli swoje, zakładane obligatoryjnie Teczki Ewidencji Operacyjnej (na) Księdza (TEOK) w „bezpiece”¹. Materiały, które gromadzono w tego typu teczkach, miały przeróżny charakter: od analiz psychologicznych, po opis osobistego życia danego duchownego. Nie był to jednakże wyłącznie „suchy” zbiór informacji, należy raczej postrzegać tego typu akta w kategoriach kształtowania pewnego rodzaju obrazu danej osoby inwigilowanej. Obraz składał się z wielu elementów, które po złożeniu w jedną całość pozwalały na możliwie wierne przybliżenie postawy i postaci „X” dla osób, które tegoż „X” kompletnie nie znały, w żadnym wymiarze.

Stąd właśnie akta „bezpieki” raziły swymi szczegółami z różnych sfer aktywności osób obserwowanych, zarówno związanymi z ich pracą zawodową, jak również z życiem osobistym. Wiadomym jest, iż akta te były bardzo szczegółowe, nieomal kronikarsko relacjonujące dzieje życia setek tysięcy osób, które znajdowały się w zasięgu zainteresowania „bezpieki”².

Charakter meldunków świadczył o tym, w jaki sposób będzie podejmowało się działania wobec figuranta „X”. Po pierwsze, chodziło o weryfikację podejrzeń, bez względu na treść materiałów z teczek zakładanych obligatoryjnie księżom, i określenie zasadności dalszego gromadzenia materiałów. W razie jej potwierdzenia, należało nie tylko rozpocząć zbieranie różnorodnych informacji, lecz także — w zależności od priorytetu działania — przeprowadzić na temat osoby „X” kwerendę w wielu miejscach i źródłach³. Dokonywano konfrontacji, w ramach potrzeb, mniej lub bardziej pośpiesznie, budując obraz danej osoby. Równocześnie, w zależności od sytuacji (ewentualnie: w zależności od działania samego „X”), obierano metody postępowania, jakie miała zastosować Służba Bezpieczeństwa w odniesieniu do swego figuranta. A w tym przypadku arsenał sił i środków był ogromny: od podsłuchów, poprzez prowokacje, osaczenie tajnymi agentami, aż po napady „Nieznanych Sprawców”, areszty, represje i próby werbunku.

Najczęściej, szczególnie przy konieczności dotarcia do środowisk (z różnych powodów) hermetycznych, uciekano się do siatki tajnych współpracowników⁴. Byli oni skuteczni, w zasadzie przenikali wszędzie i mieli jeszcze jedną zaletę: najczęściej posiadali własne „cywilne” kontakty z danym środowiskiem, więc „odpadała” konieczność wprowadzania ich do danego kręgu (często bardzo zaufanego i nieufnego wobec obcych) ludzi. Podobnie było w przypadku bpa Ignacego Tokarczuka, wobec którego — już w

¹ Wywiad z J. Żarynem, Kościół represjonowanych, „Przewodnik Katolicki”, 2005, nr 6. W wywiadzie J. Żaryn stwierdza: „W latach stalinowskich przez więzienia i obozy pracy przewinęło się około tysiąca księży rzymskokatolickich i greckokatolickich. Innych deportowano do Niemiec, a w ramach depolonizacji Kresów Wschodnich wielu księży trafiło w latach 1944-1945 na Daleki Wschód. W latach 60. i 70. w PRL-u tego typu masowe represje nie miały już miejsca, choć w stanie wojennym polityka władz była najbliższa rozwiązaniom z czasów stalinowskich. Na pewno można powiedzieć, że duchowieństwo w porównaniu z innymi stanami czy zawodami przez cały okres komunizmu było relatywnie najbardziej represjonowane. Służba Bezpieczeństwa z naprawdę nielicznymi przerwami stosowała w latach 1947-1989 permanentną inwigilację Kościoła. Zakładano TEOK-i – teczki ewidencji operacyjnej na księdza, TEOB-y – teczki ewidencji operacyjnej na biskupa i TEOP-y – teczki na parafię”.

² Było to możliwe poprzez stworzenie sieci agentów, którzy — rozlokowani w różnych sferach społecznych, na różnych stanowiskach, w wielu instytucjach etc. — byli w stanie przekazywać bardzo szczegółowe informacje, pozwalające na odtworzenie tego, co dana osoba robiła, myślała i chciała uczynić. Więcej na ten temat, zob. M. Jędraszewski, Teczki na Baraniaka, Poznań, 1999, t. 1-2.

³ K. Kaszyński, Teczki, czyli Widma bezpieki: „czarny scenariusz” czerwcowego przewrotu, Warszawa 1992, s. 121-123.

⁴ Teczki Wojtyły, red. C. Wilanowski, Warszawa 2003, s. 87-92.

połowie lat sześćdziesiątych XX w. — zastosowano osaczenie aż 8 współpracownikami „bezpieki”, z czego wszyscy znajdowali się w bezpośrednim i bardzo bliskim otoczeniu hierarchii⁵.

Wykorzystywanie tajnych współpracowników jako sposób na złamanie kapłana

Działania prowadzące do zaszczucia księdza poprzez otoczenie go siecią tajnych agentów prowadził IV Departament MSW w Rzeszowie. Na temat sławetnej „czwórki” przywołany już wcześniej Jan Żaryn pisał:

[...] Departament IV powstał w 1962 roku jako osobny dział w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i od tej pory aż do 1989 r. zajmował się Kościołem. Oczywiście również wcześniej i za czasów MBP i w MSW istniały departamenty oraz w terenie wydziały i sekcje zajmujące się realizacją polityki wyznaniowej partii. W 1973 roku w ramach pionu IV powołano tzw. grupę D, która od 1977 roku będzie się nazywała Wydziałem VI Departamentu IV. Ta jednostka w odróżnieniu od pozostałych wydziałów nie musiała pracować według tego samego schematu biurokratycznego. Dlatego prowadziła pewne gry operacyjne i akcje antykościelne w sposób bardziej samodzielny i wyrafinowany, inaczej mówiąc pozaprawny. Wydział VI stosował cały asortyment represji: od zabójstw — jak w przypadku ks. Jerzego Popiełuszki czy wcześniej ks. Romana Kotlarza — przez środki mniej radykalne, np. próbę podpalenia samochodu ks. kard. Henryka Gulbinowicza czy przebijanie opon samochodów biskupów, aż do nieustających prowokacji i preparowania fałszywek, jak w przypadku Jana Pawła II czy Prymasa Stefana kard. Wyszyńskiego; posługiwano się plotką, np. oskarżając i insynuując ukraińskie pochodzenie ordynariusza przemyskiego, co miało stawiać pod znakiem zapytania jego polskość. Przykładowo w stosunku do księdza Adolfa Chojnackiego rozpuszczano — z powodu jego imienia — nieprawdziwe informacje, że jego rodzina była zwolennikiem Hitlera. Wydział VI celował zresztą w bardzo prymitywnych i obrzydliwych działaniach jak np. włączanie się w szeregi Warszawskiej Pieszej Pielgrzymki, po to, by podrzucać tam materiały pornograficzne, zanieczyszczać śpiwory, przebijać opony towarzyszących peregrynacji samochodów czy wsypywać różne środki do napojów i posiłków, aby wywołać permanentną biegunkę.

Trudno jest się nie zgodzić z jego oceną sytuacji, gdyż — faktycznie — Departament IV MSW, a szczególnie już „Grupa D”⁶, były wyjątkowo agresywnym instrumentem represjonowania i tłamszenia duchownych, czasami posuwającym się do zabójstw⁷.

Kuria przemyska była pod stałą obserwacją agentów „bezpieki”, którzy usiłowali stosować względem biskupa Tokarczuka zróżnicowane działania operacyjne. Nie chodziło już wyłącznie o tajnych agentów, lecz także o szerszą dywersyjną aktywność, w ramach niszczenia całej kurii przemyskiej⁸. Przykładowo, bardzo szkodliwym był agent, który działał w ramach „bezpieki” od lat pięćdziesiątych XX w., korzystając z szerokich możliwości docierania do ścisłego gremium zarządzania diecezją, ponieważ był znanym wykładowcą przemyskiego seminarium⁹.

Ideologizacja prawa administracyjnego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

W latach siedemdziesiątych XX w. najsilniej tępiono poczynania biskupa Tokarczuka w ramach przyjętych po reformie¹⁰ nowych wytycznych co do postawy wobec Kościoła rzymskokatolickiego, które miały na celu znaczne ograniczanie jego aktywności w ramach diecezji (tu: przemyskiej). Zasadniczym polem działania władzy były zaś (przynajmniej w tym obszarze) wszystkie poczynania zmierzające

⁵ Fakt ten obala pewien mit, wedle którego kler rzymskokatolicki nie donosił sam na siebie ani na innych; otóż, księża rzymskokatolicki donosili i byli agentami Służby Bezpieczeństwa, czasami bardzo wysoko uplasowanymi w kościelnej hierarchii. Obecnie część historyków jest skłonnych pomniejszać ten problem zgodnie z duchem quasi-komisji kościelnej „Pamięć i Troska”, lecz fakty przeczą procedurom wybielania postaw księży.

⁶ Grupa „D”, czyli Wydział VI Departamentu IV MSW, w: Teczki Wojtyły, s. 93.

⁷ Vide, działania Grupy „D”, która posługując się „Nieznanyimi Sprawcami”, mordowała księży, m.in. Tadeusza Suchowolca, Franciszka Błachnickiego i Jerzego Popiełuszkę.

⁸ Z uwagi na to, że biskup Ignacy Tokarczuk uznawany był za ważną postać w panteonie przeciwników władzy ludowej, osoby w pewien sposób z nim związane (kurialiści etc.) także były pod znacznie większą obserwacją „bezpieki”. A zatem władza partyjna postanowiła niszczyć nie tylko samego biskupa, lecz także jego otoczenie.

⁹ Tajni agenci uplasowani w strukturach kościelnych byli o tyle bardziej niebezpieczni od osób świeckich „z zewnątrz”, iż siłą rzeczy posiadali oni dostęp do znacznie większej liczby miejsc oraz osób, które byłyby trudne do osiągnięcia dla osób „cywilnych”, czyli świeckich. Bardzo liczni agenci w łonie Kościoła rzymskokatolickiego stanowili ogromne zagrożenie.

¹⁰ W roku 1975 odbyła się administracyjna reforma Służby Bezpieczeństwa, która była efektem ogólnej reformy w PRL w 1970 r. W omawianym przypadku rzeszowska Służba Bezpieczeństwa, która do tej pory zajmowała się biskupem Tokarczukiem, miała odtąd cztery podległe jednostki terytorialne: Krosno, Rzeszów, Przemyśl i Tarnobrzeg.

do ograniczenia budownictwa sakralnego, a biskup I. Tokarczuk wstąpił się jako niezłomny obrońca i krzewiciel wiary rzymskokatolickiej, jak również jako budowniczy kościołów wbrew władzom¹¹ i wbrew doktrynie władzy administracyjnej¹², wielbionej np. przez naukowców o takim uznanym i dużym dorobku, jak Jerzy Starościek, który wielokrotnie formułował zdecydowane poglądy nie tylko na temat samej istoty prawa administracyjnego, lecz także odnośnie do jego związków z ideologią socjalistyczną¹³. Zresztą, naukowiec ten nie był w żadnym stopniu odosobniony w swych poglądach. Został wspomniany, ponieważ jego przykład jest dość dobrą egzemplifikacją pewnego sposobu myślenia, który łączył w sobie trzy pierwiastki: doktrynę prawną (tu: prawa administracyjnego), ideologię polityczną (np.: prace poświęcone radom narodowym) oraz ideologię stricte socjalistyczną w ujęciu teoretycznej wyższości prawa stanowionego w socjalizmie nad kapitalistycznym (vide: prace poświęcone porównaniom systemu prawa administracyjnego w krajach socjalistycznych). Wszystkie z tych elementów, łączone w całość, dawały konglomerat w postaci zideologizowanego prawa, które było egzekwowane z powodów podobnie ideologicznych jak jego podstawy¹⁴.

Jerzy Starościek w swych pracach teoretycznych łączył zagadnienia związane bezpośrednio z prawem administracyjnym z — szeroko pojmowanym — ustrojem organów decyzyjnych w PRL. Jak zostało wskazane wcześniej, fakt ten jest o tyle istotny w ocenianiu ówczesnej polityki władz Polski Ludowej wobec Kościoła rzymskokatolickiego, w aspekcie przestrzegania rygorów prawa budowlanego (administracyjnego), że Jerzy Starościek jest jednym z przedstawicieli socjalistycznej dogmatyki prawniczej, który kształtował praktyczną formę przepisów, a więc także ich egzekucji. Było to szczególnie istotne w odniesieniu do wyroków sądów administracyjnych, które (podobnie jak i cała doktryna)

¹¹ Najczęściej bez pozwolenia lub przy negatywnej decyzji, co w zasadzie w obu przypadkach oznaczało ten sam stan faktyczny, tj. postawienie budowli sakralnej bez wymaganego pozwolenia budowlanego. Oczywiście jest, iż uzyskanie takowych zgód i pozwoleń budowlanych nie było w ogóle sprawą łatwą i szybką, zaś Kościół rzymskokatolicki miał z tym długim i niełatwym procesem jeszcze więcej (obiektywnych) trudności o charakterze administracyjnym i organizacyjnym. Władza państwowa robiła przeciw wszystko, by Kościół rzymskokatolicki nie mógł stawiać sakralnych budowli, więc w tym celu piętrzone problemy i trudności. W sytuacji, w której nie było już żadnych obiektywnych powodów merytorycznych do odmowy, odmawiano np. wobec czynników niezwiązanych z prawem budowlanym, czyli przykładowo wobec negatywnej opinii Urzędu ds. Wyznań.

¹² Z. Niewiadomski et al., Zarządzanie gospodarką narodową, Lublin 1978; Z. Niewiadomski, Zakres i formy oddziaływania wojewody na jednostki gospodarki narodowej zarządzane centralnie, Lublin 1980; Z. Niewiadomski et al., Podstawowe regulacje prawne z zakresu administracyjnego prawa gospodarczego, Lublin 1980; iidem, Zagadnienia teorii organizacji i kierownictwa, Lublin 1981; iidem, Podstawowe jednostki gospodarujące, Lublin 1984, s. 53-55.

¹³ J. Starościek, Administracyjny ustrój Polski, Warszawa 1947; tegoż autora: Swobodne uznanie władz administracyjnych, Warszawa 1948; System organizacyjny administracji polskiej: nauka administracji i prawo administracyjne, Warszawa 1949; Nauka administracji i prawo administracyjne: wybrane zagadnienia ogólne w wypisach i opracowaniach, Warszawa 1950; Świadczenia w naturze w Polsce Ludowej: szarwarki, Warszawa 1950; Administracja stosunków pracy, administracja budownictwa, administracja komunikacji i łączności, Warszawa 1957; Polskie prawo administracyjne: część szczegółowa. Administracja stosunków kulturalnych, administracja zdrowia i opieki społecznej, administracja gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, Warszawa 1957; Administracja stosunków kulturalnych, administracja zdrowia i opieki społecznej, administracja gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, Warszawa 1957; Prawne formy działania administracji, Warszawa 1957; Administracja przemysłu, administracja handlu, prawo górnicze, Warszawa 1958; Prawo administracyjne w zarysie, Warszawa 1959; Na marginesie projektu kodeksu postępowania administracyjnego, Warszawa 1959; Decentralizacja administracji, Warszawa 1960; Sprawa samorządu w państwie socjalistycznym, Warszawa 1961; Nowe elementy systemu kontroli administracji, Warszawa 1961; Organizacja i praca rad narodowych, red. J. Starościek, Warszawa 1953; J. Starościek et al., Podstawowe zagadnienia postępowania administracyjnego, Warszawa 1955; iidem, Polskie prawo administracyjne: część szczegółowa. Administracja stosunków kulturalnych, administracja zdrowia i opieki społecznej, administracja gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, Warszawa 1957, t. 1; iidem, Kodeks postępowania administracyjnego: komentarz, teksty, wzory i formularze, Warszawa 1961.

¹⁴ J. Starościek, Prawo administracyjne, Warszawa 1963; tegoż autora: Uwagi o zmianach w ustawie o radach narodowych, Warszawa 1964; Elementy nauki administracji, Warszawa 1964; Kodeks postępowania administracyjnego: komentarz, Warszawa 1965; Zarys nauki administracji, Warszawa 1966; Rady narodowe: przepisy o organizacji i działalności, Warszawa 1966; Refleksje o rozwoju nauki prawa administracyjnego w ZSRR, Warszawa 1967; Studia z teorii prawa administracyjnego, Wrocław 1967; Prawo administracyjne, Warszawa 1969; Funkcjonowanie administracji w świetle orzecznictwa, t. 2, Warszawa 1969; Rady narodowe: ustrój i działalność, Warszawa 1971; Kontrola praworządności działania organów administracji, Warszawa 1971; Zagadnienia przemian administracji państwa socjalistycznego, Warszawa 1971; Naukowe podstawy administracji państwowej w ZSRR, Warszawa 1971; Problemy współczesnej administracji, Warszawa 1972; Stan polskiej nauki prawa administracyjnego w latach 1964-1970 i perspektywy rozwoju, Warszawa 1972; Podstawy prawne działania administracji: źródła prawa administracyjnego, Warszawa 1973; Metoda porównawcza w nauce prawa administracyjnego, Warszawa 1974; Administracja: zagadnienia teorii i praktyki, Warszawa 1974; Ustawa o radach narodowych i niektóre ważniejsze przepisy, red. J. Starościek, Warszawa 1963; Rady i administracja terenowa socjalistycznych państw europejskich, red. J. Starościek, Warszawa 1965; Zagadnienia rozwoju prawa administracyjnego w PRL, red. J. Starościek, Warszawa 1965; Funkcjonowanie administracji w świetle orzecznictwa, red. J. Starościek, t. 1, Warszawa 1967; Instytucje prawa administracyjnego europejskich państw socjalistycznych, red. J. Starościek, t. 1, Warszawa 1971; Instytucje prawa administracyjnego europejskich państw socjalistycznych, red. J. Starościek, t. 2, Warszawa 1971; Funkcjonowanie administracji w świetle orzecznictwa, red. J. Starościek, t. 3, Warszawa 1972; J. Starościek et al., Ustawodawstwo o postępowaniu administracyjnym europejskich krajów socjalistycznych, Warszawa 1974; iidem, Funkcjonowanie administracji w świetle orzecznictwa, t. 4, Warszawa 1974.

kierowały się wyłącznie wskazaniem politycznymi oraz ideologicznymi, wedle których należało niszczyć oraz tępić wszelkimi środkami¹⁵ organizacje religijne, ze szczególnym uwzględnieniem Kościoła rzymskokatolickiego. Oczywiście, istnieli przedstawiciele literatury przedmiotu, którzy nie tylko sankcjonowali taki stan rzeczy, lecz także wskazywali na jego istotność i prawidłowość — w aspekcie wierności i słuszności samej doktryny prawnej. Przykładem mogą być prace abpa Romualda Wyrzykowskiego¹⁶, czy też Piotra Szreniawskiego¹⁷.

Stosowanie przepisów prawa budowlanego na poziomie Rad Narodowych

Istniejąca w PRL doktryna prawa administracyjnego nie tylko łączyła sens prawnych przepisów z „odpowiednią” ideologią¹⁸, lecz także z systematyką oraz znaczeniem poszczególnych organów administracyjnych Polski Ludowej; w przypadku spraw budowlanych, a więc najbardziej newralgicznych, jeśli chodzi o bpa I. Tokarczuka, chodziło np. o znaczenie rad narodowych¹⁹. To właśnie rady narodowe²⁰ były najczęściej pierwszym ogniwem²¹, które negowało konieczność budownictwa sakralnego, aktywnie przeciwdziałając polityce Kościoła rzymskokatolickiego w tym aspekcie.

Służba Bezpieczeństwa nie tylko zbierała informacje o „Tokarczuku — wrogu ludu”, lecz także „Tokarczuku — budowniczym kościołów bez pozwolenia”, zaś po zgromadzeniu odpowiedniego materiału badawczego i pogładowego prowadzono wieloletnie działania operacyjne o różnym charakterze. W aspekcie budowy kościołów tworzono dwuelementowe działania, stosowane na samym początku²²: po pierwsze, dzięki uzyskanym informacjom zawiadamiano stosowne urzędy o nielegalności budów, po drugie zaś, wdrażano politykę wyprzedzenia, tzn. usiłowano zapobiec postawieniu budowli sakralnej, zanim do niego przystępowano. W taki sposób interpretowano prawo administracyjne i jego rolę, zresztą zgodnie ze sposobem ideologizacji prawa administracyjnego, jaki funkcjonował w innych krajach demokracji i był uznawany za słuszny także przez „liberalnych fachowców partyjnych”, w rodzaju prof. Janusza Łętowskiego²³.

¹⁵ W tym przypadku chodziło o środki prawne, lecz wiadomym jest, że wobec Kościoła rzymskokatolickiego stosowano rozliczne mechanizmy, niemające niczego wspólnego z jakimkolwiek praworządnym porządkiem.

¹⁶ M. Wyrzykowski, *Sądowa kontrola decyzji administracyjnych w państwie socjalistycznym*, Warszawa 1974; tegoż autora: *Sądowa kontrola decyzji administracyjnych w państwie socjalistycznym*, Warszawa 1978; *Sądownictwo administracyjne w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1983; *Pojęcie interesu społecznego w prawie administracyjnym*, Warszawa 1986; *Zbiór studiów z zakresu nauk administracyjnych*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 1978.

¹⁷ J. Szreniawski, *Kształtowanie się funkcji prezydium rady narodowej*, Warszawa 1972; tegoż autora: *Wprowadzenie do zagadnień polityki administracyjnej*, Warszawa 1978; *Rady narodowe i terenowe organy administracji państwowej*, Lublin 1986; J. Szreniawski et al., *Zarządzanie gospodarką narodową*, Warszawa 1974; *iidem*, *Koordinacja terenowa w systemie organizacji funkcjonowania organów władzy i administracji państwowej w PRL*, Lublin 1980; *iidem*, *Podstawowe regulacje prawne z zakresu administracyjnego prawa gospodarczego*, Warszawa 1980; *iidem*, *Zagadnienia teorii organizacji i kierownictwa*, Lublin 1981; *iidem*, *Podstawowe jednostki gospodarujące*, Warszawa 1984.

¹⁸ W szerszym sensie, np. z postępującą laicyzacją oraz ogólnym i administracyjnym forsowaniem ateizmu w społeczeństwie, przeciwko czemu bp Tokarczuk bardzo mocno protestował.

¹⁹ E. Rączka, *Zarys zmian podziału administracyjnego od wyzwolenia Polski*, Warszawa 1970; tegoż autora: *Rady narodowe*, Warszawa 1979; *Informator działacza rady narodowej*, Warszawa 1978.

²⁰ T. Bocheński, *Gromadzkie rady narodowe: zadania i organizacja pracy*, Warszawa 1955; tegoż autora: *Organizacja i działalność rad narodowych: wybór przepisów dla pracowników i działaczy rad narodowych*, Warszawa 1966; *Wybrane przepisy prawne z zakresu właściwości rad narodowych i ich organów*, Warszawa 1967; T. Bocheński et al., *Rady narodowe: ustrój i działalność. Teksty i wyjaśnienia*, Warszawa 1971; *iidem*, *Rady narodowe i terenowe organy administracji państwowej*, Warszawa 1974.

²¹ Z. Leoński, *Kierownicza rola rad w terenie a tzw. jednostki nie podporządkowane radom*, Warszawa 1963; tegoż autora: *Rady narodowe: zasady organizacji i funkcjonowania*, Warszawa 1965; *Nauka administracji*, Warszawa 1970; *Ustrój administracji europejskich państw socjalistycznych*, Warszawa 1973; *Ewolucja rad narodowych w Polsce Ludowej*, Poznań 1974; *Gminne rady narodowe i ich organy w Niemieckiej Republice Demokratycznej i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Poznań 1975; *Nowa struktura i nowe zadania rad narodowych i terenowych organów administracji państwowej*, Warszawa 1976; *Rady narodowe i terenowe organy administracji po reformach: praca zbiorowa*, Poznań 1976; *Komentarz do ustawy o radach narodowych*, Warszawa 1980; *Zarys prawa administracyjnego*, Warszawa 1985; *Wojewódzka Rada Narodowa w Poznaniu – Poznańskie w 40-lecie Polski Ludowej: zbiór studiów*, Poznań 1987; *System organizacji i funkcjonowania terenowych organów przedstawicielskich i organów administracji państwowej PRL: rady narodowe, samorząd mieszkańców miast i wsi, terenowe organy administracji państwowej*, Warszawa 1989; *Organizacja systemu rad narodowych*, Poznań 1989; Z. Leoński et al., *Zagadnienia ogólne orzecznictwa karno-administracyjnego w PRL*, Poznań 1970.

²² Chodzi tutaj o działania, które nie stanowiły rozwiniętej gry operacyjnej wobec danej osoby, a jedynie koncentrowały się na tzw. zabezpieczeniu danego zagadnienia/odcinka.

²³ J. Łętowski, *Sądy powszechne i praworządność w administracji*, Warszawa 1967; tegoż autora: *Polecenie służbowe w administracji*, Warszawa 1972; *System prawa administracyjnego*, Warszawa 1978; *Problemy radzieckiego prawa administracyjnego: zbiór studiów*, Warszawa 1980; *Prawo administracyjne i funkcjonowanie aparatu państwowego Polski i NRD*, Warszawa 1981; *Pracownicy administracji w PRL*, Warszawa 1984; *Administracja, prawo, orzecznictwo sądowe*, Warszawa 1985; *Funkcjonowanie administracji w świetle orzecznictwa*, red. J. Łętowski, Warszawa-Wrocław 1967; J. Łętowski et al., *Odpowiedzialność pracownika administracji*, Warszawa 1978; *idem*, *Kontrola administracji w państwach socjalistycznych*, Warszawa 1983.

W ramach tej profilaktyki stosowano całą paletę środków personalnie uderzających w osoby świeckie związane z budową danego kościoła, lecz przede wszystkim w kler i hierarchów, będących w nią zaangażowanych. Dla władzy partyjnej oczywistym było, że budowle sakralne nie mogą przecież powstawać w oderwaniu od kleru tzw. dołowego, a z kolei księża diecezjalni nie mogli w tym względzie działać obok lub wbrew zaleceniom hierarchii diecezji, czyli także wbrew biskupowi ordynariuszowi.

Stąd właśnie PZPR utrzymywał swoistą współodpowiedzialność²⁴ kurii przemyskiej za wszystkie próby oraz dokonania nielegalnej zabudowy kościelnej, jaka powstawała na terenie wzmiankowanej diecezji. W sytuacji, w której zawodziły „zwykłe” środki nacisku²⁵ resortu „bezpieczeństwa”, wszczynano procedury specjalistyczne, obliczone na wywarcie znacznie silniejszego oraz trwalszego skutku na „X”. Przykładem takich działań, które miały na celu zatrzymanie sakralnego budownictwa Kościoła rzymskokatolickiego w przemyskiej diecezji, była aktywność „nieznanych sprawców”²⁶, polegająca na podpalaniu budowli kościelnych, tak kaplic, jak i samych kościołów. Zdarzenia te trwały od końca dekady Władysława Gomułki aż do końca dekady gierkowskiej²⁷. W taki właśnie — cokolwiek praktyczny — sposób przejawiały się teorie oraz idee „łączności władzy z ludem”, postulowane oraz stwierdzone — na przykładzie „bezpieki” oraz rad narodowych — choćby w pracach prof. Edwarda i Ewy Ury²⁸.

Działania Służby Bezpieczeństwa jako wsparcie dla postępowania administracyjnego

Wspomniany już wieloletni okres podpażeń, mimo zmieniania się kierownictwa partii w Polsce Ludowej, wskazuje na ogromną determinację, jaką odznaczali się funkcjonariusze „bezpieki”; pomimo różnych ekip trzymających ster w PZPR, czy też w PRL, akurat polityka antykościelna nie zmieniała się ani na jotę: owszem, duża zmiana rodzajowa nastąpiła między stalinizmem a epoką W. Gomułki²⁹, lecz następnie w zasadzie sankcjonowano i wygładzano już istniejący stan rzeczy. Powstanie MSW, na fali „odwilży”, spowodowało samoistne ukształtowanie się pewnego schematu działań wobec Kościoła rzymskokatolickiego i na te zastałe struktury działania nie miały wpływu żadne zmiany partyjne ani polityczne. Owszem, wytyczano nowe kierunki oraz szlaki relacji państwo — Kościół rzymskokatolicki, lecz nie oznaczało to faktycznego zmieniania używanych metod i środków. Ponieważ nie było już od dawna stalinizmu, zaś MSW pewne taktyki i sposoby działań wdrożyło w krwiobieg życia społecznego, toteż oczywistym było, że zmiany w podejściu do Kościoła rzymskokatolickiego nie zostaną szybko wprowadzone w polityce „bezpieki”³⁰. Nawet jeśli sprawa represji oraz niszczenia Kościoła rzymskokatolickiego nie była już przedmiotem tak wielkiej politycznej wagi, jak miało to miejsce w czasach rządów ekipy B. Bieruta, to jednakże nadal rygorystycznie i z pełnym przekonaniem lansowano koncepcję zwalczania organizacji rzymskokatolickiej różnymi metodami. W latach kolejnych, kiedy już nastąpiły rządy generała Wojciecha Jaruzelskiego, ów aparat represji na powrót nabrał cech stalinowskich³¹.

Służba Bezpieczeństwa usiłowała także wpłynąć na treść kazań, jakie głosił bp I. Tokarczuk. Aby tego dokonać, skrzętnie zbierano i archiwizowano wszystkie jego wypowiedzi (oficjalne

²⁴ Zasada uznawania wszystkich szczebli władzy kościelnej za współodpowiedzialne za dane działanie było charakterystyczną cechą postrzegania Kościoła rzymskokatolickiego przez władze partyjne już od końca wojny. Jedyne rozróżnienie w ramach struktur kleru dotyczyło tego, czy księża są „postępowi” (lojalni oraz serwilistyczni wobec władzy), czy też obstają przy pozycjach określanych w ideologii partyjnej jako antysystemowe, antyustrojowe oraz antypaństwowe — klasyfikujące się do określenia w ramach „wrogów ludu i klasy robotniczej”.

²⁵ Np. rozmowy ostrzegawcze, administracyjne kary, aresztowania etc.

²⁶ Czyli funkcjonariuszy MSW.

²⁷ Dokładniej: wspomniana fala podpażeń przetoczyła się przez diecezję przemyską w latach 1968-1978.

²⁸ E. Ura, Współdziałanie Milicji Obywatelskiej z radami narodowymi, Warszawa 1973; tegoż autora: Milicja Obywatelska w PRL: pozycja prawna i zakres działania, Warszawa 1974; Organy bezpieczeństwa i porządku publicznego europejskich państw socjalistycznych, Warszawa 1980; Rady narodowe, administracja, samorząd: podstawowe zagadnienia, Warszawa 1986; Prawne zagadnienia bezpieczeństwa państwa, Warszawa 1988.

²⁹ Zerwano z kurczowym trzymaniem się „wzorców radzieckich”, których notabene i tak nigdy nie wprowadzono do końca, nawet w czasach najbardziej zajadłej walki bierutowskiej.

³⁰ Tym bardziej iż grupa „D” powstała na tym terenie dopiero w roku 1973, więc w wiele lat po założeniu nie tylko samego MSW, lecz także nawet Departamentu IV.

³¹ Trudno jest określić to w inny sposób, skoro w czasach rządów generała Jaruzelskiego ginęli księża w ramach ataków „Nieznanych Sprawców”, przy czym metodologia używania takich „nieznanych” wykonawców aktów terrorystycznych była szeroko stosowana w całym PRL.

i nieoficjalne)³², ze szczególnym naciskiem na te, które „godziły w zasadnicze cechy ustroju”, tj. piętnowały politykę narzucanego ateizmu i laicyzacji, negowały działania partyjne zmierzające do niszczenia religii i instytucji oraz organizacji religijnych (ze szczególnym uwzględnieniem Kościoła rzymskokatolickiego), jak również podważały zasadność innych działań partyjnych mających na celu ograniczenie wolności światopoglądowej³³ etc.

Niekorzystna interpretacja istniejących przepisów w odniesieniu do budownictwa sakralnego
Zasadniczy element praktycznego działania bpa I. Tokarczuka, które było odczytywane przez władze jako zachowanie antypaństwowe, stanowiło wspieranie przez hierarchę budownictwa sakralnego w sensie ogólnym, ze szczególnym uwzględnieniem stawiania kościołów i kaplic bez zezwoleń³⁴. Polityka władz partyjnych oscylowała wokół zakazywania podobnych praktyk³⁵ na różne sposoby: najpierw administracyjnie, następnie zaś prewencyjnie — personalnie, zaś trzecim „etapem” były działania Służby Bezpieczeństwa.

Oczywistym przy tym jest, iż prawodawstwo (także w odniesieniu do przepisów prawa administracyjnego, w tym konkretnym przypadku, spraw budownictwa) było ściśle podporządkowane wytycznym politycznym, jak również ideologicznym. Dość dobrym przykładem takiego „zespolenia” ideologicznego prawodawstwa i idei socjalizmu mogą być prace Anatolija Aleksandrowicza Sobczaka³⁶. Może on być stawiany za przykład autora, który w swych ideach oraz pracach poddał wartości merytoryczne oraz naukowe swej badawczej dyscypliny całkowitej dominacji pierwiastków ideologicznych, politycznych i historycznych; rzecz jasna istniejących w ścisłej korelacji wobec socjalizmu. Bp I. Tokarczuk protestował wielokrotnie wobec takiego „politycznego” traktowania życia społecznego, to znaczy wobec przenikania tkanki społecznej przez socjalistyczną ideologię, wedle której kolejne sfery życia miały być kształtowane i której miały też być podporządkowywane. Biskup I. Tokarczuk rozumiał, iż poszerzanie zakresu ingerencji ideologii w kolejne aspekty życia społeczno-politycznego oraz gospodarczego oznacza (nasilające się) podporządkowywanie tych obszarów wytycznym politycznym i ideologicznym. Kościół rzymskokatolicki nigdy nie dawał na to zgody i w czasach PRL stał na stanowisku (zdecydowanie) wolnościowym. Wyjątek stanowili jedynie liczni agenci Służby Bezpieczeństwa w jego łonie, jak również wszelkiej maści odszczepieńcy, w rodzaju „księży — patriotów”, którzy z pełnym przekonaniem popierali politykę władz, choćby była ona najbardziej nienawistna, represyjna, czy też antyreligijna.

Sprzeciw biskupa Ignacego Tokarczuka wobec ograniczania budownictwa sakralnego

Większość autorów socjalistycznej literatury przedmiotu łączyło idee wskazujące „słuszny” kierunek budowlanego rozwoju Polski Ludowej, jak również tworzyło prace poświęcone przeróżnym ideologicznym aspektom rzeczywistości PRL, czy też przeszłości socjalizmu. Najwidoczniej wychodzili oni z założenia, iż metodologia łączenia w sobie pierwiastków doktryny nauki (np. prawa administracyjnego) z ideologią polityczną oraz partyjną jest elementem nieodłącznym tworzeniu uregulowań prawnych w krajach demoludów.

³² Ich źródło było rozmaite; zarówno chodziło o efekt pracy tajnych agentów, którzy przekazywali treść prywatnych rozmów, jak również np. relacje i nagrania z kazań głoszonych przez księdza.

³³ Paradoksalnie, takie słowa stanowiły dla władzy ludowej jeden z koronnych, „dyżurnych” argumentów przeciwko Kościołowi rzymskokatolickiemu, gdyż kościelne nawoływanie do szanowania wolności religijnej oraz wyhamowania i zaniechania przymusowej ateizacji i laicyzacji społeczeństwa odczytywane i traktowane były jako narzucanie „woli religijnej”, jak również czynienie zamachu na światopoglądową wolność PRL.

³⁴ J. Słoniński, *Inwestycje budowlane: organizacja i podstawy prawne*, Warszawa 1978.

³⁵ W. Szwajder, *Lokalizacja i terenowa koordynacja inwestycji*, Warszawa 1982.

³⁶ K. Sobczak et al., *Polskie prawo administracyjne*, Warszawa 1961; *Koordinacja gospodarcza: studium administracyjno-prawne*, red. K. Sobczak, Warszawa 1971; K. Sobczak, *Z problemów prawnych form działania administracji gospodarczej: materiały z posiedzenia naukowego zorganizowanego przez Instytut Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach oraz Śląski Instytut Naukowy, Katowice, 12 kwietnia 1969 r.*, Katowice 1971; tegoż autora: *Postęp naukowo-techniczny: studium z prawa administracyjnego*, Warszawa 1974; *Problemy metodologiczne nauki prawa administracyjnego: przedmiot, metody badawcze i kooperacja interdyscyplinarna*, Warszawa 1976; *Zagadnienia terytorialnej organizacji Polski*, Warszawa 1977; *Aktualne problemy organizacji i funkcjonowania administracji: synteza z badań wykonywanych w ramach Problemu MR III/7 – zespół: grupa tematyczna 10 „Rozwój instytucji prawnych zarządzania systemami administracyjnymi i gospodarczymi”*, Warszawa 1983; *Samodzielność przedsiębiorstwa w świetle prawa*, Lublin 1983; *Instrumenty prawne zarządzania*, Warszawa 1986; *Ustrój rad narodowych i administracji terenowej*, red. K. Sobczak, t. 1, Warszawa 1983; *Ustrój rad narodowych i administracji terenowej*, red. K. Sobczak, t. 2, Warszawa 1984; *Prawne problemy funkcjonowania władzy lokalnej i samorządu terytorialnego: synteza wyników badań w zakresie nadzoru i planowania*, red. K. Sobczak, Warszawa 1987; *Strategia zmian systemu lokalnego*, red. K. Sobczak, Warszawa 1988.

Jak już zostało wskazane, Kościół rzymskokatolicki (w tym także bp I. Tokarczuk) bardzo silnie piętnował wszelkie przejawy „upolityczniania” kolejnych obszarów polskiego życia społecznego oraz gospodarczego. Jednakże tworzone podówczas prace teoretyczne z zakresu prawa jasno wskazywały, iż to, co było piętnowane i wytykane przez Kościół rzymskokatolicki, znajdowało posłuch u władz, czy też w samej nauce polskiej. Przykładem mogą być choćby opracowania autorstwa Lucjana Bara³⁷, a także innych naukowców, np. pokroju Zbigniewa Rybickiego³⁸.

Autorzy ci odnosili się do substancji prawnej niczym do konglomeratu określonych cech doktryny, jak również politycznej ideologii socjalizmu. Kolejnym przykładem takiego traktowania prawa (na przykładzie prawa administracyjnego) mogą być prace tworzone przez Jana Służewskiego³⁹. L. Bar, Z. Rybicki, czy też J. Służewski to jedynie nieliczne przykłady postępującego ideologizowania nauk prawnych w okresie PRL; a przecież były to osoby szalenie znane i uznane jako mentorzy polskiej szkoły prawa budowlanego. Fakt, że nader jasno identyfikowali się oni z socjalistyczną doktryną i że tworzyli na ten temat wyjątkowo zaangażowane opracowania naukowe, stanowi najlepszy dowód na poparcie tezy o tym, iż naukowa i przedmiotowa literatura tamtego okresu była zdominowana przez partyjną i państwową ideologię⁴⁰, stąd też trudno jest dziwić się temu, że biskup I. Tokarczuk (budujący kościoły i kaplice także bez zezwolenia władz) traktowany był nieomal niczym wróg publiczny.

Najczęstszym środkiem administracyjnym było piętrzenie trudności w otrzymaniu stosownych pozwoleń⁴¹, zaś w sytuacji, w której wyczerpana została droga administracyjna⁴², usiłowano zablokować tego typu budowy poprzez negatywne decyzje gremiów, które nie miały bezpośredniego związku z prawnym aspektem uzyskiwania budowlanych pozwoleń⁴³. Najczęściej odwoływano się do opinii Urzędu do Spraw Wyznań, który (wręcz machinalnie) był zawsze negatywnie ustosunkowany do jakichkolwiek wniosków strony rzymskokatolickiej w sprawie stawiania budownictwa sakralnego. Dokumentacja tamtych lat wskazuje, iż powody odmowy bywały kuriozalne⁴⁴, niemniej jednak

³⁷ L. Bar et al., Informator budowlany techniczno-prawny, Warszawa 1955; iidem, Mała encyklopedia prawa, Warszawa 1959; L. Bar, Położenie prawne przedsiębiorstwa państwowego w sferze prawa administracyjnego: z badań nad pozycją przedsiębiorstwa państwowego w PRL: studium wstępne, Warszawa 1968; tegoż autora: Kodeks budowlany: przepisy i objaśnienia, Warszawa 1978; L. Bar et al., Rola rad narodowych w zarządzaniu gospodarką narodową, Warszawa 1966—1968; Problemy praworządności w działaniu administracji państwowej: materiały konferencji naukowej Komitetu Nauk Prawnych PAN, Warszawa, 21-22 maja 1979 r., Warszawa 1980; Instytucje prawne w gospodarce narodowej: studia prawne, Warszawa 1981; Instytucje prawne w reformowanej gospodarce narodowej: studia prawne, Warszawa 1989; Studia z dziedziny prawa administracyjnego: prace ofiarowane z okazji 80. rocznicy urodzin Profesora Maurycyego Jaroszyńskiego, Członka Rzeczywistego Polskiej Akademii Nauk, Przewodniczącego Rady Naukowej Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, red. L. Bar, Warszawa 1971; Grupowanie przedsiębiorstw państwowych: zagadnienia prawne: prace z zakresu studiów nad problematyką prawną zarządzania gospodarką narodową, red. L. Bar, Warszawa 1974.

³⁸ Z. Rybicki, Wypisy do prawa administracyjnego: część ogólna, t. 1, Warszawa 1952; tegoż autora: Wypisy do prawa administracyjnego. Postępowanie administracyjne, t. 2, Warszawa 1953; Wypisy do prawa administracyjnego, t. 3, Warszawa 1953; Pozwolenie wodno-prawne w systemie gospodarki planowej PRL, Warszawa 1954; Rady Delegatów Robotniczych w Polsce 1918-1919, Warszawa 1962; Szkice o samorządzie robotniczym, Warszawa 1962; Administracja stosunków gospodarczych P. R. L., Warszawa 1963; Zarządzanie gospodarką narodową w PRL: zagadnienia administracyjno-prawne, Warszawa 1963; Działalność i organizacja rad narodowych w PRL, Warszawa 1965; Administracyjno-prawne zagadnienia gospodarki planowej, Warszawa 1966; Rola rad narodowych w zarządzaniu gospodarką narodową, Wrocław 1968; Zarządzanie gospodarką socjalistyczną na etapie przekształceń ustrojowych: zagadnienia administracyjno-prawne, Warszawa 1969; Podstawy socjalistycznej państwowości, Warszawa 1970; System rad narodowych w PRL, Warszawa 1971; Administracja – rok 1999 – zbiór szkiców, Warszawa 1974; Administracja gospodarcza europejskich krajów RWPG, Warszawa 1975; Zagadnienia terytorialnej organizacji Polski, Warszawa 1977; Administracja gospodarcza w PRL, Warszawa 1980; Z. Rybicki et al., Organizacja i praca rad narodowych, Warszawa 1953; iidem, Przepisy karno-administracyjne: teksty i komentarze, Warszawa 1954; iidem, Samorząd robotniczy: zagadnienia prawne, Warszawa 1962; iidem, Administracja gospodarki terenowej, Warszawa 1964; iidem, Zarys prawa administracyjnego i nauki administracji, Warszawa 1984; iidem, Zarys prawa administracyjnego i nauki administracji, Warszawa 1988; Z. Rybicki, Szkice o administracji: problemy organizacyjno-prawne, Warszawa 1988.

³⁹ J. Służewski, Materiały do nauki prawa administracyjnego, t. 1, Warszawa, 1952; t. 2, Warszawa 1953; t. 3, Warszawa 1954; tegoż autora: Przepisy karno-administracyjne, Warszawa 1954.

⁴⁰ Wskazani autorzy łączyli przecież umiejętność tworzenia „odpowiednio przenikliwych” tekstów z zakresu prawa budowlanego, wraz z „właściwie dialektycznymi” dysertacjami np. na temat historii rad delegatów robotniczych. Ich identyfikacja z „jedynie słusznymi” poglądami była oczywista, wręcz manifestacyjna.

⁴¹ Prawo budowlane było dość rygorystyczne, szczególnie zaś w odniesieniu do stawiania budowli sakralnych. Droga administracyjna, sprowadzająca się do spełnienia wielu kryteriów merytorycznych, była długa i trudna. Na wielu jej odcinkach istniała realna możliwość oddalenia bądź spowalniania wniosku o budowę kościoła albo innego budynku sakralnego. Oczywiście, istniała możliwość faktycznego spełnienia wszystkich wymogów (nawet przy bardzo niechętniej postawie poszczególnych urzędów oraz innych organów wydających kolejne opinie). W takiej sytuacji pozostawały jeszcze administracyjne środki w postaci negatywnych opinii „podmiotów zewnętrznych”, w rodzaju WRN czy Urzędu ds. Wyznań. W ten sposób władza ludowa zastrzegła sobie praktyczne możliwości oddziaływania na decyzje administracyjne, które (przynajmniej teoretycznie) miały być niezależne i niezawisłe.

⁴² S. Jędrzejewski, Ogólne postępowanie administracyjne i sądowa kontrola decyzji administracyjnych, Warszawa 1981.

⁴³ Np. chodziło o opinie Urzędu ds. Wyznań, czy też np. „samoczynne protesty mieszkańców”.

⁴⁴ S. Jędrzejewski et al., Odpowiedzialność w budownictwie, Warszawa 1981.

w jakiś sposób należało uzasadnić brak zgody. Ewentualnie, Urząd do Spraw Wyznań — w przypadku już całkowitego braku argumentów — wydawał decyzję negatywną bez uzasadnienia, co stanowiło złamanie prawa nawet w oczach zadeklarowanych „ekspertów socjalistycznych”⁴⁵.

Antykościelna interpretacja zapisów „ustawy budowlanej” z 1974 roku

Przedstwione standardy i zasady działania obowiązywały na podstawie wszystkich trzech Ustaw „Prawa budowlanego”, z lat: 1961⁴⁶, 1974⁴⁷ i 1981⁴⁸. Ze względów formalnych najistotniejszą była Ustawa z 1974 r., ponieważ nowela z 1981 r. nanosiła jedynie pewne zmiany do niej, zaś gomułkowska ustawa z 1961 r. zdezaktualizowała się dość szybko⁴⁹, nie mówiąc już o tym, iż mniej więcej od połowy panowania Edwarda Gierka była zastąpiona innym aktem prawnym. I to właśnie Ustawa z 1974 r.⁵⁰, stanowiła o „prawidłowym” wymiarze socjalistycznego budownictwa, o czym świadczyła nawet jej preambuła⁵¹.

Przez kilkanaście lat tzw. „ustawa budowlana”, jak potocznie określano Ustawę o prawie budowlanym z roku 1974, odciskała się swym biurokratycznym piętnem⁵² na możliwości przestrzennego rozwoju Kościoła rzymskokatolickiego. Już nawet jej pierwszy artykuł stwierdzał, jaka jest jej rola:

[...] Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy wykorzystania terenów zgodnie z ustaleniami miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, projektowanie, budowę, utrzymanie i rozbiórkę obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji państwowej w tych dziedzinach⁵³.

Ustawa stanowiła ponadto, iż obiekty budowlane⁵⁴ mogą być zlokalizowane tylko i wyłącznie na tych obszarach, które mają odpowiednią funkcjonalność do tego przeznaczoną. Zapis ten, który w ustawie przybrał postać art. 3⁵⁵, był uzupełniany przez art. 4⁵⁶, który równie często bywał wykorzystywany w rozgrywce z Kościołem rzymskokatolickim jako powód odmowy wydania pozwolenia na budowę. Kwestia „harmonizacji architektonicznej” jest wszak sprawą całkowicie subiektywną, nie zaś obiektywną i o każdym budynku można powiedzieć, iż „nie harmonizuje on z otoczeniem”. Władza państwowa często stosowała ten wykręt, aby uzasadnić swoją negatywną decyzję.

Relatywnie często administracja korzystała także z treści art. 5, par. 1⁵⁷ jako powodu odmowy wydania pozwolenia na budowę. Na bazie tego przepisu zwracano uwagę np. na uciążliwość sąsiedztwa kościoła z budynkami świeckimi, co miało stanowić naruszenie interesów osób trzecich,

⁴⁵ S. Jędrzejewski, *Ochrona uprawnień obywatela w polskim systemie kontroli administracji państwowej*, Warszawa 1973.

⁴⁶ Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. Prawo budowlane, w: Dz. U. 1961, nr 7, poz. 46.

⁴⁷ Ustawa z dnia 24 października 1974 r. Prawo budowlane, w: Dz. U. 1974, nr 38, poz. 229.

⁴⁸ Ustawa z dnia 6 maja 1981 r. o zmianie ustawy – Prawo budowlane, Dz. U. 1981, nr 12, poz. 57.

⁴⁹ S. Jędrzejewski, *Prawo budowlane*, Warszawa 1976.

⁵⁰ Idem, *Nowe prawo budowlane*, Warszawa 1978.

⁵¹ „Rola budownictwa w rozwoju socjalistycznej gospodarki oraz w podnoszeniu poziomu życia społeczeństwa wymaga stałego doskonalenia działalności budowlanej, zgodnie z potrzebami gospodarki narodowej oraz interesem społecznym. Kierując się tymi względami, a zwłaszcza dążąc do usprawnienia procesu przygotowania i realizacji inwestycji budowlanych, zapewnienia ładu przestrzennego w zabudowie miast i wsi, wzmoczenia ochrony środowiska, zapewnienia wysokiej jakości budownictwa i podniesienia jego efektywności, pełniejszego wykorzystania osiągnięć nauki i techniki, a także usprawnienia działalności organów administracji państwowej w budownictwie, stanowi się, co następuje”, ibidem, s. 76.

⁵² S. Jędrzejewski, *Prawo budowlane w systemie prawa polskiego: ogólna charakterystyka; Zakres i zasady stosowania prawa budowlanego; Prawo budowlane a proces inwestycyjny*, Warszawa 1980.

⁵³ Art. 1 Ustawy Prawo Budowlane, z roku 1974, w: Dz. U. 1974, nr 38, poz. 229.

⁵⁴ Przez „obiekty budowlane” rozumie się stałe i tymczasowe budynki lub inne stałe i tymczasowe budowle, jak mosty, budowle ziemne, tunele, drogi, linie kolejowe, sieci energetyczne i telekomunikacyjne, budowle hydrotechniczne, zbiorniki, wolno stojące instalacje przemysłowe lub urządzenia techniczne, oczyszczalnie ścieków, ściany oporowe, sieci uzbrojenia terenu, budowle sportowe, stanowiące całość techniczno-użytkową, wyposażoną w instalacje i urządzenia niezbędne do spełniania przeznaczonych im funkcji.

⁵⁵ „Obiekty budowlane mogą być budowane wyłącznie na terenach przeznaczonych na ten cel zgodnie z przepisami o planowaniu przestrzennym”.

⁵⁶ „Forma architektoniczna obiektów budowlanych powinna być zharmonizowana z otoczeniem, uwzględniać walory krajobrazu i wpływać na podniesienie estetyki otoczenia”.

⁵⁷ „Obiekty budowlane powinny być projektowane, budowane i utrzymywane zgodnie z wymaganiami współczesnej wiedzy, w sposób zapewniający: 1) bezpieczeństwo ludzi i mienia; 2) ochronę środowiska; 3) niezbędne warunki zdrowotne; 4) właściwy układ funkcjonalny; 5) odpowiednie warunki użytkowe, a w szczególności potrzeby w zakresie ochrony przeciwpożarowej, oświetlenia, zaopatrzenia w wodę, usuwania ścieków, ogrzewania i wentylacji; 6) ochronę uzasadnionych interesów osób trzecich — zgodnie z przepisami, w szczególności techniczno-budowlanymi i normami”.

opisanych w art. 5, par. 2⁵⁸ oraz art. 5, par. 3⁵⁹ (w tym wypadku uzasadniano odmowę brakiem zgody na budowę obiektów towarzyszących, które naruszałyby charakter zasadniczej budowli). Tak więc plebana nie była brana pod uwagę, skoro sakralna funkcja kościoła powodowała, iż — na bazie istniejącego prawodawstwa — obiekty towarzyszące/połączone winny mieć podobny charakter. Innymi, dość typowymi powodami oddalania wniosków o pozwolenie na budowę kościoła, były choćby artykuły 9⁶⁰ i 11 wspomnianej Ustawy. Na podstawie pierwszego z nich stwierdzano, iż (w fazie projektowej) nie opierano się na nowoczesnych opracowaniach z dziedziny architektury oraz budownictwa, mimo że w art. 10⁶¹ przewidywano takowe odstępstwo, i to nawet nie tylko od nowoczesnych rozwiązań, lecz nawet od przepisów techniczno-budowlanych, wyszczególnionych w art. 5, par. 4⁶². Z kolei art. 11⁶³ stosowano jako uzasadnienie negatywnej decyzji z powodu „braku ujednolicenia wyposażenia wnętrza”.

Skoro władza państwowa uznawała budownictwo sakralne za zbędne w społeczeństwie laickim, nie należy się dziwić, iż ta sama władza — podczas decydowania o ewentualnym pozwoleniu na rozpoczęcie budowy — traktowała kościoły jako budynki „uciążliwe”, a co za tym idzie, odnosiła do nich np. art. 13⁶⁴ jako powód odmowy wydania zgody na zagospodarowanie terenu. Przepis ten odnosił się do „szczególnych zabezpieczeń”, jakie miały być stosowane wobec budynków uciążliwych dla... środowiska naturalnego. Zgodnie z logiką partyjną, każdy kościół był takim właśnie obiektem, ponieważ generował hałas (dzwony, nagłośnienie etc.), który ingerował w miejscową społeczność i środowisko naturalne. Nawet tak karkołomne uzasadnienia były kłódami, które (nie tylko bpowi I. Tokarczukowi) rzucano pod nogi przy budowie kościołów i kaplic. Często także uznawano za podstawę odmowy art. 14⁶⁵ Ustawy z roku 1974, który odwoływał się do stwierdzenia, że kościół będzie szkodliwy dla tzw. zielonego otoczenia, ponieważ będzie je niszczyć.

Częstokroć także wstrzymywano pozwolenie (już wydane!) na prowadzenie robót budowlanych, jeśli na etapie tychże prac stwierdzano, że są one prowadzone w sposób nieprawidłowy. Była to kolejna z furtek, jakie partia zastrzegła sobie celem ingerowania w postępowanie administracyjne, jeśli chodzi o wydawanie pozwoleń na budowę kościołów i kaplic. Jako podstawę merytoryczną

⁵⁸ „Ochrona uzasadnionych interesów osób trzecich, o której mowa w ust. 1 pkt 6, obejmuje w szczególności zapewnienie dojazdu (dojścia) do drogi publicznej, ochronę przed pozbawieniem lub ograniczeniem możliwości korzystania z wody, kanalizacji, energii elektrycznej i ciepłej, środków łączności, dopływu światła dziennego oraz przed uciążliwościami powodowanymi przez hałas, wibrację, zakłócenia elektryczne albo zanieczyszczenie powietrza, wody lub gleby”.

⁵⁹ „Dla działek budowlanych lub terenów, na których jest przewidziana budowa obiektów budowlanych lub funkcjonalnie powiązanych zespołów obiektów budowlanych, należy zaprojektować odpowiednie zagospodarowanie, zgodne z wymaganiami art. 4, zrealizować je przed oddaniem tych obiektów (zespołów) do użytku oraz zapewnić utrzymanie tego zagospodarowania we właściwym stanie przez okres istnienia obiektów (zespołów) budowlanych”.

⁶⁰ „Przy projektowaniu, wykonywaniu robót budowlanych, utrzymaniu i użytkowaniu obiektów budowlanych należy uwzględniać wyniki badań naukowych, a zwłaszcza opracowania szkół wyższych, innych placówek naukowych i naukowo-badawczych oraz jednostek zaplecza badawczo-rozwojowego, dotyczące w szczególności zagadnień określonych w art. 5 ust. 1. Opracowania, o których mowa w ust. 1, mogą być wykorzystane jako materiały pomocnicze bądź też wprowadzone jako obowiązujące lub zalecane”.

⁶¹ „1. Odstępstwo od przepisów techniczno-budowlanych lub normy jest dopuszczalne w razie konieczności wprowadzenia rozwiązań dających lepsze efekty społeczno-gospodarcze. Zgodną z tym odstępstwo wyraża organ lub jednostka określona przez ministra właściwego do wydania przepisów lub ustanowienia normy.

2. Odstępstwo, o którym mowa w ust. 1, nie może spowodować pogorszenia bezpieczeństwa ludzi lub mienia, ochrony środowiska oraz warunków higieniczno-sanitarnych i użytkowych”.

⁶² „Do przepisów techniczno-budowlanych zalicza się: 1) warunki techniczne, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane; 2) warunki techniczne wykonywania i odbioru robót budowlanych; 3) warunki techniczne utrzymania i eksploatacji obiektów budowlanych”.

⁶³ „W budownictwie należy stosować w szerokim zakresie unifikację rozwiązań oraz typizację elementów budowlanych i wyposażenia obiektów budowlanych, jeżeli nie narusza to wymagań określonych w art. 4 oraz wymagań związanych z ochroną zabytków”.

⁶⁴ „Obiekty budowlane, zwłaszcza te, które ze względu na swoje położenie, przeznaczenie, sposób użytkowania lub prowadzoną w nich działalność są lub mogą być uciążliwe dla otoczenia, powinny być projektowane, budowane, utrzymywane i użytkowane w sposób zapewniający ochronę środowiska, w szczególności wody, powietrza atmosferycznego, gleby, przyrody i krajobrazu, oraz ochronę przed hałasem, wibracjami, promieniotwórczością i promieniowaniem elektromagnetycznym. Obowiązek zapewnienia ochrony, o której mowa w ust. 1, dotyczy jednostek organizacyjnych i osób przygotowujących i realizujących inwestycje budowlane, jednostek organizacyjnych i osób użytkujących obiekty budowlane oraz organów administracji państwowej, wykonujących zadania określone ustawą”.

⁶⁵ „Przy projektowaniu obiektów budowlanych należy w szczególności zapewnić ochronę zieleni oraz ograniczać zmiany przeznaczenia terenów zieleni do niezbędnych rozmiarów, uzasadnionych względami społeczno-gospodarczymi”.

brano wtedy pod uwagę art. 16⁶⁶ i 17⁶⁷ wspomnianej Ustawy, które pozwalały także (niewyłącznie, lecz władza interpretowała je jednostronnie, zawsze na szkodę Kościoła rzymskokatolickiego) na takie odczytanie, zgodnie z którym prowadzone prace niedostatecznie chronią zieloną roślinność, nieprzeznaczoną do likwidacji. Jak również świadczą o niewłaściwym zagospodarowaniu terenu (np. nieuprzątnięcie) od czasu przejścia go do rozpoczęcia zabudowy. Takie przepisy, a także wiele innych, pozwalały na szalenie swobodną interpretację, a co za tym idzie — dość dowolne ingerowanie w proces decyzyjny w zasadzie w odniesieniu do wydania każdego pozwolenia na budowę. Wszak wobec każdej budowy można było wyciągnąć podobne negatywne wnioski, jak również postawić zarzuty prowadzące do cofnięcia pozwolenia. Tyle tylko, że dla władzy ludowej niekoniecznie miały znaczenie „inne” budowy, gdyż istotniejsze znaczenie przykładała ona do „tych”, konkretnych, realizowanych przez Kościół rzymskokatolicki.

Wspomniana Ustawa z roku 1974 zawierała w sobie znacznie większą liczbę artykułów, które — z dużą dozą złej woli — wykorzystywano przeciwko Kościołowi rzymskokatolickiemu (np. art. 18, par. 1-2)⁶⁸ w aspekcie wydawania pozwoleń na budowę kościołów i kaplic. A zatem, jaki obraz bpa Ignacego Tokarczuka wyłania się z materiałów Służby Bezpieczeństwa? Jest to obraz niezłomnego kapłana, którego celem było nie tylko promowanie patriotyzmu i polskości, lecz także walka z totalitaryzmem, laicyzmem i postępującą degradacją religii w społeczeństwie. Biskup płacił za to dużą cenę. Spotykały go szykany, dręczenie i wybitnie „czuła i czujna” opieka Służby Bezpieczeństwa. Niemniej jednak, mimo tych wszystkich represji, kapłan niezłomnie szedł swoją drogą. Drogą prawdy.

Zakończenie

Łatwo można ocenić, w sposób jednoznaczny, z jakich powodów Polska Ludowa blokowała rozwój budowlany Kościoła rzymskokatolickiego. Ponieważ doktryna polityczna miała decydujący głos przy kształtowaniu przepisów prawa, były one całkowicie podporządkowane wytycznym, które narzucała władza partyjna. Ta zaś kierowała się nienawiścią względem Kościoła rzymskokatolickiego, jak również organizacji religijnych sensu stricto.

W artykule wskazano sposób kształtowania się czegoś, co można określić mianem „zideologizowanej nauki”, czyli doktrynie danej dyscypliny naukowej w pełni zależnej oraz podporządkowanej ideologii — w tym wypadku, socjalistycznej oraz komunistycznej.

Przepisy prawa budowlanego były najpowszechniejszą administracyjną barierą na drodze topograficznego rozwoju organizacji Kościoła rzymskokatolickiego.

⁶⁶ „W czasie trwania robót budowlanych wykonawca robót jest obowiązany zabezpieczyć przed możliwością zniszczenia znajdujące się na placu budowy i w jego otoczeniu, a nie przewidziane do likwidacji — glebę, roślinność, zbiorniki i ciekły wodne oraz inne elementy środowiska, jak też instalacje i urządzenia”.

⁶⁷ „Przed oddaniem obiektu budowlanego do użytku wykonawca robót jest obowiązany odpowiednio uporządkować tereny czasowo wykorzystane na potrzeby budowy. Tereny przejęte w związku z realizacją inwestycji, a przeznaczone do późniejszego wykorzystania, do czasu przystąpienia do ich zabudowy powinny być odpowiednio wykorzystane lub zagospodarowane. Właściwy terenowy organ administracji państwowej może zobowiązać inwestora do określonego wykorzystania lub zagospodarowania tych terenów. Tereny zbędne do realizacji inwestycji inwestor będący jednostką gospodarki społecznej jest obowiązany przekazać do dyspozycji właściwego terenowego organu administracji państwowej”.

⁶⁸ Chodziło o wykazanie, że „rzymskokatolicy budownicy” nie mają odpowiedniego teoretycznego przeszkolenia do tego, by projektować/prowadzić prace/nadzorować. Przepis art. 18, par. 1-2 stanowił jasno, że samodzielne funkcje techniczne w budownictwie mogą wykonywać wyłącznie osoby posiadające odpowiednie przygotowanie zawodowe do wykonywania tych funkcji, a w szczególności odpowiednie wykształcenie techniczne i praktykę zawodową, dostosowane do rodzaju, stopnia skomplikowania działalności i innych wymagań związanych z wykonywaną funkcją. Za samodzielną funkcję techniczną w budownictwie uważa się wykonywanie działalności zawodowej w budownictwie, związanej z koniecznością fachowej oceny zjawisk technicznych w tej działalności lub samodzielnego rozwiązywania zagadnień urbanistycznych, architektonicznych i innych technicznych oraz techniczno-organizacyjnych, a w szczególności działalności obejmującej: 1) projektowanie w budownictwie; 2) sprawdzanie prawidłowości rozwiązań projektowych w budownictwie; 3) kierownictwo, nadzór i kontrolę techniczną robót budowlanych; 4) kierownictwo i kontrolę techniczną wytwarzania konstrukcyjnych elementów budowlanych; 5) kontrolę techniczną utrzymywania obiektów budowlanych.

VI. Transformacja polityczna VI. Політичні трансформації

Natalia Minenkowa

Doniecki Uniwersytet Narodowy

LUSTRACJA NA UKRAINIE ЯКО ЧЫННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМОВЕЇ

Autor przedstawia aspekty teoretyczne lustracji, m. in. różne podejścia do jej traktowania, a także specyfikę praktyk lustracyjnych w XX wieku. Autor przeanalizował treść trzech projektów ustaw lustracyjnych, podanych do Rady Najwyższej Ukrainy w 2005 roku. Stwierdza się, że praktyka lustracyjna XX wieku jest ważnym mechanizmem transformacji systemowej, zabezpieczającym legitymność „nowej” władzy w okresie przejściowym, ale za czas istnienia niezależnej Ukrainy tematyka lustracyjna nigdy nie była aktualnym trendem politycznym. Temat ten jest ważny tylko dla stronnictw praworadykalnych i populistycznych, które chcą za pomocą procedur lustracyjnych zwalczyć swych oponentów politycznych i osobistych

Słowa kluczowe: lustracja, postkomunizm, transformacja, Europa Środkowo-Wschodnia, Ukraina.

Natalia Minenkowa. Люстрація в Україні як чинник системної трансформації.

Rozglądają się teoretyczne aspekty люстрації, зокрема різні підходи у трактуванні, а також специфіка люстраційної практики в XX ст. Аналізується зміст трьох проектів законів про люстрацію, поданих до Верховної Ради України у 2005 р. Автор стверджує, що люстраційна практика у XX ст. є важливим механізмом системної трансформації, що забезпечує легітимність «нової» влади у перехідний період, але за період незалежності України люстраційна тематика ніколи не була актуальним політичним трендом. Вона існує виключно у полі право-радикальних та популістських політичних угруповань, які бажають використати люстраційні процедури задля зведення політичних й особистих рахунків з опонентами.

Ключові слова: люстрація, посткомунізм, трансформація, Центрально-Східна Європа, Україна.

Natalia Minenkowa. Люстрация в Украине как фактор системной трансформации.

Rассматриваются теоретические аспекты лustrации, в частности, разные подходы к ее трактовке, а также специфика лustrационной практики в XX в. Анализируется содержание трех проектов законов о лustrации, поданных для рассмотрения в Верховной Раде Украины в 2005 г. Автор утверждает, что лustrационная практика в XX в. является важным механизмом системной трансформации, обеспечивающим легитимность «новой» власти в переходный период, но за время независимости Украины лustrационная тематика никогда не была актуальным политическим трендом. Она существует исключительно в поле праворадикальных и популистских политических сил, которые стремятся использовать лustrационные процедуры для сведения политических и личных счетов с оппонентами.

Ключевые слова: лustrация, посткоммунизм, трансформация, Центрально-Восточная Европа, Украина.

Natalya Minenkova. Lustration in Ukraine as a Factor of a Systemic Transformation.

The theoretical aspects of lustration, in particular different approaches to interpretation, specificity of the lustration practice in XX century, are investigated. The content of three bills on lustration, sent to the Verkhovna Rada of Ukraine in 2005, is under analysis. The article gives a proof that the lustration practice in XX century is a significant mechanism of a systemic transformation, which provides the legitimacy of “new” authorities in transitional period, but actually the lustration problem had never been an actual political trend during the period of independence of Ukraine. It exists entirely in the sphere of the right-radical and the populist political unions parties, which have a particular purpose to use lustration procedures to settle political and personal scores with their opponents.

Key words: lustration, postcommunism, transformation, East-Central Europe, Ukraine.

W jakiej mierze możliwa była praktyka lustracji na początku lat dziewięćdziesiątych na Ukrainie? Dlaczego próby procedur lustracyjnych po pomarańczowej rewolucji nie były udane? Czy dzisiaj istnieją zapotrzebowania, a co najważniejsze, warunki do jej pomyślnego zrealizowania? Na te pytania wciąż nie ma ostatecznej odpowiedzi, co podkreśla aktualność i znaczenie badanego problemu.

Za granicą nauka bada problemy lustracji dość intensywnie: w Polsce badanie tych problemów prowadzą Agnieszka Opalińska¹, Piotr Grzelak², Jan Woleński³, w Niemczech Wschodnich — Erhard Blankenburg⁴, w Czechach — Pavel Žaczek, Petr Blažek⁵ i in. Niestety, dorobek naukowy wymienionych badaczy pozostaje mało znany na Ukrainie. Wiele różnych artykułów opublikowano na Ukrainie po pomarańczowej rewolucji, jednak zdecydowana większość z tych tekstów miała charakter publicystyczny⁶. Badaniom zaś naukowym, w tym również aspektom prawnym lustracji, poświęcony został artykuł Stanisława Szewczuka⁷, a w kontekście przemian demokratycznych na Ukrainie lustrację badał Aleksandr Radczenko⁸.

Tak więc, biorąc pod uwagę, że kwestia lustracji w nauce ukraińskiej jest słabo zbadana i praktyka lustracyjna nie była przedmiotem szczegółowych badań naukowych, uznajemy za stosowne, aby ponownie zająć się tym problemem, a mianowicie: ustaleniem sedna oraz potrzeby lustracji w procesie transformacji systemowej w krajach postkomunistycznych i określeniem specyfiki projektów lustracyjnych oraz przyczyn ich nieudanej realizacji na Ukrainie.

Wyraz „lustracja” ma pochodzenie łacińskie. Po raz pierwszy termin ten (łac. *lustratio*) spotykamy w grecko-rzymskiej mitologii, gdzie oznacza on oczyszczenie przez ofiarę. W średniowieczu w Rzeczypospolitej lustracjami nazywano okresowe opisy dóbr królewskich w celu określenia ich rentowności, sprawdzenia składu ludności płacącej podatki, pieniężnych i naturalnych zobowiązań ludności⁹. W XIX w. termin ten nabrał znaczenia antykomunistycznego i prodemokratycznego, a więc lustracja była traktowana jako praktyka transformacji politycznej, mająca na celu przezwyciężenie negatywnych skutków poprzednich autorytarnych i totalitarnych reżimów oraz tworzenie warunków rozwoju i funkcjonowania demokracji. Nowe władze polityczne w krajach postkomunistycznych po upadku reżimów komunistycznych posiadały legitymizację i poszukiwały różnych sposobów pogłębiania i wzmacniania demokracji. Pomimo prozachodniej orientacji elity rządzącej oraz znacznej pomocy ze strony krajów zachodnich, ideały i wartości „zachodnich demokracji” nie mogły stać się podstawą legitymizacji nowych systemów ze względu na odrzucenie tych wartości przez społeczeństwo, nawet w Niemczech Wschodnich, które były najmniej poddane wpływowi „realnego socjalizmu”¹⁰. Jako ścieżkę rozwoju wybrano w tych krajach przede wszystkim przywrócenie tożsamości narodowej i tylko w drugiej kolejności — orientacji na wartości zachodnie. Kluczową kwestią legitymizacji nowych reżimów stała się w ten sposób postawa wobec władz komunistycznych, które utrzymywały swoją dominację za pomocą wykorzystania siły militarnej, represji oraz urządzonych na wzór KGB krajowych służb specjalnych, tj. przez totalitarne metody rządzenia oraz niszczenie tożsamości narodowej. To oczywiście, że właśnie dlatego większość nowych reżimów w Europie Środkowo-Wschodniej w celu legitymizacji i wzmocnienia tożsamości narodowej postanowiło oczyścić społeczeństwo z tajnych współpracowników, pracowników aparatu państwowego, sędziów i innych grup społecznych, które wspierały żywotność poprzednich reżimów komunistycznych. Podobna praktyka polityczna wprowadzona w latach dziewięćdziesiątych XX w. przez reżimy polityczne w krajach postkomunistycznych w celu uzyskania legitymizacji przez nowe władze polityczne i wdrożenia nowego mechanizmu rotacji elit była nazywana lustracją.

¹ J. Woleński, *Lustracja jako zwierciadło*, Kraków 2007, s. 226.

² P. Grzelak, *Wojna o lustrację*, Warszawa 2005, s. 251.

³ J. Woleński, *Lustracja jako zwierciadło*, s. 226.

⁴ Э. Бланкенбург, Люстрация и „отлучение от профессии” после падения восточногерманского тоталитарного режима, „Конституционное право: восточноевропейское обозрение”, 1999, № 4, с. 29-36.

⁵ П. Блажек, Переход к демократии и люстрация, *Трансформация Чешский опыт*, Прага 2006, с. 193-203.

⁶ М. Белецкий, Призрак люстрации: [проблеми кадр. політики в органах держ. влади після виборів Президента України 2004 р.], „СН-Столичные новости”, 2005, 18-24 янв. №2, с. 5-6; О. Доній, Люстрація чи ротация?: влада мусить пройти через самоочищення. Сусп-во має цьому допомогти: [пробл. запровадження люстрац. законодавства як одного з механізмів ротатії політ. еліт в Україні], „Україна молода”, 2005, 19 січ., с. 5; i-Люстрація влади в Україні, strona internetowa: Українська політична соціальна мережа Politiko, <http://politiko.ua/blogpost6415>; С. Ярова, Вогонь і дим люстрації, законопроект „Про люстрацію” та досвід проведення люстрації в країнах Центр.-Схід. Європи, Київ сьогодні, 2005, 11-17 лют., с. 1-6.

⁷ С. Шевчук, Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління, „Юридичний журнал”, 2006, № 2. Strona internetowa: Юридичний журнал, <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>.

⁸ О. Радченко, Латинська Україна: нескінченність демократичного транзиту, Наукові записки, серія „Політичні науки”, „Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.”, Острого: Видавництво Національного університету „Острозька академія”, Випуск 3, 2008, с. 183-194.

⁹ Советский энциклопедический словарь, Гл. ред. А.М. Прохоров, М.: Ось. Энциклопедия, 1985, 1600 с, с. 734.

¹⁰ Э. Бланкенбург, Люстрация и „отлучение от профессии” после падения восточногерманского тоталитарного режима, *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*, 1999, № 4, с. 29-36.

Burzliwe publiczne i naukowe dyskusje, trwające od końca lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, a niezakończone do dnia dzisiejszego, nie przyniosły jasnej definicji tego pojęcia. Analizując istniejący dorobek naukowy, możemy wyodrębnić dwa przeciwstawne podejścia koncepcyjne.

Zgodnie z pierwszym podejściem, tzw. tradycyjnym, ponieważ jest on dominujący, lustracją nazywano „usunięcie osoby z życia politycznego lub karanie prawne za działania w trakcie poprzedniego reżimu”¹¹. Definicja ta koncentruje się na „ściganu kryminalnym elit i przywódców poprzednich reżimów oraz masowych procedurach dochodzeniowych wobec osób dobrowolnie współpracujących z poprzednim reżimem”. A więc lustracja traktowana jest jako system ukarania winnych bez ograniczenia czasowego.

Alternatywne podejście do interpretacji lustracji, tzw. retroaktywne, podkreśla przede wszystkim nie ukaranie, „lecz ustalenie wstecznej sprawiedliwości, odnowionej drogą informowania, a mianowicie, poprzez zamieszczenie informacji na temat niektórych działań, które zostały uznane za przestępcze i osób, które je dokonały”¹². Kara w tym przypadku ma aspekt przeważnie moralny, a głos decydujący o moralnym potępieniu należy do społeczeństwa. W sposób najbardziej skuteczny ustanowienie wstecznej sprawiedliwości może wystąpić natychmiast po zmianie władzy.

Koncepcyjnie lustracja w kontekście przestrzeni postkomunistycznej, pomimo różnych akcentów, to po pierwsze, „mechanizm demontażu struktur starego systemu i odbudowy w ich miejsce instytucji społeczeństwa demokratycznego; po drugie, kształt odnowienia, rotacji elity”; po trzecie, „sposób na przywrócenie i ochronę wartości demokratycznych”.

Jest więc jasne, że proces lustracji nie jest i nie może być celem, ale jest tylko środkiem do budowania „nowego” systemu politycznego.

Z praktyki reform lustracyjnych wynika, że osiągnięcie celu zależy od wielu czynników, z których najważniejsze to: autorytet moralny „nowego rządu”, poparcie dla pomysłu „oczyszczenia” i odnowienia struktur władzy w społeczeństwie, istnienie podstaw prawnych odpowiednich do prawa międzynarodowego, opartego o światowe doświadczenia.

Rozważmy bardziej szczegółowo proces lustracji na Ukrainie. Ukraiński polityczny establishment już na początku lat dziewięćdziesiątych rozważał temat lustracji, ale do prezentacji i omówienia odpowiednich ustaw sprawa nigdy nie doszła. Tematy lustracyjne zostały ponownie podjęte po pomarańczowej rewolucji. Właśnie wtedy do Rady Najwyższej praktycznie równocześnie złożono trzy projekty.

Pierwszy — „Ustawa o lustracji” (zarejestrowana w Radzie Najwyższej pod nr 7028 z 2 stycznia 2005 r.) — został przygotowany przez posła Rady Najwyższej Wasyla Czerwonija (blok partii „Nasza Ukraina”), Andrzeja Szkila (upoważniony od frakcji parlamentarnej BJT) i Sergiusza Oleksiuka (frakcja parlamentarna Ukraińska Partia Ludowa)¹³. Ten dokument interpretował lustrację jako proces mający na celu ustalenie zgodności z prawdą oświadczeń obywateli Ukrainy pretendujących na stanowiska kierownicze w sferze ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, w przedszkolach, szkołach, liceach, kolegiach, uniwersytetach, komisjach wyborczych, mediach, partiach politycznych i organizacjach publicznych na Ukrainie. Sprawdzeniom lustracyjnym podlegały cztery kategorie osób, które: 1) „współpracowały z (w) KGB do 1991 roku” oraz ze „szkołami wywiadowczymi innych państw”; 2) „były zaangażowane w sfałszowanie wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 r., i wzywały do separatyzmu — federalizacji, przymusowego (militarnego) rozwiązywania konfliktów politycznych w czasie masowych protestów...”; 3) „łamały przysięgę funkcjonariuszy” organów ścigania, Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, prokuratorów, sędziów sądownictwa Ukrainy, członków Sił Zbrojnych Ukrainy; 4) „działały jako adwokaci po stronie lub w interesie prokuratury w procesach potępienia członków OUN-UPA oraz innych uczestników ruchu wyzwolenia, patriotów Ukrainy i członków organizacji praw człowieka w byłym ZSRR i Ukrainie”. Procedura sprawdzania lustracyjnego przewidywała powołanie specjalnej komisji w Radzie Najwyższej Ukrainy, Radzie Najwyższej Autonomii Krymskiej, regionalnych radach, Kijowskiej i Sewastopolskiej radzie miejskiej oraz w organach wykonawczych. Tym agencjom miało być powierzone zadanie zbadania i podjęcia decyzji o zakwalifikowaniu lub nie danej osoby do czterech typów przestępstw określonych w art. 3. Osoba uznana za winną miała być pozbawiona prawa obejmowania posady przez okres od 5 do 10 lat.

¹¹ С. Шевчук, Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління, strona internetowa: Юридичний журнал, 2006, № 2, <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>.

¹² Ibidem.

¹³ Проект Закону про люстрацію, № 7028, http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=22947.

Drugi projekt ustawy został zarejestrowany w parlamencie pod nr 7028-1 z 4 lutego 2005 r., jego autorem był Lewka Lukjanenko¹⁴. Tekst projektu nie zawierał wyrazu „lustracja”. Zaproponowano w nim, aby ograniczyć dostęp do obejmowania stanowisk w organach państwowych Ukrainy dwoma kategoriami osób: „pierwsza — to osoby, które współpracowały ze służbami specjalnymi ZSRR”, identycznie jak w pierwszej grupie z poprzedniego projektu nr 7028, „druga — to osoby, które zajmowały wysokie stanowiska w partii komunistycznej, Armii Radzieckiej, Siłach Wojskowo-Morskich”. Praktyka lustracyjna przewidywała, że osoba pretendująca na stanowisko kierownicze (lub już je obejmująca) musi podać na liście obliczenia kadry, że nie działa w wyżej wymienionych instytucjach, jak również w zagranicznych służbach wywiadowczych. Następnie szef organizacji powinien był odwołać się do SBU o weryfikację przedłożonych informacji. Jeśli zostawał ustalony fakt takiej współpracy lub okazywało się, że obywatel złożył nieprawdziwe oświadczenia, miała być rozwiązana z nim umowa o pracę. Prawo miało być ważne w ciągu 5 lat od daty publikacji.

Trzeci projekt „O lustracji”, zarejestrowany pod nr 7028-2 z 2 marca 2005 r. — złożył przewodniczący zespołu autorów Olega Tiahnybok¹⁵. W części ogólnej procedury lustracji określone były jako czyszczenie władz publicznych, samorządów, przedsiębiorstw, instytucji i organizacji z ideologów i dystrybutorów kolonizacyjnej polityki Moskwy poprzez tymczasowy zakaz (na pięć lat) zajmowania stanowisk kierowniczych. Wyodrębniono dwie kategorie: „pierwsza — osoby, które pracowały na wysokich stanowiskach w Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego i KGB ZSRR, druga — osoby, które świadomie (w tym potajemnie) współpracowały z organami bezpieczeństwa państwowego ZSRR, lub uczestniczyły w prześladowaniu obywateli ZSRR”. Procedura przewidywała, że osoba ubiegająca się o posadę wykonawczą lub ją obejmująca na Ukrainie powinna złożyć odpowiednie oświadczenie, które miało być sprawdzone i ogłoszone przez specjalny zespół lustracyjny. W razie ustalenia takiej współpracy osoba w ciągu pięciu dni powinna zostać zwolniona ze stanowiska (lub ma być jej odmówione objęcie posady). Naruszenie tego przepisu miało skutkować pociągnięciem do odpowiedzialności administracyjnej — w formie kary, zwolnienia lub usunięcia z urzędu — kierownika instytucji.

Analizując treść tych projektów, należy zauważyć, że wszystkie one przewidywały lustrację tradycyjnego typu, tj. usunięcie z posady w rządzie lub w zarządzaniu i ukaranie tych, którzy współpracowali z dawnym reżimem. Łatwo więc było przewidzieć dalszy los tych dokumentów — zostały one odrzucone w lutym–marcu 2005 r., a nie były nawet dopuszczone do procedury głosowania. Wśród podstawowych uwag wymieniono, że — po pierwsze — zawartość tych projektów stała w sprzeczności z aktualnie obowiązującymi zasadami prawnymi Ukrainy, a po drugie, zawierała istotne niedociągnięcia natury technicznej i prawnej¹⁶.

Współcześnie tematy lustracyjne na Ukrainie nigdy nie były aktualnym politycznym trendem. Projekty ustaw z lat 2004–2005 były praktycznie jedyną próbą prawnej rejestracji i przeprowadzenia lustracji w naszym kraju. W dziedzinie politycznej współczesnej Ukrainy problem lustracji nadal istnieje tylko w prawym radykalnym sektorze, w tym aktywnym zwolennikiem lustracji jest Ogólnoukraińskie Stowarzyszenie „Swoboda”¹⁷ i organizacja publiczna „Lustracja”¹⁸. Ponadto w maju 2011 r. media doniosły, że odbył się kongres założycielski partii politycznej o nazwie „Ukraińska Lustracja”¹⁹, którego liderem został wybrany niesławny major Mykoła Melnyczenko²⁰. Ta siła polityczna ogłosiła również jako

¹⁴ Проект Закону щодо певних обмежень при обійманні посад в державних органах влади України, № 7028_1, http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23216.

¹⁵ Проект Закону про люстрацію, № 7028_2, http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23762.

¹⁶ Висновок на проект закону України „Щодо обмежень при обійманні посад в державних органах влади України” (реєстр. № 7028-1 від 04.02.05 р.), http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23216; Висновок на проект Закону України „Про люстрацію” (реєстр. № 7028-2 від 02.03.2005 р.), http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23762; Висновок на проект Закону України „Про люстрацію” (реєстр. № 7028 від 01.02.2005 р.), http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=22947.

¹⁷ Програма ВО „Свобода” (чинна), http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/.

¹⁸ Про організацію, Сайт громадської організації люстрація, <http://www.lustration.org.ua/?cat=1>.

¹⁹ Мельниченко очолив партію, strona internetowa Інформаційне агентство УНІАН., <http://www.unian.ua/news/438651-melnichenko-ocholiv-partiyu.html>.

²⁰ Mykoła Melnyczenko major, w latach 1994–2000 funkcjonariusz ochrony prezydenta Ukrainy Leonida Kuczmy. W 2000 r., po ujawnieniu nagrań, które mogły świadczyć, iż Kuczma zlecił zabicie dziennikarza Georgija Gongadzego, zbiegł na Zachód. W 2007 r. wrócił na Ukrainę (rodzina pozostała w USA), w 2011 r., po odnowieniu sprawy karnej, znów wyjechał z kraju, ale pod koniec 2012 r. został aresztowany na lotnisku w Kijowie. Do dziś usiłuje robić wokół nagrań sensację, twierdząc, że zawierają one także dowody udziału Julii Tymoszenko w zabójstwie Eugena Scherbanya, popełnionego na zamówienie Pavla Lazarenki.

główny cel swojej działalności ogólną lustrację, czyli usunięcie wszystkich urzędników państwowych, którzy byli u władzy w czasie uzyskania niepodległości, ale Ministerstwo Sprawiedliwości Ukrainy dotychczas nie zarejestrowało partii o takiej nazwie.

Należy również zauważyć, że Ukraina jest jednym z tych postkomunistycznych krajów, w których sowiecka przeszłość ze wszystkimi jej okrucieństwami nie została poddana publicznemu potępieniu (z wyjątkiem zachodniego regionu). Partia komunistyczna nadal cieszy się wyborczym poparciem i wchodzi do parlamentu, a tendencja ta od ponad dwudziestu lat pozostaje stabilna. W tym kontekście próby przeprowadzenia procesu lustracji w 2005 r. były romantycznym złudzeniem i jednocześnie strategicznym błędem. Lustracja, jak wspomniano wcześniej, w odniesieniu do systemów podlegających transformacji, wymaga publicznego porozumienia, tylko pod tym warunkiem może być skuteczna w osiągnięciu głównego celu.

Lustracje w krajach postkomunistycznych mają być interpretowane jako ważny mechanizm transformacji systemowej, który zapewnia autorytet i legitymizację „nowego” rządu w okresie przejściowym. Absolutnie koniecznym warunkiem lustracji jest społeczne porozumienie i wola politycznej elity. Brak tych dwu czynników sprawił, że w praktyce nie doszło do przeprowadzenia lustracji na Ukrainie oraz do przemian demokratycznych. Dzisiaj w naszym kraju nadal temat lustracji znajduje się na politycznym i społecznym marginesie, funkcjonując w obszarze prawnym pravicowo-radykalnych i populistycznych ugrupowań politycznych, pragnących skorzystać z procedur lustracyjnych w celu rozstrzygnięcia politycznych i osobistych roszczeń wobec przeciwników.

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В ПЕРЕХІДНИХ ДЕМОКРАТІЯХ: КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ

На основі етимологічного та інституційного підходів здійснено концептуальний аналіз теоретичних аспектів діяльності опозиції як нового легітимного учасника політичного процесу в умовах демократичних трансформацій в посткомуністичних державах. Звуження категорії «політична опозиція» саме до інституту політичних партій як основних потенційних суб'єктів влади вмотивоване необхідністю вирізнити інших суб'єктів опозиційної діяльності через поняття «опозиція».

Ключові слова: політична опозиція, влада, перехідний період, транзитологія, посткомуністичні держави.

Wasył Buslenko. *Opozycja polityczna w demokracjach przejściowych: kategoriarna analiza fenomenu.*

Na podstawie podejścia etymologicznego i instytucjonalnego dokonano analizy konceptualnej teoretycznych aspektów działalności opozycji, jako nowego, posiadającego legitymizację uczestnika procesu politycznego, w warunkach transformacji demokratycznej w państwach postkomunistycznych. Zawężenie kategorii „opozycja polityczna” tylko do instytucji partii politycznych, jako do podstawowych potencjalnych podmiotów władzy umotywowano koniecznością wyróżnienia innych podmiotów działalności opozycyjnej przez pojęcie „opozycja”.

Słowa kluczowe: opozycja polityczna, władza, okres przejściowy, transformacja, państwa postkomunistyczne.

Васи́лий Бусленко. *Политическая оппозиция в переходных демократиях: категориальный анализ феномена.*

На основе этимологического и институционального подходов осуществлен концептуальный анализ теоретических аспектов деятельности оппозиции как нового легитимного участника политического процесса в условиях демократических преобразований в посткоммунистических государствах. Сужение категории «политическая оппозиция» именно в институт политических партий как основных потенциальных субъектов власти мотивировано необходимостью выделить других субъектов оппозиционной деятельности через понятие «опозиция».

Ключевые слова: политическая оппозиция, власть, переходный период, транзитология, посткоммунистические государства.

Vasyl Buslenko. *Political Opposition in Transition Democracies: Categorical Analysis of the Phenomenon.*

The conceptual analysis of theoretical aspects of opposition's activity as a new legitimate participant of political process under conditions of democratic transformation in post-communist countries based on etymological and institutional approaches has been done.

The narrowing of the 'political opposition' category to the institute of political parties as main potential subjects of power was motivated by the need to eliminate other subjects of oppositional activity via the term 'opposition'.

Key words: political opposition, power, transitional period, transitology, post-communist countries.

Дослідження демократичних переходів у посткомуністичних країнах дають значну емпіричну базу для порівняння, узагальнення та моделювання трансформаційних процесів. Їх сучасне осмислення у політології відбувається в основному в рамках транзитологічного підходу. Класичною працею є книга відомого західного політолога С. Гантінгтона «Третя хвиля: демократизація у кінці ХХ ст.» У ній зазначається, що «хвиля демократизації» — це серія переходів від недемократичних до демократичних режимів, які відбуваються у рамках певного періоду часу і які кількістю значно переважають переходи у зворотному напрямку за цей же період» [1]. Третя хвиля демократизації починається з середини 70-х рр. ХХ ст. у Південній Європі, а наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. охоплює країни Східної Європи та супроводжується розпадом соціалістичного та радянського табору.

Така лінійна динаміка політичних трансформацій давала підстави багатьом дослідникам розглядати їх як певний закономірний перехід від розпаду тих чи інших різновидів

авторитаризму до поступового вибудовування консолідованої демократії ліберального типу. Посилювали аргументацією такого підходу порівняльні дослідження результатів переходу до демократії в країнах Латинської Америки та Південної Європи. Під перехідним періодом, як правило, розуміють інтервал від «часткового відкриття» недемократичного порядку до формування нових правил політичної гри та встановлення режиму конкурентної демократії [2, с. 420]. При всіх відмінностях у конкретних варіантах переходу, країна мала пройти декілька типологічно однакових фаз: лібералізація демократичного режиму; інституційна демократизація; демократична консолідація.

Проте, маючи відносно рівні стартові умови, кожна з посткомуністичних країн демонструє стійкі відмінності в результатах трансформацій. Замість очікуваної консолідованої демократії, наприклад, у країнах пострадянського табору сформувалися «гібридні», напівдемократичні, неопатримоніальні політичні режими, які поєднують риси демократії та авторитаризму. За таких режимів, скажімо, може діяти політична опозиція, однак її потенціал не може бути реалізований через значні порушення демократичних прав і свобод. З посиленням авторитарних методів у політиці та зростанням конкуренції в партійному середовищі опозиція набуває атрибутивних форм і може бути витіснена на периферію політичного життя.

Окрім прибалтійських країн, жодна з пострадянських держав не досягла стану консолідованої демократії. Ріст різноманітних форм і моделей політичних режимів пострадянського типу (наприклад, політичні режими Єльцина, Путіна, Кучми, Лукашенка, Каримова, Алієва, Саакашвілі) робить актуальними дослідження, спрямовані на уточнення внутрішньополітичних чинників впливу на демократичні зміни на посткомуністичному просторі.

Одним із детермінантів демократичних змін є політична опозиція. Осмислення складної і суперечливої специфіки процесів демократизації виявляє різний вплив опозиції на характер переходу та на його результативність. За підрахунками М. Макфола, перевага на користь опозиції в дев'яти випадках (Хорватія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словаччина і Словенія) сприяла появі «демократій» і в трьох — «часткових демократій» (Вірменія, Боснія і Герцеговина, Грузія). Ситуація балансу сил в одному випадку породила «диктатуру» (Таджикистан), в шести (Молдова, Росія, Україна, Албанія, Азербайджан, Македонія) — «часткові демократії» і в двох (Болгарія і Монголія) — «демократії», а домінування старого режиму в п'яти випадках (Білорусія, Казахстан, Киргизія, Туркменістан і Узбекистан) призвело до утвердження «диктатури» і лише в двох — до появи «часткової» (Сербія) або «повної» (Румунія) «демократії» [3, с. 5]. Все це свідчить про те, що класичні теорії транзитного переходу не можуть пояснити всю складність і специфіку демократичних трансформацій. Однією з причин цього є недостатня дослідженість феномену політичної опозиції, зокрема її категоріальних характеристик. Ця проблема є досить актуальною, оскільки її розкриття дозволить виявити специфіку формування інституту політичної опозиції в посткомуністичних країнах як суб'єкта демократичних трансформацій.

Тому метою статті є концептуальне осмислення теоретичних аспектів діяльності опозиції як нового легітимного учасника політичного процесу в умовах демократичних трансформацій в посткомуністичних державах.

В транзитології проблемі ролі опозиції в трансформації суспільства приділено значну вагу. Моделі взаємовідносин між владою і опозицією в умовах переходу від авторитаризму до демократії проаналізовано в працях Р. Даля, С. Гантінгтона, А. Пшеворського, А. Степана. Політологами здійснений ґрунтовний порівняльний аналіз впливу специфіки розстановки політичних сил та ситуаційних чинників на динаміку політичних процесів. Це дозволяє в якійсь мірі розглянути опозицію в комплексі послідовних чинників, що вплинули на характер політичного режиму. Однак, в роботах насамперед узагальнено досвід демократичних перетворень в Європі та Латинській Америці і не приділяється достатня увага країнам Центрально-Східної та Східної Європи.

Що стосується визначення місця і ролі політичної опозиції на посткомуністичному просторі в перехідний період, то це питання залишається мало дослідженим. Теоретичні аспекти формування політичної опозиції, зокрема, визначення її функціональної ролі

в процесах демократизації частково проаналізовані в працях А. Мельвіля, А. Циганкова, Л. Шевцової, А. Глухової, А. Колодій.

Інституційні умови діяльності опозиції в пострадянських країнах досліджували Ю. Абдулаєва, Г. Гаврилов, О. Кукуруз, Т. Ткаченко, Л. Червона, А. Фрішке.

Просування до демократії в країнах Центрально-Східної та Східної Європи у значній мірі залежало від нової альтернативної політичної сили — опозиції. Саме опозиційні політичні сили створювали політичну альтернативу та реальну політичну конкуренцію, підриваючи монополію «партії влади», що становило передумови для демократизації. Конструктивна діяльність опозиції ставала основою для побудови громадянського суспільства, оскільки її вихідний плюралізм породжував появу різних груп політичних інтересів, цінностей, програм, ідеологій тощо.

Слід відмітити, що уявлення про політичну опозицію як про суб'єкта політики пройшло в Європі певну еволюцію. В першій половині ХХ ст. відбулося становлення демократичних інститутів, в тому числі і парламентської опозиції. Для цього періоду стало характерним розширення загальних громадських прав і введення в багатьох країнах інституту виборності посадових осіб. Однак процес демократизації не був лінійним. Посилення тоталітарних тенденцій в європейській політиці впливало й на переоцінку ролі політичної опозиції. Демократія стала сприйматися не лише як набір політичних інститутів, норм і практик, але набула певного ціннісного забарвлення. В дихотомії тоталітаризм-демократія негативно сприймалося перше поняття, а позитивно — інше. Відповідно в рамках даного підходу політична опозиція розглядалася як обов'язковий атрибут демократичного політичного режиму, а також відсутній елемент тоталітарного режиму.

В 1980-ті роки з введенням в науковий дискурс поняття «демократичний транзит», уявлення про демократію і, відповідно, опозицію, змінюється. Політична опозиція розглядається як головний ініціатор демократичного переходу, яка впливала на динаміку трансформації авторитарного режиму, його «ерозію». Свідченням початку переходу від авторитаризму до демократії, як правило, вважають активні виступи опозиційних уряду або правлячій партії угруповань або зміни в вищих ешелонах влади, що ведуть до укріплення позицій прореформістських груп. Про перехід режиму в перехідний стан, на думку А. Циганкова, свідчить легітимізація в тій чи іншій формі прав політичної опозиції [4, с. 130].

Однак застосування терміну «політична опозиція» в перехідний період потребує концептуальної визначеності, оскільки внутрішньополітичні процеси в країнах та еволюція суб'єктів опозиційної діяльності мали свою специфіку. Кінець 80-х рр. знаменуються політичною активізацією різних альтернативних громадських об'єднань, опозиційно налаштованих до влади. Вони поступово набували чітких організованих форм, в ряді випадків об'єднувалися в суспільно-політичні рухи, формували свої альтернативні програми, набували легалізованих форм, прямо або опосередковано сприяли ерозії комуністичного режиму в країні. Але внутрішня опозиція була і в середовищі самої правлячої партії у постаті реформаційного крила. В цей час істотно зростає роль опозиційних політичних лідерів, здатних швидко мобілізувати навколо себе критично налаштованих проти влади громадян.

Існування різноманітних форм і методів діяльності опозиції в складних умовах перехідного періоду сприяло введенню в науковий дискурс понять «опозиція» та «політична опозиція». В науковій літературі часто йде підміна цих понять, або підкреслюється їх тотожність.

Спробуємо розглянути цю проблему більш детально через етимологію слова «опозиція». Сам термін походить з латинського слова “*oppositio*”, що означає супротив, протиставлення, опір. Він вживається для характеристики дій, що приводять до супротиву відносно окреслених політичних процесів, політичної лінії, політичної дії, критики домінуючої ідеології, протиставлення конкретним інституціям чи організаціям. Але трактування опозиції лише як вираження непримиримої ворожнечі, самого тільки суперництва, протистояння суб'єктів за владу є дещо звуженим і не дозволяє виявити багатоманітність форм і методів роботи опозиції та показати її демократичний характер. На думку С. Рябова «обмеження смислу опозиції лише деконструктивним запереченням існуючих засад суспільного життя, інтенціями позасистемного стибу є властивим для тоталітарної політичної свідомості і практики» [5, с. 12].

В період переходу від авторитаризму до демократії відбувається поступовий відхід від протистояння, опору, заперечення режиму до встановлення правил політичної гри і процедур конкурентної політичної боротьби. Виходячи з цього виникає питання, чи можна назвати політичною опозицією рухи опору, суспільно-політичні організації і рухи, які виступали проти авторитарного режиму, однак не завжди ставили за політичну мету здобуття влади?

Спротив із застосуванням сили ряд дослідників намагається розглядати як окреме від політичної опозиції поняття. Так, мексиканський дослідник Т. Сеговія розрізняв «Рух опору» та «політичну опозицію». На його переконання опозиція не протистоїть владі і її вища форма походить з опозиційної партії, в той час як рух опору за визначенням не може бути партією: його завдання не керувати, а чинити спротив» [6, с. 28].

Подібну точку зору займає польський історик А. Фрішке. До політичної опозиції він відносив свідому, заплановану діяльність, що спирається на певну програму і спрямовується на зміну або реформування в напрямку обмеження монопольної влади партії і відновлення суб'єктності суспільства [7, с. 5].

Українська дослідниця Л. Червона погоджується з тим, що політична партія, яка не виходить за межі політичної системи і рух опору, що не визнає існуючого політичного статус-кво, мають різні функціональні завдання. На її думку в обох випадках вони представляють собою шаблі опозиційної дії, політичну опозицію протилежних типів — системну та позасистемну. При цьому жоден політичний режим не обходиться без опозиції як сукупності нонконформістських переконань та дій індивідумів [6, с. 28].

Схожу думку висловлює Т. Ткаченко, стверджуючи, що опозиція може існувати у формі суспільного протесту та як політичний інститут. При цьому «... опозиція як форма суспільного протесту є детермінантою опозиції як політичного інституту» [8, с. 41].

Однак в умовах авторитарного політичного режиму, коли громадсько-політичні організації і рухи мають нелегітимний характер, їх важко назвати політичною опозицією в класичному розумінні цього слова. Жодна з цих структур не підпадає під визначення, сформульоване польським вченим С. Божиком. Він зазначає, що політична опозиція — це загал політичних угруповань, які не беруть участі у функціонуванні урядів, але займають критичну позицію щодо уряду і реалізованої ним політики, а також прагнуть до здобуття влади в державі, використовуючи гарантовані конституційні та законні форми політичного суперництва для здійснення конституційних реформ або зміни актуальної політичної суспільно-господарської системи [9, с. 10]. Звідси виникає дилема — як розуміти поняття політична опозиція: в універсальному, чи конкретному сенсі? В даному випадку проблема полягає як в питанні термінологічному, так і методологічному.

Вирізнити ці два поняття, на нашу думку, можна через застосування етимологічного та інституційного підходів, розроблених російським вченим Г. Гавриловим. Етимологічна модель подає опозицію в широкому сенсі, акцентуючи на діяльнісному аспекті і розглядає її як просте протистояння однієї політики іншій політиці, виступ проти думки меншості або пануючої думки [10, с. 16].

Однак в даному випадку не висвітлюється політичний аспект її діяльності. При цьому опозиція виступає як певний процес, діяльність без прив'язки до конкретних політичних суб'єктів. Такий підхід, з однієї сторони, дає дещо розмите уявлення стосовно суб'єктів опозиційної діяльності так як опозицією можна вважати групи тиску, лобістські угруповання і т.д. З іншої сторони, частково цей підхід може бути використаний за умов лібералізації авторитарного режиму, коли опозиція формується з суспільно-політичних рухів, громадських організацій, відсутні легальні політичні партії, не відбуваються вільні демократичні вибори і т.д.

Однак з появою реальної багатопартійності, стабілізацією функціонування демократичних інститутів, етимологічний підхід не дозволяє виокремити політичні партії як важливого суб'єкта опозиції, який здійснює боротьбу за домінуючий владний ресурс поряд з провладною партією.

При дослідженні політичної опозиції в перехідний період ми використали інституційний (або інституційно-функціональний) підхід. Це дозволяє звзити розуміння опозиції до конкретних політичних інститутів, які можуть виконувати цю роль. Звичайно цей підхід

більш придатний для аналізу опозиційних партій в стійких демократичних режимах, в яких наявні елементи політичного плюралізму, існує конкурентна міжпартійна боротьба, сформована стабільна партійна структура з чіткими правилами політичної конкуренції. В умовах реальної багатопартійності ми можемо говорити саме про політичну опозицію у формі парламентської та позапарламентської опозиції як однієї з розвинутих і представницьких форм політичної боротьби. В демократичному суспільстві політична опозиція — це основний канал вираження соціального невдоволення наявним політичним станом, важлива детермінанта політичних трансформацій, спосіб досягнення принципових поступок від владних структур, корегування політичного курсу.

Аналізуючи поняття «політична опозиція» в рамках інституційного підходу, О. Кукуруз виділяє три аспекти: 1) політична опозиція ототожнюється із парламентською; 2) політична опозиція включає діяльність організованих громадсько-політичних сил; 3) політична опозиція охоплює лише діяльність політичних сил [11, с. 34]. Погоджуючись з думкою Г. Гаврилова, що опозиція визначається через владу, вважаємо доцільним звзвити категорію «політична опозиція» саме до інституту політичних партій, як основних потенційних суб'єктів влади. Тим самим ми можемо «відтінити» інші суб'єкти опозиційної діяльності через поняття «опозиція».

Подібної думки притримуються Г. Юнеску та І. Мадаріага, які пропонують розрізняти поняття «політична опозиція» та «опозиція». За їх концепцією лише політична опозиція *sensu stricto* може існувати в демократичній системі і то для того, що є завжди інституціоналізована, знана та легітимізована. На думку вчених «цей термін повинен вживатися в ситуації, коли опозиція є не лише допущена до функціонування, але функціонування стало їй призначене» [12, с. 16].

Опозиція *sensu largo* охоплює різні прояви незадоволення урядовою політикою і є досить обширним поняттям. Така класифікація дозволяє віднести до опозиції різні організації і суспільно-політичні рухи, які виступають певною альтернативною силою і намагаються демократизувати суспільство через конкурентну боротьбу з авторитарною владою. За словами А. Степана, «опозиція в недемократичній системі повинна передусім підривати легітимізацію режиму і протиставляти йому демократичну альтернативу, ініціювати і поширювати протести, організовувати страйки, видавати і розповсюджувати нелегальну пресу, засновувати таємні університети тощо» [13, с. 44]

Але виникає запитання, в який момент опозиція може перейти в іншу якість і набути форм політичної опозиції? Чи коректно стверджувати, що в період лібералізації не було політичної опозиції, а вона раптово з'явилася після демократичних виборів та демонтажу авторитарної системи? На нашу думку, відповідь можна знайти, прослідкувавши процес формування політичної опозиції як інституту. Інститут політичної опозиції — це правила гри та певні кодекси поведінки, а також відносини та зв'язки, які встановлюють та регулюють опозиційну діяльність в межах політичної системи [14, с. 7]. Звідси можемо вирізнити доінституційний та інституційний етапи діяльності політичної опозиції. Доінституційний етап становлення інституту політичної опозиції припадає на період лібералізації і характеризується організаційним оформленням політичних сил, які протистояли пануючій комуністичній владі, пануючій партії і прямо або опосередковано вели з правлячою партією боротьбу за державну владу. Сам етап лібералізації можна означити періодом від горбачовської «перебудови» і до 1990 р., коли були прийняті декларації про державний суверенітет і відбулися перші демократичні вибори до законодавчих органів влади.

Варто зазначити, що лібералізація політичного режиму відбувалася в умовах певного балансу сил між владою і опозицією. За обставин зменшення рівня легітимності влади, та росту активності опозиції, спостерігався досить активний процес політичної соціалізації та появи нових опозиційних організацій. Саме опозиційне середовище на етапі лібералізації авторитарного режиму ставало внутрішньо фрагментованим і включало як помірковану так і радикальну опозицію. За цих обставин А. Пшеворський зазначає, що не всі антиавторитарні рухи продемократичні, деякі стають під гасла демократії тільки тому, щоб проковтнути і авторитарних опонентів, і своїх союзників у боротьбі зі старим режимом. Пошук консенсусу — це часто не більше, ніж маскування нової авторитарної спокуси [15, с. 645].

В умовах нестабільності політичного режиму, організаційного оформлення опозиції, частоті зміни її стратегії і тактики (від повного заперечення до часткової співпраці з владою), форм і методів діяльності, досить складно здійснити її типологізацію. За класифікацією Р. Даля, в залежності від характеру її відношення до режиму виділяють системну, напівсистемну, несистемну опозицію. В залежності, перед усім, від методів, які застосовуються нею для досягнення своїх цілей, Х. Лінц виділяє три типи опозиції: лояльну, напівлояльну і нелояльну (непримириму). Такі класифікації є більш характерні для стабільних демократичних режимів, де політична опозиція вже набула характеру політичного інституту і де визнані демократичні норми та принципи конкурентної політики.

Невизначеність перехідного політичного режиму, коли він зберігає в собі елементи демократичності і одночасно авторитаризму, вносить неузгодженість у визначенні поміркованої частини демократичної опозиції. З однієї сторони, вона націлена на демонтаж авторитарного режиму і є, за класифікацією Х. Лінца, нелояльною і непримиренною. З іншої сторони, вона проявляла готовність до взаємодії та конструктивного діалогу з владою в якості засобу виходу з політичного конфлікту. На думку Ю. Абдулаєвої мало підходять для зазначених цілей і визначення з префіксом напів- (напівлояльні, напівсистемні і т. д.), оскільки вони характеризують скоріше опозиційні групи з нестійкою політичною позицією, готові дрейфувати в сторону того чи іншого полюсу опозиційного спектру в залежності від поведінки діючого режиму [16].

На етапі лібералізації спостерігаємо діяльність громадсько-політичних організацій та суспільно-політичних рухів, опозиційно налаштованих до комуністичної влади, які вимагають системних змін. В цей час проявляється така риса опозиції як організованість. Дійсно досить складно уявити собі неорганізовану масу людей, що борються за домінуючий політичний ресурс. Малоймовірно, що неорганізована група могла б ефективно цей ресурс використати. Не маючи інституційних важелів впливу на владу, опозиція активно використовувала різноманітні форми мобілізації мас: мітинги, страйки, демонстрації, пікетування тощо. Прямі форми демократії були на той час досить ефективним інструментом впливу на владу. При цьому сама демократична опозиція, за визначенням А. Степана виконувала наступні функції:

- 1) опір інтеграції в рамках режиму;
- 2) захист зон автономії проти режиму;
- 3) підрив легітимності режиму;
- 4) збільшення політичної ціни авторитарного правління;
- 5) створення сприйнятливої демократичної альтернативи [13, с. 45].

Ці функції при відсутності опозиційних політичних партій особливо чітко проявлялися в діяльності суспільно-політичних рухів, які мали масовий характер і включали в себе новостворені громадські організації різного спрямування. Частина з них пізніше трансформувалися в опозиційні політичні партії. Така тенденція спостерігалася в Польщі (Солідарність), Україні (Народний рух України). Так з НРУ вийшли такі партії націонал-демократичного спрямування як ДемПУ, УРП, УСДП.

Вибори до законодавчих органів влади за участю опозиційних суспільно-політичних рухів та партій поклали початок інституціоналізації політичної опозиції. Мажоритарний принцип виборчої системи та конституційна відміна монопольного права комуністичної партії на владу сприяла тому, що суспільно-політичні рухи на початку 90-х років виконували фактично функції політичних партій. Так Народний рух України через демократичні вибори ставив за мету здобуття та реалізацію влади. Його представники у Верховній Раді України виражали інтереси тих соціальних груп і верств, які не представлені у владі і були незадоволені її політикою.

З цього часу політична опозиція використовувала законні форми політичного суперництва, створювала власну програмну та персональну альтернативу. При цьому влада для опозиції ставала об'єктом, на який спрямовувався її спільний інтерес [17, с. 4]. Саме боротьба за владу в значній мірі корегувала характер, форми та методи діяльності опозиційних партій.

Таким чином, через організаційну слабкість новостворених партій в період лібералізації та на початку періоду інституційної демократизації, межі опозиції були розширені за рахунок

антикомуністичних суспільно-політичних рухів, які мали значний мобілізаційний потенціал та політичну вагу.

З подальшою партійною структуризацією парламентів, поступовим переходом від політичного протистояння, заперечення режиму до встановлення правил політичної гри і процедур конкурентної політичної боротьби, охоплення суспільства новими демократичними процедурами, розпадом або трансформацією суспільно-політичних організацій та рухів в політичні партії, політична опозиція набуває чітких інституціоналізованих форм. Звуження категорії «політична опозиція» саме до інституту політичних партій як основних потенційних суб'єктів влади дозволяє вирізнити інших суб'єктів опозиційної діяльності через поняття «опозиція».

1. *Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / S. Huntington. – Norman : Oklahoma University Press, 1991. – 366 s.*

2. *Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова]. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 576 с.*

3. *Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты / А. Ю. Мельвиль // Политология: Лексикон / [под ред. А. И. Соловьева]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН), 2007. – С. 123–134.*

4. *Циганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика : [учеб. пособие] / Циганков А. П. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.*

5. *Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // Вибори та демократія. – 2005. – № 4 (6). – С. 8–18.*

6. *Червона Л. М. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Червона Л. М. – К., 2004. – 178 с.*

7. *Friszke A. Opozycja polityczna w PRL 1945–1980 / A. Friszke. – London : Aneks, 1994. – 608 s.*

8. *Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 40–45.*

9. *Bożyk S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP / S. Bożyk. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – 127 s.*

10. *Гаврилов Г. А. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ / Гаврилов Г. А. – Екатеринбург : Ин-т философии и права УрО РАН, 2003. – 153 с.*

11. *Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / Кукуруз О. В. – К. : Наукова думка, 2010. – 197 с.*

12. *Ionescu G. Opposition. Past and Present of Political Institution / G. Ionescu, I. Madariaga. – London, Baltimore, Melbourne : Penguin Books, 1972. – 213 s.*

13. *Stepan A. On the Task of a democratic Opposition / A. Stepan // Journal of Democracy. – 1990. – Vol 1. – № 2. – P. 44–46.*

14. *Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Вінничук Н. Ю. – К., 2007. – 17 с.*

15. *Пшеворський А. Переход до демократії: лібералізація і демократизація / А. Пшеворський // Демократія: Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 605–648.*

16. *Абдулаева Ю. М. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс] / Ю. М. Абдулаева // Известия Российского государственного университета имени А. И. Герцена. – 2007. – Т. 10. – № 31. – Режим доступа :*

<http://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-usloviya-formirovaniya-konstruktivnoy-oppozitsii-v-stranah-tsentralnoy-i-vostochnoy-evropy>.

17. *Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації : Інформаційно-аналітичне дослідження. – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. – 34 с.*

Ольга Брусиловська

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Наталія Сіндецька

Талліннський університет

ДРУГА ЕСТОНСЬКА РЕСПУБЛІКА: ВЗАЄМОВПЛИВ СКЛАДОВИХ СИСТЕМОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Розглядається взаємовплив соціально-економічної, політичної та ідеологічної складових посткомуністичної трансформації в Естонії. Показано, що на хід економічної трансформації більший вплив здійснили не стартові умови, а соціально-політичні фактори: досвід демократичного управління, швидкий перехід від радянського режиму до демократичного. Однак дослідження ознак демократії виявило, що шлях Естонії ускладнювався сплеском націоналізму, феноменом не-громадян. Коли Естонія почала процедуру вступу в ЄС, «етнічна демократія» була піддана критиці, й почалась друга, ще не завершена фаза реформ, націлених на лібералізацію країни.

Ключові слова: Естонія, посткомуністична трансформація, демократія, національні меншини.

Olga Brusilowska, Natalia Sindecka. Druga Republika Estońska: wzajemne wpływy składników transformacji systemowej.

W artykule omawiane są wzajemne wpływy społeczno-gospodarczych, politycznych oraz ideologicznych składników postkomunistycznej transformacji w Estonii. Ukazano, że na proces transformacji gospodarczej wielki wpływ wywarły czynniki społeczno-polityczne: tradycje demokratyczne, szybkie przejście od reżimu radzieckiego do demokracji. Jednak analiza procesu demokracji pozwala stwierdzić, iż transformacja w Estonii była utrudniona wybuchem nacjonalizmu i zjawiskiem nie-obywateli. Po rozpoczęciu przez Estonię procesu wejścia do UE „demokracja etniczna“ została skrytykowana i zaczęła się druga, jeszcze niedokończona, faza reform skierowana na liberalizację państwa.

Słowa kluczowe: Estonia, transformacja postkomunistyczna, demokracja, mniejszości narodowe.

Ольга Брусиловская, Наталья Синдецькая. Вторая Эстонская республика: взаимовлияние составляющих системной трансформации.

Рассматривается взаимное влияние социально-экономической, политической и идеологической составляющих посткоммунистической трансформации в Эстонии. Показано, что на ход экономической трансформации большее влияние оказали не стартовые условия, а социально-политические факторы: опыт демократического управления; быстрый переход от советского режима к демократическому. Однако исследование признаков демократии показало, что путь Эстонии затруднялся всплеском национализма, феноменом не-граждан. Когда Эстония начала процедуру вступления в ЕС, «этническая демократия» подверглась критике и началась вторая, еще не законченная фаза реформ, направленных на либерализацию страны.

Ключевые слова: Эстония, посткоммунистическая трансформация, демократия, национальные меньшинства.

Olga Brusilovska, Natalia Sindecka. The Second Estonian Republic: Interinfluence of the Systemic Transformation Components.

The interinfluence of the social and economic, political and ideological components of the post-communist transformation in Estonia is investigated. It has been demonstrated that the economical transformation was under the influence more with the social and political factors such as experience of the democratic governance, fast transfer from Soviet regime to democratic then with start conditions. But the research of the democracy characteristics has shown that the Estonian path was complicated with the nationalism surge, and phenomenon of non-citizens. When Estonia had started the procedure of joining the European Union, the “ethnic democracy” was criticized and second, still unfinished now, stage of liberalization reforms began.

Key words: Estonia, post-communist transformation, democracy, national minorities.

Тема системної трансформації сучасної Естонії є однією з найменш вивчених в українській політології; дана стаття покликана певною мірою заповнити цю лакуну. Метою дослідження є вияв впливу різних соціальних процесів на ідеологічну сферу сучасної Естонії, зокрема на формування феномену не-громадянства. Авторська гіпотеза полягає в тому, що духовна та ментальна сфери розглядаються в ході посткомуністичної трансформації як первинні.

Першу програму реформ в Естонії готувала команда реформаторів на чолі з прем'єр-міністром Едгаром Савісааром, яка прийшла до влади в травні 1990 р. Робоча група (Ерік Терк, Ліна Тоніссон, Ардо Камратов, Уно Мересте, Калев Кукк, Іві Проос) розробляла водночас приватизаційну концепцію та нове законодавство. Естонія обрала модель «шокової терапії», що було можливо лише в умовах консенсусу щодо неможливості повороту до минулого, згоди на рішучі заходи, які спочатку знизять рівень життя, але обіцяють швидке відновлення. Естонія стала єдиною країною колишнього СРСР, де протягом приватизації більша частина державної власності — 70% від 1,2 тис. середніх та великих підприємств — була продана іноземним підприємцям. При цьому деякі об'єкти були реалізовані за символічною ціною (наприклад, за одну естонську крону), але з умовою обов'язкових наступних інвестицій на модернізацію та реконструкцію виробництва у розмірі приблизно кілька мільйонів доларів [1, с. 123-124].

За обсягом прямих іноземних інвестицій на душу населення Естонія з великим відривом займає перші місця на пострадянському просторі. Можна виділити кілька причин привабливості Естонії для іноземних інвесторів:

- прибуток навіть у період кризи;
- бізнес-середовище, подібне для розвинутих країн (невисокий рівень бюрократизації та корупції);
- стабільність естонської валюти;
- відносна дешевизна робочої сили при високій її якості;
- низький податок на прибуток;
- географічна близькість, яка скорочує транспортні витрати;
- можливість швидкої заміни асортименту продукції завдяки наявності невеличких фабрик та заводів.

Естонський уряд доклав багато зусиль для збільшення привабливості країни в очах потенційних вкладників. В західній пресі регулярно розміщувались великі рекламні оголошення про проведення міжнародних тендерів. До 2001 р. Естонія акумулювала 2,7 млрд дол прямих іноземних інвестицій [2]. Пріоритетом інвестування була інфраструктура, що зблизило цю модель з моделями росту більшості розвинутих країн. Обсяг естонських зовнішньоторгових операцій відносно вартості ВВП (160%) знаходився на високому рівні не лише в рамках пострадянського простору. Це дало західним експертам можливість вважати Естонію «прекрасним прикладом малої відкритої економіки» [3]. При цьому не слід забувати, що Естонія активно використовувала вигідне геостратегічне розташування країни: тільки щорічний транзит російських вантажів забезпечив біля 10% ВВП.

Серед реформ, які торкнулись більшості жителів країни, слід означити житлову. Це була радикальна реформа: держава звільнилась від необхідності утримувати житловий фонд, відповідальність за своє житло взяли на себе самі його користувачі. На сьогодні в квартирних товариствах знаходиться 60% населення. В більшості європейських країн цей процент нижчий більше ніж в три рази. Естонський досвід в цьому відношенні є унікальним. Процес приватизації прискорився в 1994–1995 рр., роком прориву став 1996-й. Огляди Європейського банку реконструкції та розвитку і Всесвітнього банку показують, що в Естонії найуспішніше з країн колишнього СРСР проводиться й майже завершена велика приватизація. З 1999 р. приватний сектор відповідає за 75% виробництва в країні. Латвія, яка почала велику приватизацію тільки в середині 90-х рр., широко використала цю модель в формуванні власного підходу [4, с. 199].

В 1999 р. від ЄС Естонія отримала назву «сяюча зірка», в Польщі її назвали «тигром Балтики». Темп її реформ перевищив темп ірландських (Ірландія вважалась лідером в Європі за швидкістю перетворень, що зайняли 20 років). Так, Естонія закріпила за собою місце в групі країн Центрально-Східної Європи, яких можна визначити словом «переможці». За сукупністю макроекономічних показників, особливо за обсягом ПІП, Естонія увійшла в п'ятірку лідерів (Угорщина, Польща, Словенія, Чехія та Естонія) [5, с. 370]. На початку нового

століття Естонія зайняла перше місце в ЦСЄ за темпами економічного росту. ВВП в 2003 р. склав 8 млн. євро (за розміром економіки Естонія схожа на Мальту й Ліхтенштейн). ВВП на душу населення становив 5942 євро, що є середнім результатом для ЄС [6, с. 1]. Вхід в ЄС в 2004 р. дало новий поштовх розвитку країни. До 2007 р. Естонія забезпечила ріст ВВП до 65% від середнього рівня 15 найбільш розвинутих країн ЄС, середньорічні темпи росту склали з 2000 до 2006 р. 9,06%.

Однак деякі проблеми в країні не тільки не були вирішені, але й поглибились: корупція, нерівномірний розвиток Естонії, зовнішній борг. Найбільшою проблемою можна вважати структурне безробіття. Максимальна кількість безробітних була зафіксована в 2010 р.: 18,6%. В середньому безробіття тримається на рівні 9–12%, а на північному сході Естонії воно сягає 15%. З іншого боку, багато фірм та компаній скаржаться на відсутність кваліфікованої робочої сили, тому можна говорити про відносну іммобільність трудової сили [7, с. 148].

Проте досягнення Естонії все ж перевищують її втрати. Серед нових членів ЄС Естонія найбільше від усіх наблизилась до західноєвропейських стандартів якості життя. В Європі найбільший захват викликає той факт, що в Естонії відсутня так звана «соціальна воронка», яка загрожує стабільності суспільства. Чисельність середнього класу перевищила половину, але тим не менш, за межею бідності знаходиться більше 20%.

Таким чином, естонський феномен швидкої та ефективної економічної трансформації пояснюється наступними факторами: використання німецької моделі приватизації, прихід іноземного капіталу, послідовна реформаторська діяльність представників естонського політикуму та їх підтримка соціумом. Зазначимо, що в другій Естонській республіці протягом тривалого часу населення відносилось до реформ позитивно. Перший загальнодержавний страйк відбувся лише 7–9 березня 2012 р., коли на міські вулиці вийшли вчителі.

Сьогодні економіка окремих країн все більше залежить від загальноєвропейських процесів, у тому числі процесі превалювання ТНК в експортноорієнтованих галузях. Але панування ТНК несе із собою й нові погрози, що стало відчутним з початком світової економічної кризи наприкінці 2008 року. Ще одне питання, пов'язане з економічною кризою — проблема економічної управлінської етики. Несподіванкою як для східноєвропейських, так і для західноєвропейських суспільств стало те, що верхівка менеджерів країни продовжувала розкрадати суспільні кошти, виділені на подолання кризи. Процес виходу з кризи опинився в прямій залежності від стану моралі в кожній окремій країні. Аналізуючи економічну трансформацію Естонії, очевидно стає також її пряма залежність від політичних умов проведення реформ, обізнаності уряду, здатності узгоджувати свої інтереси із загальноєвропейськими. Недоліки законодавства, які залишались невирішеними на момент вступу в ЄС, та незадовільна діяльність державного апарату стали головними причинами негативних явищ в економічному розвитку країн. В цілому можна зробити висновок, що такий успішний хід економічної трансформації не можна адекватно пояснити стартовими умовами та економічним потенціалом Естонії, які були доволі скромними, тому слід перейти до характеристики соціально-політичних факторів.

На відміну від інших пострадянських республік країни Балтії мали деякий досвід демократичного управління. В 20–30-ті рр. ХХ ст. в Естонії склалась парламентська демократія, з 1934 до 1940 р. шість років існувала консервативна диктатура, а потім Естонія стала жертвою радянської окупації. Разом з тим у несприятливих умовах загартувалося політично активне населення з високим рівнем національної та політичної самоідентифікації.

У 80-ті рр. населення висловлювало все більше невдоволення станом справ. У серпні 1987 р. була заснована група, що вимагала публічного розголошення секретного протоколу до Пакту Молотова-Ріббентропа. Питання про суверенітет Естонії вперше було підняте в 1987 р. в одній з тартуських газет. З цього ж року почалося формування нових партій та політичних рухів. Особливо важливу роль відігравав Народний фронт Естонії, центристська політична організація, яка вимагала спочатку автономії, а потім й незалежності від Москви, та Партія національної незалежності Естонії. ПННЕ ставила на меті відновлення Естонської

республіки на основі правонаступництва та Тартуського мирного договору 1920 р., за яким РСФСР відмовлялась від будь-яких прав на Естонію і визнавала її де-юре. Народний фронт навпаки виступив за створення нової естонської держави. Пізніше симбіоз цих двох ідей був відображений у конституції [8, с. 48]. 18 березня 1990 р. на виборах у Верховну Раду Народний фронт набрав більшість голосів, і вже 8 травня 1990 р. лідер НФ Едгар Савісаар очолив уряд. Відразу було прийнято постанову Верховної ради Естонії «Про державний статус Естонії», яка оголосила незаконною державну владу СРСР на території Естонії. В травні 1990 р. ВРЕ перейменувала ЕРСР в Естонську республіку. В червні 1990 р. Верховна рада Естонії оголосила курс на «повну реституцію в окупованій до цього дня Естонії» [9].

Поворотним пунктом на шляху радянських республік до незалежності стала дата 28 січня 1991 р., коли президент СРСР М. Горбачов підтвердив конституційне право виходу союзних республік зі складу СРСР. В радянській Середній Азії та в Білорусі не було масового руху за вихід із СРСР, але в інших радянських республіках націонал-демократичні рухи за незалежність значно прискорили свій рух до мети [9]. 20 серпня 1991 р., на другий день путчу ГКЧП в Москві, Естонія ще раз проголосила свою незалежність — відбулась так звана «Співоча революція». В офіційній трактовці незалежність була відновлена через «звільнення від радянської окупації та відновлення Естонської республіки, яка існувала до 1940 р.». Де-юре Естонія вийшла з складу СРСР тільки 6 вересня, коли з подачі Горбачова було прийнято відповідне рішення [9].

Із серпня 1991 р. почався конституційний процес, було створено спеціальні Конституційні збори, які склались з 60 членів, призначених Естонською вищою радою та Конгресом Естонії. 28 червня 1992 р. була прийнята нова конституція, за якою Естонія стала парламентською республікою. Однопалатний парламент (Рійгікогу) складається з 101 депутата, які обираються загальним таємним голосуванням на чотири роки. Зазначимо, що з 2007 р. для національних виборів на загальнодержавному рівні Естонія використовує новаторське електронне голосування (ідея виникла ще в 2001 р. й була реалізована на рівні місцевих виборів в жовтні 2005 р.). Вибори проходять за пропорційною системою, хоча система підрахування голосів має деякі елементи мажоритарності. Система голосування в парламенті побудована таким чином, що спікер та перший віце-спікер представляють парламентську коаліцію, а другий віце-спікер — опозицію. Цікавою особливістю естонського парламенту є відсутність вимоги кворуму. Тобто для того, щоб пленарне засідання під час чергової сесії вважалось легітимним, теоретично достатньо присутності лише двох осіб — голови ради та одного рядового депутата. Виключенням є засідання під час позачергових сесій, які вважаються легітимними тільки за умови присутності більше половини конституційного складу Рійгікогу [10].

Прем'єр-міністр має право піддавати сумніву конституційність будь-якого законодавчого акту на національному та локальному рівнях. Крім того, він виконує обов'язки уповноваженого щодо розгляду скарг, до якого можуть звертатися громадяни, якщо їхні права порушуються будь-якими державними органами [11].

Парламент обирає президента кваліфікованою більшістю (2/3) голосів на термін у п'ять років. Інститут президента був відновлений з значно більш вузькими повноваженнями, ніж за Конституції 1938 р. Сучасний президент має тільки представницькі та формально-юридичні функції. Він може накладати вето на законопроекти, але парламент анулює президентське вето кваліфікованою більшістю. Він має право висувати кандидатуру на посаду прем'єра, але не має права відстороняти його від посади [12]. Пізніше через роздробленість та слабкість парламенту президент почав відігравати суттєвішу роль в політичному житті, аніж це передбачалося конституцією.

Досить швидко в політичному житті Естонії виділились характерні й для старої Європи три течії — праві, центристи та ліві. Як і в інших посткомуністичних країнах, вибори в Естонії носили маятниковий характер. Крім того, серйозні внутрішні суперечки були звичайною справою для Рійгікогу.

За всіма показниками формальної демократії, Естонія може бути названа країною, що швидко й успішно здійснила перехід від радянського режиму до демократичного. Однак,

крім формальних необхідно зазначити дослідження суттєвих ознак демократії, зокрема це: 1) характер конституцій та шлях, яким в них захищені права людини; 2) роль політичних партій та охват прошарків населення, що ними представлені; 3) роль мас-медіа, їхня здатність представляти широкі політичні дебати; 4) ступінь трансформації колишньої комуністичної адміністрації, її присутність в сучасних інститутах, довіра до неї суспільної думки; 5) ступінь розвитку місцевого самоуправління; 6) наявність активного громадянського суспільства (незалежні асоціації та інститути, здатні впливати на державну владу). Реальність показує, що в цих напрямках Естонії доведеться ще довго працювати. Її шлях було частково викривлено й розтягнуто в часі через сплеск націоналізму.

В період радянської влади в усіх республіках СРСР панувала комуністична (марксистська) ідеологія, яка була єдиною можливою, що підтверджувалось статтями конституції. Ця ідеологія де-юре оголошувалась зразком демократії, а де-факто була проявом авторитарного режиму. В прибалтійських республіках ідеологічна ситуація була складнішою. Це пояснюється тим, що вони пізніше від інших радянських республік увійшли в склад СРСР, і це входження було далеко не добровільним. Нові незалежні держави керувались завданням відокремлення від колишньої «імперії» та створення для себе нового типу легітимності на етнічній основі. Політичні еліти ННД хоча й визнавали на словах необхідність рівноправності всіх громадян незалежно від етнічної приналежності, на практиці вважали можливою розбудову держави на базі домінування «титального» етносу в політичній, економічній та культурній галузях.

На ментальність сучасних народів продовжує впливати їхня релігійна приналежність. Лютеранство століттями сприяло розвитку орієнтації на особисті самостійність, наполегливість, амбіційність, любов до праці. Частина естонського суспільства в останні десятиліття радянської влади представляла собою середній клас: високий відсоток керівників та спеціалістів підприємств, державних службовців, творчої інтелігенції. Не просто сусідство, а особлива історична близькість до фінів, призвели естонців до постійних порівнянь себе з ними, а не з іншими народами СРСР. Звідти з'явилася віра в те, що якщо національна держава буде відроджена й дистанціюється від Росії, то на Естонію чекає справжній успіх. Справедливо зазначив російський дослідник Є. Голіков: «Етнічність стала не просто засобом політичної мобілізації, але й формою терапії від гігантської травми, що була нанесена колишніми режимами великим та малим народам СРСР. Звернення до власної культури та мови, традицій та цінностей стало засобом відродження втраченої колективної гідності та збереження цілісності етнічної спільноти, приналежність до якої досить чітко зберігали колишні радянські громадяни» [13].

В період перебудови, коли виявилась системна слабкість радянського режиму, естонська еліта почала етнічну мобілізацію общини на досягнення незалежності. Пропаганда піднімала болісні теми щодо «тяжкої долі малого народу», «історичної несправедливості інкорпорації Естонії в складі СРСР», «рекордного проценту репресованих», «зисків життя в маленькій європейській країні». На другому етапі пропаганда почала експлуатувати теми «демографічної загрози вимирання естонців», «колективної провини росіян за злочини сталінізму», «схильності росіян до комуністичної та імперіалістичної ідеології». ЗМІ перекодували «радянське» в «російське», нейтральне «мігрант» в «окупант», «колоніст» [14].

Вже в радянській Естонії за доби перебудови почало відбуватись витіснення з органів влади представників не-титального населення. В умовах незалежності цей процес прискорився. В 1992 р. у парламент були обрані виключно етнічні естонці. Протягом першої половини 90-х рр. при проведенні радикальних політичних реформ Естонія керувалась завданням повної де-радянзації державних структур та форм суспільного життя. В Естонії та Латвії, на відміну від інших республік колишнього СРСР, не був реалізований так званий «нульовий варіант» отримання громадянства, коли підданство получили всі постійні жителі. Склалась унікальна ситуація, коли кожний п'ятий резидент Естонії не мав громадянства країни проживання. До процедури натуралізації в Естонії мають звертатися не тільки ті, хто тільки прибув у країну, але й ті, хто тут жив все життя. На 2000 р. населення Естонії поділялось на

4 групи: 1) громадяни Естонії (80%), громадяни Росії (6,3%), громадяни інших країн (0,7%), особи без громадянства (12,4%) [15]. Останні три групи складаються з колишніх громадян СРСР, що постійно жили в Естонії й пройшли процедуру легалізації (отримали посвідки на проживання). Зробивши «чужим» неестонське населення, уряд перевів дискусію щодо демократії в площину міжетнічних відносин.

В результаті в країнах Балтії виникли спочатку етнократичні режими, а потім так звані етнічні демократії. До 1998 р. цей термін в Естонії сприймався як нейтральний і нічого особливого в ньому не вбачалось, але з 1998 р., коли Естонія почала процедуру вступу в ЄС, ярлик «етнічна демократія» став використовуватись виключно в контексті критики режиму.

Щез 1991 р., коли Естонія подала заявку на вступ до організації одночасно з Латвією, РЄ почав свою діяльність в Естонії. Декілька спеціальних місій РЄ працювали над розслідуваннями дотримання в країнах Балтії прав меншин (моніторинг продовжувався аж до 1997 р.). Першим документом, на який варто звернути увагу, стала Декларація щодо відновлення громадянства тільки для осіб, що мали громадянство до 1940 р. та їхніх нащадків, прийнята Верховною Радою Естонської Республіки 7 листопада 1991 р. В результаті якщо у Референдумі незалежності в березні 1991 р. прийняли участь всі зареєстровані виборці (1 144 тис.), то в Референдумі з прийняття нової конституції число тих, хто мав право проголосувати, скоротилось на 42% (669 тис.). Процес натуралізації було відкладено на потім. В результаті відбувся значний за інтенсивністю вихід російської общини, що досяг піку у 1992 р. (33 700 осіб) й впав у 1997 р. (4 081 особа) [14]. У 1992 р. МЗС офіційно оголосив, що «меншиною» буде називатись тільки та частина неестонського населення (та їхні нащадки), яка оселилась в Естонії до 1940 р. Всі інші будуть вважатись просто іноземцями. Отже, «справжня меншина» в Естонії склала лише 40 тис. осіб. Це викликало страйк 23 квітня 1993 р. в Нарві, Сілламає, Таллінні [16, с. 67]. У червні 1993 р. парламент Естонії ухвалив Закон про іноземців. Його положення (квота для отримання посвідки на проживання у розмірі 0,05% від населення; колишні співробітники радянської армії та силових відомств СРСР, військові пенсіонери, їхні родини взагалі не могли його отримати) викликали масові протести з боку російської меншини країни і погрози з боку Росії. В цій ситуації Верховний комісар та Рада Європи розробили рекомендації з удосконалення закону. В результаті парламент Естонії вніс зміни до документу в частині спрощення процедури натуралізації. Новий закон було ухвалено 8 липня 1993 р. Тим не менше 16–17 липня на північному сході Естонії був проведений референдум щодо введення територіальної автономії (т. зв. «нарвський референдум»). В Нарві прийняло участь 57,4% зареєстрованих виборців (97% — за), в Сілламає 61% (98% — за), тому з формальної точки зору референдум відбувся. Але Верховний суд Естонії визнав його результати неконституційними [16, с. 68]. Після цього російська община створила Асамблею російськомовного населення та разом з Асоціацією національно-культурних товариств стала ініціатором Круглого столу національних меншин при президентові республіки. Тут вперше меншини змогли виступити перед парламентською делегацією. В результаті був прискорений процес вироблення проекту Закону щодо культурного самоуправління національних меншин, який був прийнятий 26 жовтня 1993 р. Але, по суті, цей закон не вдовольняв жодну партію: естонці мріяли про асиміляцію російської общини, російська община — про повну рівність з естонцями.

Частка населення, якій за законом 1993 р. було відмовлено у праві отримання естонського громадянства (біля 90 тис. осіб, 8% всього населення) не мала іншого вибору, як стати громадянами Росії. Основна маса російськомовного населення була спрямований на довгий процес натуралізації. В 1995 р. був прийнятий новий Закон про громадянство. Число натуралізованих громадян зменшилось з 23 тис. у 1996 р. до 8 тис. в 1997 р. [14]. На цей момент два завдання — етнічний контроль та інтеграція суспільства — заважали одне одному. Якщо на початку 90-х рр. перевага надавалась першому, то тиск ЄС та НАТО сприяв посиленню роботи над другим. РЄ та ЄС надавали практичну допомогу урядам і представникам етнічних меншин країн Балтії. Найбільший успіх був досягнутий в діяльності зі спрощення вимог до процедури прийняття

у громадянство. Відповідно до постійних рекомендацій верховного комісара була розроблена Спільна програма Європейської комісії і Ради Європи по допомозі в суспільній інтеграції груп населення іноземного походження в Естонії та Латвії. Програма почала реалізовуватись в 1995 р. як допоміжний засіб більш загального Пакту стабільності в Європі. Експерти ЄС допомагали у встановленні реалістичного рівня вимог у сфері знання мови та історії, проводились тренінги екзаменаторів і укладачів тестів. В результаті кількість питань по історії та конституції була скорочена з 300 до 93. Було організовано публікацію довідників і зразків тестів, щоб потенційні кандидати могли ознайомитись з рівнем вимог [15].

В 1996–1997 рр. група естонських соціологів розробила проект «Віра», перший з естонських проектів, направлених на інтеграцію суспільства. В основі програми були три ключові концепти: індивідуально-центричний підхід, загальне соціальне ядро та пріоритет естонської культури. У фінальній версії програми інтеграція в «суспільство естонців» була замінена на «суспільство Естонії». Проект відрізнявся еkleктичністю: намаганням водночас сполучити елементи постмодернізму, мультикультуралізму, біосоціального підходу П'єра Ван ден Берге. Російська община його проігнорувала (як асиміляторський), але два уряди сприйняли його як керівництво до дії. Друга програма інтеграції (2008–2013 рр.) отримала в наслідок від першої завдання зосередитись на навчанні не-естонців естонській мові [15].

Постійний тиск європейського співтовариства зіграв свою позитивну роль, але слід зазначити, що прибалтійські уряди виконували рекомендації в сфері дотримання прав меншин лише в обсягах, достатніх для отримання членства в ЄС. Це показав подальший розвиток подій, зокрема прийняття законопроекту «Щодо захисту воїнських поховань», одною з ініціаторів якого була Партія реформ. На основі законопроекту поховання радянських солдат, які загинули у Другій світовій війні, що розташовувались у центрі Таллінну на площі Тинісмаягі, було перенесено на військове кладовище Сісселіна. У квітні 2007 р. в ході переносу поховання був демонтований та перенесений на те ж кладовище пам'ятник радянським солдатам (так звана криза «бронзового солдата»). Після цієї події рейтинг Партії реформ піднявся до 40%, що є безпрецедентним в політичному житті країни [17]. Можна зробити висновок, що сьогодні ні одна партія не може мати серйозної підтримки виборця, якщо не має в своїй програмі елементів національної риторики. Це стосується навіть Народного союзу Естонії та соціал-демократів. Отже, на сьогодні в естонському суспільстві переважаючий вплив націоналістичної ідеології, несумісної з ліберальною демократією, залишається реальністю.

Естонія, попри певні особливості своєї ще не завершеної посткомуністичної трансформації, надає кілька важливих уроків усім країнам регіону, в тому числі Польщі та Україні. Наразі показники ВВП на душу населення, виробництва праці та реального споживання на душу населення зростають вищими темпами, ніж в старих країнах-членах ЄС. Тому потенціал росту нової системи можна оцінити доволі оптимістично. З точки зору західних досліджень, наприклад Фонду Бертельсманна (Індекс трансформації Фонду Бертельсманна — ІТБ) за 2008 р., найбільш успішними транзитивними країнами були Латвія, Литва, Естонія.

Разом із тим, в Естонії на сьогодні залишилось дуже багато проблем в усіх сферах реформування. Еволюція партій засвідчила, що посилення політичної конкуренції призвело до часткової втрати політичними партіями чітко визначеної ідеологічної приналежності, тобто до певної деідеологізації. Більшість партій перейшла на консервативні, навіть на націоналістичні позиції. Найважче виділити ліберальну середину політичного спектру, що переконливо свідчить не тільки про недосконалість сучасного стану партійного будівництва, але й про більш важливі речі, такі як стан громадянського суспільства. Практика показала, що сам по собі розвиток демократичних тенденцій не означає поразки націоналізму. Демократія в принципі поширює можливості для вільного вияву різних інтересів, у тому числі і національних, і націоналістичних. В Естонії на сьогодні більшість проблем меншин є вирішеною, але ті, що пов'язані перш за все з економічним розвитком, що залишаються відчутними. Так, на не-естонців, які складають третину населення, приходиться дві третини безробітних, середні прибутки неестонського населення на 25–30% нижчі за середні

прибутки естонців. Хоча частка естонців, що вбачають в росіянах загрозу для збереження своєї національної ідентичності, зменшилась з 2/3 у 1999 р. до 16% в 2005 р., проте ступінь ксенофобії зріс. Між тим без подолання таких соціальних «виразок», як безробіття, бідність значної частки населення, ріст економічної нерівності, досягнення посткомуністичної трансформації не будуть задовольняти. Суспільство не влаштовує пояснення, що всі ці труднощі притаманні перехідному періоду: люди похилого віку вже не можуть чекати, а молоді — вже не бажають.

1. *Файнштейн Г.* Внешняя торговля в контексте рыночных реформ в малой открытой экономике: опыт Эстонии / Г. Файнштейн // Вопросы экономики. – 2005. – № 11. – С. 121–133.
2. *Estonia Investment Guide* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.investinestonia.com/images/stories/estonia_investment%20guide.pdf.
3. *Юданов Ю.* Балтийский регион: особенности формирования благоприятного климата для прямых иностранных инвестиций / Ю. Юданов // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 3. – С. 106–116.
4. *Terk E.* Privatization in Estonia. Ideas. Process. Results / E. Terk. – Tallinn : Estonian Institute for Futures Studies, 2000. – 223 p.
5. *Heinonen J.* Challenges to Estonian economic development provided by the forthcoming EU membership / J. Heinonen, F. Emmert // Ten Years of Economic Development. – Lappeenranta University of Technology. – 2001. – Vol. 1. – P. 342–371.
6. *Estonia – Latvia – Lithuania – Poland* // Baltic Rim Economies : Bimonthly Review. – 2005. – Nr. 1.
7. *Mikecz R.* Ambition versus pragmatism. Should Estonia join the Euro zone in 2007? / R. Mikecz // Proceedings of Audentes University. – 2005. – Nr. 7. – P. 140–151.
8. *Auer A.* Directed democracy: the Eastern and Central European experience / A. Auer, M. Butzer. – USA, 2001. – 370 p.
9. *Корявцев П.* Прибалтийский гамбит или Трудно быть лимитрофом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.antisys.narod.ru/pg.html.
10. *Riigikogu.* The Parliament of Estonia [Електронний ресурс] / Online. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/>.
11. *Vabariigi Valitsus.* Estonian Government [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.valitsus.ee/en/government>.
12. *Vabariigi President* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.ee/en/index.html>.
13. *Голиков Е.* Левые перспективы в правой Эстонии [Електронний ресурс] / Е. Голиков. – Режим доступу : http://www.slavia.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=8426:2011-01-18-10-44-11&catid=142:2010-05-13-12-53-37&Itemid=222.
14. *Ширяев А.* Механизмы этнического контроля в Эстонской республике [Електронний ресурс] / А. Ширяев. – Режим доступу : www.politex.info/content/view/348/30/.
15. *Тишков А.* Этничность и национализм в постсоветском пространстве [Електронний ресурс] / А. Тишков. – Режим доступу : www.ic.omskreg.ru/cultsib/reg/tishkov.htm.
16. *Мельвиль А.* О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64–75.
17. *Reformierakond.* Reform party [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.reform.ee/en/About-us/Ideology/Ideology.

VII. Kultura polityczna i dyskurs polityczny VII. Політична культура і політичний дискурс

Володимир Фадєєв

Институт філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

PEREОБРАМЛЕНА АМБІВАЛЕНТНІСТЬ: СОЦІАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Досліджені проблеми, пов'язані з амбівалентністю культурно-ідеологічних уподобань українських еліт. Проаналізовані причини становлення наявного в Україні соціокультурного поділу та його впливу на українське соціально-політичне життя.

Ключові слова: політична культура, інтелектуальна верства, еліта, ідентичність, амбівалентність, соціокультурний поділ.

Włodzimierz Fadiejew. Nowa forma społecznej i narodowej ambiwalencji w ukraińskiej kulturze politycznej.

Autor zbadał problemy powiązane z ambiwalencją preferencji kulturowo-ideologicznych ukraińskich elit. Dokonał analizy przyczyn kształtowania się obecnego na Ukrainie podziału społeczno-kulturalnego i jego wpływ na ukraińskie życie społeczno-polityczne.

Słowa kluczowe: kultura polityczna, warstwa intelektualna, elita, identyczność, ambiwalencja, podział społeczno-kulturalny.

Владимир Фадеев. Переобрамленная амбивалентность: социальное и национальное в украинской политической культуре.

Исследованы проблемы, связанные с амбивалентностью культурно-идеологических предпочтений украинских элит. Проанализированы причины становления существующего в Украине соціокультурного разделения и его влияния на украинскую социально-политическую жизнь.

Ключевые слова: политическая культура, интеллектуальный класс, элита, идентичность, амбивалентность, соціокультурное разделение.

Volodymyr Fadiev. Reframed Ambivalence: Social and National in the Ukrainian Political Culture.

The problems associated with the ambivalence of cultural and ideological preferences of Ukrainian elites has been researched. The reasons for the formation of the current social-cultural division in Ukraine and its impact on the Ukrainian social and political life has been analyzed.

Key words: political culture, intellectual class, elite, identity, ambivalence, social-cultural division.

Дослідження будь-якої політичної культури є доволі складною справою. Складності ці пов'язані з, власне кажучи, особливостями самого предмета дослідження. Звичайно, політична культура значною мірою спостережувана в публічному просторі, передусім завдяки діяльності ЗМІ. Проте неминучі викривлення через позицію в мас-медійному полі певної медіа-інституції, існування субполітичного ареалу та показовості чи спектаклярності публічних заходів створюють перешкоди для неопосередкованого спостереження. До того ж попри всі наявні нормативи й формалізовані процедури ухвалення рішень, переговорів та публічних дискусій, завжди залишається законодавчо незакріплена неформальна складова, що створює додаткові ареали неоглядованості¹, навіть якщо їх не слід однозначно кваліфікувати як сферу корупційних дій.

Значені складності безпосереднім чином стосуються і дослідження української політичної культури. Навіть більше — досліджуваний період української історії, який вже традиційно називають пострадянським та (чи) перехідним, найбільшою мірою

¹ «За формулою «нової неоглядованості» приховується глибока системна зміна політичного, а саме подвійного ґатунку: по-перше, у втраті влади, яка відбувається з централізованою політичною системою при здійсненні та дотриманні громадянських прав; по-друге, в соціально-структурних змінах, пов'язаних з переходом від неополітики до субполітики, а при цьому розвитку колишня «формула примирення» — технічний прогрес дорівнює прогресу соціальному — нібито втрачає умови свого застосування»[1, с. 288].

характеризується як період неузгоджених, викривлених, мінливих, таких, що перебувають у процесі становлення і трансформації структур. З огляду на це автор статті потрапляє у складну, майже парадоксальну ситуацію, з якою стикався кожен, хто аналізував перехідні процеси. Цю ситуацію можна описати як нормативну двозначність, коли критичні зауваження на адресу влади визнаються самою владою, яка не лише не заперечує власної корумпованості та некомпетентності, а й навпаки — публічно закликає боротися з ними.

Додаткове ускладнення пов'язане з розумінням культури та роллю, яку традиційно відводять їй інтелектуали на східноєвропейських теренах, позаяк культура являє собою саме ту сферу, в якій роль цієї соціальної верстви виявляється найвпливовішою та беззаперечною. В цьому зв'язку вартою уваги є та специфічна ідеологія, яку поділяють інтелектуали, зокрема представники гуманітарних професій, адже саме виходячи з неї вони здійснюють самолегітимацію та виправдовують власне існування [2].

Разом з тим поява культури як різновиду практики та інтелектуалів як фахівців з питань культури не просто виокремили нову соціальну позицію. Вони забезпечили цю нову соціальну групу постійним попитом на специфічні «послуги», що потіснили, а в деяких випадках повністю витіснили своїх попередників — організаторів релігійних дійств та інтерпретаторів Святого письма. Безперечно ступінь соціальних перетворень та рівень впливу інтелектуалів варіювалися в різних регіонах Європи. В східноєвропейському регіоні внаслідок чинників різного ґатунку інтелектуальна верства постала як носій своєрідного етосу із специфічним розумінням своїх ролі та покликання. Вже навіть самоідентифікація східноєвропейських інтелектуалів (інтелігенція) відбивала ці особливості.

На відміну від Західної Європи становлення модерної держави у східноєвропейському регіоні, що мав значно більший сільський соціокультурний сегмент та через різні причини недорозвинений адміністративний апарат, відбувалося із збереженням та деякою модифікацією колишніх форм соціального контролю і регулювання. Слід відзначити, що роль економічних чинників при цьому була значно меншою, а примусу — значно більшою, що безпосередньо позначилось на характері соціальних змін, із властивими їм суперечливістю та непослідовністю. Як зауважив свого часу Ч. Тіллі, «європейці йшли до національної держави не єдиним шляхом. В залежності від того, що домінувало у певному ареалі континенту — концентрований капітал чи концентрований примус — розроблялися три частково відмінні шляхи перетворень: інтенсивного примусу, інтенсивного капіталу і змішаного шляху — капіталу і примусу. Цими різними шляхами йшли правителі, землевласники, капіталісти, робітники і селяни. <...> В регіонах, де домінували землевласники, формувалися громіздкі, централізовані держави лише тому, щоб отримати від населення кошти для ведення війни за умов некомерціалізованої економіки за допомоги великої адміністрації та активної підтримки правителів з боку союзних їм землевласників» [3, с.318–319]. Саме останній, ґрунтований на перевазі примусу, шлях становлення держави був властивий східноєвропейському регіонові. Завдяки йому у громадській думці та в свідомості інтелектуалів найбільшого значення набувала тема протистояння гіпертрофованій і водночас неефективній державній машині, а також відстоювання інтересів широких народних мас. Кількісно незначний соціальний «прошарок» освічених позиціював себе захисником і просвітителем народних мас перед «бездушною» державною машиною. Проте неперебутнє «народництво» східноєвропейських інтелектуалів парадоксальним чином поєднувало віру в соціальний прогрес і можливість радикальних соціальних перетворень з етнографічною захопленістю домодерними формами народного життя. Надзвичайно тривале співіснування цих двох складових задавало траєкторію інтелектуальної історії Східної Європи впродовж XIX–XX століть.

Разом з тим особливості розвитку держави на східноєвропейських теренах не могли не позначитися і на особливостях інтелектуальної верстви цього регіону, адже як для урядовців, так і для інтелігенції властивий порівняно низький рівень правосвідомості, ставлення до права як до чогось другорядного, неважливого з огляду на значно вищі, духовні цілі. Цю особливість відзначив ще Богдан Кістяківський у своїй статті «На захист права»,

надрукованої в збірці «Віхи» (1909 р.): «В нашій “великій” літературі в минулому немає жодного трактату, жодного етюду про право, які мали би суспільне значення. Наукові юридичні дослідження у нас, звісно, були, але вони завжди мали значення тільки для фахівців. Не вони нас цікавлять, а література, що набула суспільного значення; в ній, проте, не було нічого, що здатне пробуркати правосвідомість нашої інтелегенції. Можна сказати, що в ідейному розвитку нашої інтелегенції, оскільки воно відобразилося в літературі, жодна правова ідея участі не брала. Й тепер в цій сукупності ідей, з якої складається світогляд нашої інтелегенції, ідея права не відіграє жодної ролі. Література є саме свідком цього пробілу в нашій громадській свідомості» [4]. Така особливість світогляду інтелектуальної верстви, безперечно, мала принципові наслідки, дістаючи вираження у характері політичних вимог і відстоюваних ідеологічних програмах. Один з таких наслідків був відзначений Кістяківським — це ігнорування й навіть вороже ставлення до прав особистості, що корелювало з явною недооцінкою і нерозумінням ролі правової держави. Звісна річ, самий характер державної влади сприяв такому ставленню до права і до особистості, але, з іншого боку, перемога радикально налаштованої лівої інтелегенції під час революційних подій 1917–1920 рр. призвела не просто до відновлення авторитарних державних структур, а й до посилення ролі примусу в управлінні суспільними процесами. Недооцінка значення прав особистості на довгий час законсервувала традиційні форми соціального контролю і регуляції з властивими їм круговою порукою і недовірою до колективно несанкціонованої індивідуальної ініціативи, лише незначним чином підкорегувавши їх відповідно до потреб нового суспільного ладу.

Разом з тим східноєвропейська інтелектуальна верства не була монолітною. Попри всю схожість умов існування, світоглядних настанов і форм життєдіяльності, саморозуміння інтелігенції мало помітні відмінності в залежності від регіону проживання та етнічної ідентифікації. Повною мірою це стосується й української інтелегенції, хоча доволі часто виявляється дуже важко розмежувати представників української і загальноросійської інтелектуальної верстви. Зокрема, це стосується таких постатей як вже згадуваний Богдан Кістяківський, Михайло Драгоманов чи Володимир Вернадський, яких визнають як українськими, так і загальноросійськими громадським та культурними діячами.

У найзагальніших рисах на становлення української інтелектуальної верстви вплинуло, так би мовити, поєднання соціального і національного питань та низка інших, зокрема, конфесійних чинників, що позначилися на історичній долі цього східноєвропейського регіону. Адже, з одного боку, українська інтелігенція, значною мірою поділяючи настанови інтелігенції загальноросійської, орієнтувалася на європейські культурні і політичні зразки, проте, з другого боку, в деяких питаннях мали місце істотні відмінності в уподобаннях. Зокрема це стосується зразків національного розвитку. Українські інтелектуали залучали в свої політичні програмні побудови зразки націоналізмів Центральної Європи — передусім чеські і польські — що привносило в українське культурне і політичне життя ідеї національної емансипації та іредентизму. Натомість для російської інтелігенції національні питання не набували таких же значення і гостроти, як питання соціальні. Імперія Романових найбільшою мірою ґрунтувалася на домодерних формах соціального порядку, що передбачало збереження моделі станового суспільства, фундованого, точніше, на лояльності до правлячої династії та конфесійній приналежності, ніж на певній національній ідентичності. Як і в будь-якій іншій багатонаціональній імперії того часу такі чинники як мова, культура та етнічна приналежність грали підпорядковану роль в системі державного управління.

Проте виникнення і поширення націоналістичних рухів у країнах Європи та проникнення їх у Східну Європу спонукали до появи, хоча і не до законодавчої фіксації певної етнічної ієрархії Російської імперії. А. Каппелер, аналізуючи позиції українства в загальноімперській ієрархії, виокремлює три різні ієрархії ідеально-типічного гатунку: ієрархія за ступенем політичної лояльності, ієрархія згідно із становими принципами та культурна ієрархія. В цій перспективі позиція українства відзначалася певною двозначністю і мінливістю. Так, зокрема з огляду на політичну лояльність ставлення до українства коливалося від звинувачень

у зрадництві (під впливом подій, пов'язаних із Мазепою, польським визвольним рухом тощо) до повної кооптації української політичної еліти в лави російського дворянства. З точки зору соціально-станової ієрархії також спостерігалася двоїстість. Поступова акультурація козачої старшини і кооптація її до лав дворянства призводили до того, що імперська влада не сприймала українців як самостійну етнічну групу, вважаючи їх регіональним варіантом росіян. Водночас інша частина українців потрапляла до категорії нецивілізованого селянства, внаслідок чого сприймалася як підлегла домінуючій в регіоні польській та значно русифікованій українській шляхті. Такою ж двозначною була і позиція українства в культурній ієрархії, що визначала ступінь інакшості того чи іншого народу. Як відзначив А. Каппелер, «українці і білоруси, яких піддавали жорстким репресіям як етнічні групи, водночас набагато меншою мірою дискримінувалися як окремі особистості <...> Українцям і білорусам, яких офіційно визнавали росіянами, в принципі була відкритою будь-яка кар'єра — за умови, що вони володіють російською мовою. Не було перешкод і у дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Таким чином українці не виокремлювалися і не пригноблювалися ні за конфесійними, ні за расовими ознаками. Це, проте, не означало, що українська мова і культура і український етнос як спільнота здобували глибоку повагу, навпаки, їхня самотність не визнавалася, а їхні протагоністи висміювали їх як хохлів, або боролися як з мазепинцями» [5].

Певні зміни відбулися за радянських часів, хоча вони не привели до зникнення двоїстості й суперечливості в українській ідентичності. Безперечними новаціями радянського керівництва в сфері розбудови нового режиму володарювання стали не тільки відмова від станового поділу суспільства й заміна його на класовий, а й інституціоналізація етнічності (національності) з метою розв'язання національного питання (коренізація 20-х рр) [6;7;8]. Категорії загальносоюзного перепису 1926 р., введення паспортів та внесення граfi національності в персональну документацію перетворили національність на конститутивний елемент ідентичності радянського громадянина. Проте тією мірою, якою радянська держава зміцнювала свій контроль над суспільством, відбувалася реставрація авторитарних моделей і риторики володарювання. Це супроводжувалося посиленням позицій радянської російськомовної культури в усіх сферах суспільного життя. «Стосовно динаміки власне російсько-українських відносин, зазначає М. фон Хаген, політика сталінського режиму виглядає суперечливою і непослідовною. З одного боку, терор голодом і державне насильство проти українських еліт послабило будь-які українські ініціативи і політичну самостійність республіки. З іншого боку, анексія наприкінці 30-х Східної Польщі чи Західної України була здійснена під прапором возз'єднання України і “втілення давніх сподівань народу”. Вона була здійснена під акомпанемент неприхованої іредитристської риторики, яка стала невід'ємною частиною порядку денного Комінтерну з 1928 р.» [9].

Таким чином, активна участь українських культурної та політичної еліт в імперському та радянському будівництвах і водночас неперебутна інакшість українства разом із обмеженнями, що накладалися на українське культурне життя, сприяли становленню специфічної ідентифікаційної структури, яка, в порівнянні з іншими, характеризувалася двоїстістю, дістаючи вираження в коливаннях між прагненням до самостійного існування та наполегливістю у відстоюванні загальноімперських інтересів. Диспозиції такого прикладу відповідали так само двоїстій позиції українства в імперській та радянській культурах. Українці разом з білорусами вважалися «братніми народами», але їх тримали на відстані, якщо врахувати порівняно менший відсоток представників українства у центральних владних структурах. Культурна асиміляція була надзвичайно спокусливою, адже надавала можливість для успішного кар'єрного просування, кращого у порівнянні з представниками інших національних груп. Натомість надмірна «наполегливість» у збереженні власної ідентичності автоматично призводила до обмежень у вертикальній і горизонтальній мобільностях, прикріплюючи індивіда згідно з логікою інституціоналізованої національності до відповідного національного «місця». Не доводиться говорити про те, що зазначені

диспозиції провокували до внутрішнього розколу в лавах українства, адже сприяли розбіжним культурним і політичним орієнтаціям.

З іншого боку, Російська імперія та згодом СРСР парадоксальним чином виступали як «собирані українських земель», значна частина яких була остаточно засвоєна лише після тривалих російсько-турецьких війн XVIII сторіччя, не кажучи вже про приєднання на рубежі 40-х рр. XX ст. західноукраїнських земель (Галичини, Закарпаття і Буковини), що тривалий час перебували у складі Австро-Угорської імперії та згодом Польщі й Румунії. Колонізація нових територій здійснювалася під проводом імперської влади, хоча і за домінування українського національного складу. Втім виникнення і розвиток південно-східних українських міст як великих промислових центрів відбувалося внаслідок загальноімперських та загальносоюзних міграційних процесів, що позначилося на більшій проросійській орієнтації їхнього населення.

Інституціоналізація етнічності та «коренізація», а згодом придушення модернізаційних паростків української культури починаючи з 30-х років («розстріляне відродження») та сприяння розвитку нової радянської інтелігенції, рекрутованої з «демократичних» верств народних висуванців, продукували дещо специфічний вигляд української ідентичності, який, втім, цілком природно вписувався в радянську, оновлену за сталінських часів національну політику, спрямовану, зрештою, на формування нової історичної спільноти людей — радянського народу. Українська культура в цьому разі набувала вигляду як загалом сільське утворення, певний природний ресурс, що мав використовуватися в загальносоюзному будівництві, внаслідок чого українська урбаністична культура поступово втрачала українські культурні риси, через різні причини (русифікація освіти і ЗМІ, загальносоюзні трудові міграції, репресії проти української інтелігенції тощо) дедалі більше набуваючи спільних з іншими містами СРСР рис.

Принциповим для політичної культури радянської доби був повний контроль публічної сфери з боку радянської влади, тому будь-які опозиційні публічні виступи наражалися на репресії. Як і за дореволюційних часів, попри всі обмеження, єдиним місцем прояву політичної і світоглядної альтернативи залишалися література і мистецтво з їхнім значним алегоричним потенціалом. Не випадково в цьому зв'язку є та роль, яку відводила східноєвропейська інтелігенція культурі. Втім, привертання уваги до культури у другій половині XX ст. вже стало загальною тенденцією соціальних і гуманітарних наук. Воно збіглося у часі із занепадом комуністичного проекту соціального переоблаштування та поступовим зникненням сподівань про можливість радикальної перебудови світу за принципово новими зразками.

Зазначені зрушення не могли не спричинити посилення інтересу і до української культури безвідносно до традиційних для української історіографії досліджень класової боротьби, колгоспного будівництва, козацько-селянських повстань тощо. При цьому розвиток історії культури принциповим чином був пов'язаний з мовним питанням, що одразу ж активізувало виступи проти русифікаційної політики радянського керівництва в Україні. Мабуть найвідомішою працею цієї спрямованості стала книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1966) [10]. Переслідування правозахисників та інакодумців в середовищі української інтелігенції у 60–80-ті рр. так чи інакше кваліфікувалися владою як боротьба з проявом «українського буржуазного націоналізму», що остаточно пов'язало мовно-культурні питання з питаннями національно-політичними, але, з іншого боку, враховуючи порівняно високі рівень залученості українства до загальносоюзного будівництва, лояльність до радянської влади і ступінь асимільованості, згодом призвело до пожвавлення дискусій навколо питань про українську ідентичність, що перетворилася на чинник не лише культурного, а й соціально-політичного поділу.

Показовим в цьому разі стало те, що починаючи з другої половини 80-х рр. найактивнішу участь в дискусіях навколо українських ідентичності та культури брали представники українського письменства, визнаючи головною проблемою необхідність підтримки вжитку української мови в суспільному житті. Попри подальше розширення тематики дискусій і проблем, що в них обговорювалися, проблема мови й до теперішнього часу перебуває у центрі

дебатів, часто-густо відсуваючи на другий план інші проблемні питання. З огляду на зазначене вище, зосередженість на питанні мови зрештою призвели до конструювання образу України як країни з амбівалентною ідентичністю. При цьому питання мови і культури автоматично переносилися в суспільно-політичну площину, сприяючи політизації регіональних відмінностей в Україні. Проте, як відзначає О. Гнатюк, «внутрішня роздвоєність, про яку писали і Рябчук, і Андрухович (обоє розмістили полюси у Львові та Донецьку, позначивши перший полюс знаком «плюс», а другий — знаком «мінус»), безумовно, існує — якщо послуговуватися категорією культурної тожсамості. Але, як підкреслював Грицак, досить проаналізувати активність місцевих спільнот, число громадських організацій чи політичний вибір громадян, як цей поділ втрачає свій драматизм, бо і в Галичині, і на Донеччині можна бачити зародки громадянського суспільства» [11, с. 373]. Але як на Донеччині, так і в Галичині ступінь розвитку громадянського суспільства залишається незначним.

Враховуючи існування в Україні внутрішнього поділу на україномовне село і російськомовне місто, при тому, що найвищий рівень урбанізації мав явну регіональну прив'язку (Схід і Південь України), конституювання за часів незалежності схеми політико-ідеологічного поділу прихильність до радянського політичного ладу = російськомовність = консервативні настанови = авторитаризм проти прихильність до політичної незалежності = україномовність = інновативність = демократичність було б просто неможливим. Навпаки, можна припустити, що з огляду на актуальний стан української гуманітаристики і загалом поля інтелектуального виробництва, спроби розбудувати політичні ідеології на ґрунті локальної культури стали продовженням і відтворенням, звичайно в дещо модифікованому вигляді, моделі культурної ієрархії, яка, маючи свої витoki ще в домодерному, становому соціокультурному укладі російської імперії, остаточно закріпилася за часів радянської «коренізації» — спеціалізація українських гуманітаріїв передусім на дослідженні української культури й історії² з часто явно вираженим ворожим ставленням до русифікованого українського міста і міської культури корелювала з транслокальними культурними уподобаннями мешканців українських міст, в яких зосереджена політична і ділова українська еліти. Зазначена транслокальна зорієнтованість відображає також і певні комунікативні уподобання української еліти, її залученість до транснаціональних комунікативних мереж різного гатунку та новий різновид суспільно-політичної ієрархії, щонайменше тенденцію до транснаціоналізації українських еліт. Це, в свою чергу, свідчить про виникнення і закріплення нового соціокультурного поділу, властивого, втім, не лише Україні — поділу на мобільні, транслокальні еліти і немобільні, локалізовані маси. Єдиним чинником, сприятливим для мобільності мас, виступають економічні негаразди з похідною від них трудовою міграцією та всілякі, зокрема екологічні, лиха. Показовим є те, що соціальна структура, дотична такому соціокультурному поділу, має дуже незначну ланку середнього класу, який в розвинених демократичних країнах Західної Європи являє собою найчисельнішу соціальну верству.

² Майже повною, з деякими зауваженнями, мірою це стосується сучасної української історіографії. Зокрема, заснований Інститутом історії НАНУ та Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Український історичний журнал» (УІЖ), залишаючись найвпливовішим історичним часописом в Україні, зберігає властивий йому ще за радянських часів «регіональний» формат, друкуючи матеріали передусім з української історії. Проте історичного часопису академічного рівня, присвяченого всесвітній історії, в Україні не існує. Створення в 2011 р. Інституту всесвітньої історії НАН України на базі Інституту європейських досліджень НАН України поки що не вплинуло кардинальним чином на ситуацію в українській гуманітаристиці.

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бауман Зигмунт. Законодатели и толкователи. Культура как идеология интеллектуалов [Электронный ресурс] / Зигмунт Бауман ; [пер. с англ.]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2003/1/baum.html>.
3. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг. / Ч. Тилли ; [пер. с англ.]. – М. : Территория будущего, 2009. – 328 с.
4. Кистяковский Б. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) [Электронный ресурс] / Б. Кистяковский. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html>.
5. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи [Электронный ресурс] / А. Каппелер ; [пер. с нем.]. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>.
6. Кадио Ж. Лаборатория империи: Россия/СССР, 1860–1940 / Ж. Кадио ; [пер. с франц.]. – М. : НЛЮ, 2010. – 336 с.
7. Мартин Т. Империя «положительной» деятельности. Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / Т. Мартин ; [пер. с англ.]. – М. : РОССПЭН, 2011. – 855 с.
8. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : НЛЮ, 2008. – 248 с.
9. Хаген М. фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX века [Электронный ресурс] / М. фон Хаген ; [пер. с нем.]. – Режим доступа : <http://izbornyk.org.ua/vzaimo/vz15.htm>.
10. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? [Электронный ресурс] / І. Дзюба. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>.
11. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність/ Ю. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСТВА: ПРОЕКЦІЯ У СУЧАСНІСТЬ

Розкриваються основні характеристики історичної політичної ментальності українського народу. Наголошується, що історична підйома політичної свідомості українства багато в чому визначає характер розвитку та динаміку сучасних політичних процесів в Україні.

Ключові слова: українська ментальність, етнопсихологія, постколоніальний, посткомуністичний транзит.

Igor Poliszczuk. Historyczna mentalność polityczna Ukraińców i jej wpływ na współczesność.

Autor scharakteryzował historyczną mentalność polityczną narodu ukraińskiego. Zwrócił uwagę, że historyczne podłoże politycznej świadomości Ukraińców w dużym stopniu determinuje charakter rozwoju i dynamikę współczesnych procesów politycznych na Ukrainie.

Słowa kluczowe: ukraińska mentalność, etnopsychologia, transformacja postkolonialna i postkomunistyczna.

Игорь Полищук. Историческая политическая ментальность украинства: проекция в современность.

Раскрываются основные характеристики исторической политической ментальности украинского народа. Отмечается, что историческая основа политического сознания украинства во многом определяет характер развития и динамику современных политических процессов в Украине.

Ключевые слова: украинская ментальность, этнопсихология, постколониальный, посткоммунистический транзит.

Igor Polishchuk. The Historical Political Mentality of Ukrainians: Projection into the Modernity.

The basic characteristics of the historical political mentality of the Ukrainian nation are shown. The accent is put on the fact, that the historical basis of the political consciousness of Ukrainians largely determines the nature of the development and dynamics of contemporary political processes in Ukraine.

Key words: Ukrainian mentality, ethnic psychology, post-colonial, post-communist transit.

Проблема політичної ментальності українського народу належить до низки дослідницьких континуумів, які завжди знаходимуться у центрі уваги політологів, соціологів, істориків та інших представників суспільствознавства. Це викликано тим, що саме глибинні основи політичного мислення та способу дії української нації багато в чому визначають характер розвитку та динаміки сучасних політичних процесів в Україні. На наш погляд, саме ментальний підмурак політичної свідомості та культури українців визначає наше відставання від колишніх «колег» по соціалістичному табору, зокрема від Польщі у транзитивних посткомуністичних процесах. Для того, щоб краще зрозуміти модерні особливості української політичної культури, слід зупинитися на розгляді її глибинних підвалин, які у концентрованому вигляді вбирає поняття «традиційна українська ментальність». Це дозволить нам віднайти необхідні пояснення тих складних та неоднозначних політичних процесів, свідками та учасниками яких усі ми є сьогодні.

Історико-психологічні дослідження виявили певну кількість доміантних рис ментальності українського народу, більше того, ретроспективний аналіз виявив зв'язок між подіями історичного розвитку України і ментальними характеристиками її населення. Проте політичний аспект української ментальності досі лишається недостатньо вивченим.

Серед останніх досліджень, присвячених розв'язанню цієї проблеми необхідно назвати праці В. Дем'яненка [1], І. Патлах [2], Н. Каліної [3]. В них розглядаються проблеми ментальних характеристик і політичної свідомості українського народу [4], здійснюється аналіз національної ментальності як предмета етнополітичного дослідження [5] та висувається надзвичайно евристична, як на нашу думку, гіпотеза щодо аструктурної будови ментальності як політичного явища [6].

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути основні характерні риси традиційної української ментальності у політичному контексті як певне пояснення тих складнощів, які ми всі переживаємо сьогодні.

Особливий спосіб теоретичного осмислення проблеми політичної ментальності становить етнопсихологічний підхід. Його суть у тому, що найвиразніші тенденції історичного розвитку українського народу пов'язуються з певними особливостями його сучасного політичного буття. Основою таких узагальнень є уявлення щодо трансляції архетипового досвіду попередніх поколінь. Категорія «менталітет» трактується як глобальна психологічна універсалия, яка завжди вбирає в якості особливого компонента залишки досвіду попередніх генерацій певної нації.

На підставі цього визначення розгортається сюжетна лінія архетипових характеристик політичного менталітету, вписаного до системи координат українства. Остання є інтегральною основою ідентифікації апробованих минулим стратегій поведінки пересічних представників українського етносу. Історико-аналітична інтерпретація етнопсихологічного досвіду дозволяє виокремлювати важливі особливості самотнього українського політичного менталітету. Існує кілька базових взаємопов'язаних особливостей традиційного політичного менталітету українства, серед яких — екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність, ескапізм, консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм, громадочентризм, провінційність, аполітичність, анархійність.

Стратегією обґрунтування реальності перелічених рис політичної ментальності є пошук ситуацій політичної практики, що їм відповідають. Зокрема практика непотизму та просування земляків у вітчизняній політиці кореспондується з політико-ментальними рисами індивідуалізму і кордоцентричності. Маючи індивідуальні та кордоцентричні настанови, українство репродукує взірці родинних взаємин у галузі соціально-політичній через створення локальних громад, які функціонують на тотожних родинних засадах. Окрім того, прояв ментальної риси громадочентризму пояснює вельми повільні темпи державотворення в Україні. Водночас егалітаристська спрямованість політичного менталітету українства стала причиною безуспішності національно-визвольних прагнень. Набір типових ситуаційних відбитків політико-ментальної структури українства у реальній політиці завершується тезою про аполітичність представників українського етносу, обумовлену свідомим чи несвідомим протестом проти влади поневолювачів.

Отже, згідно з уявленнями представників етнопсихологічного напрямку, політична ментальність глибоко фундується етнічною історією певного соціуму та являє собою конгломерат найстійкіших колективних вражень-реакцій на політичну реальність.

Політична ментальність сучасної України відзначається постколоніальним, пострадянським, посткомуністичним характером.

Подібна політична ментальність насьогодні вже не є монопольною чи офіційною, але, на жаль, доводиться констатувати, що вона ще продовжує функціонувати за інерцією. Нинішня політична ментальність українського народу є постколоніальною. Це доводить зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості, нездатність до адекватної оцінки власних національних інтересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили. Проте характер сучасних соціально-політичних процесів дозволяє твердити, що політична культура українського суспільства стає національною та незалежницькою.

За ставленням до демократії і держави політична ментальність України залишається авторитарною, етатистською, патерналістською. Але за умов суверенного існування відроджуються такі традиційні риси української політичної ментальності, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (не людина і нація для держави, а держава для людини і нації).

За ідеологічною спрямованістю для політичної ментальності України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних і соціалістичних цінностей з одного боку, та консервативно-ліберальних — з іншого.

Особливості політичної ментальності громадян сучасної України є наступними:

- правовий нігілізм;
- заідеологізованість мислення, непримиренність будь-яких нетрадиційних поглядів
- низька компетентність в управлінні справами суспільства та держави;
- нерозвиненість громадянських позицій;
- підданські відносини до будь-якого центру реальної влади;
- недостатньо розвинутий індивідуалізм.

Сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм, підпорядкованість церкви державі.

До факторів, що посилюють негативне сприйняття українством влади на макрорівні (тобто політичної влади), слід додати довготривале перебування у колоніальному становищі. Виявляючи власну неспроможність до суверенного державотворення, українська спільнота закономірно опинялася у залежності від більш згуртованих та потужних сусідів. На жаль, доводиться констатувати, що протягом усієї своєї історії розшматований український народ змушений був більше підкорятися іноземцям, ніж будувати власну державу. Тому для більшості поколінь українців державна влада сприймалася як щось чуже, іноземецьке. Держава нерідко уособлювалася з національним та соціальним примусом. Звідси від генерації до генерації транслювався негативний стереотип у ставленні до державних справ взагалі.

Етатистські настанови політичної ментальності українства, що виникають на підставі природної негатиї колоніальної влади, отримують усталення через відоме психічне явище перенесення, коли свідомий (чи підсвідомий) протест проти влади поневолювачів трансформується у перманентне відчуження українців від політичної влади загалом.

Геополітична межовість України обумовлює виникнення у її мешканців маргінального типу ментальності. Знаходячись на перехресті інтересів сусідів, роз'єдане українство постійно потрапляло у маргінальні ситуації, коли воно ніби і є, і ніби його немає. Проблема самоідентифікації в усіх аспектах (духовному, територіальному, етнічному, мовному, культурному, державному) завжди мала велику актуальність в українській історії.

Напевно саме тому розуміння національної ідеї пов'язувалося насамперед з гаслом «незалежності від», коли національна незалежність ототожнюється зі свободою від чергових загарбників, у той час як наступний момент — «незалежність для» ірраціональним менталітетом українців ігнорувалося. На думку В. Кизими, українська ідея у традиційній інтерпретації є «ідея не творчості, а ідея свободи, яка досить часто розуміється як стихія вольності і руйнування» [7, с.120]. Віками поневолений український загал, маючи стійкі анархійні настанови, виробляє прагнення до національної свободи, але дуже рідко спромагається усвідомити аксіоматичну тезу: «без власної незалежної держави національна свобода просто неможлива». Суверенна національна держава є базовим засобом і гарантом самореалізації будь-якої нації. Більше того, існує думка, що за великим рахунком незалежна державність виступає головним показником існування самої нації (у політичному сенсі трактування останньої категорії). В українському випадку сплюндрована національна свідомість врешті-решт унеможлиблює розуміння необхідності створення власної держави.

С. Таран, аналізуючи нестійкість етатистських настанов, маргінальність українського менталітету, пропонує власну версію пояснення: «За давньою легендою українську державу заснували анти. Слово «анти» означає «край», «межа». І, може, вже з тих часів, легенд аж до Київської Русі, а від Київської Русі до сьогоднішніх днів українську державу легко було поламати на шматки. Вона була крихкою, дірчатою. Крізь дірки, легко проникали чужі впливи. Крихким було й усвідомлення українців потреби мати свою державу» [8, с. 61-62]. Зважаючи на існування герменевтичної методології, вважаємо, що версія С. Тарана не позбавлена наукової вартості, адже Антська держава визнається найвидатнішими вченими, серед яких М.С. Грушевський, у якості першого українського державного утворення.

Продовжуючи тему маргінальності українського менталітету, слід зазначити, що виникаюча у XI ст. назва «Україна» трактується багатьма дослідниками у сенсі «біля

краю», тобто «на межі». Це знов підкреслює глибинно-ментальну вкоріненість української маргінальності. (Тут треба навести й альтернативну інтерпретацію назви «Україна» у сенсі «країна». Навколо цих двох трактувань відбувається не стільки наукова дискусія, скільки, на нашу думку, ідеологічне протистояння державницького та антидержавницького таборів).

З приводу маргінального стрижня традиційного менталітету українців варто звернути увагу на цікаву історіософську концепцію В. Кизими. На думку відомого науковця, порівняльний аналіз особливостей історичного процесу в Україні та в країнах Заходу наводить на висновок, що українська спільнота завжди належала до типу неklasичних суспільств. «Їх особливість у тому, що існуючи протягом досить довгого історичного відрізка як певні цілісності з відповідними ознаками, вони весь час перебувають не стільки у динамічному, скільки у нестійкому становищі, постійно маневруючи і утримуючись на межі ризику.

Наша країна не була, як правило, ні центром, ні периферією, вона майже постійно знаходилась між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої державної структури.

Україна ніколи не була еталоном феодалізму, як Франція, вона не була класичним зразком капіталізму, як Англія, і вона не репрезентує класичний індустріалізм, як сучасні Сполучені Штати Америки і Японія. Вона не була і не є класичною щодо певних форм державності, державного управління, освіти, матеріального виробництва тощо. У політиці маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, прагнень і ідеологій в структурі влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів України» [7, с. 117-119].

І дійсно, постійна наявність різноспрямованих, по суті протилежних, геополітичних орієнтацій у галицької та наддніпрянської гілок українства якнайкраще доводить загальний маргінальний характер української політичної ментальності. Оцінюючи проросійську орієнтацію наддніпрянців та прозахідну орієнтацію галичан, слід вказати на парадоксальний момент: протилежна спрямованість сподівань різних частин українства найяскравіше виявляє спільну українську маргінальність. Сподіваються на когось і «східняки», і «западенці». В. Ятченко висловлює думку про існування в українському менталітеті своєрідного «месіанізму навиворіт»: «...Те, що ми вважаємо, ніби чужа модель цілком нам підходить і нас врятує, свідчить про неподоланий комплекс месіанізму. Тільки тут — месіанізму «навиворіт» — не наша нація є месією щодо інших, а інші щодо нас» [9, с. 80].

Проте в дійсності «месіанська» функція сусідів стосовно українців оберталася фактичним поневоленням та колонізацією України. І тут можемо спостерігати цікаве психічне явище. Йдеться про виникнення та поступове усталення іншого психологічного комплексу — комплексу кривди, «образи» українців відносно до влади метрополії. Ця кривда може проявлятися або в орієнтації на реактивну агресію щодо дійсної чи уявних причин поневолення, або в напрямку сублимації в стражданнях, або в соціально-утопічному мрійництві. Відтак, внаслідок довготривалого перебування у колоніальному становищі в менталітеті багатьох представників українського народу формується ескапізм як одна з визначальних психічних рис. Свого часу вельми влучно про дану особливість української ментальності сказала Л. Українка: «Ми паралітики з блискучими очима». Пасивне мрійництво як засіб втечі від здебільшого жахливих реалій колоніального буття стає невід'ємною ознакою традиційного менталітету українства.

В. Янів, Д. Чижевський, О. Рудакевич вважають, що ескапізм української ментальності є закономірним підсумком багатовікової колоніальної підлеглості України. На нашу думку, подібна теза не викликає якихось більш-менш виправданих заперечень, але й потребує іншого ракурсу розгляду. Справа в тому, що пасивність пересічного українця має більш глибинне коріння, а саме — православне християнство. Обрядова витонченість православ'я сприяє появі стійких споглядальних настанов у менталітеті народів, що належать до названої християнської течії. Православне культивування постулату смиренності у земному (несправжньому) житті виступає базовим джерелом пасивної очікуваності українців. Тож бездержавність української нації лише посилює через наведену сукупність психічних явищ

іманентну українську пасивність, та аж ніяк не є першоджерелом вказаної ментальної особливості. Можливо, першоджерелом ескапізму українства є навіть не православне християнство, яке стає нашою національною релігією з 988 р., а інтроверсивні настанови української протокультури. Мається на увазі складання інтроверсивного, самозаглибленого типу особи ще у період розвитку трипільської культури.

Повертаючись до колоніального синдрому української психіки, варто зауважити, що у якості підсумкового щодо інших від генерації до генерації транслюється комплекс національної меншовартості. Стрижень імперської політики у галузі міжнаціональних взаємин полягав у тотальному знищенні будь-яких проявів національної свідомості особливо етнічно й культурно близьких українців. Впроваджувався не етнічний, а релігійний принцип ідентифікації, на зміну якому згодом прийшла класова засада стратифікації соціуму. Національні ознаки цілеспрямовано нівелювалися згідно до більшовицького гасла «У пролетарів немає батьківщини!»

Яким же чином реагував на подібну політику український загаль? За винятком невеликої частини національно свідомої інтелігенції переважна більшість українців сприймала неоімперську політику більшовиків у дусі традицій колоніального менталітету, визначальною рисою якого є комплекс національної меншовартості. Дуже влучно природу останнього передає В. Янів: «Коли ж до внутрішньої постави (звичайно, зумовленої зовнішніми умовами, як вони діяли століттями) долучаються ще й актуальні зовнішні умови недержавного життя, які обмежують свободу вияву, і коли так діється десятиліттями, то картина доволі очевидна: людина сходить у могилу без заспокоєння своїх бажань чи свого призначення. Людина вмирає насправді невдачником. Хвилеве чи тривале невдоволення із власної непродуктивності переходить у відчуття меншецінності, нездібності проявитися, здобути собі місце» [10, с. 23].

Але поступово, за принципом зворотнього боку медалі, пересічний українець виробляє у себе невпинне бажання справедливості, яке виступає ґрунтовною запорукою майбутнього національного відродження. Намагання врешті-решт відтворити справедливість у галузі міжнаціональних стосунків є початковим етапом становлення національної свідомості, без якої формування державної свідомості виглядає просто неможливим.

Розглядаючи ментальні якості традиційного українства, не можна залишити без уваги розповсюджену вказівку фахівців-дослідників на особливе почуття гумору українців, що є свідченням загального оптимізму нашого народу. Існує безліч висловлювань найвидатніших письменників, політиків, науковців, які підкреслюють наочну гостроту, кмітливність, життєрадісність, доброту українського гумору. Можливо, саме гумор виступає одним з головних «ліків» проти суцільного, перманентного стресу поневоленого буття. Ескапізм, інтроверсивність, екзистенціальний індивідуалізм, громадоцентризм певною мірою теж належать до низки засобів пристосування пересічних українців до умов свого підлеглого (здебільшого колоніального) існування. На наш погляд, мають рацію ті вчені, що стверджують, що без подібного почуття гумору віками пригноблений український загаль навряд чи був би здатний самозберегтися за умов постійного пресингу з боку влади метрополії. Напевно дещо парадоксальний оптимізм українства мусить відіграти не останню роль в успішному подоланні й теперішніх складнощів.

Важливим моментом у цьому контексті є переборення традиційного відчуження пересічного українця від політики, яка від генерації до генерації сприймалася як чужа, брутальна справа. Потрібно, аби загальний український оптимізм розповсюджувався і на політичну сферу, особливо зараз, коли українська нація по-справжньому виходить на шлях суверенного розвитку.

Підсумовуючи розгляд базових якостей традиційної української ментальності, варто навести їхню цікаву класифікацію, яку пропонує О. Рудакевич. Відомий науковець схильний розподіляти типові ментальні настанови українства на «природні і споконвічні» та «набуті в умовах політичного поневолення». «До перших <...> можна віднести крайній індивідуалізм (або егоцентризм), перевагу почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти

селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрливості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, анархізмі (громадоцентризмі), критиканстві, міжособистій боротьбі, політичній фракційності, хворобі отаманства, бунтарстві, проявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку. До другої групи ментальних настанов, що їх спричинили століття підневільного стану України, входять психологічна мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси «меншовартості» та «кривди». У політичній культурі ці психічні якості проявилися в поверховому, формальному сприйнятті політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів, проросійських та інших чужинських орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників слід віднести також ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його територій між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією» [11, с. 30].

Таким чином, за всієї умовності подібних класифікацій вони мають наочний сенс з огляду на розробку конкретних заходів щодо подолання аетатистських настанов традиційної української ментальності — глибинної підойми нашого сучасного відчуття та мислення. Подолання названих вад традиційної ментальності українського народу належить до низки надзавдань вітчизняних політиків та політологів, які прагнуть дійсної, а не уявної демократизації сучасного політичного режиму в Україні.

1. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 93–100.

2. Патлах І. М. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету / І. М. Патлах // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 54–63.

3. Калина Н. Ф. Политическая ментальность: структура или ризома? / Н. Ф. Калина // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 1999. – С. 42–49.

4. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики / Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д. – К. : Агропромиздат Украины, 1999. – 332 с.

5. Мостовая И. В. Архетипы и ориентиры российской ментальности / И. В. Мостовая, А.П. Скорик // Полис. – 1995. – № 4. – С. 70–74.

6. Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу [Електронний ресурс] / А. О. Рубан. – Режим доступу :

http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm – Заголовок з екрану.

7. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для» / В. Кизима // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114–126.

8. Таран С. Довгий ранок української державності / Сергій Таран // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 61–64.

9. Ятченко В. Національна ментальність і модель історичного розвитку / В. Ятченко // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 78–83.

10. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів // Літопис червоної калини. – 1992. – № 6. – С. 6–23.

11. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.

TEMPORALNOŚĆ METAFOR POLITYCZNYCH WYKORZYSTYWANYCH W DISKURSIE POLITYCZNYM PO 1989 ROKU W POLSCE

Podstawowym celem artykułu jest próba przedstawiania kilku podstawowych metafor wykorzystywanych w dyskursie politycznym po 1989 roku w Polsce do opisu zachodzących wówczas zmian. Szczególną uwagę zwrócono na wyjaśnienie sposobów „wykorzystania” tych metafor, ich powstania, znaczenia oraz odniesień temporalnych do tworzenia definicji ówczesnej rzeczywistości politycznej, a tym samym do oddziaływania za ich pomocą na odbiorców. Artykuł dokładanie przedstawia takie metafory jak: „rewolucja”, „przełom”, „przejście” oraz „transformacja”. Te metafory stały się głównym narzędziem prowadzenia sporów i dyskusji, tworząc podstawy dyskursu politycznego po 1989 roku a przede wszystkim służyły do budowy definicji ówczesnej rzeczywistości u odbiorców.

Słowa kluczowe: metafora, temporalność, rewolucja, przełom, przejście, transformacja.

Петро Боровець. Темпоральність політичних метафор, які використовувалися в політичному дискурсі у Польщі після 1989 року.

Описано кілька головних метафор, які використовувалися у політичному дискурсі у Польщі після 1989 року для опису змін, які тоді відбувалися. Особливу увагу приділено поясненню способів «використання» цих метафор, їх виникненню, значенню і темпоральним відношенням для створення дефініцій тодішньої політичної дійсності, й тим самим — для їх впливу на слухачів. Представлено такі метафори як «революція», «перелом», «перехід» і «трансформація». Ці метафори стали головним знаряддям ведення спорів і дискусій, створюючи основи політичного дискурсу після 1989 року, послужили також для побудови дефініцій тодішньої дійсності у слухачів.

Ключові слова: метафора, темпоральність, революція, перелом, перехід, трансформація.

Петр Боровец. Темпоральность политических метафор, используемых в политическом дискурсе в Польше после 1989 года.

Описаны несколько главных метафор, используемых в политическом дискурсе в Польше после 1989 года для описания происходящих тогда изменений. Особое внимание обращено на объяснение способов «использования» этих метафор, их возникновения, значение и темпоральные отношения для создания дефиниций политической действительности того времени, и тем самым — для влияния с их помощью на слушателей. Представлены такие метафоры как «революция», «перелом», «переход» и «трансформация». Эти метафоры стали главным инструментом ведения споров и дискуссий, создавая основы политического дискурса после 1989 года, но прежде всего — стали основой для построения дефиниций действительности того времени у слушателей.

Ключевые слова: метафора, темпоральность, революция, перелом, переход, трансформация.

Peter Borovets. The Temporality of Political Metaphors used in Political Discourse in Poland after 1989 year.

Several main metaphors which were used in political discourse in Poland after 1989 year to describe the particular changes which had occurred that time are described. The special emphasis is put on the explanation of the way of usage of these metaphors, their formation, meaning and temporal relation to the creation of definitions of the political reality of that time, thus for their impact on audience. Such metaphors as “revolution”, “fracture”, “transition”, “transformation” has been represented. These metaphors became the basic instrument of conducting the negotiations and disputes, creating the principles of the political discourse after 1989 year, served also as basis for the definitions formation of the reality of that time.

Key words: metaphor, temporality, revolution, fracture, transition, transformation.

Wprowadzenie

Analizowanie kryzysów politycznych i społecznych powinno uwzględniać wiele zróżnicowanych i powiązanych ze sobą zmiennych, determinujących przekształcenia. Współwystępując i wchodząc ze sobą w relacje, nadają one charakter zmianom, stanowią składniki najodpowiedniejszego modelu wyjaśniania temporalnych cech rzeczywistości. Jednym z podstawowych i najbardziej skutecznych sposobów analizy temporalności takich

okresów jest analizowanie dominujących metafor¹, czyli „skrótów” myślowych, wytworzonych społeczno-politycznie, a tym samym funkcjonujących z różną częstotliwością i użytecznością. Nie ulega wątpliwości, że w okresach gwałtownych zmian odgrywają one szczególną rolę, są podstawą do budowania całościowego obrazu rzeczywistości, jak również ogólnymi, symbolicznymi, w miarę adekwatnymi jej obrazami temporalnymi. Jednocześnie nadają one wymiar temporalny dyskursowi politycznemu.

Metafory odnoszące się do aktualnej rzeczywistości są z nią powiązane, przez co stanowią źródło wiedzy o jej najważniejszych cechach, nie tylko temporalnych. Będąc wtórnymi wobec rzeczywistości, mają dwójaki charakter — z jednej strony, są jej wytworem, a z drugiej — informacją o niej. Należy wspomnieć, że mają też charakter politycznie użyteczny, tzn. są „pożądaną” interpretacją dla potrzeb elit symbolicznych. Metafory, będąc interpretacją, ale i redukcją (uproszczeniem) wielowymiarowej rzeczywistości, ułatwiają odbiór świata, przez co stają się atrakcyjne dla odbiorcy. Można powiedzieć, że są nawet nieodzowne dla jednostkowego rozumienia świata², bo nie wymagają zbyt rozbudowanego zasobu informacji, a także większego wysiłku intelektualnego.

Metafory są częścią zestawu „narzędzi politycznych” potrzebnych elitom symbolicznym, służąc do manipulacji odbioru rzeczywistości społecznej przez jednostkę. Zapełniają przede wszystkim przestrzeń manipulacji politycznej, dostarczają jednostce uzupełnienie jej wyobrażeń na temat tego, jaka jest, a także jaka powinna być rzeczywistość. Służą do osiągnięcia wielu celów politycznych, począwszy od mobilizacyjnych, a skończywszy na dyskredytacji przeciwnika politycznego. Stają się narzędziem instrumentalnego opisu, „oswajania” rzeczywistości na użytek jednostki. Wykorzystywane do walki politycznej metafory są zwykle umiejętnie skonstruowane, przez co wykazują cechy najbardziej pożądane w danym momencie.

Metaforyzacja jest wyjątkowo użyteczna dla symbolicznego „tworzenia świata” dzięki wykorzystywaniu w „zakodowanych” obrazach wielu pojęciowych reprezentacji wydarzeń i idei. To bogactwo ukrytego przekazu, często interpretowanego niejednoznacznie, możliwe jest do odtworzenia przez odbiorcę, jest łatwo przyswajalne, przez co powstają w świadomości odbiorcy indywidualne reprezentacje rzeczywistości, składające się na wspólną, zbiorową wizję. Ten proces utwierdzany jest za pomocą zaproponowanych jednostce obrazów, czyli pojęć dotyczących określonej rzeczywistości. W ten sposób jednostka jest traktowana „instrumentalnie”, zaś jej sposób odbioru rzeczywistości jest kontrolowany.

Znaczenie stosowanych metafor wiąże się z faktem, że są one przesiąknięte „duchem” swoich czasów. Metafora, stając się odbiciem rzeczywistości tworzonej przez człowieka, wykorzystuje dostępne i znane mu sposoby opisu i przedstawiania świata. Jeśli nawet celem jest zdefiniowanie cech epoki nowej, następuje to za pomocą „starych” narzędzi i form, czyli np. występujących wcześniej pojęć czy terminów. Jednak wykorzystywanie form i pojęć nie pociąga za sobą stosowania tych samych metafor. Nie jest to możliwe zwłaszcza wtedy, gdy „nowa epoka” stanowi zaprzeczenie cech „starego” okresu. Jednostka, dokonując analizy, korzysta z dostępnych możliwości porównywania, a czyni to z pomocą znanych już wydarzeń, reguł czy wzorów oceniania. Służą do tego modele skonstruowane przez poprzedników. Używane metafory to w dużym stopniu powszechne „odbicie życia człowieka”, bazujące na doświadczeniu jego samego oraz wcześniejszych pokoleń. Dodatkowo, metafory budują poczucie wyjątkowości i wrażenie, że człowiek żyje w najważniejszych dla niego czasach. Wtedy dochodzi do tworzenia nowych metafor temporalnych.

Niestety, dla wielu uczestników życia politycznego szczegółowy zakres oraz metodologia wprowadzanych zmian społecznych nie wydają się istotne, nie przykładają się do tego wagi. Większego znaczenia nabrało natomiast medialne „opakowanie” i „sprzedanie” proponowanego pomysłu ideologicznego. Podobnie było już w Polsce wielokrotnie, gdy instrumentalnie wykorzystywano

¹ W niniejszym artykule za metaforę uznaje się każde pojęcie, wykorzystywane w dyskursie politycznym w postaci wyrażenia zastępczo-skrótowego. Zgodnie z definicją, „istotą metafory jest rozumienie i doświadczanie pewnego rodzaju rzeczy w terminach innej rzeczy”, zob. G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, przekład i wstęp T.P. Krzeszowski, Warszawa 2010, s. 31. Z tego tytułu wszelkie analizowane tu terminy odwołujące się do czasu mogą być zaliczane do metafor politycznych. Szerzej na temat metafor w polityce, zob. W. Kostecki, *O metaforach, polityce i politologii*, w: *Metafory polityki*, red. B. Kaczmarek, Warszawa 2005, s. 23-35.

² Andrzej Urbański mówił: „W polityce czasem trzeba posługiwać się metaforami lub nazwami zastępczymi”, zob. Bez Lenina. Z Andrzejem Urbańskim rozmawia Kazimierz Pytko, „Wprost”, nr 38 z 22 września 1991 r., s. 29.

różne propagandowe metafory, służące do przyswojenia i zaakceptowania kolejnych projektów zmian. Co jakiś czas mówiono z wielkim przekonaniem o „odnowie”³, „przebudowie”, „odbudowie”⁴, „pierwszym czy drugim etapie reformy”, „poprawie” czy „naprawie”⁵. Jednak każda następna „naprawa” kończyła się jeszcze większym kryzysem i załamaniem. Jednocześnie ów kryzys powodował, że wkrótce proces reformowania musiano powtarzać i znów rozpoczynano go z nową nadzieją i wiarą, z nowymi hasłami i metaforami. Przyczyna porażki nie tkwiła oczywiście w zastosowanej metaforze, ale w metodzie dojścia do oczekiwanego stanu oraz w merytorycznej wartości projektu, realizowanego w „nieracjonalnym ustroju”. Wizja nowego ładu społecznego nie miała szans realizacji ze względu na utopijność projektów i ich wyłącznie propagandowy charakter. Mówiąc inaczej, metafora, będąc skuteczną politycznie, była wtórna wobec fikcyjnego projektu zmian, miała tylko sprawić, aby świat stał się chwilowo akceptowalny raczej niż realny.

Po 1989 r. zastosowanie „zużytych” peerelowskich metafor do pozycjonowania sytuacji politycznej wydawało się całkowicie niemożliwe, ze względu na ich negatywną obudowę skojarzeniową wyniesioną z minionego okresu⁶. Zresztą, dotychczasowe metafory („odnowa”, „odbudowa”, „przesilenie formacyjne” itd.) w dużej części nawiązywały do nieistniejącego już albo zakwestionowanego po 1989 r. modelu społeczeństwa socjalistycznego, w którym „dominującą cechą badanego procesu przemian miał być powrót do «źródeł» w wyniku polityki «odnowy» lub «przesilenia»⁷ i doprowadzenie do osiągnięcia nowego stanu równowagi. Jego osiągnięcie uzależniano natomiast od wprowadzenia reform, przy wykorzystaniu socjotechniki manipulacji”⁸. W praktyce jednak niektóre metafory z okresu „realnego socjalizmu” bywały niekiedy przywoływane przez opozycję polityczną w latach osiemdziesiątych XX w., pojawiały się też w dokumentach programowych ruchu związkowego „Solidarności”. Metafory „odnowy” czy „odrodzenia” pojawiły się już w programie NSZZ „Solidarność” pt. „Kim jesteśmy i dokąd dążymy”, przyjętym podczas I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” w 1981 r. Stwierdza się tam m.in.: „Związek nasz — najszersza reprezentacja ludzi pracy w Polsce — chce być i będzie siłą sprawczą tego odrodzenia”⁹. Takie nawiązywanie do stosowanych wcześniej metafor wynikało raczej z politycznej kalkulacji — nie wprowadzono innych metafor z obawy przed wywołaniem przerażenia wśród ludzi władzy i ich ewentualną reakcją.

Podstawowym celem niniejszego tekstu jest próba przedstawiania podstawowych metafor wykorzystywanych w dyskursie politycznym po 1989 r. w Polsce do opisu zachodzących wówczas zmian. Szczególną uwagę zwrócono na wyjaśnienie sposobów „wykorzystania” metafor, ich odniesień temporalnych do tworzenia ówczesnej rzeczywistości politycznej, rywalizacji politycznej oraz oddziaływania za ich pomocą na odbiorców.

Podstawowe metafory temporalne po 1989 roku

Wyznaczenie katalogu podstawowych metafor temporalnych najczęściej wykorzystywanych przez elity symboliczne wydaje się zadaniem niezbyt skomplikowanym. Polega ono na wyodrębnieniu i podaniu terminów definiujących ówczesną rzeczywistość przy wykorzystaniu wymiarów temporalnych, czyli takich, które „[...] wyznaczają świadomość terażniejszości w obrębie polskiego dyskursu politycznego”¹⁰. Zaliczyć do nich należy m.in. określenia: „rewolucja”, „przełom”,

³ Proces „odnowy” miał polegać na „przegrupowaniu sił, aby ruszyć naprzód i wyrwać kraj z застоju”, zob. Sytuacja polityczna kraju i aktualne zadania partii, „Nowe Drogi”, 1980, nr 10-11, s. 18.

⁴ O wiele rzadziej mówiono o potrzebie „odbudowy” socjalizmu lub jego „przebudowie”, zob. J.B. Sobczak, Perspektywy badania polskich przemian ustrojowych, w: Oblicza społeczeństwa, red. K. Gorlach, Z. Seręga, Kraków 1996, s. 102.

⁵ W 1971 r., po kryzysie grudniowym (w 1970), zmiany definiowane były w kategoriach „naprawy”, zob. ibidem.

⁶ O metaforze „odnowy” Adam Michnik mówił: „[...] nie lubię tego partyjnego zwrotu, wolę słowo «formuła demokracji»”, zob. A. Michnik, Szanse polskiej demokracji, Warszawa 1984, s. 14.

⁷ W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. powstała nowa metafora: „Początkowo, chcąc zwrócić uwagę na nowe aspekty funkcjonowania socjalizmu, zaczęto używać pojęć wprowadzonych przez Józefa Lipca «przesilenie» oraz «czas przesilenia», aby w końcu zacząć mówić o «przesileniu formacyjnym»”, zob. J.B. Sobczak, Perspektywy badania..., s. 103.

⁸ Ibidem, s. 107.

⁹ Program NSZZ „Solidarność” uchwalony przez I Krajowy Zjazd Delegatów [z 7 października 1981 roku], dodatek do „Tygodnika Solidarność”, nr 29 z 16 października 1981 r., s. 1.

¹⁰ M. Kozłowski, Czy transformacja się zakończyła?, w: Demokracja spektaklu? Kondycja polskiego życia publicznego 15 lat po zmianie systemowej, red. P. Żuk, Warszawa 2004, s. 65.

„przejsięcie”, „transformacja”, „reforma”¹¹, „przemiana”, „zwrot historyczny”, „przeobrażenie”, „modernizacja”, „zmiana społeczna”. Wszystkie one, funkcjonując w ramach dyskursu politycznego, także w wyobraźni społecznej, wykazywały różne natężenie cech ideologicznych i aksjologicznych. Wymienione terminy stanowiły część nowej, stworzonej politycznie i instrumentalnie nowomowy, wykorzystywanej szeroko po 1989 r. Wymieniony katalog został w niniejszym artykule celowo ograniczony, składają się na niego często pojęcia nieposiadające dokładnych definicji, przez co utrudniające społeczne rozumienie rzeczywistości¹². Wchodziły też do niego inne terminy, także o zabarwieniu temporalnym, nasycone w mniejszym lub większym stopniu ładunkiem emocjonalnym.

Każdy z wymienionych terminów powiązany był z ostatnią z podanych metafor — „zmianą społeczną”, którą opisywano w najrozmaitszy sposób. Należy uznać, że „zmiana społeczna” jest w tych przypadkach metaforą źródłową¹³, jest ona podstawową formą opisu współczesnego społeczeństwa. Ma ona jednak wartość kategoryzacyjną. Uświadamia, że metafora zmiany społecznej „[...] odwołuje się do założeń modelu społeczeństwa postrzeganego w kategoriach procesualno-podmiotowych”¹⁴. Zmiana zauważalna jest w układzie temporalnym, gdy patrzy się na nią przez pryzmat czynnika temporalnego, czyli dwóch momentów — porównanie stanów społeczeństw w przeszłości z teraźniejszym pozwala dostrzec zmiany, minimalizując wszelkie dyskursywne spory o ich występowanie. Takie porównanie stanowi obiektywną, jak by się wydawało, podstawę do opisu zachodzącej zmiany.

Wokół metafory „rewolucji”

Posługiwanie się metaforą „rewolucji” wydawało się oczywiste przy tak niespodziewanym zjawisku, jakim był upadek systemu komunistycznego. Przemawiała za tym częstotliwość używania pojęć i określeń przynależnych skojarzeniom rewolucyjnym. Było to skutkiem następujących wówczas gwałtownie i szybko wydarzeń, a rewolucyjna atmosfera wynikała przede wszystkim z politycznego podkreślania ich doniosłości. Definiowanie rzeczywistości z odniesieniami rewolucyjnymi powodowało konieczność powszechnego wartościowania poszczególnych wymiarów temporalnych, szczególnie okresu wcześniejszego. Ponadto łatwo zauważalne podobieństwa dokonującej się zmiany społecznej do zjawisk i procesów rewolucyjnych, np. występowanie głębokiego konfliktu społecznego, zmiany nakierowane na system polityczny¹⁵ czy zakwestionowanie dotychczasowego systemu aksjologicznego itd., wzmacniały takie odniesienia do aktualnej rzeczywistości.

Jednak podstawowy problem z adekwatnym zastosowaniem w pełni metafory „rewolucji” polegał na braku przekonywującej (całkowitej) analogii do znanych z historii gwałtownych zmian podobnego typu. Niewątpliwie zmiana w Polsce w 1989 r. różniła się jednak od wszystkich znanych dotąd rewolucji, przebiegała bowiem bez samosądów czy podkładania ładunków wybuchowych, bez powszechnego niszczenia substancji materialnej i fizycznego eliminowania przeciwników politycznych (najbardziej kojarzonego z rewolucją). Zmiany następowały bez „[...] pomocy siły. Z kolei, poza wyjątkowymi czy wręcz spektakularnymi wypadkami, procesy transformacyjne realizowane były pokojowymi środkami i metodami — stały się one symbolem «siły konsensusu w społeczeństwie»”¹⁶. W dużej mierze rzeczywistym „nośnikiem” rewolucji były racjonalne, rozważne działania indywidualnych podmiotów, przejmujących odpowiedzialność za rzeczywistość, zapoczątkowane przez pokojowy akt niezgody wobec ustroju totalitarnego w sierpniu 1980 r.

Przypominając zaangażowanie społeczne podczas kampanii wyborczej w 1989 r., można doszukiwać się podobieństw do rewolucji, gdyż ona przede wszystkim angażuje masy społeczne,

¹¹ Wydaje się, że metafora „reformy” nie oddawała istoty zmian zachodzących w Polsce: „Otóż w moim przekonaniu reforma może dotyczyć takich obszarów lub zjawisk, które podlegają modyfikacji. To jest przebudowa pewnego stanu dotąd istniejącego, który można zmienić w jakimś określonym zakresie. Według mnie, to, z czym mamy obecnie do czynienia i co zamierzamy, to nie jest tylko tak rozumiana reforma administracji publicznej czy generalnie reforma państwa i całego systemu administracji publicznej”, zob. M. Graniecki, *Strategia reformy administracji publicznej w Polsce*, w: *Społeczne konsekwencje transformacji ustrojowej*, red. M. Grabowska, K. Pankowski, E. Wnuk-Lipiński, Warszawa 1994, s. 87.

¹² K. Szczerski, *Sfera publiczna — polityka — państwo. Kilka uwag o problemach polskiego życia publicznego*, „Kultura i Polityka”, 2008, nr 2/3, s. 31.

¹³ J. B. Sobczak, *Perspektywy badania...*, s. 108.

¹⁴ *Ibidem*, s. 109.

¹⁵ Z. Blok, *Transformacja systemowa w Polsce — jako proces społeczny*, „Studia Nauk Politycznych”, 2004, nr 1, s. 211.

¹⁶ *Ibidem*.

które uznały, że zmiana może doprowadzić do polepszenia ich sytuacji, także materialnej. Inne ważne podobieństwa polegały na dopuszczeniu do władzy zorganizowanej opozycji poprzez zastąpienie w dużej części grup rządzących według schematu konstytucyjnego, czyli na poziomie całego systemu¹⁷, doszło również do istotnych zmian reguł organizacji wspólnoty politycznej. W jakimś sensie można mówić — co prawda, w ograniczonym zakresie — o zaskoczeniu początkiem zmian zarówno władzy, jak i opozycji. Choć rewolucje są procesami, pojawiają się wcześniej różne symptomy ekonomiczne i społeczne, które zapowiadają gwałtowną zmianę społeczną¹⁸. Tej ostatniej tezie przeczą jednak ustalenia Antoniego Dudka, mówiącego o „reglamentowanej rewolucji” czy też — w wersji bardziej radykalnej — o „sterowanej rewolucji”¹⁹.

W początkowym okresie, szczególnie w roku 1989, korzystano jednak powszechnie z metafory „rewolucji”, czyniąc to przeważnie w rewolucyjnym uniesieniu, po to by podkreślić doniosłość i wyjątkowość dokonującego się przełomu, głównie politycznego. Próbowano budować w społeczeństwie poczucie, że wszyscy uczestniczą w wyjątkowym wydarzeniu (rzadko w historii mającym miejsce), które nastąpiło przy aktywnym, sprawczym uczestnictwie elit symbolicznych oraz zaangażowaniu społeczeństwa. Obie strony ówczesnego konfliktu politycznego, zakończonych porozumieniami Okrągłego Stołu, próbowały w ten sposób zwiększać swoją przewagę, podkreślały znaczenie własnego wkładu w zachodzące zmiany.

W procesie tym istotną rolę odegrali polscy i zagraniczni intelektualiści, którzy, będąc obserwatorami, a nawet uczestnikami dokonującej się zmiany i proponując własne metafory, stali się uczestnikami dyskursu politycznego. Niejednoznaczny charakter zmian sprzyjał budowaniu nowych określeń, w jakimś sensie powiązanych z rewolucją. Najbardziej znanym przykładem jest neologizm „refolucja”, utworzony przez Timothy’ego Gartona Asha²⁰. Chodziło o uchwycenie owej wyjątkowości zmiany poprzez połączenie elementów ewolucyjnych i rewolucyjnych. W praktyce metafora ta oznaczała pokojową rewolucję polegającą na szybkim (ale kontrolowanym) wprowadzeniu demokracji i reform wolnorynkowych. Termin miał oddawać specyfikę polskiej drogi do demokracji i wolnego rynku. Jednak ta intelektualna próba narzucenia opisu zdarzeń nie uzyskała szerszego oparcia w świadomości społecznej, termin ten nie przyjął się też w dyskursie politycznym, ograniczając swój zasięg do literatury naukowej.

Zauważalne różnice pomiędzy „modelową” rewolucją a wydarzeniami w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej prowadziły do zawężania terminu i budowania własnej „obudowy przymiotnikowej” dla polskiej zmiany. Często był to wynik instrumentalnego, politycznego czy społecznego, chwilowego zapotrzebowania symbolicznego. Przykładem może być określenie działalności „Solidarności” mianem „rewolucji zdrowego rozsądku”²¹. Przedstawiciele elit symbolicznych nie zawsze radzili sobie z „twórczym” nazwaniem tego, co działo się w kraju. Przymiotniki, jakie dodawano wówczas do metafory „rewolucja” zestawiał Andrew Arato²², a były to m.in.: „pokojowa”²³, „rewolucja w majestacie prawa”²⁴, „aksamitna”²⁵, „łagodna”, „cicha”, „samoograniczająca się”, „bezkrwawa”²⁶, „wynegocjowana”, „prawna i konstytucyjna”. Określeń i definicji rewolucji było zdecydowanie więcej; w dyskursie pojawiły się określenia: „pełzająca”²⁷,

¹⁷ W tym ujęciu rewolucja jest zmianą całościową: „Często rewolucji przypisuje się to, że jej celem jest ustanowienie nowego porządku społecznego w miejsce porządku likwidowanego. Nie wszyscy jednak podzielają ten pogląd”, zob. Z. Blok, *Transformacja jako konwersja funkcji wewnątrzsystemowych na przykładzie Polski*, Poznań 2006, s. 113.

¹⁸ O cechach rewolucji, zob. J. Poleszczuk, *Rewolucja: między stagnacją i anarchią*, „Studia Socjologiczne”, 1994, nr 3-4, s. 95.

¹⁹ Zob. A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988—1990*, Kraków 2004. Niektórzy podkreślają, że Okrągły Stół, a także transformacja były w dużej części spektaklem wyreżyserowanym, w którym część procesów była odpowiednio przygotowana i sterowana. J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001; A. Zybortowicz, *W uścisku tajnych służb. Upadek komunizmu i układ postnomenklaturowy*, Komorów 1993.

²⁰ T. G. Ash, *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, New York 1990, s. 14.

²¹ J. R. Wedel, *Prywatna Polska*, tłum. S. Kowalski, Warszawa 2007, s. 67.

²² A. Arato, *Revolution, Restoration and Legitimation: Ideological Problems of the Transition from State Socialism*, w: A. Arato, *Civil Society, Constitution and Legitimacy*, Lanham—Boulder—New York—Oxford 2000, s. 81.

²³ A. Kern, *Jak sklonowano PZPR*, „Tygodnik Solidarność”, nr 11 z 14 marca 1997 r., s. 11.

²⁴ J. Staniszkis, „Okrągły Stół” po dziesięciu latach, „Tygodnik Solidarność”, nr 7 z 12 lutego 1999 r., s. 19.

²⁵ J. Tarkowski, *Przejście do demokracji czy do ochłokracji?*, w: idem, *Socjologia świata polityki. Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*, Warszawa 1994, t. 1, s. 283.

²⁶ L. Balcerowicz, *Przekształcenia gospodarcze w Europie Środkowej i Wschodniej — próba bilansu*, w: *Spoleczne konsekwencje...*, s. 29-31.

²⁷ Jest to analogia do określenia stosowanego dla „kontrewolucji” w PRL. T. Bogucka, *Polak po komunizmie*, Kraków 1997, s. 50.

„demokratyczna”²⁸, „Solidarności”²⁹, „rewolucja 1989 roku”³⁰, „pokojowa rewolucja Solidarności”³¹, „polska”³², „wolności”³³, „ewolucyjna”³⁴, „ustrojowa”³⁵, „cywilizacyjna”³⁶, „liberalna”, „kadrowa”³⁷, „rynkowa”, „moralna”. Do tego dochodziły określenia bardziej rozbudowane, nieodwołujące się bezpośrednio do rewolucji, ale oznaczające działania rewolucyjne — szczególnie było to widoczne w kontekście zakończenia, które miało charakteryzować „definitywne rozstanie z układami dawnej PRL”³⁸ czy zerwanie z kontraktem Okrągłego Stołu³⁹. Do „korzeni rewolucyjnych” odwoływała się metafora „jesieni ludów” czy jesiennej „wiosny ludów”⁴⁰. Wszystko to służyło do instrumentalnego, politycznego podkreślenia wyjątkowości zmiany oraz własnego wkładu danej grupy czy osoby w rewolucję, „[...] którą zaczęliśmy w 1980 roku”⁴¹, którą „[...] robiliśmy również i po to, by [...]”⁴², jednak „[...] nie doszliśmy jeszcze do końca naszej rewolucji”⁴³, a może nawet „[...] przegraliśmy rewolucję?”⁴⁴. Podobne sformułowania, poza zadaniem legitymizacyjnym, miały zdecydowanie ideologiczny charakter, prowadząc do tego, aby w różnym stopniu i do różnych celów wykorzystywać dobrodziejstwa wielowiekowego zasobu skojarzeń pozytywnych z metaforą „rewolucji”.

Termin „rewolucja” zastępowany był często określeniem „terapia szokowa”, który opisywał przede wszystkim szybkie, rewolucyjne zmiany gospodarcze⁴⁵. Charakterystyczne dla rewolucji tempo zmian miało w tym przypadku istotne znaczenie mobilizacyjne, zachęcało ludzi do ideologicznie potrzebnej i pożądanej aktywności, wymuszało na nich działanie⁴⁶. Argumentowano, że „przecież nikt nie chce zostać w tyle, gdy zmienia się świat”. Nawołując do wyciszenia politycznych działań integracyjnych, pisano z nadzieją, że rozpoczęta integracja „doprowadzi wreszcie do podjęcia prac programowych nad wizją Nowej Polski”⁴⁷. Wykorzystywanie tej metafory przyczyniało się do wzmocnienia negatywnych konsekwencji społecznych i prowadziło do pogłębienia niepewności i lęku u części społeczeństwa. Dostrzegając takie konsekwencje stosowania terminologii rewolucyjnej, przestrzegano przed nim: „Zmobilizowane takimi hasłami, ideami i programami rzesze ludzi skazane są na postępującą radykalizację. Ekstremizm staje się siłą napędową rewolucji, ale równocześnie przyspiesza rozdźwięk między obiecywaną bądź sugerowaną przyszłością a rzeczywistością”⁴⁸. Wszelkie postulaty, wzywające do przyspieszenia, większej szybkości zmian czy uczynienia ich bardziej radykalnymi, zostały zdefiniowane jako rewolucyjne, zatem niebezpieczne dla społeczeństwa. Rewolucyjność działań stawała się dla części elit symbolicznych niebezpieczna, gdyż nie tylko zagrażała ich władzy, ale mogła przynieść chaos i załamanie się procesu wprowadzania reform.

Te ostatnie wnioski, podkreślające podstawową cechę rewolucji, jaką jest szybkość zachodzenia zmian, próbowali wykorzystać przedstawiciele elit opowiadający się za metaforą „transformacji”.

²⁸ Pojęcie „demokratycznej rewolucji” jest połączeniem jej ewolucyjnego i radykalnego charakteru: „W sierpniu 1980 roku rozpoczął się w Polsce proces rewolucji demokratycznej — rewolucji ku demokracji, która jest jedynym sposobem osiągnięcia zmiany systemu”, zob. „Samorządowa Alternatywa”. Program Polskiej Partii Socjalistycznej Rewolucja Demokratyczna [z 10 grudnia 1989 r.], w: Gorączka czasu przełomu. Dokumenty ugrupowań radykalnych 1989—1990, oprac. P. Frączak, Warszawa 1994, s. 26.

²⁹ J. Strękowski, Dokończyć rewolucję „Solidarności”, „Tygodnik Solidarność”, nr 25 z 18 czerwca 1993 r., s. 1; Przebić gardę komunistów. Z Marianem Krzaklewskim rozmawia Andrzej Gelberg, „Tygodnik Solidarność”, nr 3 z 19 stycznia 1996 r., s. 6.

³⁰ J. Gross, Wolność zinstytucjonalizowana, „Gazeta Wyborcza”, nr 4 z 5-6 stycznia 1991 r., s. 7.

³¹ Przebić gardę komunistów. Z Marianem Krzaklewskim rozmawia Andrzej Gelberg, „Tygodnik Solidarność”, nr 3 z 19 stycznia 1996 r., s. 6.

³² D. Tusk, Niebezpieczny podział, „Gazeta Wyborcza”, nr 147 z 26 czerwca 1991 r., s. 15.

³³ P. Śpiewak, Dlaczego IV Rzeczpospolita?, „Res Publica Nowa”, 2003, nr 4, s. 41-42.

³⁴ Wypowiedź Wojciech Jaruzelskiego, zob. Narodziny III RP, oprac. D. Maciejka, „Wprost”, nr 16 z 19 kwietnia 1998 r., s. 29.

³⁵ H. Kubiak, Komentarz. Dlaczego w 1989 roku zdecydowano się na ordynację większościową?, „Studia Socjologiczne”, 1997, nr 2, s. 39.

³⁶ Będziemy się klócić, oprac. J. Orzeł, „Tygodnik Solidarność”, nr 21 z 24 maja 1991 r., s. 12.

³⁷ A. Bikont, P. Pacewicz, Wałęsa do Belwederu?, „Gazeta Wyborcza”, nr 87 z 12 kwietnia 1990 r., s. 3.

³⁸ Rewolucja prawicy. Z Janem Olszewskim rozmawia Jerzy Sławomir Mac i Dorota Maciejka, „Wprost”, nr 11 z 16 marca 1997 r., s. 19.

³⁹ A. Urbański, Kto z kim?, „Tygodnik Solidarność”, nr 24 z 14 czerwca 1991 r., s. 3.

⁴⁰ J. Tarkowski, Przejście do demokracji..., s. 283.

⁴¹ Będziemy się klócić, oprac. J. Orzeł, „Tygodnik Solidarność”, nr 21 z 24 maja 1991 r., s. 12.

⁴² R. Terentiew, Zrobiło się obrzydliwie, „Tygodnik Solidarność”, nr 42 z 18 października 1991 r., s. 5.

⁴³ Rewolucja w toku. Z Ewą Tomaszewską rozmawia Alicja Dołowska, „Tygodnik Solidarność”, nr 28 z 14 lipca 1995 r., s. 3.

⁴⁴ Trzeba chcieć. Z Andrzejem Gwiazdą rozmawia Joanna Lichočka, „Tygodnik Solidarność”, nr 8 z 19 lutego 1993 r., s. 12.

⁴⁵ Z. Blok, Transformacja jako konwersja funkcji..., s. 115.

⁴⁶ Lech Wałęsa mówił: „Przemiany wokół nas stworzyły dobre pole do działania, ale trzeba je szybko i dobrze wykorzystać, zanim uformuje się jakiś nowy, niekoniecznie korzystny dla nas, porządek”, zob. Chciałbym, żeby już. Z Lechem Wałęsą rozmawia Krzysztof Czabański i Krzysztof Wyszowski, „Tygodnik Solidarność”, nr 23 z 8 czerwca 1990 r., s. 4.

⁴⁷ J. Mikke, W stronę Nowej Polski, „Tygodnik Solidarność”, nr 1 z 31 grudnia 1993 — 1 stycznia 1994 r., s. 5.

⁴⁸ S. Baczko, Wyobrażenia społeczne: szkice o nadziei i pamięci zbiorowej, Warszawa 1994, s. 125.

Próbowali, przyjmując stanowisko transformacyjne, podkreślić wyjątkowość procesów poprzez odwołanie się także do określeń rewolucyjnych. Mówiono o „rewolucyjnej transformacji” albo „transformacji rewolucyjnej”⁴⁹. Przydatność takich, często sztucznych i tworzonych naprędce, określeń w dyskursie politycznym była chwilowa, mogły one wzbudzić podziw dla autora, ale w żaden sposób nie wyjaśniały problemu, raczej bardziej go gmatwały. Dlatego żywot takich sformułowań w dyskursie był niezbyt długi.

Problem braku korzyści wynikających ze stosowania metafory „rewolucji” stawał się coraz bardziej zauważalny w miarę oddalania się od 1989 r. Mówienie o rewolucji w tym okresie nie miało żadnego uzasadnienia praktycznego, a osobę używającą takiej metafory narażało na śmieszność. Metafora „rewolucji” traciła w dyskursie politycznym użytkowe zastosowanie, co w dużym stopniu wynikało z „przeróżającego znaczenia”, jakie ma to słowo w świadomości ludzkiej. Najczęściej bowiem rewolucja porównywana jest z gwałtownym stanem przyrody, czyli burzą, a nawet klęską żywiołową. Niepewność, strach, lęk — czyli stany, które dominowały w tym okresie, nie mogły przecież być wzmacniane politycznym przekazem, jaki niosły za sobą hasła rewolucji. Społeczeństwo przerażone było szybkością zmiany, więc używanie terminu „rewolucja” mogłoby tylko tę szybkość potwierdzać⁵⁰, rozszerzając obszar niepewności społecznej.

Potrzeby elit symbolicznych związane z legitymizowaniem władzy zmusiły je do poszukiwania pierwszych symptomów stabilizacji. W całej ówczesnej rzeczywistości szukano wskaźników potwierdzających sens wyboru dokonanego w 1989 r. Sprawujący władzę potrzebowali pozytywnych efektów własnych rządów dla dalszej legitymizacji rządzenia. Rewolucja się dokonała, a nowej, wspaniałej, porewolucyjnej rzeczywistości nie było. Czasu trwania rewolucji nie da się instrumentalnie przedłużyć w nieskończoność, bowiem takie działanie uświadamia społeczeństwu, że przewrotu właściwie nie było albo nikłe są jego efekty. Z tego powodu termin „rewolucja”, a także inne rewolucyjne terminy powoli odchodziły w zapomnienie, a w politycznym dyskursie były stosowane coraz rzadziej. Nie znaczy to, że nie były w pewnych momentach przywoływane — wtedy, gdy miały za zadanie zmobilizować wyborców do strategii gwałtownych zmian oraz działań delegitymizujących ówczesny system polityczny. Znaczenie odwołań rewolucyjnych w niektórych społecznych sytuacjach kryzysowych jest istotne, ponieważ „system przedstawień rewolucyjnych”, symbolicznych, czy też „niektóre hasła rewolucyjne brzmią dobrze” i zapewniają przewagę w dyskursie. Z tego też powodu niektórzy politycy, odwołujący się najczęściej do środowisk społecznych, które straciły ekonomicznie na przemianach po 1989 r., niejednokrotnie korzystali z tego typu retoryki⁵¹.

W miarę oddalania się od 1989 r. coraz rzadziej pojawiały się odniesienia do rewolucji jako czegoś już spełnionego i dokonanego. Rozpoczynano więc rozmowę polityczną, przywołując na początku stwierdzenie w rodzaju: „w naszym porewolucyjnym świecie”, „w czasie po rewolucji”, „pięć lat po rewolucji”, co miało uświadamiać gwałtowną i bolesną drogę, jaką przeszła Polska, oraz uformować grunt pod mające nastąpić nieuniknione wyjaśnianie przyczyn niedoskonałości rzeczywistości porewolucyjnej. Dalej tłumaczono, że do zakończenia rewolucji niezbędny jest czas, który pozwoli ostatecznie i zgodnie z oczekiwaniami uporządkować rzeczywistość porewolucyjnego chaosu. Na koniec nakładano ten obowiązek na samego siebie, np.: „[...] «Solidarność» musi przeprowadzić ogromne rzesze Polaków przez trudny czas transformacji”⁵².

Retoryka rewolucyjna pojawiała się często także przy kolejnym przypominaniu zwycięstwa z 1989 r. W takich przypadkach dochodziło do wykorzystania najbardziej rozpowszechnionego rozumienia terminu „rewolucja” w polskim dyskursie politycznym. Czas rewolucji, jej chronologiczny przebieg został instrumentalnie ograniczony wyłącznie do „roku 1989”, zgodnie z regułami zmiany rewolucyjnej, która jest „[...] procesem przebiegającym w krótkiej skali czasu”⁵³. Owo „skurczenie czasu rewolucji” służyło wykazaniu jej moralnej wyższości: „rewolucja «Solidarności» miała miejsce

⁴⁹ Z. Blok, *Transformacja systemowa w Polsce...*, s. 211.

⁵⁰ *Reformy bez rewolucji*. Z Kazimierzem Janikiem rozmawiają Dorota Maciejka i Zofia Stachura, „Wprost”, nr 39 z 27 września 1998 r., s. 19-20.

⁵¹ M. Kuniński, *Historiozofia żywiołowa a upadek komunizmu*, w: *Czy historia może się cofnąć?*, red. B. Łagowski, Kraków 1993, s. 11.

⁵² *Muzyka buntu*. Z Markiem Kempsem rozmawia Teresa Wójcik, „Tygodnik Solidarność”, nr 4 z 24 stycznia 1997 r., s. 10.

⁵³ J. Poleszczuk, *Rewolucja: między stagnacją i anarchią*, „Studia Socjologiczne”, 1994, nr 3-4, s. 95.

i przyniosła niebagatelne zmiany ustrojowe⁵⁴, czy: „rewolucja 1989 roku miała być rewolucją wolności⁵⁵. Wspomniano też o „rewolucji rynkowej” dokonanej w krótkim czasie⁵⁶. W tym samym kontekście używano sformułowań: „antekomunistyczna rewolucja roku 1989”, „rewolucja 1989 roku”, „pokojowa rewolucja 1989 roku”, „moralna rewolucja⁵⁷”, „[rewolucja] nowego początku”. W ten sposób zawężano okres rewolucji, co odpowiadało innym używanym określeniom: „czas przełomu” czy dokładniej „przełom”.

Mniej rozpowszechnionym sposobem było budowanie świadomości długiego trwania rewolucji. Podtrzymywanie nastrojów rewolucyjnych, tak w społeczeństwie, jak i we własnych szeregach, było wyjątkowo trudne: „[...] obóz niepodległościowo-solidarnościowy musi być gotowy — moralnie i programowo — do zmiany tego systemu. Do realizacji ciągle aktualnego programu pokojowej Rewolucji Solidarności⁵⁸. Owo odwołanie służyło legitymizowaniu własnego powrotu do władzy dla dokończenia rozpoczętej, a później zaniechanej rewolucji. Andrzej Urbański przekonywał np.: „[...] rewolucja, którą zaczęliśmy w 1980 roku, nie została zakończona. [...] Doszliśmy w swojej rewolucji do pewnego miejsca, stanęliśmy i tkwimy w nim⁵⁹. Utrzymywano też, że „nie było przełomu⁶⁰”, a następnie przekonywano, że tylko dane ugrupowanie, reprezentowane w wyborach przez wygłaszającego tę opinię, jest jedynym, które może tego dokonać.

Metafory „rewolucji” kojarzyły się często negatywnie, a zatem kwestionowano opisywanie zachodzących zmian za pomocą tego terminu: „To nie rewolucja, to powrót do normalności⁶¹. Podkreślano negatywne konsekwencje rewolucji, podając jakiś szczegółowy przykład z jej przebiegu albo akcentowano brak skuteczności w sposobie jej przeprowadzenia. Przykładem takiego podejścia było określenie wydarzeń „rewolucją od góry”. Podkreślano ograniczenia takiego sposobu radzenia sobie z pozostałościami po dawnym ustroju: „«Odgórną rewolucję» wyróżnia silne podkreślenie momentu symbolicznej i instytucjonalnej nieciągłości, wynegocjowanej przez elity i wyartykułowanej w postaci kontraktu politycznego. Kontrakt ów stworzył nową przestrzeń [...] bezpośrednio po symbolicznym przełomie⁶². Tak prowadzonej rewolucji brakowało jednak prawdziwego zaangażowania jednostek, co przyczyniło się do tego, że wiele sfer ówczesnej rzeczywistości pozostało poza zakresem zmian.

Posługiwanie się metaforą „rewolucji” rodziło także inne istotne konsekwencje. Jedną z nich była konieczność nieuchronnego rozstania się z ciągłością instytucjonalną i historyczną. Zachowanie ciągłości temporalnej w przypadku przemian rewolucyjnych nie jest możliwe, gdyż wymuszają one określenie wyraźnego, jednoznacznego początku. Nie można było doszukiwać się ich początku zbyt daleko w przeszłości, a szczególnie przed rokiem 1980 czy 1989. Powoływanie się na wcześniejsze działania wolnościowe czy próby reformowania gospodarki socjalistycznej nie wchodziło w grę, ponieważ stawiało lewicową część sceny politycznej w trudnym położeniu — skojarzenia rewolucyjne padające z tej strony były nie do przyjęcia, musiały zatem pojawić się inne metafory początku nowego okresu. Mówiło się o „nowych czasach” lub że „zaczyna się nowa era”. Metafora „rewolucji” wymuszała konieczność zerwania z komunistyczną przeszłością. W przypadku jej użycia, nowy początek musiał być dokładnie zaznaczony, a obydwa okresy oddzielone jednoznacznie. Tak jak w znanym powszechnie powiedzeniu rewolucjonistów: „Przybyliśmy do wyspy Wolności i spaliliśmy okręt, który nas tu przywiózł⁶³”.

Mówienie o rewolucji pociągało ze sobą także konieczność przedstawienia jej etapu końcowego, docelowego, który był tym lepszym, wywalczonym i oczekiwanym, „rajem” tej rewolucji. Jednak

⁵⁴ Wypowiedź Ludwika Dorna, zob. Apatyczna rewolucja. O stanie państwa i potrzebie reform rozmawiają: Irena Lipowicz (UW), Ludwik Dorn (AWS-PC), Bronisław Komorowski (AWS-SKL) i Rafał Matyja oraz Agnieszka Magdziak-Miszewska i Tomasz Wiścicki („Więź”), „Więź”, 1997, nr 11, s. 16.

⁵⁵ P. Śpiewak, Dlaczego IV Rzeczpospolita?, „Res Publica Nowa”, 2003, nr 4, s. 41-42.

⁵⁶ P. Andrzejewski, K. Gołata, Przestrogi Balcerowicza, „Wprost”, nr 9 z 1 marca 1992 r., s. 11.

⁵⁷ J. Kaczyński, Nowe państwo — rewolucja moralna, „Gazeta Polska”, nr 29 z 18 lipca 1996 r., s. 14.

⁵⁸ Wypowiedź Mariana Krzaklewskiego, zob. Przebić gardę komunistów. Z Marianem Krzaklewskim rozmawia Andrzej Gelberg, „Tygodnik Solidarność”, nr 3 z 19 stycznia 1996 r., s. 6.

⁵⁹ Wypowiedź Andrzeja Urbańskiego, zob. Będziemy się kłócić, oprac. J. Orzeł, „Tygodnik Solidarność”, nr 21 z 24 maja 1991 r., s. 12.

⁶⁰ (j.p.), Gość Tygodnika: Jarosław Marek Rymkiewicz, „Tygodnik Solidarność”, nr 15 z 8 kwietnia 1994 r., s. 3.

⁶¹ Normalność, nie rewolucja. Z Januszem Tomaszewskim rozmawia Tomasz Sypniewski, „Tygodnik Solidarność”, nr 3 z 16 stycznia 1998 r., s. 3.

⁶² J. Staniszkis, Czy rewolucja odgórna jest możliwa?, w: Kontynuacja czy przełom? Dylematy transformacji ustrojowej, red. W. Jakóbiak, Warszawa 1994, s. 89.

⁶³ J. Baszkiewicz, „Nowy Człowiek”, w: Czy historia może się cofnąć?, s. 27.

stosowana powszechnie strategia legitymizacji rewolucji przez przyszłość⁶⁴ budziła wątpliwości i w efekcie stała się poważnym problemem. Z ubolewaniem pytano: „Co się stało z naszą solidarnościową rewolucją? Z naszym marzeniem o Polsce wolnej i sprawiedliwej?”⁶⁵. Problemy z uzyskaniem stanu „raju na ziemi” skutecznie zniechęcały polityków do stosowania tej metafory⁶⁶. Wyjątkiem były sytuacje, w których korzystnie było powoływać się na rewolucję czy mówić o jej dokończeniu. Niezadowolający — szczególnie w pierwszych latach po 1989 r. — efekt zmian upowszechnił hasło konieczności przyspieszenia, aby dokończyć rewolucję czy nawet ją powtórzyć. Na tak właśnie postawione pytanie: „Czy żeby dokończyć rewolucję «Solidarności» nie należy jej powtórzyć?”⁶⁷, miał odpowiedzieć w 1995 r. VII Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Takie i podobne sformułowania związane z „dokończeniem rewolucji” padały w dyskursie wśród wielorakich postulatów politycznych wyjątkowo często, szczególnie po stronie ugrupowań postsolidarnościowych⁶⁸.

Hasło dokończenia rewolucji pojawiało się w wielu sytuacjach politycznych, głównie w momencie politycznego ogłaszania kolejnych „konkretnych zmian ustrojowych”. Najczęściej oznaczało ono dokończenie „rewolucji «Solidarności»”, czyli przepełnione było ideologicznym wartościowaniem dotychczasowych zmian. Odwoływali się do tego szczególnie działacze „Solidarności” w różnych okresach zmiany, konstytuujących się wokół strategii — idei „przyspieszenia” czy kolejnego „niezbędnego przełomu”⁶⁹. Najbardziej wyrazisty charakter przybrała ona w uchwale Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” w 1995 r. z preambułą zatytułowaną „Dokończyć rewolucję «Solidarności»”⁷⁰, ale była obecna także w innych dokumentach⁷¹. Na tę metaforę powoływali się też w kolejnych kampaniach prezydenckich Lech Wałęsa⁷² i Marian Krzaklewski⁷³. Szczególnie ten ostatni formułował wielokrotnie tezę o potrzebie „dokończenia rewolucji”, o tym mówił m. in. w czasie kampanii wyborczej Akcji Wyborczej Solidarność w 1997 r. W kolejnych latach temat dokończenia rewolucji był wywoływany jeszcze wielokrotnie, co sugerowało także niemożność dokończenia przemian rozpoczętych w 1989 r.

Ostatnim skutecznym wykorzystaniem metafory rewolucji, tym razem przede wszystkim „moralnej”, była idea IV Rzeczypospolitej. Tym razem rewolucja, propagowana przed wyborami w 2005 r., miała mieć charakter radykalny, a wymierzona była w skutki dotychczasowych zmian. Miała być, propagandowo, rewolucją skierowaną przeciwko tym wszystkim, którzy wygrali w sposób nieuczciwy na zmianach przeprowadzonych w Polsce po 1989 r., zaś pod względem programowym, przeciwko widocznym „niedoskonałościom” okresu porewolucyjnego. Jednak „istotne jest, że IV RP nie miała być państwem zbudowanym na całkowitej negacji poprzedniczki”⁷⁴.

Wykorzystywanie metafory „przełomu”

Oczekiwanie na zmianę systemu społeczno-politycznego w Polsce doprowadziło do uformowania kolejnej metafory czasowej, ale tym razem już zdecydowanie o „chwilowym”, ograniczonym czasowo

⁶⁴ J. Tarkowski, Legitymizacja władzy. Zagadnienia teoretyczne i opinie oficjalne, w: J. Tarkowski, Socjologia świata polityki..., s. 59.

⁶⁵ T. Wójcik, Jaka Solidarność?, „Tygodnik Solidarność”, nr 16 z 21 kwietnia 1995 r., s. 1.

⁶⁶ Najlepiej przejawia się to w stwierdzeniu Andrzeja Urbańskiego: „Mówiąc o dokończeniu rewolucji, mam na myśli pewien proces cywilizacyjny, który oczywiście nie może zakończyć się żadną datą”, zob. Bez Lenina. Z Andrzejem Urbańskim rozmawia Kazimierz Pytko, „Wprost”, nr 38 z 22 września 1991 r., s. 29.

⁶⁷ A. Gelberg, Rewolucja do powtórki, „Tygodnik Solidarność”, nr 24 z 16 czerwca 1995 r., s. 2 i 3.

⁶⁸ Dokończenie rewolucji było jednym z podstawowych wezwań politycznych środowisk wywodzących się z nurtu niepodległościowego: „Zbyt wiele jest jednak ugrupowań, które stawiają na tak zwane dokończenie rewolucji w Polsce. Oczywiście, dokończenie rewolucji w różnych wypowiedziach działaczy tych ugrupowań, czy to jest KPN, PC, RdR, wygląda różnie, ale sama tendencja zmierzająca w tę stronę wyraźnie się zarysowała. Są też takie ugrupowania, które oczywiście w tej sprawie zajmują radykalnie odmienne stanowisko — SLD, PSL”, zob. A. Urbański, O szansach systemu partyjnego w Polsce, w: Społeczne konsekwencje..., s. 129.

⁶⁹ Idzie druga fala rewolucji. Z Jarosławem Kaczyńskim rozmawia Tomasz Sakiewicz, „Gazeta Polska”, nr 5 z 30 stycznia 1997 r., s. 3.

⁷⁰ J. Kurski, Uspokojenie, „Gazeta Wyborcza”, nr 151 z 29 czerwca 1992 r., s. 3.

⁷¹ A. Urbański, O szansach systemu..., s. 129.

⁷² Wypowiedź Lecha Wałęsy: „Dziesięć lat prowadzimy tę rewolucję. [...] Rewolucja nie jest jednak zakończona. Nie możemy więc zostawić rozpoczętego dzieła. Nie wolno nam tego zrobić. Przed nami staje kolejne wyzwanie — przekształcenie walki, która była u początków «Solidarności» w nową jakość. [...] Moim pragnieniem jest — i myślę, że nas wszystkich — doprowadzić rozpoczęty rozdział naszych dziejów do końca i zacząć nowy”, zob. L. Wałęsa, „Solidarność” — drzewo nadziei, „Rzeczpospolita”, nr 254 z 31 października 1990 r., s. 2.

⁷³ Sierpień '80 — nasze dziedzictwo. Z Marianem Krzaklewskim rozmawia Alicja Dołowska, „Tygodnik Solidarność”, nr 35 z 26 sierpnia 1994 r., s. 3.

⁷⁴ A. Rzegocki, IV Rzeczpospolita — dojrzały projekt ideowy czy dzieje pewnego złudzenia?, w: P. Kimla, B. Krauz-Mozer, Spotkania z Lewiatanem, Kraków 2004, s. 125.

charakterze. Dlatego w tym przypadku chodzi raczej o dokładne zdefiniowanie czy zaznaczenie tego decydującego momentu, który odgradzał „stare” czasy od „nowych”. Jego poszukiwanie związane było z wyznaczeniem własnej perspektywy, dokonaniem własnego pozycjonowania, z wykorzystaniem innych punktów orientacyjnych. W tym przypadku celem było narzucenie własnej definicji czy wizji symbolicznego momentu założycielskiego nowego ustroju społeczno-politycznego. Takie działanie świadczy o dążeniu do przeformowania partykularnej perspektywy, która później pozwalałaby uzyskać przewagę w dyskursie politycznym.

Chwilowość, wyjątkowość i przemijalność przełomu to najbardziej charakterystyczne cechy temporalne tej metafory. W tym ujęciu najczęściej mówiono o „przełomie”, ale doprecyzowywano go jako „moment”⁷⁵, „godzina przełomu”, „rok przełomu”, „czas przełomu”, „okres przełomu”, a w sposób mniej czytelny — „1989 rok to wielkie wydarzenie”⁷⁶. Przełom bywał gospodarczy, polityczny⁷⁷, społeczny, dziejowy⁷⁸, ustrojowy⁷⁹, demokratyczny⁸⁰ — w zależności od politycznych potrzeb. Za decydujący dla przełomu uważany był najczęściej rok 1989. Na uwagę zasługują także inne podobne określenia dotyczące przełomu. Sprawcą, podmiotową interpretację miało sugerować wyrażenie o wspólnie „dokonanym przełomie”⁸¹, o przełomie dokonanym przez „Solidarność”⁸², ale przełomowe momenty dostrzegano też w innych punktach historycznych, jak np. wybory prezydenckie w 2000 r.: „W momencie przełomowym dla naszych losów, kiedy decydujemy o naszym ustroju [...]”⁸³. Gdy sprawcą przełomu była jednostka, formułowano stwierdzenia w rodzaju „skoku przez płot” Lecha Wałęsy czy „balcerowiczowskiego skoku”⁸⁴. Wszystkie one odwoływały się do pierwotnej metafory „przełomu”.

W rzeczywistości, pomimo wielu różnych prób podejmowanych w dyskursie dla określenia momentu przełomowego, większość Polaków odnosiła przełom do roku 1989⁸⁵. Miał on stanowić także symboliczny początek czegoś nowego, co nie znaczy, że powszechnie akceptowanego. Wynika stąd, że nie było raczej trudności z ustaleniem momentu przełomowego, choć problemem było podanie dokładniejszej daty w owym roku. Dla jednych punktem zwrotnym były rozmowy Okrągłego Stołu, chociaż wydarzenie to oceniano w dyskursie niejednoznacznie, szczególnie konsekwencje samych rozmów. Dla innych przełomem były wybory parlamentarne 4 czerwca 1989 r.⁸⁶ albo powołanie rządu Tadeusza Mazowieckiego⁸⁷. Podobnie niejednoznacznie definiowano, czym właściwie był też okres przełomu — dla jednych to „okres działalności w Komitecie Obywatelskim”, dla innych przełom dokonał się w momencie ponownej rejestracji NSZZ „Solidarność”. Wymienione tu momenty, ze względu na swoje znaczenie, dawały podstawę do odmiennych interpretacji, zastawiania pułapek czy budowania tożsamości poprzez formowanie pozycji politycznych własnych i przeciwnika.

Sam przełom niósł ze sobą nie tylko szanse i nowe możliwości, ale też wątpliwości: „Gdzie jesteśmy teraz, po demokratycznym przełomie i rozpadzie postkomunistycznego, totalitarnego porządku? Jaki jest charakter owego przełomu? Czy rzeczywiście stalinizm w Polsce już się skończył w wyniku ostatnich wyborów? I dokąd zmierzamy, ku jakiej przyszłości? [...] Co po

⁷⁵ Zaciskanie pasa. Obszerne fragmenty sejmowego wystąpienia premier Hanny Suchockiej [z 9 października 1992 r.], „Gazeta Wyborcza”, nr 239 z 10-11 października 1992 r., s. 16.

⁷⁶ Wypowiedź Ralpa Dahrendorfa: „Główną moją tezą było to, iż 1989 rok to wielkie wydarzenie, wytyczające jedną z zasadniczych zmian w nowożytnej Europie”, zob. Granice wolności. Z Ralphem Dahrendorfem rozmawia Jacek Kurczewski, „Wprost”, nr 10 z 8 marca 1989 r., s. 78.

⁷⁷ J. Poprzeczko, Nie traćmy, proszę państwa, nadziei, „Polityka”, nr 41 z 14 października 1989 r., s. 1.

⁷⁸ Założenia programu Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność” [lipiec 1991 r.], w: Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991, zebra. i oprac. I. Słodkowska, Warszawa 1995, cz. 2, s. 81.

⁷⁹ Stanowisko Polskiego Stronnictwa Ludowego wobec polityki gospodarczej rządu [z 29 czerwca 1991 r.], w: Programy partii i ugrupowań..., s. 47.

⁸⁰ J. Syski, Realia i mity polskie, „Polityka”, nr 49 z 9 grudnia 1989 r., s. 3.

⁸¹ Od liberalnego rządu do liberalnej polityki [program KLD z maja 1991 r.], w: Programy partii i ugrupowań..., s. 111.

⁸² E. Milewicz, Z tej trybuny będziemy zawsze mówić prawdę, „Gazeta Wyborcza”, nr 42 z 6 lipca 1989 r., s. 1.

⁸³ Strategia zwycięstwa. Program wyborczy Mariana Krzaklewskiego [z 2000 r.], w: Wybory prezydenckie 2000. Programy kandydatów, red. I. Słodkowska, Warszawa 2004, s. 76.

⁸⁴ J. Kurczewski, Wstęp, w: idem, Przeciw-obyczaj. Felietony z III Rzeczypospolitej z rysunkami autora, Warszawa 2006, s. 18.

⁸⁵ Wypowiedź Jarosława Kaczyńskiego, zob. Rok 1989: szanse wykorzystane, szanse utracone. Dyskutują: Ryszard Bugaj, Jarosław Kaczyński i Andrzej Wielowieyski. Redakcję reprezentują: Inka Słodkowska, Andrzej Friszke i Tomasz Wiścicki, „Więź”, 1999, nr 5, s. 18.

⁸⁶ M. Poleski, Kierunek ruchu, „Tygodnik Solidarność”, nr 17 z 26 kwietnia 1991 r., s. 1.

⁸⁷ (b), Zasadniczy przełom w powojennej historii Polski. Reakcje na świecie, „Trybuna Ludu”, nr 197 z 25 sierpnia 1989 r., s. 5.

euforii demokratycznego przełomu?”⁸⁸. Okres przełomu definiowany był jako czas, który wymaga umiejętności przechodzenia przez „rafy okresów przełomowych”⁸⁹,

Dominowało jednak przekonanie, że rzeczywistość, którą charakteryzowały „dylematy wielkiego przełomu”, niosła ze sobą „[...] wiele różnych możliwości, które jednak mało kto umiał w porę dostrzec i zdefiniować”⁹⁰. Przełom kojarzony był pozytywnie, jako moment stwarzający różne, często trudne do zdefiniowania czy dostrzeżenia szanse. Według większości polityków miał też cechę wyjątkową — pozwolił uniknąć politycznego chaosu oraz rozlewu krwi. Innym jego pozytywnym skutkiem było swego rodzaju społeczne katharsis, a przynajmniej namiastka czegoś takiego. Politycy pozytywnie nastawieni do zmiany uważali przełom za dokonany⁹¹. Dla tych, którzy uznawali rzeczywistość po przełomie za odpowiadającą definicjom wyjściowym, uczestnictwo w nim, a zwłaszcza przyczynienie się do niego, było legitymacją ich prawa do udziału w rządzeniu: „Ci sami, którzy bardzo krytykują, wiedzą doskonale — i to przyznają — że dokonaliśmy w ubiegłym roku jakościowego przełomu w Polsce, że zasługi polityków, którzy do tego doprowadzili, są wielkie”⁹².

Pojawiały się, choć niezbyt często, próby objęcia mianem przełomu całego okresu zmiany po 1989 r. Celem takich działań była próba uzasadnienia istniejących niedogodności panowaniem sytuacji niecodziennej. Trudno bowiem oczekiwać, by w okresie przełomu „rzeczywistość była idealna”. Podejście takie nie zyskało jednak szerszej akceptacji, głównie ze względu na to, że przełom cechuje chwilowość. W miarę upływu czasu moment przełomu, czyli rok 1989, coraz bardziej tracił swój walor wyjątkowości, coraz trudniej było utrzymywać społeczeństwo w przekonaniu, że tak być powinno. Podstawą do takiej interpretacji było pogorszenie się sytuacji ekonomicznej wielu grup społecznych. W praktyce, niezadowolenie ze stanu kraju po 1989 r. prowadziło nieuchronnie do myśli o dokonaniu nowego przełomu politycznego, ale bez powtarzania poprzednich błędów: „Na polskiej drodze odchodzenia od komunizmu zabrakło wyrazistego momentu przełomu”⁹³. Rosnące niezadowolenie z dotychczasowych zmian wywoływało chęć zastąpienia ich „właściwym przełomem”, który zaradzi „złej” polityce: „[...] koniec z polityką «małych kroków» i tchórzliwego oglądania się do tyłu”⁹⁴. Sformułowano postulat, że „niezbędny jest Rząd Przełomu, który podejmie wyzwanie, rzucone przez społeczeństwo w wyborach prezydenckich i podda się egzaminowi wyborów parlamentarnych. Na inny nie mamy czasu”⁹⁵.

Metafora „przełomu” odwoływała się głównie do wyznaczenia wyraźnej granicy pomiędzy przeszłością a teraźniejszością. Czas przełomu wartościowany był przeważnie pozytywnie, bez względu na to, czy już się dokonał, czy dopiero miał nastąpić. Teraźniejszość była niejednoznaczna — jeśli po przełomie, to pozytywna, jeśli dopiero przed przełomem, to zdecydowanie negatywna. Tak było z okresem, który nastąpił „po antykomunistycznym przełomie” — był to czas rozczarowania, dlatego należało dokonać kolejnego już „rzeczywistego przełomu”, gdyż: „Ten rząd [chodzi o rząd Jana K. Bieleckiego — P.B.] wydaje się, przegrał, nim jeszcze zaczął swoją pracę. Jedyna dla niego ucieczka do przodu. Dlatego na pytanie — stawiane ostatnio publicznie — czy nastąpi przełom, czy kontynuacja, odpowiedź jest prosta: bez przełomu (zwłaszcza w sferze gospodarczej) nasze szanse maleją do zera. Rząd powinien zatem próbować go dokonać”⁹⁶. Stwierdzenie, że „potrzebny jest przełom”⁹⁷ albo obiecywanie dokonania „rzeczywistego przełomu” to istotne elementy programów politycznych kilku ugrupowań.

Ograniczone zasoby czasu dostępnego wszystkim politykom stanowiły podstawę do tłumaczenia się z własnych błędów, pomyłek czy zaniechań politycznych oraz braku prawdziwego przełomu⁹⁸.

⁸⁸ J. Syski, *Realia i mity polskie*, „Polityka”, nr 49 z 9 grudnia 1989 r., s. 3.

⁸⁹ A. Krzemiński, *Psychoterapia*, „Polityka”, nr 49 z 7 grudnia 1991 r., s. 5.

⁹⁰ J. Szacki, *Wstęp*, w: D. Tusk, *Idee gdańskiego liberalizmu*, Gdańsk 1998, s. 9.

⁹¹ M. Zalewski, *Misja*, „Tygodnik Solidarność”, nr 11 z 16 marca 1990 r., s. 3.

⁹² K. Czabański, *Jak się przełamać?*, „Tygodnik Solidarność”, nr 3 z 19 stycznia 1990 r., s. 3.

⁹³ J. Skórzyński, *Koszty roztropności*, „Tygodnik Solidarność”, nr 14 z 6 kwietnia 1990 r., s. 1.

⁹⁴ Dokumenty sztabu wyborczego Leszka Moczulskiego: Program wyborczy pt. „Konieczność przełomu” [z 1991 r.], w: Bitwa o Belweder, red. i oprac. M. Grabowska, I. Krzemiński, Warszawa 1991, s. 358.

⁹⁵ Oświadczenie Prezydium i Komisji Politycznej Komitetu Obywatelskiego przy przewodniczącym NSZZ „Solidarność” Lechu Wałęsie [styczeń 1991 r.], w: Programy partii i ugrupowań..., s. 75.

⁹⁶ K. Czabański, *Wróżby*, „Tygodnik Solidarność”, nr 2 z 11 stycznia 1991 r., s. 3.

⁹⁷ M. Poleski, *Kierunek ruchu*, „Tygodnik Solidarność”, nr 17 z 26 kwietnia 1991 r., s. 1.

⁹⁸ Od liberalnego rządu do liberalnej polityki [program KLD z maja 1991 r.], w: Programy partii i ugrupowań..., s. 110-112.

Akceptowanie faktu przełomu w Polsce było wykorzystywane bezpośrednio przez lewicę do zatrzymania w swoich szeregach dotychczasowych zwolenników. W ostatnim (jak się okazało) programie politycznym PZPR zapisano: „Rok 1989 był rokiem przełomowym dla Polski. Rok 1990 będzie przełomowym dla lewicy”⁹⁹.

Znaczenie czy skuteczność metafory „przełomu” dla dyskursu politycznego i walki wyborczej tak podsumował były premier Tadeusz Mazowiecki: „Ci, którzy obiecywali «przełomy» i «szybkie decyzje», rządzą teraz krajem i widzą, że rzeczywistość jest bardziej złożona, niż im się wydawało”¹⁰⁰. Pomimo argumentacji tego typu, metafora przełomu okazała się wyjątkowo trwała. Powoływali się na nią politycy ugrupowań nawołujących do przerywania rozwoju ciągłego. Oczekiwanie na przełom, obiecywanie przełomu itd. było istotnym elementem ówczesnego dyskursu.

Zmiana społeczna jako metafora „przejścia”

Zauważalny i podkreślany przez niektórych naukowców ewolucyjny tryb przechodzenia od komunistycznego autorytaryzmu do demokracji pozwalał korzystać z metafory „przebiegowej” w postaci „przejścia”¹⁰¹, zdecydowanie bliższej „spokojnemu” przebiegowi polskich przemian, tak odbiegającemu od nieprzewidywalności innych rewolucji. Metafora „przejścia” dominowała w politycznym dyskursie głównie na początku lat dziewięćdziesiątych XX w.¹⁰². W tym okresie można było mówić o sytuacji ewolucyjnego przejścia od jednego systemu do innego, w którym stare reguły polityki współistniały z regułami nowymi, co szczególnie miało się przejawiać w sferze porządku politycznego i prawnego, w dużym stopniu zdefiniowanego przez porozumienia Okrągłego Stołu¹⁰³. Zmiany miały polegać na stopniowym, powolnym przekształcaniu pozostałości po PRL, wprowadzaniu nowych rozwiązań pobudzających aktywność społeczną, znoszeniu ograniczeń. Przejawiało się to w dyskursie pewnym typem wypowiedzi: „Polska znajduje się w fazie przejściowej od systemu komunistycznego do demokracji parlamentarnej i gospodarki wolnorynkowej”¹⁰⁴. Podkreślano, że okres przejściowy związany był z załamaniem się systemu komunistycznego¹⁰⁵, zaznaczano wyraźnie, że dokonywane zmiany systemowe umiejscowione zostały w okresie przejściowym¹⁰⁶.

W sferze politycznej poczucie owego „przejścia” szczególnie mocno budowała trwałość rozwiązań z „wyborów kontraktowych”, obowiązujących aż do pierwszych wolnych wyborów parlamentarnych w 1991 r.¹⁰⁷. Nie ulega wątpliwości, że ów stan był w tamtym czasie stałym punktem odniesienia dla aktorów politycznych uczestniczących w dyskursie politycznym. Istnienie takiego „politycznego zawieszenia” pociągało za sobą konieczność ustosunkowania się do podstawowych rozwiązań tego okresu, wymuszało nie tylko posługiwanie się kategoriami wartościującymi, ale także proponowanie rozwiązań mających zmienić ten stan.

Strategia powolnego przechodzenia do demokracji likwidowała w zasadzie potrzebę dokładnego definiowania momentu przełomowego. Nie znaczy to jednak, że tego nie czyniono. W praktyce nie miało znaczenia, kiedy rozpoczęło się przechodzenie. Wybranie formuły przejścia oznaczało zaakceptowanie stanu, w którym elementy starego systemu będą współistniały przez pewien okres z elementami nowego. Przejście budowało czasową strukturę „dłuższego trwania”, doprowadzając w efekcie do podtrzymania i budowania ciągłości, do kontynuacji przekraczającej nie tylko rok 1989, ale także dalsze lata. Takie rozwiązanie rodziło skrajne oceny i spory polityczne, a tym samym potrzebę doprecyzowania definicji ówczesnej rzeczywistości. Jednoznacznie — przynajmniej

⁹⁹ Mieczysław F. Rakowski: Adresuję propozycje do całej partii, „Trybuna Ludu”, nr 3 z 4 stycznia 1990 r., s. 1.

¹⁰⁰ Marsz pod górę. Z Tadeuszem Mazowieckim rozmawia Bogusław Mazur, „Wprost”, nr 6 z 9 lutego 1992 r., s. 14 i 15.

¹⁰¹ Termin „przejście”, jako tłumaczenie angielskiego transition, używany jest m.in. przez Jánoša Kornaia, zob. J. Kornai, Droga do wolnej gospodarki, przeł. J. Poprzeczko, Warszawa 1991.

¹⁰² A. K. Koźmiński, P. Sztompka, Rozmowa o wielkiej przemianie, Warszawa 2004, s. 223.

¹⁰³ A. Wołek, Demokracja nieformalna. Konstytucjonalizm i rzeczywiste reguły polityki w Europie Środkowej po 1989 roku, Warszawa 2004, s. 74.

¹⁰⁴ Tezy z Hotelu „Marriott”. Dokumenty programowe KLD przedstawione podczas konferencji prasowej w dniu 15 listopada 1990 roku w hotelu „Marriott” w Warszawie — materiał archiwalny w zbiorach Fundacji Liberalistów.

¹⁰⁵ Deklaracja Parlamentarnej Grupy Liberalno-Demokratycznej, „Informator Parlamentarny OKP”, nr 25 z 15 października 1990 r.

¹⁰⁶ Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej. Program społeczno-gospodarczy z 1990 roku, w: Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991, cz. 1, zebrał i oprac. I. Słodkowska, Warszawa 1995, s. 110.

¹⁰⁷ Wypowiedź Aleksandra Halla, zob. Zabrakło woli politycznej? Politycy o rozliczeniu z komunizmem, „Więź”, 1994, nr 7, s. 47.

w opinii przeciwników tej metafory — pozbawiało społeczeństwo poczucia sprawstwa „nowych czasów”, a co za tym idzie — i życia w nowym ustroju politycznym, gospodarczym czy społecznym. Metafora „przejścia” „pomagała” zacierać różnicę pomiędzy oboma okresami ustrojowymi, czyli między PRL i III Rzeczpospolitą.

„Przejście” zakładało istnienie i wykorzystanie dwóch stanów — tego, z którego się wychodziło (był gorszy)¹⁰⁸, i tego, do którego się wchodziło (z założenia był tym lepszym i oczekiwanym). W ten sposób doszło do prostego przeciwstawnego wartościowania poszczególnych okresów. Polegało to metaforycznie na zastosowaniu strategii przejścia przez most, z brzegu na brzeg, kiedy to wystarczy pewne rzeczy przenieść z jednego brzegu na drugi, pozostawiając część obciążeń, a wtedy wszystko powinno funkcjonować doskonale¹⁰⁹.

Według zwolenników metafory „przejścia” miała ona przewagę na innymi opisami zmian społecznych. Była znacznie skuteczniejszym sposobem wprowadzania zmian, bo angażowała wszystkie istniejące siły polityczne i grupy społeczne, nikogo nie spychając na „boczne tory” przemian. Otwierała dla wszystkich — przynajmniej teoretycznie — równe szanse w „nowym czasie”. „Przejście” sugerowało, że zmiana nastąpi prawie bezboleśnie, co było szczególnie istotne dla tych, którzy chcieliby wymazać z pamięci społecznej swoje wątpliwe czy niechlubne dokonania w PRL. W tym przypadku metafora „przejścia” wywoływała sprzeciw niektórych środowisk politycznych, bowiem — jak twierdzili jej przeciwnicy — uznawała przejście z kapitałem społecznym wyniesionym z PRL za całkowicie dopuszczalne.

Korzystanie z metafory „przejścia” powiązane było z koniecznością przygotowania szczegółowych scenariuszy — „dróg przejścia”. Musiały one zawierać poszczególne definicje „punktów przejścia”, w tym także trudną do przeprowadzenia ocenę „stanu obecnego”, czyli rzeczywistości reformowanej, w jakiej wtedy znajdowało się społeczeństwo. Zmiany budowane były wokół podstawowego założenia, że proces przejścia z jednego systemu do drugiego musi dokonywać się powoli, bez zbytecznego przyspieszenia. Tempo zmian miało być dostosowane do możliwości i oczekiwań społeczeństwa. Brak większej dynamiki wprowadzanych zmian stanowił podstawowy zarzut pod adresem zwolenników tej metafory. W praktyce owa dynamika często bywała w używanych wyrażeniach niewidoczna — np. gdy mówiono o przejściu „demokratycznym”¹¹⁰, „ustrojowym”, „pokojowym”, a także o „polskim modelu przejścia do demokracji”, który ponadto, zdaniem wielu, uzgodniony został podczas obrad Okrągłego Stołu. Z drugiej strony, mówiono czasami o „radikalnym przejściu” od systemu socjalistycznego do kapitalizmu, które przyniosło szereg negatywnych konsekwencji. Miało to podkreślać konieczność unikania działań zbyt gwałtownych.

Wyjątkowo bliskie metaforze „przejścia” były inne określenia funkcjonujące w dyskursie, takie jak: „powrót do gospodarki rynkowej”¹¹¹, „reformacja”¹¹² czy też, w pewnym znaczeniu, „przyspieszenie”, które odnosiło się do strategii przejścia, ale odwoływało się w większym zakresie do odniesień rewolucyjnych. Idea „przyspieszenia” bywała odnoszona do koncepcji przejścia, wtedy jej nadrzędnym celem miało być skrócenie okresu przechodzenia z jednego systemu do drugiego.

Najbardziej rozpowszechnionym w literaturze naukowej podejściem do takiego tłumaczenia zmian w krajach Europy Środkowo-Wschodniej było łączenie ich „z demokratycznym przejściem”. To ujęcie, wprowadzone przez Ralfa Dahrendorfa, zakładało kontrolowane przejście od „państwa mniej, do bardziej” liberalnego¹¹³. Przejście dokonywane było według planu zaproponowanego przez elity polityczne, co pozwalało ograniczyć w znacznym stopniu tendencje żywiołowe w tego typu procesie. Przy zastosowaniu tej koncepcji do opisu zmian po 1989 r. położono mocniejszy akcent na rolę „kierowniczą” elit politycznych oraz podmiotowość jednostek. Chociaż bowiem procesy zmiany były częściowo sterowane, za sukces przejścia odpowiadały jednostki, które podejmowały działania zmierzające do zmiany rzeczywistości z wykorzystaniem różnych zasobów kapitału społecznego:

¹⁰⁸ Deklaracja Parlamentarnej Grupy Liberalno-Demokratycznej, „Informator Parlamentarny OKP”, nr 25 z 15 października 1990 r.

¹⁰⁹ A. K. Koźmiński, P. Sztompka, Rozmowa o wielkiej..., s. 223.

¹¹⁰ B. W. Mach, Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu, Warszawa 1998, s. 11.

¹¹¹ W. Wilczyński, Ekonomia i polityka gospodarcza okresu transformacji. Wybór prac z lat 1991-1995, Poznań 1996, s. 19.

¹¹² S. Fischer, A. Gelb, Problemy reformy gospodarki socjalistycznej, „Ekonomista”, 1991, nr 2-3, s. 182.

¹¹³ R. Dahrendorf, Politik, Wirtschaft und Freiheit, „Transit”, 1990, nr 1, s. 38-39. Zob. także: idem, Rozważania nad rewolucją w Europie, przeł. M. Gottesman, Warszawa 1991, s. 15-23.

„[...] transformacja zasobów posiadanych przez rodziny i jednostki stanowi zatem, osadzony w instytucjonalnej praktyce społecznej, codzienny, polityczny, socjaldemokratyczny i psychologiczny substrat demokratycznego przejścia”¹¹⁴. W praktyce „ścieżka” dojścia, chociaż zaplanowana przez elity, dopuszczała daleko idącą ingerencję jednostek podejmujących racjonalne działania, bez których przejście nie miało szans powodzenia.

Podstawowym warunkiem przy definiowaniu rzeczywistości w kategoriach „przejścia” była odpowiedź na pytanie, czy przejście już się dokonało, czy też społeczeństwo wciąż jeszcze jest jego świadkiem i uczestnikiem. Czas trwania przejścia stał się jednym z głównych elementów tworzących pole do kolejnych sporów dyskursywnych. Wyraźne błędy we wprowadzaniu zmian doprowadziły do uformowania się nowego spojrzenia na przejście, które uległo znacznemu wydłużeniu. Twierdzono, często także ironicznie, że cały okres III Rzeczypospolitej to stan przejściowy, a jeszcze bardziej tymczasowy: „Na razie jesteśmy w okresie przejściowym między PRL a III Rzeczpospolitą”¹¹⁵. W efekcie, rok 1989 coraz rzadziej wskazywany był jako moment przełomu przez środowiska prawnicze, a częściej pojawiał się w takiej roli w wystąpieniach ugrupowań centrowych i lewicowych.

Metafora „przejścia” była wykorzystywana przez tych, którzy nie chcieli zwiększać społecznej niepewności przez zastanawianie się, jak ma ostatecznie wyglądać stan docelowy, do którego zmierzano. Przekonywanie, że nic się w Polsce nie zmieniło, sugerowało konieczność wyznaczenia i dokonania kolejnego przełomu, zaś metafora „przełomu” była wielokrotnie wykorzystywana do legitymizacji kolejnych prób zdobycia władzy. Służyła też do kontestowania przez pravicę ewolucyjnego charakteru przekształceń. Najbardziej widocznym tego przejawem była próba ostatecznego zerwania z komunizmem, podjęta w 1992 r. przez rząd Jana Olszewskiego, czyli próba dokonania „oczekiwanego przełomu”¹¹⁶.

Mówienie o okresie przejściowym czy o pokojowym przejściu pomiędzy dwoma okresami bądź systemami tworzyło też dłuższą perspektywę czasową. Z założenia budowano dłuższe podłoże czasowe pod wprowadzane zmiany, akceptując zasadniczo fakt, że przedłużanie się czasu realizacji zmian jest czymś oczywistym. Dawało to możliwość dokonania planowanych działań, mniej lub bardziej przemyślanych, ale tworzyło też większą przestrzeń do politycznej interpretacji symbolicznej. W tym ostatnim przypadku służyło wyjątkowo często do usprawiedliwiania braku pozytywnych efektów reform.

„Transformacja” jako dominująca metafora temporalna

„Transformacja” była najważniejszą metaforą, która w stopniu dominującym wyznaczała sposoby tłumaczenia i definiowania rzeczywistości polskich zmian, w sposób zdecydowany współtworzyła strukturę dyskursu politycznego, wpływała na kształtowanie się tendencji kulturowych, wartości i antywartości Polaków. Słowo to przybrało postać „narzędzia pojęciowego, w którym zakodowane jest przeszłe doświadczenie społeczeństwa, odnoszące się zarówno do sfery działania, jak i charakterystycznego dla niego sposobu działania”¹¹⁷. W ten sposób metafora nie tylko odzwierciedlała dominujący w analizowanym okresie sposób myślenia, ale też uzyskiwała status fragmentu świadomości społecznej, kształtując myślenie o ówczesnych czasach i stając się podstawowym sposobem i narzędziem odbierania i „pojmwania rzeczywistości”¹¹⁸.

Termin „transformacja” wykorzystywany był przez różne dyscypliny nauki, opisujące zmiany w świecie społecznym i przyrodniczym. Do opisu zmian społecznych w krajach postkomunistycznych termin trafił najprawdopodobniej za pośrednictwem ekonomii, gdzie stosowany był do przedstawiania głębokich przemian gospodarczych. Powstała nawet subdyscyplina naukowa nazywana ekonomią transformacji¹¹⁹, zresztą ekonomiczne konotacje były wielokrotnie, przy różnych okazjach,

¹¹⁴ B.W. Mach, *Transformacja ustrojowa...*, s. 11. Był to „proces, w trakcie którego rodzinne zasoby wyniesione z okresu państwowego socjalizmu są «wymieniane» na społeczno-ekonomiczne osiągnięcia w nowym systemie oraz społeczno-polityczne nastawienia wobec nowego systemu”, zob. *ibidem*, s. 10.

¹¹⁵ P. Andrzejewski, *Obywatelska czy koalicyjna?*, „Tygodnik AWS”, nr 5 z 6 listopada 1997 r., s. 3.

¹¹⁶ W. Ziemiński, *Stać na straży Konstytucji i honoru...*, „Ład”, nr 25 z 19 czerwca 1994 r., s. 3.

¹¹⁷ A. Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki, różne kultury*, przeł. I. Duraj-Nowosielska, Warszawa 2007, s. 23.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 24.

¹¹⁹ Z. Hackuba, *Droga do spontanicznego porządku. Transformacja ekonomiczna w świetle problemu regulacji*, Warszawa 1995. Transformacja oznacza proces przemiany, przeobrażania oraz przekształcania. Zob. E. Dreń, E. Polański, *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2009, s. 838.

wymieniane i podnoszone¹²⁰. W polskich naukach społecznych termin ten od początku służył opisowi całościowych zmian, jakie zaszły w naszym kraju¹²¹. Podobnie było w dyskursie politycznym, w którym stał się najbardziej rozpowszechnioną metaforą „wyobrażenia zmiany” po 1989 r. Droga tego terminu wiodła więc od dyskursu naukowego do polskiego dyskursu politycznego.

Nie ulega wątpliwości, że proces transformacji był nie do końca zdefiniowany, istniały więc podstawy do tego, by w ramach dyskursu politycznego podjąć walkę o określenie znaczenia pojęcia transformacji. Prowadziło to — jak twierdzi Zbigniew Blok — do tworzenia się mitycznej wizji, z „wiedzą mityczną i mitami na temat transformacji”¹²². W wyniku politycznego dyskursu symbolicznego doprowadzono do sformułowania ideologii transformacji oraz kilku podstawowych, szeroko rozpowszechnionych mitów. Przedstawiając proces formowania się metafory transformacji, szczególną uwagę zwracano na jej czynniki temporalne, odgrywające istotną rolę w symbolicznym definiowaniu ówczesnej sytuacji.

Powszechne wykorzystanie terminu „transformacja” wynikało głównie z warunków społeczno-politycznych. Dla odbiorców metafora miała najprawdopodobniej walory „nowości”, odwoływała się do doświadczeń krajów zachodnich, które stanowiły pożądany wzór dla polskich przemian. Nie bez znaczenia były też kwestie słabszego wartościowania zawartego w tym terminie¹²³. Wydaje się on zdecydowanie bardziej „obiektywny” czy „naukowy” niż pozostałe, opisane tu wcześniej. Istota mniejszego ładunku emocjonalnego polegała na rozstaniu się z „gorącymi” emocjonalnie skojarzeniami rewolucyjnymi. W ten sposób osłabiano społeczne napięcie i niepewność, które występują w metaforze rewolucyjnej. Transformacja kojarzona była głównie z planową, bardziej spokojną i przewidywalną zmianą gospodarczą. Obrazowo przedstawiono ją „[...] jako strzałkę z literą t. To zaś, do czego ona wiedzie, to pewien pożądany stan końcowy — stan, który od strony instytucjonalnej można określić jako gospodarkę rynkową ... oraz demokratyczny system rządów”¹²⁴. Dzięki temu transformacja kojarzyła się w większym stopniu z postępem i rozwojem linearnym, nastawionym na przyszłość. Wymuszała zbiorowy wysiłek, tworzyła wspólny kumulatywny czas praktycznego działania, stanowiący podstawę do osiągnięcia zamierzonego celu. Takie „chłodne”, naukowe „wyobrażenie” transformacji miało istotne znaczenie polityczne i społeczne. W praktyce termin „transformacja” umiejętnie łączył aspekty zmiany — rewolucyjne z ewolucyjnymi, upodabniając się znaczeniowo do „długiego przejścia”, czyli zbliżając do „przebudowy”.

Interpretacja naukowa przebiegu transformacji była działaniem wtórnym wobec zachodzących procesów społecznych. W tym ujęciu opis metafory „transformacji” pojawiał się w postaci procesu „przekształcania”, co sugerowało jej „nowość” i wyjątkowość¹²⁵. Próbowano tłumaczyć dokonującą się zmiany i ich różny często charakter za pomocą odmiennych paradygmatów lub „logik” zmiany, wyodrębniając cztery ich rodzaje: (a) logikę zastępowania, (b) logikę transplantacji, (c) logikę rekombinacji, (d) logikę regresji. Opisujący te paradygmaty Bogdan W. Mach uważał, że „zastępowanie” polega na tym, iż w krajach postkomunistycznych zmiana w sferze instytucjonalnej sprowadza się do modernizacji, polegającej na zastępowaniu elementów starego systemu nowymi. Paradygmat „transplantacji” przyjmuje, że w trakcie transformacji pewne elementy starego systemu są przenoszone w niezmienionej formie do systemu nowego lub że zostały one „wszczepione” w nowy system. Paradygmat „rekombinacji” zakłada ograniczoność zmiany instytucji i organizacyjnych praktyk w krótkim czasie, przez co następują problemy z budową jednostkowej tożsamości — wynika z tego, że budowa nowego systemu następowałaby tylko poprzez modyfikację i rekonfigurację elementów obecnych już w państwach realnego socjalizmu. Z kolei paradygmat „regresji”, wykorzystywany w odniesieniu do pierwszego okresu zmian, zakłada, że zmiana społeczna jest w istocie cofaniem się do schematów organizacyjnych i mentalnych z okresu przed transformacją.

¹²⁰ L. Balcerowicz, *Socialism, Capitalism, Transformation*, Budapest—London—New York 1995.

¹²¹ Bank Światowy wydawał popularne czasopismo poświęcone gospodarce postkomunistycznej pod tytułem „Transition”, słowo to zbliżone jest znaczeniowo do polskiego terminu „transformacja”. Jak twierdzą badacze, istnieje różnica w interpretacji terminów transition i „transformacja”. Zob. J. Kochanowicz, *Transformacja polska w świetle socjologii historycznej. Między trzecim światem a państwem opiekuńczym*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1998, nr 1, s. 25.

¹²² Z. Blok, *Transformacja systemowa w Polsce...*, s. 215.

¹²³ W. Pańków, *Instytucje pracy w procesie transformacji. Polskie doświadczenia z lat 1990—1992*, Warszawa 1993, s. 6.

¹²⁴ L. Balcerowicz, *Przekształcania gospodarcze w Europie Środkowej...*, s. 24.

¹²⁵ J.B. Sobczak, *Perspektywy badania...*, s. 109.

Przedstawione tu cztery podstawowe paradygmaty transformacji różniły się w wielu elementach, przede wszystkim w zakresie stopnia ciągłości między okresem przed i po transformacji¹²⁶.

Inne podejście naukowe w odniesieniu do specyfiki polskiej transformacji wyróżnia trzy główne wymiary (poziomy) transformacyjnej zmiany rzeczywistości po 1989 r.:

a) polityczny — koncentrujący się na procesie demokratyzacji, upodmiotowieniu społeczeństwa oraz liberalizacji reguł życia publicznego;

b) ekonomiczny — upowszechnienie zasad wolnego rynku i konkurencji;

c) społeczny i kulturowy — oznaczający przejście od autorytaryzmu (totalitaryzmu) do indywidualizmu, w wyniku odrzucenia zakazów i nakazów na rzecz wolności i niezależności¹²⁷.

Po 1989 r. „transformacja” stała się podstawową metaforą temporalną funkcjonującą w specyficzny sposób. Próbowano uczynić z niej społeczną wartość, która miała stanowić jedną z istotnych — obok demokracji, wolności i wolnego rynku — reguł charakteryzujących ówczesne społeczeństwo. Metafora zawierała istotne składniki normalizacyjne, określała pożądane społecznie przepisy i metody osiągania celów społecznych, a zwłaszcza gospodarczych. Służyła do objaśniania społeczeństwu, czym są zachodzące wokół procesy albo jak powinny one właściwie przebiegać. Najlepszym przykładem, wpisującym się w „edukacyjne” funkcje tej metafory, były stosowane w dyskursie tłumaczenia, że niektóre „patologie” okresu transformacji to spodziewane koszty dokonywanych zmian i należy je przeczeć.

Jedną z podstawowych kwestii spornych była sprawa intencjonalności transformacji — czy jest ona w większym stopniu procesem rewolucyjnym, co miałyby się przekładać na większą spontaniczność i nieprzewidywalność, czy ewolucyjnym, a wtedy większa byłaby pula zachowań racjonalnych i kierunkowych¹²⁸. Problem ten był wyjątkowo trudny do rozstrzygnięcia, co przejawiało się w kolejnych propozycjach jego interpretacji. Najpełniej widać to u Włodzimierza Wesołowskiego, dostrzegającego potrzebę podziału między kreatywnym a konstruktywizmem¹²⁹, oraz w interpretacji konstruktywizmu dokonanej przez Jerzego Szackiego¹³⁰. Rozwiązania należy zatem szukać na drodze pogodzenia procesów spontanicznych i kreatywnych. Spór ten miał znaczenie dla toczonej po 1989 r. dyskusji politycznej o formie i treści polskiej transformacji. Analizowano udział czynnika kreatywnego, szczególnie politycznego, a także spontanicznego — społecznego w całokształcie dokonanych zmian.

Bazowanie na przedstawionej argumentacji pozwalało częściej wykorzystywać metaforę transformacji do dowolnych celów politycznych. Można jej było bez najmniejszych wątpliwości przypisać prawie każdą cechę ówczesnej zmiany społecznej. „Transformacja” mogła zatem być „planowa lub żywiołowa, sterowana lub spontaniczna, skokowa lub ciągła, przeprowadzana z użyciem przemocy lub ewolucyjna, endogenna lub egzogenna, incydentalna lub długotrwała, międzyformacyjna lub wewnątrzformacyjna, innowacyjna lub restauracyjna, rozwojowa lub regresywna, postępową lub wsteczna”¹³¹. Przytoczone dookreślenia transformacji przekonują o uniwersalnych i wielokontekstowych możliwościach zastosowania tego terminu w dyskursie politycznym, co uzasadnia jego dominację i powszechne wykorzystywanie.

Często jednak kwestia, czy zmiana jest spontaniczna, czy sterowana, nie odnosiła się do ontologii zmian, ale do praktycznego, politycznego ich kontrolowania czy nadzorowania. Dlatego też pojawiały się zarzuty, że transformacja została wcześniej zaprojektowana w wyniku zawartej przy Okrągłym Stole „zakulisowej umowy”. Z tym zagadnieniem związane było pytanie: czy elity władzy były architektami transformacji? Jedno podejście przejawiało się w zupełnym ich pomijaniu, inne uwzględniało wprowadzenie ich istnienie, ale ocena ich roli nie była całkowicie jednoznaczna¹³².

¹²⁶ B.W. Mach, *Transformacja ustrojowa...*, s. 18-30.

¹²⁷ M. Ziółkowski, *Tendencje zmian w podstawowych sferach życia społecznego*, w: *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*, red. E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski, Warszawa 2001, s. 247.

¹²⁸ J. Szczepański, *Polskie losy*, Warszawa 1993, s. 89-116; J.B. Sobczak, *Perspektywy badania...*, s. 110.

¹²⁹ W. Wesołowski, *Jednostka i sfera polityki w koncepcjach socjalistycznych*, w: *Losy idei socjalistycznej i wyzwania współczesności*, red. W. Wesołowski, Warszawa 1990, s. 139.

¹³⁰ J. Szacki, *Socjaldemokracja i liberalizm*, w: *Liberalizm i socjaldemokracja wobec wschodnioeuropejskiego wyzwania*, red. P. Marciniak, A. Stadler, Warszawa 1991, s. 17; J.B. Sobczak, *Perspektywy badania...*, s. 110.

¹³¹ W. Gumuła, *Transformacja ustrojowa*, w: *Encyklopedia socjologii*, Warszawa 2002, t. 4, s. 260.

¹³² J. Wasilewski, *Badania nad elitami w Polsce: 1989—1995*, w: *Oblicza społeczeństwa*, s. 219.

Kluczowe znaczenie dla podnoszenia i wartościowania tych kwestii miał stosunek autorów wypowiedzi do paktu zawartego przy Okrągłym Stole.

W metaforę „transformacji” „wbudowane” były odniesienia temporalne, ale zdecydowanie mniej zauważalne niż w przypadku analizowanych wcześniej metafor. W mniejszym stopniu niż inne zajmowała się ona społecznym zagospodarowaniem ówczesnego czasu. Zakładała, że zmiany muszą się dokonywać w dłuższym czasie, często łączono ją z terminem doprecyzowującym w postaci „okresu”, czyli odcinkiem znajdującym się pomiędzy dwoma punktami. W ten sposób budowała poczucie temporalnej stabilizacji, nie poddawała się żadnym temporalnym manipulacjom. Nie podejmowała próby „wykorzystywania” do jakichś doraźnych celów politycznych. Wyjątkowo rzadko pojawiało się polityczne stwierdzenie, że transformacja była „chwilą” czy „przełomem” (częściej porównywano ją do „przejścia”). Odbiór ówczesnej teraźniejszości jako „szarej rzeczywistości”¹³³ wykluczał w praktyce stosowanie terminów powiązanych z przełomem, który mógł być tylko częścią transformacji (jej początkiem). Nie mogło być inaczej, bo transformacja przebiegała w dłuższym czasie, przez co zakładała występowanie właściwego jej układu chronologicznego lub temporalnego. Mówi się wtedy o najważniejszych jej punktach temporalnych: „początku”, „czasie trwania”, „punktach przełomowych lub krytycznych” i „końcu”. Jak z tego widać, odniesienia w postaci „okresu” są tu najbardziej adekwatne. W toku dyskursu większość owych punktów transformacji łatwo było wyodrębnić, ale zaistnienie powszechnego konsensu co do poszczególnych jej „punktów” nie było możliwe. Największe kontrowersje dotyczyły punktu granicznego, czyli końca transformacji. W praktyce wszystkie owe podstawowe punkty stanowiły przedmiot sporu politycznego.

Szukanie początku czasu jest wpisane w ludzkie myślenie, początek stanowi symboliczne zdarzenie oddziaływujące na świadomość człowieka. Podobnie było z metaforą „transformacji”, tylko że ową „pierwotną potrzebę” chciały w największym stopniu zagospodarować elity symboliczne. Nastawione na długie trwanie, nie pozostawały jednak całkowicie obojętne na symboliczny początek transformacji, który w licznych przypadkach zaznaczany był w sformułowaniach typu: „już na początku”¹³⁴, „od samego początku”, „gdy zaczęliśmy” czy „nadszedł czas” rozpoczęcia transformacji w Polsce. W ten sposób podkreślano, że transformacja miała swój początek, który najczęściej łączono z jakimś wydarzeniem z 1989 r. lub ogólnie z całym tym rokiem¹³⁵. Często początek lokowano wśród wydarzeń politycznych, w których brano udział. Takie podkreślenie symbolicznego początku transformacji było istotne ze względu na budowanie własnej, znaczącej pozycji w odpowiednim kontekście polskich przemian. Spór o początek transformacji najdobitniej przejawiał się w składanych przed dziesiątą rocznicą upadku komunizmu w Polsce różnych propozycjach daty symbolicznego „początku”, czyli oficjalnego święta upamiętniającego powstanie III Rzeczypospolitej¹³⁶.

Doraźne potrzeby polityczne wymuszały jednak często próby poszukiwania „głębszych” korzeni polskiej transformacji. Niektórzy doszukiwali się ich zdecydowanie wcześniej, w okresie poprzedzającym rok 1989. Ich zdaniem, nie był to proces nagły (przełom), ale taki, „który mogliśmy obserwować co najmniej od 1980 roku”¹³⁷. Najczęściej odwoływano się do wydarzeń związanych z pierwszymi próbami reformowania gospodarki, poprzez „liberalizację cen i ograniczenia emisji kredytów, także prywatyzację, zamykanie nierentownych zakładów pracy oraz budowę rynku kapitałowego”¹³⁸. Podkreślano, że transformacja „[...] rozpoczęła się w warunkach starego systemu”¹³⁹. Takie odwoływanie się do korzeni z okresu przed 1989 r. było charakterystyczne dla ówczesnych elit symbolicznych wywodzących się ze środowisk lewicowych, budowało ich poczucie ciągłości oraz dawało im możliwość bycia pełnoprawnymi uczestnikami procesu formowania owych „początków”.

¹³³ T. Kononiuk, *Etyka aktorów politycznych i medialnych*, „Studia Medioznawcze”, 2004, nr 3, s. 48.

¹³⁴ Łapanie równowagi. Z Bronisławem Geremkiem rozmawiają Marek Król, Eryk Mistewicz i Marek Zieleniewski, „Wprost”, nr 24 z 13 czerwca 1993 r., s. 13.

¹³⁵ *Narodziny III RP*, oprac. D. Macieja, „Wprost”, nr 16 z 19 kwietnia 1998 r., s. 28-29; B. Mazur, R. Kamiński, *Trzecie przykazanie*, „Wprost”, nr 16 z 19 kwietnia 1998 r., s. 28; T. Bogucka, *Polak po komunizmie*, s. 5.

¹³⁶ B. Mazur, R. Kamiński, *Trzecie przykazanie*, „Wprost”, nr 16 z 19 kwietnia 1998 r., s. 28.

¹³⁷ W. Adamski, *Wstęp*, w: *Polscy '95. Aktorzy i klienci transformacji*, red. W. Adamski, Warszawa 1998, s. 7-8.

¹³⁸ Z. Blok, *Transformacja systemowa w Polsce...*, s. 212.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 211.

Z politycznego punktu widzenia pytanie o początek transformacji było istotne w momencie analizy dokonań i osiągnięć trwającego procesu. Wtedy bardzo szybko — z różnych powodów — okazywało się, że znaczenie ma nie tyle sam początek, ile determinowane przez niego warunki początkowe, ponieważ miały one „duży wpływ na proces transformacji”¹⁴⁰, wyznaczały jej przebieg, pojawiające się trudności tłumaczyły jej przeciąganie, a przez to legitymizowały ciągle odkładanie w czasie jej kresu.

Przekonanie, że zachodzące procesy, szczególnie społeczne i polityczne, nigdy nie mają swojego jednoznacznego początku, najdobitniej potwierdzało właśnie stosowanie metafory „transformacji”¹⁴¹. W praktyce społeczne zapotrzebowanie na początek transformacji nie było aż tak istotne jak zdefiniowanie innych aspektów temporalnych. Najprawdopodobniej prowadzone często spory o początek wynikały z problemów ze zdefiniowaniem pozostałych punktów temporalnych, przede wszystkim końca zachodzących procesów. Umieszczenie każdego definiowanego momentu na osi czasowej procesu transformacji bez owego początku byłoby możliwe. Transformacja była metaforą wyjątkowo pojemną, odbywałaby się również bez początkowego „wydarzenia”, nie byłaby jednak możliwa bez kolejnych działań na nią się składających oraz bez oznaczenia punktu końcowego.

Kolejną, wyjątkowo istotną cechą temporalną, przydatną dla socjotechnicznej manipulacji za pomocą metafory „transformacji”, było podkreślanie występowania długotrwałej perspektywy czasowej. Pozwalało to lepiej wyjaśnić procesy rozłożone w czasie, unikając tłumaczenia po raz kolejny, dlaczego to nie udało się osiągnąć zakładanego celu transformacji. Metafora „transformacji” ułatwiała też odpowiedź na podstawowe pytanie: czy już mamy do czynienia z końcem przemian? Jako proces zachodzący w długim czasie, odsuwała kwestię swego końca praktycznie poza nawias dyskusji. Pod tym kątem metafora ta okazała się zdecydowanie bardziej funkcjonalna, zapewniając w owym niepewnym okresie stabilizację opisu ówczesnej sytuacji. Jedynym pewnikiem była wtedy zachodząca transformacja. Przewaga transformacji w tej kwestii wynika z tego, że ona „zakłada trwanie w czasie procesu przekształceń”¹⁴², pozwala budować stwierdzenia w kontekście tego procesu jako długiego trwania, gdyż proces „nie jest skończony, trwa dalej”¹⁴³.

Polityczne rozciąganie w czasie procesów zmiany było najprostszym i niezbędnym zabiegiem socjotechnicznym. Ponadto takie rozciągnięcie nie szkodziło metaforze, bo wynikało z jej istoty. Dostrzegli to również socjologowie, którzy nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że czas trwania transformacji podlegał manipulacji: „Początkowo sugerowano, iż dokona się ona w ciągu kilku miesięcy, następnie okres ten wydłużono do kilku lat, a w ostatnim czasie dość powszechnie przyznaje się, że będzie to proces długofalowy, bynajmniej niejednorodny w poszczególnych państwach i społeczeństwach, i którego zakończenie nawet po kilkunastu latach jest trudne do przewidzenia”¹⁴⁴. W praktyce metafora „transformacji” okazała się najbardziej przydatna do legitymizowania zmian długookresowych, a więc nie tych zachodzących szybko i gwałtownie, i to było najprawdopodobniej kolejnym czynnikiem gwarantującym jej bezdyskusyjną dominację w dyskursie.

Metafora „transformacji” „narzuciła” przystępne, jednostajne tempo, byli jednak tacy przedstawiciele elit symbolicznych, dla których było ono zbyt szybkie albo zbyt wolne. Gdy podkreślano, że transformację cechuje szybkie i dynamiczne tempo zmian, natrafiano też na zdania przeciwne. W zestawieniu z innymi metaforami stosowanymi w dyskursie i omówionymi już wcześniej, transformacja „proponowała” jednak zasadnicze spowolnienie tempa. Metafora „transformacji”, odwołująca się do ustalonego porządku przeprowadzania zmian, dawała poczucie jednego rytmu działania, zatem przyczyniała się do formowania podstaw pod większe zasoby społecznego spokoju. W społecznym odbiorze często jednak, gdy nie była bezpośrednio przeciwstawiana rewolucji, postrzegano transformację jako proces szybki i dynamiczny. Podstawowe płaszczyzny sporu politycznego stanowiły jednak pytania o tempo zmian — czy transformacja jest dostatecznie dynamiczna oraz jak należy przeprowadzać reformy, szybko czy wolno?

¹⁴⁰ L. Balcerowicz, *Przekształcenia gospodarcze w Europie Środkowej...*, s. 25.

¹⁴¹ Metafora „transformacji” stosowana była w dokumentach PZPR dla opisu potencjalnych przekształceń własnej struktury partyjnej w 1989 r. Zob. *Polityka partii: cele i uwarunkowania* [PZPR z 26 listopada 1989 r.], w: *Programy partii i ugrupowań...*, cz. 1, s. 23.

¹⁴² A. Kłosowska, *Kultury narodowe wobec globalizacji a tożsamość jednostki*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1997, nr 4, s. 3.

¹⁴³ Wypowiedź Piotra Sztompki, zob. A.K. Koźmiński, P. Sztompka, *Rozmowa o wielkiej...*, s. 223.

¹⁴⁴ Z. Blok, *Transformacja systemowa w Polsce...*, s. 215.

Metafora „transformacji” posiadała wiele innych aspektów, nieodnoszących się bezpośrednio do temporalnych cech ówczesnej rzeczywistości. Pozwalała na objęcie swoim zakresem znaczeniowym szerokiego spektrum przeprowadzanych zmian. Jak wspomniano wcześniej, uprawnione było określanie za pomocą tej metafory różnych, zmieniających się sfer rzeczywistości. W praktyce nie została w dyskursie politycznym ograniczona wyłącznie do zmian w sferze gospodarczej¹⁴⁵. Z równym przekonaniem twierdzono, że dokonująca się zmiana ma charakter holistyczny¹⁴⁶ czy systemowy¹⁴⁷, czyli dotyczy wszystkich sfer życia ówczesnego społeczeństwa. Pojemność transformacji zaznaczana była różnymi stwierdzeniami, np.: „wiele się dzieje”, co powodowało, że termin ten można było zastosować w przypadku właściwie każdej szczegółowej zmiany przeprowadzanej w Polsce. „Kluczem” czy „metodą” do nazwania każdej zmiany stała się zatem ta metafora, ponieważ sugerowała też fundamentalną zmianę systemu. Wszystko podlegało transformacji. Podkreślano, że nie sposób ogarnąć tego, co wchodzi w skład całego procesu, mówiono o niespotykanej dotąd w historii sekwencji zmian¹⁴⁸. Wymieniano transformację: ustrojową, systemową¹⁴⁹, państwa biurokratycznego, administracji państwowej, uwłaszczenie też miało być procesem transformacji społecznej. Dla niektórych transformacja miała być zmianą instytucjonalną, dla innych kulturową, gospodarczą czy polityczną. Przydatność i powszechność zastosowania tej metafory doprowadziła w pewnym momencie do utożsamienia jej z pojęciem zmiany społecznej. Leszek Balcerowicz wśród trzech podstawowych cech transformacji wymieniał właśnie jej „skalę zmian”¹⁵⁰, co było zauważalne w wyrażeniu: „postkomunistyczna transformacja”¹⁵¹.

Nie znaczy to, że metafora transformacji nie służyła, niekiedy kontrowersyjnie, do nazywania zjawisk niemających z nią wiele wspólnego. Środowiska nastawione krytycznie do porozumień Okrągłego Stołu mówiły o transformacji w kontekście zapewniania bezpieczeństwa ekonomicznego postkomunistom. „Transformacja bezpieczeństwa” miała polegać na przekształceniu wpływów politycznych w bezpieczeństwo ekonomiczne i prawne¹⁵². Takie zastosowanie omawianej metafory miało przekonać odbiorców, że cały okres po 1989 r. należy wartościować ujemnie — a zatem pojęcie „transformacja” miało społeczeństwu kojarzyć się negatywnie.

W przypadku metafory „transformacji” dostrzegalny był kierunek przebiegu procesów zmiany. Choć z oczywistych względów sama metafora nie implikowała ani końcowego celu, ani sposobu dojścia do niego, nie definiowała też dokładnie „ścieżki dojścia”. Łatwiej to uczynić, gdy zmiany są dłuższe, rozłożone w czasie, istnieje wtedy możliwość modyfikowania czy sprawdzania określonych strategii „dojścia”. Często przyjmowano założenie, że transformacja ma być procesem demokratycznym, kierowanym i nadzorowanym przez elity polityczne, prowadzonym w atmosferze dużej niepewności społecznej, dotyczącym całego społeczeństwa, to w praktyce dochodzi do kształtowania się jej pod wpływem działań tegoż społeczeństwa. W takim przypadku, wobec stopnia zaangażowania jednostek, trudno mówić o ukierunkowanym procesie. Jednostka miała pewien wpływ na kierunek procesu transformacji, poprzez własne aktywne działania. Taka aktywność nie była uwzględniana w koncepcjach „opóźnionej modernizacji”¹⁵³.

Zakończenie

Wykorzystywane w dyskursie politycznym dotyczącym opisu sytuacji po 1989 r. metafory próbowały przekazać odbiorcy kilka podstawowych informacji o ówczesnym okresie historycznym. Przede wszystkim miały przyczynić się do powstania w społeczeństwie pozytywnych lub negatywnych skojarzeń, miały za zadanie udzielić najprostszej odpowiedzi na pytanie: „Co się

¹⁴⁵ J. Kochanowicz, Transformacja polska w świetle socjologii historycznej. Między trzecim światem a państwem opiekuńczym, „Kultura i Społeczeństwo”, 1998, nr 1, s. 25.

¹⁴⁶ Z. Blok, Transformacja systemowa w Polsce..., s. 210.

¹⁴⁷ Uchwała programowa KLD — uchwała programowa przyjęta przez IV Konferencję Krajową KLD, która odbyła się w Gdańsku w dniach 24-25 października 1992 roku — materiał archiwalny w zbiorach Fundacji Liberalów; J. Kofman, W. Roszkowski, Transformacja i postkomunizm, Warszawa 1999, s. 144.

¹⁴⁸ L. Balcerowicz, Przekształcenia gospodarcze w Europie Środkowej..., s. 29-31.

¹⁴⁹ Z. Blok, Transformacja jako konwersja funkcji..., s. 121.

¹⁵⁰ L. Balcerowicz, Przekształcenia gospodarcze w Europie Środkowej..., s. 29-31.

¹⁵¹ W. Wesolowski, Rozumienie polityki wśród polityków, w: Świat elity politycznej, red. W. Wesolowski, I. Pańków, Warszawa 1995, s. 120.

¹⁵² J. Kurczewski, Hiszpańskie buty, w: idem, Przeciw-obyczaj. ..., s. 55.

¹⁵³ B. W. Mach, Transformacja ustrojowa..., s. 12.

teraz dzieje?”. Pełniły istotne funkcje społeczne, pozwalały społeczeństwu odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Ich instrumentalne wykorzystanie tworzyło społeczne poczucie stabilności oraz bezpieczeństwa, wynikające z istnienia porządku metaforycznego, czyli występowania dominujących i zrozumiałych interpretacji. Metafory były częścią życia społecznego i politycznego, zmieniały się w czasie, dochodziło też do modyfikacji ich pierwotnego znaczenia. Jednocześnie, dzięki swej sile oddziaływania, zyskiwały społeczną akceptację.

Metafory stały się także głównym narzędziem prowadzenia sporów i dyskusji, tworząc podstawy dyskursu politycznego w tym okresie. Z drugiej jednak strony były kluczem kategoryzującym polityków i ich działania. Będąc narzędziem w dyskursie, ciągle poddawane były twórcemu wzbogacaniu, uzupełnianiu i modyfikowaniu. Kwestionowane zastępowano nowymi, bardziej atrakcyjnymi dla społeczeństwa, ale też trudniejszymi do podważenia przez konkurentów. „Rywalizowały” one w dyskursie wraz z głoszącymi je politykami. Ich wykorzystanie czy interpretowanie przez polityków generowało przekonanie, że uczestnik dyskursu politycznego „funkcjonuje w tej samej rzeczywistości”.

Wykorzystanie metafor temporalnych nie tylko łączyło, ale także dzieliło strony politycznego sporu. Dochodziło do tego poprzez częste wykorzystanie metafor do budowy fragmentu tożsamości poszczególnych stronnictw politycznych. Tożsamość polityczna każdego z nich tworzyła się wokół kilku podstawowych, ale często odmiennych spraw fundamentalnych, będących właściwym dla nich sposobem tłumaczenia rzeczywistości, w tym także różnych spojrzeń na kwestie temporalne. Odmienne spojrzenie temporalne było raczej elementem wtórnym wobec innych podstawowych przedstawień tej rzeczywistości, ujętych w określone nazwy i terminy.

Po 1989 r., głównie ze względu na dostrzegalną dla wszystkich wyjątkowość zmian, musiano szukać nowych, „twórczych” odwołań temporalnych. Ich podstawową cechą było zerwanie z dotychczasowym, „bezpiecznym”, metaforycznym wyobrażeniem świata, nawiązującym do spokojnego, socjalistycznego „dostosowywania się” czy powolnej „naprawy” systemu. Można zatem powiedzieć, że to pierwsze symboliczne zerwanie ciągłości pojawiło się głównie w warstwie językowej, „pierwotnej” metafory rzeczywistości¹⁵⁴. Poszukiwanie „wyjątkowej” i lepszej „twarzy” dla dokonującej się zmiany oraz nowego ustroju społeczno-politycznego było podstawowym zadaniem elit symbolicznych. Tym razem było to trudniejsze i inspirujące, bo nie chodziło już o kolejną próbę uzdrowienia systemu, ale o opis w ujęciu czasowym całkowitej zmiany (zakwestionowania ustroju), czyli czegoś, z czym nikt jeszcze nie miał do czynienia.

Drugim ważnym wskaźnikiem ukrytym w metaforze było podkreślenie tempa przekształceń najbardziej właściwego do przyjęcia przez uczestnika procesów zmian. Tempo zmiany stało się jednym z podstawowych elementów temporalnych wpływających na kształtowanie się i „zakorzenie” metafor symbolicznych, a tym samym „właściwego” czy „pożądanego” wizerunku zmian w społeczeństwie. Głównym „marzeniem” i celem każdego ugrupowania politycznego byłaby wtedy możliwość dokonywania zmian we właściwym (w domyśle — najlepszym dla siebie) tempie, według własnych potrzeb politycznych i przekonanie do tego społeczeństwa. Oczywiście, metafory temporalne nie były w stanie, także ze względu na swój zbyt ogólny charakter i konkurencyjność, narzucić społeczeństwu jednego, powszechnego wyobrażenia tempa zmian.

Za pomocą odpowiednich metafor podejmowano próby narzucenia wyobrażenia o zakresie i głębokości przeprowadzanych zmian. Politycznym wyzwaniem było zaproponowanie takiej metafory, która by oddawała następujący w szybkim lub wolnym tempie, szeroki lub wąski zakres zmian, wykraczający jednak poza zastąpienie starego ładu politycznego i gospodarczego nowym, stworzenie metafory, która objęłaby swoim zasięgiem znaczeniowym zmianę całego ładu społecznego, przede wszystkim jego dotychczasowego katalogu wartości, norm i idei. Wyzwaniem było także pogodzenie występującego w metaforze tempa zmian z zakresem dokonywanych przeobrażeń.

Gwałtowność zmian, ich nieprzewidywalność, żywiołowość i spontaniczność potęgowały poczucie zagrożenia i lęku. Zadaniem stosowanych metafor było zbudowanie w społeczeństwie

¹⁵⁴ Stare pojęcia na śmietnik. Z Mieczysławem F. Rakowskim rozmawiają Jan Bijak i Marian Turski, „Polityka”, nr 2 z 13 stycznia 1990 r., s. 4.

klimatu zaufania do rządzących, a przede wszystkim przekonania, że znają oni kierunek i przebieg zmiany oraz mają ją pod kontrolą. Wynikało to ze znanej zasady, że „rewolucje społeczne były zazwyczaj niezwykle pewne siebie — i pełne obaw o trwałość dokonanej zmiany”¹⁵⁵. Przekonanie, że inicjatorzy zmian sprawują nadzór nad ich przebiegiem, potwierdzone także za pomocą stosowanej metafory, miało istotne znaczenie dla skutecznego legitymizowania wszelkich działań reformatorskich. Niepewność stanu przyszłego, przejawiająca się u jednostki lękiem egzystencjalnym, wyrażała się też obawami co do powodzenia reform.

Metafora musiała odpowiadać na kolejne, ważne zapotrzebowanie społeczne, zawarte w pytaniu o początek i koniec opisywanego okresu. W przypadku każdego procesu zmian można wyodrębnić dla potrzeb analitycznych punkty wyjścia i dojścia, a także momenty pośrednie i przełomowe. Trudność w udzieleniu jednoznacznej odpowiedzi, w zakodowaniu takiej informacji, w wyznaczeniu cezury początkowej, a przede wszystkim — oczekiwanej, końcowej, prowadziła do zaproponowania metafor, które były w tej kwestii zdecydowanie niejednoznaczne i nieprecyzyjne. Dla inicjatorów zmiany metafora tego typu stawała się jeszcze bardziej przydatna politycznie, pozwalała bowiem nie tylko podawać różne daty graniczne, ale głównie formułować terminy nieokreślone. Często te daty końcowe były uzależnione od innych czynników i tempa innych zmian, np. przyspieszenia czy ukończenia prywatyzacji. W każdym dyskursie politycznym zmiana społeczna pojawia się poprzez definicje stanów wyjścia i dojścia oraz dróg, które do nich prowadzą.

¹⁵⁵ J. Baszkiewicz, „Nowy Człowiek”, w: Czy historia może się cofnąć?, s. 27.

VIII. Ośrodki politologiczne w Polsce i na Ukrainie

VIII. Політологічні осередки в Україні і Польщі

Agnieszka Kastory

Uniwersytet Jagielloński

INSTYTUT NAUK POLITYCZNYCH I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych wchodzi w skład Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. W Instytucie można podejmować trzyletnie studia licencjackie, dwuletnie studia magisterskie, studia podyplomowe i studia doktoranckie. Instytut oferuje studia na trzech kierunkach: Politologia, Stosunki Międzynarodowe i Bezpieczeństwo Narodowe. Zajęcia są prowadzone w trybie stacjonarnym i niestacjonarnym. W ramach studiów podyplomowych prowadzone są następujące kierunki: Wiedza o Społeczeństwie, Dyplomacja i Stosunki Międzynarodowe, Bezpieczeństwo i Zarządzanie Kryzysowe.

Historyczne korzenie i tradycja Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ

Na początku XX w. narodziła się wśród profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego idea powołania ośrodka kształcenia obywatelskiego i państwowego. Potrzeba nauczania w tym kierunku wiązała się z wprowadzeniem w 1907 r. w zaborze austriackim powszechnego prawa wyborczego, z rozwojem polskich partii politycznych, a także z funkcjonowaniem samorządu Galicji. Poza tym edukacja obywatelska miała umocnić narodową tożsamość polskiego społeczeństwa.

Z inicjatywy trzech profesorów prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego: Michała Rostworowskiego (1864-1940), Aleksandra Włodzimierza Czerkawskiego (1868-1913) i Władysława Leopolda Jaworskiego (1865-1930), 24 października 1909 r. powołano do życia Towarzystwo Polskiej Szkoły Nauk Politycznych. Towarzystwo uzyskało wsparcie Rady Wydziału Prawa UJ, wyrażone w uchwale z 17 listopada 1909 r., i w 1911 r. powołało do życia Polską Szkołę Nauk Politycznych. Jej wykładowcami byli przeważnie profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego, a siedziba mieściła się na terenie Uniwersytetu w Collegium Novum. W tej postaci Szkoła działała do wybuchu I wojny światowej.

W niepodległej Polsce Polska Szkoła Nauk Politycznych została przekształcona w placówkę uniwersytecką pod nazwą Szkoła Nauk Politycznych. Rada Wydziału Prawa UJ przejęła nad nią nadzór naukowy na mocy uchwał z 17 lutego 1920 r. i 23 marca 1921 r. W efekcie 10 czerwca 1921 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydało zgodę na jej działalność. Wówczas w 1922 r. Rektor UJ prof. Juliusz Nowak i prezes Towarzystwa Szkoły Nauk Politycznych prof. Michał Rostworowski zawarli umowę, na mocy której Towarzystwo ofiarowało Uniwersytetowi Polską Szkołę Nauk Politycznych wraz z majątkiem i inwentarzem.

W 1924 r. Szkoła Nauk Politycznych, jako odrębna instytucja w ramach Wydziału Prawa otrzymała statut, zatwierdzony przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego w 1929 r. Rada Wydziału Prawa powoływała jej dyrektora, zatwierdzała program i listę wykładowców, ustalała budżet i zapewniała środki na jej utrzymanie. Studenci po złożeniu dwudziestu egzaminów otrzymywali dyplom ukończenia Szkoły Nauk Politycznych, który nie był jednak dyplomem ukończenia szkoły wyższej. W 1934 r. Szkoła uzyskała siedzibę przy ul. Jabłonowskich 5 w budynku Towarzystwa Biblioteki Słuchaczy Prawa.

Założyciele Szkoły, w większości absolwenci francuskiej École Libre des Science Politiques, zorganizowali ją na wzór tej znanej francuskiej placówki. Natomiast związek organizacyjny z Wydziałem Prawa sprawił, że dominowały w niej nauki prawnicze. W efekcie w okresie międzywojennym celem Szkoły było przede wszystkim przygotowanie do służby publicznej.

Po II wojnie światowej Szkoła podjęła działalność pod kierunkiem przybyłego ze Lwowa prof. Ludwika Ehrlicha (1889-1968), jednak już w 1948 r. Ministerstwo Oświaty wstrzymało zapisy do niej, a w 1949 r. ostatecznie ją zlikwidowało.

Dopiero w 1969 r. powrócono do idei utworzenia odrębnego ośrodka nauk politycznych na Uniwersytecie Jagiellońskim. Trzej profesorowie Wydziału Prawa: Konstanty Grzybowski, kierownik Katedry Historii Doktryn Politycznych i Prawnych, Kazimierz Opalek, kierownik katedry Teorii Państwa i Prawa, oraz Witold Zakrzewski, kierownik Katedry Prawa Państwowego, złożyli wniosek o powołanie Instytutu Nauk o Państwie i Prawie. Ostatecznie został utworzony na Wydziale Prawa Instytut Nauk Politycznych, który w 1999 r. po otwarciu kierunku Stosunki Międzynarodowe przekształcono w Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych.

W 2000 r., w rocznicę sześćsetlecia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Senat uczelni podjął uchwałę (19 kwietnia) o utworzeniu nowego wydziału — Studiów Międzynarodowych i Politycznych. Nowy Wydział rozpoczął działalność 1 października 2001 r. pod kierunkiem prof. dra hab. Andrzeja Mani. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych został włączony w jego strukturę. W ramach Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych stale poszerzał swoją ofertę dydaktyczną: powstało w nim jedenaście katedr i trzy zakłady. W 2010 r. otwarto trzeci kierunek studiów — Bezpieczeństwo Narodowe. Instytut zatrudnia obecnie (czerwiec 2012 r.) 83 pracowników.

Główne kierunki badań prowadzonych w ramach katedr i zakładów w oparciu o publikacje naukowe pracowników

Katedra Filozofii Polityki

Kieruje nią prof. dr hab. Bogdan Szlachta. Pracownicy prowadzą badania dotyczące polskiej i europejskiej myśli politycznej, ze szczególnym uwzględnieniem angielskiej i francuskiej myśli konserwatywnej, polskiej racji stanu, myśli narodowej i państwowej oraz polskiej i europejskiej tradycji republikańskiej.

Katedra Historii Dyplomacji i Polityki Międzynarodowej

Kieruje nią prof. dr hab. Andrzej Mania. Pracownicy prowadzą badania dotyczące historii stosunków międzynarodowych, ze szczególnym uwzględnieniem historii amerykańskiej dyplomacji, polityki zagranicznej USA wobec Europy Środkowej po II wojnie światowej, narzędzi amerykańskiej polityki zagranicznej, w tym zagadnień historii wojen i wojskowości, problemów funkcjonowania amerykańskiej demokracji, badań nad zjawiskiem afrykańskich państw upadłych.

Katedra Historii Polski Współczesnej

Kieruje nią prof. dr hab. Grzegorz Mazur. Pracownicy prowadzą badania w zakresie historii politycznej Polski, ze szczególnym uwzględnieniem działalności polskiego państwa podziemnego, polskiego życia politycznego w okresie międzywojennym (Lwów, Pokucie), dziejów polskich partii politycznych i losów polskiej prawicy narodowej.

Katedra Historii Polskiej Myśli Politycznej

Kieruje nią prof. dr hab. Jacek Majchrowski. Pracownicy prowadzą badania z zakresu dziejów dwudziestowiecznej polskiej myśli politycznej w całym jej bogactwie — od piłsudczyków po Obóz Zjednoczenia Narodowego i Stronnictwo Pracy, a także nad polską prawicą i lewicą niepodległościową, nad polską myślą katolicką oraz zagadnieniami mniejszości narodowych w Polsce.

Katedra Historii Współczesnej

Kieruje nią prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka. Pracownicy prowadzą badania z zakresu historii politycznej i stosunków międzynarodowych XX w., ze szczególnym uwzględnieniem tematyki bałkańskiej w zakresie dziejów politycznych, stosunków międzynarodowych, problemów narodowościowych i wyznaniowych, a także przekształceń politycznych w Europie na przeł. XX i XXI w., zachodzących w Macedonii, Bośni i Hercegowinie, Chorwacji, Serbii, Bułgarii i Turcji.

Katedra Konstytucjonalizmu i ustrojów państwowych

Kieruje nią prof. dr hab. Andrzej Zięba. Pracownicy prowadzą badania ustrojów państw europejskich, systemów partyjnych państw europejskich i pozaeuropejskich (Belgii, Luksemburga,

Polski, Słowacji, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, USA, Kanady, Australii, Nowej Zelandii), a także studia nad brytyjskim parlamentaryzmem i brytyjską myślą konserwatywną; nad funkcjonowaniem systemu politycznego V Republiki we Francji; nad funkcjonowaniem instytucji politycznych; nad międzynarodówką konserwatywną w Europie, zjawiskiem emigracji i wychodźstwem na ziemiach polskich w perspektywie historycznej; a także nad historią polskiego konstytucjonalizmu.

Katedra Stosunków Międzynarodowych i Polityki Zagranicznej

Kieruje nią prof. dr hab. Lubomir Zyblikiewicz. Pracownicy Katedry prowadzą badania w zakresie współczesnych stosunków międzynarodowych i polityki zagranicznej. Ich zainteresowania badawcze obejmują szeroki wachlarz zagadnień: politykę zagraniczną Stanów Zjednoczonych wobec krajów Ameryki Łacińskiej, a także wybranych krajów europejskich (Polska, Wielka Brytania); sytuację polityczną Ameryki Środkowej, stosunki między wybranymi państwami obu Ameryk; ewolucję doktryny obronnej NATO; politykę zagraniczną Polski, USA, Wielkiej Brytanii, Brazylii; miejsce Wspólnego Rynku Południa (Mercosur) i krajów BRIC (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny) w stosunkach międzynarodowych, w tym w stosunkach z Indiami i Chinami; międzynarodowe stosunki gospodarcze z udziałem Chin i państw Ameryki Łacińskiej; politykę surowcową Unii Europejskiej, Chin, Indii, Rosji i Wenezueli; zarządzanie bezpieczeństwem i zarządzanie ryzykiem w przedsiębiorstwach; korporacje transnarodowe; zagadnienia bezpieczeństwa energetycznego; system prawnoustrojowy Unii Europejskiej; pozycję zjednoczonych Niemiec w Unii Europejskiej i ich współczesną politykę zagraniczną; przemiany ustrojowe w byłej NRD; północny wymiar polityki Unii Europejskiej, państw nordyckich; regionalizm w stosunkach międzynarodowych; przestępczość na terenie państw Unii Europejskiej.

Katedra Teorii i Strategii Stosunków Międzynarodowych

Kieruje nią prof. dr hab. Michał Chorośnicki. Pracownicy Katedry prowadzą badania w zakresie strategicznych celów polityki zagranicznej i polityki bezpieczeństwa USA, Niemiec, Polski, Włoch, Rosji, państw WNP, Pakistanu, Afganistanu, ze szczególnym uwzględnieniem następujących zagadnień: ruchu niezaangażowania w polityce światowej w wymiarze historycznym; celów amerykańskiej polityki wobec Afryki; zjawiska terroryzmu we współczesnym świecie i metod jego zwalczania; procesów integracji zachodniej Europy, struktury prawno-instytucjonalnej UE, polityki UE wobec Maghrebu; stosunków polsko-niemieckich w okresie przemian ustrojowych Polski i obu państw niemieckich w latach 1989-1990; polityki zagranicznej Niemiec w programach i ocenie niemieckich partii politycznych (CDU/CSU, FDP); euroatlantyckiej polityki bezpieczeństwa Rosji; stosunków afgańsko-pakistańskich; zjawiska nacjonalizmu pasztuńskiego; badania wpływu islamu na kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego i stosunku muzułmanów do globalizacji; analizy zjawiska dżihadu; badań teoretycznych w zakresie bezpieczeństwa państwa na początku XXI w.; sytuacji państw narodowych wobec kryzysu gospodarczego; etyki w stosunkach międzynarodowych; sprawiedliwości społecznej w zglobalizowanym świecie; konfliktów w stosunkach międzynarodowych; jawności w sferze społeczno-politycznej.

Katedra Współczesnych Doktryn Politycznych

Kieruje nią prof. dr hab. Wiesław Kozub-Ciembroniewicz. Badania pracowników koncentrują się wokół austriackiej socjaldemokracji, włoskiego faszyzmu, myśli Konrada Adenauera, koncepcji państwa totalitarnego, niemieckiego romantyzmu politycznego, nacjonalizmu; polskiej i niemieckiej myśli politycznej.

Katedra Współczesnej Polityki Polskiej

Kieruje nią prof. dr hab. Antoni Dudek. Badania jej pracowników koncentrują się wokół politycznej historii Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i III Rzeczypospolitej. Wśród zainteresowań Pracowników Katedry znajdują się następujące zagadnienia: aparat bezpieczeństwa w PRL, myśl polityczna Bolesława Piaseckiego i Stowarzyszenia PAX, ruch Klubów Inteligencji Katolickiej, myśl polityczna ks. Jana Piwowarczyka, dzieje opozycji w PRL, myśl ludowa, sytuacja Kościoła w PRL; rozkład komunistycznego systemu władzy, narodziny „Solidarności”, a także skrajna prawica w Europie Zachodniej.

Katedra Współczesnych Systemów Politycznych

Kieruje nią prof. dr hab. Marek Bankowicz. Pracownicy prowadzą badania nad systemami politycznymi państw europejskich i pozaeuropejskich, w tym Czechosłowacji, Czech, krajów Europy Środkowej, Singapuru, państw południowo-wschodnich; nad systemem partyjnym Czech, Polski, Włoch; nad systemami politycznymi państw demokratycznych, niedemokratycznych i totalitarnych; transformacjami systemowymi w Europie Środkowej, w tym procesami rozpadu europejskich federacji: Czechosłowacji i Jugosławii; nad zjawiskiem regionalizmu w jednoczącej się Europie; nad samorządem lokalnym i administracją publiczną we współczesnym państwie i w Polsce; nad miejscem mniejszości narodowych w państwach Europy Środkowej; nad polityką regionalną UE; nad rozwiązaniami systemowymi Unii Europejskiej; polityką wschodnią UE; polską lewicą i centrolewicą.

Zakład Dziennikarstwa

Kieruje nim dr hab. Krystyna Daniel, prof. UJ. Pracownicy zakładu prowadzą badania nad przeobrażeniami polskich mediów po 1989 r. i ich miejscem w Europie oraz nad prawnymi aspektami pracy dziennikarskiej. Realizują także badania z innych dziedzin politologii, w tym z francuskiej myśli politycznej (Leona Bluma), francuskich radykałów, francuskiej partii socjalistycznej, rozwoju francuskiego samorządu.

Zakład Historii Myśli Politycznej

Kieruje nim prof. dr hab. Włodzimierz Bernacki. Pracownicy zakładu zajmują się historią polskiej myśli politycznej, liberalizmem, komunizmem i antykomunizmem; dorobkiem myśli politycznej I Rzeczypospolitej; ewolucją ideową i programową brytyjskiej Partii Pracy, Włoskiej Partii Komunistycznej; koncepcjami polityki mniejszościowej; realizmem politycznym; wolnością wypowiedzi w świetle przepisów prawa w USA; ochroną praw człowieka w Europie.

Zakład Teorii Polityki i Państwa

Kieruje nim prof. dr hab. Barbara Krauz-Mozer. Pracownicy prowadzą badania z zakresu teorii polityki, metodologii politologii i teorii polityki, globalizacji, stanu nauk politycznych w Polsce, społeczeństwa obywatelskiego, polskich partii politycznych; zajmują się także analizą wyborów, analizą problemów społecznych na Litwie, w Obwodzie Kaliningradzkim i na Ukrainie; zagadnieniami związanymi z funkcjonowaniem społeczeństwa obywatelskiego; koncepcją narodu; przywództwem w partiach politycznych.

Cele działalności dydaktycznej

W swej działalności dydaktycznej Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych realizuje cele sformułowane jeszcze dla Polskiej Szkoły Nauk Politycznych. Oferuje szeroko pojęte wykształcenie humanistyczne z zakresu nauk o polityce, historii i prawa. Przygotowuje do zrozumienia nie tylko działania współczesnego państwa, ale także jego miejsca w stosunkach międzynarodowych i procesach globalizacji. Stara się kształtować nowoczesnego obywatela, odpowiedzialnego za swoje środowisko społeczne i polityczne, gotowego do podejmowania zadań w służbie publicznej, zarówno samorządowej, jak i państwowej. Pracownicy Instytutu nie unikają odpowiedzialności związanej z pełnieniem funkcji państwowych i podejmują zadania jako urzędnicy najwyższych organów państwowych, samorządowcy, posłowie do sejmiku.

Informacja bibliograficzna

Tekst powstał w oparciu o następujące pozycje:

Andrzej Zięba, Szkoła Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, <http://www.ptnp.nauka.krakow.pl/historia/>

Słowo od Redakcji, „Politeja”, Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004, nr 1, s. 5-9.

Strony internetowe:

Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ, www.wsimp.uj.edu.pl

Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, www.inp.uj.edu.pl

Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych oddział w Krakowie, www.ptnp.nauka.krakow.pl

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Створення і розвиток Національного інституту стратегічних досліджень тісно пов'язані з історією і розвитком України як незалежної держави.

Із проголошенням незалежності виникла гостра потреба у комплексних міждисциплінарних дослідженнях для розробки стратегій розвитку Української Держави та наукових рекомендацій для органів державної влади. З цією метою 25 грудня 1991 року за ініціативою президента Академії наук України академіка Бориса Євгеновича Патона Президія АН України прийняла рішення про створення Інституту стратегічних досліджень.

4 березня 1992 року згідно з Указом першого Президента України Леоніда Кравчука Інститут набув статусу національного та був підпорядкований Президентові України. Основними завданнями Інституту було визначено забезпечення Української Держави науково обґрунтованими стратегіями розбудови держави та розробка прогнозів політичного, соціально-економічного та гуманітарного розвитку країни.

Національний інститут стратегічних досліджень є базовою науково-дослідною установою аналітико-прогнозного супроводження діяльності Президента України. Серед основних завдань Інституту: наукове обґрунтування, аналіз та оцінка проблем і перспектив суспільно-політичного розвитку України та проблем її національної безпеки; організаційне, методичне та наукове супроводження підготовки проектів щорічних послань Президента України до Верховної Ради України; дослідження проблемних питань економічного, демографічного, соціального, гуманітарного, етнополітичного, воєнно-політичного, зовнішньополітичного, інформаційного, екологічного розвитку України, а також питань національної безпеки держави; дослідження та моніторинг регіональних аспектів суспільного розвитку; наукова експертиза проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, державних заходів соціально-політичного спрямування; наукове супроводження здійснення Президентом України повноважень у сфері забезпечення національної безпеки України.

У складі Інституту працюють 18 науково-аналітичних відділів та 6 регіональних філіалів (у Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Одесі, Ужгороді та Харкові).

Політологічні студії посідають значне місце в науковій діяльності Інституту. Питання внутрішньої й зовнішньої політики досліджують відділи: аналітично-інформаційний, глобалістики та безпекових стратегій, гуманітарної політики, досліджень інформаційних стратегій та інформаційного суспільства, зовнішньої політики, оборонних стратегій та військово-технічної політики, політичних стратегій, стратегії реформування сектору безпеки, стратегій розвитку громадянського суспільства, регіональні філіали Інституту в Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Ужгороді, Харкові. У складі наукового колективу Інституту працюють 6 докторів і 25 кандидатів політичних наук.

Серед напрямів сучасних політологічних досліджень Інституту: динаміка політичних інститутів в умовах демократичних трансформацій, конституційний транзит в Україні, становлення української політичної нації, розвиток громадянського суспільства в Україні, забезпечення стратегічних інтересів України в умовах трансформацій глобального інформаційного простору, вплив процесів глобалізації на національну безпеку України, визначення зовнішньополітичних пріоритетів України в новому світоустрої, державно-церковні відносини.

Основні політологічні публікації останніх років:

Європейський проект та Україна : моногр. / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 192 с.

Незалежність України в глобалізованому світі: вектори ХХІ століття: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. (Київ, 22 серп. 2011 р.) : до 20-річчя незалежності України / упоряд. Я. А. Жаліло, С. О. Янішевський. – К. : НІСД, 2011. – 192 с.

Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.

Соболев, А. А. Особливості формування воєнно-політичної стратегії України в контексті трансформації європейської архітектури безпеки : аналіт. доп. / А. А. Соболев ; упорядн. В. М. Бегма, В. М. Маркелов, В. К. Антошкін ; за заг. ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2012. – 88 с.

Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : моногр. / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К.: НІСД, 2010. – 288 с.

Україна: політичні стратегії модернізації: зб. науково-аналітичних доп./за заг. ред. М. М. Розумного, О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 368 с.

Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наукових статей / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – 560 с.

Інститут здійснює підготовку фахівців у галузі політичних наук через аспірантуру й докторантуру за спеціальностями 21.01.01 — основи національної безпеки держави (політичні науки) та 23.00.02 — політичні інститути та процеси (політичні науки).

В Інституті діє спеціалізована вчена рада Д 26.718.03 з правом проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук за спеціальностями: 21.01.01 — основи національної безпеки держави (політичні науки) та 21.03.01 — гуманітарна і політична безпека держави (філософські науки).

Інститут видає науково-аналітичний щоквартальний збірник «Стратегічні пріоритети», який є фаховим з політичних наук.

Бібліотека Інституту налічує більше 25 тис. примірників видань. Повнотекстові версії видань Інституту, електронний каталог бібліотеки представлені на веб-сайті Інституту: <http://www.niss.gov.ua>.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень — Єрмолаєв Андрій Васильович.

Юрій Шемшученко

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ОСЕРЕДОК В ІНСТИТУТІ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Право і політика є двома найважливішими регуляторами суспільних відносин, відтак політологія і юриспруденція мають багато спільних об'єктів для дослідження. Закономірно, що в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України після здобуття Україною незалежності поряд з основними галузями права було започатковано ґрунтовні дослідження політичного життя суспільства за допомогою поширених у світі методологічних підходів. Політична наука в Інституті активно розвивається завдяки Спеціалізованій вченій раді по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) політичних наук, Відділу правових проблем політології та Центру енциклопедичних юридичних досліджень.

Саме на базі Інституту в березні 1991 року було утворено Українську асоціацію політологів (тепер Асоціація політичних наук України), яку в період її становлення було довірено очолювати мені, а в подальшому більше десяти років її очолював ветеран Інституту, професор В. Д. Бабкін. Як добровільна громадська організація асоціація в період становлення в Україні політичної науки послугувала своєрідним об'єднавчим центром для науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління. УАП значною мірою посприяла всебічному розвитку політичної науки і освіти в Україні, підготовці наукових кадрів, відіграла значну роль у здійсненні експертної оцінки нормативних рішень державних органів, а також у налагодженні зв'язків і обміну досвідом з політологічними центрами зарубіжних країн та міжнародними організаціями. У 1991 році асоціація була вперше представлена делегацією від України на XX Всесвітньому конгресі політичних наук в Аргентині. За підтримки УАП в Україні було створено цілий ряд політологічних наукових установ, у тому числі Українську академію політичних наук, політологічні відділення і відповідні кафедри вищих навчальних закладів, а також цілий ряд вчених рад по захисту дисертаційних робіт.

У травні 1990 року в Інституті було створено Спеціалізовану вчену раду по захисту докторських дисертацій з політичних наук. Вона стала першою спеціалізованою установою в Україні, яка з 1992 року започаткувала процес підготовки вітчизняних фахівців з політології. Від початку свого заснування і до травня 1995 р. вона була єдиною в Україні спеціалізованою вченою радою по захисту докторських дисертацій. Серед фундаторів ради були: О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, В. Д. Бабкін, Ф. М. Рудич, М. І. Михальченко, М. М. Мокляк. Більше десяти років раду очолював суддя Конституційного Суду України О. М. Мироненко. На сьогодні її очолює заступник директора Інституту, доктор політичних наук, професор В. П. Горбатенко. Спеціалізована вчена рада проводить захисти за спеціальностями: 23.00.02 — політичні інститути та процеси; 23.00.03 — політична культура та ідеологія; 23.00.05 — етнополітологія та етнодержавознавство.

Протягом 1992–2008 рр. рада провела близько 150 засідань і дала путівку в життя багатьом кращим представникам національної когорти докторів і кандидатів політичних наук. Серед них провідні вчені-політологи О. В. Бабкіна, В. М. Якушик, Г. П. Щедрова, І. М. Варзар, С. М. Наумкіна, В. П. Горбатенко, А. О. Сіленко, В. О. Ігнатів, О. В. Картунов, А. А. Коваленко, Г. М. Перепелиця, Л. Є. Шкляр, В. М. Бебик, В. Ф. Смолянук, І. Г. Оніщенко, І. О. Кресіна, В. О. Корнієнко, О. В. Антонюк, І. А. Побочий, О. О. Долженков, А. І. Кіссе, В. І. Бортніков, О. М. Кіндратець, Л. О. Лойко та ін. Важливим результатом діяльності ради є те, що в ній захищають наукові ступені політологи з усієї України. Таким чином рада, як одна з провідних

у державі з підготовки політологів, сприяла і сприяє становленню та розвитку наукових шкіл Києва, Полтави, Луцька, Вінниці, Запоріжжя, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Івано-Франківська, Луганська та ін.

Наприкінці 2002 року в Інституті було створено відділ правових проблем політології, який дотепер ефективно функціонує. До складу невеликого, але професійного колективу відділу входять 3 доктори політичних наук — І. О. Кресіна (завідувач відділу), А. А. Коваленко, Л. І. Лойко та 5 кандидатів політичних наук — Д. І. Грицяк, О. В. Кукуруз, О. М. Стойко, М. Д. Ходаківський, В. А. Явір.

Особливістю наукових досліджень відділу є те, що питання політології розглядаються крізь призму права. Науковці відділу активно досліджують актуальні для України питання: динаміку виборчого процесу та вдосконалення виборчого законодавства; проблеми реформування політичної системи; активність громадян у політичних процесах; роль держави у формуванні громадянського суспільства; політичні і правові аспекти суспільної трансформації та державного управління в сучасних умовах; взаємовідносини між державною владою, її інститутами і громадянами, структурами громадянського суспільства; демократизацію державного управління як важливу умову ефективності демократичної трансформації суспільства; політико-правові засади діяльності органів виконавчої влади; роль правової системи у забезпеченні стабільності суспільного життя; роль інституту президента у пострадянських країнах; особливості становлення і розвитку громадянського суспільства в різні епохи та у різних країнах; основні закономірності й тенденції інституціоналізації політичної демократії в Україні; діяльність основних інститутів громадянського суспільства: політичних партій, місцевого самоврядування, неурядових організацій; функціонування органів місцевого самоврядування; політико-правові проблеми адміністративно-територіальної реформи в Україні; правові форми і механізми політичної відповідальності глави держави, депутатів парламенту, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Науковці відділу беруть участь у підготовці експертних доповідей глави держави, висновків щодо окремих законопроектів. Хорошою традицією стала взаємодія органів державної влади і політологів відділу Інституту. Виконання досліджень актуальних проблем політико-правового розвитку України супроводжується надсиланням наукових записок до відповідних органів державної влади.

Від середини 90-х років в Інституті здійснюються комплексні фундаментальні дослідження. У 1996 році був створений Центр організаційного та науково-методичного забезпечення підготовки «Юридичної енциклопедії» (в шести томах). Проект був успішно реалізовано, енциклопедія стала унікальним виданням, першим не лише в Україні, а й на пострадянському просторі. Видання включає поняття і категорії всіх галузей та інститутів права, розкриває положення Конституції України як основного політико-правового документа держави. Значна кількість статей стосується розкриття змісту політико-правової реформи, трансформації державно-правових інститутів і процесів, організації та правових засад ринкової економіки. Енциклопедія дає уявлення про політико-правовий устрій більшості країн світу.

У процесі підготовки «Юридичної енциклопедії» Центр з допоміжної структури поступово перетворився на науково-дослідну. У 2002 році його було перейменовано на «Центр енциклопедичних юридичних видань», а з 2007 року за ним утвердилась назва «Центр енциклопедичних юридичних досліджень». За участю науковців Центру було видано перше в Україні фундаментальне енциклопедичне видання в галузі політичної науки і освіти — «Політологічний енциклопедичний словник» (1997 р., 2004 р.), підготована тематична енциклопедія «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри» (1998 р.). Поряд із вищезазначеним у Центрі реалізуються науково-дослідні теми, результатом яких є фундаментальні колективні монографії за редакцією доктора політичних наук, професора В. П. Горбатенка — «Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми» (2005 р.), «Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти» (2006 р.)

та наукові записки — «Засоби подолання кризових явищ у системі державного управління: світовий досвід і Україна» (2010 р.), «Політико-правові стандарти ЄС і напрями вдосконалення моделі модернізації сучасної України» (2011 р.).

В Інституті діють аспірантура і докторантура з політичних наук. Науковці відділу правових проблем політології та Центру енциклопедичних юридичних досліджень активно продукують нові ідеї, важливі як для подальшого розвитку політичної науки, так і для забезпечення ефективної діяльності органів державної влади. До політологічних досліджень часто долучаються інші співробітники Інституту, юристи за фахом. Поєднання юридичного і політологічного підходів якісно відрізняє дослідження політологічного осередку Інституту від праць науковців інших закладів. Міждисциплінарний підхід значно посилює цінність практичних рекомендацій політологів Інституту.

Відомості про авторів

Баладинська Ірина, кандидат педагогічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Байрак Сергій, аспірант кафедри політології, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Беткевич Вітольд, кандидат соціологічних наук, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Беткевич-Ясевич Агнешка, кандидат соціологічних наук, Варшавський університет

Білоножко Євген, кандидат філософських наук, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Боровець Петро, кандидат політичних наук, Ягеллонський університет (Краків)

Бортніков Валерій, доктор політичних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Брусиловська Ольга, доктор політичних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Бусленко Василь, кандидат політичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Владиченко Лариса, кандидат філософських наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Галайко Юрій, кандидат соціологічних наук, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Герко Вадім, Інститут соціології, Університету імені Марії Склодовської-Кюрі (Люблін)

Гловацька-Грайнер Маргарита, кандидат соціологічних наук, Варшавський університет

Горбатенко Володимир, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Гурський Артур, кандидат політичних наук, Вища школа імені Б. Янського (Варшава)

Захарук Каміла, Інститут соціології Варшавського університету

Зеленько Галина, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Київ)

Кастори Агнешка, доктор історичних наук, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків)

Кауте Войцех, доктор політичних наук, професор, Силезький університет (Катовіце)

Ковтун Наталія, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Ковтун Юрій, кандидат філософських наук, старший викладач, Житомирський національний агроєкологічний університет

Косьмій Олена, кандидат політичних наук, Інститут кримінально-виконавчої служби (м. Київ)

Кравченко Юлія, кандидат філософських наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Кресіна Ірина, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Кукуруз Оксана, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Лойко Лариса, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Майко Тетяна, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Маруховська-Картунова Ольга, кандидат філософських наук, професор, Університет економіки та права «КРОК» (м. Київ).

Мельник Ірина, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Міненкова Наталія, кандидат історичних наук, Донецький національний університет

Міхалевич Алесь, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Муляр Володимир, доктор філософських наук, професор, Житомирський державний технологічний університет

Пашкова Оксана, кандидат політичних наук, доцент, Європейський університет (Київ)

Пелагеша Наталя, кандидат політичних наук, Національний інститут стратегічних досліджень (Київ)

Поліщук Ігор, доктор політичних наук, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (Харків)

Рудницький Сергій, кандидат філологічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Розумний Максим, доктор політичних наук, Національний інститут стратегічних досліджень (Київ)

Свідер Конрад, кандидат історичних наук, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Синдецька Наталія, кандидат філософських наук, Талліннський університет

Сокіл Яків, Ягеллонський університет (Краків)

Стриск Томаш, доктор політичних наук, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Трущинський Марк, кандидат історичних наук, Остроленкське наукове товариство

Фадєєв Володимир, кандидат філософських наук, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ)

Шемшученко Юрій, доктор юридичних наук, академік НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Шляхта Богдан, доктор юридичних наук, Ягеллонський університет (Краків)

Явір Віра, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Янішевський Сергій, кандидат історичних наук, Національний Інститут стратегічних досліджень (Київ)

Шановні колеги!

Запрошуємо до співпраці з міжнародним журналом «Studia Politologica Ucraino-Polona».

Мова рукопису — українська, польська.

Матеріали подаються електронною поштою. Статті набирати шрифтом Times New Roman 12 пунктів, 1,5 інтервал, без переносів. Параметри сторінки: поля 2 см зі всіх боків. Рисунки і таблиці нумерувати, а сторінки — ні. Обсяг публікації в межах 0,5 др. арк.

Матеріали формуються у такій послідовності:

- 1) назва статті;
- 2) ім'я та прізвище автора;
- 3) місце роботи;
- 4) анотації українською, російською, польською і англійською мовами із зазначенням прізвища та ім'я автора (-ів) (повністю) і назви статті (30–60 слів);
- 5) ключові слова українською, російською, польською і англійською мовами (до 5–7 слів і словосполучень);

6) текст статті;

7) список використаних джерел подається у порядку посилань. Усі джерела, які подані у списку літератури, повинні мати відповідні посилання за текстом матеріалу. Оформлення списку літератури — згідно із ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»), приклади оформлення бібліографічного опису наведено в Бюлетені ВАК України, №3, 2008 (Форма 23, с. 9–13);

8) відомості про автора (-ів): прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь і вчене звання; місце роботи; посада; робоча адреса; телефон; адресу електронної пошти.

Матеріали надсилати до заступника голови редакційної колегії від української сторони,

Рудницького Сергія Владиславовича:

МГО «Польське наукове товариство у Житомирі»

тел.: (0412) 39-85-49; (067) 412-15-70;

(067) 393-71-20; (063) 397-03-49; (066) 387-50-04.

ptnz@ptnz.org.ua, srudnicki@ukrpost.ua

Szanowni Państwo!

Redakcja polsko-ukraińskiego rocznika „Studia Politologica Ucraino-Polona” zaprasza do współpracy na łamach pisma, którego celem jest zbliżenie środowiska polskich i ukraińskich badaczy z zakresu nauk o polityce oraz wymiana ich naukowych osiągnięć. Teksty są drukowane w ojczystych językach ich Autorów: polskim i ukraińskim.

Polska redakcja przyjmuje teksty drogą elektroniczną w języku polskim, w rozmiarze do jednego arkusza wydawniczego, zaopatrzone w przypisy dolne.

Artykuł powinien być napisany w programie Word (czcionka Times New Roman 12 pkt, odstępy między wierszami 1,5, brak dzielenia słów, marginesy — 2 cm z każdej strony). Do artykułu prosimy dołączyć streszczenie, w miarę możliwości także w językach: ukraińskim, rosyjskim i angielskim (30–60 wyrazów) oraz 5–7 „słów kluczowych”.

Prosimy także o następujące informacje:

- 1) nazwa instytucji naukowej, z którą jest związany Autor, stopień naukowy i zajmowane stanowisko;
- 2) adres miejsca pracy, adres e-mail, ewentualnie telefon.

Teksty prosimy kierować na adres sekretarza polskiej redakcji do dnia 1 lutego każdego roku:

dr hab. Agnieszka Kastory:

agnieszka.kastory@uj.edu.pl

Наукове видання

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Щорічний журнал
Випуск третій

Редактори-упорядники Володимир Горбатенко, Ірена Ставови-Кавка
Верстальник Тетяна Корнійчук
Коректори Надія Слепиніна, Тетяна Кравченко

Підписано до друку 30.09.2013 р. Формат
Папір офсетний. Спосіб друку офсетний.
Тираж 300 прим. Зам.

Віддруковано в приватній друкарні Євенка О. О.
м. Житомир, вул. М. Бердичівська 17а

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
серія КВ № 18091-6891Р від 31. 08. 2011 р.*